

श्रीउमास्वातिवाचकप्रवरप्रणीतम्

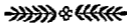
॥ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ॥

स्वोपज्ञभाष्येण श्रीसिद्धसेनगणिकृतटीकया च समलङ्कृतम् ।

तस्य चायं पञ्चाध्यायीमयो

द्वितीयो विभागः ।

सशोधकः—

गुर्जरदेशान्तर्गतमूर्धपुरवास्तव्यश्रीयुतरसिकदासतनुजो हीरालाल
एम्. ए. इत्युपपदविभूषितो न्यायकुसुमाञ्जल्यादिग्रन्थाना
। विवेचनात्मकभाषान्तरकर्ता ।

प्रसिद्धिकारकः—

जह्वेरीत्युपाहः साकरचन्द्रात्मजो जीवनचन्द्रः ।

अस्य कोशस्थैकः कार्यनाहकः ।

प्रथमसंस्करणे प्रतयः १२५० ।

अस्य पुनर्मुद्रणाया सर्वेऽधिकारा एतत्सस्था-
कार्यनाहकानामायत्ता स्थापिता ।

TATTVĀRTHĀDHIGAMASŪTRA

(*A Treatise on the Fundamental Principles of Jainism*)

Part II—Chapters VI—X

BY

HIS HOLINESS S'RĪ UMĀSVĀTI VĀCHAKA

TOGETHER WITH HIS OWN GLOSS

Elucidated by

S'RĪ SIDDHASENAGANĪ

EDITED WITH

INTRODUCTIONS IN SANSKRIT & ENGLISH

BY

HĪRĀLĀL RASIKDĀS KĀPADĪĀ, M A ,

Translator of Nyāyakusumāñjali, Śringāravarāgyataranginī, etc

PUBLISHED BY

JIVANCHAND SAKERCHAND JAVERI,

A Trustee of Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund

All rights reserved.

First Edition]

A D 1930

[1250 Copies,

Price Rs. 6-0-0.

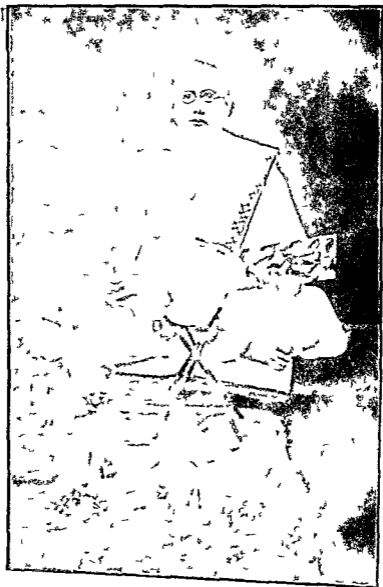
Printed by M N Kulkarni, at the Karnatak Printing Press,
318/A, Thakurdwar, Bombay

AND

Published by Jivanchand Sakerchand Javeri, Trustee, Sheth Devchand
Lalbhar Jain Pustakodhar Fund
Badekhan Chakla, Surat

प्रशांत तपस्वी तपोगच्छाचार्य श्रीमद् १००८

विजयसिद्धिसुरीश्वर.

जन्म वि स १९११ श्रावणगुह १० राजनगरे दीक्षा वि स १९३४ यष्टृष्ण २ राजनगरे
पद्यासपद वि स १९५७ आषाढशुक्र ११ सुयपुर सूरिपद वि स १९७५ माघगुह १ महेशानपुरे

समर्पणपत्रम् ।

अयि प्रशमपीयूषपयोनिधि शान्त-तपोमूर्त्ति-सूरिमन्त्राराधक तपागन्ठाधिपति-
प्रातःस्मरणीय-आचार्य्यनर्य-श्री १००८ विजयासिद्धिसूरीश्वरपादाः !

समाकृतमस्ति मञ्चेतो भगवत्पादानामप्रतिमैः श्रमदमादिगुणगणैः । सुविहितनामधेया-
नां भवतां गभीरता, “मुधादायी मुधाजीवी” इत्यादिशास्त्रीयनचनानुसा-
रिण्युपदेशप्रवृत्तिश्चापूर्वा वर्तत इति तु सर्वजनाऽनिगानमेव । ‘मा मम समग्रस्य
कुटुम्बस्य सधर्मजीवन निर्मातुमतीवोपयोगिन्यभूत्’ इत्येतत् सूचयति खलु
मां प्रति निरतिशयं वात्सल्यं सदा संस्मरणीयानां श्रीमताम् । ममग्रप्रणि-
गणाहितपरायणानां भगवत्पादानां प्राग् दर्शिताया एतस्याः
स्तुत्योपकृतेस्तथा ‘जस्मदीयसस्थायै श्रीमद्भिर्नितीर्यमाणायान-
नर्घ्यानुमतेर्विधोपकारकसर्वोत्तममाहित्यसंशोधनप्रचारकर्मणि
स्वकीयस्वहस्तसशोधितानेकशास्त्रप्रतिप्रदानादिना मम परो-
पकारैकनिष्ठैर्मुनिपुङ्गवैर्भवद्भिर्विहित भूरि भूरि साहाय्यं’
तस्य च चिरस्मरणाय महनीयेभ्योऽपि महनीये
भवतां कराम्भोजे समर्प्यतेऽयमपूर्वग्रन्थो
मया भवदभिलाषादृतेऽपि ।

सकलवस्तुतत्त्वप्रज्ञापके श्रीमहावीरदेवशासने द्रव्यानुयोगाद्यनेकभेदभिन्नं ज्ञाना-
दिरत्नत्रयप्रापकमत एव सकलशास्त्रेभ्योऽतिशयितं त्रिभुवनार्थरकर साहित्यनिधान
वरिवर्ति । तस्य प्रचारकर्मणि चतुर्विंशदतिशयशालि-सकलसुरासुरससेवित-
सकलोपमातीत-देवाधिदेव-श्रीमहावीरदेवाज्ञापारिपालनपरैः श्रीवीरशासन-
वियत्प्रकाशनहिमांशुभिर्महर्षिभिः शामनरसिकैः श्राद्धरत्नैश्च कामं कामं
व्यवसितं तस्याग्रे मम प्रयत्नास्तु सर्वथाऽकिञ्चित्करा एव, तथापि ते
फलेग्रहिणोऽभून्त् तत् कृपावता भवादृशा कृपाफलमित्येव
मन्येऽहम् । साहित्यप्रचारकस्य मम स्वल्पा जपि यत्नाः फल-
वैपुल्यभाजो मयन्त्विति मनोऽभिलाषपूर्वकं प्रिमाम्यहम् ।

सूर्यपूर्वाग्न
वि सं १९८६
आषाढमासे
श्रमाशासा शुक्रवासे
(‘दिसासा’परदिने)

भगवदीयचरणसेनाममुत्सुकः

साकरचन्द्रात्मजो जीवनचन्द्रः ।

Dedication

TO

THE CALM, HOLY & AUSTERE

ĀCHĀRYA S RĪ 1008 VIJAYASIDDHISŪRĪS VARA

THE HEAD OF THE TAPĀ GACHCHA

Your great and incomparable merits such as control over senses have captivated my heart Your selflessness and the subjects you select for delivering sermons are indescribable My entire family owes a deep debt of gratitude to your Holy self for the fatherly tenderness and care with which you have drawn us to the path of religion

I beg leave to dedicate this invaluable work to you as an humble tribute and holy offering in recognition of the incomparable services you have rendered to the spread of *Jama* literature by placing at my disposal rare manuscripts that you were careful to go through and correct yourself and by giving me on all occasions and at all times your invaluable sympathy, help, advice and guidance in every matter of difficulty, thus rendering my task of publication as easy and smooth as it should become

I am paying this tribute as a spontaneous and heart felt offering in spite of your wishes to the contrary

Compared with the efforts that the *Jama* scholars—the ascetics and laymen as well, have made in the past to spread the sacred literature of Jainism far and wide, out of mere love of learning and knowledge and as a matter of pious duty owed by them to Lord *Mahāvira* of holy and imperishable memory, my publishing work is like a mere drop in the ocean But I do feel that what little I have been able to do so far is the fruit of your Holiness's blessing and encouragement With the prayer and wish that my work may grow and prosper by your grace and favour,

I beg to remain,

Your most obedient servant,

JIVANCHAND SAKERCHAND JAVERĪ

शास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीविजयधर्मसूरिविनेयरत्नानां
न्यायतीर्थन्यायविशारदपदसमलङ्कृतानाम्
उपाध्यायश्रीमङ्गलविजयानाम्

अभिप्रायः ।

—❧—
नमो नमः श्रीप्रभुधर्मसूरे ।

अपि भाग्यन्तः सज्जनमहोदयाः ! आर्यावर्तेऽस्मिन् प्राक्काले चतुर्वारकलक्षणोऽनेके महात्मानः स्वपरदर्शने सञ्जातास्तथाऽस्मिन् पञ्चमारकेऽपि गहनः स्वपरदर्शनज्ञाः समभूयन्, दर्शनान्यपि षोढा गुरयतया प्रचलितानि । अपि च तैः सर्वैर्दर्शनकारमहानुभाविः स्वकीय-स्वकीयदर्शने यानि यानि तत्त्वान्यभिमतानि सन्ति तत्प्रतिपादकानि शास्त्राण्यपि खानुकूल-शुक्तियुक्तानि निपुणतुद्धिशालिगम्यानि निरूपितानि । अधुनाऽपि विद्यन्ते तेषां समस्ताना महाशयानां प्रधानतयोद्देशस्तु मोक्षनिरूपणात्रिपयक एव । किञ्च तैर्निरूपितं शास्त्रं पूर्णमपूर्णं वेति न चर्चतेऽप्रस्तुतत्वात्, परन्तु तेषां मध्ये गीर्वाणगिराया जैनदर्शनविपयकं श्रीउत्तराचयन-भगवतीप्रभृतिमूत्रग्रन्थरत्नेभ्यः पूज्यपादभगवद्गुमास्वातिमहर्षिणा सद्गृहीतं तत्त्वार्थ-सूत्रारयं शास्त्रं स्वोपज्ञभाष्ययुक्तं यदाऽऽलोकितं तदा निर्णायीदमेव शास्त्रं सम्पूर्णतया मोक्ष-मार्गनिरूपणपरम् । अत्र प्रतिपादकशैल्यपि अतीव गम्भीरा मुमुक्षुर्मुक्तिमार्गस्थाश्चाश्वासनी-भूताऽर्याद् विश्वासाधायिनी । अत्रत्यः क्रमोऽपि योऽपूर्वो वर्तते सोऽपि स्पष्टतया प्रदर्श्यते—

अस्य दशाध्यायात्मकस्य शास्त्रस्योत्थानभूतं सम्पूर्णतया मोक्षमार्गप्रदर्शकं महामङ्गल-स्वरूपं प्रथमाध्यायस्य प्रथमं सूत्रम्—“सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः” इत्येव प्रथममुपन्यस्तम् । किञ्च दर्शनान्तरे तु न तादृशः क्रमः, किन्तु ज्ञानमेव केवलं मोक्षसाधकं प्रज्ञप्तम् । यदि च क्रिया विनाऽपि ज्ञानादेव केवलाद् मोक्षप्राप्तिः स्यात् तर्हि समग्रोऽष्टाङ्गयोग-प्रकारो व्यर्थः स्यात्, तस्मात् पूर्णश्रद्धापूर्वकज्ञानचारित्रद्वारा एव मोक्षप्राप्तिरित्युपर्युक्तो मार्ग एव मोक्षसाधकः स्यान्नापरः । किञ्चैतत् सूत्रमत्रलम्ब्यैव सकलं शास्त्रं प्रवृत्तम्, अर्यादिदमेव सूत्रं सम्पूर्णशास्त्रविरचने बीजभूतम् ।

अधुना विषयविभागोपर्यपि दृष्टिपातः क्रियते । तथाहि—तावत् प्रथमाध्याये सम्यग्-दर्शनज्ञानयोर्निरूपणाप्रसरेऽत्रात्यन्तोपकारिजीवितत्वं नय निक्षेप प्रमाणप्रभृतीनामपि निरूपणम-त्यन्तगम्भीररूपेण कृतम्, अर्थात् शब्दतः सद्भक्षेपतयाऽर्थतो विशदरूपेण निरूपणमकारि ।

द्वितीयेऽध्याये जीवानां स्वतत्त्वरूपौपशमिकादिभानुपञ्चकानां व्याख्यानं जीवस्वरूप-प्रदर्शनपूर्वकं तथेन्द्रियाणां द्रव्यभानुभेदपूर्वकनिरूपणसहकृतजन्मयोनि शरीरपञ्चकानामपि प्ररूपणं सम्यक्कृतया कृतम् ।

तृतीये नरकस्थानभूतनरकावासं नरकमहद्वानिर्देश-जम्बूद्वीपस्थमेरुभरतादिक्षेत्ररूपणा-पुरस्सरद्वीपसमुद्रपरिधिप्रभृतीनां निरूपणेन सह मनुष्यतिरथामपि स्पष्टरूपेण भेदनिरूपणं कृतम् ।

चतुर्थे देवयोनिप्रदर्शनेन देवविभाग विस्तररूपेण निरूप्याध्यायोऽयं पूर्णोक्तः ।

पञ्चमे जीवानां साक्षात् परम्परया चोपकारिभूतानां धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकाया काशास्ति कायपुद्गलास्तिकायकालेत्यजीवितत्त्वानां लक्षणप्रभेदानुगाहरूपणपूर्वकं सुस्पष्टतया निरूपणं कृतम् ।

षष्ठमसमाष्टमेषु च जीवानां स्यारमोक्षावस्थानसाधकसाधकानां स्वरूपं युक्तिपूर्वकं प्रदर्शक-
माख्यनन्धारण्यं तत्तद्वयं विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

नवमेऽध्याये मोक्षसत्सारावस्थामाधकसाधकानां लक्षणस्वरूपभेदप्रभेदनिरूपणपूर्विकां
सत्परनिर्जरावयवतत्त्वद्वयीं प्ररूपिता ।

दशमे मोक्षस्वरूपप्रतिपादकं मोक्षतत्त्वं निरूपितम् ।

किञ्च यथाऽस्य स्वोपक्रममाध्यभूतितस्य सूत्रस्योपरि अनेकाष्टीका सम्प्रत्यप्युपलभ्यन्ते
तथैव केवलसूत्रोपर्यपि सम्प्रदायान्तरिका वातिकवृत्त्यादिरूपा बहवष्टीका दृष्टिपथमन्तरन्ति ।

तासु सर्वासु टीकासु महार्थं मनस्तु पूज्यपादभगवत्सिद्धसेनगणिनिरचितवृत्त्या यादृशमाकृष्ट
तादृशं न कयाऽपि टीकना । पठित्वा अपि प्रायोऽनेकाष्टीकाः, परन्तु न्यायशैलीपूर्वक-

सिद्धान्तप्ररूपणमतीतगम्भीररूपेणात्र यादृशं प्रतिभाति तादृशमन्यत्र न । अत्र तु भगवतीरणा
श्रीमता भगवता सिद्धसेनमुनिररेण तथाविधमपि कष्टमाध्यं कार्यं सम्पूर्णतया कृतम् । वृत्तिरपि

साधद्वानिशतिश्लोकरुमहसप्रमाणा विशालकाया गम्भीरार्थप्रतिपादिका दृश्यते । अपरञ्च तत्र
सूत्रार्थनिष्कर्षरूपाणि वाक्यान्वयि प्रचुरतयोपलभ्यतेऽत एव ज्ञायते प्रौढपाण्डित्यमूक्तिकेय

वृत्तिः प्राचीनतराऽपि । भाष्यमपि सर्वं विशदरूपेण व्याख्यातमनेन महर्षिणा, अन्यैस्तु स्वकीय
स्वार्थसाधकत्वं तत्राविलोक्य नैतदुभयान्निप्ररूपितमित्युक्त्वा त्रिभुम्भैः कल्पितं, परन्तु न तत्र

तादृशापलापकार्यकरणे मनागपि जयोदृष्टम् । किञ्च भगवतीरणा श्रीसिद्धसेनगणिना तु पूज्यतया
सूत्रमहितं भाष्यं ग्रामाणीकृत्य व्याख्यातम् । पडधिकद्विशत (२०६)नमे पृष्ठे भाष्यवृत्तिगतोद्धृतस्य

भानार्थस्तु प्रतिस्कारस्य प्रमत्तत्वकथनयोक्तं, न तु पूज्यपादभाष्यकारस्य, यतस्तत्परत्नानामा-
कर्मपर्यितुत्पकारस्थाने दोषारोपणं कः सुमी कुर्यात् ? । किञ्च वृत्तिकारमहाशयानामाशयान

भिन्नेन केनचित् पण्डितमन्येनाक्षेपो वृत्तिकारोपरि कृतः, स तु निनान्तभ्रममूलकोऽगन्तव्यः ।
अपरञ्चैव वृत्तिरपि सूत्रभाष्यसमेता जैनमहाजस्य भाग्योदयेन महानुमावै सज्जन

महोदयेन्द्र लालभाइ जैनपुस्तकोद्धारसंस्थाकार्यसाहकैर्निपुलद्रव्यव्ययपूर्वकं महत्पुण्यस्वाय-
तीकृत्य मुद्रापिता । किञ्च तादृशग्रन्थरत्नस्य प्रशमनीयं सशोधनकार्यं महापरिश्रमपूर्वकमनेरु-

ग्रन्थमस्यादकानुवादनिवेचनविद्वद्भ्योफोफसर हीरालाल रसिकदास कापडिया एम्. ए.
इत्युपाधिशारिणा निशिष्टप्रस्तावनाटिप्पण्यादिनिषयविभागविदपूर्वकं कृतं तेन पाठकाना

पठनपर्याया अतीतं मगलं कारितः । यादृशं सशोधनकार्यमन्यै, कर्तुं दुःशकं तादृशमनेन
महागयेन कृतम् । पाठान्तराण्यपि न विस्मृतानि । अन्तत एतत्संस्थाकार्यसाहकश्रेष्ठिपर्य-

जीवनचन्द्रसारकरचन्द्रप्रभृतयः, श्रद्धापूर्वकसशोधनकार्यकर्तारः प्रोफेसरहीरालालमहाशया
अपि धन्यनादमर्हन्ति । एते सर्वेऽपि एतादृक्साहित्योद्धारकार्यकरणे निरन्तरदक्षा भवन्त्विति

शासनदेनं प्रति विज्ञाप्यते न्यायतीर्थसुनिमङ्गलविजयेन ।

THE LATE
SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI

JOHN BATES & SONS

211, DEVTI CHANDRY ROAD & D. BOMBAY

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जहवेरी

१८९० वर्षमान्दे
कानिकपुरकान्दो (द्वरीयायदिन)
स्यपरे

नियणिम् १९६२ वर्षमान्दे
पौषकृष्णतुनीयायाम् (मकरसप्ततिधा)
माहमयनिगयाम्.

શ્રીવીરમ્ આમુખ

શ્રીતરનાર્થાધિગમસ્તુનો ખીન્ને વિભાગ અધ્યાય ૬ થી ૧૦ અઘાપિ પ્રસિદ્ધ થયો ન હોતો તે અમે શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જેન પુસ્તકાલ્દારે ગ્રંથાંક ૭૬ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવા ભાગ્યશાળી થયા છિયે

પ્રથમ વિભાગની પેઠે આ દ્વિતીય વિભાગનુ કાર્ય પણ પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદામ કાપડિયા M A દ્વારા કરાવવામા આન્યુ છે તેઓએ ગ્રંથકારનો પરિચય વગેરે પ્રાસંગિક બાબતો ઉપર બન્યો એટલે સુન્દર પ્રકાર ખાજા છે એટલે એ સબધે હમારે કશુ ઉમેરવા જેવુ રહેતું નથી

પ્રથમ વિભાગ સબધે પૌર્વાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ॥ અભિપ્રાયો મળ્યા છે તે ઉપરથી વાચક વર્ગ આ અપૂર્વ ગ્રંથનું મુલ્ય આંકી શકશે એમ ધારિયે છિયે અભિપ્રાયો અંતમા દાખત કરવામા આવ્યા છે

અમારા પ્રકાશન કાર્યમા વિના સમગ્રે સહાયતા કરનાર પરમ પૂજ્ય આચાર્યવર્ય શ્રીવિજયસિદ્ધિ-સૂરીશ્વરજીના કરકમળમા પ્રથમ વિભાગની જેમ આ દ્વિતીય વિભાગ પણ સમર્પણુ કરી પ્રમોદિત થયે છિયે.

દ્વિતીય વિભાગનું પણ પાર્શ્વતરપૂર્વક શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરી આપવા માટે ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિવારદ ઉપાધ્યાય શ્રીમગલનિજયજી મહારાજશ્રીના અમો નભી છિયે

સદ્ ગ્રંથની પ્રાચીનમા પ્રાચીન તાડપત્રીની પ્રત પાલણુપુરના એક યતિજીના ભાડારમા છે એવી અમોને ખબર મળતા તે મગાવવા બનતો પ્રયાસ સેવ્યો પણ તેમા ફલીભૂત થઇ શક્યા નહિ પાલણુપુર જઇ ત્યાં લાભો સમય રોકાઇ કાર્ય કરાવી શકવાની અનુકૂલતા હતી હિ તેથી તે પ્રતિનો લાભ લઇ શકાયો નની પણ ભવિષ્યમા ઉપયોગી થઇ પડે એ આશાએ અમે એની અનુકૂલ નોધ લેની દુરસ્ત ધારીએ િયે

સુરત, ગાંધીપુના,
સ ૧૯૮૬ જેઠ સુદ ૧
શુક્રવાર
તા ૦ ૨૯ મે ૧૯૭૦

નિ ૦
જીનણુચંદ સાકરચંદ જેવેરી
પોતે અને ખીન્ન મુદ્રીઓ વતી

विषयसूचीपत्रम्—TABLE OF CONTENTS

विषयः	पृष्ठाङ्कः
ममर्पणपत्रम्	५
Dedication (अर्पणपत्रिका)	७
अभिप्राय	९—१०
जामुखम् (Foreword)	११
निश्चिद् विनापनम्	१३—१४
Preface (सम्पादकीय निवेदनम्)	१५—१६
प्रस्तावना	१७—
Introduction (उपोद्घातः)	१—
तन्त्रार्थाभिगमनसूत्र स्वोपज्ञभाष्यश्रीसिद्धसेनगणितपरिचिनवृत्तिनिभूषितम्	१—३२८
पन्द्रोऽध्यायः	१—४०
नवमोऽध्यायः	४१—१२०
अष्टमोऽध्यायः	१२१—१७९
नवमोऽध्यायः	१८०—२९२
दशमोऽध्यायः	२९३—३२८
सूत्रनभेणान्तराधिकारसूचा	३२९—३४६
श्वेताम्बरीय दिगम्बरीयमूत्रपाठभेदसूची	३४७—३५५
पाठान्तराणि	३५६—३५९
अनुभवधारेणाद्युद्धिशोधनपत्रकम्	३६०—३६६
अभिप्रायाः (Opinions)	३६७—३६९

किञ्चिद् विज्ञापनम्

चिरत्नग्रन्थरत्नगवेषकाः ! सानन्द निवेदयामि तत्रभङ्गभ्यः श्रेष्ठपीशालिभ्यो यदुत
वहार्थाल्पसूत्रस्य श्रीतत्त्वार्थाधिगमसूत्रेतिनामधेयस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य प्रथमविभागप्रस्ता-
वनाप्रान्ते 'द्वितीय विभाग यथामति संशोध्य धीधनकरकमले समर्पयिष्यामी'ति याऽभिलाषा
प्रदर्शिता मया तत्पूर्तिः सञ्जाता सम्प्रति देवगुरुकृपाकटाक्षेण । पर न चार्थं मे प्रयामो विन्न-
विकलः, यतो लघिष्ठत्रातुः खुशमनलालस्य वर्षद्वयपर्यन्तानारोग्येण न केवल नानाकदर्थना
मम सञ्जाताः, किन्तु तत्परलोकगमनेन चिरस्थायी मर्मस्पर्शी उद्वेगश्चानुभूतो मया ।

किञ्च 'श्रीमोहनलालजीजैनसेन्दललाइत्रेरी'सत्कक-संज्ञकप्रत्याधारेणारब्धे अत्रावध्य-
प्रकाशितैतद्विभागमुद्राप्यमाणपुस्तिकाकर्मणि गरीयासं तापं समन्वभनम्, अशुद्धिपाठपातादिप्रा-
चुर्यात् । श्रीयुतजीवनचन्द्रद्वारा प्राप्ता श्रीविजयसिद्धिहरिवरसत्का ख प्रतिरपि तद्-
रीकरणे न प्रभविष्णुरभूत् । अतः प्रायः सार्धपद्याध्यायात् गेतिसज्ञानिर्धारितस्या मदीयजन्म-
भूमि'सूर्यपुर'स्य'जैानानन्दपुस्तकालय'प्रत्या आधारेण मुद्राप्यमाणा पुस्तिका कथमपि
सम्पूर्णातामानिन्ये ।

एव महता कष्टेन विहिताया पुस्तिकाया 'एशियाटिक् सोमायटी ऑफ वेनॉल्ड' इति
संज्ञया सुप्रसिद्धसंस्थया मुद्रापितस्य घ-सहितस्य पुस्तकस्य साहाय्येन सूत्रभाष्यपाठाना
सशोधनसमये महती चिन्ताऽऽपतिता यत् किं करणीय शेषसन्दिग्धस्थलपरिस्त्रलनापरि-
मार्जने । प्रकाशकमहाशयाय निवेदितेऽस्मिन् सङ्कटे तेन कतिपयमासान्तरे कस्याश्चन
प्रतेः प्रतिलेखो मद्य प्रददे । तत्र प्रतिलेखकस्य प्रमादात् लिपेरनभिज्ञानत्वाच्च शुद्धा अपि
पाठा अशुद्धीभूता दृष्टिगोचरमागताः, तथापि किमपि साहाय्यमलेभि ङ सत्कयाऽनया
प्रत्या, अतो मूलप्रतिप्रापणे प्रयत्नोऽकारि किन्तु स न सफलीनभूव ।

एव पुस्तकपञ्चकसाहाय्येन कथमपि निष्पादिता मुद्रणालयोचितपुस्तिका यन्त्रालये
एव प्रेषिता । अत्राय हेतुर्यद् ग्रामानुग्रामविहारकरणप्रवृत्तानामागमोद्धारक-व्याख्याप्रज्ञ-
जैनाचार्यश्रीआनन्दसागरहरिवराणामेकत्र स्थिरताऽभावात् तत्सविधे पुस्तिकाप्रेषणे
नावकाशः, विलम्बकरण तु दुःसह द्वितीयविभागपाठनतत्परजनानां वारवारपृच्छनादि-
त्वात् ।

सत्यामप्येवंविधपरिस्थित्यां ग्रन्थस्यास्य द्वितीयवेलाशोधनपत्राणि (revised proofs)
तु मया प्रहितानि जैनागमप्रसिद्धिसेवाहेवाकिनां सार्वसिद्धान्तप्रमीणानां श्रीमता आनन्द-

सागरसूरिपादानां सविधे । एभिः सूरिसत्त्वमैविहारानस्थायामपि यावच्छक्यं पाठस्थल-
च्छायादिभिः सङ्कलप्य सशोधितानि तानि पराणि ।

२४० पृष्ठेषु तु मुद्रितेषु एवविधमपि साहाय्य दत्तुमममर्था अभून् सूरिवरा विहागदि-
व्यग्रचिन्ताः । तथापि सशोधनकर्मणि स्वसौचन्यरूपापकेन यावता साहाय्यदानेनानुगृहीतोऽस्मि
तावता तेभ्यो ददामि शतशो हार्दिकान् धनदानान् । अपरञ्चात्रशिष्टस्य विभागस्य सशोधने
मुख्यत्वेनोपकर्तृणां दक्षिणविहारिमुनिरश्रीअमरविजयशिष्यश्रीचतुरविजयानां नामधेय
कीर्तयाम्यनेकैः ।

अत्रेदमपि निवेदनमाश्रयक यद् १०४पृष्ठमुद्रणानन्तर प्रकाशकेनान्यद् प्रतियमल
मद्यमदायि । तत्र एका च-सत्रका प्रतिः अमदावादस्यडहेलेतिनामसोपाश्रयभाण्डागार-
सत्का, ज-सत्रका तु एतदपेक्षया प्राचीना कतिपयनीर्णयप्रमया 'जैनानन्दपुस्तकालय'-
सत्का यत्सहायतया ग प्रतिलिखितेति मां प्रतिभाति । एतद् प्रतियुगलमभूत् किमप्यु-
पयुक्त सन्देहनिराकरणसरे । छ-सत्रप्रतिरूपा यायाना न्यायतीर्थन्यायनिशारदेतिपदनी-
द्वयविरानितृणां श्रीमङ्गलविजयाना यदुपयोग' कश्चिदेव कृतोऽत्र मया ।

अन्तेऽस्य २०६८०श्लोकप्रमाणकस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनेन जैनतत्त्वविज्ञामूर्तां प्राच्य-
पायात्वनिपत्रितां साहाय्यकारिणः, मदीयमूचनानुसारेण प्रो. यकोची विन्टनिटस् लॉपमेन्
गरिनोप्रमुखविद्वद्वरेभ्योऽत्रचनरूपां प्रस्तावनापम्पन्विर्ना वालेखसामग्री निज्ञप्तिपत्रद्वारा याच-
मानस्य च श्रेष्ठिप्रसस्य श्रीयुतसाकरचन्द्रात्मजजीवनचन्द्रस्य प्रयासमिममनुमोदयन्,
ग्रन्थस्य द्वितीयस्यापि विभागस्य शुद्धिपत्रकस्य विधातृणां न्याय-याकरणतत्त्वज्ञानविषयकनाना-
ग्रन्थप्रणेतृणा उपाध्यायश्रीमङ्गलविजयाना कृतवतापूर्विकामुपकृतिं सस्मरन् कृपापीयूष
पायोधिभ्यो निवेकनिचक्षणेभ्यः सखलनासम्प्रिप्री च क्षमा याचमानो निरमाम्यस्माद् निता-
पनाप्रमत्ताद् निमुधमृन्दारनिन्दमकान्दन्दिन्दरो, हीरालालः ।

PREFACE

It is a matter of great solace to me to mention that I have fortunately succeeded in fulfilling my promise of editing this important and interesting work, though the progress in the direction of completing this arduous task was seriously hampered by the untimely death of my youngest brother *Khush-manlāl*. He appeared for the B Sc examination with Chemistry from the Elphinstone College, the Almameter of mine also, in 1921 A D and secured the first class. Soon after, he joined the St Xavier's College as an Assistant Professor of Chemistry, the College wherein, I, too, have worked as Assistant Professor of Mathematics, though, for a term. He continued to discharge his duties till the cruel hand of Death snatched him away from the midst of his relations, friends and acquaintances, on the 28th August 1926, after he had suffered from a protracted illness for about two years. This is not the place where I should even briefly record his career, so, without dilating upon my personal worries and shocks, I had to put up with, owing to the premature deaths of three members of my family who passed away though young, within a period of 15 months, I shall now add a few words in connection with the completion of the press copy, in addition to what I have said in the preface of the first part of this voluminous work.

It was indeed very difficult for me to prepare the press copy of this work, since, the manuscripts herein designated as *Kā* and *Kha* were unreliable. I would have been obliged to give up this attempt, after the sixth chapter and a part of the seventh were copied out, had I not succeeded in procuring the Ms from the *Jainānanda Pustakālaya* of Surat which is here named as *Gā*. This, too, did not facilitate my work very much, for, it only partially helped me in clearing some doubts. In course of time, I was supplied by the publisher with a hand written copy of this work prepared by a scribe, who, ignorant as he must be of the Sanskrit language had even failed to decipher the characters. Anyhow, this was useful to me in tackling some knotty points, a fact that led me to suggest to the publisher that he should kindly supply me with the original Ms, which I am sorry to mention, proved a fruitless attempt for him.

Under these circumstances, on the one hand, I was inclined to proceed rather slowly with a view that I may get better materials to work with, while on the other, my attention was being drawn to the continuous demand for the second part, from the various sources

1 A brief sketch is outlined in the St Xavier's College Magazine (September 1926)

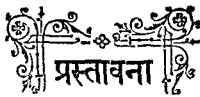
PREFACE

It was after 13 formes of this part were printed that I was supplied by the publisher with a Ms belonging to the Debla Bhandar of Ahmedabad which gave me some relief. This is the very Ms which is here referred to as *Ca*. This will explain the lot of inconvenience I had to undergo in compiling the press copy. Over and above this, unfortunately, not only was *Śrī Ānandasāgarasūri* unable to go through my press copy but also he could not assist me even by examining the revised proofs for, this sort of valuable assistance was available only up to the printing of 30 formes. For the rest of the work I was obliged to solicit help from two or three *Munis* out of whom *Śrī Caturaṅgaya* deserves to be specially mentioned as he has favoured me by going through the revised proofs of Sanskrit Introduction and a major part of the portions appended to the text.

Before concluding, I may gladly record my repeated thanks and gratitude to *Śrī Ānandasāgarasūri*, an erudite scholar of Jainism, without whose willing and valuable co-operation it would have been indeed extremely difficult for me to complete this work. I shall be failing in my duty if I did not cordially thank *Nṛṅya tīrtha Nṛṅyācāris āraḍa Upādhyāya Śrī Mangala ṅgaya* who has exerted himself not only in removing the discrepancies which must have crept in this work owing to my inefficiency, by preparing the errata, but also has furnished the reader with different readings by comparing the printed formes with the Ms in his possession, here designated as *Cha*. Furthermore, I may offer my heartiest congratulations to the publisher for the service he has rendered to the cause of Jainism by undertaking the publication of this gigantic work of immense value. In the end I may avail myself of the present opportunity to acknowledge my indebtedness to Pandit *Sukhalal* as well as other authors whose works may have been useful to me in preparing the Introductions.

H R KĀPADĪA

“ परब्रह्माकार सकलजगदाकाररहितं
 सरूपं नीरूप सगुणमगुण निर्निष्ठु-विष्ठुम् ।
 विभिन्नं सम्भिन्नं विगतमनसं साधुमनस
 पुराण नव्यं चाधिहृदयमधीश प्रणिदधे ॥ ”

इह हि निःसीमसंसारपारावारनिमज्जनप्रस्तानामाधिव्याध्युपाधिप्रस्तानां परिस्फुरज्जन्म-
 जरामरणमोहाना करालकलिकालकलितशेषुपीसन्दोहाना सङ्घिषरुचीनां भव्यसत्त्वानां परोप-
 कारसम्पादनमेव सर्वोत्तमा स्वार्थसिद्धिः सौजन्यसौशील्यसारल्यशेधनीना सार्वसिद्धान्तमार-
 पीयूषपानपीनराणां श्रीजिनेश्वरशासनप्रभाजनाप्रभाऽऽविर्भावभास्कराणामिति मत्वा परोपकृति-
 कर्मकर्मठैः श्वेताम्बरपरम्पराजुमारेण पञ्चगतप्रकरणप्रणेतृभिरप्रतिमप्रतिभामण्डलैर्वाचकारण्डलैः
 श्रीउमास्वातीतिसुभगनामधेयैर्न केवल सन्दृग्धस्तत्त्वार्थाधिगमसूत्रनामा व्यक्तविषयात्मको
 महामूल्यो ग्रन्थः, किन्तु सङ्कलितोऽयं भनसन्ततिदारिकाभिरशेषकेशनिराकारिकाभिरुपोद्घात-
 रूपिकाभिः सम्बन्धकारिकाभिः, समलद्रुतथ गीर्वाणगीर्गुम्फितेन सूत्रार्थप्रदीपकेन सरल-
 सरसमुच्छ्लिष्टस्वोपज्ञभाष्येणेति समवगम्यते प्रथमविभागवेषकैः । अद्याद्ययानदनुद्धृतस्यास्य
 ग्रन्थस्य प्रस्तावना प्रस्तूयते प्रतिज्ञापालनार्थं मन्दमेघसाजपि मया । अतएवैते तावन्मीमांसा-
 भूमिकाया प्रशोऽय यत् प्रथमं केन जैनमुनिरन्तेन सस्कृतभाषायां सिद्धान्तप्रणयनमकारि ।
 प्रत्येकतीर्थङ्करशासने द्वादशाङ्गी रच्यते गणधरनामकर्मादयवर्तिभिर्जाजुद्विभिर्गणधरदैवैः ।
 तत्र दृष्टिवादसूत्रकं द्वादशाङ्गं प्रायो गीर्वाणगीर्गुम्फित समस्ति । उक्तं च श्रीवर्धमानमूरिरभिर-
 वतरणरूपेण आचारदिनकरे निजप्रणयने—

“ मुञ्चूण दिट्टिमायं कालियउकालियंगसिद्वतं ।
 वीपालयायणत्थं पाययगुइयं जिणवरेहिं ॥”

अनेन निरस्यते मतमिदं केषाञ्चिद् यदुत श्रीवीरनिर्वाणसमयानन्तरमेव जैनैः सस्कृत-
 भाषाज्ञानं सम्पादितम् । अपरञ्च एतन्निरसने निम्नलिखिते गाये अप्युपयुक्ते—

“ सकया पागता चेव दुहा भणितीओ आहिया ।
 सरमडलम्मि गिज्जंते पसत्या इसिमासिता ॥”

—स्थानाङ्गे सप्तमे स्थानके ३९४तमे पदे

१ धीसिद्धसेनगभिरैर्भाष्यकारिकेति नाम तिरदेसि विंशतितरे पृष्ठे ।

२-३ छाया—मुक्त्वा दृष्टिवादं कालिकेन्द्रालिकाङ्गसिद्धातम् ।

श्रीपालयाचनार्थं प्रादृतमुदितं जिनवरे ॥

धंसृता प्रादृता येव द्विधा भणिती आहिये ।

स्वरमण्डले गीयेते प्रदरते ऋषिनापिये ॥

“संख्या पायया चेत् भण्डौहो ह्येति दोष्णि वा ।
सरमण्डलमि गिज्जते पसत्या इसिभासिया ॥”

— अनुयोगद्वारे सू० १२७, १३१तमे पदे

एव परिस्थित्या मत्यां गीर्वाणगिराया सिद्धान्तप्रणयनमनादिकालीनम्, यत् अनन्तानि तीर्थानि प्रवर्तितान्यधारयि । अतः केन प्रथममेव कृतमिति प्रश्नस्य कोऽप्यकारः ? । किञ्च श्रीमद्वाचीरस्वामिसत्ताया श्रीइन्द्रभूतिप्रमुखैर्गीर्वाणै रचितानि चतुर्दश पूर्वाणि विहायास्या हृण्डारसार्पिण्या अम्मिन्नरे गीर्वाणभाषामयः कः प्रथमो ग्रन्थ इति जिज्ञासावृत्त्यर्थं यद्येष्टमाधना नामधारः, परन्तु वर्तमानकाले समुपलब्धं साहित्यमाश्रित्य तत्त्वार्थाधिगमसञ्ज्ञकमिदं शास्त्रं प्रायमिकं स्थानमलङ्करोतीति कथने न मनागपि सन्देहो वर्तते, भवेषां पूर्वाणामुच्छेदत्वात् ।

वालस्त्रीमन्दमूर्सानामप्युपकारिणां प्राकृतभाषा परिहाय कस्माद् हेतुर्गीर्वाणगिराऽऽश्रयि तत्त्वार्थेन्द्र प्रशमरतिप्रभृतिप्र यप्रथनकलानर्तकीनाद्याचार्यैर्वाचकार्यैरित्यापि प्रश्नः समुप-
जायेत्, किन्तु तस्य सन्तोषकारकमुचर दातुं नाहमलम् । वाचकारिणोऽसत्काले सस्कृत-
भाषायाः प्राधान्यं, दर्शनान्तरीयसाहित्यस्य एतदभाषाद्वारा सुप्रचारस्यावलोकनं, तेषां सस्कृतभाषामापि क्षेत्रेषु विहारः, तेषां ब्राह्मणजातिरित्यादिमम्भावनारूपप्रेरकवलेन तैस्तत्त्वार्थ-
सूत्रस्य स्वोपब्राम्भ्यपूर्णस्य प्रणयनं कृतं सस्कृतभाषायामिति सम्भाव्यते ।

१ छाया प्राय उपरिवत् ।

२ अन्तिमावत्पूर्वपक्षत श्रीसूक्तमद्रा, प्राग्निमा दसपूर्वपरा श्रीचञ्जस्वामिन साधनवपूर्वपरा श्री
कार्यरशितसूर्योऽन्त्याथकपूर्वेदि श्रीदेवार्द्रिगणितमप्रणया । श्रीऋतिवाणान् वषसहस्रे व्यतीते पूर्वविच्छेद इति
मयान्त्या (सू २, व ८, सू ६०८) निर्देशः । स चायम्—

“जनुर्विषे षं भवे । दीवे भारते वास इमीसे शोसपिणीए देवाणुपिषाण केवतिय काल पुच्यगए अणुसवि
स्यवि । गोपमा । षं दावे भारते वासे इमीसे व(शोः)स्त्रापिणीए मम एण वाससहस्त्रे पुच्यगए अणुमन्विस्यति ।
[अम्बुद्रोप भरन्त । द्वीपे भारते वर्षेऽस्यामवसर्पिण्या देवानुपिषाणां कियन्त काल पूर्वगतमनुसस्यति ।
भीतम । द्वीपे भारते वर्षेऽस्यामवसर्पिण्या ममैके वषसहस्रे पूर्वगतमनुसस्यति ।]

किञ्च निम्नावतारितोऽयुद्धेनो वर्तवर्ति —

“बोलीयमि सहेस्ते, वरिसाण वीरमोऽन्यगमणत् ।

उत्तरवापगनघने, पुच्यगयस्त मवे छेदो ॥

वरिससहस्ते पुणे, त्रिपोगालिरे चखमाणस्त ।

नापि ही पुच्यगले, अणुपरिवाकिरे ज पस्त ॥ ’

[व्यतीते सहस्रे वर्षाणां धरिजोऽहममनात् ।

उत्तरवापकृष्णमे पूर्वगतस्य भवेत् छेद ॥

वर्षेसहस्रे पूर्णं तीर्थाङ्गालिते धर्ममानस्य ।

नापि ही पूर्वगतमनुपरिवाहितो यद् यस्य ॥]

३ प्रकृतभाषायां ये साम्प्रदायिका विचारा सुव्यक्ता आसन्ते श्रीर्वाणगिरायां सुप्रसन्नसद्विद्वत्सखरलशुक्री
शास्त्रधर्म सङ्घट्टे पुष्पिताः । अनेनानुमीयते यदुत वाचकार्यसमयात् प्राञ्जलीना जैनमुनिपुत्रवा संस्तुतमा
अप्यनिमये न केवलं समयां आसन्, किन्तुवैतत्यां विभिन्नाः प्रयासोऽपि ते कृत आसन् ।

श्रीदेवगुप्तसूरिविचारः—

यद्यपि द्वितीये विभागेऽस्मिन् न कोऽपि सम्बन्धः साक्षात् समस्ति श्रीदेवगुप्तसूरि-
प्रस्तावस्य तथापि प्रथमविभागगतसम्बन्धकारिकाप्रणेतृत्वपरिचयप्रकाशनपट्ट किमपि
वक्तव्यं नासङ्गतिमङ्गति । सशोधनार्थं मया समासादितासु सर्वासु तत्त्वार्थाधिगमसूत्रप्रतिपु
श्रीदेवगुप्तीया टीका श्रीसिद्धसेनीयायाः पूर्वमुल्लेखिता दरीदृश्यते । तत्र केनापि
कारणेन भवितव्यमिति तर्के सति प्रतिभाति विकल्पोऽयं यदुत श्रीदेवगुप्तसूरयः श्रीसिद्धसेन-
सूरिभ्यः पूर्वगामिनो ज्यायासो वा भवेयुः । अथवैतैः प्रणीतायाष्टीकायाः सम्बन्धकारिका-
टीकाया एवोपलब्धिः पूर्वोल्लेखने कारणं भवेत् ।

गन्धहस्तिपदपरामर्शः—

गन्धहस्तिपदमुपलभ्यते श्वेताम्बरीये दिगम्बरीये च साहित्ये । तावत् प्रथमं श्वेताम्बराणां
साहित्यं लक्ष्मीकृत्य किञ्चिदुच्यते । शक्रस्तचेत्यपरनामधेये 'नमोत्थुणं' नाम्नि प्राचीने
स्तोत्रे 'पुरिसवरगन्धहस्तीणं' इति परमकारुणिकचतुर्विंशदतिशयधारिधर्मदेवश्रीतीर्थङ्करस्य
विशेषणं विद्यते, परन्तु न चास्यात्र किमपि विशिष्ट प्रयोजनं वर्तते । वृद्धवादिश्रीदेवसूरिशिष्यरत्न-
श्रीसिद्धसेनदिवाकराणा गन्धहस्तिरूपेणोल्लेखोऽकारि न्यायाचार्यन्यायविशारदमहामहोपा-
ध्यायश्रीयशोविजयगणिभिः स्वनिर्मिते वीरस्तुतिरूपे न्यायखण्डखाद्ये (श्लो. १६, पृ. १६)
निम्नलिखितपङ्क्तिप्रणयनेन—

“अनेनैवाभिप्रायेणाह गन्धहस्ती संम्मती”

किन्तु भ्रान्तिमूलकोज्यमुल्लेख इत्यवगम्यते, यतः श्रीयशोविजयान् विहाय न केनापि
ग्रन्थकारेण श्रीसिद्धसेनदिवाकराणा निपये तेषा सुनिश्चिता काञ्चन कृतिं तद्गतापररणसमु-
द्धरणप्रसङ्ग वाऽऽश्रित्य 'गन्धहस्ती'ति विशेषणं प्रायुञ्जि । अपरञ्च श्रीसिद्धसेनदिवाकराणा
जीवनवृत्तान्तस्य ये प्राचीना अर्वाचीनाश्च ग्रन्थाः सम्प्राप्यन्ते तत्रापि तेषा पदवीरूपेण
उपनामरूपेण वा गन्धहस्तिपद न दृष्टिपथमतरति । तेषा दिवाकरेत्युपाधिस्तु दरीदृश्यतेऽन्या-
न्यम्यलेषु, यथाहि—श्रीहरिभद्रसूरिवरकृते पञ्चचस्तुनामके ग्रन्थे (गां. १०४८) सम्मति-
तर्कस्य श्रीअभयदेवसूरिकृतायां व्याख्याया च प्रथमे पृष्ठे ।

किञ्च गन्धहस्तिनामधेयाः केऽपि सूरय आसन्नित्यनुमीयते जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तेः
श्रीशान्तिचन्द्रवाचकविहितप्रमेयरत्नमञ्जूपाऽभिधृत्तिगतने निम्नलिखितेन पद्येन—

१ एतत्सम्पादकमतेन 'सम्मति' नाम वारतंविम्बम् ।

२ श्रीभद्रेश्वरविरचितकथावलीगत श्रीसिद्धसेनप्रबन्ध, प्रभावकचरित्रगतो वृद्धवादिप्रबन्धान्तर्गत
श्रीसिद्धसेनप्रबन्ध, प्रबन्धचिन्तामणिगत श्रीसिद्धसेनप्रबन्धश्च ।

३ “आयरियसिद्धसेनेण सम्मईए पइडिअजसेण । इत्तमणि'दिवागर'कम्पत्तणओ तदन्नेण ॥”

४ “सिद्धसेनदिवाकरः तदुपायमूलसम्मत्याख्यप्रकरणे ० ।”

“सर्वानुयोगमिद्वान् वृद्धान् प्रणिद्धं महं महिमन्द्द्वान् ।
प्रवचनराञ्चननिकृपान् सूरीन् गन्धहस्तिमुत्तान् ॥ २ ॥”

अपरञ्च दशमशताब्दीयैः सन्मतिटीकाकारैः श्रीअभयदेवमूरिभिः सन्मतिनरकस्य
द्वितीय काण्डगताद्यगाथाव्याख्याया तत्त्वार्थाधिगमसूत्रस्य प्रथमा चयस्य नवमात् द्वादशपर्य
न्तानां सूत्राणामवतरणपूर्वक ५९५तमे ष्टोष्ठे यत् प्रोक्त तृतीयकाण्डस्य चतुर्वत्वारिंशद्गाथागत-
हेतुवादपदव्याख्यायाञ्चरैऽग्रिम सूत्रमन्तर्याय च ६५१तमे ष्टोष्ठे गमुद्गीर्णं ताभ्यामपि निर्देशाभ्या
गन्धहस्तीति सुभगनामधेयाः केषुपि मुनिना भूयुरिति ममव्यते । किञ्च कोट्याचार्यैत्यपरा-
भिधानैः श्रीश्रीलाङ्कसूरिभिः स्वकीयायामाचाराङ्गटीकाया निम्नलिखिता—

“शस्त्रपरिज्ञा विमरणमतिगहनं च गन्धहस्तिकृतम्” (पृ १)

“शस्त्रपरिज्ञा विमरणमतिगहनमितीनां किल कृत पूज्यैः ।

श्रीगन्धहस्तिभिर्भवित्रुणोभि ततोऽहमवशिष्टम् ॥” (पृ ८२)

—उल्लेखं कृतौ । अनेनापि दृढीभवति पूर्वोक्त मन्तव्यम् ।

अपरञ्च गन्धहस्तिनामनिर्देशपूर्वकाणि यान्यवतरणानि सप्रफलभ्यन्ते तानि समप्राणि
स्वल्पेन परिवर्तनेन युक्तानि भाससाम्यपुरस्मराणि वाऽधिगम्यन्ते तत्त्वार्थमाव्यस्य श्रीसिंह-
सूरीणां प्रशिष्यैः श्रीभान्नामिना शिष्यैः श्रीसिद्धसेनगणेशैरिरेरचितायामस्मिन् ग्रन्थे
प्रसिद्धिं च नीताया टीकायाम् । तद्यथा—

(१) “निद्रादयो यतः समाधिगताया एव
दर्शनलक्ष्ये उपयोगवाते प्रवर्तन्ते, चतुर्दर्शना
वरणादिचतुष्टयं तद्भ्रमोच्छेदित्वात्मूलघातं नि
हन्ति दर्शनलक्ष्यमित्येतो ॥”

(१) “आह च गन्धहस्ती—निद्रादयः
ममधिगताया एव दर्शनलक्ष्येरपवाते वर्तन्ते,
दर्शनारण्यचतुष्टयं तद्भ्रमोच्छेदित्वात् समूल-
घातं हन्ति दर्शनलक्ष्यमिति ।”

—तत्त्वार्थ (अ. ८, सू. ८) वृत्तौ
(पृ १३५)

—प्रवचनसारोद्धारं टीकायां
३५८तमे पत्रे

(२) “या तु भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य
सयोगाज्योगभेदस्य सिद्धस्य वा दर्शनमोह-
नीयसमरूप्यादपायसद्द्रव्यस्य चाचोदपादि सा
सादिरपर्ययमानेति ।”

(२) “यदाह गन्धहस्ती—भवम्य-
केवलिनो द्विविधस्य सयोगायोगभेदस्य सिद्धस्य
वा दर्शनमोहनीयसमरूप्याविवर्धिता सम्यग्दृष्टिः
सादिरपर्ययसाना इति ।”

—सत्त्वार्थ (अ. १, सू. ७) वृत्तौ (पृ ६०)

—नवपदवृत्तौ ८८तमे पत्रे विशेषज्ञातके च

१ अस्य च सूत्रसूत्रस्य व्याख्या गन्धहस्तिप्रवृत्तिनिर्देशेति च प्रदर्शयते ।
२ तथा गन्धहस्तिप्रवृत्तिभिरिद्वान्मिति चेद् प्रदर्शयते विस्तरभावात् ।
३ अत इम एव गणिवरा । तद्भ्रमिन् विद्वद्वर्णिय इति पण्डितसुप्रसङ्गात् ।
४ अयमेव पाठो गन्धहस्तिनामार्थोक्तो यतः श्रीदेवेन्द्रसूत्रप्रथमक्रमप्रथम (गा १२) टीकायाम् ।
५ १२४८तमे वक्रमायाद् श्रीसिद्धसेनमूरिणा रचितम् । ६ धीजितवद्रे धीद्वयशुक्ताचार्यैस्तुतार
मानये १ ७३तमे वक्रमीभ्ये प्रणीतेयम् । ७ उगाध्याधीसमयसुन्दरकौश्ल्य ग्रन्थ ।

(३) "तत्र याज्यायनसुद्रव्यवर्तिनी श्रेणिकार्दिना नसुद्रव्यापगमे च भवति अपायमहचारिणी सा मादिमर्षवसाना,"
-तत्त्वार्थ(अ. १, सू ७)वृत्ता (पृ ५०)

(४) "प्राणापानावृत्तवाजने ध्यानक्रिया लक्षणा"
-तत्त्वार्थ(अ. ८, सू १०)वृत्ता (पृ १६१)

(५) "हृत्तो विदेहाद्य पञ्चालादिभ्यः"
-तत्त्वार्थ(अ. ३, सू १०)वृत्ता (पृ. २५३)

(६) 'सम्पत्त्वं च मोक्षशुद्धिदिक्रान्तु-
मव, प्राणावृत्तवाजने क्रिया सम्पत्त्वं क्रिया-
प्रयत्नसंगतिवैदिकानुष्ठानान् क्रियामिन्द्रगामिन्द्रादिभ्यः
प्राणावृत्तवाजने क्रियाव्यापारः, दिनसिद्धिगुण-
पाय्यायनविनयान्धुस्यवृत्तवाजने क्रियाव्यापारः
नन्वप्राणावृत्तवाजने क्रियाव्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रिया-
व्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रियाव्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रिया-
व्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रियाव्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रिया-

(३) "युक्त गन्धहस्तिना तत्र-या-
ज्यायनसुद्रव्यवर्तिनी जपायो-मतिजानाद्यः
सुद्रव्याणि-शुद्धमन्वस्त्वदलिकानि तद्वर्तिनी
श्रेणिकार्दिनां च सुद्रव्यापगमे भवन्त्याय-
सहचारिणी सा मादिमर्षवसाना इति "

-नक्षत्रवृत्ता ८८तमे पत्रे विशेषशतके च
(४) "यदाह गन्धहस्ती-प्राणापानौ
वृत्तवाजने ध्यानौ इति।"
-धर्मसूत्रहणीवृत्ता ४२तमे पत्रे

(५) "यदाह तत्त्वार्थमूलटीकाहृत् गन्ध-
हस्ती-
'हृत्तो विदेहाद्य पञ्चालादितुभ्याः' इति"
-वृत्तान्तप्रसन्नानविवृता १९तमे पत्रे।

(६) "गतासु च प्रमदेषप्रत्यक्रियाद्वय-
स्याने मन्वस्त्वमिन्द्रादिभ्यः गन्धहस्ति-
नांके, तत्रैव शुद्धमिन्द्रादिभ्यः प्राणावृत्तवाज-
ने क्रियाव्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रियाव्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रिया-
व्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रियाव्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रिया-
व्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रियाव्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रिया-
व्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रियाव्यापारः प्राणावृत्तवाजने क्रिया-

(८) “अत एव च भेदः प्रदेशानामवयवानां च, ये न जातुचिद् वस्तुव्यतिरेकेणोपलभ्यन्ते ते प्रदेशाः, ये तु विशकलिताः परिकलितमूर्तयः प्रज्ञापथमवतरन्ति तेष्ववयाः इत्यत० ।”

—तत्त्वार्थ(अ. ५, सू. ६) वृत्तौ (पृ. ३२८)

(८) “यद्यप्यवयवप्रदेशयोर्गन्धहस्त्यादिषु भेदोऽस्ति ।”

—स्याद्वादमञ्जरी ६३३तमे पृष्ठे

अथ दिग्म्बरसाहित्ये गन्धहस्तिपरत्वे कीदृश उल्लेखाः सन्तीति विचार्यते । शक्रीय-दशैकादशशताब्दीयेषु दिग्म्बरीयशिलालेखेषु एकस्य सुभटस्य गन्धहस्तीत्युपाधिरवलोक्यते, परन्तु न चायमुल्लेखोऽप्युक्तो विशेषतः । दिग्म्बरपरम्परानुसारेण आसमीमासादिप्रण-यितृभिः श्रीसमन्तभद्राचार्यैस्तत्त्वार्थसूत्रस्य भोक्षशास्त्रेत्यपरादस्य या टीका निरमायि सा गन्धहस्तिरूपेण प्रसिद्धिं गता, परन्तु प्रमाणोपलब्धिं विना कथं स्वीक्रियतेऽभिप्रायोऽयम् ? अपरञ्च इयं टीका श्रीसमन्तभद्राचार्याणां कृतिरित्यङ्गीकरणेऽपि सर्वार्थसिद्धौ तत्त्वार्थ-राजवार्तिके वा तस्या नामधेय किमप्यवतरणं न दृष्टिपथमवतरति, अतः किं फलति ? यदि साऽभविष्यत् तर्हि सा नाशं गता, न केवलं श्रीअकलङ्कदेवसमयात् प्राक्, किन्तु श्रीदेव-नन्दीतिमूलनामधेयानां पद्यशताब्दीयपूज्यपादसमयादपि । परन्तु न चेय सम्भावना विश्वास-भाजनप्राया, यतः श्रीवीरसेनाचार्यैः ७३८तमे शकसवत्सरे प्रणीताया घवलाख्यटीकायां वर्तते निम्नलिखितमवतरणमिति न्यायालङ्कारपण्डितवशीघराः—

“उक्तं च पुनर्गन्धहस्तिभाष्ये उपपदो जन्म प्रयोजनं येषां त इमे औपपादिकाः विजय-वैजयन्तजयन्तापराजितसर्वार्थसिद्धारणानि पञ्चानुत्तराणि अनुत्तरे स्वौपपादिकाः ऋषिदास-घन्य-सुनक्षत्र-कार्तिकेय-नन्द आलिभद्रा ऽभय-वारिषेण चिलातपुरा इति ।” अनेन गन्धहस्ति-भाष्यस्य विद्यमानता श्रीअकलङ्कदेवसत्तासमयरूपवैकमीयनवमशताब्दीपर्यन्तेत्यनुमीयते ।

किञ्च ‘गन्धहस्ति’सञ्ज्ञात्मिका टीका तत्त्वार्थसूत्रं विहाय अन्यस्य कस्यचिद् दिग्-म्बरीयसैद्धान्तिकग्रन्थस्यापि न सम्भवतीति कथने निम्नलिखितादुल्लेखादन्यत् किमपि प्राचीनं प्रमाणं वर्तते इति न मे श्रुतिपर्यं दृष्टिगोचरता वा गतम्—

“भगवद्भिरुमास्वातिपादैराचार्यवर्षेरासूत्रितस्य तत्त्वार्थधिगमस्य भोक्षशास्त्रस्य गन्ध-हस्त्यारथं महाभाष्यमुपनिर्धन्त” स्याद्वादविद्याग्रुरवः श्रीस्वामिमन्तभद्राचार्याः ।”

१ श्रीहेमचन्द्रसूरिवरनिर्मिताया स्याद्वादकारिकेत्यपरादया अन्ययोगं यद्यच्छेदिकाद्वानिश्चिकाया इति रिय धीमहिषेणसूरिप्रणीता । २ प्रैश्यतां दिग्म्बरसाहित्यगवेषकश्रीयुतञ्जुगलकिशोररचित स्वामिसमन्तभद्रनामको निबन्ध (पृ १५१ १५२) ।

अपरञ्च गन्धहस्तिमहाभाष्यकर्तारः श्रीसमन्तभद्राचार्या दिगम्बरीया एवेति मुनिश्चयो न सज्जायेत निम्नलिखितपदवीक्षणोन्तोत्पद्यमानशङ्काया निरसनं विना ।

“ अथो गुरुश्चन्द्रकुलेन्दुदेव-कुलादिवासोदितनिर्ममत्वः ।

समन्तभद्रः १७ श्रुतदिष्टशुद्ध-तपस्क्रियः पूर्वगतश्रुतोऽभूत् ॥

वृद्धस्ततोऽभूत् किल देवस्वरिः १८, शरच्छते विक्रमतः सपादेः ।”

सहस्रापधानिश्रीमुनिमुन्दरसूरिकृताया गुर्वाचल्या अन्तरणमिदम् । अनेन श्रीसमन्तभद्रसमयो यो धन्यते स एव दिगम्बरसम्प्रदाये श्रीसमन्तभद्रसमयरूपेण सुप्रतिष्ठितः । अतः समुपतिष्ठति शङ्का यदुत किमिमे श्वेताम्बरीया दिगम्बरीया वा । एवं परिस्थित्या सत्यां दिगम्बरीयश्रीसमन्तभद्राचार्यैर्गन्धहस्तिनाम्नी टीका प्रणीतेति निर्णयात्मकं कथनं दुःशकं प्रतिभाति ।

वाचकविचारः—

वाचकशब्दस्यार्थत्रितयं समस्ति—(१) पूर्वविच्छं, (२) उपाध्यायत्व, (३) वाचकवंशीयत्वं च । श्रीउमास्वातीनुद्दिश्य उपाध्यायत्वं न सङ्गच्छते, आचार्यरूपेण तेषां सुप्रसिद्धत्वात् । एते वाचकवंशे सज्जाता अतस्तेषां वाचकत्वं श्रीधनगिरि-सिंहगिरिवत्, न तु विद्येत्यपि पक्षो नादरणीयः तत्समये पूर्वानुच्छेदात्, अनधिकारिषु पदवीप्रदानामम्भवात्, स्वस्य वाचकरूपेण स्वयं ग्रन्थकारकृतनिर्देशात्, घोषनन्दिक्षमणानामेकादशाङ्गविच्छरूपेण न तु वाचकपदद्वारोल्लेखात्, उच्चैर्नागरस्य वाचकवंशस्य शाखारूपेण कथनस्यानुपलब्धेश्च ।^१ पण्डित-मुखलालैर्वाचकवंशीयत्वेनैव तेषां वाचकत्वमिति कल्पना कृताऽस्ति, किन्तु साऽसमीचीना भाष्यगतप्रशस्तेः समुचितानुधारणात् तदुत्पत्तेः, अतः प्राथमिक एव अर्थोऽत्र स्वीकर्तव्यः । किञ्च न कस्यापि श्वेताम्बरमुनिवरस्यास्य विषये विसंवादो दृश्यते ।^२

भाष्यं तत्कर्तृत्वं च—

१ “समन्तभद्र शान्तारिर्धर्माचार्यो दयानिधि ” इति जिनसहस्रनामगतपदार्थसूचित समन्तभद्रो नाम विवक्षितः, तस्य ‘जिन’शब्दस्य पर्यायत्वात् । महर्षियुद्धस्यापि पर्यायोऽयम्, परन्तु सोऽयम्प्राज्ञपेक्षणीय ।

२ इमे श्वेताम्बराचार्या ।

३ इयं तु अद्ययावत् नैवोपलब्धा ।

४ एतदुल्लेख समस्ति निम्नलिखितपायायाम्

“ वायगवरवसाओ तेवीसइमेण धीरपुरित्तेण । दुद्धरधरेण मुणिणा पुब्बसुयसमिद्धयुद्धीण ॥ ”

५ प्रेक्षयतां समाष्यसटीकस्य तत्त्वार्थाधिगमसूत्रस्य प्रथमो विभाग (पृ १, २, १०) ।

६ विलोक्यतामाङ्गलभाषानिवद्ध उपोद्घात (पृ ५) ।

७ सूत्रभाष्यगतविकीष्टताऽपि व्यनक्ति तेषां पूर्ववित्त्वम् ।

भाष्य स्वोपज्ञं समस्ति न वेति प्रश्न उच्यते विचारयिष्यते । अत्र तान्त्र तदङ्गं समी-
 क्ष्यते । एकत्रिंशत्सम्प्र-व्यकारिका दशमाध्यायस्य सप्तमसूत्रस्य विवरणात्मिका द्वारिंशत् श्लोका'
 प्रशस्तित्व भाष्यस्याङ्गानीति ज्ञायते । यद्येषां सूत्ररूपेण गुम्फितेन मूलग्रन्थेन सहाङ्गाङ्कि-
 मानरूप पत्र' कश्चीक्रियते तर्हि भाष्ये तद्विवरणं किं नास्तीति प्रश्नस्य सन्तोषकारि समाधानं
 दुःशङ्कम् । श्वेतान्त्रगटीकाकारादिभिर्भाष्यस्य स्वोपज्ञत्वं स्वीकृत, दिग्भ्वैस्तु अनाद्यतम् । एवं
 मत्पि मुद्रितनन्वार्थराज्यार्तिरूपान्ते श्रीअष्टमचन्द्रकृते तत्रार्थसारं च पूर्वोक्ता द्वारिंशत्
 श्लोका अङ्गादिरूपव्यपरिवर्तनपूर्वका दृष्टिपथमायन्ति । अष्टम' श्लोक औमास्वातिक इति मत्वा
 श्रीहरिभद्रमूर्तिवै' शास्त्रवानाससुचयमञ्जायां स्वकीयकृतौ ६९३तमपद्यरूपेणोदघारि ।
 मन्म-व्यकारिकाणामेकोनत्रिंशत्तमा तथैवोदृता श्रीमुनिचन्द्रमूर्तिभिर्धर्मचिन्तुदृष्टौ । क्वचित्
 आह उक्त चेत्यादि निर्देशपुरस्तर तदुल्लेखरहितानि वा यानि कतिपयानि पद्यानि भाष्ये दृश्यन्ते
 तान्यपि भाषाशैलीममानत्वाद् भाष्यकारस्यैव सम्भवेयुः ।

शैली साम्प्रदायिकाभिनिवेशा ऽर्धविकाररूपैस्त्रिभिर्दृष्टिभिन्दुभिः परीक्ष्यमाणयोः भाष्य
 स्वार्थसिद्धयोर्भाष्यस्य प्राचीनता पोष्कुरीति । अतस्तुप्यतु दुर्जेन इति न्यायेन यदि
 भाष्यस्य स्वोपज्ञता न स्वीक्रियते तर्हिपि उपलब्धव्याख्यानिकाये भाष्यस्य सर्वोपरि प्राचीनतेति
 कथने न मनागपि सन्देहो निष्पद्यतिमाशालिनां सम्भवति ।

याकिनीमहत्तरासुतुश्रीहरिभद्रमूर्तिशेखर-श्रीसिद्धसेनगणितप्रभृतिभिः समस्तैः
 श्वेतान्त्रमृनिर्णयैर्भाष्यस्य स्वोपज्ञत्व स्पष्टतयाङ्गीकृतमिति निर्विवादम् । गो यज्ञोनी-श्री.
 चिन्दिनिस्त-प सुखलालाद्यागुनिकविद्वद्भैरवपि तथैव कृतम् । अनेन किं न फलति यदुदेद
 मत प्रापाणिकम् ? भवतु, द्वे युक्ती अपि निर्दिश्येते । तान्त्र कतिपयासु सम्बन्धकारि
 कासु भाष्येऽपि छत्रदिपदेऽस्यामः वक्ष्यामि वक्ष्याम इति प्रतिज्ञाद्वारा ये विपया' सूचित्वास्तेषां
 प्ररूपण सूत्रेषु दृश्यते, न तु भाष्ये । अतोऽनुमीयते सूत्रभाष्ययोरेककर्तृत्वमर्थोद् भाष्यस्य स्वोप
 ज्ञता वरीर्गति । अपरश्च मूलकारव्याख्याकारयोरेव भिन्नव्यक्तिव्यवर्तते तत्र प्रायः सूत्रपाठानां
 विसर्गादिस्वरूप तद्व्यविषयक विकल्पजालं मन्दिरघत्वं सूत्रपाठभेदश्चेति दरीदृश्यते । निर्देशनार्थ
 समीक्ष्यता स्वार्थसिद्धिप्रमुखदिग्भ्वरटीकामाहित्य श्रीवादरायणप्रणीतस्य ब्रह्मसूत्रस्य
 शारीरकसूत्रैत्यपरादस्य व्याख्यात्र च वा । ईदृशपरिस्थितेर्गभानो भाष्ये समर्थयति तत्स्वोप-
 ज्ञत्वमिति मे मतिः ।

सूत्रभाष्ययोर्वैशिष्ट्यम्—

१ सन्तुल्यतामय निप्रतिखितया तीर्थोपपानिकसूत्रगठना गायक—

'बीजाण पुगारवि भगिन्दृदण अङ्कुरमतीण भवद् ।

एवानेव विद्याय कम्मवीए दइ' पुनरपि अम्भुपत्ती न भवद् ॥ "

तत्त्वार्थसूत्रे स्वोपदे भाष्ये च कतिपया उल्लेखाः सन्ति ये श्वेताम्बरीयागमादिषु ग्रन्थेषु दिगम्बरीयप्रधानभूतेषु वा न दृष्टिपथमवतरन्ति । ते चैमे—

(१) तत्त्वार्थसूत्रे (१-४) तत्त्वसप्तकस्य निर्देशः । जैनसम्प्रदायद्वये तु पुण्यपापपूर्वक सप्तकमिदमर्थात् नवतत्त्वनिरूपणम् । एव सति विरोधप्रसङ्ग इति चेन्न, 'शुभः पुण्यस्य' 'अशुभः पापस्य' इति सूत्रद्वयेन पुण्यपापयोस्तत्त्वरूपेण सूत्रकारः स्वीकृतिः । किञ्च पुण्यपापयोः फलस्वातन्त्र्यमपि प्रदर्शित 'सम्यक्त्वहास्यरतिपुंवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम्' इति सूत्रग्रथनेन ।

ननु प्रज्ञापना-स्थानाङ्गाऽनुयोगद्वारेषु जीवाजीवेति तत्त्वद्वय निर्दिष्टम् । किमने-
नास्त्रवादेरपलापो वक्तु न शक्यते ? नैव, किन्तु सत्यमेतद् यदुत पुण्यपापयोः स्वतन्त्रतत्त्वरूपेणाङ्गीकृतिर्न कृता वाचकसुरयैः, एकनिष्ठदृष्टया प्ररूपित तत्त्वसप्तकम् ।

(२) अस्मिन् ग्रन्थे (१-३४) नयानां प्रथमं पञ्चविधता प्रदर्शिता । तदनन्तर (१-३५) पञ्चमस्य त्रैविध्यं प्रतिपादितम् । तत्र साम्प्रतमित्येकस्य नयस्य संज्ञा समस्ति साऽन्यत्र कुत्रापि न दृश्यते । एवं नयनिरूपणे वैशिष्ट्य वर्तते । नैगमस्य सङ्ग्रहव्यवहार-
योरन्तर्भाव कृत्वा श्रीसिद्धसेनदिवाकरैर्नयस्य सङ्ख्या षड् निर्धारिता । किञ्च विशोपावश्य-
कभाष्ये (गा २२६४) नयपञ्चकप्रपञ्चो विद्यते स औमास्वातिकरुपरम्पराप्रतिनिम्बरूप इत्यनुमी-
यते । अनुयोगद्वारे वसतिप्रदेशविषयकनयवर्णनावमरे शब्दसमभिरूढैवभूतानां गणनैक-
रूपेण कृता ।

१ एतद्बुद्धेःसमर्थनाय कतिपयान्यवतरणादीनि दीयन्ते, यथाहि—

(अ) " अभिगयतीवाजीवा उवलद्वपुष्पावा आसवसंवरनिज्जरनिरियादिगरणवधप्पमोक्कुरकुसला " इत्यादि
धावकज्ञानसमृद्धिर्षणं भगवत्याम् ।

(आ) उत्तराध्ययनसूत्रे मोक्षभाग्यनिसञ्ज्ञकेऽप्ययने निम्मलिरिता गाथा—

" जीवाजीवा य वधो य, पुष्पा पावासवो तद्वा ।

सवरो निज्जरा मोन्खो, संते ए तदिया नव ॥ १८ ॥ "

(इ) वाचस्वयंश्रणीताया प्रज्ञामरती १९०तमपद्यादारभ्य १२१तमपर्यन्तानि पद्यानि ।

(इ) श्रीदेवेन्द्रसूरिविनिर्मितधर्मरत्नप्रधारणदृष्टयुक्ता १०७ गाथा ।

२ " अस्यां प्रज्ञापनायां पदत्रिसात् पदानि, तत्र प्रज्ञापनावहुवक्तव्यविशेषचरमपरिणामसञ्ज्ञेषु पञ्चसु पदेषु जीवाजीवानां प्रज्ञापना । प्रयोगपदे क्रियापदे चाश्रवस्य 'वायवाइमून कर्म योग आश्रय' इति वचनात् । कर्म प्रकृतिपदे वधस्य प्ररूपणा । समुद्रातपदे केवलिसमुद्रातप्ररूपणायां सवरनिज्जरामोक्षायां त्रयाणाम्, शेषेषु तु स्थाना-
दिषु पदेषु क्वचित् कस्यचित् " इति प्रज्ञापनाश्रुतां श्रीमल्लयगिरिसूरयः ।

३ इदमनुसृत्य कलिकालमर्षज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिभिरिष्यपिशाखाकापुरुषचरिते धीदेवानन्दसूरिभिः समय
सारे, न्यायतीर्थन्यायविशारदोपाध्यायश्रीमङ्गलविजयैर्जैनतत्त्वप्रदीपे च तत्त्वसप्तकविरचन्यऽङ्कारीति प्रतिभाति ।

४ सञ्ज्ञाऽभिनवत्वे समीक्ष्यतां पञ्चमे सूत्रे निक्षेपस्थाने न्यासपदप्रयोगः ।

(३) श्राद्धानां गुणप्रतिश्लाघना यो क्रमोऽस्मिन् ग्रन्थे (७-१६) समाहृतः स वेताम्बरवास्यपरार्या न नयनगोचरतां गतः ।

अत्रदं ध्वेय यदुत् प्रतग्रहणे क्रमस्य गौणत्वम्, न त्वगुरुक्रमेण तद्ग्रहणस्य प्रतिपादनं कुराचिद् विद्यते ।

(४) अष्टमेऽध्याये षड्विंशे सूत्रे पापपुण्यप्रकृतिविभागप्रदर्शनात्मरे पुरापवेद-हास्यरति सम्पत्त्वमोहनीयेति प्रकृतिचतुष्क पुण्यरूपेण व्यापणितम् । कर्मप्रकृतिप्रमुखकर्मग्रन्थादिषु नवतत्त्वविषयकेषु विविधेषु च ग्रन्थेषु द्वित्रिवारिंशत् पुण्यप्रकृतयः प्रदर्शितास्तत्र न एतच्चतुष्कस्य समावेश कृतः । एतद्विरोधपरिहारकरणे टीकाकारा नालमिति स्वयं कथयन्ति द्वितीये विभागं १७८तमे पृष्ठे । एषा मान्यताऽऽसीदन्त्येवामिति तु निर्दिष्टं तं १७९तमे पृष्ठे । अनुकूलतया यद् वेद्यते-अनुभूयते तद् पुण्यम्, प्रतिकूलतया तु यद् वेद्यते तत् पापमिति रूपनपूर्वकं कस्मिन्निन्मासिके जागमातुरागीत्युपनामधारिणा केनापि भाष्यगतव्याख्यायाः सङ्गतिः साधितेति मा स्फुगति ।

(५) नवमेऽध्याये द्वाविंशे सूत्रे प्रायश्चित्तस्य नवविधत्व निरदक्षि । उंचराध्यवनादिषु तु तस्य दशनिघता श्रोक्ताऽस्मि । परन्त्वेतदभिप्रायभिन्नतयोः समाधानं टीकाकारैः सममूचि २५३तमे पृष्ठे इत्यानन्दस्य प्रसङ्गः ।

छेदमूलप्रायश्चित्तयोरैक्यं कश्चित् साधयितुं शक्यते । यतः सातुपर्यायस्यांशतश्छेदनं छेदः, सर्वाद्या छेदनं मूलम् । एव छेदमिन्मया मूलस्यापि छेदेति सञ्ज्ञा स्यात् । जनस्वाप्यप्रायश्चित्तस्य काल पर्यन्त महाप्रतारोषणं न विधीयते इति निष्कर्षः, परिहारेऽप्येवम् । उपस्थापनशब्देन स्थितिकरणात्मकोऽर्था अन्यते । प्रायश्चित्तस्य चिरकालेन पार गत्या स्वेयमित्यर्था मक पाराश्रिकः । अनेनोपस्थापनेऽन्यस्याप्यपाराश्रिकयोस्तर्मात्र । अपरञ्च पाराश्रिकस्य प्रायश्चित्तस्य सद्भाष्यतुर्दशपूर्वधारणाश्रित्य । तेषामनुपल धौ एतदनुच्छेदोऽपि समीचीन इति कश्चित् ।

१ सर्वार्थसिद्धौ चार्तकद्वयेऽपि मूलप्रामद समन्ति ।

२ नवनवप्रतिपादनपरिष्कृतायां कल्पियायां प्रथमानां नामानि सूच्यन्त, यथादि—

(४) धीवेषुसुसुमूरेनित नवनवप्रकरणम् । शीअभयदेवसूरिसन्धेनं भाष्येण विभूयित्वा ।

(५) भाजयदोसारगुतिसिचिने नवनवप्रकरणम् ।

(६) विरलनाकचंद्र तावधूरि-श्रीसाधुलनप्रणीताश्चर्चि-भावेने द्रमूरेनिर्णयतृति-द्वन्द्वतत्त्वप्रसिद्धाया-नवनवविभूयित नवनवप्रकरणम् ।

(७) श्रीभाष्यत्रिजयातिहतनवनवप्रकरणानि शूरेण शूरेण शूरेण प्रत्यक्षम् । एतद्वृषदनामनिर्णयार्थं विजो कनां शीतेनप्रत्यप्रकाशकमद्वारा प्रसिद्धिनीतस्य नवनवविस्तनार्थस्य विषयातुकमणिवाप्याप्रयोदसा शृष्टम् ।

१ त्रिजनेऽप्यने एकनिशतपाया काथायाम् ।

(६) भगवती-ज्ञाताधर्म स्थानाङ्गादिषु सुप्रसिद्धेष्वामेषु लोकान्तिका नवविधाः प्रज्ञप्ताः, तत्त्वार्थे त्वष्टविधाः । अत्र समाधानमिदम्—लोकस्यान्ते भवा-ब्रह्मलोकपर्यन्त-वासिनो लोकान्तिका इति लोकान्तिकशब्दस्य व्युत्पत्तिमनुलक्ष्य सूत्रं निरमायि सूत्रकारैः ।

अथ भाष्यगतपाठानां परामर्शः क्रियते । तथाहि—

(१) १-८ भाष्ये सम्यग्दर्शनसम्यग्दृष्टयोरर्थान्तरता प्रकटीकृता ।

(२) २-१७ भाष्ये उपकरणेन्द्रियस्य द्वैविध्य निर्दिष्टम् । एतदुद्दिश्य श्लोकं टीकाकारैः—

“आगमे तु नास्ति कश्चिदन्तर्हिर्भेद उपकरणस्येत्याचार्यस्यैव कुतोऽपि सम्प्रदाय इति ।”

(३) पण्णवतेरन्तरद्वीपाना निर्देशो नास्त्यधुनोपलभ्यमाने भाष्ये, किन्तु तथाविध आसीदित्यनगम्यते टीकाकारवचनात् (पृ. २६७) । इदं स्मरणीय यदेतादृगुल्लेखे दिग्म्वराणां सम्मतिः, श्वेताम्बराणां तु विमतिः । अनेनानुमीयते यदुत केनापि तादृक् वर्णन श्रीसिद्धसेनगणिवरेभ्यः प्राक्काले तत्समये वा भाष्ये प्रक्षिप्तम्, तदनन्तर केनचित् तद् भाष्यान्निरस्तं तत्स्थाने च श्वेताम्बरसम्प्रदायानुसारि निर्दर्शन पुनः कृतम् । अथवा शुद्ध भाष्यमुपलब्धम् ।

(४) ८-३२ भाष्ये द्वितीयसंहननस्य सञ्ज्ञार्धवर्णनमनाराचमिति, परन्तु नान्यत्र तथाविधमभिधानं समलोल्यते ।

(५) पर्याप्तीनां सुप्रसिद्धपट्टसङ्घास्थाने पञ्चेत्युल्लेखः, किन्तु इदं न विस्मरणीय यद् राजप्रश्नीयसूत्रे ९८तमे पत्रे भाषामनसोरैक्यं मत्वा पञ्चानां निर्देशः समस्ति ।

(६) दशविधयतिधर्मवर्णनप्रसङ्गे मिक्षोर्द्धादशप्रतिमाप्ररूपणेऽष्टमी सप्तरात्रिकी नभमी चतुर्दशरात्रिकी दशमी त्वेकविंशतिरात्रिकीति प्रतिपादितम्, किन्तु न चेय पद्धतिरागमानुमारिणी ।

(७) निर्ग्रन्थनिरूपणे पुलामरकुशादीना यत् श्रुत निर्दिष्टं तच्चागमविसनादि । दिग्म्वरग्रन्थेषु तु तथाविधो निर्देशः समस्ति ।

एव क्वचित् श्वेताम्बरीयागमेभ्यः पृथग्रूपा, कुत्रचिद् सम्प्रदायद्वयान्यतरा कर्हिचिद् दिग्म्वरामतानुमारिणी च प्ररूपणा श्वेताम्बरमान्ये मूलग्रन्थे भाष्ये च वर्तते ।

१ तत्र यथा—

“एतच्चान्तरद्वीपकभाष्यं प्रायो विनाशितं सर्वत्र कैरपि दुर्विदग्धैर्यन पण्णवतिरन्तरद्वीपका भाष्येषु दृश्यन्ते ।”

‘भाष्येषु’ इति प्रयोगेण भाष्यस्य विविधा हस्तलिखिता प्रतय सम्भवेयुरथवा ‘टीकासु’ इत्यर्थेनोऽयं प्रयोगः स्यात् ।

२ स चायम्—

“दवे अहुणोववण्णमित्तए चेव समाणे पचनिहाए पञ्जतीए पञ्जती भाव गच्छद ।”

३ मिलोत्थता मदीयाऽऽहेतवर्षानर्दीपिकाभिधा इति (पृ १०३४-१०३५) ।

सूत्रभाष्यपाठमीमांसा—

तत्त्वार्थोधिगमसूत्रभाष्यगताना कृतिपयाना पाठाना शाब्दिकार्थिकसादृश्यमनै-
प्रत्येकपि दीदृश्यते । तत्र महर्षिश्चीपनञ्जलिप्रणीते योगदर्शने श्री व्यासर्षिविरचिते भाष्ये
च शब्द विषय-प्रक्रिया-सम्प्रधिनी समानता तु यथा—

तत्त्वार्थ०

(१) भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ।
(१-२२)

(२) श्रेया मनुष्यास्तिर्यग्योनिषा' सोप
श्रगा निरुपक्रमापारर्थाधुपोजनपर'र्याधुपथ
भवन्ति ।

यथाहि सहस्रस्य शुष्कस्यापि तंणरादो
रवयस्य क्रमेण दृढमानस्य चिरेण दाहो
भवति तस्यैव त्रियिन्नकीर्णोपचितस्य मर्मनो
युगपदादीपितस्य पवनोपक्रमाभिहतस्यायस्या
गु दाहो भवति तद्वन् ॥ यथा वा मत्ताना
चाथे, काणलापनाये गुत्काभागाहासाभ्या
राधि छेदादेवापारतयति, न च सद्भयेमन्या
र्यस्याभामो भवति, तद्वदुपक्रमाभिहतो मरण
समुद्धानद् एतत् कर्मश्रमपमनामोषपूर्वक कर
णश्रमोपमुत्पाद्य फलोपभोगलाघवाय कर्मो
परतयति, न चास्य फलाभाय इति ॥ किञ्चा
न्यद्—यथा वा धौतपणे जलात् एव सहस्र
विरणे गोमसुपजाति, स एव च त्रिनानित
सूर्येणदिमसाधुभिहत निम्न गोमसुपजाति ।
(२-५२ भा०)

(३) सम्प्रदर्शनज्ञानशरिराणि मोक्ष
मागे । (१-१)

(४) कापगाद्मन'र्मम योग' । (६१)
म आद्यन । (६-२)

योग०

(१) भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ।
(१-१६)

(२) आपुर्विपाकं कर्म द्विविधम्—सोपक्रमं
निरुपक्रम च । तत्र यथाऽऽर्द्रवस्त्रं त्रितानीत
लथीयसा कालेन गुप्येत् तथा सोपक्रमम् ।
यथा च तदेव मपिण्ड चिरेण सशुष्येद्
एव निरुपक्रमम् । यथा वाग्निं शुष्के कक्षे
मुक्तो गतेन ना समन्ततो युक्त क्षेपीयसा
शालेन दहेत् तथा सोपक्रमम् । यथा वा स
एवाभिस्तृणराशौ क्रमशोऽन्यवेषु न्यस्तविरणे
दहत तथा निरुपक्रमम् । (३-२२ भा०)

(३) निरुपक्र्यातिरनिष्टया हानोपायः ।
(२-२६)

(४) क्लेशमूल कर्माद्ययो दृष्टादृष्टजन्म-
वदनीयः । (२-१०)

तत्त्वार्थ०

(५) शुभः पुण्यस्य । (६-३) अशुभः पापस्य । (६-४)

(६) सकपायाक्रपाययोः साम्प्रत्यधिकैर्यापययोः । (६-५)

(७) हिंसानृतस्तेयाव्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् । (७-१)

(८) हिंसादिष्विहासुत्र चापायानद्यदर्शनम् । (७-४)

(९) दुःखमेव वा । (७-५)

(१०) मंत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि सच्चगुणाधिककृत्स्न्यमानाविनेयेषु । (७-६)

(११) मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा न्वहेतवः । (८-१)

(१२) सकपायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते । (८-२) स बन्धः । (८-३)

(१३) आस्रवनिरोधः सवरः । (९-१)

(१४) स गुणिसगितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रैः । (९-२) तपसा निर्जरा च । (९-३)

(१५) पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियाऽनिवृत्तीनि । (९-४२) । तत् त्र्येककाययोगायोगानाम् । (९-४३) एकाश्रये सवितर्के पूर्वे । (९-४४) वितर्क.

योग०

(५) ते हादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् । (२-१४)

(६) (२-१२) । सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः । (२-१३)

(७) अहिंसासत्यास्तेयव्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः । (२-३०)

(८) वितर्कनाधने प्रतिपक्षभावनम् । (२-३३) वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभमोहमोहपूर्वका मृदुमन्याधिमारा दुःसात्रानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् । (२-३४)

(९) दुःखमेव सर्वं निवेकिनः । (२-१५)

(१०) मैत्री करुणासुदितोपेक्षाणा सुखदुःखपुण्यापुण्यत्रिपाणा भावनातथित्तप्रमादनम् । (१-३३)

(११) प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रामृतयः । (१-६) अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः । (२-३)

(१२) द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः । (२-१७)

(१३) योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । (१-२)

(१४) अभ्यासवैराग्याभ्या तन्निरोधः । (१-१२) यमनियमामनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि (२-२९)

(१५) वितर्कविचारानन्दास्मितारूपा नुगमात् सम्प्रजातः । (१-१७) तत्र शब्दार्थज्ञानविरूपैः सद्गीर्णा सवितर्का समापत्तिः । (१-४२) स्मृतिपरिशुद्धो स्वल्पशून्यैवार्थ-

तत्त्वार्थ०

श्रुतम् । (९-४५) विचारोऽर्धव्यञ्जनयोग
सद्वक्तान्तिः । (९-४६) ।

(१६) मोहभयाज्ज्ञानदर्शनान्तरणान्तराय
ध्याय च केवलम् । (१०-१)
(१७) (९-३) कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ।
(१०-३)

तत्त्वार्थसूत्रे (६-११) 'ज्ञानावरण 'प्रयोग , 'योगदर्शने (२-५२, ३-४३)
'प्रकाशावरण 'प्रयोग । तत्त्वार्थ(८-१२)भाष्ये 'वन्नर्पभनाराचसहनन 'प्रयोगः, 'योग-
दर्शने (३-४६) 'वन्नसहनन'प्रयोग' । तत्त्वार्थे (६-१४) 'केरलि 'शब्दः, 'योगदर्शन-
(२-२७)भाष्येऽप्यय शब्द' । 'योगदर्शने (२-४) अविद्याया' प्रधानता, यथा जैनदर्शने-
गिध्यात्वस्य । 'योगदर्शने (२-२४) अनादिसयोगस्याधीनतारूपेणाविद्याया उद्वेतः,
यथा जैनदर्शने अनादिबन्धस्याधारो मिथ्यादर्शनम् । 'योगदर्शने (२-३९, ३-१६) सचम-
जनिताभिभूतीनां दिग्दर्शनम्, एव तत्त्वार्थेऽपि ।

वाचकसमयपरामर्शः—

प्रणीतप्रपञ्चनोन्नतिहेतुप्रशमरति-तत्त्वार्थाधिगम पूजाप्रकरणाद्यनेकमहाशास्त्राणां
पूर्वगतवेदिनां श्रीउमास्वातिनाचमर्याणां मचाममयनिर्णयात्मकानि साधनानि स्वल्पानि
प्राप्यन्ते । भाष्यान्तगतप्रशस्ती तेषां तदीशगुरुप्रगुर्वादीनां वा समयनिर्देशो नास्ति ।
उच्चैर्नगरग्राहोद्वेजस्तु वर्तते किन्तु किमिय कल्पस्तत्रस्थविराजलीनिर्दिष्टोऽर्धशान्ति
श्रेणिकनिर्गता चास्ति न वेति शङ्कास्पदम् । एव परिस्थित्या स्वार्थसिद्धेर्भाष्यस्य प्राचीन
तेति निर्णय मञ्चन प्रमाश जनयति । जनेन वैकर्म्यपञ्चमीपट्टीशतादीतो वाचकमर्या
नार्वाचीना इति फलति । समयनिर्णये विविधानि मन्तान्तगण्यंतरणानि च सहायकारीणि,
परतु तच्चमूर्ध्वविषयक ज्ञानमपि न यथास्थितमिति निरुपाया वयम् ।

१ समीक्ष्यतां यदुक्तं श्रीचन्द्रप्रकरणमात्रस्य तत्त्वार्थीकस्या द्वितीय विभागे ७७तमे पृष्ठे ।
२ प्रेरता उन्मृगम्बरविशाखरथाशासित्मृदिसङ्घिते स्वोपलक्षितेभ्युपिते च धमरत्नप्रकरणे ६६तम पत्रम् ।
३ एतया सत्ताममयो धारनिवणान् ४७१ वर्षमाय ।
४ एतदय निरुपयतां ४४, ५१ ५१ १०९, १६२ इत्याद्यदितानि पृष्ठानि । अत्र पाणिनिप्रणीतव्याकरणमात्रे अनतरणे पूर्वस्य
५ एतत्पलने ४४, ११०, १६० इत्याद्यदितानि पृष्ठानि । अत्र पाणिनिप्रणीतव्याकरणमात्रे अनतरणे पूर्वस्य

शास्त्रप्रामृताभिन्मचगत इत्यनुमीयत तत्त्वार्थीकस्या १०तमपृष्ठानलोकनेन ।
६ अनेन (अ ३, सू १) भाष्यगत सण्णामर उण्योऽगुरीरि (भा० ७, ३)-वेत् (भा० १०, ६)-
देशीयव्यप्रयोगेऽपि स्थेरी ।

योग०

मात्रनिर्भासा निर्वितर्का । (१-४३) एत
यै सन्निचारा निचिचारा च सूक्ष्मविषया
व्याख्याता । (१-४४)
(१६) तारक सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रम
चेति विवेकज्ञ ज्ञानम् । (३-५४)
(१७) तद्भावात् सयोगाभातो हानं तद्
दृशे कैवल्यम् । (२-२५)

योगदर्शने (२-५२, ३-४३)
'वन्नर्पभनाराचसहनन 'प्रयोगः, 'योग-
(२-२७)भाष्येऽप्यय शब्द' । 'योगदर्शने (२-४) अविद्याया' प्रधानता, यथा जैनदर्शने-
गिध्यात्वस्य । 'योगदर्शने (२-२४) अनादिसयोगस्याधीनतारूपेणाविद्याया उद्वेतः,
यथा जैनदर्शने अनादिबन्धस्याधारो मिथ्यादर्शनम् । 'योगदर्शने (२-३९, ३-१६) सचम-

श्रीसिद्धसेनगणीनां समयः—

श्रीसिद्धसेनगणीनां परिचये स्वनिर्मिततत्त्वार्थटीकाप्रशस्तिः साधनम् । परन्तु तत्र तेषां तद्गुर्यादीनां वा समयनिर्देशात्मक उल्लेखो न विद्यते । एव सति टीकानिरूपणेनैव तेषां समयस्य निर्णयः कथञ्चित् भवेत् । तत्र निर्दिष्टग्रन्थान्तरणादीनां मूलस्थलानामवगमने मार्गः सरलः स्यात् । एभिर्वसुधन्धु-धर्मकीर्त्यादिविदुषा नामधेयान्युल्लिखितानि । धर्मकीर्तेः समयः सप्तमांशताव्दी । अनेनेट् स्फुट भवति यदुतैते नैतेषां पूर्वगामिनः । यद्यपि हिमवन्तपट्टावल्यांघाधारैण श्रीसिद्धसेनगणयः श्रीगन्धहस्तिभ्यो भिन्ना इत्यगम्यते तथापि पण्डितसुखलालामिप्रायो यद्वि स्वीक्रियते तर्हि श्रीआचाराङ्गटीकायां तत्प्रणे-
तृभिः श्रीशीलाङ्कसूरिभिः कृताभ्यामुल्लेखाभ्यामेतेषां सत्ता नम्रमगताव्दीतो पूर्तिकेत्यनुमीयते । सङ्ख्यावन्त इतिहासज्ञा निर्णयं करिष्यन्तीति तेभ्यः प्रार्थयामि सहृदयसाक्षरकृपाकाङ्क्षी

हीरालालः ।

१-३ अथसूचीविशिष्टनरनगरादिसूचिरवतरणानामकाराख्यकुमध मया रच्यमाना वर्तते, परन्तु प्रकाशन-
विलम्बनसहनाक्षमेण प्रकाशकेनात्र तन्मुद्रापणं दुःशकं भाति ।

४ तर्करहस्यदीपिकायां ८१तमे पत्रेऽयमुल्लेख —

“ यथोक्त श्रीगन्धहस्तिना महातर्कै-द्वादशाङ्गमपि श्रुत विदर्शनस्य निम्न्या । ”

‘ तदुक्तं च प्रवचने ’ इत्युल्लेखपुरस्सरेय पङ्क्तिरवतरणरूपेणावतारिता श्रीद्वेषशुभसूरिभिस्तत्त्वार्थटीकायां द्वितीये श्लोके । यदायं सन्देहा पण्डितसुखलालमतानुसारेण श्रीगन्धहस्तिभ्योऽभितै श्रीसिद्धसेनगणभित्तर्हि श्री द्वेषशुभसूरय एतत्पूर्वानुगामिनो नेत्यनुमीयते । इयं पङ्क्तिः श्रीसिद्धसेनगणभित्तत्त्वार्थटीकायां न दृश्यते मया । कदाचित् सत्यामपि श्रीगन्धहस्तीति नामपूर्वकाणां विविधानां निर्देशानामत्र सर्वाङ्गीणसादृश्याभावेन श्रीसिद्धसेन गणयः श्रीगन्धहस्तिभ्यो भिन्ना इति मे मतिः । अपरत्र सम्बन्धकारिकाटीकाप्रारम्भगतेन तृतीयेन पद्येनानुमीयते यदुतैतदोक्त्या विस्तृततरा अपि कतिपया विद्वत्तय आसन् । तासु विशालतमकायां विद्वति श्रीगन्धहस्तिप्रणीता स्यादिति मां भाति । निर्णयात्मकनिर्देशकरणे तु विशेषज्ञा अहम् ।

city unless we come across a solid argument contradicting it, even if it may be that this is his ingenious invention to explain the significance of the word *Umāstāti*, of which the latter part is admitted by all the *Śvetāmbaras* as denoting the name of the father of the author. Looking to the 'tradition' of the *Hindus* that the members of the same lineage are not admissible for marriage (that is to say consanguineous marriages are prohibited) it is but natural that the author should mention the lineage of his mother rather than her name especially when it is easily inferable as in the present case Pandit *Sukhlāl*, however, considers *Vātsī* to be the very name of *Umāstāti's* mother (vide p 5 of *ṣaricaya*) but, strange to say, in support of this, he advances no argument. Moreover, a closer examination of his introduction (i.e. *ṣaricaya* p 35) reveals the fact that he, too, considers *Vātsī* as the name of the *gotra* of *Umāstāti's* mother, so, his former statement loses its significance.

Spiritual descent—

We shall now turn to *Umāstāti's* 'spiritual line'. From the 'first two verses of the colophon we learn that his *dīkṣā guru* is 'Sri Ghosa *nandin*, a *kṣamāśramana* well versed in the 11 'angas and a disciple of Sri *Śivasrī*, a *Vācaka mukhya* of great renown, whereas his *vidyā guru* is Sri *Mūla* who is a *Vācaka-cārjya* and who has as his *guru* Sri *Murdapāda*, a *Mahā vācaka kṣamana*.

Significance of the word 'Vācaka—

The word *Vācaka* is used in the *praśasti* (v 1, 2 & 5) as an appellation for *Śivasrī*, *Murdapāda*, *Mūla* and even for *Umāstāti*. Thus the only individual left out is *Ghoṣanandin*, even though the colophon is composed by

1 See Hindu Law and Custom (pp 137 140) by Prof Julius Jolly

2 Line of vidyā gurus
Murdapada

Mūla
Umāsvāti

Line of dīkṣā gurus

Śivasrī
Ghoṣanandin
Umāsvāti

3 "बाचरमुदयस्य शिवत्रिय प्रगाधवसत प्रविष्येण । शिव्येण बाचकाचार्यमूलनाम्न प्रविनकीर्त ॥२॥
बाचनया च महाबाचरुक्षमणमुण्डपादशिवस्य । शिव्येण बाचकाचार्यमूलनाम्न प्रविनकीर्त ॥२॥"

4 Replace who was by and a in the English introduction pt I p 71 22
5 Prof Albrecht Weber has treated the e *angas* etc in his article Über die heiligen scriphen der Jainas published in *Indischen Studien* vol XI / XVII. This article was subsequently translated into English and published in *Indian Antiquary* (XVII 2 9,339 XVIII 181 369; XIX 62 XX 18 170 365 XXI 14 106 etc)

6 'हस्तुवेनागवाचके न सत्त्वानुभवया हवम् ।
तत्तयार्थाधिगमान्य हस्तमुमास्यातिना चाङ्गम् ॥ ५ ॥'

his very pupil For him, however, is reserved the less dignified title of *Ehā dasāṅgavid*, the knower of 11 *angas* This circumstance deserves a careful examination, so, first of all we shall note what *Vācaka* means At the very outset, it may be pointed out that there is practically no *Digambara* source much less one which reliably throws light on this word Therefore, we have to turn our eye only to the *Svetāmbara* literature *Vācaka* is a learned degree given to one who is conversant with the *Pūrva* literature This is what is borne out by *Bṛhatkalpa*, *Siddhasena Gaṇi's* commentary (pt II, p 206,) '*Prajñāpanā vr̥tti* (p 5) and '*Pañcāsaha vr̥tti* (p 122) It also signifies *Upādhyāya*, or a sub-preceptor, i e one who imparts spiritual *vācanā* This meaning is indicated in *Āvasyaka-niryukti* (v 82), *Āvasyaka cūrm* (p 86) and *Visesāvasyaka* (v 1260) Over and above this it refers to a *Vācal a-ramsa* so to say a dynasty of the *Vācakas* as is clear from *Nandīsūtra* (v 30 36), etc¹⁰ The inter-

1 As regards its meaning causes of being lost etc Prof Jacoby has expressed his opinion in his introduction to the Sacred Books of the East (vol XXII, pp XLIV XLV), from which I humbly beg to differ

2 "पूर्वगत श्रुत सूत्रमथ च विनयान् वाचयतीति वाचक । पूर्वगतश्रुतधारिणि, पृ ६ उ 1"

—अभिधानराजेन्द्रे (भा ६, पृ १०८४)

3 "वाचको हि पूर्ववित् कथमेवंविधमापविसवादि निबन्धीयात् ॥"

4 "वाचका पूर्वविदः" इति श्रीमलयागिरिसूरय ।

5 "वाचक पूर्ववरोऽभिधीयते । स च श्रीमानुमास्वातिनामा महातार्किक प्रररणपञ्चशतीकता-
ऽऽचाय सुप्रसिद्धोऽभवत् ॥"

6 "एकारस वि गणहरे पचायए पवयणस्त घदामि । सच्च गणहरवस 'वायग'वस पवयण च ॥"

7 "सच्च गणहरवस अञ्जसुद्धमेहि धैरावलिया वा जेरिं जाव अम्ह सामाद्यमादीय वादित । वायगवसो
णाम जेहि परपरएण सामाइयादि अत्थो गथो य धादितो अन्नो गणहरवसो अन्नो य वायगवसो तेण पत्तेय क्रियते ॥"

These two quotations apparently seem to refer to *Vācakavamsa* but so far as I remember, the interpretation for this as well as for *Ganadharavamsa* is that the former means a line of *Vācanā nāyakas* or *Upādhyāyas* and the latter a succession of *Gaccha nāyakas* or *Ācāryas* Hence these two are here bracketed with *Visesāvasyaka*

8 The 1260th *gāthā* of this work here referred to is the same as the one quoted in ft note 6

9 "वहडउ 'वायग'वसो जसवसो अञ्जनागहृदीण । वायगणररणमगियकम्मपयडीपहाणाण ॥ ३० ॥

जचजणघाउसमपहाण मुदियशुवल्थनिहाण । वहडउ 'वायग'वसो रेवइन्त्तत्तनामाण ॥ ३१ ॥

'अयल'पुरा णिक्खते कालियसुयआणुओणिए धारे । 'चमहीवग'सीहि वायगपयमुत्तम पत्त ॥ ३२ ॥

जेत्ति इमो अणुओगो पयरइ अजावि अइड'भरह'म्भि । बहुनयरनिगयजसे ते वदे खम्मिल्लयरिए ॥ ३३ ॥

तत्तो हिमवत्तमहतपिक्खे धिदपरक्कमणत्ते । सज्जायमणत्तपरे हिमवत्ते वदिमो मिरमा ॥ ३४ ॥

कालियसुय अणुओगस्त धारए धारए य पुव्वाण । हिमवत्तत्तमासमणे वद णागज्जुणायरिए ॥ ३५ ॥

मिउमहवसपत्ते अणुपुग्घी वायगतण पत्ते । ओहसुयसमायारे नागज्जुणायए वद ॥ ३६ ॥"

10 Cf the following verses quoted by *Śrī Malayagiri* in his commentary to *Prajñāpanāsūtra* (p 5) —

"वायग'वरवसाओ तेवीसइमेण धोरपुरिसेण । दुद्धरधरेण मुणिया पुव्वसुयसमिद्धुदीण ॥

सुयसागरा विणेऊण जेण सुयरयणमुत्तम दिन । सौसगणस्य भगवओ तस्म नमो अञ्जसामस्त ॥"

pretation of *Āraśyaka nirṅkṣi* etc., a meaning no doubt etymologically correct is not applicable here, for, the learned commentator ¹*Śrī Devaguṇḍa Sūri* as well as the exegetist ²*Siddhasena Gaṇi* distinctly inform us that he is *Ācārya*. So, we have to fall back upon the first and the last interpretations. This presents some difficulty, for, while accepting the first interpretation our author's knowledge shall have to be admitted to be superior to and wider than that of his *guru*, since, the *Pūras* form a part of the 12th *anga* and thus the status of a *Pūratid (Vācaka)* is much higher than that of an *Ekādaśāṅga vid*. But each a circumstance is not certainly impossible. The very fact that our author's ³*vidyā guru* is different from his ⁴*dikṣā guru* (though the latter is well versed in the 11 *angas*), seems to be suggestive. It may be that our author's thirst for drinking the nectar of knowledge was not to be quenched by his *dikṣā guru* and so his training was to be entrusted to a *sādhu* superior in knowledge. Such a *sādhu* here is of course *Vācakācārya* * *Mūla*, pupil of *Mahāvācaka Mundaṇāda*. These two being well versed in the *Pūras*, it is not unnatural, if their student, our competent author should become equally clever and earn the unique title of *Vācaka*.

Another question that may confront us at this stage is about the self-praise or boasting of our author. Our thoroughly educated and cultured author will not like to belittle his *dikṣā guru's* merits, much less can we expect him to be puffed up with pride and announce his *vācakatva*, and only *ekādaśāṅgarivṛtta* of his *guru*. But, he had no other go, the fact could not be denied. The phrase *uccaṇḍāgaravācakena* is, no doubt, capable of being construed in two ways (1) meaning one belonging to the *uccaṇḍāgara śikṣā* of the *Vācaka vamsa* and (2) implying one belonging to the *uccaṇḍāgara* branch and *Vācaka* (conversant with the *Pūra* literature), but the former is hardly admissible as we shall presently see.

¹ See pt I pp I 3 4 and 10

² Vid. pt I pp 25 31, 41, 56, 57 63 65 66 68 78 80 92, 103 120 etc., and pt II p 307 etc.

^{3 4} In the *Śikṣāśūtrāṇi* of *halpāśūtra* or any other *pañcīraṇi* we do not come across the names of these two.

⁵ Compare the cases of *Śrī Vajrasūmin* and *Śrī Āryarākṣita Sūri*, who respectively studied from *Śrī Bhadrāguṇḍa* and *Śrī Vajrasūmin*.

⁶ It may be added that *Śrī Śivasri* the *guru* of *Umāśūtri's dikṣā guru* could have taught him but perhaps owing to his old age or death, he had to receive instruction at the feet of *Mūla*.

Let us see if the 'third interpretation can hold good so that if it does, the first may be discarded in its favour. This would mean that our author is styled *Vācaha*, merely because he happens to be a member of that 'dynasty like *Srī Dhanagiri* and *Srī Simhagiri*. To put it plainly, a son of a *Vakil* is also so designated, even if he has not passed the LL B examination. Similar will be the case with our author. This will surely be an open insult and an outrage to his profound scholarship. Moreover, are we prepared to admit that even in the days of our author the practice of conferring degrees to the undeserving was in vogue? Has he not flourished in a period when persons used to acquire their dignified titles rightly?"

Furthermore, is there any conclusive data by means of which it can be established that *uccanāgara* branch which is 'founded by *Srī Ārya Sānti-sreṇḥa* belongs to *Vācaha vamsa* so that the first construction embodied in the third interpretation may be unquestionably admitted?

Over and above this, it should not be forgotten that the tradition of the *Digambaras*, too, supports his high standard of proficiency. The following inscription of *Epigraphica Karnatika* (vol 8, Nr 46, p 268) bears testimony to this —

“ तत्पर्यवृत्तकर्तार-मुमास्वतिमुनीश्वरम् ।
श्रुतकेवलित्देशीय, वन्देऽह गुणमन्दिरम् ॥ ”

1 The three interpretations are —(1) conversant with the *Pūra* literature, (2) *Upādhyāya* and (3) belonging to the *Vācaka vamsa*

2 This *vamsa* seems to be only traceable till there were some individuals conversant with at least one *Pūra*. In other words the disappearance of knowledge of a *Pūra* synchronizes with the termination of this dynasty

Furthermore, it is rather strange to note, that in this dynasty we do not come across the names of *Umāsvāti*, *Śivāsrī*, *Mūla* and *Mundapīḍa*. Are even the last three holding a bogus title of *Vācaka*?

3 By the time (*Vīra samvat* 980; c A D 453) the reduction of *Jaina* canon took place under the leadership of *Srī Devardhī Gani*, at least knowledge of one *Pūra* did exist and our author has flourished undoubtedly before him. However, according to the *Digambaras* the *Pūrvavid* flourished up to 345 years after the liberation of Lord *Mahāvīra*; c till B C 182. They maintain that *Umāsvāti* lived from 135 A D to 219 A D, so, in that case he cannot be considered by them as conversant with one or more *Pūras*.

4 This is borne out by *Sthavirūvalī* of *Kalpasūtra* —

“ धेरेहितो णं भजस्वत्सिन्धेणिण्हितो 'मादरस'गुतेहितो एय ण 'उयानागग' साहा निगगया । ”

ly conversant with the Sanskrit language. This gave him a splendid opportunity of studying the important non-Jaina works composed in Sanskrit in the aphoristic style, in case we admit that *Maharṣis Kanāda* and *Paṭañjali* were his predecessors or senior contemporaries. Thus our author's keen insight in the āgamika literature, his complete mastery over the Sanskrit language and his perfect familiarity with the style of presenting the different subjects in 'sūtras' enabled him to introduce a new line in the Jaina literature. So far as the available literature of the Jainas is concerned, he is the first to have presented the fundamental principles of this grand religion in 'sūtras' in Sanskrit. Later on, several eminent Jaina scholars adopted this style while composing works on different subjects like grammar, logic, rhetorics, etc.⁴

The Object of Composition—

Every Indian writer has more or less the attainment of salvation for his aim and object, in composing a work, even if his work is of a secular

1 As to the date when this language became an object of study for Europeans may be cited the following remark of Prof *Jarl Charpentier* made by him in his article "A Treatise on Hindu Cosmography from the 17th century (Brit Mus. Ms. Sloane 2748A) and published in Bulletin of the School of Oriental Studies London Institution" —

'Antique and mediæval Europe never had as far as we are able to ascertain the slightest acquaintance with the literature and *sūtras* of the Hindus nor do we know of any European from the most remote times up to the sixteenth century who possessed even the scantiest knowledge of either Sanskrit or any other Indian language.'

2 *Sūtras* or the short and pregnant half sentences serve to hold before the reader the lost thread of memory of elaborate disquisitions with which he is already thoroughly acquainted. They aim pre-eminently at brevity and therefore there is no room for repetitions of the same ideas in a compact system of *sūtras*. Prof *Theodor Goldstucker* has elsewhere suggested that the *sūtra* style may have arisen from the scarcity of materials for writing.

3 The *bhāṣyakāra* who will be hereafter identified with the author himself gives this designation as can be seen from the *bhāṣya* of I 35 II 2 etc.

4 Cf. what Dr. A. B. Keith, D. C. L., D. Litt. says in 'A History of Sanskrit Literature' (p. 497) —

Jaina philosophy originally written in Prākṛit was driven by the advantage of Sanskrit to make use also of that language and in that *Tattvārthasūtra* of Umasvāmi we find in *Sūtras* and commentary a very careful summary of the system. His example was followed widely. *Samantabhadra* wrote in the seventh century the *Āstavinimānā*

nature, to say the least even if it deals with erotics and eugenics: Under these circumstances it is but natural that the object of philosophical and metaphysical works may be the same. This is corroborated by a number of works. For instance, *Kanāda*, the founder of the *Vaiśeṣika* system points out in the 4th *sūtra* that the discussion of the *prameyas* will lead to absolution. *Śrī Gautama*, the helmsman of the *Nyāya* philosophy starts with the firm belief that his logical system will land him on the beautiful island of liberation. *Śrī Īsvara Kṛṣṇa*, the author of the *Sāṅkhya Tārīkā* sails in the same boat as could be seen from his 'second couplet. This rule applies even to the *Yoga darsana*, the *Brahma mīmāṃsā*, the Buddhist philosophy etc. Our learned author, too, commences this noble and ennobling work of his with the same view *viz*, that the ultimate goal of even philosophical quest is not knowledge but the achievement of true and transcendental freedom from bondage. He points out the way to salvation to the ignorant and the misguided as well. It may be added that the 28th chapter of *Uttarā dhyaṇasūtra* which is designated as *mokṣa mārga* and in which the *Jaina* philosophical conceptions are very beautifully epitomised (or to express it

1 As for example *Vātsyāyana* (identified with *Kauṭilya*, by *Śrī Hemacandra Sūri*, one of the stars of the first magnitude in the galaxy of the Jain writers), the author of *Kāmasūtra* which embraces these two sciences in its scope winds up his thesis by saying that the *trivarga* must be worked out in such a way that there may be no conflict among these three and one should not be unmindful of the fourth or final good of mankind, *viz*, *mokṣa*, the ultimate release from the limitations that check the eternal growth of his soul. In support of this may be quoted the following verses from his work —

“अधिकारवशादुक्ता, ये चिन्ना रागवर्धना । तदनन्तरमत्रैव, ते यत्नाद् विनिवारिता ॥”

“तदेतद् ब्रह्मचर्यण, परेण च समाधिना । विहितं लोकयात्रार्थं, न रागायांस्यस्य सविधि ॥”

“रक्षन् धर्माद्यं सामानां, स्थितिं स्वां लोकवर्तिनीम् । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो, भयत्येव जितेन्द्रिय ॥”

“स्वाधिरे धर्मं मोक्षं च ।”

2 “धमविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानानि - धेयसम् (१-१४) ।”

3 “प्रमाणप्रमेयसशयप्रयोजनदृष्टा तत्सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानानि श्रेयसाधिपम (भा १, आ १, सू १) ।”

4 “दृष्टवदागुभविष्ठ, स ह्यविप्रुद्विक्षयातिशययुक्त । तद्विपरीतं श्रेयान्, व्यचान्यकज्ञप्रिज्ञानात् ॥ २ ॥”

In this connection we may quote the following *Sūtra* of the *Sāṅkhya* system of thought —

“अथ त्रिभिधदु सात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थं ।”

figuratively where the Lord of Philosophy is married to the Muse of Poetry) may have suggested the starting point to our author who utilized his wonderful ability in expanding these principles and in exhibiting them in a scientific way. This work of his is known amongst the *Digambaras* as *moksa-sāstra*.

The Method of Composition—

Tattvārthasūtra is divided into 10 short chapters, styled as *adhyāyas* as is the case with the *Vaiśeṣika sūtra*,¹ the number of the *sūtras* of the former being 344, whereas that of the latter 333. But it may be noted that these *adhyāyas* of the *Tattvārtha* are not further subdivided as the *āhnikas* (daily lessons) or the *pādas*, and thus they differ both from the *Vaiśeṣika sūtra* and the *Yoga darśana* which are respectively divided into the *āhnikas* and the *pādas*. Of course, this remark is applicable only to the *Digambara* commentators like *Srī Akalankadeva* and others. One of the striking features is that like the *Yoga darśana*, this *Tattvārtha* goes on treating the subjects on axiomatic basis. It does not wait to add pros and cons to establish their veracity as is the case with the *Vaiśeṣika* and *Nyāya* systems.

The form of the *sūtras* of *Tattvārtha* is hardly 'metrical'. So it differs from those of *Jaimini*, *Bādarāyana* and others. For, a very large number of *sūtras* or parts of *sūtras* of *Jaimini* are identical in form with metrical pieces *ślokas*, three fourths of *ślokas*, hemistiches and *pādas*. Even, in the *Vedānta sūtras* on the whole there are 30 metrical *pādas*. In *Kātyāyana-srauta sūtras* too, there are 13, the total number of the *sūtras* being 256.

1 *Umṭsvṛiti* is the first *Jaina* it seems to have used this term instead of the current term *adhyāyan*.

2 *Kātyāyana darśana* is too divided into *adhyāyas* but their number is 5 the number of the *ṭīkās* is however 10 that of the *sūtras* 528 and that of the *pādas* 196. So is *Śrī rāṇṣī darśana* or *Jaiminiya sūtra*.

3 *Yoga darśana* consists of 195 *sūtras* grouped under four heads called *śāstras*. The *Brahmasūtras* or the *Śārīraka sūtras* is they are called are also arranged as *śāstras* (the complete work consisting of 555 *sūtras* in four *adhyāyas* each subdivided into four *pādas*).

4 Cf. "हृत्प्रवचनस्य मोक्ष" (८.३) which forms a *pāda*.

5 For detail see 'Proceedings and transactions of the fifth Oriental Conference' (vol. II pp. 842-852).

Selection of the subject matter—

There are certain systems of philosophy *eg*, the *Vaisesika*, the *Sāṅkhya* and the *Vedānta* which assign a prominent place to knowledge (*jñāna*), whereas there are others, for instance the Buddhistic and the *Yoga* systems of philosophy, which attach a greater importance to the character or translation of knowledge into action (*cāritra*). That the co-operation of *jñāna* and *cāritra* and not their exclusiveness is the only right source of attaining the desired goal *viz*, liberation, is the verdict of the *Jaina* School of Thought.

Lord *Mahāvīra* has so arranged his synopsis of *tattvas* that on the one hand he describes the Universe under the groups of *jīva* and *ajīva* (the animate and the inanimate substances), while on the other hand he treats character by explaining *āsrava*, *saṃvara*, etc., which after all, are only different phases of the first or the second group according to the stand point we take. These two divisions may be roughly styled as *jñeya mīmāṃsā* and *cāritra mīmāṃsā*. Our author deals with the seven *tattvas* and as his work is a means of acquiring knowledge pertaining to them, it is designated by him as *Tattvārthādhigamasūtra*. He has not failed even to include in this excellent work of his the *jñāna-mīmāṃsā* or *pramāna-mīmāṃsā* which had probably attracted the attention of other *darśanakāras*. Thus, we find that the present work deals with *jñāna*, *jñeya* and *cāritra*, all the three types of the *mīmāṃsā*.

Classifications of Subjects—

The 1st chapter is busy with the discussion of *jñāna*, the 2nd up to the fifth with that of *jñeya*, and the remaining 5 with *cāritra*. To put it a little more explicitly, the first chapter mainly deals with the following 8 subjects —

(1) Knowledge classified as *pramāna* and *naya*, (2) the well-known five kinds of knowledge, *mati* and the rest and their grouping under the headings *pratyaḅkṣa* and *parokṣa* (the immediate and the mediate), (3) the means of the generation of *mati-jñāna*, its divisions and sub-divisions and the process of their developments, (4) the authority of the scriptures

1 In this connection may be quoted the opinion of Prof. A. Chakravartināyānar M A, L.T. who observes in his introduction to *Pañcāstikāya* (p. \LV) —

"This is not given the super eminent place which it has in the other Hindu systems of thought. The *Vedas* form the ultimate *Pramāna* for the Brahmanical systems. Every other principle of knowledge is subordinated to the Vedic revelation which itself must be implicitly accepted. But the Jainas recognise *Śruti-jñāna* as only one of the *Pramānas* and even then it is only subordinate. Direct and Immediate apprehension is the ultimate standard of truth.

This remark, however, seems to be questionable.

described as *sruta*, (5) *atadhi*, *manah paryāya* and *levala jñāna*, defined and divided, (6) the scope for each kind of knowledge and the possibility of co-existence of the different kinds of knowledge, (7) the true and the perverse nature of the different kinds of knowledge, and (8) the divisions and sub-divisions of *nayas*

As already stated *jñeya-mīmāṃsā* is covered up by the 2nd, 3rd, 4th and 5th chapters. Therein the first three deal with *jīva tattva* only. The 2nd chapter is engaged in pointing out the ordinary nature of the mundane living beings and their various classifications. In the third chapter we find as it were the 'geography of the subterranean world along with that of our globe. The fourth chapter treats of celestial beings, their longevity, etc, and is also occupied in presenting the *Jaina* aspects of a stroomy. The fifth deals with the essential characteristics of each of the six substances *viz*, *jīva*, *ajīva*, *dharma*, *adharmā*, *ākāśa*, *puṅgala* and *kāla*, and their natural and striking differences. Thus the *jñeya-mīmāṃsā* includes 16 subjects as under —

- (1) The nature of *jīva tattva*, (2) the varieties of the mundane beings, (3) organs of sense with their names, provinces and their distribution in different living beings, (4) the stage of the transmigration of the soul, (5) kinds of births, their nuclei, etc, (6) different sorts of bodies, their characteristics and owners and the possibility of their co-existence, (7) the sexes and the two kinds of the period of longevity, (8) the different strata of the subterranean earth, the abodes or hellish beings and their life periods, etc, (9) continents, oceans, mountains, countries, etc, (10) surface of this globe and life-spans of human beings, birds, beasts, etc, (11) different grades of gods, their attendants, locations, means of enjoyment, and the solar system, (12) kinds of 'substances, their similar and dissimilar qualities, their location and operations, (13) the nature of *puṅgala* (matter), its varieties, etc., (14) the rational explanation of conceptions of *sat* and *nitya*, (15) the formation of electrons and molecules, (16) the definition

1 For a splendid description the reader is referred to Professor *Kirfel's* work *Die Kosmographie der Inder nach den Quellen dargestellt* (Bonn and Leipzig 1920) (pp. 208-331) which is a systematic treatise based upon almost all available sources belonging to the Brahmanic, Buddhist and Jaina lore

2 This has been dealt with by *Dr G Thibau* in his article *Astronomie, Astrologie und Mathematik in Grundriss der Ind. Arischen Philologie und Altertumskunde* 111, 9 (Strassburg 1899)

of *dravya* and the reality or unreality of time, and (16) characteristics of properties and modifications along with the various types of the latter¹

The *cāritra mīmāṃsā* commences with the sixth chapter and goes up to the last (10th). The outline of these chapters is already drawn in the introduction to the 1st part (vide page 5), all the same it is being treated here once more with a view to facilitate the comparison of the subjects treated herein with those in the different systems of Indian philosophy. It mainly discusses the following 11 points —

(1) The nature of *āsrava*, its varieties, and the kinds of *īarmans* they give rise to, (2) the meaning of *vratas*, the types of *vratis* and the ways of achieving stability in their observance, (3) the disadvantages accruing from *himsā*, etc., and partial transgressions of *vratas*, (4) donation and its characteristics with its corresponding grades, (5) causes of the amalgamations of *īarmans* with the soul and the various kinds of bonds, (6) *saṃvara* or restraint, means for its achievement and its divisions and subdivisions, (7) shedding off of the *kārmika* particles and the ways of accomplishing this object, (8) the different grades of the *sādhakas* and their limitations, (9) causes leading to the attainment of omniscience and the nature of liberation, and (10) the path of liberation, the motion of the liberated, etc.²

Comparison of Subjects, etc

Jñāna-mīmāṃsā deals with knowledge. Its treatment is very near that in *Nandīsūtra* inasmuch as it treats of the varieties of knowledge, their provinces, and their distinguishing characteristics. It, thus, differs from *Pravacanasāra* where the subject is examined logically and philosophically. The 7th *sūtra* will remind a Latinist of 'quis quid ubi quibus auxiliis cur quomodo quando'. The order of the development of *avagraha*, *īha*, etc., (I 15-19) may be compared with *urvikalpa* and *savikalpa* types of knowledge of the *Nyāya* philosophy and the corresponding

1 Out of these sixteen the first seven items form the basis of the 2nd chapter, the 8th, 9th and the 10th are the topics of the 3rd and the 4th chapters, and the rest are those of the 5th.

2 Analysis of the previous chapters, too, forms a part of the introduction to the 1st part, but the reason why it has been here taken up in details will be now obvious.

3 (1) comes within the compass of the 6th chapter, (2) to (5) of the 7th, (6) of the 8th, (7) to (9) of the 9th, and (10) and (11) of the 10th.

4 Who what, where by what means, why, how and when.

5 For example consider the following couplet of *Muktivālī* —

"हान् यद्विषयकत्वाद्दय, तदतीन्द्रियमित्यते । महत्त्व पद्विधि हेतु-रिन्द्रिय कर्ण मतम् ॥ ५८ ॥" etc.

INTRODUCTION

prakṛyā dealt with in *Abidhammatthasangaha* (ch 4, p 18) of the Bud-
dhist *Atadhi, manahpariyāsa* and *kevala*, the three kinds of immediate or
direct knowledge (I 21 26) remind us of *siddhi, yoga* and *śrāra* of the
Nyāyāṣika and Buddhist systems. The treatment of *manahpariyāsa* seems
to resemble *paracitta-gñāna* of the 'Yoga' and 'Buddha *darsānas*. The
two divisions of *pramāna* (I 10-12) as *parolpa* (including *avadhi, manah-*
pariyāsa and *kevala gñānas*) and systematic synopsis of the various types of
are, as it were, a synthetic and non-Jaina systems, three of the 'Sāṅkhya and 'Yoga
Pramānas, four of the 'Nyāya *darsana* and six of the 'Mīmāṃsā *darsana* of
Vaiśeṣika and 'Buddha *darsana*, three of the 'Sāṅkhya and 'Yoga
darsānas, and that between *yathārtha buddhi* and *vyāpāra buddhi* of
The line of demarcation drawn between *pramāna buddhi* and *vyāpāra buddhi* is
similar to that drawn between *yathārtha buddhi* and *vyāpāra buddhi* of
'Yoga *darsana* and that between *yathārtha buddhi* and *vyāpāra buddhi* of
'Yoga system. The lucid and clear description of the *nyāsa* (I 34 35) stands

1 "कथं ऽ त्वादादौ निमग्नवशेन ह्यगतव एकचित्तस्य नाम ॥ तानि वन सततत चित्तस्य गतिरु
यम्मानुभाय ॥ एकचित्तकत्वभासोतामि वा बहुचित्तत्वात्तामि वा तिसिधितानव पद्यारम्भगानि पद्यद्वारे क्षापय-
नापच्यन्ति ॥" etc
2 Cf what *Prastapāda* has observed in *Nyāyāṣikā* (p 187)
3 "प्रत्यक्षं परचित्तज्ञानम् ॥ १-१९ ॥"
4 For instance it is said in *Nyāyāṣikā* (p 187)
"क्षयिषा वा नान—
इतिविधं द्विवचोत्, परचित्तविज्ञानम् । पु-नेनिसासाजुलौति दिव्यवत्पू नि पञ्चधा ॥"
For further corroboration may be consulted *Nyāyāṣikā s Dharmasangraha* (p. 4)

- 5 Cf *Nyāyāṣikā* (p 213)
- 6 Cf *Nyāyāṣikā* (ch 1)— द्विविधं शम्भयज्ञानं प्रत्यक्षप्रवृत्तानं च ।"
- 7 Cf the following couplet of *Sāṅkhya kīrti*—
"प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणं त्रि-प्रमेयसिद्धिं प्रमाणादि ॥ ४ ॥"
"क्षयिषा वा नान—
इत्यनुमानमावबन्धनं च सत्यप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणं त्रि-प्रमेयसिद्धिं प्रमाणादि ॥ ४ ॥"
8 Cf *Yoga darsana*—
प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणं त्रि-प्रमेयसिद्धिं प्रमाणादि ॥ ४ ॥"
9 Cf *Nyāya sūtra* (I 1 3)—
"प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणं त्रि-प्रमेयसिद्धिं प्रमाणादि ॥ ४ ॥"
10 Cf the *Sāṅkhya bhāṣya* of the *Jaiminīya sūtra* (I 1 5) —
"क्षयिषा वा नान—
इत्यनुमानमावबन्धनं च सत्यप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणं त्रि-प्रमेयसिद्धिं प्रमाणादि ॥ ४ ॥"
11 See the following 35th section of *Tarkasāgraha* (Bombay Sanskrit Series
No. LV) —
य (अनुमानं) त्रिविधं यथावद्विज्ञानार्थं । तद्विधिं तस्यकारकोऽनुमानो यथावत् यथा रजत इदं रजतमिति
ज्ञानम् । य एव प्रमेयस्यैव । तद्विज्ञानं तस्यकारकोऽनुमानोऽनुमानार्थं । यथा गुणोपिदं रजतमिति ज्ञानम् ।"
12 Consider the following *sūtra* of *Yoga darsana* —
"प्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणं त्रि-प्रमेयसिद्धिं प्रमाणादि ॥ ४ ॥"

however unparalleled. In short, the *jñāna mīmāṃsā* of *Umāsvatī* gives us an exact idea of what Jainism has to say, in place of the *pramāna mīmāṃsā* of the Vedic and the Buddhistic systems.

Most of the topics included in *jñeya mīmāṃsā*, are scattered here and there in the *āgamas*, hence their concise and connected treatment is the special characteristic of this work. The *jñeya adhikāra* of *Pravacana sāra* and the *dravya adhikāra* of *Pañcāstikāya* no doubt cover up the province of the fifth chapter, but, their treatment is altogether on a different basis, for, they resort to logic and deal at length with the topics.

The subject matter of the chapters second to the fourth has been presented in a systematized way in its entirety, such is not the case with the original *Brāhmaṇa* or *Bauddha* works written in *sūtras*. The third and fourth chapters of *Brahmasūtra*, no doubt, deal with subjects like the stage after death, evolution, different kinds of *jīvas*, etc., which may stand in comparison with the corresponding portions of the *Tattvārtha sūtra* and its *bhāṣya*.

Upayoga, the main characteristic of an animate object pointed out in *Tattvārtha* (II 8) does not seem to differ very much from *jñāna* or *caitanya* of the *ātma vāda darsanas*. Though the description of the organs of sense in *Tattvārtha* (II 15 21) appears to be different from those of the *Vaisesika* and *Nyāya* systems, yet their names, objects, etc., tally almost word for word. The description of the five kinds of body, *pārthiva* etc., in the *Vaisesika darsana* and that of the two kinds of the body *viz*, *sūkṣma lūga* and *sthūla sarira* of the *Sāṅkhya* system seem to differ from that in *Tattvārtha* (II 37 49). But, does not the closer observation reveal the fact that they only represent the different sides of the same sort of experience? The two kinds of the life period and their propriety dealt with in *Tattvārtha* (II 52) fairly resemble the corresponding treatment in *Yoga darsana*.

1 Cf *Nyāyasūtra* I 1, 12, 14

2 See *Tarlasaṅgraha*, sections 10-13 pertaining to *pṛthvi* etc. (B S S No LV)

3 See *Sāṅkhya kārīkā* (v 40-42) —

“पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपयतम् ।

ससरति निरुपभोगं भावैरधिवाहितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥

चित्रं यथाऽऽश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।

तद्वद् विना विशेषैस्तिष्ठति न निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥

पुरुषाय हेतुर्कमिदं निमित्तनिमित्तिरुप्रसङ्गेन ।

प्रकृतेर्विशुत्वयोगान्नतवद् व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥”

and *Jama* in the *Sāṅkhya* system and that of *dravya, guna* and *Jama* in the *Vaiśeṣika* one

Chapters 6-10 answer the following questions and the like —

What activities should be given up in life? What is the main origin of the undesirable activities? What are the consequences of not avoiding them? What are the means of avoiding them, if such a thing is possible? What activities should be indulged in, with a view to replace these? What will be the ultimate gain accruing from . . .

The entire subject is treated in *Tattvārtha* and other *Jama* works in a style and technicality peculiar to itself. So one is led to assume that Jainism has nothing in common with the other systems of thought. But careful and comprehensive study of the *Bauddha* and *Yoga* systems wherein *cāritra* plays an important role brings to light the wonderful resemblance between Jainism and these systems. No doubt, these systems use their own technical words, but the ideas underlying do point out a common background. In other words, all of them seem to enjoy the hereditary property consisting of the thoughts and deeds of the *Āryans* (their ancestors).

The treatment of *cāritra mīmāṃsā* in *Tattvārtha* differs from that of the same subject in *Pravacanasūtra* of *Śrī Kundakundacārya*, for, the latter does not deal with *āsrata*, etc., in the way these are expounded in *Tattvārtha*, and it only draws a picture of the life of an ascetic and that too, of a *Digambara sādhu*.

Pañcūstikāya and *Samayasāra* have developed *cāritra mīmāṃsā* by resorting to *āsrata* etc., as in *Tattvārtha*, but there is a striking difference in their expositions. For, in these two *Digambara* works, we find *loka* and *niścayānaya* holding the best card. To express it in clear terms *Tattvārtha* has dealt more with the *vjāvahārika* aspect than with the *niścayāna* one, every vow is treated exhaustively, all walks of life of both a layman and an ascetic forming the bases of the *Jaina* church are treated in toto.

1. A few examples of *sāmānta* may be pointed out. The four *bhūvanās* known as the *Trakha bhūvas* treated in *Vasīdhī magha* (ch. IX) etc. the four kinds of meditation discovered by *nirvāna* the third *Ārya satya* and the five *abhyāsās* dealt with in *Dharmasūtra* (p. 4) and *Abhidhammatthasangraha* (ch. 9 para. 24) etc., may be cited as by *śāstra* in *Tattvārtha* (VII 6 IX 42-46, I 12 and X 7)

* 2. See Sanskrit introduction

It may be mentioned that there are certain subjects to which different degrees of attention have been paid by the different systems. Consequently that subject on which a special stress is laid by a particular system comes to be known as its unique subject or its distinguishing characteristic. For instance, examine the theory of *Karma*. The fundamental principles at least in their vague or crude form, are present in the *Buddha* and *Yoga* systems, too, but their clear and exhaustive treatment is a speciality of *Jainism*. So, while dealing with *Karmas* in *cāritra mīmāṃsā*, *Tattvārtha* (VI 11-26, VIII 4-26) includes the entire subject in a nut shell.

As another example, may be cited the ideal of *cāritra*. *Jainism*, *Buddhism* and the *Yoga* system as well define *cāritra* as annihilation of *kaśayas* and *kleśa*, but each system has been obliged to adopt its own plan for achieving this goal. *Jainism* is said to be emphasising *deha-damarā*, *Buddhism* *dhyāna*, and *Yogit* system *prāṇyāma*, *saucha*, etc. These within their limits are quite welcome, but when carried to extreme, they become objects of ridicule, and one *darśanakāra* is tempted to prove the non-validity of the means adopted by the other. As for example *Majjima* *nikāya* looks down upon the penance of the *Jainas*. The easy going life and the meditative attitude of a Buddhist has been jeered at, by *Śīlānka Sūri*, in his commentary to *Sūtrakṛtāṅga* (III 4,6) *Prāṇyāma*, *śauca* etc., meet with a similar fate at his hands in the same work (VII 14 f).

Under these circumstances there is nothing unusual if there is not a single *sūtra* in *Tattvārtha* dealing with *prāṇyāma*, etc., and if it does not point out the practical methods for meditation, described in the *Buddha* and *Yoga* systems. The spheres of these discussions have been however utilised for the full treatment of *parivāha* and *tapā*, to which equal importance is hardly attached by the other system.

Though *jñāna* and *cāritra* as well are admitted in *Jainism*, *Buddhism* and *Yoga* system, yet they differ as to whether *jñāna* is to be recognised as the immediate and direct means of attaining freedom from *tritepsychois*. *Jainism* holds the brief for *cāritra*, for, it looks upon *jñāna* as subsidiary and leading to *cāritra*. The other two systems hold the opposite view, inasmuch as they replace *cāritra* by *jñāna*, and consider the former as a subordinate of the latter.

Before we close this chapter, we shall just cast a glance at the nature of *śūtra* as expounded in different schools of thought. All the *śūtra* and *śāstra*

1 See *Yog-śāstra* (II 3-14)

2 See *Dharmasūtra* (VIII 2) where it is said "देवतां चेतुः"

3 See the 14th *śūtra*

- (d) *Trāṅṅusavya* and *Karṣāsīlā*, Cucumber and Cotton weevils and Lice (Aptera, Ametabola)
- (e) *Satāpadi* and *Uḥṭāṭa*, Spring tails (Aptera Ametabola)
- (f) *Trināpatra*, Plant lice
- (g) *Kāṣṭha hāraka*, Termites, White ants (Neuroptera, Hemimetabola)

III Then come the animals with four well developed and active senses, i.e. sight, smell, taste and touch. This division comprises—

- (i) *Bhramara*, *Varata*, and *Sāranga*—Bees, Wasps and Hornets (Hymenoptera Holometabola)
- (ii) *Makṣikū* *Puttilā* *Dansa* and *Masaḥa*, Flies, Gnats, Gad flies, and Mosquitoes (Diptera, Holometabola)
- (iii) *Vriśchika* and *Nandjāvarta*, Scorpions and Spiders (Arachnida, Arthropoda)
- (iv) *Kṣita*, Butterflies and Moths (Lepidoptera, Holometabola), and
- (v) *Paṅga*—Grasshoppers and Locusts (Orthoptera Hemimetabola)

IV Finally come the animals (man and the Tiryak-yonis) with five well-developed and active senses. Omitting man, this division comprises—

- (a) *Matsya*, fishes.
- (b) *Uraga*
- (c) *Bhujanga*
- (d) *Paksi*, Birds, and
- (e) *Chatuspada*, Quadrupeds.

Uraga and *Bhujanga* in popular use mean reptiles but here evidently *Bhujanga* is taken to mean oviparous limbed animals (limbed reptiles and Batrachians) and not creatures whose movements are crooked or in the form of a bent bow, and *Uraga* stands for apodal reptiles, including snakes (Ophidia).

It will be seen that the first three divisions fall under the Invertebrata, and the fourth is identical with the Vertebrata. This last division (the Vertebrata) is sub-divided on a different basis, viz. the mode of reproduction. The sub-divisions are three—

- A—*Andaja* oviparous (Pisces, Reptilia and Batrachia), e.g. *Sarpa* (Snakes Ophidia, Reptilia), *Godha*, (Varanida, Liza.

reptiles, Reptilia), *Krikalāsa* (Chameleons, Reptilia), *Grīṇaḥ* (Common Lizards, Lacertilia), *Matsya* (Pisces), *Kūrma* (Tortoises, Chelonia, Reptilia), *Nakra* (Crocodiles, Reptilia), *Sisumāra* (Dolphin or Porpoise, Cetacea) and Birds proper with feather wings—the *Lomaśakṣa* *śalās*

Porpoises are erroneously put here, being really viviparous like other Cetacea. Frogs are not mentioned in this list. The omission is strange. Perhaps (as in *Suśruta*) frogs were believed to be *Udūyja* (eruptive or metamorphic) and not *Andaja* (oviparous). But *Suśruta* mentions the frogs after the quadrupedal and centipedal Reptilia (*Kanava*, *Godheraka*, *Galagolika* and *Sataśādi*)

B—*Jarūyujā*, mammals born with placenta, including all mammals other than the *Paśaja* (here *Jarūyujā* is used in a restricted sense) (1) Man, (2) Cow, (3) Buffalo, (4) Goat and Sheep, (5) Horse, (6) Ass, (7) Camel, (8) Deer, (9) Yak (*Chamara*), (10) Hog, (11) Bos Gaurus (*Gavaya*)—Ungulata, (12) Lion, (13) Tiger, (14) Bear, (15) Panther, (16) Dog, (17) Jackal, (18) Cat (Carnivora), etc

The apes, though not expressly mentioned, are also to be included

C—*Paśaja*, a class of placental mammals comprising the Decidua with the exception of Man, the Apes and Carnivora, e.g. *Śallaka* (Porcupine, Rodentia), *Haṣṭi* (Elephant, Proboscidea), *Svavīri* and *Lāṣaka* (Hedgehogs and other creatures that lap up, Insectivora), *Sasa* and *Sayika* (Hare, Rabbit, and Squirrel, Rodentia), *Nakula* (Ichneumon, which though carnivorous is supposed to come under the Decidua), *Mūṣik* (Mice, Rodentia), and the *Clarmaśakṣa* *Paśas*, so-called birds with leathern wings (Bats, Chiroptera) e.g. *Valguli* (Flying Fox), *Paśāvīrāla* (Flying-cat, Micro-Chiroptera) and *Jalukā* (apparently meaning blood-sucking Bats or Vampires, though these are scarcely found in the Old world)

The *Paśaja* class thus comprises the following Decidua, Proboscidea, Rodentia, Insectivora and Chiroptera:

The term *Paśaja* is intended to signify that these animals are born without the placenta which is thrown off as an after-birth, whereas each of the *Jarūyujas* are not *Paśajas* are born with placenta attached to the

embryo But it is not easy to explain why Man, the Apes and the Carnivora should not also be reckoned among the *Potajas*"

As regards the opinion of Dr Seal about atoms, matter etc., as gathered by him from *Tattvārtha sūtra* and its *bhāṣya*, I may quote from his work (pp 93-97) above referred to 'the atomic theory of Jainas —

"Of the nine categories of the Jainas, that of Ajiva (the not soul or non Ego) consists of five entities, four of which are immaterial (अमूर्त), viz, merit, demerit, space and time, and the fifth, material (मूर्त, possessing figure) The last is called Pudgala (matter), and this alone is the Vehicle of Energy, which is essentially kinetic, i.e. of the nature of motion Everything in the world of not soul (the non Ego) is either an entity (वस्तु), or a change of state in an entity (परिणाम) Pudgala (Matter) and its changes of state (परिणाम) whether of the nature of subtle motion (परिसरन्द) or of evolution (परिणाम), must furnish the *physical* as opposed to the *meta-physical* basis of all our explanations of Nature Pudgala (Matter) exists in two forms,—Añu (atom) and Skandha (aggregate) The Jainas begin with an absolutely homogeneous mass of Pudgalas, which, by differentiation (भेद) breaks up into several kinds of atoms qualitatively determined, and by differentiation, integration and differentiation in the integrated (समाहार, भेदात्, समातमहात्—*Umāsavāti*, chap V, *Sūtra* 26), forms aggregates (Skandhas) An Añu has no parts, no beginning, middle or end. An Añu is not only infinitesimal, but also eternal and ultimate. A Skandha may vary from a binary aggregate (द्वयसङ्घ) to an infinitum (अनन्तसङ्घ) A binary Skandha is an aggregate of two Añus (atoms), a tertiary Skandha is formed by the addition of an atom (Añu) to the binary (द्वयसङ्घ) and so on *ad infinitum* The ascending grades are (1) what can be numbered (संख्येय), (2) indefinitely large (असंख्येय), (3) infinity of the first order (अनन्त), (4) infinity of the second order (अनन्तानन्त), and ∞⁰

General Properties of matter—The special characters of the Pudgalas (Matter) are of two kinds, (1) those which are found in atoms as well as aggregates, and (2) those which are found only in aggregates Qualities of touch, taste, smell and colour come under the first head The original Pudgalas being homogeneous and indeterminate, all sensible qualities, including the *infra sensible* qualities of atoms, are the result of evolution (परिणाम) Every atom thus

1 It may be added that this article is published as an appendix in the chapter on the 'Mechanical Physical and Chemical theories of the Ancient Hindus, in Dr P C Ray's *Hindu Chemistry* (vol II, pp. 178-183)

evolved possesses an infra sensible (or potential) taste, smell and colour, (one kind of each) and two infra sensible tactile qualities, e.g. a certain degree of roughness or smoothness (or dryness and moistness?) and of heat or cold. Earth atoms, Ap-atoms, etc. are but differentiations of the originally homogeneous Pudgalas. The tactile qualities (घर, स्निग्ध, उष्ण, शीत) appear first, but qualities of taste, smell and colour are involved in the possession of tactile qualities. An aggregate (Skandha), whether binary, tertiary or of a higher order, possesses (in addition to touch, taste, smell, and colour) the following physical characters—(1) sound, (2) atomic linking, or mutual attraction and repulsion of atoms, (3) dimension, small or great, (4) figure, (5) divisibility, (6) opacity and casting of shadows, and (7) radiant heat and light.

Sensible qualities—Tactile qualities are of the following kinds—hardness or softness, heaviness or lightness (degrees of pressure), heat or cold and roughness or smoothness (or dryness and viscosity?). Of these, the atoms (Añius) possess only temperature, and degrees of roughness or smoothness, but all the four kinds of tactile qualities in different degrees and combinations characterise aggregates of matter from the binary molecule upwards. The Jainas appear to have thought that gravity was developed in molecules as the result of atomic linking. Simple tastes are of five kinds—bitter, pungent, astringent, acid and sweet. Salt is supposed by some to be resolvable into sweet, while others consider it as a compound taste. Smells are either pleasant or unpleasant. Mallishetra notes some elementary varieties of unpleasant smell, e.g. the smell of asafœtida, ordure, etc. The simple colours are five—black, blue, red, yellow and white. Sounds may be classed as loud or faint, bass (thick) or treble (hollow), clang or articulate speech.

The most remarkable contribution of the Jainas to the atomic theory relates to their analysis of atomic linking, or the mutual attraction (or repulsion) of atoms, in the formation of molecules. The question is raised in Umāsvāti's Jaina Sūtras (circa A.D. 40?)—what constitutes atomic linking? Is mere contact (or juxtaposition) of atoms sufficient to cause linking? No distinction is here made between the forces that bind together atoms of the same Bhūta, and the chemical affinity of one Bhūta to another. The Jainas hold that the different classes of elementary substances (Bhūtas) are all evolved from the same primordial atoms. The intra-atomic forces which lead to the formation of chemical compounds do not therefore differ in kind from those that explain the original linking of atoms to form molecules.

Mere juxtaposition (संयोग) is insufficient, *linking* of atoms or molecules must follow before a compound can be produced. The linking takes place under different conditions. Ordinarily speaking, one particle of matter (द्रव्य) must be negative, and the other positive (विरुद्धद्रव्य), the two particles must have two peculiar opposite qualities, roughness and smoothness (खस्र and स्निग्ध, or dryness and viscosity?) to make the linking possible. But no linking takes place, where the qualities, though opposed are very defective or feeble (ज्वरयुक्त). We have seen that, ordinarily speaking, two homogeneous particles, *i.e.* both positive, or both negative do not unite. This is the case where the opposed qualities are equal in intensity. But if the strength or intensity of the one is twice as great as that of the other, or exceeds that proportion, then even similar particles may be attracted towards each other. In every case, change of state in both the particles is supposed to be the result of this linking, and the physical characters of the aggregate depend on the nature of this linking. When particles of equal intensity (negative and positive) modify each other, there is mutual action, in cases of unequal intensity, the higher intensity transforms the lower, it being apparently thought that an influence proceeds from the higher to the lower. All changes in the qualities of atoms depend on linking. A crude theory, of the chemical combination, very crude but immensely suggestive, and possibly based on the observed electrification of smooth and rough surfaces as the result of rubbing. The interpretation of खस्र and स्निग्ध as dry and viscous must be rejected in this connection as untenable. The *Tattvārthīdhu-gama* of Umāsvāti which expounds the theory, most probably dates back to the first half of the first century A. D."

Jaina cosmography--

As already observed, the third and the fourth chapters of *Tattvārthīa* deal with cosmography. Instead of giving its outline, I shall rather place before the reader the inferences drawn by Dr R. Shamasastri, B.A., Ph.D. about the divisions etc. of *Jambūdvīpa*.

He commences his article "The Home of the Ancient Hindus and their policy of racial fusion" by observing that "fabulous as is the geographical account of the world given in the Brāhmanic and Jaina literary works, it seems to contain some reliable facts, though too difficult to

recognise at a mere glance" He has examined *Viṣṇupurāna* (II) on the one hand and *Tattvārtha* and ¹ *Tattvārtha rājavārtika* on the other

According to this *Vārtika* (II 10) "the Bhārata land is so called on account of king Bharata who ruled over it for the first time, and is situated in the midst of the Himalayas (in the north) and the three oceans (in the east, south and west) The Haimavata land is not far from the Himalayas and is situated between the lower range of the Himalayas in the south and the higher range of the Himalayas north and between the Eastern and Western oceans -

Evidently Bhārata land is India proper from lat 8° to 32° north, the Haimavata is a long strip of land comprising central part of China, Tibet, Turkistan and Asia Minor enclosed between the latitudes 32°-40° north"

Then the *Vārtikas*, 9, 10, go on defining the Harivarsa as follows —

"The Harivarsa is so called because of the white colour of the inhabitants resembling the colour of hari, a lion It is situated between the Nisadha land in the north and the higher range of the Himālayas in the South and in the midst of the oceans in the east and the west"

It needs no saying that it is a strip of land comprising the north of China, the lower portion of Russia, both Asiatic and European and of Europe adjacent to the Caspian, the Black and the Mediterranean Seas comprised within the north latitudes 40° and 43°

"The Videha is so called because of the people making no attempt at getting rid of their body (birth) or at embellishing their body with religious rites for emancipation, and it is situated between the Nisadha land in the south and the Blue (Nilavata) Mountains in the North and between the eastern and western Oceans It is divided into four parts the Eastern Videha, the Western Videha, the Uttara Kurus and Deva Kurus Some say that the Eastern Videha is situated to the east of Meru (axis of the earth) the Western Videha to its West, and the northern and the southern parts (of the centre) of this land are called Uttara Kurus and Deva Kurus respectively But this is wrong The strip of land situated between Nila and the Nisadha countries between the Meru in the north and

¹ The *bhāṣya* and its commentary do not give the complete description of the different *kṣētras* necessary for deduction, perhaps because they are well known and are completely treated in *Jambūdvīpaprakāśa* etc.

the sea in the south is the Eastern Videha, the Western Videha is situated to the West of Nisadha, to the east of (another) Nila, to the north of the sea and to the south of Meru. The Uttara Kuru is situated to the West of the Gandhamādana Mountain, to the east of Malayvat, to the north of the Nile, and to the south of Meru, and the Deva Kuru is situated in the midst of the Saumanasa Mountain in the north, the Vidyutprabha in the West, Nisadha in the south and Meru in the North."

Evidently Videha comprising Nisadha and the Kurus seems to be a name given to the strip of land running from the sea of Japan in the east as far as the Bay of Biscay in the West and across Roumania between latitudes 43° - 46° , for Ramyaka Varsa, the land comprising Roumania is the next division which is defined (II 10, 14, 15) as follows —

"The Pamyaka is so called because of the charming scenery of the land and is situated between the Nila Mountain in the south and the gold yielding mountain or land (Hairanya) in the north and between the eastern and western oceans."

Clearly this is a strip of land running from the Pacific Ocean in the east, across north Roumania to the Bay of Biscay in the West, between latitude 46° - 51°

"The Hairanyavata land is so called because of its not being very far from the Hairanyavata or Rukmi Mountain and is situated in the midst of Rukmi in the south, Sikhari in the north, the eastern and western Oceans"

"Airāvata is so called on account of a king of that name having once ruled over the country, and is situated in the midst of Sikhari Mountain in the south and the three oceans, eastern, western and the northern

Clearly Airāvata land is the Arctic Region and below that must necessarily be the Hairanyavata land."

The problem of the Universe—

The problem of the Universe comprising the animate and the inanimate objects is so wide and intricate, that it has attracted the attention of the great thinkers from the hoary past down to the present day. The solutions of this difficult problem are varied and even at times conflicting. According to some this universe is a creation of the Almighty God. Some interpret the world process as the creation of something out of nothing. Some make use of the spider's web in explaining the projection

and final reabsorption of a real universe, while to some it is nothing but a dream like reality. To many a scientist the creation by the Will of God is unacceptable, the evolution of the cosmos is according to them based upon the eternal, unerring and self adjusting laws of nature interacting between matter and energy. Thus we see that not only do the theologians differ in their opinions but as we shall see even the scientists propound different theories to account for the origin of the cosmos. For instance *Laplace*, a celebrated Mathematician of the 18th century resorted to an explanation technically known as the 'Nebular Hypothesis

Physics and chemistry both agree in proclaiming that there is conservation of mass and that matter is indestructible. The well known physicist Sir *Oliver Lodge* observes —

“ We may all fairly agree, I think, that whatever really and fundamentally exists, so far as bare existence is concerned be independent of time. It may go through many changes, and thus have a history, that is to say, must have definite time relations, so far as its changes are concerned, but it can hardly be thought of as either going out of existence or as coming into existence, at any given period, though it may completely change its form and accidents, everything basal must have a past and a future of some kind or other, though any special concatenation of arrangement may have a date of origin and of destruction ”

With this may be compared the very definition of *sat* given in *Tattvārtha* (V 29)

In this connection may be cited McDougall's Physiological psychology whereby the immortality of the soul is easily established. The modern experimental psychology is generally coming round to the view that the soul is a simple substance and as such deathless and immortal. In the words of Mr *C R Jam*, Bar at Law “it is incapable of disintegration or of being destroyed, because what is not made up of parts cannot be pulled to pieces in any way ” Thus, in the true self or soul there is no difference, no diversity, no *meum* and *tuum*

It is well known to students of modern Mathematics and Science that a new field has been opened by Professor *Albert Einstein*, the celebrated German physicist and Mathematician who has been prea-

1 The present shape of the earth is an ellipsoid bulged out at the equator and flattened at the poles and the formation of the rings of Saturn are cited as the verification of this theory

ching his "Theory of Relativity" since 1905 A D in the teeth of bitter opposition and unpleasant criticism. Before we mention its fundamental propositions, we shall just touch upon the theory of Sir *Isaac Newton* which is surpassed by it: According to *Newton*, there are three fundamentally independent entities—time, space and matter. He conceived of time as not depending upon space and matter for its existence. According to him flow of time will remain unaffected even if the entire world were reduced to a point and will go on even if there were no events to take place.¹ Space is independent of both time and matter. It will pull on whether it was occupied by matter or not. Matter is equally independent of time and space, for, matter must exist somewhere and somewhere is an idea based upon its occupying space and time, since it is practically impossible to conceive of space lasting for no time and matter unoccupying space and time, the two great categories of the critical philosophy of *Kant*.

1 In this connection the attention of the learned reader may be drawn to the special following cable sent from Pasadena (California) Feb 5 and published in *The Times of India* p. 9 on the 6th February 1931.—

'Prof Einstein has formed a new theory of cosmography. The audience at Mount Wilson Carriage Institute grasped with astonishment yesterday when Prof Einstein declared that 'No matter what equations are used space can never be anything similar to the old symmetrical physical space of theory. In these few words he swept away his original concept of the Universe. Prof Einstein added that the foundation of the general principle of relativity was unsatisfactory and required further development.'

2 This is due to the fact that the precision and accuracy of the Newtonian theory was thrice successfully challenged by Prof Einstein. The first case was in connection with the motion of the perihelion of the orbit of Mercury. The second refers to the deflection of light under gravitational field as predicted by Einstein. This was verified at the time of the two total solar eclipses of the years 1919 and 1922 and proved to be true. The third case is connected with his prediction about the vibration of an atom on the sun being lower than that of a similar atom on the earth. This was verified in 1926 A. D.

3 According to *Zeno* and *Chrysippus* time is to be defined as the extension of the motion of the world—a ceaseless motion of the universe an endless succession of eternal events. See *Zeller's Stoics, Epicureans and Sceptics* (pp 186 187)

4 He declares in his *Critique of Pure Reason* time does not change but phenomena change in time also everywhere space has three dimensions and cannot in any way have more and again 'there is only one time and there is only one space. In short according to *Kant* time and space are absolute.

5 In this connection we may quote from the introduction to *Pañcāstikāya* (xx) —

"The Jain system of thought is so peculiarly consistent with modern realism and modern science that one may be tempted to question its antiquity. Still it is a fact, that such a system flourished in India several centuries before the Christian era.

A Brief Sketch of the Theory of Relativity—

It follows according to Newton's mechanics that there is nothing motionless in an absolute sense and motion can be discovered in relation to something else assumed to be at rest. Rotatory motion on the other hand appears to have an absolute existence and can be inferred from the presence of centrifugal forces. Thus rotating bodies disclose their secrets, whereas bodies at rest or in translation keep their secrets. Possibility of absolute motion necessitated its discovery. Michelson and Morley's Light Experiments on the absolute motion of the earth could not discover this motion. Einstein's explanation explained this dilemma. He says that a question as to whether a body is really in motion or at rest is meaningless and ought not to be asked. Motions with regard to different systems of reference will of course be different, but one is not to be thought of as more real than another.

Einstein's doctrine about absolute and relative motion is plain common sense, but its consequences when it is taken seriously are revolutionary and startling. A given spatio-temporal arrangement of the events of the world has validity for a particular reference system at rest. For any reference system in motion with regard to these the spatio-temporal arrangement is different. In other words time flows in a different manner for observers in relative motion and each observer has his special kind of time-flow. Thus space and time are interdependent and relative. Measures of space and time carried out by observers in relative motion will be different and even the idea of absolute simultaneity has to be given up. The law of momentum which has held its ground so long thus loses its significance. Even the mass varies according to the motion of the mass. Search for a law which will explain this behaviour of the mass led Einstein to discoveries of the facts of utmost importance. He showed that energy and matter were convertible terms, and gain in energy meant gain in mass.

If we apply unflinchingly this principle of relative motion to bodies in various states of motion, it is no longer possible to admit the objective existence of forces. In fact force regarded as a potential pull lying in wait to seize a body and drag it through space must be relegated with the old fashioned ether to the limbo of mathematical fictions.

If the old idea of force is to be given up how are we to account for a permanent gravitational field? Einstein's reply is that we must regard the irreducible accelerations as expressing intrinsic characters of space and time occupied by the attracting body. Space itself has quasi phy-

1 For this article I am indebted to my friend Prof M. L. Chandratreya, M. A.

ical properties correlated with those of 'matter' immersed in it. It is these properties, not the sun's action at a distance which determine the behaviour of bodies in its gravitational field. Thus the law of gravitation which Einstein offers as a substitute for Newton's law is about the metrical properties of space around the attracting mass. In short, space is said to be 'curved'. Since it is to have universal validity it must be a mathematical formula whose form is preserved when change is made from any one system to any other, and since each system has its own time measures as well as its own space measures, time as well as space must be involved in the metrical properties with which the law deals.

Thus Einstein has shown that the old view of the world was extremely simple, and that its events are not contained in the two great receptacles of space and time but exist in an endless variety of modes of spatio-temporal connection. But a spatio-temporal system is not unreal simply because it turns out that there is a multiplicity of them instead of only one, nor is the unity of nature or the universality of physical laws destroyed.

The idea of curvature of space (spatio-temporal continuum) leads to the idea of the magnitude of the universe. From observations we can realize that the average density of matter in the universe is the same everywhere. According to Newton's Theory this points to stellar universe being an island in infinite space which is being gradually and systematically impoverished. According to Einstein's theory universe is an irregularly curved surface something like the rippled surface of a lake. As the average density of the world must be positive, however small it may be, the universe will be quasi-spherical. The theory supplies a connection between the space expansion of the universe and the average density of matter in it. Thus the universe is finite but it does not mean that it is rounded. It is like the surface of a sphere which is finite but has no boundaries and an observer can go on continuously travelling without ever arriving at the end of his journey.

De Sitter has calculated the average density of matter in the Universe as 10^{-26} times the density of water, of course relying upon the new theory of gravitation propounded by Prof Einstein. On the basis of this density, the circumference of the Universe comes to 100 million light years, its total mass is found to be 10^{61} grams or 10^{29} times the

1 Light is assumed to be travelling at the rate of 86 000 miles per second, so, one light year is equal to the distance covered up by light at the end of a year. A light year is a unit of distance selected for measuring interstellar distances and its approximate value is equal to 63000 times the distance from the Earth to the Sun.

mass of the sun, and the total number of electrons to be 10^{78} , one of the many Universal constants recognized in Physics

The Jain metaphysics—

According to Jainism, we have the dualism of the animate and the inanimate, both of these though distinct and alien in nature can be however grouped under the head of *sat* or *dravya*. Thus Jainism is both monistic and dualistic, of course from different stand points.³ Under the animate come the infinite number of souls, each endowed with the capacity for infinite, all-embracing knowledge, bliss unfettered by time and space, and thus baffling understanding, etc. These capacities are rather latent in the case of the unliberated, which may be compared with the latent power of electricity in an electrifying machine requiring only the operation of a suitable apparatus in order to be elicited. The liberated state may be expressed by an equation $\text{ātman} = \text{paramātman}$. The inanimate include 'dharma, 'adharmā, 'ākāśa (space), 'pudgala (matter) and 'kāla (time). Thus, in all, we have six substances, out of which time is according to the *Svetāmbaras* a quasi substance i.e. to say it is figuratively called a substance. *Dharma* and *adharmā* are solely peculiar to Jainism. They may be designated as non-psychical substances, in a sense accounting for 'motion and rest'.⁴ All the six substances are uncreate and indestructible. There never was a time when these six

1 Those who cannot think of these high numbers may refer to 'The New Physics' by Arthur Hass Ph.D. (pp. 152-153) where he gives an illustration of the development of bacteria.

2 There are other systems, too, where we find dualism of some sort or other. For instance the *Sāṅkhya* philosophy admits the dualism of *puṛuṣa* and *pradhāna* and the *Vedānta* of the *Brahman* and *Māyā*.

3 With this may be compared the fact that Jainism is both monotheistic and polytheistic—monotheistic because it holds that God is all-knowing or omniscient and that there is one kind of omniscience, and polytheistic because it holds that the number of the omniscient is not only one, a dozen or so, but is infinite.

4-6 Motion in *Jaina* doctrine is intimately associated with these three categories. Moreover, to accept the reality of motion of physical objects we have to postulate the reality of space.

7 Motion has always been an unintelligible perplexity—a riddle of Sphinx to the idealists. Both in the east and the west, they have fought shy of this by taking refuge in the conception of *māyā* or appearance. *Zeno* trying to defend the unchangeable adamant Absolute of *Parmenides* introduced four arguments against the reality of motion which were considered as invincible for several centuries and which figure in some form or other in Kantian antinomies and Hegelian dialectic. It may be mentioned that these arguments are refuted by modern Mathematicians.

8 The school of *Heracitus* asserted that there was no real rest and that everything was constantly in flux and hence, in motion. The school of *Parmenides* on the other hand contended that motion was an impossibility and that rest which was ever immutable was essential to Reality.

were one homogeneous substance or when they were not differentiated. This remark applied to the past holds good for the future, too. That is to say each remains what it is. A soul never becomes a non-soul and vice versa. Space never becomes matter. Matter never becomes a conscious thing. To put in a nutshell, the six *dravyas*, in spite of their common characteristic of *sattva* are fundamental and irreducible, one to another. These six do not need causes, some of them are themselves the causes of events. To speak metaphorically, they form the stage of the whole drama of the Universe.

¹*Dharma* and *adharma* are both real substances, they are not illusive or unreal. They are eternal, *amūrta*, devoid of touch, etc. and co-terminous with one another as well as with *lokākāśa*, or filled space. They are therefore non-existent in the *aloka* or the infinite space left to itself. As *gita* and *puṅgala* move of and by themselves, *dharma* is strictly passive. Similarly *adharma* also is a passive substance, for, the *gita* and *puṅgala* stop or come to rest of their own accord. *Dharma* and *adharma* are thus only instrumental in motion and rest respectively, that is to say, they are devoid of any kind of direct causal potency.

It may be pointed out that we cannot treat any one of them as logically prior to the other. Nor can we conceive that one of them tends to counteract the effect of the other and thereby the order in the universe is brought about as the resultant. Furthermore, it is not possible to maintain that *dharma* and *adharma* resemble the principles of Love and Hate, the principle guaranteeing motion within limits and the principle of gravitation respectively, or the electro-magnetic influences, positive and negative like those inherent in the constitution of an atom. Moreover, we cannot attribute to them any sort of dynamic energising just as we cannot think of them as *centripetal* and *centrifugal* forces.

Thus *dharma* and *adharma* are the accompanying conditions of motion and rest i.e. are assistant in making the moving object move and the stationary object stationary. They are never, the dynamic, active or productive causes of motion and rest.

1 The picture of *dharma* and *adharma* which is depicted here is mainly based upon the article *Adharma* published in the *Jaina Gazette* (Vol. XVIII, Nos. 10-12).

2 If *adharma* were active and it alone were to function in the Universe there would be absolute rest and universal cosmic paralysis, in such a case there will be the necessity of a counteracting force roughly called *dharma* which would guarantee free movements.

Though these two substances have the same place (*deśa*) as both pervade the whole of *loka*, have the same extent (*samsthāna*), operate in the same time, are cognizable in the same way (*darsana*), are inter-pervasive (*avagādhā*) inasmuch as they pervade each other through and through, are knowable and are without form (*rūpa*), yet they are not essentially only one substance, for, their functions are essentially different. Form, taste, etc., are found in one and the same substance, in the same time and so on. But are we justified in completely identifying the former with the latter?

We cannot also reasonably assume that *ākāśa* can replace *dharma* and *adharma*, as it cannot perform their functions. For, the function of *ākāśa* is simply to give space. If the functions of *dharma* and *adharma* can be also attributed to it, there would be no difference between *loka* and *aloka*, and so some of the animate and inanimate objects will be lost to us forever. The very fact that we have the ordered universe—a cosmos and not a chaos as well as the unlimited empty space shows that motion and rest cannot be associated with *ākāśa* but must have distinct substances as their accompanying causes.

It is no doubt true that in the absence of *ākāśa* as the locating substance, *dharma* and *adharma* will cease to function. But that is not a justification to identify *ākāśa* with them. In the *Vaiśeṣika* system we find *kāla*, *diś* and *ātman* recognized as distinct substances. These cannot operate without *ākāśa*, yet *ākāśa* as a substance is differentiated from them. If we can attribute different modes of functioning to one and the same substance, why should the *Nyāya* philosophy admit the doctrine of the plurality of souls? Why should also the *Sāṅkhya* system say that there are three fundamental attributes of the *prakṛti* viz., *sattva*, *rajas* and *tamas*? Why should it not premise that one and the same attribute manifests itself in three essentially different ways? And what again would be the justification for the *Sāṅkhya* theory for the multiplicity of the *puruṣas*? If we turn to the Buddhist system, do we not find that it recognises no less than five *skandhas* viz., *rūpa skandha*, *vedanā skandha*, *saṃjñā skandha*, *samskāra skandha* and *viññāna skandha*? Is it not there admitted that the four *skandhas* cannot operate without the rest? Yet does the Buddhist philosophy deny the doctrine of the five different *skandhas*?

It may be contended that since *dharma* and *adharma* are formless they cannot help other substances in their moving or stopping. Against this contention it may be said that even formless substances can be operative. Does not *ākāśa* give space to substances though it is formless? Is not *pradhāna* formless as it is supposed to be evolving for the sake of *puruṣa*? Is not *viññāna* of the Buddhists though formless accepted as the condition of the genesis of *nāma*, *rūpa*, etc.? Is there not a similar case with *apūrva* of the *Vaiśeṣika* philosophy?

We may just examine the attempt made by some to trace and establish a connection between the metaphysical and ethical significances of these two words, *dharma* and *adharma*. We know what they mean in *Jainism*. In Indian ethics they signify merit and demerit or virtue and vice.¹ There is a tendency to think that the metaphysical sense of *dharma* is its old and original significance which has determined its ethical sense later on. It is pointed out that according to *Jainism* the liberated have a natural tendency to go upwards and *dharma* is the principle of motion which assists them in their upward motion to the land of the blissful. A *jīva* is enabled to go upwards only by doing meritorious deeds. Thus, the word *dharma* came to signify a good or a pious act. Similar is the case with *adharma*. However clever this hypothesis may be, the obliged connection between the metaphysical and ethical senses of *dharma* or *adharma* does not appeal to me as logical or chronological. For, in Jain metaphysics, *dharma* assists even a soul descending to even the seventh hell. Furthermore, it does not only help the *jīvas* but material bodies too, in their motions in any direction. In the case of *adharma* it assists the liberated souls to stay in the blissful upper region, just as well as it helps a soul even in the seventh hell—a fact hardly consistent with its ethical sense. So does it not seem futile to attempt to find out a connection between the metaphysical and ethical senses of *dharma* and *adharma*, the peculiar and sole property of Jain metaphysics?

The *Bhāṣya* and its authorship—

We shall now examine the question of the identity of the *sūtrakāra* and the *Bhāṣyakāra*. At the very outset, I may mention that even now, I hold the same opinion as I expressed in the introduction (p. 9) to the first part of this work. For, I have not come across any valid argument that obliges me to alter it. On the contrary the closer examination leads me to stick to it with greater force.

To start with, it may be stated that the *Śvetāmbara* commentators, authors and others as well consider the introductory couplets,²

1 With these two opposite principles which are considered by some as explaining the phenomena of the world may be compared the Ahura Mazda the good principle and the Angra Mainyu the evil one of Zoroastrianism; God and the Evil Spirit or Satan of early Judaism and Christian theology; and the Devas and Asuras of the Vedas.

2 The 30th couplet is quoted by Śrī Munīcandra Śāstri in his commentary to *Dharmabindu* (vide p. 32) a work translated into Italian (see G. S. A. I. Von A. Baltus in G. S. A. I. 25, 1912, 117 ff.)

known as the *sambandha-kārikāsī*, the 32 verses³ in the 10th chapter and the colophon as forming a part and parcel of the *bhāṣya*. It may be argued that the authorship of the 31 couplets which form the background for the *sūtra* and the colophon may be very well attributed to the *sūtrakāra*. But let us see if this admission is free from any flaw. If the *bhāṣyakāra* is a separate individual from the *sūtrakāra*—a fact extremely doubtful we may naturally expect him to commence his gloss with *mangala* and end it with *prasasti*. But, as this is not the hard and fast rule to be observed by every writer, we may leave it aside and question as to why the *bhāṣyakāra* has not expounded the couplets and the colophon, when they belong to the *sūtrakāra*? Does this not lead us to infer that these, rather, form the splendid links of the chain of the *bhāṣya*?

¹ I am practically inclined to attribute to *Umāsvāti*, the authorship of even *Prasamaratī* though I know that there is at least one instance² where apparently the *bhāṣya* of IX, 6 differs from it (pt II, p 192)

This was by the by to determine the provinces of the text and then *bhāṣya*. We have now to establish the identity for their authors

1 As the very name suggests these *kārikās* point out the object of composing the *sūtras*. They are designated as *bhāṣya kārikās* by *Siddhasena Gauṇī* (see pt I, p 20)

2 Out of these the 8th verse is the 693rd verse of *Śāstravārtīyasamuccaya* composed by *Śrī Haribhadra Sūri*. At the end of *Rājavārtika* and in *Tattvārthasāra* of *Śrī Amṛtacandra* we find all these verses with slight changes in the number, etc. Of course *Sarvārthasiddhi* takes no notice of them. In *Lokaṣṭhāna* (canto II, V 85 89) we find the 7th, the 9th, the 10th, the 11th and the 12th verses quoted

3 These beautifully recapitulate the whole text

4 I may point out the reasons why I am led to hold this opinion. Firstly, the learned commentator *Siddhasena Gauṇī* definitely holds this opinion as can be seen from his statements on p 328 (pt. I) and p 195 (pt II). Moreover, the 120th verse of *Prasamaratī* is quoted by *Jinadāsa mahattara* in his work *Nisīlā cūṛṇi*, who flourished in the eighth era of *Vikrama* (see his *cūṛṇi* on *Nandīsūtra*). The 218th verse of *Prasamaratī* is quoted by *Śrī Abhaṣadatta Sūri*, in his commentary to *Sanmatitarka* (p 64). Over and above this so far as I know no scholar worth the name has refuted this opinion. On the contrary Prof *Winternitz* considers it to be a work of *Umāsvāti*, for, in his *Geschichte der Indischen Literatur* (Vol II, p 358) he says—

"Ein anderes Werk des Umāsvāti das Prasamaratīprakarana, ist mit Kommentar herausgegeben und übersetzt (nur der Anfang)

[*Prasamaratīprakarana*, another work of *Umāsvāti* is edited with a commentary and elucidated by *A Balliu* in *G S A I* 25, 1912, 117 ff.]

5. This is however reconciled by *Siddhasena Gauṇī* (pt. II, p 193).

In certain places in the *bhāṣya* for instance, the 26th and the 31st couplets and the *bhāṣya* to V 22, 37, 40 and 42, we find the expressions in the first person as वक्ष्यामि, वक्ष्याम, वक्ष्यामः, meaning I shall say, we shall say, we shall explain. The explanation of the corresponding portion promised hereby is not to be found in the *bhāṣya* as expected, but is present in the *sūtras*. Hence can it not be reasonably deduced that the *sūtra* and the *bhāṣya* are the works of one and the same individual? 1

In other words if the *bhāṣyakāra* and the *sūtralāra* were two distinct individuals the promised information was to be found in the *bhāṣya*. It will be certainly preposterous to assume that the *bhāṣyalāra* forgot to explain them or that to his surprise he later on found these very materials in the *sūtras* and hence did not elucidate the problems. This would mean that the *bhāṣyakāra* is completely incompetent for the task undertaken by him. So this is an opinion which no sensible man will endorse after he has carefully gone through the *bhāṣya*. For, the scholarly review of the *bhāṣya* bears testimony to its lucidity, forcibility, naturalness, exactness and such other inherent properties as are found in a *bhāṣya*, true and trustworthy and scientific and systematic as well. One is simply wonderstruck to observe that the *bhāṣyakāra* is not at all compelled at any time to twist the meaning of any *sūtra* or *sūtras*, to find fault with the composition of any or

1 A student of *Kāvyaprakāśa* will be reminded of a parallel argument advanced by Vaiṣṇanātha Sarasvatīśrīha Chākravartī and others who attribute the *kārikā* and *vṛtti* to one and the same author after scrutinising the *kārikā* (X 94). The last part of it viz *māta tu pūrvavat* implies from the context that the figure *mūlī rūpaka* follows the rule laid down for the figure *mālopanī*. This however is not expounded in any of the previous *kārikās* but is explained in the *vṛtti*. So it indicates that the *kārikā* and the *vṛtti* form one block. Vaiṣṇanātha has worded his argument in this connection as follows —

“एतदेव सूत्रं सूत्रवृत्तिवृत्तौरेवै श्लोकम् मलोपमादा सूत्रावुक्त्यादा वृत्तावेव कथयतः”

—*Kāvyamūla* 1912 p 329

For other agreeing opinions see Bhatt V R Jhalakīkara's commentary (Bombay Sanskrit Series p 599)

Side by side may be mentioned the case of the identification of the authorship of *Dhvanyāloka* consisting of some basic *kārikās* with that of prose comment thereon called *vṛtti*. The author of the *vṛtti* as admitted on all hands is the great Kashmirian poet and critic Ānandavardhana. Mr A Sarlaram, D A equals him with the author of *Dhvanyāloka*. Vide Proceedings and Transactions of the third Oriental Conference (pp 85-89). On p. 86 he observes —

in the opening *kārikā* a promise is held out that the writer would expound the nature of *Dhvanyāloka* for the pleasure of Sahjdayas and this promise is not stated to have been fulfilled in the last *kārikā* as might naturally be expected, but it is done so only in the last verse of the *vṛtti*.

to resort to different readings¹ for any of them. This is another argument which can be advanced to prove that *sūtras* and the *bhāṣya* have come down from one and the same pen. For, do we not notice the artificiality, vagueness, possibility of different interpretations, alterations in the readings, etc., in case of works *viz.*, the text and the commentary, when they have been composed by different individuals?

Take for instance *Sarvārthasiddhi*, *Tattvārtharāja* or the commentaries of the *Brahmasūtras*, the splendid work of *Srī Bādarāyana*. These are not elucidated by the author himself, but they are left to commentators. We easily see how they are obliged to find fault with the style, in which the *sūtras* are composed, and the different interpretations they are forced to resort to, indirectly suggesting the vagueness of the *sūtras*, etc.

The third argument in favour of this common authorship is that no scholar has come forward up till now to point out the reasons why we should discard the common authorship. On the other hand *Siddhasena Ganī* approves of the joint authorship. See p 72 of the 1st part. His explanation on p 72 about the significance of using *gñānam* instead of *gñānāni* in (I 9) furnishes us with an additional argument in favour of this. Even modern scholars *Prof Hermann Jacobi*, a scholar of international reputation, ²*Prof Winternitz* and *Pandit Subhāl*, the well known editor of *Sanmati tarka* to mention a few out of many are not only wholeheartedly in favour of this common authorship but at least the last even criticizes the opposite view practically held by the *Digambaras* in special. The learned German scholar (*Prof Jacobi*) honoured as ³*Jaina darsana Divākhara* by the *Digambaras* makes the following observation in his article "Eine Jaina Dogmatik. Umāsvāti's *Tattvārthādhigama sūtra*" published in *Z D M G* (Vol 60, pp 287-325 & pp 512-551)

1 The total absence of the *variants* distinctly suggests that even if the *bhāṣya* is not *stopajña* hardly sufficient time has elapsed between its composition and that of the *sūtras*.

2 This is borne out by his following statement in *Geschichte* (vol II, pp 351-352) —
"Im engsten Anschluß an den Kanon werden in diesen *Sūtras* und dem von Umāsvāti selbst verfaßten Kommentar Psychologie, Kosmographie, Metaphysik und Ethik der *Jainas* behandelt."

[In closest harmony with the canon, these *sūtras* and the commentary composed by *Umāsvāti* himself deal with psychology, cosmography, metaphysics and ethics of the *Jainas*]

3 The Bharat Jain Mahamandal alias Jain Young Men's Association (established in A D 1899) conferred this title on him on the 27th December 1913.

I may add that by merely discarding the common authorship, the *Digambaras* cannot assert that *Tattvārthādhigamasūtra* is their sole property. For, have they not to reconcile some of the statements that go against the dogmas?² Besides, can any scholar well versed in the *Digambara* literature name any work, inscription or the succession list of unchallengeable authority and belonging to a period prior to the 9th century, in which there is a clear statement that *Umāsvāti*, a pupil or a grand disciple of *Kundakundācārya* is the author of the *Tattvārthasūtra*? Will he further enlighten persons like me as to why, not a single well known commentary out of the three ranging from the fifth to the ninth century explicitly expresses that *Tattvārtha* is a work of *Umāsvāti*³ and this author belongs to the *Svetāmbara*, *Digambara* or any other school of thought?

Vācaka Umāsvāti and his knowledge of Mathematics—

From the colophon we learn that *Sri Umāsvāti* of *Nyagrodhikā* went on foot to *Kusumapura* and there he composed this work known as *Tattvārthādhigama(sūtra)*. It should be remembered that in olden days *Kusumapura* was well known as a seat of Learning for Mathematics. It is generally referred to as the city where *Āryabhatta*, the great Mathematician flourished. Our author must have gained advantage from this place. The very first reference from which we can infer his knowledge of Mathematics is the third illustration he has given while explaining that even when the life period is

1 For their description the reader is referred to my Sanskrit introduction to part I (p. 25-27)

2 In this connection one may record the opinion of Prof Winternitz expressed by him in *Gesichte* (Vol II, p 351) —

1 Als eine Schüler des Kundakunda bezeichnen die *Digambaras* den *Umāsvāti*, den sie auch *Umasvamin* nennen. Da er aber anscheinend vertritt die mit denen der *Digambaras* nicht in Einklang stehen, haben sie schwerlich recht, wenn sie ihn als einen der Ihren in Anspruch nehmen.

[The *Digambaras* call *Umāsvāti* who is also known as *Umāsvāmin* a pupil of *Kundakunda*. But since he represents views which are not in harmony with those of the *Digambara* they are hardly right (justified) in regarding him as one of their own.]

3 In the commentary written by *Vidyānandi* himself to his work *Āptaparīkṣā* (p. 119) there is the expression 'तत्त्वार्थमूलकारिणोऽस्वामिनि'. This can throw a side light to the fact that *Umāsvāmin* has written some work dealing with the *tattvārtha* but not necessarily this *Tattvārthādhigamasūtra* for such an assertion can be corroborated by some other evidence.

lessened, there is no room for faults like *kr̥tanāsa* etc, (see pt I, p 225) This points out that he is familiar with the method of multiplication and that of division as well, by factors¹ In the ordinary method operations are carried on with the two numbers considered as a whole, while, in this other method operations are carried on, in the successive stages by factors, one after another, of the multiplier and the divisor Of course the final result is the same in either case, but the second method is shorter and simpler than the first It may be remarked *en passant* that since *Umāsvāti* has thus utilized the second method to explain a metaphysical principle, it must have been very familiar to the intelligentsia of his time That he is conversant with² formulæ for determining the circumference of a circle, its area etc, is borne out by the *bhāṣya* of III, 11 (p 258) Here he mentions that the circumference of a circle is $\sqrt{10d}$ ³ Thus we see that according to him $\sqrt{10}$ is the value of the modern τ , which is after all only a fair approximation

Date of Vācaka Umāsvāti—

We shall now start with the³ assumption that *Umāsvāti* who is the author of *Tattvārtha* and who hence occupies a very important place in the hierarchy of *Jaina* teachers is the author of the *bhāṣya* as well, so that when his date is settled, there remains nothing to be said about the date of the *bhāṣyakāra* The colophon at the end does not mention the date of the composition, so we have to gather materials which are useful to us in tackling this knotty problem Unfortunately, there is no reference whatsoever in the *Sthavirāvalī* of *Kalpasūtra* or any *ṣaṭṭāvalī* about his *dīksū guru* or *vidyā guru* or any of his *ṣṛagurus* So these names though mentioned in the colophon serve no useful purpose in this direction However, the name of the⁴ branch to which our author

1 As regards their discovery etc, the reader is referred to The *Jaina School of Mathematics*, an article written by Prof Bibhutibhusan Datta, and published in the *Bulletin of the Calcutta Mathematical Society* (vol XXI, No 2, 1929)

2 Six of them may be expressed as under —

(i) $C = \sqrt{10d^2}$, (ii) $A = \frac{1}{2} Cd$, (iii) $c = \sqrt{4h(d-h)}$, (iv) $h = \frac{1}{2} (d - \sqrt{d^2 - c^2})$,
 (v) $\alpha = \sqrt{6h^3 + c^2}$ (vi) $d = (h^2 + \frac{c^2}{4})/h$, C denoting the circumference of a circle of diameter d , A its area, α the arc of a segment of the circle less than a semicircle c its chord and h its height or arrow

The portions of the circumference of a circle between two parallel chords is half the difference between its corresponding arcs This is the seventh mensuration formula

In *Jambūdvīpasamāsa* attributed to *Umāsvāti* we come across all these formulæ except the fourth which is however stated therein as $h = \sqrt{(d^2 - c^2)}/6$

3 Those who will object to this assumption may consider the solution of this problem as fixing the date of the *bhāṣyakāra*

4 Two branches of the *Vāisa gotra* to which our author belongs are mentioned by *Aśvalāyana* in his *Srautasūtra* (*Bibliotheca Indica* VII 10 6 7, p 875) *Bāna* and the author of *Nāṣyabhāṣya*, too, belong to this *gotra*

belongs mentioned therein can give us some clue about his date, in case 'ucchar nāgara is identified with uccanāgarī which is mentioned in the *sthaiṛīrū alī*, as the *sāl hā* having its origin in *Arya Sāntisrenika*. So it may be roughly estimated that *Umāsvāti* has not flourished earlier than 471 *Vīra era*. Hartmut Piper assigns the 5th century as the date of *Umāsvāti*. This is borne out by the following remark he has made in his work "Die Gesetze der Weltgeschichte" p 118 —

"Der buddhistische Humanismus hat in Buddhaghosha (5 Jahrhundert), der jainistische in Umasvati (5 Jahrhundert)"

In the "History of the Medieval School of Indian Logic" (p 8) his date is mentioned as 1-85 A D

The critical study of *Tattvārthasūtra* and its *bhāṣya* reveals the fact that the statements therein are not wholly in favour either of the *Śvetāmbara* tradition or the *Digāmbara* one, though they have a greater leaning towards the former. This may lead us to infer that *Umāsvāti* has flourished in the period when the two sects were not sharply differentiated one from the other¹. That is to say, his works bear the date very near that of the schism which is mostly admitted as 79 or 82 A D.

The date of *Sarvārthasiddhi* is generally accepted to be the fifth or the sixth century. And as this is a very old commentary, it may be deduced that this determines terminus ad quem of the date in question. Thus the date of *Umāsvāti* ranges between the 1st and the 4th centuries of the *Vikrama era*.

Under these circumstances it will not be futile to note certain 'parallel ideas etc., found in this work of *Umāsvāti*, the *āgamas* and non-Jaina works of not later than the 3rd century. For, though

1 See p 6 of this introduction

2 The Buddhist humanism has its leader in *Buddhaghosha* (circa 5th century) the Jainistic in *Umāsvāti* (circa 5th century)

3 Cf Prof Westermarck's remark in his *Ge schichte* (vol II p 351) —

Wahrscheinlich gehört er einer frühen Zeit an in der die beiden Sekten noch nicht so scharf voneinander getrennt waren

4 One who is hereby inclined to jump to the conclusion that one must have borrowed from the other may ponder over the following cases where the wordings are exactly the same —

(1) <i>Yoga darsana</i>	II 46	≈	<i>Sāṅkhya dar ana</i>	III 34
(2) <i>Yōgya darsana</i>	I 17	≈	<i>Sāṅkhya darsana</i>	I 101
(3) <i>Vedānta dar ana</i>	IV 11	≈	<i>Sāṅkhya darsana</i>	IV 3
(4) <i>Kāmasūtra</i> ch. I p.	187	≈	<i>Grhya sūtra</i>	I 3 10
()	188	≈	()	I 3 20
()	187 188	≈	()	III 8 8

"वन्द प्रलवो मेघ इव मृगमदने मुचि ।

साम्नि करपाते तु क्षीमुख रतिसदमे ॥'

Identical in the *Di arthasūtras* of *Vasiṣṭha* and *Baudhāyana* with very slight and immaterial variations. With some further modifications, this verse is found in the *Saṁhitās* of *Yajñu* and *Viṣṇu* also.

the latter especially cannot directly help us at present in deciding the date, yet they shall be useful when other important materials are within our reach¹

Uttarādhyayana, a *Jaina āgama* at least traditionally believed to be older than the *Vaisesika sūtras*, the work of *Kanāda* of the 1st century according to many gives us three glaring instances as below —

Uttarādhyayana	Kanāda Sūtra	Tattvārtha
1 गुणानामगो दब्ब (XXVIII, 6)	क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्य- रक्षणम् (I-1-5)	गुणपर्यायवद् द्रव्यम् (V, 37)
2 एगदब्बसिआ गुणा („ 6)	द्रव्याश्रय्यगुणवान् सयोगविभागेष्व् कारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् (I-1-16)	द्रव्याश्रया निगुणा गुणा (V, 40)
3 वत्तणालक्खणो कालो („ X)	अपरस्मिन् परं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि (II-2-6)	वत्तणा परिणाम विया परत्वापरत्वे च कालस्य (V, 22)

We see here that the definitions of *dravya*, *guna* and *hāla* seem to have for their basis *Uttarādhyayana* and as the development source *Kanāda sūtras*. Moreover, there are some striking resemblances in expression as well in ideas between *Tattvārtha* and some important works of *Kundakun dācārya*, e g, the three *sūtras* of *Tattvārtha* (V 29, V 27 and V 29) of the *Diḡambarā* version are embodied in the following *gāthā* of *Pañcāstikāya* —

“ दब्ब सङ्गसणिय उप्पादब्बयधुवत्तसजुत्त ।

गुणपञ्जासय वा जं त भण्णति सव्यण्ह ॥ १० ॥ ”

There is a great resemblance between *Tattvārtha* and its *bhāṣya* on one hand and *Yogasūtra* and its *bhāṣya* on the other². Even then it will be premature to assert that one is influenced by the other

1 Even if this is doubtful it will not be going on a wools gathering, for it will surely give us an opportunity of comparing the different works of great importance

2 See pp 28-30 of the introduction in Sanskrit,

However as a typical case may be pointed out the *bhāṣya* of *Yogasūtra* (III, 22) Here we find the same two instances out of the three mentioned in the *Taittārtha vā*, a wet garment and dry grass as illustrating the two kinds of *āyur vipāka*

The four *pramānas* of *Njāya darsana* (1-1-3) are mentioned in the *bhāṣya* of *Taittārtha* (I 6, 35) The refutation of the separate existence and maintenance of *arthāpatti sambhava* and *abhāva* found in the *bhāṣya* of 1, 12 reminds us of *Njāya darsana* (2-2-1) The *bhāṣya* of 1, 12 contains the expression *स्वयमेवैव* found in the definition of *pratyakṣa* as given in *Njāya darsana* (1-1-4) The *Mahābhāṣya* of *Pañjali* and *Njāya darsana* (1-1-15) use the word *anarthāntara* for *pariyāya* meaning a synonym The same is the case with *Taittārtha* (see 1, 13) The *Bauddha* have been referred to in the *bhāṣya* of III, I and V, 23 as *tantrāntarīyas* We cannot say for certain whether the Buddhist views here represented have been borrowed by *Umāstā* from the *Pāli* *śūtras* or those composed in Sanskrit by the *Mahāyānas*

The elucidative literature—

The different commentaries etc, written with a view to elucidate the *Taittārthasūtra* and its *bhāṣya* remind us of the *Brahmasūtra* and its commentaries. Just as the different commentators holding at times even quite the opposite views from each other have tried to support their interpretations of the *Brahmasūtra* by quoting the authorities of the *Upannads* so have the commentators—both the *Śvetāmbaras* and the *Diyambaras* exerted themselves to prove that their interpretations of the *Taittārthasūtra* are in complete harmony with their sacred works the *āgamas* or their traditions This leaves us to infer that the *Taittārthasūtra* holds the same unique and important place in the *Jaina darsana* as does the *Brahmasūtra* in the *Vedānta darsana* Though the two *Sūtras* have this external similarity, yet it must be borne in mind that there is not so wide a gulf between the views of the commentators of *Taittārthasūtra* as is unfortunately the case with those of the *Brahmasūtra* The latter differ even in essential aspects, whereas the former are mostly agreeing in their exposition of the fundamental

1. Fard+ Sultani informs us that the e are not to be found in the existing *Jaina śūtras*

doctrines The little differences which are due to the sectarian spirit hardly become of a very serious character, for, there is scope for the possibility for their synthetic treatment and reconciliation

In the introduction to the first part are mentioned the different commentaries, etc., pertaining to the *Tattvārtha* To their list may be added the following names —

The *tabbā* in *Gujarātī* by *Śrī Yaśovijaya Ganī*, the *Gujarātī* explanation (*prvecana*) by *Pandit Subhlal* and if admissible a pocket edition of mine, the commentaries in Sanskrit by *Bhāskarānandin*, *Padmakīrti*, *Kanāhalīrti*, *Rajendramauli*, *Prabhācandra* and others, and those in Canarese language by *Dvākaranandi*, *Bālacanda* and others

Out of these the first three belong to the *Svetāmbara* school, while the rest to the *Dīgambara* one In spite of the fact that all of these are not published, it is not possible to describe each and every one of them, so I shall say a few words in connection with two of them

The *tabbā* is a work of *Śrī Yaśovijaya Ganī* who is not the same individual as the distinguished savant and voluminous writer *Nyāyavisārada Nyāyācārya Mahāmahopādhyāya Vācaka Yaśovijaya* He seems to have flourished not earlier than the 17th century Just as the voluminous writer above referred to has expounded *Astasahasrī*, the work of the *Dīgambara* scholar *Śrī Vidyānandin*, so has this *Ganī* explained the *sūtras* of the *Tattvārtha* mostly endorsed by *Śrī Pūjyapāda* One of the striking features is that wherever there is a difference between the interpretations of the two sections of the *Jainas*, he has given the *Svetāmbara* point of view He seems to be the first to write a *tabbā* and to have tried to interpret the *Dīgambara* version of the *sūtras* as giving the meaning palatable to the *Svetāmbaras*, thus presenting the scope for compromise of the conflicting attitudes

1 *Śrī Devaguṇḍya Sūtra*'s commentary has within its compass only the *sambandha kārikās* that is why his name was not mentioned in this list

2 This is published by Mr H B Shah It contains the original *sūtras* their translation in Gujarati and explanation of difficult phrases etc, here and there given as footnotes

3 The 19th *sūtra* of the 4th chapter referring to the names of the 16 *śargas* is one which cannot be easily interpreted as to suit the *Svetāmbara* tenets This seems to be the reason why he has replaced this *sūtra* by the one to be found in the *Svetāmbara* school It may be added that the idea of 16 *śargas* appears to be somehow or other of a later origin, for, the old works of the *Dīgambaras* mention the 12 *śargas*

The commentary written by *Śrī Śivaloti* is not available at present. But its existence is inferred from the colophons of some inscriptions. He is reported to be a pupil of *Śrī Samantabhadra*. If this is true, he stands prior to *Pūjyapāda* as a commentator of the *Tattvārtha sūtra*.

Out of the various commentaries written directly on the *Tattvārtha sūtra* four deserve to be especially mentioned as they have systematically elucidated and added to the beauties of the *Jaina* philosophy, have discussed the main features of the other schools of thought and have a historical importance. The *bhāṣya*, the work of the author himself is one of them, the rest being *Sarvārthasiddhi* and the two *Vārtikas*. These three are surely written after the schism in the *Jaina* church and are the works of the *Digambara* scholars of no small erudition.

The *Bhāṣya* and *Sarvārthasiddhi* —

We shall examine in detail these two works as each of them is at least the oldest jewel in their own school of thought. From a glance at the pages 347-355 of this part it will be clear that there are two versions of the original *sūtras* composed by *Umāsvāti*, one of which is accepted by the *Śvetāmbaras* and the other by the *Digambaras*. The *Śvetāmbara* version is consistent with the *bhāṣya* whereas the other with *Sarvārthasiddhi*. So they may be rightly styled as the *bhāṣya mānya* and *Sarvārthasiddhi mānya* versions. The differences in the versions can be mainly classified under three heads — (1) the number, (2) interpretation and (3) different readings.

(1) 344 is the number of the *sūtras* according to the *bhāṣya* and 357 according to *Sarvārthasiddhi*.

(2) The interpretations of IV *20, V *33 35, *38 and VIII *26 deserve to be specially mentioned.

1. It may have been that this is named after *Mahābhāṣya* the commentary to *Aṣṭādhyāyī*.

2. There is a work of this name in the Buddhist literature. See Pt Sukhlal's introduction to *Tattvārtha* (p. 80). A work of a *Vedāntīcārya* is also so named. The works of *Rāmānuja* and *Vjāsa Bhatta* too have the same titles.

3. As regards the value of the *bhāṣya* Prof. Jacobs observes in *Z. D. M. G.* (vol. LX pp. 289-90) —

Von den fünf uns erhaltenen Werken Umāsvāti's ist das *Tattvārthīdhigama Sūtra* mit dem *Bhāṣya* das umfangreichste und bedeutendste. Es ist eine kurze Dogmatik der Jainas ein *prācāna Saṅgraha* wie es sich selbst nennt. *Prasamaratī* und *Śrāvaka-prajñapti* sind zum Teil ähnlichen Inhalts. Ersteres Werkeschen kann aber eher als ein (logos protreptikos?) bezeichnet werden. Unt. letzteres ist ausdrücklich für die Belehrung der Laien eingerichtet.

[Of the five works of *Umāsvāti* which have been preserved the *Tattvārthīdhigama Sūtra* with the *bhāṣya* is the most copious as well as the most important one. It is a short dogmatics of the Jainas a *prācāna saṅgraha* as it calls itself. *Prasamaratī* and *Śrāvaka-prajñapti* have partly the same contents and partly deal with the same subject. The former tract can better be designated as and the latter is explicitly arranged for the benefit of the laymen.]

4-7. These respectively refer to the number of the *stargas*, the linking of atoms or molecules independent of the reality of time, the classifications of the *prajñā-prakṛtis*, etc.

(3) If we leave aside one different reading noted in *Sarvārthasiddhi* (II, 53), it may be practically asserted that no *Dīgambara* commentator has altered any of the *sūtras* mentioned therein. So it appears that if at all changes have been made in the original *sūtras*, it is *Pūjyapāda* to whom they may be ascribed for the present. The same is not the case with the *Svetāmbara* commentators, for, the version of the *bhāṣya* has not been free from additions, alterations, etc. This is corroborated by the discussions of different readings indulged in by *Srī Siddhasena Gaṇi*¹. At times we find that the portion belonging to the *sūtra* is included in the *bhāṣya*, some times two *sūtras* have been combined together and at times one *sūtra* has been resolved into two.

It may be here added that as there is not a single different reading of any *sūtra* referred to by the *bhāṣyakāra*, no two opinions can be divided at least in asserting that very little time must have elapsed between the compositions of the text and the *bhāṣya*. This indirectly proves that the *bhāṣya* is older than *Sarvārthasiddhi*. Really speaking the *bhāṣya* is as old as the text itself, a corollary following from the identity of their authors established on pp 38-39.

Under these circumstances it is but natural if one considers the *bhāṣya-mānya* version as much nearer to the original and more reliable than the other *viz* *Sarvārthasiddhi mānya*.

The conclusion that the *bhāṣya* is older than *Sarvārthasiddhi* can be arrived at in three different ways (1) style, (2) development of thought and (3) the sectarian spirit, what is deduced from one being supported by the others. First of all we shall examine them from the stand point of the style. The style of the *bhāṣya* is more simple, lucid and natural than that of *Sarvārthasiddhi*.² In the latter, the topics of the former have been dilated upon, so, one is led to assume that the former has served as a model for the latter, unless one comes across a commentary older than both of these. Grammatical discussions as well as those about the non *Jaina* systems of philosophy are treated at a greater length in the latter than in the former. The latter resorts to pros and cons, a fact conspicuous by its absence in the former. This will show that the latter is a later development of the former.⁴

1 See pages 175 (II, 24), 195 (II 37), 321 (V, 3) 44 (VII, 3), 56 (VII 5), 76-77 (VII, 10) 133-135 (VIII, 7), 149 (VIII, 12), 167 (VIII, 19), 206 (IX 6), 222 (IX, 7) and 233 (IX, 18)

2 A student of psychology can very well realize why the *Dīgambaras* are not prepared to endorse the statement that the *bhāṣya* has been composed by the *sūtrakāra* himself for, if they did the authority and the authenticity of their version of the *sūtras* and their interpretations will not be unquestionable.

3 Cf the explanations to I 1

4 Explanations of I, 2, I, 12, I, 32, II, 1 etc., may be examined in this connection.

The third and the last argument now to be advanced may be more convincing and conclusive than the preceding. Hereby we shall examine the extent of sectarianism present in the *bhāṣya* and *Sarvārthasiddhi*. The nature of the 'conception of time, the question as to the omniscient taking food or not, the liberation of women, etc., have been some of the points where the two sections of the *Jainas* are firmly divided. We see in *Sarvārthasiddhi* that these have been decided and endorsed in a sectarian way. The *bhāṣya* remains completely neutral and does not denounce the *Digambaras*, while, on the other hand *Sarvārthasiddhi* mentions the *Svetāmbaras* along with the non *Jainas* as *mithyā-drṣṭis*¹

A question may here arise as follows —

Why did not *Pūjyapāda* accept as an authority the *bhāṣya*, when it is older and more neutral and even when it has served him as the best model possible? The answer to this question is that though these are the enviable characteristics of the *bhāṣya*, it should not be forgotten that not only do many statements therein not support the *Digambara* doctrines but they directly go against their very system. So, as there was no other alternative, he took an independent course and attempted to interpret the original *sūtras* probably after altering them at times so as to suit the *Digambara* stand point, wherein he seems to have made a free use of the standard works of *Srī Kundakundācārya*.

Before reviewing the commentary composed by *Srī Siddhasena Gani* which seems to be posterior to *Sarvārthasiddhi* but co-existing with, if not anterior to *Tattvārtharājavārtika* and *Tattvārthasloka-vārtika*, we shall take the bird's eye view of these two *Vārtikas* so that all important commentaries of the *Digambaras* composed up to the 10th century may have been outlined thereby.

The two Vārtikas—

Out of the two *Vārtikas* the name of *Tattvārthasloka-vārtika* seems to have been selected by the author on coming across the *Mīmāṃsā-sloka-vārtika* of *Srī Kumārila Bhaṭṭa*. *Pājavārtika* is a work composed by ²*Ranarangnalla* but I am not sure about his date, so I cannot say if *Tattvārtharājavārtika* is named after ¹*Alalankadeta* of the ninth century has used *Sarvārthasiddhi*, in composing his *Tattvārtharājavārtika* so much so that it may be considered as its commentary. All

1 See V 33 VI, 14 VIII 1 IX 9 11 and X 7 of the *Svetāmbara* school

2 See V III 1

3 See *Sāṅkhya-pravacana-sūtra*

the same, the style in which the old as well as some new ideas are present ed herein can permit us to call it an original work. This is written in prose like *Nyāyavārtika* of *Srī Uddyotakara* and *Pramānavārtika* of *Srī Dharmakīrti*. It seems that *anekānta* or more than one sided view point is the main key note of this work. Whatever discussions metaphysical etc., we find in this work centre round¹ this beautiful doctrine of the *Jainas*, fruitlessly attacked by *Srī Śaṅkarācārya*, *Sāntarāśila* and others.

Tattvārthaslokavārtika is composed in verses by its author *Srī Vidyānandi* of the ninth century who has freely borrowed the marvellous ideas from *Sarvārthasiddhi* and *Tattvārtharājavārtika* as well. This work stands unparalleled amongst the various commentaries to *Tattvārtha* so far as at least the refutation of the *Mīmāṃsā darsana* is concerned. It is a matter of great delight that both the *Jaina vārtikas* here referred to are commented upon by their authors themselves, hence they differ from the *Mīmāṃsāslokavārtika*.

It may be added that the development of the philosophical and metaphysical ideas of the different schools of thought started from the *bhāsya* culminates in *Tattvārthaslokavārtika*. To the further credit of its author may be mentioned the fact that it is he who defended against *Kumārila* both ²*Akalanka* and *Srī Samantabhadra*, respectively the commentator and author of *Āptamīmāṃsā*, the work vigorously criticized by this great *mīmāṃsaka*.

The commentary of Srī Siddhasena Gau—

This monumental commentary seems to have been composed in a place near Ujjain, an inference based upon the statement “इतोऽयोन्या मुनयिनी वरते” (pt. I, 21). This is the only³ completely available *bhāsyānusārīnī* commentary of the *Svetāmbaras* that is printed. It is practically the biggest of all the available commentaries belonging to both the sections of

1 This doctrine is not confined to philosophy but permeates every department of life and thought. It finally cultivates spirit of toleration one of the fundamental features of the religious life of India. This is one of the cardinal characteristics of Jainism which any impartial seeker of truth is bound to cherish admiration for.

2 He is generally also named as *Pātrakesarīn*, but this assertion is challenged by some Digambara scholars.

3 For his works the reader is referred to the introduction of *Laghūyāstrayī*.

4 The work of the joint authorship of *Haribhadra* and *Yasobhadra* is a commentary completely available but it is unpublished. There exists *Vācaka Yasovijaya* s commentary also but it is only partly available and published too, so far.

the *Jainas*. To put it plainly it is even bigger than one of the *Vārtikas* above referred to, for, its extent when computed in any *lup* metre comes to 16,202, whereas those of *Tattvārtharājāvārtika* and *Tattvārthasloka vārtika* to 16,000 and 20,000 respectively. It must be borne in mind that this commentary does not only deal with the original *sūtras* but elucidates even the *bhāṣya*, so, there is no wonder, if from the point of view of lucidity it cannot perhaps excel *Sarvārthasiddhi* or *Tattvārtharājāvārtika*. But it should not be forgotten that in no way is it surpassed by any of these *Digambara* works so far as the rich treasure of the treatment and discussion of the various *darsanas* is given to us as a legacy.¹

It may be noted that *Siddhasena Gani* belongs to an orthodox school, a fact that is not only evident from his colophon but also from the importance he has attached to the *Āgamas*. For him, the *Āgama* statement is par excellence superior to any of the conclusions however logical they may be.² He will discard the latter in preference to the former whenever there is any clash between the two. It seems he has not even spared the well known logician *Siddhasena Divālara* though he has 'complete reverence and highest regard for him. Thus he resembles *Srī Jambhadra Gani kamāśramana* in his attitude towards the importance of logic.

The study of this commentary reveals the fact that *Siddhasena Gani* is not furrowing a virgin soil.³ It seems there were at least four to five commentaries already composed prior to the period of this

1 Even certain facts not mentioned in this *bhāṣya* are accounted for by the commentator as could be seen from pp 33 40 54 56 64 etc. of the first part.

2 Under these circumstances it will not be amiss to remark that this is a vast field for the student of Jainism to labour in, and the harvest, if well garnered will be of advantage not only for the history of the Jain thought but also it may be hoped for Universal philosophy.

3 The second verse of this colophon informs us that *Dinnat Gani* the third predecessor of *Siddhasena Gani* taught his pupils the *pravacana* without using books (written). So, one may infer that our commentator belongs to an orthodox school.

4 See the first part (p 111 and pp 152 153).

5 The statement on p 111 of the first part viz. *यद्यपि केचित् पण्डितमन्या* etc. may be examined in this connection.

6 This can be deduced from the 28th and 21st verses of the first *kāṇḍa* of *Sānmati praharāna* etc. quoted by him on pp 52 and 53.

7 Cf his own remark expressed in the following verse (pt I p 10) —
'सर्वं प्रतिस्तीर्णं वाचप्रवाचं, पूजयन्तीति श्रुतं विद्याम् ।

काश्चिन्वा वाचं प्रति मध्यमेन, बुद्धमदीया परिपेक्षाऽपि ॥ ३ ॥'

commentator's. But these do not seem to include *Sarvārthasiddhi* or any of the two *Vārtikas* above described. *Sarvārthasiddhi* is no doubt an earlier work, the *Vārtikas*, on the other hand, may have been the achievements of contemporaries but none of these seems to have been noticed by *Siddhasena Gani*.¹ Otherwise it will be a very great puzzle to solve as to why he did not attack any one of them, when he has gone to the very length of reviewing and severely criticising the different readings and opinions of earlier scholars even of his own school of thought and when he is in no way second to *Pūjyapāda* in his zeal for the dogmatics.² At times one comes across passages where this commentary and *Tattvārtharājavārtika* have used almost the same phraseology. But this can be accounted for, by supposing that both must have got the same source to refer to.

Marginal notes collected together at the end of each part will serve as a specimen to show the quality and variety of topics ably handled by *Siddhasena*. His proficiency in the *Āgamas* needs no proof, for, the commentary has properly and profusely quoted them. That he is expert even in Mathematics is borne out by the fact that not only has he expounded the mensuration formulæ given in the *bhāṣya* (pt I, p 258), but, he has even challenged the Mathematical knowledge of *Umāsvāti*. See p 252 of the first part. That he does not ignore even a slight mistake is a fact which is evident from the remark he has made on p 308 of the second part. Judging from the importance and the voluminous size of this work

1 A similar remark perhaps holds good in the case of the author of the *Vārtikas*

2 ये ह्येतद् भाष्य etc, (pt I, p 321) may be looked upon as a refutation of the ideas expressed in these two. If so, it is an exceptional case

3 Vide p 321

4 In this connection one may refer to the following pages of the first part — 29, 34, 48, 53, 78, 85, 99, 101, 111, 118, 140, 141, 146, 149, 152, 154, 15C, 167, 169, 170, 175 etc

5 Occasionally, we find passages where the *Digambara* version is criticised e.g. अपरे शिरोतो पुत्रिके . मूलाध्वषीयते (pt I, p 261), अपरे मूलाध्वषीयते चोवाच (pt I, p 320), एव एवैव सूत्रं (pt II, p. 101)

6 As an instance may be pointed out नित्यप्रचलितव्यं on p 321 (pt I)

7 As a corroborative evidence may be cited the fact that this work has been quoted by *Śrī Vinayavijaya Gani* in *Loḍāprakāśa* (canto III, v 55 f, v 101 f v 706 f v 749 f etc), the encyclopædia of Jainism. A portion of the commentary (pt I, p. 137) is inexplicable, so says the encyclopaedist in *Bhāṣāloḍāprakāśa* : (v 91 f)

I thought of preparing an index of technical words. I did carry out a part of the spade work in this direction, but the circumstances being not quite favourable, I had to give up this attempt for which I might crave the indulgence of the learned readers

The commentary having a joint authorship —

This is also a commentary of the *Svetāmbara* school. It, too, elucidates the *bhāṣya* along with the *sūtras*, in other words, like the preceding, it is *bhāṣyānusārīnī*. The *Āgamas* and the *āgama* traditions are more authentic than the conclusions arrived at logically, is the view shared by this commentary, too. The extent of this commentary is practically half of the preceding and even then it is not a work of one author. The first five chapters and a half are commented upon by *Śrī Haribhadra Sūri*, whereas the remaining four chapters and a half by *Śrī Yasobhadra Sūri*.

It seems to have been named as '*Dupadupilā*', the meaning of which I fail to grasp. From the *puṣpilās* it can be inferred that it is an epitome of some bigger commentary. *Pandit Sukhlal* is inclined to take this to be *Siddhasena's* commentary above referred to, for, as he says, it contains everything that is in the shorter commentary and that there is a very great resemblance of phraseology. However, there is at least one point that may go against this assumption as he himself points out. If we examine the commentaries of V, 29, we find that both have different *bhāṣya-pāthas* elucidated, the smaller commentary does not even record the statement of the bigger as a difference of opinion.

1. An alphabetical (*atīrāṭi*) index of technical words occurring in the *sūtras* (Das alphabetische Verzeichnis der Sūtras) has been published in *Z. D. M. G.* vol 60 (pp 545-551). This is reproduced in the sacred books of the Jains vol II pp XVI-XXV. *Mr. Motilal Lādhāji* too, has published on a smaller scale a list of technical words occurring in the *sūtras* and the *bhāṣya* as 'et' in his edition of *समाप्यतत्त्वावधिगमसूत्राणि* on pp 35-38.

2. This is a feature not at all uncommon in the history of Sanskrit literature. A parallel instance is furnished by *Kūdambarī* which is written by *Dāna* and his son *Bhūṣṭiśabharī*. As another example may be cited *Anubhāṣya* the joint production of *Śrī Vallabhaśrī* and his son *Vijñānaka*.

3. Its meaning comes to 11,000 verses.

4. Cf. the name of the last portion of *Kumārila's* commentary to *Jaiminiya sūtra*.

5. They are as under —

“*द्वारमश्रीद्वारायां द्वुपदुपिदामिधानायां*” and “*हरिभद्राचार्यप्राख्यायां*
द्वुपदुपिदामिधानायां तस्यानैरायकतुसायां”,

On closer examination the *Pandit* says that the *bhāṣya-ṣāṭha* resorted to by the smaller commentary does not deserve the name of the *bhāṣya* but seems to be an expression borrowed from some other source written by an able pen of a logician. As I have not got the splendid opportunity of completely studying this smaller commentary I cannot form any definite opinion. But, if we are to attach the desirable importance to the tradition that a major portion is the work of the erudite scholar *Haribhadra Sūri*, well known as *Yāḥni mahattarā sūnu*, we cannot tolerate the idea that he would borrow from the bigger commentary here referred to, as it will be quite inconsistent with his scholarship, etc. Furthermore, we do know for certain that there are at least five *Svetāmbara* commentaries in sight of *Siddhasena Gauṁ*. So, there is a great likelihood that the smaller commentary is based upon any one of them, which may have been a source for the bigger also.

The 363 heterodox schools of thought—

Samyaktva or right faith and *mithyātva* or perverse faith are the criterions to know whether an individual is a *Jaina* or a non-*Jaina*. The non-*Jainas* are classified under two heads according as their wrong notion is simply due to (1) ignorance, prepossession, or prejudice and (2) deliberate misunderstanding or perverted knowledge. The latter class of people known as *abhūgrhāta mithyātva* is further subdivided as (1) the *‘ajñānkas*, (2) the *kriyāvādins*, (3) the *akriyāvādins* and (4) the *vaineyikas*. Each of these subdivisions is of various types, viz., the 1st of 67 types, the 2nd of 180, the 3rd of 84, and the 4th or the last of 32⁴. Thus, on the whole we have 363 kinds of schools of thought or

1 Cf the Agnostic school 2 Cf the pure metaphysicians 3 Confucianism may be studied in this connection

4 Cf *Uttarādhyaṣana* \VIII, 23 and *Sūtrakṛtāṅga* \ 124 f etc

While interpreting the same Dr *Barua* has remarked that "in contradiction to his own system called *Kiryān* or *Kiryānāda* (the doctrine of free will activity Dynamism) *Mahāvira* as his disciples tell us, broadly divided the philosophical views of his time into three groups—(1) *Akiriyān*, (2) *Annānān*, and (3) *Vinayān*. *Buddha* s division into (1) *Sakkāyaditthi*, (2) *Vicikicchā*, and (3) *Silabbatān* is almost identical, as we shall see with that of his predecessor

5 In Buddhism too, are recorded 63 different sects out of them all except one are opposed to the Buddhist tenets. See *Suttantapīṭak* *ṣṛbhya suttā* \ 29

Cf "यानि च तीयानि यानि च सद्धि" and the oft-quoted expression "द्वासद्धि दिद्धितानि"

See also *Brahmajāla suttā* of *Dīghanikāya*

Very little is however known about each of these sects but, we come across the six famous founders of schools who are styled by the Buddhists as the six heretics or sophists. They are (1) *Pūrāna Kassapa*, (2) *Makkhalī Gosālā* (3) *Ajita Kesakambala*, (4) *Pakudha Kaccāyana*, (5) *Saṅgaya Bhattaputta* and (6) *Nganther Nātaputta*. Of them the last is rightly identified by Prof *Jacobi* and Dr *Hornle* with Lord *Mahāvira*,

philosophical tendencies (if worded very mildly), all alien to the nature of Jainism and mentioned as current at the time of Lord Mahāvīra

The following are the *Jain* sources dealing with them —

(1) *Drṣṭivāda*, (2) *Sūtraśāstra*, (3) *Sihānānga*, (4) *Its nirvṛti* and its commentary, (6) *Silāṅka's* commentary to *Ācārāṅga*, (7) *Sammatī prakaraṇa*, (8) *Siddhasena Gani's* commentary to *Tattvārtha* (pt II, pp 100-101 122 123), (9) *Nayacakra*, (10) *Anekāntajayapātālā*, (11) *Syādvādaratnākara*, (12) *Pratīcānasāroddhāra*, (13) *Tārharahasyaḍḍipīṭā*, (14) *Tattvārtharajavārtika* and (15) *Tattvārthashaṅkavārtikā*

From considerations of space we cannot dilate upon the characteristics of each of the 363 schools, so, we shall mainly restrict ourselves to the examination of one of the four main groups and the names of most of their *Sūtras* referred to in this edition on pp 100 101, and 123, by comparing them with those in the *Buddhistic literature*, etc

Abrivāyādins—

In the *Sihānānga* (IV, 4) eight classes of thinkers are alluded to under the name of the *Abrivāyādins*, viz., (1) *Ekāyādins* or *Monists*,

1 About the importance to be attached to the study of these philosophical tendencies from the record of the *Jains* and the *Buddhas* the reader is referred to the remarks expressed by Prof. *Jacobi* in his introduction to *S. B. E.* (vol. XVII) and by Dr. *Rhys Davids* in *Buddhists in India* (pp 163-164). See also Dr. *Schradt's* 'Über den Stand Indischer Philosophie zur Zeit Mahāvīras und Buddhas' Strassburg 1902

2 See the interpretation of this as given in *Siddhasena's* com. (p. I p. 91)

3 This *āṅga* is mainly concerned with *dravīṅgīyoga*—the objection about soul matter etc.—a subject which forms a part and parcel of *Abhidhammapitakā* a *Buddhistic canon Samatōya* (p. 109) furnishes us with the list of the subject treated in this *āṅga* *Nandīsūtra* too gives the same information but its end of *Caranākāyaṅgāprarūpīṇī* there occurs the phrase *janaprajñāpabhāva* *Tattvārtharajavārtika* seems to differ from these see p. 51

4 In the *śālisthīra's* in *Sūtraśāstra* (ch. 36 v. 10-16) we come across a passage where at least 15 different ways are mentioned each of which was regarded in the Brahmanic circles as good as any other for the attainment of liberation

The *15th dhāraṇa* has one *adhya* viz. the 49th in the course of which (2-15) as many as 44 different schools of ways of thought are referred to. For the no. of ch. and v. see the *Kumbhakonum edition*

5 Vide *Petīva Sūtra Dīpannasaṅgī* 1002 etc

6 In the *Brahmajāla Sūtra* (*Dīghanī* 73 v. I 12-39) we come across the same method of classification. Omitting the *Eclectic* or *Sceptic* (*Avasthāpakas*) Lord *Buddha* mentions (1) *Sīssatavādins* or *Eternalists* (2) *Līaccasīs* or *Fortunous Optimists* (3) *Antīnantikī* or *Extensionist* (4) *Adhīca samupphannas* or *Asānīvādins* and *Nevasīṅgī nāśānī vādins* (5) *Ucchedavādins* or *Annihilationists* and (7) *Ditthadnamamī* or *Sensualists* or *Positivistic Hedonists* Cf. the commentary to *Maithīvatthu* (p. 6)

Theists and Monotheists, (2) *Anklavādins* or Pluralists, (3) *Mitavādins* or Extensionists, (4) *Nimuttavādins* or Cosmogonists, (5) *Sāyavādins* or Sensualists, (6) *Samuccheda-vādins* or Annihilationists, (7) *Niyavādins* or Eternalists, and (8) *Na santī paralavādins* or Materialists¹

Siddhasena Gaṇi mentions the following six types of *Abhivāda*, each considered from the subjective and objective points of view in connection with each of the seven *tattvas viś, jīva*, etc —

(1) *Kāla vāda*, (2) *Īśvara vāda*, (3) *Ātma vāda*, (4) *Niyati vāda*, (5) *Svabhāva vāda*, and (6) *Yadrechā vāda*² That is to say —

Jīva	}	Sva and para	}	Kāla	
Ajīva				Īśvara	
Āsrava				Ātman	
Samvara				Niyati	
Bāndha				Svabhāva	
Nirjarā				Yadrechā	
Moksa					
7	×	2	×	6	= 84

Sāhalya—

Our commentator has not given any details about *Sāhalya*, so the identification is more or less a matter of speculation. Perhaps he is to be identified with the author of *Rgvedapadapāṭha*. He seems to be the very teacher mentioned in *Aitareya Āraṇyaka*. There is also a grammarian of this name as is seen from *Astādhyāyī* (6-1-127, 8-3-19, 8-4-51)

Kauthuma—

He is an author of the *Smṛti* mentioned by *Aparārka* (p 548). *Kauthuma* is a name of a school of the *Sāmaveda*³

¹ See Dr Schrader's 'Indischen Philosophie' pp 54-57

² A similar classification is met with in other works e.g. *Sūtrakṛtāṅga* (I 12 11) and *Acārāṅga tika* by Śrī Śilūnka Sūri. *Śvetāsvatara Upaniṣad* (I 2) gives all these except the *ātmavāda*, in its place it has *puruṣa vāda* and has one more viz, *bhūta vāda*. *Aśvagoṣa* in his *Saundarānanda lūṭya* (XVI 17) adds to these *prārṭi vāda*. Cf *Buddhacarita*, IX. The text of *Susruta* (ed Calcutta p 206) refers also to *parimāma vāda*. Cf *Bṛhat Samhita*, I 7. The *Mahābodhi Jātaka* (no 528) gives them as *ahetu vāda*, *issara kārana vāda*, *pubbekata vāda*, *uccheda vāda* besides *khatta viśva vāda*. Cf the same in *Aryasūra's Jātakamālā*. See also *Anguttara nikāya* I p. 173. Cf *Tattvasaṅgraha* which is busy with several *parikṣās* like *prārṭi parikṣā*, *īśvara parikṣā*, etc.

³ The popular belief is that *Sāmaveda* has two divisions (1) *Kauthuma* and (2) *Rānayanīya*

The *Sāmhitā* of the *Kauthumas* has been edited and translated by Th. B. S. Frey, Leipzig, 1848 and by *Sāmasraman*, Bibl. Ind. 1871 ff, whereas that of the *Rānayanīyas* by J. Stevenson, London, 1842

Rānāyana—

He seems to be the same as the founder of a school of *Sāmaveda* *Katha* (*Kanta* ?)—

Dr Schrader reads *Kanta* for *Katha* and seems to identify him with the founder of a school of *Vājasaneyin Samhitā*

Mādhyandma—

The fourth section (*Brāhmana*) of the *Brhad Āranyaka* is called the *Purusa vidā Brāhmana* by the *Mādhyandmas* named after their master. There are two recensions of the *Vājasaneyin Samhitā*, that of the *Mādhyandma* and that of the *Kānta* school, which, however differ very little from each other.

Pippalāda—

Pippalāda, here referred to, is identified by Dr Barua as the venerable sage mentioned in the *Presnopanisad*, a contemporary of *Sulcas Bhāradvāja*, *Saṁjya Saṅkama*, *Sauryāyana Gārgya*, *Kausalya Āśvalayana*, *Bhārgava Vaidarbhi* and *Kabandhin* (or *Kakudhā*) *kātyāyana*, the six seekers after truth, who put to him questions one by one, as *Ātharvaka*, the compiler of a recension of *Atharva Veda*, and as the historical founder of the *Sāṅhya* philosophy.

Bādarāyana—

Bādarāyana is looked upon as the traditional author of the *Brahma-Sūtras*. A tradition at least a thousand years old identifies him with *hr̥ṣṇa Dvāpāyana Vyāsa*, the son of *Parāsara* and *Satyavatī* and the reputed author of the *Mahābhārata*. He is quoted in the *Jaiminīya Sūtras* (I 15, V 2 19 etc). There is another *Bādarāyana* mentioned as the author of a *Smṛti*.⁴

Śiṣṭakṛd—

Dr Schrader considers this name as fantastic

1 See *History of Dharma Śāstra* by P V Kane MA LL M. There is a grammarian also of this name. See Dr A C Burnell's work styled as *On the Aindra School of Sanskrit Grammarians* (p 32).

2 From an etymological speculation about his name we may consider him as one fond of eating *pippala* fruit just as *Kaṣṭhā* is assumed to be an eater of *kana* (the particle of rice).

3 This may have a reference to the physical deformity or to the lesser degree of the brain power or intellect since the word implies a headless trunk.

4 See "History of Dharma" p 714.

Anilātyāyana—

Dr Schrader mentions *Atīkayana* instead of this and identifies him as a teacher of *Karma mīmāṃsā*

Jaimini—

He is the celebrated founder of the school of *Karma* philosophy or the *ṣūra mīmāṃsā*. He has interpreted *Upaniṣad* text and has expressed his views as to the nature of the soul after liberation. He is referred to in the following *Vedānta sūtras* —

I 2 28, I 2 31, I 3 31, I 4 18, III 2 40, III 4 2, III 4 18, III 4 40, IV 3 12, IV 4 5 and IV 4 11

He is the author of *Smṛti mīmāṃsā* and denies independent authority of *Kalpasūtras*

Marīci—

Dr Schrader reads *Marīci* and *Kumāra* together and identifies him with the grandson of Lord *Rṣabha*. We find a sage ¹ *Marīci* by name relied upon as an authority by *Aparāra Smṛti-candrikā*, etc., on *Ahnikā* etc. There is a work entitled *Marīci-smṛti*

Kapila—

From the concluding verse of the *Sāṅkhya lārikā*, the first systematic exposition of the *Sāṅkhya* dualism, we learn that *Kapila* is one of the foremost renowned teachers of this philosophy, the other three being *Asuri*, *Pañcasulha* and *Īsvaraḥṣna*

The traditional author of the *Puruṣa sūtra* of the *Rgveda*, attested by *Mudgala Upaniṣad* as the starting point of the *Sāṅkhya* system is *Nārāyana* or *Kapila*

In the *Śvetāsvatara Upaniṣad* *Kapila* is regarded as the wise son of *Brahman*. This agrees with the legend in *Sānti-parvan* where he is described as the *Mānasa-putra* (the mind begotten son) of *Brahman*. In the *Bhāgavata purāna* (at the end of book III), he is mentioned as an incarnation of *Viṣṇu*

Ulluka (Ulūka)—

Dr Schrader reads *Ulūka* and identifies him with *Kanāda*, the founder of the *Vaiśeṣika* system. *Māthara vṛiti* on *lārikā* 71 mentions *Ulūka* ². The Chinese translation of the commentary on the *Sāṅkhya*

1 See *History of Dharmaśāstra*, pp 230 231

2 "तस्माद् भागवोद्भवत्मीकिहारीतदेवत्प्रवृत्तिनागतम्, ततस्तेभ्य ईश्वरकृष्णो प्राप्तम्"

Līrikā suggests a series of teachers in which after *Pañcasil ha* come *Garga* and *Ulūa*, or perhaps *Vodhu*, before *Varsa* and *Īśvara-rṣi*¹

Gārgya—

We do not know whom the commentator refers to under this name. He is however identified by Dr *Schrader* as a teacher of *Sāma veda*, *Atharva veda*, grammar, etc. We know of two *Gārgyas* mentioned in one of the three lists of teachers given in the *Bṛhad Āraṇyaka Upaniṣad*. One of them is the celebrated astronomer who approaches *Pippalāda* for the solution of a psychological problem whereas the other is designated as *Gārgya Bālāhi*, a contemporary of *Yājñatallāya*, a towering personality of the *Auṣanśada* age.

A grammarian of this name is quoted in the *Nirukta* (I 3 12 etc) of *Yāska*, a pre eminent authority on Etymology.

Vyāghrabhūti—

Dr *Schrader* mentions that he is a grammarian. That there is a grammarian of this name is borne out by the following *Līrikās* —

‘ विन्दतिशाद्रदीनाद—रिपो माथ्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रमूल्यादयस्त्वेव, तद् वेदुरिति विषयम् ॥ १० ॥

रजि, मन्त्री, अति, पदी, तुद, ह्यर, ह्यपि, पुषी विधि ।

भाष्यानुष्ठा नवेदोष्ठा व्याघ्रमूल्यादिगम्भते ॥ ११ ॥”

—*Siddhānta laumudī* p 351 (ed. Nirmayasagar, 1915)

Moreover this is corroborated by H. T. Colebrooke, for, in the “Miscellaneous Essays” (vol II, p 49) he remarks —

“The *Vārtikas* of *Vyāghrabhūti* and *Vyāghrapāda* are mentioned by many authors and so is the *Dhātupāraṇya*”

Vad(ā)vali—

In this connection one may refer to the *Mahābhārata* (XIII, 252) *Māthara*—

It appears that the commentator under this name alludes to *Māthara*, the first commentator of the *Sāṅkhya kārikā* of *Īśvara-kṛ na*. He has been differently dated by different scholars. *Haraprasād Śāstri* in his chronology of the *Sāṅkhya* system (J BORS, 1923, June)

1 See The Heritage of India the Sāṅkhya system (p 44) by Dr A. B. Keith D. C. L., D. Litt.

2. There is a grammarian of this name mentioned by Dr *Burnell* a fact supported by *Aṣṭādhyāyī* (8 3-19)

3 See the *Viṅghana* and the *Nirukta* edited by Dr L. Sarup M. A., D. Phil.

places him in the 1st century A D, and identifies him with *Māthara* the minister, a contemporary of *Caraka* and *Astaghosra*, all belonging to the court of *Kaṁska* (A D 78-120)

¹Dr *B Bhattāchāryya*, M A., Ph D, places him before *Paramārtha* (A D 499-560) as it is supposed that *Paramārtha* translated his *vṛtti* in the 6th century into Chinese, and assigns to him the date *cir* 500. Dr *S K Belvalkar*, M A., Ph D, endorses practically the same view, but Dr *Keith* and the late *Lokamānya B G Tilak* have not endorsed this theory.

The theory that *Māthara* belongs to a period later than the 6th century is untenable, for, he has been quoted by *Kamalasīla* in his commentary to *Tatvosaṅgraha* (v 14, p 20 ff). But it may be admitted that the printed edition of the *Māthara vṛtti* is not exactly the original work as composed by *Māthara* but contains many spurious matters.

Maudgalyāna—

It is difficult to decide whether he is the very individual mentioned in the *Taittirīya Upanisad* (I 9) to be equated with the one referred to by the commentator or that he is a *Baudha Mogglāna* by name.

Koṭula—

Dr *Schrader* refers to him as *koṭula* but fails to identify him.

Kānthavidhū—

A patron of *Kānthavidhū* referred to in *Astādhyāyī* (1 1 81) is so named. But we cannot say for certain whether he is alluded to by the commentator or not.

Kauśika—

He is identified by Dr *Schrader* as a teacher of *Yajur veda* and a translator of *Atharva sūtras*. There are two works *Kauśika grhyasūtra* and *Kauśika-smṛti*. Are their authors in any way connected with this? In the *Mahābhārata*, we find a *Brāhmaṇa Kauśika* being instructed by *Dharmavyādha*. Is he the one referred to by the commentator?

Māndhanika—

Dr *Schrader* names him as *Mārthanika* but I cannot say who he is. If this name is correct, he may be looked upon as the founder of the doctrine of *mantā* (mortar) mentioned in the *Bṛhadāraṇyaka* (III 7 1, VI 3-1). *Uddālaka*, an earnest seeker of truth and an intense lover of wisdom and father of *Śvetaketu* is said to have been its original author.

1. See I referred to *T. Tatvosaṅgraha* (pp. LXXV-LXXVII)

2. See "Dharmakuta Commentaries" Volume p. 17 ff

Romaka—

Romaka-Siddhānta, an astronomical work is named after him. But it is doubtful if the commentator alludes to him.

Ḥārī(i?)ta—

As Dr Schrader notes, he must be *Harita*. He has composed *Ḍharmasūtra*, perhaps the most extensive of all the *Ḍharmasūtras*. He belongs to *Kṛṣṇa Yajurveda*. An individual of the same name is referred to in *Māthara vṛtti*.

Munda—

As the commentator supplies us with no other information than that he is an *akṛiyāiādīn*, we cannot come to any definite conclusion about his personage. He may be the teacher of the *Ḍmunda-Sāvatas* ("disciples of the Shaveling") referred to by Lord Buddha, in the list of *religieux* given in *Ḍnguttaranikāya*. He may be the very individual after whom one of the *Upaniṣads* is entitled as *Mundala*. If so, he is to be identified with *Satyata Bhṛadvāja* a *Brahmavādīn* like *Pippalāda* and perhaps the first to organise a regular war, to make a firm stand against the champions of ancient rites and usages or superstition and mysticism. He distinguished himself even outwardly from them by shaving his hair and beard, a circumstance that may have led to his nickname *Munda*.

Āśvalāyana—

Whether the commentator refers under this name to one of six contemporaries of *Pippalāda* or not is a question which may be solved by a historian of more comprehensive intellect. He is however identified by Dr Schrader as an author of *Ḍśrauta-sūtra*.

Vasiṣṭha—

Who this *Vasiṣṭha* was is very difficult to ascertain. A *Vasiṣṭha* is mentioned as *Vāsettha* in the *Tetiya Sutta*. One is the expounder of *Yoga-Vāsiṣṭha Rāmāyana*. To another is attributed the work *Ḍvasiṣṭha dharmasūtra*, a work different from *Vasiṣṭha-smṛti*. One is mentioned as a *Rṣi*, along with *Gṛtsamada*, *Viśvāmitra* and others.

1 This is also a name of a grammarian mentioned by Dr Burnell.

2 See *History of Dharmasūtra* pp 70-75.

3 Prof Rāj's *Darśana* conjectures that these were perhaps some special subdivisions of Jāns.

4 See *Dialogues of Buddha* (vol II, p 220).

5 *Darśana* seems to have written *bhṛadvāja* on the *Āśvalāyana*, *Śrauta* and *Gṛtsamada*.

6 For its description see *History of Dharmasūtra* pp 4, 5, 7 n etc.

Parāśara—

Dr *Schrader* identifies him as the oldest astronomer. There is a work named *Parāśara-smṛiti*, whose author I believe is the person referred to by the commentator. There is another individual of the same name, viz., a grandson of *Vasistha*. A dialogue is described as having taken place between him and *Matreya*, a pupil of *Vasistha*.

Jātūkarna—

Dr *Schrader* has the reading *Jātūkanya*. His name seems to have been also written as *Jātūkarna*. He is an expounder of *dharma* as can be seen from a quotation of *Viśvarūpa* on (*Yaj* I 45). It appears that he has composed a *sūtra* work on *ācara* and *śrāddha*.³

Vālmīki—

By him the commentator seems to mean the celebrated author of the *Rāmāyana*.

Romaharsana(ṛṇa)--

As a writer of four fundamental *Purāna-samhitās*, we notice the name of *Sūta Romaharsana*, along with those of his three pupils who collaborated with him. The name *Lomaharsana* (or *Romaharsana*) is explained etymologically in the *Vāyu purāna* as "one who, by his beautiful narrations, causes the hair (*loman*) on the bodies of the hearers to stand on end with joy (*harsana*)".

Vyāsa—

Vyāsa is the illustrious author of the *Mahābhārata*.

Ilāputra—

The two epics as well as the several *Purānas* tell us that *Ila*, a son of *Prajāpati Kardama* and the king of the *Bāhlika* country was turned into a woman and passed by the name of *Ilā*, and when in this condition had a son *Purūravas*, by *Budha*, the son of *Soma*, the moon god. Is he the individual referred to by the commentator?

1, 3 See *History of Dharmasāstra* pp 190 196 and pp 119 120

2 4 One of the grammarians bears this name as pointed out by Dr *Burnell*

5 6 Cf —

"ज इम अण्णामिएहिं सिच्छदिहोहिं सच्छद्वुद्धिमइयिगणिय, त जहा-भारह रामायण भीमसुहृक कोडिल्लय घोडयमुह रागडभदिआठ वण्णसिअ पागसुहुम वण्णसत्तरी वेत्थिय वइसेत्थिय बुद्धसासन काविल लोगायत सदियत माठरपुराणवागरणनाडगाइ।"

— *Inuyogadāvēra sūtra*, 41

7 See *Rāmāyana* V II, 87,3

Auṣamanyava—

In place of this name Dr Schrader has mentioned *Auṣamanyava*, who is identified by him as a teacher of *Sāma veda*. This seems to be the correct name. Dr Burnell looks upon him as the same individual *Auṣaman yava* of the old school (*prācīna-sālā*) mentioned in the *Chāndogya Upaniṣad* (V II 1 4) as a contemporary of *Pauluṣi Indradjyuma*, *Sārkarūkṣya*, *Budila-Avatarasvi*, *Asṭapāli Kchaya* and *Uddālaka*.

Candradatta—

If the former is *Auṣamanyava*, this ought to be *Andradatta*, *ca* being mistaken for *va*, the mistake having arisen, on the *mātrās* being worn out. Dr Schrader reads *Indradatta* in this place.

Dharmakīrti—

One of the most important features of this commentary to *Tat tvārtha* is that it mentions a large number of philosophers, some of whom we have dealt with in the preceding pages. Out of others we shall commence with *Dharmakīrti* who is referred to along with his work *Pramāṇaviniścaya* by the commentator in pt I, p 397. He is mentioned several times in *Tattvasaṅgraha* (pp 7, 568-857). *I Tsing* who travelled through India during A D 670-695 has also mentioned him.¹ He was a contemporary of *Kumārila* as well as of the famous Tibetan king *Sron san gam po* (620-698). He, though a Brahmin by birth, was converted to Buddhism and became a pupil of *Dharmapāla* who retired in 635 A D, when *Śīlabhadra*, the teacher of *Hsuen Tsang* succeeded him. It appears therefore probable that he belongs to the first half of the seventh century.

In China he is known as the author of the revisor of the celebrated work *Vajrasūci*, the authorship of which is generally attributed to *Asva goṣa*. This work as revised by *Dharmakīrti* was translated into Chinese between A D 973 and 981.

Vasubandhu—

Vasubandhu is twice quoted with the nick name *Āmśagraddha* by the commentator on p 58 (l 1 and l 29). He seems to be the same *Vaibhūṣika* teacher (born in *Gāndhāra*), who was later on converted to *Yogācāra*, by

1 This is a name of one of the grammarians mentioned by Dr Burnell. He is quoted in the *Nirukta* (I 1 II 2 etc.)

2. See A history of Pre-Buddhistic Ind. phil. (pp 124-142)

3. See I Tsing's travels (p 181)

4. For the list of his nine works prepared by Dr S. C. Vidyābhūṣana on the strength of the Tibetan translations see *Indian Logic* p 124 or the foreword *Tattvasaṅgraha* (p LXXXI)

his illustrious brother *Asanga*, pupil of *Maitreyanātha*. He was a contemporary of the two *Vaibhāṣī* teachers *Saṅghabhadra* and *Manoratha*. He has written a number of works as the Chinese *Tripitaka* informs us. He died at the age of 80. His date is differently assigned by eminent scholars. Sir V. A. Smith, M. Peri and Dr. Bhattachāryya place him between 280-360 A. D., some however point out that he flourished between 420 and 500 A. D.¹

Date of Śrī Siddhasena Gaṇi—

At the end of the commentary there is a colophon which supplies us with the first hand information about the commentator *Siddhasena* as it is a piece of his own work. From this we learn that he is a pupil of *Bhāsvāmin*, pupil of *Simhasūra*, pupil of *‘Dinna Gaṇi Kṣamāsramana*. There is neither the date of this commentary mentioned nor is the date for any of his predecessors, finally settled. Furthermore, there is no other work definitely ascribed to him and universally accepted which may help us in solving the problem of his date. Of course, Pandit *Sūhṛīl* identifies him with *Gandhahastin* referred to by *Śrī Silānka Sūri* of the ninth century in his commentary to *Ācārāṅga* (pp. 1 & 82) and also referred to by *Śrī Abhayadeva Sūri* in his commentary to *Sanmatiprakāra* (pp. 595 & 651). He opines that the unavailable commentary from which *Silānka* borrows is one of the other works of this brilliant scholar. As the work is unavailable, nothing can be gained thereby. Moreover *Himavanta śattāvālī* of which the Gujarati translation is published by Pandit Hiralal Hansaraj goes against this statement. We have therefore to rely upon the internal evidence viz. the names of authors and works and

1 For the names see the Foreword of *Tattvasaṅgraha* (pp. LXIX-LXX).

2 See *Early History of India* by V. A. Smith p. 329 (3rd edition).

3 If he can be identified with *Simha Sūri* the commentator of *Śrī Mallavādin’s Nayasakṛa (Dīdāsūra)* it may be inferred that this commentary must have been composed in the seventh century.

4 If we are justified in inferring from the second stanza of the colophon that *Dinna Gaṇi* the third predecessor of our commentator flourished in or about 980 *Vīra* era (454 A. D.) the date of redaction of the canon or codifying of the *śravacana*, we may surmise that he could not have lived earlier than the seventh century since he flourished three generations later.

5 Is *Āryaganga* referred to on p. 169 the same as the fifth *mūnava Ganga* who flourished 228 years after *Vīra*’s liberation?

6 *Siddhvimścaya* and *Sṛṣṭiparikṣā* are quoted on p. 37 (pt. I).

I do not think that it is possible to equate this *Siddhvimścaya* with that of *Akalankadeva*, commented upon by *Anantavīrya*.

quotations found in this commentary to *Tattvārtha*. On p 397 (pt I) we find *Sri Dharmakīrti* referred to with his work *Pramānavivēca*. This is a *Buddhist* scholar of the seventh century, so, it may be inferred that *Siddhasena's* date does not go ahead of the seventh century. Moreover, *Haribhadra Śūris* commentary *Na disūtra* seems to have been noticed by him in case we can rely upon the following observation of *Sri Ānanda sūgara Śūris* made by him in his introduction (p 5) to *Yogadr̥ṣṭisamuccaya* —

“श्रीनलिनद्वसेनपण्यसु द्वितीयाध्यायश्रुती सत्त्वा याह्यावन्तो व्याख्यानं उपपत्तिवत्त श्रीनदीसूत्रीयां हारिमद्रीम् ।”

Before concluding this introduction I may make one point clear that herein I have cited the views of different scholars pertaining to various subjects treated in *Tattvārtha*, etc, but have not subjected them to critical examination, for, firstly, any actual commissions or omissions can be easily improved upon by referring to the corresponding passages of the text or those of commentary, and secondly, I have neither the desire nor the energy to enter into controversy with the learned opinions especially when they are more or less of a subjective character and even if granted that I have the energy and the ability to do so this is not the place to deal with these and other allied questions in the thorough manner they deserve. So it now remains to express my sense of gratitude to those whose works have been of material help to me in the execution of this introduction. Foremost, among such obligations is that of Pandit *Sukhlal* whose *paricaya* to *Tattvārtha* gave me an impetus to write this introduction. It may be said to his credit that he has made a free and fair use of the printed forms of this second part (pp 1—356) supplied to him by the publisher after consulting me. Nextly I am indebted to Dr Seal, the learned savant of India. I have to thank the editor of *The Jama Gazette*, a magazine which I have found interesting and instructive.

1 In this connection may be examined “यथा सिं पयेति” etc on p 232 (pt I) and “सुगतसिद्धरागामस्तदसिकाय” on p 123 (pt II)

If the 18 *Buddhist rikkās* mentioned here refer to the 18 schools or sects of the *Hinayāna* Buddhists, it will not be fruitless to consult *Dīpaṅkama* (Ch V 39-48), *Mahācārika* (Ch V) *śākhābodhitāmsa* and the commentary on *Kathāvatthu*. Even the article “The sects of Luddhists” by J W Rhyas Davids published in *J R A S* July 1831 (pp 409-422) and pointed out to me by my friend Prof R D Vadekar may be studied in this connection, as it throws light even on the relationships etc of these sects.

In fine, this introduction professes to be no more than a very brief outline of Indian thought which after all is "an extraordinary mass of material which for detail and variety has hardly any equal in any other part of the world" It has no pretensions to completeness in any sense of the term I am conscious that in surveying even the vast field of Jainism, much of interest is left untouched and still more what little has been given is only very roughly sketched in It attempts to give such a general statement of the main results as shall serve to introduce the subject to those to whom it is hardly known and awaken if possible in some measure that interest for it to which it is justly entitled It may not be too much to hope that the imperfections of the present attempt will act as a stimulus to those whose better and more competent efforts will supersede it, owing to their special aptitude for and absolute devotion to this branch of knowledge

To eminent scholars of philosophy who will surely be inclined to peruse this monumental work and who, while doing me the honour of reading my introductions may be impressed with the inevitable discrepancies and defects, I can only pray in the following words of the versatile genius *Sri Hemacandra Sūri*

"Pramānasiddhāntaviruddham atra
Yat kīncid uktam matimāndyadosāt
Mātsaryam utsārya tad āryacittāh
Prasādam ādhāya visodhayantu "

BHAGATWADI, BHULESHWAR
BOMBAY

H R KĀPADĪĀ

A SLIP P 65, 1 For 'words of the versatile read 'words of Mallisena, the author of Syādyādamañjari, a commentary on Anyayogavyavacchedadvitims'ikī of the versatile'

1 Jainism of which perfect freedom is the promise and of which perfect self control and full responsibility are the first commandments is not only for those souls who chance to be born in a *Jaina* family It is for all man kind It is for more It is for all living beings There is nothing living in the Universe for which the great voice of the Lord did not throb in sympathy, enlightenment and inspiration

2 It is at present imperatively necessary for several reasons that something should be attempted, even if success be doubtful and this must be my excuse for the present attempt

3 Cf

"How charming is divine philosophy,
Not harsh and crabbed, as dull fools suppose,
But musical as is Apollo's lute
And a perpetual feast of nectared sweets
Where no crude surfeit reigns

A NOTE

It appears that in some places *e.g.* pp 85, 249 and 317 (pt I), are cited within brackets, in the body of the edition, works of a later origin than the commentary. This is likely to convey to a reader the wrong impression of their being original sources, as a matter of fact, they are there referred to as supplying the same quotations, and so they ought to have been mentioned in foot notes.

H R KAPADIA

श्रेष्ठिदेवचन्द्र-लालभाह-जैनपुस्तकौद्वारग्रन्थाङ्क—

वाचेकवर्यश्रीउमास्वातिसंहृद्व्यस्य स्वोपज्ञभाष्ययुतस्य
तत्त्वार्थाधिगमसूत्रस्य श्रीसिद्धसेनगणिकृतायां व्याख्यायां

॥ द्वितीयो विभागः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ६

अध्याय-सम्बन्ध

भा०—अत्राह—उक्ता जीवाजीवाः । अथास्रवः क इत्या-
स्रवप्रसिद्धयर्थमिदं प्रक्रम्यते ॥

टी०—अत्राह—उक्ता जीवाजीवा इति सम्बन्धः । अत्र—एतस्मिन् जीवाजीवा-
दिपदार्थसप्तके प्रकृते जीवाजीवाद्य द्रव्यतः पर्यायतश्च स्थित्युत्पत्तिप्रलयस्वभावा व्या-
ख्याताः । अय तयोरनन्तरोद्दिष्ट आस्रवः क इति, ग्रन्थपरिसमाप्तौ इतिशब्दः । क आस्रव
इत्येव मन्यते प्रष्टा । वस्तुतश्चेतनाचेतनलक्षणजीवाजीवपदार्थद्वयसञ्ज्ञान एव । आस्रवस्तु
यदि जीवोऽथापि जीवपर्यायः सर्वथा जीव एवास्तु । अथाजीवस्तत्पर्यायो वा तथा
सति अजीव एव । नापि चेतनाचेतनव्यतिरेकि पदार्थान्तरमस्तीति, अतः स्वरूप पृच्छति-
कोऽयमास्रव इति । आचार्यस्तूमयत्रिशिष्टमास्रव चेतसि निघायाहात्र—आस्रवप्रसिद्धयर्थ-
मिदं प्रक्रियते ॥ अत्र जीवादिपदार्थसप्तके जीवाजीवावभिधाय लक्षणविधानाभ्या
प्रधानाधिकारिका(?)भ्यामास्रवप्रसाधनार्थमिदं प्रस्तूयते । अथवा अत्रेत्यध्यायाभिसम्बन्धः ।
अत्र—अध्याये आस्रवो विचार्यते—स्वरूपेणाख्यायत इत्ययमभिप्रायः सूरेः । आस्रव-
क्रियानिशेषः । स चात्मकायाद्याश्रयो न जीवो न जीवपर्यायः केवलः, न वाऽजीवो नापि तत्प-
र्यायः, उभयाश्रयत्वात् । न च पदार्थान्तर जीवाजीवाभ्यामतो भेदेनास्रवस्वरूपमिदं लक्षणवि-
धानाभ्या व्याख्यातुं प्रक्रियते—

सूत्रम्—कायवाञ्छनःकर्म योगः ॥ ६-१ ॥

टी०—ननु चायममङ्गलार्थः सम्बन्धोऽन्यस्मिन् प्रस्तुतेऽन्यस्य व्याख्येयत्वेनोपन्या-
साद्, आस्रवसम्बन्धमभिधाय योगः सूत्रेणोपन्यस्त इति । उच्यते—आस्रवः
योगशब्दे हेतु प्रतिज्ञातः, स एव च व्याख्यायते, किन्तु तद्व्याख्यानपरिकरार्थं योगो-
पन्यासस्तन्मूलत्वादास्रवस्येति । अथवा पञ्चमायायपर्यन्ते सूत्रेऽभि-
हितं—योगस्तु परस्ताद् वक्ष्यते । स चाय योगः कायादिभेदः, तत्प्रणाडिकयैनास्रवस्वरूपनिरू-

पणमिति । एतदुक्तं भवति—आस्ता तावदर्थव्यारयाऽसौ सान्यासिकी, इदमेवाभिधानमनिर्घो-
 रितार्थं न प्रतिपत्तुमुत्सहामहयोग इति । किंस्वरूपो योगः ? कतिप्रकारो वेत्याह—कायव-
 म्बन'कर्म योग इति । एतद्वन्द्वानां कायादीनामात्मन' करणानामभेदवृत्तीना कर्मपदेन
 सह पृथीममाम । कर्म व्यापारः क्रिया चेत्प्रेत्यनर्यान्तरम् । एतत् कर्म
 योगस्याथ कानाटिसम्बन्धि यथासम्भव योग उच्यते, वीर्यान्तरायक्षयोपशमज-
 नितेन पर्यायेणात्मनः सम्बन्धो योगः । स च वीर्यप्राणोत्साहपराक्रम-
 चेष्टाशक्तिप्रामर्थादिगद्वाच्यः । अथवा युनक्तयेन जीवो वीर्यान्तरायक्षयोपशमजनित
 पर्यायमिति योगः । म च कायादिभेदान् त्रिविधः । साधकंगमनादिभाषणचिन्तास्वात्मन' ।
 तत्र काय -शरीर आत्मनो वा निगम' पुद्गलद्रव्ययटित' स्वविरस्य दुर्बलस्य वाऽध्वालम्बनयष्टि-
 कात्विद् निपमेपुपप्राहकस्तयोगाज्जीवस्य वीर्यपरिणामः-शक्ति'-सामर्थ्यं काययोगः, यथाऽ-
 मिसम्पर्काद् घटस्य रक्ततापरिणाम तयाऽऽत्मन कायकरणसम्बन्धाद् वीर्यपरिणतिः, तथाऽऽ-
 त्मयुक्तकायायत्ता नावर्गणायोग्यस्कन्धा विसृज्यमाना वाकृतकरणतामापद्यन्ते । अनेन च वाक्क-
 रणेन सम्बन्धादात्मनो यद् वीर्यसमुत्पान भाषकशक्ति स वाग्योगः सत्यादिभेदाच्चतुर्विध' ।
 पुद्गलाय वस्तुतो न सत्यादिभेदभानः, किन्तु ज्ञानमेव सत्यादिभेदमुच्यते तत्राहारा वा,
 तथापि तद्वलाघानमाधकृतमत्वाद् वागपि सत्यादिभेदेनोपचर्यते । तथाऽऽत्मना शरीरवता
 सर्वप्रदर्शगृहीता मनोवर्गणायोग्यस्कन्धा' शुभादिमननार्थं करणभावमालम्बन्ते, तैस्त्वम्बन्धाच्चा
 त्मन पराक्रमविशेषो योग सत्यादिविकल्पाच्चतुर्विध' । अत्रापि मनोवर्गणायोग्यस्कन्धा न
 सत्यादिव्यपदेश्या परमार्थत, किन्तु नोहद्रियावरणक्षयोपशमसमुद्भूतमनोविज्ञानपरिणता
 यात्मनो यलाघानकारित्वादात्मसहचरितत्वादुपचाग्त सत्यादिव्यपदेश इति । अमुमेकार्थ
 भाष्येण स्पष्टयति—

भा०—कायिकं कर्म वाचिकं कर्म मानस कर्म इत्येव
 योगस्य त्रिविध्यम् त्रिविधो योगो भवति ॥

टी०—कायिकं कर्मेत्यादि भाष्यम् । एकैकस्य कायाद. कर्म भवति, नावश्य
 ममुदिठानमेवेत्यस्याथस्य प्रतिपादनार्थमभिमस्वध्वन् भाष्यकार, प्रत्येकमपि कर्मशब्द
 कायिकं कर्म वाचिकं कर्म मानस कर्मेत्याह । भवतु नाम कायकर्म केवल भूदक-
 तेजोमालावनस्पत्यादिषु, वाक्कर्म मन.कर्म वा कस्मिन्नैकैस्मिन् दृष्टमिति, न ज्ञानो यथा काय-
 कर्मेतद्द्रव्यनिरपे' तथा वाक्कर्मापीतरद्रव्यानपक्ष मन'कर्म वा, किं तर्हि काय'यापाराभावेऽपि का

१ 'एतद्वन्द्वानां' इति ग-पाठ । २ 'स्वात्म' इति ग-पाठ । ३ 'तन च' इति पाठ । ४ 'सम्बन्धात्वादात्मन'
 'पाठः । ५ 'व्युत्पिषे' इति ग-पाठः । ६ 'कक दृष्ट इति स-पाठ । ७ 'तद्द्रव्य इति ग-पाठ ।

यवतो वाग्व्यापारो दृष्टोऽप्रणिहितचेतसः, तथा कायवाग्व्यापाराभावेऽपि कदाचिन्मनोव्यापार एव केवलो दृष्टः क्वचित्, अतः समुदिताः कायादय-आत्माधिष्ठिता एकत्रैव क्रियाहेतवः । तत्र कायप्रयोजनं कायिकं, कायेन वा निर्वृत्तं, तत्र वा भवं, एवं वाचिकमानसे अपि वाच्ये । इति-शब्दः कर्मयत्ताप्रतिपादनार्थः । एतान् कर्मात्मनः कर्तुः शरीरैकत्वपरिणामादभिन्न करण भवति, वीर्यं निर्वर्त्ये अन्योन्यानुगतिपरिणामाद् द्रव्यरूपाः कायादियोगा भावयोग वीर्यं निवर्तयन्ति । यथा कर्तुः शरीरस्य आगमने निर्वर्त्येऽप्यादौ कारणमभिन्नमेकत्वादेवमेते अपीति । अत एव एव शरीरात्मप्रदेशपिण्डः प्रतिविशिष्टक्रियाकारित्वव्यञ्जित्छिन्नस्त्रिविधो योगो भवति । तिस्रो विधा यस्यासौ त्रिविधः । तदेव प्रतिविशिष्टक्रियाकारित्वमुपसूचयति—

त्रिविध्ययोगाना
व्याग्या

भा०—कायात्मप्रदेशपरिणामो गमनादिक्रियाहेतुः काय-योगः । भाषायोग्यपुद्गलात्मप्रदेशपरिणामो वाग्योगः । मनो-योग्यपुद्गलात्मप्रदेशपरिणामो मनोयोगः ॥

टी०—त्रिविध इति मूलभेदकथनम्, उत्तरभेदास्तु पञ्चदश भवन्ति । तद्यथा—
काययोगस्य
सप्तत्रिधत्त्वम्

औदारिककायेन योगः औदारिककाययोगः औदारिककायावष्टम्भो-पजातक्रियाभिसम्बन्ध औदारिककाययोगः, तिर्यध्वानुष्याणांमेव, केव-लिसमुद्घातकाले च प्रथमाष्टमसमययोरिष्टः, स एव कर्मणसहचरित

औदारिकमिश्रकाययोगः, केवलिसमुद्घाते द्वितीयपष्टसप्तमसमयेषु समस्ति । औदारिकादि-शरीराणां च द्वितीयाध्याये (सू० ३७-४९) स्वरूपमभिहितम् । औदारिककर्मण-शरीरद्रव्यमिश्रत्वात् मिश्रव्यपदेशः । यथा गुडमिश्रमन्न न तु गुड इति व्यपदिश्यते अकेवल-त्वाद्, असम्पूर्णत्वादेवौदारिकयोगः सम्पूर्णोऽन्यव्यतिमिश्रत्वादौदारिकमिश्रकाययोगः । औदा-रिकस्य च प्राधान्यात् तेन निर्देशो विहितः । विविधक्रियाकारणो वैक्रियकायस्तेन योगः । स च नारकदेवाना तिर्यग्मनुष्याणा च विभूतिप्राप्तानाम्, एषामेव चौदारिकेण सह ग्रहण-काले वैक्रियमिश्रकाययोगः । पूर्ववन्मिश्रशब्दार्थः सर्वत्र । प्रयोजनार्थमाहित्यत इत्याहारकः काययोगः । स च साधोरेवर्द्धिप्राप्तस्य, स एवौदारिकेण सहाहारकमिश्रकाययोगो ग्रहणकाले भवति । सर्वकर्मप्ररोहवीजं सासारिकसुखदुःखभाजनं कर्मैव कर्मणशरीर तेन योगः कर्म-णकाययोगः । स च विग्रहसमापत्तौ केवलिसमुद्घाते वा त्रिचतुर्थपञ्चमममयेषु भवति । कर्मणि वा भवं कर्मणम् । न च कर्मकर्मणयोरैक्यम् । कर्मणस्य कर्मणा निष्पादितत्वात्, किन्तु कर्मकर्मणवर्गणाना सदृशत्वात् तथैव तस्य व्यपदेशः कर्मणमिति । तैजसशरीरमाहारपाचन-समर्थमनियुक्त कर्मणयोगेनेति न भेदेनोपात्त स्वातन्त्र्यस्वाभाव्यात् । एव काययोगः सप्त-विधः प्रदर्शितः ॥ चतुर्धा वाग्योगस्तत्र त्रिधयव्यन्हारो यथार्थः सत्यः पापाद् निरतव्यमिति

१ ' निवर्तयन्ति ' इति क-र-पाठ । २ ' व्याणा केवलि० ' इति ग-पाठ । ३ ' अत्र ' इति फ ग पाठ ।

४ ' कारणार्थ ' इति ग-पाठ । ५ ' सनापत्र ' इति ङ-पाठ ।

यथा, तद्विपरीतोऽस्त्यः पाप नाम नास्ति किञ्चित् । उभयलक्षणः सत्यानृतो यथा—इमा
गारक्षरन्ति, पुनरपि तत्र सम्भवादुभयलक्षणयोगात् । असत्यानृतो यथा—हे देवदत्त ! ग्राम
गच्छेत्त्यादि । तथा मनोयोगोऽपि, वाचा निर्ना न चिन्तयते (?) । एतान्येवार्थान्तराणि भावनी-
यानि सत्यादिभेदेन ॥

भा०—स एकशो द्विविधः । शुभश्चाशुभश्च ॥

प्रत्येकयोगस्य
द्विविध्यम्

टी०—स त्रिविधो योगः, कायादिसङ्गः एकशो द्विविधो भवति ।

एकश इति एकैकः रूपादियोगाद् द्विभेदः प्रतिपत्तव्यः । कौ पुन

न्ती भेदावित्याह—शुभश्चाशुभश्चेति । उपादानपरिहारार्थमुभयोपप्लेपः । अन्यतरोपप्लेपे
जन्यतरो गम्येत वा न वा । उभयपरिज्ञाने तु सति परीक्षितशुणदोषोऽन्यतरमुपादासतेऽन्य
तर च परित्यक्ष्यतीति । तत्र काययोगः शुभश्चाशुभश्च, एव चायोगो मनोयोगश्च । शुभ-
पुण्यमातादि सकलरूपसंशयो वा तद्वैतुत्वाच्छुभः । शेष पापमेव नारकादिजन्मफलं, ससारानु-
बन्धि तद्वैतुत्वाच्छुभः ॥

भा०—तत्राशुभो हिंसास्तेयाद्यद्वादीनि कायिकः ॥

वायिकयोगस्य भेदा

टी०—तत्रेति तयोः शुभाशुभयोरशुभन्तावदाख्यायते । किं पुनः
प्रयोनन क्रमोल्लङ्घने ? । अयमभिप्रायो भाष्यकृतः—प्रागशुभः कथ्य-

मान सवेगमुत्पादयति, दुःखानुभूयित्वाद्, सविश्रमश्च श्रोतृजनः शुभेऽपि योगे समारानुबन्धिनि
न प्रवर्तिष्यते, ससारानुबन्धित्वादिति । तत्र हिंसास्तेयाद्यद्वादीनि कायिकः । “प्रमत्तयो
गात् प्राणव्यपरोपणं हिंसै”ति वक्ष्यते (अ० ७, सू० ८) । कायिकयोगः केवलोऽसन्निपु मर्मादिपु
पसिद्ध सिद्धान्तं, मनोव्यापारवाजिन प्राणिना प्राणहन्ता योऽपि योगत्रयभाक् प्राणी तस्मा-
त्पुष्पमर्ननीभूतमनोवाग्यापारस्य कायिकयोग एव हिंसकत्वेनोद्भूतशक्तित्वाद् विवक्षितः, अन्यत्र
गतचित्तस्यान्यविषया च वाच भाषमाणस्य प्रमादिन, तथा परोऽचिन्तितार्थेन वाग्योगेन हिन
रित अत्र पुनर्मनोवाग्यौव काप्रमाक्रियानिरपेक्ष करोति हिंसाम् अत्र, कायमाश्र-
नोवापारवान् प्राणिन पिनष्टीन्नेर तेषु च केवल कायव्यापार स विवक्ष्यते । तथा परपरि
गृहीतम्यासि सुष्ठस्य चदानं तृणादेरपि स्तेयम् । तच्च वक्ष्यते लक्षणतः, “अदत्तादानं स्तेयम्,”
(१० ७, सू० १०) एतदपि प्रत्यरूपयोगवर्ति समुदायवर्ति च व्याख्याय केवलकायव्यापाररूप
प्रागम् । जाह्नापि समुपजातवदोदस्य चेतनाचेतनस्तुविपरलिङ्गाकृतिविषयमासेन स्वार-
यनोत्तनित च स्पष्टमुत्त, तच्च वक्ष्यते—“मैथुनमनङ्ग” (अ० ७, सू० ११), अत्रापि केवल का-
यव्यापार मन्मवात् उपपुञ्ज वाच्यः, कादक्षामोहसद्भागात् । पृथिव्यादिप्राहारभयमैथु-

१ ' वि ताविनायत इति ग-पाठ, ' विनायिनयत ' इति तु क-पाठ । २ ' मयादिव्यचक्षिपु ' इति पाठ ।

नपरिग्रहसज्ञासम्भवात् । आदिशब्दाद् दहनच्छेदनालेसनहास्यधावनवल्गनलङ्घनावरोहणा-
स्फोटनप्रभृतिरुर्मविशेषाः कायिको योगः ॥

वाचिकयोगप्रदर्शनार्थमाह—

भा०—सावधानृतपरुपपिशुनादीनि वाचिकः ॥

वाचिकयोगस्य भेदा टी०—मत्यमपि वचः सावद्यं वाचिकं कर्माशुभं यथा—हन्यन्तां
तस्कराः, व्यापाद्यन्ता हिंसाः । अनृतमयशर्यमेव अचौर चौर [कार]-
माक्रोशयति । परुषं—स्नेहरहितं यथा—धिग् जालम् ! मूर्खस्त्वं पापाचार इति । पिशुनं मत्य-
मपि प्रीतिशून्यतापादनादन्यस्य परोऽस्य सतो दोषसूचकं वचः । अन्योक्तकार्येषु देवदत्तो
यत् इदं चेद् चानेनाकारिती । आदिशब्दादसत्यच्छलगत(शाख्य?)दम्भोल्लुण्ठिकारुद्रकमन्दि-
ग्धमितविकथाश्रितः प्रवचनविरोधी वाचिकः सर्वः ॥

मनोयोगनिरूपणार्थमाह—

मानसिकयोगस्य भेदा भा०—अभिध्याव्यापादेर्ष्यास्तूयादीनि मानसः ॥

टी०—सदा सत्त्वेष्वभिद्रोहानुध्यानं अभिध्या, यथा—अस्मिन् मृते सुखं वसा-
मः । सापाय उत्पादनारम्भो व्यापादः, यथा—अस्त्यस्याऽमित्रं शक्रपविहन्तु तमेव
प्रकोपयामीति । ईर्ष्या परगुणविभवाद्यक्षमा, यथा—सुभगेयमस्मै रोचते तत् कथ-
मियं द्वेष्येति । तथा प्रागय द्रमककंदाजीयोऽधुना तु धनदायते तत् कथमय दरिद्रः स्या-
दिति । असूया क्रोधविशेष एव, यथा—राजपत्न्यभिर्गतोऽयं तथापि शुद्धवृत्तमात्मानं मन्यत
इति । आदिग्रहणेनाभिमानहर्षशोक्रदैन्यमन्युमिध्याभिमानिध्वरागद्वेषपरपरिभवात्मविस्मयास-
हिष्णुतागार्ध्यातिरौद्रध्यानपरिग्रहः ।

एव तान्दकुशलयोगनिर्धारणं कृतम् । अथ कुशलाः काययोगाः कीदृशा भवन्तीत्यत
आह—

भा०—अतो विपरीतः शुभ इति ॥ १ ॥

टी०—अतः अकुशलात् काययोगाद् वागयोगान्मनोयोगाच्चाभिहितलक्षणाद् विपरीतः
कुशलः शुभो द्रष्टव्यः । तद्यथा—अहिंसा अस्तेय ब्रह्मचर्यमित्यादीनि
शुभयोगस्य भेदा काययोगः शुभः । अमात्र्यादिप्रवचनमागमविहितभाषणं च कुशलमित्य-
नेन द्वितीयप्रतपरिग्रहः । अनभिध्यादिधर्मशुद्ध्यानं यायिता वेति मनो-
योगं कुशलं, मूर्च्छालक्षणं परिग्रह इति मनोव्यापार एव । तथा निशि भक्तपिरतिरित्येमु-

१ 'अभ्युक्त' इति पाठ । २ 'मानसिक' इति पाठ । ३ कुतितत आनीवो यस्य स कदापीव । ४ 'रतोऽनेन'
इति पाठ ।

पयुज्योत्तरगुणा अपि योगविभागेन वाच्याः । तदेतत् सूत्र समस्तकुशलकुशलचारि कृत-
मस्ति, शेषमकुशलम् अध्यात्मचिन्ताप्रधाना. समादिशतीति ॥ १ ॥

कायादियोगस्वरूपमभिधाय तत्त्वसूत्रप्रकृतमात्ममिदानीमभिसम्नन्नाति—योऽयं योग
शब्दाभिधेयः ससारिण. पुंसः क्रियाकलापः—

सूत्रम्—स आस्रव' ॥ ६-२ ॥

टी०—स इति तच्छब्देन कायादियोगाभिसम्नन्व', आस्रवन्ति तेन कर्मण्यात्मन
इत्यास्रव' । पुंसि सज्ञाया घ प्रसिद्धे' । स तत्प्रणालिकयाञ्जेरुप्रकारकर्मास्रवणादास्रव' ।
प्रयोगावेशाच्चाद्रीकृतस्य पुंसो ययाम्भ्य कयाद्यादिक्रियापरिणतिभाजः कर्मसम्नन्वप्रसिद्धिः,
कायादिव्यापाररूपेणापरिणतस्यात्मनः कर्मन्वतत्कलोपभोगमोक्षाभावाद्भवश्यमेवविधपरिणा-
मापत्तिमभ्युपेतीति, एनमेवार्थं भाष्येण दर्शयति—

भा०—स एष त्रिविधोऽपि योग आस्रवसंज्ञो भवति ॥

टी०—स एष इत्यादि । स इति प्राणुद्दिष्टस्य निर्देशः । एष इत्युपप्रदर्शने, यथा स एष
धीमानिति अनेकान्तवादिनो (?) निर्जिताः, तिस्रो विधा यस्य सः, त्रिप्रकारोऽपि कायवाद्भनो-
योग । अपिशब्द' समुच्चये । एकैकोऽपि समुदायोऽपि, आस्रवः सत्ता नाम अस्थेत्यास्रवसज्ञः ।
सज्ञाशब्दोपादानादन्यर्थसज्ञाकरणम् ।

तदेवान्वर्थसत्त्वं दर्शयति—

भा०—शुभाशुभयो' कर्मणोरास्रवणादास्रव', सरस. सलिलावाहिनिर्वा
हिस्रोतोवन् ॥ २ ॥

टी०—शुभाशुभयोः कर्मणोरास्रवणादास्रव' । शुभाशुभे-पुण्यापुण्ये कर्मणी पुद्गलात्मके च
आस्रवन्त्याख्या वक्ष्यमाणलक्षणे तयो कर्मणोरास्रवण-ग्रहण तेन क्रियाविशेषेणो-
पादानात् स तादृश' क्रियाकलाप' आस्रव, तथापरिणामतो जीवः
कर्मादत्ते, अन्यथा त्वभात् एव कर्मन्वस्वेति । स च द्रव्यमानभेदाद् द्विप्रकार आस्रवः । तत्र
द्रव्यास्रवप्रदर्शनेन भावास्रव प्रतिपादयन्नाह सरस सलिलावाहिनिर्वाहिस्रोतोवदिति ।
मलिलमानहति तच्छील मलिलानाहि, तथा सलिल निर्वाहतीति सलिलनिर्वाहि मलिलानाहि-
निर्वाहिणी च ते स्रोतसी चेति सलिलानाहनिर्वाहिस्रोतसी ताभ्या तुल्य आस्रव' सलिलावाहि-
निर्वाहिस्रोतोवदास्रव । स्रोतो विनरन्ध कस्य सम्बन्धि? सरसः-तडागस्य । किंप्रयोजन
तत् स्रोत ? सलिलावाहि सलिलप्रवेनप्रयोजनम्, एव सलिलनिर्गमप्रयोजन सलिलनिर्वाहि तद-

१ ' एषी ' इति क-गा' । २ ' क्षमापादगणपतेन ' इति क-पाठ । ३ ' सारवणाद्, प्रवणाद् ' इति पाठ ।

दास्यनोऽप्यात्मनः सरस्तुल्यस्य सम्बन्धी तत्परिणामविशेषः कर्मसलिलस्य प्रवेशे रन्त्रं निर्गमे च निर्हरणे कारणमासन्नः, कर्माप्यासन्नवन्त्यनेनात्मनोपयान्तीति भावनीयम् ॥ २ ॥

प्रथमे सूत्रे द्विधा योगो ध्यारयातः—शुभवाशुभश्च । तत्र यः शुभः स किं सर्वस्याविशेषेण कर्मण आसन्न इत्येते आहोस्वित् कस्यचिदेव ? अशुभेऽप्येव विकल्प इत्येव मन्देहे मति विमतिनिराकरणार्थमिदमाह—न सर्वस्य कर्मण शुभो योग आसन्नः । किं तर्हि ?

सूत्रम्—शुभः पुण्यस्य ॥ ६-३ ॥

टी०—शुभपरिणामानुबन्धात् शुभो योगः । द्विचत्वारिंशद्देद कर्म पुण्य वक्ष्यते तस्यैवासन्नवः शुभो योगः पुण्यस्य, न जातुचित् पापस्यापीति, एतद् विवृणोति भाष्येण—

भा०—शुभो योगः पुण्यस्यासन्नवो भवति ॥ ३ ॥

टी०—प्राणातिपातादिनिवृत्त्यादयः सत्यादयोऽपरिग्रहता धर्मध्यानादयश्च शुभो योगः, स पुण्यस्यैवासन्नवो न पापस्येत्यर्थान्निश्चितमिदमिति मन्यमानो भाष्यकारः ॥ ३ ॥

शुभः पुण्यस्यैवेत्युक्ते तत्प्रत्यनीकनिवृत्तिरैकान्तिकी दीपज्वलनवचमस्तमोऽपगमप्रत्यक्ष प्रयत्नः सूत्रेण कार्य इत्यर्थलब्धव्याख्यानाभिप्रायेणाह—

सूत्रम्—अशुभः पापस्य ॥ ६-४ ॥

टी०—प्राणातिपातादिलक्षणस्त्रिविधोऽप्यशुभः पापस्य अतिक्राशीतिमेदस्यासन्नवो भवति । उभयनियमश्चात्र न्यायः, शुभो योगः पुण्यस्यैवासन्नवो भवति, न कदाचित् पापस्य, एवमशुभः पापस्यैव, न कदाचिच्छुभस्यासन्नवः । शुभः पुण्यस्येवेति च पापनिवृत्तिरारण्यायते, न तु निर्जराहेतुत्वनिषेधः । स हि पुण्यस्य निर्जगयाश्च कारण शुभो योगः ॥

भा०—तत्र सद्देव्यादि पुण्यं वक्ष्यते । शेषं पापमिति ॥ ४ ॥

टी०—नत्रेति तयोः पुण्यापुण्ययोः । पुण्यं तावत् सद्देव्यादि वक्ष्यतेऽष्टमेऽध्याये (सू० २६) । सद्देवमादिर्यस्य तत् सद्देव्यादि । आदिग्रहणात् सम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्रग्रहणं तत् पुण्यमुदात्तगतिशरीरसंस्थानमहननाङ्गोपाङ्गनिर्वर्तनं, शक्तीष्टस्पर्शरसरूपगन्धशब्दानुमननिमित्तं त्रिशिष्टकुलरूपलक्षणशीलप्रतिभादेशकालपरिजनप्रियत्वापादकं सद्दर्मानुग्रन्धि, तस्य शुभयोग आसन्नवो भवति, एव पुण्यं कर्म विनिश्चित्य पापनिश्चयायाह—शेषं पापमिति । उपयुक्तादन्यच्छेपम् । अष्टप्रकारे मूलकर्मणि द्विचत्वारिंशदुत्तरप्रकृतयः पुण्यम् । तद्यथा—सद्देव दे-

द्विचत्वारिंशत्
पुण्यप्रकृतयः

वनरतिर्यगायुपि उच्चैर्गोत्रं पञ्चेन्द्रिया जाति' मनुष्यगतिनाम मनुष्यगत्या-
नुपूर्वी देवगतिः देवगत्यानुपूर्वी पञ्च शरीराणि त्रीण्यङ्गोपाङ्गानि प्रथमस-
हननसंस्थाने शुभवर्णादिचतुष्कं अगुरुलघुनाम पराघातनाम उच्छ्रामनाम
आतपनाम उद्योतनाम प्रशस्तविहायोगतिरसनादरपर्याप्तप्रत्येकस्थिरशुभसुभगसुखरादेयशः-

कीर्तिनिर्माणतीर्थकरनामानि । शेषा म्यशीतिः प्रकृतीना पापघ्न्यते । पञ्च ज्ञानावरणानि, नव द्रव्यशीति पापप्रकृतयः दर्शनानरणानि, असद्वेद्य, पङ्क्तिशक्तिधा मोहनीय सम्यक्त्वसम्पत्तिप्रध्या-
त्यप्रकृतिद्वयवर्जितम् । यस्मादनयोर्न घो नास्ति । मिथ्यात्वमेव ह्येक बद्ध तथा परिणामते, नरकायु नीचैर्गौर पञ्चविधमन्तराय, नररुगति नररुगत्यानुपूर्वी, चतस्रो जातयः सहननसस्थानानि दश अप्रशस्तवर्णादिचतुष्क उपघातनाम अप्रशस्तविहायोगतिस्था-
वरसूक्ष्मापयोत्तकयाधारणस्थिराशुभदुर्भंगदुःस्वरानादेयापद्य कीर्तिनामानि । तदेव शुभाशुभौ योगौ पुण्यापुण्ययोरान्तरवौ यथानुक्रममेव भवतः, न व्यतिरेकेणेति निरूपितम् ॥ ४ ॥

आप्तवाधिकारमपेक्षमाण. प्रश्रयति-किमयमाप्तवः ससारिणां समानफलारम्भहेतुर्म-
वत्याहोस्विदन्यस्थान्यादृशोऽन्यस्य वाऽन्ययेति ? । उच्यते-प्राणिनामानन्त्येऽपि उभयथाऽऽत्म-
भेदसामर्थ्याद् भवत्याप्तवः ॥

सूत्रम्—सकपायाकपाययो साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ ६-५ ॥

टी०—कप-कर्म भवेत् तस्य आयो-लाभ-प्राप्ति कपायः क्रोधादिभेदः कर्महेतु-
र्भवेत्हेतुर्वा, सह कपायेण वर्तते इति सकपाय, अविद्यमानः कपायोऽ-

सूत्रगतशब्दाना
व्युत्पत्ति

कपायः । इतरेतरयोगद्वन्द्वात् पृष्ठीद्विवचनममित्यत्वाच्चियमस्य, आहि-
ताम्नादित्वाद् वा कामतः पूर्वनिपातः, बहुवक्तव्यत्वाद् वाऽभ्यर्हित-
त्वाद्बुभयोरपि पूर्वनिपात । सम्परैत्यस्मिन्नात्मेति सम्परायः-चातुर्ग-

तिरुः ससार । समित्यय समन्ताद्भावे सङ्कीर्णीदिवत् पराभुयार्थे सम्परायते च, स सम्परायः
प्रयोजनमस्य कर्मणः साम्परायिकरु ससारपरिभ्रमणहेतुः । ईरणमिर्या गतिरागभालुसारिणी ।
विहितप्रयोजने सति पुरस्ताद् युगमात्रदृष्टि स्थावरजङ्गमाभिभूतानि परिवर्जयन्नप्रमत्त-
शर्नर्पायात् तपस्वीति सैवविधा गतिः पन्था-मार्गः प्रवेशो यस्य कर्मणस्तदीर्योपथ, एषवि-
धगतिः उपादान कर्मकपायस्य, गतिरत्रोपलक्षणमात्र, योगमात्रप्रत्ययत्वात्, गच्छतस्तिष्ठतो वा
त्रिसमपस्थितिको मनस्वरूपायस्य बन्ध । अकपायो वीतरागः सरागश्च । तत्र वीतरागस्त्रि-
विधः—उपशान्तमोह एक, क्षीणमोहकेऽलिनी च कात्स्न्येनोन्मूलितकर्मरुद्धमदकौ, स-
राग पुन सञ्चलनकपायकामपि अविद्यमान उदयोऽकपाय एव, मन्दालुभापैत्वमनुदरा-
कन्यानिर्देशाद्, अतथोपपन्नमिद—

“उच्चालियन्मि पाए, हरियासमियस्स सकमहाए ।

यानज्जेज्ज कुलिंणी, भरेज्ज जोगमासज्ज ॥ १ ॥”

—आधनिर्युक्तौ गा० ७४७

१ बन्धद रा इति श-पाठ ।

२ धर्या—

उच्चालिते पादे ईनालमितस्य धर्ममाथम् ।

व्यापयेत् कुलिनी भियते त योगमासाय ॥

“ने य तस्स तन्निमित्तो बंधो सुहुमोवि देसितो समए ।”-ओव० गा० ७४९
 “सुद्धस्स उ सपत्ती अफला वुत्ता जिणपरहेहि ।”

तदेव सकपायाकपाययोर्योगस्य यथाक्रमं साम्परायिकेर्यापथयोः कर्मणोरास्रवो भवति । कर्मग्रहणमास्रवग्रहणं चानुवर्तते । एनमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति—

भा०—स एष त्रिविधोऽपि योगः सकपायाकपाययोः साम्प-
 आस्रवस्य द्वैविध्यम् रायिकेर्यापथयोरास्रवो भवति, यथासद्दुख्यं यथासम्भवं च
 सकपायस्य योगः साम्परायिकस्य । अकपायस्येर्यापथस्यैवैक-
 समयस्थितेः ॥ ५ ॥

टी०—स एष त्रिविधोऽपि योग इत्यादि । प्रकृतोपयोगाभिसम्बन्धार्थस्तच्छब्दः,
 एष इत्युपदर्शनार्थः । स एष योगः शुभाशुभभेदस्त्रिविधोऽपि—मनोवाक्यायलक्षणः । अपिश-
 ब्दाद् व्यस्तः समस्तो वा सकपायस्य कर्तुः साम्परायिकस्य—ससारपरिभ्रान्तिकारणस्य कर्मण
 आस्रवो भवति । यद्योक्तम्—“पैठमे समए णद्धपुट्टा नितिए समए वेदिता ततिए
 समए निजिण्णा सेआले अरुम्म वापि भवति ” (इति) पारमैर्षवचनात् त्रिसमयायस्थान एव
 वेदितव्यः । सकपायाकपाययोर्द्वयोरपि साम्परायिककर्मबन्धाशङ्कायामीर्यापथकर्मबन्धारेकाया
 च द्वयोरपीदमाह—यथासद्दुख्यमिति । यथाक्रमं सकपायस्य साम्परायिककर्मास्रवः । यथास-
 म्भवमिति । यस्य यावान् योगः सम्भवत्येकेन्द्रियाणां तावत्काययोगः द्वित्रिचतुरिन्द्रियास-
 क्षिपञ्चेन्द्रियाणां कायनामयोगौ सक्षिपञ्चेन्द्रियाणां मनोवाक्याययोगः अकपायस्य संज्वलनव-
 र्तिनः उपशान्तकपायक्षीणमोहयोश्च मनोवाक्याययोगाः केवलिनो वाक्याययोगावित्येवं यथास-
 म्भवग्रहणं समर्थितं भवति । योगो व्याख्येय इत्यनुकर्षणार्थश्चशब्दः । एतदेव यथासंख्यकं
 दर्शयति भाष्येण—सकपायस्येत्यादि । सकपायस्य योगः साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवः,
 अकपायस्येर्यापथस्यैवास्रवो न साम्परायिकस्यापीति, एकसमयस्थितेरिति एकस्मिन्
 समये स्थितिः—अवस्थान यस्य कर्मण इति । भाषितपुस्तत्वादेव निर्देशः । वेद्यमानकर्मममयो
 मध्यमः स एव स्थितिः—कालः । आद्यो बन्धसमयस्तृतीयः परिश्राटसमय इति ॥ ५ ॥

साम्परायिकश्चेर्यापथश्च द्विविधोऽभिहित आस्रवस्तत्र साम्परायिककर्मास्रवभेदाः
 कियन्त इत्युच्यते—

१-२ छाया—

म च तस्य तन्निमित्तो बन्धः सुहोमोऽपि वेदित समय ।

शुद्धस्य तु सम्पत्तिरफलोक्ता जिनवरै ।

१ 'प्रथमे समये यद्धृष्ट्या द्वितीये समये वेदानां तृतीये समये निर्जरण, एष्यत्कालेऽकर्म वाऽपि भवति ।

४ 'मार्पाद् वचनाद्' इति क पाठः ।

सूत्रम्—इन्द्रियकपायात्रतक्रिया पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः
पूर्वस्य भेदा ॥ ६-६ ॥

टी०—इन्द्रियादीनां चतुर्णां कृतद्वन्द्वानां सहत्योचरभेदैर्निर्देशः । पञ्च चत्वारः पञ्च पञ्चविंशतिः संख्या येषां ते पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्या । पूर्वस्येति निर्देशसामर्थ्यात् साम्प्रदायिकस्य कर्मणो य आस्रवस्तस्य भेदा भवन्तीति, एतदेव भाष्यकारो विशकलयति भाष्येण—

भा०—पूर्वस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्यात् साम्प्रदायिकस्याह । साम्प्रदायिकस्यास्रवभेदाः पञ्च चत्वारः पञ्च पञ्चविंशतिरिति भवन्ति ॥

टी०—पूर्वस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्यात् साम्प्रदायिकस्याहेत्यादि भाष्यम् । पूर्व—प्रथमं कर्म । किञ्चित् प्राथम्यमित्याह—सूत्रक्रमप्रामाण्यादिति । सूत्रे परिपाटी—क्रमस्तस्याप्तोक्तत्वात् प्रामाण्यम् । आचरणेण हि सूत्रे साम्प्रदायिककर्मास्रव एव प्रथम-स्रवस्तोऽन्तस्तेन विवृणोति—साम्प्रदायिकस्याह । सम्प्रदायकारणस्य कर्मण आस्रव इति सूत्रकार प्रागेवमुवाच अतः साम्प्रदायिकस्य कर्मणो य आस्रवस्तस्य भेदाः—प्रकाराः संख्यायन्ते यथाक्रमम् । पञ्चेन्द्रियाणि प्राग्व्या-साम्प्रदायिकस्रवस्य ख्यातस्वरूपाण्यात्मनो लिङ्गादिभूतानि । मूलभेदतश्चत्वारः कपायाः ४९ भेदाः क्रोधादयो वक्ष्यमाणोचरयोऽस्रवभेदाः । पञ्चात्रतानि हिंसादीनि लक्ष-णतो वक्ष्यमाणानि । क्रिया पञ्चविंशतिरिहैव सूत्रे व्याख्यास्यन्ते । एवमेते एकात्रचत्वारिंशदात्मन परिणतिविशेषाः साम्प्रदायिकस्य कर्मण आस्रवभेदा भवन्ति । तत्रेन्द्रियकपायानुल्लङ्घ्यात्रतान्येव व्याचष्टे भाष्यकारः । किं पुनरत्र प्रयोजनमिति ? उच्यते—अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य—हिंसादीन्यत्रतानि सकलास्रवजालमूलानि तत्प्रवृत्तास्र-वेभ्येव प्रवृत्तिस्तन्निवृत्तौ च सर्वास्रवेभ्यो निवृत्तिरित्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रोक्तक्रममतिक्र-म्याव्रतानि व्याचष्टे भाष्यकारः । सूत्रान्वयोभाहेतोरिन्द्रियादिसन्निवेशः ॥

भा०—पञ्च हिंसानूतस्तेयात्रस्रपरिग्रहः । प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्येवमादयो वक्ष्यन्ते (अ० ७, सू० ८-१२) ॥

टी०—पञ्चैव न न्यूनातिरिक्तानि व्रतानि विरतिलक्षणाणि वक्ष्यन्ते । तद्विपरीतानि अत्रतानि—प्राणातिपातादिप्रवृत्तिस्वभावानि, हिंसादीनि कृतद्वन्द्वनिर्दिष्टानि सप्तमेऽध्याये लक्ष-णतोऽभिधास्यन्ते । तत्र लक्षणमुपलक्षयति—प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसेति । प्रमत्तस्य—कपायादिपरिणतिभावेन योगस्त्वद्देतुक यत् प्राणव्यपरोपणं सा हिंसा । इतिशब्दोऽत्र धारणे । एतादृशेव लक्षणं हिंसायाः परिपूर्णप्रपञ्चेन व्याख्यास्यते, एवलक्षणा हिंसा आदि-

येषामनृतादीनामात्मपरिणामानां त एवमादयो वक्ष्यमाणा हिंसादयः साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवास्तथा—

भा०—चत्वारः क्रोधमानमायालोभाः अनन्तानुबन्ध्यादयो वक्ष्यन्ते (अ० ८, सू० १०) ॥

टी०—चत्वारः क्रोधादयः । अत्रतानन्तर कपायगौरवप्रतिपादनार्थमाह—क्रोधादयोऽप्रीतिगर्वपरवञ्चनामूर्च्छालक्षणाः रूपायाः, अनन्तः-ससारस्तमनुभ्रन्ति तच्छ्रीलाश्वानन्तानुबन्धिना वक्ष्यमाणलक्षणास्ते आदिर्घेषां तेऽनन्तानुबन्ध्यादयः । आदिशब्दग्रहणादप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्ञलनग्रहणम् । अनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः क्रोधादयः, अप्रत्याख्यानाश्चत्वारः क्रोधादयः, प्रत्याख्यानावरणाश्चत्वारः क्रोधादयः, तथा सञ्जलनाश्चत्वार एव क्रोधादयः, इत्येवमेते षोडश कपाया वक्ष्यन्ते लक्षणतः । एते च साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवाः, तथा तेषु कपायेषु सत्सु—

भा०—पञ्च प्रमत्तस्येन्द्रियाणि ॥

टी०—पञ्च प्रमत्तस्येन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि स्पर्शादिषु विषयेषु कपायादिपरिणतियुजः साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवा भवन्ति । तदनन्तर—

भा०—पञ्चविंशतिः क्रियाः । तत्रेमे क्रियाप्रत्यया यथामहर्ष्यं प्रत्येनव्याः । तद्यथा—सम्यक्त्व मिथ्यात्व प्रयोग समादाने-र्यापथाः कायाऽचिकुरण प्रदोष-परितापन प्राणातिपाताः दर्शन स्पर्शन-प्रत्यय समन्तानुपाताऽनाभोगा स्व-हस्त-निसर्ग विदारणा नयनाऽनवकाङ्क्षा आरम्भ परिग्रह-माया मिथ्यादर्शनाऽ-प्रत्याख्यानक्रिया इति ॥ ६ ॥

टी०—पञ्चविंशतिः क्रिया इन्द्रियकपायाप्रतैः इन्द्रियादयश्च आभिः सहक्रीर्णाः शुद्धाश्च परस्परव्यतिक्रीर्णव्यतिक्रीर्णरूपा एकास्रवत्व प्रतिपद्यन्ते । पञ्चविंशतिरेवात्मनः सकपाय-कर्मणः क्रियारूपाः परिणामाः, तत्र—तेषु साम्परायिककर्मास्रवेषु इमे ये वक्ष्यन्ते लक्षणतः, क्रिया एव प्रत्ययः—कारणं येषां साम्परायिककर्मास्रवाणां ते क्रियाप्रत्ययाः—क्रियाकारणकाः यथासहर्ष्यं—येन सहर्ष्याविशेषेण क्रियाः प्रसिद्धास्तदत्र यथासहर्ष्यमुच्यते, यथासहर्ष्य या या सहर्ष्या क्रियाणां प्रत्येनव्या—निज्ञेयाः । तद्यथेत्यनेनेदाहरति तान् क्रियाविशेषान्—सम्यक्त्वमिथ्यात्वेत्यादि । इमाः पञ्चविंशतिक्रियाः सरूपायस्य कर्तुं साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवा भवन्ति, यथामन्त्रव्याख्येयाः । तत्र सम्यक्त्वक्रिया—सम्यक्त्वकारणम् । सम्यक्त्व च मोहशुद्धदलिकानुभवः, प्रायेण तत्प्रवृत्ता क्रिया सम्यक्त्व-

पञ्चविंशतेः क्रियाणां क्रिया—प्रथमसवेगनिर्वेदानुक्त्यास्तिभ्यामिभ्यक्तिलक्षणजीवादिपदार्थ-विषेचनम् क्रिया—जिनसिद्धगुरुणा श्राययतिजनयोग्यपुष्पधूपप्रदीपचामरात्-पत्रनमस्करणसल्लामरणान्नपानशय्यादानाद्यनेकैवावृत्त्यामिभ्यङ्ग्या च सम्यक्त्वसद्भावसंवर्धनपट्टवीसद्बेधनन्धहेतुर्देनादिजन्मप्रतिलम्भकारणम् ॥ अतो विपरीता मिथ्या-

त्तक्रिया तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणा । सा त्रिविधा-अभिगृहीता १ अनभिगृहीतारसंदेहत् ३ । तत्रा-
भिगृहीता त्रयाणां त्रिपष्टचक्रिकानां प्रवादिशतानाम्, अनभिगृहीताऽनभ्युपगतदेवताविशेषाणां
तत्त्वार्थश्रद्धान, सन्दिग्ध मिथ्यात्व प्रवचनोक्तमक्षरमर्थ पाद वा स्तोत्रमप्यश्रद्धानस्य भावतो
यद् भवति ॥ आत्माधिष्ठितक्रायादिव्यापारः प्रयोगः, तत्र योगत्रयकृता (त) पुद्गलानां ग्रहण
प्रयोगक्रिया धामनरलनादि' कायव्यापारो वा, हिस्रपरपानूतादिव्यापारो वा, अभिद्रोहा-
भिमानेर्ष्यादिव्यापारो वा प्रयोगक्रिया ॥ अपूर्वपूर्वविरतिप्रत्यामुरयमुत्पद्यते यत् तपस्विनः सा
समादानक्रिया । अये व्याचक्षते-द्विविधा समादानक्रिया, समादीयते येन विषयस्तत् ममा-
दानम्-इन्द्रिय तस्य (सर्वोपवातकारि) देशोपघातकारि वा समादानक्रिया ॥ ईर्यापय-
कर्मणो वाऽति (हि ?) निमित्तभूता वध्यमानवेद्यमानस्य सेर्यापयक्रिया । अत्र च
काथित साम्पराधिकरुर्मण आसन्न, काथिच न ॥ कायक्रिया द्विविधाः, प्रदुष्टस्य मिथ्या-
दृष्टेहृद्यो यः पराभिभवात्मको वाद्मनमनिरपेक्षः सा तु परतः कायक्रिया, प्रमत्तसयत-
स्यानेरुक्तव्यतासु बहुप्रकारा दुष्प्रयोगकायक्रिया ॥ अधिक्रियते येनात्मा दुर्गतिप्रस्थानं
प्रति तदधिकरण-परोपघातिरुत्तगलपाशादिद्रव्यनात तद्विषयाधिकरणक्रिया । सा द्विधा-
निर्वर्तने सयोजने च । तत्र मूलोत्तरगुणभेदाद् द्विधा निर्वर्तने मूलगुणाधिकरणक्रिया
पञ्चानामौदारिकादिशरीराणां निर्देष्टि, उत्तरगुणनिर्वर्तना पाणिपादाद्यवयवानां, अयमा
जसि-शक्ति-तोमरादीनां मूलगुणनिर्वर्तना, उत्तरगुणनिर्वर्तना तेषामेव पानोज्ज्वलीकरणपरि-
चारादिका । सयोजनाधिकरणक्रिया तु विपगरहर्लाकुटभनुर्वन्त्रादीनाम् ॥ प्रादोषिकी द्विवि-
धा-जीवानीयद्विधात् । जीवप्रादोषिकी ताम् पुत्रकलत्रादिस्वपरजनविषया । अजीवप्रा-
दोषिकी तु क्रोधोत्पत्तिनिमित्तभूतकष्टकशकैरादिविषया ॥ परितापिका तु द्विविधापरि-
तापप्रधाना स्वपरपरितापप्रधाना-स्वपरपरितापजननी । तत्र स्वदेहपरितापकारिणी पुत्रकल-
त्रादिप्रयोगदुःखमाराद्यतिपीडितस्यात्मनस्ताडनशिरस्कोटनादिलक्षणा । परपरितापकारिणी
पुत्रशिव्यकलत्रादिताडनम् ॥ प्राणातिपातक्रियाऽपि द्विविधा-स्वपरव्यापादनभेदात् । अत्र
स्वप्राणातिपातजननी गिरिशिरप्रपातज्वलनप्रवेशजलप्रवेशास्त्रपाटनादिका । परप्राणाति-
पातजननी तु मोहलोभक्रोधाविष्टा प्राणव्यपरोपणलक्षणा क्रियते । अत्रापि विचिन्त्य पञ्चके
साम्परायिकरुर्मण आसन्नो उक्त्यम् ॥ दर्शनक्रिया द्विधा-जीवानीयविषयत्वात् । तत्र
प्रमादिनो नृपनिर्माणप्रवेशक धावारसन्निवेशननर्तकमत्पेपुद्वादिगालोकरनादरो य'
सा जीवविषया दृशिक्रिया । देवकुलसमाप्रोदकाशयत्रपुस्ताद्यालोकरनलक्षणा रागाद्रेचै-
तसोऽजीवविषया दर्शनक्रिया ॥ स्पर्शनक्रिया द्विविधा-जीवानीयभेदात् । तत्र जीवम्प-
र्शनक्रिया योषित्पुत्रपुनपुनकाङ्क्षस्पर्शनदृश्या रागद्वेषमोहसाज । अजीवस्पर्शनक्रिया मृग-
रोमकृत्तपट्टजाटञ्जील्लुपधानादिविषया ॥ प्रत्ययक्रिया तु यदपूर्वस्य पापादानकारिणोऽधि-
करणस्योऽप्यस्य स्वम्बुद्वया निष्पादनम् ॥ समन्तानुपातक्रिया स्त्रीपुरुषनपुंसकपशुसम्पातदेशे
उपनीषवस्तुत्याग । प्रमत्तसयताना वा भक्तपानादिकेऽनाच्छादितेऽवश्यत्वाज्ये समन्तादनुपातो

भवति सम्पात्यसत्त्वानाम् ॥ अनाभोगक्रिया अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जिते देशे शरीरोपकरणनिक्षे-
पः ॥ स्वहस्तक्रिया अभिमानारूपितचेतसाऽन्यपुरुषप्रयत्ननिर्वृत्या या स्वहस्तेन क्रियते ॥ चिरका-
लप्रवृत्तपरदेशिनि पापार्थे भागतो यदनुज्ञानं सा निसर्गक्रिया पराचरिताप्रकाशनीयसावधप्रका-
शीकरणं विदारणक्रिया । भाषाद्वयामिजःपुरुषो यथैकं विचारयति अर्हत्प्रणीताज्ञोल्लङ्घनेन स्व-
मनीषया जीवितादिपदार्थप्ररूपण (वा) ॥ मय नयनक्रिया अन्यैर्वाऽऽनायन स्वच्छन्दतो नयन-
क्रिया । अनचकाङ्क्षाक्रिया द्विधा— स्वपरभेदतः । ता स्वानयकाङ्क्षा जिनोक्तेषु कर्तव्यविधिषु
प्रमादवशवर्तितानादर', तथा चानाद्रियमाणः परमपि नावकाङ्क्षतीति परानयकाङ्क्षाक्रियेति ॥
भूम्यादिकायोपघातलक्षणा शुष्कतृणादिच्छेदलेखनादिका वाऽप्यारम्भक्रिया स्वपरभेदतः ॥
बहुपायार्जनरक्षणमूर्च्छालक्षणा परिग्रहक्रिया ॥ मायाक्रिया तु मोक्षसाधनेषु ज्ञानादिषु
मायाप्रधानस्य प्रवृत्तिः विरुद्धफललिप्तया मिथ्यादर्शनमार्गेण सन्ततप्रयाणमन्य साधयामीत्य-
नुमोदमानस्य मिथ्यादर्शनक्रिया ॥ सयमविधातिनः कपायाद्यरीन् प्रत्याख्येयान् न
प्रत्याचष्ट इत्यप्रत्यारयानक्रिया । इतिशब्दः साम्पराधिकक्रियेयत्तावधारणार्थः । एव-
मेताः क्रियाः पञ्चविंशतिः स्थूलस्थूलाकारा विस्तरमीत्याऽव्याख्याता' साम्पराधिककर्म-
हेतवः, काश्चित् परस्परतः किञ्चिद्भेदभाजः काश्चिद् निविकार्याः सङ्क्षेपतः कायवाङ्मनोदुश्च-
रितलक्षणाः सूक्ष्मसूक्ष्मतरभूरिभेदा अपि भाष्यकारेण प्रदर्शिताः समस्तकायादिदुश्चरित-
कलापसङ्ग्रहाय, प्रवचनाभिज्ञेन तु युक्त्यागमाभ्या विशेष्य व्याख्येया इति ॥

एतत् पुनरिन्द्रियादिनिमित्त साम्पराधिक कर्म उभ्रता जीवानां किं सर्वेषां समानं भवति,
उत सतीन्द्रियादिमत्त्वे साम्पराधिककर्म उन्धभाजा परस्परेण विशेषः ? । अस्ति विशेषः
च सपरिणामजनितः । परिणामोऽनेकरूपस्तद्भेदात् कर्म उन्धभेद इत्याह—

सूत्रम्—तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥६-७॥

टी०—आशयपरिणामानुरूपेण कर्तृणा बन्धमात्राः सत्स्विन्द्रियादिषु निमित्तेषु
प्रतिविशिष्टा भवन्ति नियमतः, न तुल्यास्तद्विपरीता वा । कदाचित् तुल्यपरिणामानां तुल्या
अपि विपमपरिणामानामतुल्याश्चेत्येवमर्थं भाष्येण प्रपञ्चयति—

भा०—एषामेकोनचत्वारिंशत्साम्परायिका(स्रवा)णा तीव्र-
बन्धविशेषाणा हेतव भावात् मन्दभावात् ज्ञातभावादज्ञातभावाद् वीर्यविशेषादधि-
करणविशेषाच्च विशेषो भवति—लघुलघुतरौ लघुतमस्तीव्रस्ती-
व्रतरस्तीव्रतम इति । तद्विशेषाच्च बन्धविशेषो भवति ॥ ७ ॥

टी०—एषामेकोनचत्वारिंशत्साम्परायिकास्रवाणामित्यादि भाष्यम् । एषामिति

अनन्तरसूत्रोपन्यस्नेन्द्रियादिसम्बन्धमाचष्टे । कियन्तः पुनस्ते इति सङ्ख्याया निश्चयार्थमाह—
 एकोनचत्वारिंशदिति । स्वशब्देनैवोक्तत्वाद् बहुत्वस्य न पुनर्बहुवचन सङ्ख्याशब्दात् । ईर्या-
 पथव्यवच्छेदायाह—साम्परायिकास्ववाणामिति । सम्परायः प्रयोनन कर्मव नान्यत् तस्मा-
 स्त्राः—प्रवेशमार्गास्तेषा विशेषो भवतीति सम्बन्धीयम् । कुत इत्याह—तीत्रभावादित्यादि ।
 तीत्रादिभ्यः कृतद्वन्द्वेभ्यः । पञ्चमी हेतौ । भावोऽप्यधिकरणत्वं पृथग् व्याख्येय इत्याशङ्का-
 र्थां प्रत्येकमभिसम्बन्ध दर्शयति—तीत्रभावात् मन्दभावात् ज्ञातभावाद्ज्ञानभावा-
 दिति । तीत्रः—प्रकृतो भाव—परिणामस्तस्मात् तीत्रभावाद्देतो कर्मन्वविशेषः, सातिशयश्च
 तीत्रपरिणामः, तद्यथा—तीत्रस्तीत्रतरस्तीत्रतमः । कारणभेदश्च कार्यभेदानुविधावी । कार्यभे-
 दोऽपि हि कारणभेदमवगमयतीति, अतः परिणाममात्रापेक्षया जात्मा कर्म भवति । तथा मन्द-
 स्तीत्र स्वल्पो भावस्तस्माच्च कर्मभेदोऽप्यवभावी, स्वल्प एवान्तर परिणामो यदा मृदुर्भवति तदा
 कर्मत्रयोऽपि स्वल्पपरिणामापेक्षरान्मृदुरेव भवति, न जातुचित् तीत्रभावनतुल्यो वन् । यथा
 मिहस्य हन्तुर्गोधातिनश्च समानेऽपि प्राणातिपाते निवृत्तेऽपि गणितनधनामिष्टश्रमणोद्भूतपरितोष-
 निर्भरचेतसः केसरिव्यापादिनः शौर्योमिनिवेशत् प्रदीपिततीत्रभावस्व बहुल भवति कर्मबन्धः ।
 स चापि तीत्रो भावः कदाचिदधिमात्रः कदाचिदधिमात्रमध्य कदाचिदधिमात्रमृदु कदा-
 चिन्मध्याधिमात्र कदाचिन्मध्यम कदाचिन्मध्यमृदु कदाचिन्मृद्वधिमात्र कदाचिन्मृदुम-
 ध्यः कदाचिन्मृदुरिति नानापर्यवसायापेक्षत्वात् । इतरस्य तु सर्वजननिन्द्यस्य धिक्काराद्युपवातक-
 वचनाकर्णनापारचिन्तोद्घृत्तस्य कृतेऽपि कर्मणि मन्दपरिणते स्वल्प कर्मन्वो भवति । तथा
 ज्ञातभावात्ज्ञातभावाच्चेति । ज्ञातस्य भावो ज्ञातभावः । ज्ञातमस्यास्तीति अर्शआदिपाठदेव
 ज्ञात आ मा, ज्ञानाद् उपयुक्तस्य तस्य यो भावः—परिणामः स ज्ञातभावः—अभिसन्धाय प्राणा-
 तिपातादौ प्रवृत्तिः, अपर एतद्विपरीतः, स खल्वन्ततभावोऽभिसन्धाय प्राणातिपातकारीत्य-
 त्नापि पूर्ववद्वय कर्मत्रयविशेषो द्रष्टव्यः । यो हि मृगमेवाभिसन्धाय व्यापादयामीति शिली-
 मुण्डश्लेषमाचरति, यथा स्थाणु विद्यामीति कृताभिसंधि परिणममृद्विनिपातितथान्तरालनती
 तेन परिणामा मृग कपोतो वा, तुल्यप्राणातिपातक्रिययोरप्यनयोर्निमित्तविशेषाद् वन्व
 विशेषोऽप्येव, प्राच्यस्य प्रकृतो बन्ध, पाथात्यस्याभिसन्धेः कयायत्दिप्रमादवशरतिनः
 पूर्वकादव्य कर्मत्रयः, यस्मान्न विना रागात् क्षेपः शरस्य समवति, रागश्च प्रमादः ।
 यत एवमाह—अज्ञानसंशयमिथ्याज्ञानरागाद्वेपमृत्पन्नवज्ञानधर्मानादरयोगदुष्प्रणिधानमित्य
 एप्रकार प्रमाद प्रकृष्टरूपायलेश्यात्राधानाज्ञानप्रभयः पौरुषेयपरिणामसमुत्थानः कटुविपाको
 नरकरावाहितसस्कार तीत्रादिसातिशयः मध्यकपायलेश्योदयनलाधानो मध्यममध्यतरा
 दिभेद प्रनुकपायलेश्यापरिणतिप्रमादबलाधिष्ठानवासनासातित्वान्मन्दमन्दतरादिभेदः ।
 तथा धीर्यविशेषाद् अधिकरणविशेषाच्चेति । नीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमना लब्धि धीर्यम्—

आत्मनः शक्तिः सामर्थ्यं महाप्राणता । तच्च वज्रर्षमनाराचसहननीयापेक्षमेव त्रिपृष्ठादीनां
 संरब्धसिंहपाटनादिलक्षणम् । सिंहादीना च मदजलावसेकपिच्छिलीकृतगण्डस्यलमुखमहावा-
 रणादिविदारणाभिभ्यक्त तस्य विशेषः—अतिशयस्तस्माद् वीर्यविशेषात् कर्मबन्धविशेषः ।
 अत्राप्यधिमात्रादिभेदप्ररूपणा पूर्ववत् कार्या । मन्दप्राणस्य तु कृच्छ्रेण धृतोऽपि न तादृगुत्कर्ष-
 विशेषो भवति यादृशो महाप्राणस्य, अतो वीर्यातिशयः कर्मबन्धनिमित्तमस्तीति । अधि-
 क्रियते येनात्मा दुर्गतिप्रस्थानं प्रत्यधिकरणं तन्निर्भर्तनासंयोजनादिभेद वक्ष्यते । तद्विशेषाच्च
 तदतिशयात् कर्मबन्धातिशयः । प्रतिदिवसमेव हि निर्धृणमनसो निर्मयाः प्राणिप्राणव्यापत्तये
 मृपास्तेयादिकृतवक्रश्रुतीः सृजन्ति ते चाधिकरणविशेषाः क्लेशोपादान प्रति प्रकर्षवर्तिनः
 कूटगलयन्त्रप्राप्राशदेव इत्यादिकादधिकरणविशेषाच्च विशेषो भवति बन्धस्येति । अज्ञातभा-
 वाच्च सचेतयता भवति कर्मबन्धस्तथा सप्तमेऽध्याये वक्ष्यामः ॥ लघुरित्यादिना तीत्रान्मन्द-
 स्यापरुर्षं दर्शयति । तथा ज्ञातभावादज्ञातमानस्य वीर्यातिशयान्मन्व्यमन्दीर्ययोरधिकरणाति-
 शयाच्च मध्यमन्दाधिकरणविशेषयोरपकर्षोऽग्रगन्तव्यः, तथा मन्व्यमन्दप्रतिद्वन्द्विनः प्रकृतस्य
 प्रदर्शनं तीव्रस्तीव्रतरस्तीव्रतम इति । तीत्रमन्दग्रहणात् मन्व्यपतितस्य मध्यमभावस्यापि
 ग्रहणम् । मध्यमो मन्व्यमतरो मध्यमतमः । एते च तीत्रमध्यमन्दाः प्रकर्षापकर्षवर्तित्वादिधि-
 मात्रादिभेदेन भिन्वा व्याख्यायाः । इतिशब्दः समस्तसाम्परायिककर्महेतुसद्ग्रहार्थः । तद्वि-
 शेषाच्च बन्धविशेषो भवतीति तद्वित्यनेन तीत्रमध्यमन्दाः परामृश्यन्ते । तीत्रादीना
 विशेषस्तद्विशेषस्तस्मात् तद्विशेषाद् बन्धविशेष इत्यतः सतीष्वपीन्द्रियकपायात्रतक्रियासु तीत्र
 भावाद्यपेक्ष एव कर्मबन्धः सिद्धः ॥ ७ ॥

भा०—अत्राह—तीव्रमन्दादयो भावा लोकप्रतीताः । वीर्यं च जीवस्य क्षायो-
 पशमिकः क्षायिको वा भाव इत्युक्तं (अ० २, सू० ४-५) । अथाधिकरणं
 किमिति ? अत्रोच्यते—

टी०—अत्रारेत्यादिः सम्बन्धग्रन्थः । अत्रेत्यतिक्रान्तसूत्रव्याख्यानाप्रसाने परः प्रक्षयत्य-
 जानानः— तीव्रमन्दादयो भावाः । आदिग्रहणात् ज्ञाताज्ञातभावपरिग्रहः । एते लोकप्रतीताः ।
 लोक्यत इति लोकः—प्रेक्षापूर्वकारी शिष्टजनः, सामान्येन वा रथ्यापुल्यादिलोकस्तस्य प्रतीता-
 स्तीत्रादयः प्रकर्षापकर्षादिलक्षणा इति, नैवा लक्षणं प्रष्टव्यं वीर्यं चात्मनो वीर्यान्तरायकर्मक्षयोप-
 शमप्रयोजनः क्षयप्रयोजनो वा भावः—आत्मनो भवन परिणामविशेषः, शक्तिलक्षण इत्युक्तं—
 निश्चितम् । अथाधिकरणं किं तीत्रादिगोचरत्वाद् विप्रतिपत्तेश्चाधिकरणविषय एव प्रश्नः, प्रथ-
 मतर वाऽतिसक्षिप्तमुक्तमधिकरणम्, अधुना तद्विस्तरार्थिना तीत्रादिभावपरिज्ञानानन्तरमधिकरणं
 पृच्छयते— किंस्वरूपमधिकरणमिति । अत्रोच्यते इत्याहाचार्यः । अत्र—अधिकरणस्वरूपप्रश्ने
 अभिधीयते तेषां तीत्रादीनां [द्वि]विधा ।

अधिकरणस्य द्वैविध्यम् सूत्रम्—अधिकरण जीवाजीवा ॥६-८॥

टी०—अथवा यस्मिन् सति त्रिविधासूत्रप्रवृत्तिस्तदधिकरणमनिर्धारितभेदम्, अतस्तद्भेदनिर्दिष्टारविषयेदमाचष्टे—अधिकरण जीवाजीवा ॥ साम्प्रदायिककर्मग्रन्थ* प्रस्तुतस्तस्य विषय आसन्नोऽधिकरणम् । तीत्रादीना जीवाजीवविषयत्वात्, जीवानजीवान् वा विषयीकृत्य सत्त्वा. प्रवर्तन्ते तीत्रादिभावेन । ते च जीवा अजीवा वा तीत्रादिभावेन भवितुं परिणन्तरात्मनो विषयमुपेता* साम्प्रदायिककर्मग्रन्थहेतुो भवतीति दुर्गतिप्रस्थाननिमित्तत्वादधिकरणशब्दवाच्या । ननु चाधिकरणिकी क्रिया प्रागेवविधैवोक्ता, किमर्थं पुनरधिकरणमुच्यते ? चरितार्थत्वादन्वयोपदेश एव ज्यायानिति, अत्रोच्यते । पूर्वेण क्रियासहायद्रव्यादानमात्रविश्रयया कीर्तितमाधिकरणिक्यम्, इह पुनरासन्नोत्कर्षपरुषोपादानसामर्थ्यादनमिहितविशेषकृत्यार्थमिदमुच्यते—जीवाजीवा । इतरेतरयोगद्वन्द्वः । द्विवचनप्रसङ्ग इति चेत् तत्र । व्यक्त्या पर्यायभेदस्य विवक्षितत्वादिति, जीवाजीवाधिकरणमित्यस्तु सूत्रे लघुत्वादित्युच्यते जीवाजीवावेनाधिकरणमिति समानाधिकरणत्वस्येत्याशङ्क्या जीवाजीवद्रव्यमात्रसम्प्रतीतेरासन्नविशेषाभावात् स्यात् । आसन्नस्य हि क्रियालक्षणस्य जीवा कारण-निमित्तमित्यन्ते ॥ स चैव सति न सिध्यतीति पुरातन एव पाठः सार्थीयान् । तस्मादासन्नवस्यात्मपरिणामस्य प्रयोगलक्षणस्य वारथ्येतनोऽचेतनो वा पदार्थ उत्पत्तौ निमित्तमिति हिंसादिपरिणामो जीवाधिकरणोऽजीवाधिकरणश्चेत्येवमेवार्थं भाष्येण स्फुटयति—

भा०—अधिकरण द्विविधम्—द्रव्याधिकरणं भावाधिकरणं च । तत्र द्रव्याधिकरणं उदेनभेदनादि । शस्त्रं च दशविधम् । भावाधिकरणमष्टोत्तरशतविधम् । एतद्बुभय जीवाधिकरणमजीवाधिकरणं च ॥ ८ ॥

टी०—अधिकरण द्विविधमित्यादि भाष्यम् । दुर्गत्यधिकारादधिकरणम् । तच्चै(कै)-कशो द्विप्रकार, जीवविषय जीवा(द्रव्या)धिकरण भावाधिकरणं च । अजीवविषयमपि द्रव्याधिकरण भावाधिकरणं च । समुच्चयार्थशब्दः । द्रव्यमेवाधिकरणं द्रव्याधिकरणम् । एव भावाधिकरणमपि । तत्र द्रव्याधिकरणं उदेनभेदनादि । शस्त्रं च दशविधम् । तत्रेति तयोर्द्रव्यभावाधिकरणयोर्द्रव्याधिकरणं तावदुच्यते । उद्यते येन परशुनासीव्यधनादिना तत् उदेनम् । मिद्यते येन मुद्गरकोणकादिना तद् भेदनम् । आदिग्रहणात् शोदनविशसनोद्बन्धनपन्नाभिधातादि वक्ष्यमाणं निर्वर्तनादिमूत्रे ॥ ननु चादिग्रहणादव नानाविधशस्त्रान्तर्भावोऽपि द्रव्यरूपत्वात् किमर्थं भेदेनोपादानं शस्त्रस्येति ? उच्यते—सत्याविशेषनिर्धारणार्थं दशैव प्रकाराः शस्त्रस्येति । चशब्दोऽवधारणार्थः । द्रव्यशस्त्रं दशविधमेव परश्वधदहनविपलवनस्नेहक्षाराम्लानि अनुपपुक्तस्य च मनोवाक्यापास्रयः । एतेन द्रव्याधिकरणेन जीवाजीवौ विषयीकृत्य साम्प्रदायिक कर्म गच्छते । तद्यथा—पाणिपादशिरोऽर्यादीनां परश्वादिना छेदः । अधिना दहनं

१ 'करणतया कस्येत्याशङ्क्या' इति प्रतिभाति । २ 'शस्त्रदहनं' इति क-पाठ ।

सचेतनानाम् । विषेण मारणम् । लवणेन पृथिव्यादिकायाद्युपघातः । स्नेहेन घृततैलादिना चैषामेवोपघातः । क्षारेण सकलत्वद्मांसाद्यनर्कतनम् । अम्लेनाप्यारनालादिना पृथिव्यादि-
कायोपघातः । अनुपयुक्तस्य च कायाद्यो या चेट्टामभिनिर्वर्तयन्ति तथा तथा कर्म बध्यत
इति । अथ भावाधिकरणं कतिप्रकारमित्याह—भावाधिकरणमष्टोत्तरं शतम् । भावः—
तीन्नादिपरिणाम आत्मनः, स एवाधिकरणं तच्चाष्टोत्तरशतभेदमष्टोत्तरशत भेदानामागा-
म्यनन्तर सूत्रेण भावयिष्यत इत्येदुभयमाख्यातं यत् प्राक् पृष्ट परेण जीवाधिकरणमजीवाधि-
करणं च, नातः परमन्योऽधिकरणभेदोऽस्तीति ॥ ८ ॥

सूत्रम्—तत्र—आद्य सरम्भसमारम्भारम्भकृतकारितानुमत-

कपायविशेषैस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ९ ॥

टी०—तत्रेत्यनेन सम्बन्ध सूचयति, तयोर्जीवाजीवाधिकरणयोरनन्तरसूत्रप्रस्तुत-
योर्जीवाधिकरणं तावदुच्यते, आद्यं संरम्भसमारम्भेत्यादि सूत्रम् ॥

भा०—आद्यमिति सूत्रक्रमप्रामाण्याजीवाधिकरणमाह । तत् समासत-
जीवाधिकरणस्य स्त्रिविधम् । संरम्भः १ समारम्भः २ आरम्भः ३ इति ।
भेदप्रभेदाः एतत् पुनरेकशः कायवाद्मनोयोगविशेषात् त्रिविधं भवति ।
तद्यथा—कायसंरम्भः वाक्संरम्भः मनःसरम्भः; कायसमा-
रम्भः वाक्समारम्भः मनःसमारम्भः; कायारम्भः वागारम्भ मनआरम्भ इति ॥

टी०—आदौ भवमाद्यम् । इतिशब्दः शब्दपदार्थकः । किं कृतं पुनराद्यत्वं किं वा
तदाद्यमित्याह—सत्रक्रमप्रामाण्याजीवाधिकरणमाह । सूत्रक्रमः—सूत्रानुपूर्वीं सूत्रसन्निवेशः
तत्प्रामाण्यादाद्यम् । किं तत् ? जीवाधिकरणमित्याह सूत्रकारः । तत् जीवाधिकरणं समा-
सतः—सक्षेपतः त्रिविधं—त्रिप्रकारम् । प्रकारत्रयप्रदर्शनायाह—संरम्भः
सरम्भादीना व्याख्या समारम्भ आरम्भ इति । तत्र प्राणातिपातादिसकल्पावेशः सरम्भः ।

तत्साधनसन्निपातजनितपरिहापनादिलक्षणः समारम्भः । प्राणातिपा-
तादिक्रियानिवृत्तिरारम्भः । एतदिति जीवाधिकरणं परामृशति । पुनःशब्दः क्रियाव्यावृ-
त्त्यर्थः । सकृद् भिन्नं संरम्भादिभेदेन जीवाधिकरणं भिद्यते । एकश इत्येकैकम् । सरम्भा-
विकरणादि कायवाद्मनोयोगविशेषात् त्रिविधं भवति । कायाद्यः प्राग् व्याख्यात-
स्वरूपाः । कायसरम्भाधिकरणं वाक्संरम्भाधिकरणम्, एवं समारम्भारम्भयोरपि कायादिभेदेन
च त्रैविध्यं वाच्यम् । योगभेदेन विकल्प्य सरम्भादीनधुना क्रियाद्वारेण योगान् विकल्पयति—

भा०—तदप्येकशः कृतकारितानुमतविशेषात् त्रिविधं भवति । तद्यथा—
कृतकायसंरम्भः कारितकायसंरम्भः अनुमतकायसंरम्भः; कृतवाक्संरम्भः
कारितवाक्संरम्भः अनुमतवाक्संरम्भः; कृतमनःसरम्भः कारितमनःसरम्भः

अनुमतमनःसरम्मः इति । एव समारम्भारम्भावपि । तदपि पुनरेकदाः कपाय-
विशेषाच्चतुर्विधम् ॥

टी०—सरम्म कायेन करोति वाचा करोति मनसा करोतीति । एव कारयत्यपि
विकल्पत्रय, तथाऽनुमन्यते चेति विकल्पत्रयमेव । कृतत्रचन स्वतन्त्रकर्तृप्रतिपादनार्थम् ।
कारित्वामिधान प्रयोज्यपरतन्त्रप्रदर्शनार्थम् । अनुमतित्रचन प्रयोजकस्य मानमपरिणामप्रद-
र्शनार्थम् । एतदेव भाष्यकारो दर्शयति—तद्यथा—कृतकायसरम्म इत्यादिवचननवकेन ।
यथाऽऽदौ कायसरम्मः कृतकारितानुमतभेदेन विकल्पितः, एव समारम्भारम्भावपि कृतकारि
तानुमतविकल्पितौ वाच्यौ । समारम्म करोति समारम्म कारयति समारम्ममनुमन्यते काये
नेत्यादिर्नयथा विकल्पना । तथाऽऽरम्म करोति कारयति अनुमोदते चेति नवैव विकल्पा
वेदितव्याः । तदधीत्यादिना पुनश्चतुर्था भिनत्ति । कृतकायसरम्भादिकरणादि पुनरेकैकं
कपायविशेषाच्चतुर्विधं भवति । कपाया' प्रागभिहितलक्षणा' । सामान्येन विशेषो भेदस्त-
द्भेदाच्चतुर्विधं भवति ।

भा०—तद्यथा—क्रोधकृतकायसरम्मः मानकृतकायसरम्मः मायाकृतका-
यसरम्मः लोभकृतकायसरम्मः, क्रोधकारितकायसरम्म मानकारितकायसं-
रम्मः मायाकारितकायसरम्मः लोभकारितकायसरम्मः, क्रोधानुमतकायसरम्मः
मानानुमतकायसरम्मः मायानुमतकायसरम्मः लोभानुमतकायसरम्मः । एवं
चाङ्मनोयोगाभ्यामपि वक्तव्यम् । तथा समारम्भारम्भौ ॥

टी०—तद्यथेत्यादिना दर्शयति यथाभिहितलक्षणान् विरूपान् क्रोधकृतकायसं-
रम्मः । एव मानमायालोभकृतसरम्म इत्यपि वाच्यम् । एवं क्रोधकारितकायसरम्मः
मानमायालोभकारितकायसरम्म इत्यपि वाच्यम् । तथा क्रोधानुमतकायसरम्मः मानमा-
यालीमानुमतकायसरम्म इत्यपि वाच्यम् । एवं चाङ्मनःसयोगाभ्यामपि वक्तव्यमित्यति-
देशत्रयम् । एवमित्युक्तप्रकारेण वाग्योगेनापि क्रोधादिविशिष्टेन वाच्यम् । क्रोधकृतवाक्स-
रम्म मानमायालोभकृतवाक्सरम्म इत्यपि वाच्यम् । तथा क्रोधकारितवाक्सरम्मः मान
मायालोभकारितवाक्सरम्म इत्यपि वाच्यम् । तथा क्रोधानुमतवाक्सरम्मः मानमायालो-
भानुमतवाक्सरम्म इत्यपि वाच्यम् । एवं मनोयोगेनापि क्रोधादिविशिष्टेन विकल्पा एतावन्तो
वाच्याः । क्रोधकृतमनःसरम्मः मानमायालोभकृतमनःसरम्म इत्यपि वाच्यम् । तथा क्रोध
कारितमनःसरम्मः मानमायालोभकारितमनःसरम्म इत्यपि वाच्यम् । क्रोधानुमतमनःसरम्मः
मानमायालोभानुमतमनःसरम्म इत्यपि वाच्यम् । एवमेते पट्टनिशङ्कभेदाः, तद्यथा—क्रोधकृ-
तकायसरम्म इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतिपादिता । तथा समारम्भारम्भाविति अतिदेशेन समा-
रम्मस्य पट्टनिशङ्कभेदस्य सरम्मवद् प्रतिपादयति । क्रोधकृतकायसमारम्म इत्येवमतिक्रान्तग्रन्थः

पुनरावर्तनीयः । ततश्च द्वितीया षट्त्रिंशत् लभ्यते । तथा क्रोधकारितकायारम्भ इत्यप्यभ्याव-
र्तमाने ग्रन्थे षट्त्रिंशदेव विकल्पानां प्राप्यते । एवमेवा षट्त्रिंशत् त्रिकाराऽपि पिण्डिताऽष्टोत्तर
परिणामशत भवतीत्येतदेवोपसर्जिहीर्षन् दर्शयति—

जीवाधिकरणस्य विकल्पसङ्ख्या
 भा०—तदेवं जीवाधिकरणं समासेनैकशः षट्त्रिंशद्विकल्पं
 भवति । त्रिविधमप्यष्टोत्तरशतविकल्पं भवतीति ॥
 संरम्भः संकल्पः, परितापनया भवेत् समारम्भः ।
 प्राणिवधस्तवारम्भः, त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

टी०—तदेवं जीवाधिकरणं समासेनेत्यादि यत् प्रस्तुत जीवाधिकरणं तदेवं समा-
सेन-संक्षेपेण एकैक सरम्भाधिकरणं समारम्भाधिकरण आरम्भाधिकरणं च षट्त्रिंशद्विकल्पं
भवति । त्रिविधमपीति समुच्चयेऽपिशब्दः । तिस्रोऽपि षट्त्रिंशतः शतमष्टोत्तर विकल्पानां
भवतीति भाष्यानुसारणमवसायैव सूत्र एव स्फुटीकरणाय पुनरुच्यते, संरम्भादीना कषायावमा-
नानामाहितद्वन्द्वानां विशेषशब्देन समानाधिकरणस्तत्पुरुषः पृष्ठीसमाप्तो वा प्रत्येकं वा
विशेषशब्देनाभिसन्धसामर्थ्यात् संरम्भादिविशेषे रिति तृतीयानुपपत्तिः, क्रियावादिपदार्थान्त-
राभावात्, न वाक्यशेषोपपत्तेः प्रविश पिण्डीमिति यथा तथेहापि क्रियापदावधारणमेकैक
भिद्यात्, एकमेकं श्रीस्त्रीन् भेदान् कुर्यादिति वा, योगादीनामानुपूर्ववचनं पूर्वापरविशेषणत्वात् ।

तस्मात् क्रोधादिचतुष्टयकृतकारितानुमतभेदात् कायादीना सरम्भममा-
रम्भविशेषाः षट्त्रिंशद् विकल्पाः स्फुटीक्रियन्ते यन्त्रेण । उद्धृतक्रोधप-
रिणाम आत्मा करोति स्वयं कायेन संरम्भमिति प्रथमविकल्पः । तथा
आविर्भूतमानपरिणाम आत्मा करोति स्वयं कायेनेति द्वितीयः ।
तथोपजातमायापरिणतिरात्मा करोति स्वयं कायेन सरम्भमिति
तृतीयः । तथा लोभकषायग्रस्तः करोति स्वयं कायेन सरम्भमिति
चतुर्थः । एवं कृतेन चत्वारो विकल्पाः । कारितेन चत्वारः । अनुमत्यापि चत्वारः । एते
द्वादश कायेन लब्धाः । तथा वाचाद्वादश, मनमाऽपि द्वादश, एते षट्त्रिंशत् संरम्भेण लब्धाः ।
तथा समारम्भेणापि षट्त्रिंशत्, आरम्भेणापि षट्त्रिंशत्, इत्येवमष्टोत्तर विकल्पशत भवति । का
पुनर्भाविना ? योगनिमित्तं हि कर्म घन्ध्यते “कायवाङ्मनःकर्म योगः” (अ० ६, सू० १)
इति वचनाद्, घन्ध्यस्थितिः । कोपादिकषायाञ्जनशरीकारात् स्वयं करणपरिणतौ सत्या
कारितानुमतिपरिमौणद्वारेण च प्राणातिपातादिसकल्पपरितापनाव्यापत्तयः साम्परायि-
ककर्मघन्ध्यहेतवो भवन्तीति प्रतिपादितं प्राक् । कायादयो व्यस्ताः समस्ताश्च घन्ध्यहेतवः ।
समस्तास्तु प्रधानोपसर्जनतया च घन्ध्यहेतव इति प्रतीतम् । एवमेतज्जीवाधिकरण विकल्प्य
भावनीयमिति ॥ ९ ॥

कृतकारितादि यन्त्रम्		
कषाय	कषाय	कषाय
कृत	कारित	अनुमत
४	४	४
काय	वाक्	मन
१२	१२	१२
३६	३६	३६

भा०—अद्याह—अथाजीवाधिकरणं किमिति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादिना सम्यन्ध प्रतिपादयति । अत्रेति जीवाधिकरणव्याख्याना-
साने परोऽन्यबुध्यमान आह—अथाजीवाधिकरणं किमिति । अयेत्यानन्तर्यायः । जीवा-
धिकरणान्दानन्तरमजीवाधिकरणं प्राक् निरदेशि सूत्रकारेण तत् किमिति—किंस्वरूपं—किंस्वभाव
तत् ? । इतिकरणः प्रश्नेयत्ताप्रतिपादनार्थः । एव प्रश्ने अत्रोच्यते इत्याहाचार्यः । अत्र
प्रश्नेऽनुरूपमुत्तरमभिधीयते—

सूत्रम्—निर्वर्तनानिक्षेपसयोगनिसर्गा द्विचतुर्दित्रिभेदाः परम् ॥ १० ॥

टी०—निर्वर्तनादयः कृतद्वन्द्वा यथाक्रमं कृतद्वन्द्वैरेव ज्ञादिभिः समानाधिकरणा
द्रष्टव्याः । अधिकरणमित्यनुवर्तते, तत् परमित्यनेनाभिमन्मध्यतेऽजीवाधिकरणं, तन्निर्वर्त-
नादिभेदाच्चतुर्धा अजीवविषयात् निर्वर्तनानिक्षेपसयोगनिसर्गात् कुर्वन्
निर्वर्तनादीना व्याख्या रागद्वेषाद्वानाम् साम्प्रदायिक कर्म वध्नाति, निर्वर्त्यमानमजीवद्रव्यम् ।
निर्वर्तना निर्वर्त्यमानप्रयोजना । 'निर्वर्त्येति भावसाधनो वा । सा
द्विधा मूलोत्तरगुणभेदात् । निक्षिप्यतेऽऽसाविति निक्षेप'—स्याप्य' कश्चिदजीव एव । स चतुर्वि-
धोऽप्रत्यवेक्षित्वादिभेदात् । भावसाधनो वा । सयोजनं सयोगः एकत्वीकरणं वा मिश्रणम् । तद्
द्वेषा आहारोपकरणभेदात्, निसर्जनं नियमः त्यागः उद्गमम् । तत् त्रिधा कायादिभेदात् ।
परवचनमनर्थकं पूर्वप्राद्यवचनात्, अस्मिन् वा सति आद्यवचनमनर्थकं अर्थोपचिसिद्धेरिति-
चेत् तन्न । अन्तरङ्गताप्रतिपादनार्थत्वात् आद्यशब्दस्य बहिरङ्गताप्रतिपादनार्थत्वाच्च परशब्दस्येति
विशिष्टार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वाद्गुणमय न्याय्यमित्यमुमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति—

भा०—परमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यादजीवाधिकरणमाह । तत् समासतश्च-
तुर्दिघम् । तद्यथा—निर्वर्तना निक्षेप' सयोगो निसर्ग इति ।

टी०—पर बहिरङ्गम्, इतिकरणशब्दः । पदार्थकः । प्रतिविशिष्टपुरप्रणीतसूत्रक्रमस्य
प्रमाणत्वात् पर—बहिरङ्गमप्रधानमजीवाधिकरणमाह । जीवपरिणामोऽभ्यन्तरङ्गस्तदायत्तत्वात्
कर्मवन्धस्य, निमित्तमात्रत्वाद् बहिरङ्गमजीवाधिकरणम् । इष्टाभिधायी वा परशब्द' । प्राप्नो-
गिका वससा वा निर्वर्तनादयोऽप्यवसेषा । ज्ञाय च जीवविषयत्वाद् भावाधिकरणमुक्त
कर्मवन्धहेतुर्मुत्तरपतः । इदं तु द्रव्याधिकरणमुच्यते । परम्—अमुख्यं निमित्तमात्रत्वात् । तदजीवा-
धिकरणं समासत'—सत्सेपतः । चतुष्प्रकारं भवति । समासग्रहणान्मूलोत्तरगुणादिभेद'शरीरादिः
शस्त्रकवचव्यास मूहमप्रभेद आपादितो भवति ॥ तद्यथेत्यादिना चतुरो विकल्पान् स्वरूपतः
पठति—निर्वर्तनेत्यादि । इतिकरणो मूलभेदेयत्ताप्रतिपादनार्थः । प्राग् व्याख्याताः शब्दनि-
र्भेदद्वारेण निर्वर्तनादयः । अधुना भेदद्वारेण स्वरूपकथनमेषां क्रियते—

१ 'वया निर्वर्तनानिक्षेपसयोगनिसर्गोति इवेन्द' इति ग-पाठः । २ 'निवर्तयति' इति ग-पाठः ।

भा०—तत्र निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधम्—मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमुत्तरगुण-
निर्वर्तनाधिकरणं च । तत्र मूलगुणनिर्वर्तना पञ्च शरीराणि वाह्मनःप्राणापानाश्च ।
उत्तरगुणनिर्वर्तना काष्ठपुस्तचित्रकर्मादीनि ॥

टी०—तत्रेत्यादि । तत्र—तेषु निर्वर्तनादिषु निर्वर्तना तावद् व्याख्यायते । निर्वर्तनैना-
धिकरणं निर्वर्तनाधिकरणम् । अधिकरणमिति समानाधिकरणः, भाजसाधनपक्षे पृष्ठीतत्पुरुषः
निर्वर्तनाया अधिकरणम् । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तद् द्विविधं—द्विप्रकारम् । प्रकारद्वयप्रदर्शना-
र्थमाह—मूलगुणेत्यादि । चशब्दः समुच्चये । मूल चासौ गुणश्च मूलगुणः । मूलमाद्यं प्रतिष्ठा
संस्थानाख्यो गुणो मूलगुणः स एव निर्वर्तनाधिकरणम् । स हि निर्वृत्तः सन् अधिकरणी-
भवति कर्मग्रन्थस्य । तथाऽङ्गोपाङ्गसंस्थानमृदादितैस्त्रयादिरुत्तरगुणः सोऽपि निर्वृत्तः सन्नधिक-
रणीभवति कर्मग्रन्थस्योत्तरगुण एव निर्वर्तनाधिकरणम् । तत्र मूलगुणनिर्वर्तना—पञ्च शरी-
राणीत्यत्राधिकरणशब्दो नोदितो भाष्यकृता लाघवैपिणा । अनुक्तोऽपि च प्रत्यासत्तेर्गम्यते, अतो
मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणम् । औदारिकादीनि पञ्च शरीराणि । तानि च द्वितीयाध्याये व्याख्या-
तानि प्रकृतवस्तुनि योज्यन्ते । औदारिकशरीरवर्गणाप्रायोग्यद्रव्यैर्निर्मापितमौदारिकशरीरस-
ंस्थानं प्रथमसमयादारभ्य मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमात्मनो भवति, बन्धनिमित्तत्वात् । उत्त-
रगुणनिर्वर्तनाधिकरणमौदारिकस्याङ्गोपाङ्गमृजाकर्णवैधात्रयवसंस्थानादि ।

निर्वर्तनाधिकरणस्य वैक्रियस्यापि वपुषः स्ववर्गणाप्रायोग्यद्रव्यनिर्मापितमादिममयादारभ्य
स्वरूपम् संस्थानं मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणम्, अस्य उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणमङ्गो-
पाङ्गकेशदशननखादिकम्, आहारकशरीरस्यापि स्ववर्गणाप्रायोग्यपुद्गलद्र-
व्यनिर्मापितं संस्थानं मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणम्, उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणमङ्गोपाङ्गादि, कर्म-
सङ्घातलक्षणस्य कर्मणस्यापि तद्योग्यद्रव्यनिर्मापितस्वसंस्थानं मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणम्, उत्त-
रगुणनिर्वर्तनाधिकरणमस्य नास्त्येव, तैजसस्याप्युष्णलक्षणस्याशितपीतपायकशक्तिमाजो लब्धि-
प्रत्ययस्य च परनिग्रहानुग्रहकारिणः स्ववर्गणानिर्मापितसंस्थानं मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणम्,
अस्याप्युत्तरगुणनिर्वर्तना नैवास्तीति ॥ वाह्मनःप्राणापानाश्चेति । चशब्दान्मूलगुण-
निर्वर्तनाभिसम्बन्धः । वाह्मनोऽवर्गणाप्रायोग्यद्रव्यनिर्मापितौ वाह्मनःसंस्थानविशेषौ मूलगुणनि-
र्वर्तनाधिकरणम् । तथा प्राणापानवर्गणाप्रायोग्यनिर्मापितौ उच्छ्वासनिश्वासाकारौ मूलगुणनिर्वर्तना-
धिकरणम् । एषामप्युत्तरगुणनिर्वर्तना न सम्भवत्येवेति । मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमित्य व्याख्याय
प्रकारान्तरेणोत्तरगुणनिर्वर्तनामाचिख्यासुराह—काष्ठपुस्तचित्रकर्मादीनीति । कर्मशब्दः
प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते । तत्र काष्ठकर्म कुट्टिमपुस्तपादीना कृतिः, अत एवोत्तरगुणनिर्वर्त-
नोच्यते । प्रसिद्धपुरुषाद्याकृते प्रतिविम्बनिर्वर्तनादेव पुस्तचित्रकर्मणी अपि वाच्यम् । पुस्त
कर्म सूत्रचीवरकादिग्रथितकृत्रिमपुत्रकादिकं, चित्रकर्मात्यन्तप्रसिद्धम् । आदिग्रहणात् लेप्यपत्र-

च्छेद्यजलकर्मभूकर्मपरिग्रहः । शब्दमप्यनेकाकारमारज्यात् कृपाणादि । यद्यस्यानता मूल-
गुणनिर्वर्तनाधिकरण, तीक्ष्णतोञ्जलताद्युत्तरगुणाधिकरणमिति ॥

अधुना निक्षेपाधिकरणस्वरूपनिर्धारणायाह—

भा०—निक्षेपाधिकरणं चतुर्विधम् । तद्यथा—अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणं
दुष्प्रमार्जितनिक्षेपाधिकरणं सहस्रानिक्षेपाधिकरणं अनाभोगनिक्षेपाधिकरण-
मिति ॥

टी०—निक्षेपाधिकरणं चतुर्विधमित्यादि । तद्यथेत्यादिना चतुरः प्रकारानादर्शय-
ति । अप्रत्यवेक्षिते—चतुष्पाऽनिरीक्षिते भूपदेशे निक्षेप्यस्य दण्डकादे' स्थापनमधिकरणं,
प्रत्यवेक्षितेऽपि भूपदेशे दुष्प्रमार्जिते रजोहरणेनाप्रमार्जिते वा निक्षेपोऽधिकरणं भवति ।
सुप्रमार्जितं त्वेकव्यवृत्तिरिति । तद्विपरीतं दुष्प्रमार्जितम् । सहसेति शक्यत्वाभावाच्चेतयतोऽप्य-
प्रत्यवेक्षितदुष्प्रमार्जितदेशे निक्षेपोऽधिकरणस्येतरोऽपि महत्ता निक्षिप्तः, अनाभोगोऽत्यन्त-
विस्मृतिः, नहीदं स्मरति प्रत्यवेक्षिते सुप्रमार्जिते च देशे निक्षेप्यम्, तथाविधस्य निक्षेपो-
ऽधिकरणमिति ॥

इदानीं संयोगाधिकरणद्वैविध्यमिति प्रदर्शनायाह—

भा०—संयोगाधिकरणं द्विविधम्—भक्तपानसंयोजनाधिकरणं उपकरणसं-
योजनाधिकरणं च ।

टी०—संयोगाधिकरणं द्विविधमित्यादि । तत्र भक्तमशनखाद्यस्वाद्यभेदात्
त्रिया । तस्य संयोजनं पाने मुसे वा व्यञ्जनगुडोपदशकलशाकादिना सह, तथा द्राक्षादा-
दिमपानकाद्यपि प्रासुकजलारनालादि च दण्डशर्करामरिचादिभिः, एव)तद्भक्तपानसंयोज-
नाधिकरणम्, उपकरणसंयोजनाधिकरणम् ।

सम्प्रति निसर्गाधिकरणत्रैविध्यप्रतिपादनायाह—

भा०—निसर्गाधिकरणं त्रिविधम्—कायनिसर्गाधिकरणं वाहनिसर्गाधि-
करणं मनोनिसर्गाधिकरणमिति ॥ १० ॥

टी०—निसर्गाधिकरणमित्यादि । कायः—शरीरमौदारिकादिभेदं तस्य निसर्गो-
न्यापापेवमुद्धानमधिधिना स्वच्छन्दत्वं इति यावत् । शक्यपाटनामिजलप्रवेशोद्ध्वनादिभिः ।
वाचोऽपि त्याग—प्रेरणं शास्त्रोपदेशादने । मनसश्चेति । अत्र वह्नियोपारतपेक्षया शरीरादीनाम-
जीवनिर्गमाधिकरणत्वमुक्तम् । जीवाधिकरणे चाल्मन' परिस्पन्दोऽन्तःपरिणामो योगः ।
मूठगुणनिर्वर्तनाधिकरणेऽवस्थानमानमेवामिति विशेषे ॥ १० ॥

भा०—अत्राह—उक्तं भवता (अ० ६, सू० ५) सकपायाकपाययोर्योगः साम्परायिकैर्यापथयोरस्रव इति । साम्परायिकं चाष्टविधं वक्ष्यते (अ० ६, सू० २८) । तत् किं सर्वस्याविशिष्ट आस्रव आहोस्वित् प्रतिविशेषोऽस्तीति ? । अत्रोच्यते—सत्यपि योगत्वाविशेषे प्रकृतिं प्राप्यास्रवविशेषो भवति । तद्यथा—

टी०—अत्राह—उक्तं भवतेत्यादिना सम्बन्धमाचष्टे । अत्र सामान्यास्रवविचारे भवतोक्तम् । किमुक्तमिति उक्तस्यानुवाद करोति—सकपायाकपाययोर्बन्धकयोर्योगः—कायादिव्यापारो यथासंख्यं साम्परायिकैर्यापथयोः कर्मणोरास्रवो भवति । इतिशब्द एवशब्दार्थे । एवमुक्तं भवतेति । साम्परायिकं चाष्टविधं ज्ञानावरणादिभेदेनाभिधास्यते कर्म जातिभेदेन । एव सति फलभेददर्शनात् सन्देहबीजसम्भवः । तस्मात् प्रष्टव्यम्—किं सर्वस्य ज्ञानावरणादेरष्टविधस्यापि कस्यापि कायादियोगोऽविशिष्टः—सामान्यलक्षण आस्रव आहोस्वित् प्रतिविशेषो—भेदः कर्म प्रति कश्चिदस्तीति । इतिरूपं प्रश्नेयत्ता दर्शयति । अत्रोच्यते इत्याहाचार्यः । अस्ति भेद इति सगिरामहे । योगसामान्येनाभेदे भवत्यपि योगसामान्येनैकरूपपुद्गलग्रहणे सति वक्ष्यमाणास्रवविशेषैः कर्मजाते 'फलभेद', यथा आहारः कश्चिदेकरूपोऽपि जग्यः प्राप्य जठर रस रुधिर-मास भेदो मज्जा-स्थि शुक्र मलविशेषमावेन परिणमते, तथैकप्रयोगचित्तेऽस्य कर्मण आस्रवभेदसम्भवे सति अष्टधा परिणामः प्रकृतिं प्राप्येति । प्रकृतिः—स्वभावः । किञ्चित् कर्म ज्ञानावरणस्वभाव किञ्चिद् दर्शनावरणस्वभाव इत्येवमष्टविधमपि भिन्नस्वभावं वक्ष्यते, अतः प्रकृतिमाश्रित्य आस्रवभेदः । तद्यथेत्यनेन तथा-स्रवभेद प्रति प्रकृतिं प्रत्यक्षीकरोति । नाप्यक्रमन्यस्तयोस्तावदाद्ययोः प्रकृत्योरास्रवभेदः ।

सूत्रम्—तत्प्रदोपनिह्वमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शना-
वरणयोः ॥ ६-११ ॥

टी०—प्रदोपादयः कृतद्वन्द्वा अपि तच्छब्देन सह निहितपट्टीतत्पुरुषसमासाः सूत्र-कृता निर्दिष्टाः । तयोः प्रदोपादय इति सामान्येनाभिनिर्वृत्ते समासे पश्चादिदमुच्यते—तयोरिति कयोः प्रदोपादय आस्रवा इत्याह—ज्ञानदर्शनावरणयोरिति । ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शने, आवरणम्—आच्छादनं ज्ञानदर्शनावरणयोरिति । एनमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति—

भा०—आस्रवो ज्ञानस्य ज्ञानवतां ज्ञानसाधनानां च प्रदोपो निह्वो ज्ञानावरणीयकर्मण आस्रवा मात्सर्यम् अनन्तराय आसादनं उपघात इति ज्ञानावरणा-
आस्रवा स्रवा भवन्ति । एतैर्हि ज्ञानावरणकर्म वध्यते । एवमेव दर्श-
नावरणस्येति ॥ ११ ॥

टी०—आस्रवो ज्ञानस्य ज्ञानवतामित्यादि भाष्यम् । उक्तलक्षण आस्रव-
स्तमभिमन्वधन् प्रदोषादिना एकैकेनैकप्रचनत् । तमेवाह—आस्रव इति । कस्यास्रवः
प्रदोषादि' क्रिययो वेति शङ्काया साम्प्रदायिकाएविविधकर्मप्रस्ताभात् प्रतिनिशितानुपूर्वी-
व्यवस्थातथाद्यप्रकृतिमेव सम्प्रतीति—ज्ञानस्येति । ज्ञानस्य सम्प्रन्धिन' प्रदोषादयो
ज्ञानविषयास्तदावरणस्य कर्मण आस्रवा भवन्ति । ज्ञान चेतना आत्मनः स्वरूप इति ।
तत्प्रतिपिपादायिपयेठमाह—एतैर्हि ज्ञानावरणकर्म बध्यते । यस्मादेतः करणभूत'-
अध्यवसायनिशेषैः प्रदोषादिभिरात्मना स्वपरिणामैः कर्म ज्ञानावरणाख्य बध्यते उपादीयते
गृह्यते तन्मादेव आस्रवा इति । एव ज्ञानावरणास्रवानाख्याय तच्चुल्यत्वाद् दर्शनावरणस्याति-
देश करोति—एवमेव दर्शनावरणस्येति । एवमेवेत्यनेनातिदेश प्रतिपादयति, यथा
ज्ञानावरणस्यास्रवा' प्रदोषादयस्तथा दर्शनावरणस्यापि कर्मण एत एवास्रवा बोद्धव्या' । दर्शन
चथुरचथुरवधिकेनलभेदम् । सामान्यमात्रोपयोग्येतेनादिविशेष, तस्यावरणं नमथा, निद्रा-
दयोऽपि हि यथोक्तलक्षणाथर्दुर्दर्शनादिविघातकारित्वात् तदावरणम्, अत्राप्युपघात इति । इति-
शब्देनाद्यार्थेनालस्यस्वपनशीलतानिद्रादरप्राणातिपातादयः परिगृह्यन्ते ।
दर्शनावरणीयकर्मण इतिशब्दस्तु ज्ञानदर्शनावरणयोरस्रवेयत्ताप्रदर्शनार्थ' । एवमुक्तेन प्रका-
शास्रवा रेण दर्शनस्य दर्शनमता दर्शनसाधनानां च प्रदोषादय आलस्यादयश्च
दर्शनावरणस्य आस्रवा भवन्तीति प्रतिपादितम् ॥ ११ ॥

इदानीमसद्वेद्यसद्वेद्ययोरस्रवाश्चिन्त्यन्ते, यथाऽनयोः कर्मप्रकृत्योर्नियमेनायमास्रवक-
लाप' । तद्यथा—दुःखशोकादिभिर्भूतत्रत्यनुकम्पादिभिश्च यथाक्रममसद्वेद्यसद्वेद्ययोरस्रवकला-
पोऽवगन्तव्य' सूत्रद्वयेन—

सद्वेद्यस्यास्रवा सूत्रम्—दु खशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्या-
त्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ ६-१२ ॥

असद्वेद्यस्यास्रवाः सूत्रम्—भूतत्रत्यनुकम्पा दान सरागसयमादि योगः
क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ ६-१३ ॥

टी०—दुःखादय' कृत्तद्वन्दा पडप्यास्रवा भवन्त्यसद्वेदनीयस्य कर्मण' । भूतत्रत्य-
नुकम्पादयोऽपि पञ्चाविहितद्वन्दाः मद्देदनीयस्य कर्मण आस्रवा द्रष्टव्या । तत्र प्रथमसूत्र-
भाष्यम्—

भा०—दु खं शोकः ताप' आक्रन्दनं वध. परिदेवनमित्यात्मसंस्थानि
परस्य क्रियमाणानि उभयोश्च क्रियमाणानि असद्वेद्यस्यास्रवा भवन्तीति ॥ १२ ॥

टी०—दुःखं शोकस्तापइत्यादि । तत्र दुःखयतीति दुःख बंधलक्षणं विरोधिद्रव्यान्तरोपनिपातादभिमतवियोगानिष्टश्रवणादसद्वेद्योदयापन्नः पीडालक्षणः दुःखादीना लक्षणानि परिणाम आत्मनो दुःखमित्यर्थः । अनुग्राहकस्तेहादिव्यवच्छेदे वैकृत्यविशेषः शोकः । अभमतद्रव्यवियोगादिपारिभाष्यादाविलान्तःकरणस्य तीत्रानुशयपरिणामस्तापः । परितापसयुक्ताश्रुनिपाताङ्गविकारप्रचुरविलापादिव्यक्तम् आक्रन्दनम् । प्राणिप्राणियोजन बंधः कशाद्यभिघातश्च सक्लेशप्रवणः । स्वपरानुग्रहनाथनमनुकम्पाप्राय परिदेवनम् । शोकादयस्तु सर्वे दुःखजातीया एव, तथापि पृथगभिधानमकारि सूत्रकारेण, तद्विषयासंग्घेयत्वेऽपि कतिपयनिशेषमन्वन्वेन तज्जात्याख्यानात् । इतिशब्द आद्यर्थे । आदिग्रहणाच्च निरनुकम्पत्वानाहननिहेठनदमनगन्धाङ्गोपाङ्गवेदनासक्लेशजननतीत्राशुभपरिणामप्राणिवघादयः परिगृह्यन्ते । आत्मा च परश्चोभय च तेषु स्थितानि दुःखादीन्यात्मपरोभयस्थानि । तद् विदृणोति—आत्मस्थानीति । स्वात्मनि वर्तमानानि ययोक्तलक्षणानि दुःखादीनि सर्वज्ञप्रणीतागमनिरपेक्षाणि असद्वेद्यस्य कर्मण आस्रजा भवन्ति । विदेशेतनकर्मणो ग्रहणम् । असदिति वेद्यते यत् तदेतदसद्वेद्यम्, अप्रशस्तत्वात् । तथा परस्य क्रियमाणानि स्वात्मव्यतिरिक्तस्य चेतनान्त' पदार्थस्योत्पाद्यमानानि । एतान्येव दुःखादीनि स्वात्मपरयोरपि क्रियमाणान्यसद्वेद्यस्य कर्मण आस्रवा भवन्तीति पूर्वं स्वात्मन एव दुःखाद्युत्पादयन्ति शस्त्रपाटना-ऽग्निप्रवेश भृगुप्रपातादिना, परस्यैव वा शस्त्रादिना दुःखाद्युत्पादयन्ति-उभयस्थानि तु अधमर्णसमवाये सत्युत्तमर्णस्य तन्निरोधपरस्य भुजिक्रियानिष्ठत्वाद्युभयोः क्षुत्कृत एव दुःखादिः सम्भवति ॥ १२ ॥

एवमसद्वेद्यास्रवान् निरूप्य सद्वेद्यास्रवनिरूपणार्थमाह—

भा०— सर्वभूतानुकम्पा अगारिष्वनगारिषु च द्रतिष्वनुकम्पाविशेषो दानं सरागसंधमः संघमासंधमः अकामनिर्जरा बालतपोयोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्यास्रवा भवन्ति ॥ १३ ॥

टी०—सर्वभूतानुकम्पेत्यादि द्वितीयसूत्रभाष्यम् । सर्वाणि च तानि भूतानि चेति सर्वभूतानि, भवन्ति अभूवन् भविष्यन्ति च (इति भूतानि) पृथिव्यसेजोवायुवनस्पतिद्वित्रिचतुःपञ्चैन्द्रियाख्यानि तेषु । अनुकम्पा दया घृणेत्यनर्थान्तरम् । अगार-गेह स्रग्ण्णीपेपणीचुल्लुद्युदकुम्भमार्जनीव्यापार-

भाष्यगतशब्दाना
व्याख्या

१ ' बावालक्षण ' इति ट पाठ । २ ' दयापेक्ष ' इति ड पाठ । ३ ' षच ' इति ड-पाठ । ४ ' चेतनमाचरत ' इति ट-पाठ । ५ '०तपो योग ' इत्यपि सम्भवति ।

६ विचायताम्—' स्रग्ण्णी पेपणी चुल्लु, जलकुम्भ प्रनार्जनी ।

पय सूना गृहस्थस्य, तेन स्वग न गच्छति ॥ १ ॥"

योगः अनिवृत्तानां वा कार्पटिकादीना गृहस्थलिङ्गभानामाचारोऽगारशब्दवाच्यः, तद्योगाद-
 गारिणस्तेऽप्रगारिषु, गृहस्थेष्वेऽप्यर्थः । तद्विपरीता अनगारा कुतश्चित् पापस्यानान्विष्टत्वा
 कुतश्चित् निवृत्ता' सर्वे पाखण्डिन श्रायका. सर्वोऽम्भव्यावृत्तिभाजो वा यतयस्तेषु चानगारिषु
 प्राणातिपातादिनिवृत्तिव्रतसम्पन्नेषु अनुकम्पाविशेष'-प्रवृत्तानुकम्पा अतिशयवती । यत् तेषु
 दान भक्तपानरसप्राश्रयादेर्दीनानाथवनीयकादिषु अगारिभ्यनगारेषु च, ज्ञानदर्शनाचर-
 णाम्पन्नेषु त्वेकान्तकर्मनिर्जराफल च भवति । अथवाऽनुग्रहबुद्ध्याऽऽर्द्राकृतचेतम' परपीडा
 मा'मसस्यामि कुर्वतोऽनुकम्प्यनमनुकम्पा । स्वस्य पगनुग्रहाभिप्रायेणातिसर्गो दानम् । रज्ज-
 नाद् रामः-सज्जलनलोभादिरूपाया' तत्सहवर्ती सरागः । सयमन सयमः-प्राणित्रयाद्युप-
 रतिः । सरागस्य सयम' सरागसंसयमः । मूलगुणोत्तरगुणसम्पन्नोभाद्युभयभाज इतिया
 वत् । सयमासयम स्थूलप्राणातिपातादिनिवृत्तिः अणुत्रतगुणत्रतशिक्षात्रतविरूपा । विषया
 नर्षनिवृत्तिमात्माभिप्रायेणाकुर्वत पारतन्त्र्यादुपभोगादिनिरोध' अकामनिर्जरा, अकाम-
 मस्य-अनिच्छतो निर्जरण-पापपरिशदः । पुण्यपुद्गलोपचयश्च, परवशस्य चामरणमकामनिर्ज-
 राद्युप परिश्रयः । मिथ्याज्ञानोपरक्ताशया माला. शिख इव हिताहितप्राप्तिपरिहारवि-
 मुखा. तपो जलानलप्रवेशेहिनीसाधनगिरिशिखरभृगुप्रपातादिलक्षण तेन तादृशा तपसा
 बालाना योगो बालसम्बन्धित्वाद् वा तपोऽपि बाल तेन बालतपसा योगो बालतपो-
 योग । अथवा मालं तपो येपा ते बालतपस' । लोकाभिमतनिरग्रक्रियानुष्ठान योगः ।
 दण्डभापनिवृत्त्यर्थं योगाभिधानम् । धर्मप्रणिधानात् श्रोधनिवृत्तिर्मनोनाकायै. क्षान्ति',
 श्रोधनपायोदयनिरोध' उदितस्य वा कथश्चिद् वैकल्यापादनम् । क्षमा सहर्न, क्षमेरुदितो देनादि-
 कस्य क्षान्ति', अन्यस्य तु क्षमन । लोभकपायविशेषाणासुपरम शौचम् । स हि कपायस्तृष्णा-
 लक्षण आन्तरो मलस्तत्प्रक्षालने शौच, रक्तस्यात्मनासस' सन्तोषवारिणा विमलतापादन, निरु-
 द्धवाकायमनोऽदृशलप्रवृत्तेश्चरण तपोऽनुष्ठापिनः प्रायो निर्जराफलम्, तदकदेशानुष्ठापिनस्तु
 सद्देद्यासव । तथा द्रव्यशौच स्नेहगन्धलेपापकर्षलक्षण ग्रासुकजलादिना क्रियमाणमास्रव.
 सद्देघस्य भूयसा जायते । इतिशब्द' प्रकारार्थं आद्यर्थो न । धर्मानुरागः
 धमनिषेवणशीलत्रतपौषधोपवामरतितपोऽनुष्ठानबालबृद्धतपस्विलानर्ष्या-
 धुन्यानुष्ठानधर्माचार्यमातृपितृभक्तिसिद्धचैत्यपूजाशुभपरिणामाश्च सद्देघ-
 स्यान्नचा भवन्तीति ॥ १३ ॥

सद्देघस्यान्येऽ-
 प्यास्रवा

एवमभिधाय सदमत्प्रकारस्य वैदनीयकर्मण उपादानहेतून्धुना दर्शनचारित्रमोहभाजो
 मोहनीयस्य समारपद्धतिलगरीजस्यात्मलाभहेतव उच्यन्ते—

१ दर्शनचरण' इति छ-पाठ । २ 'प्रवेशेऽभिनीसाधनगिरि०' इति छ-पाठ ।

सूत्रम्—केवलिश्रुतसङ्घर्षमदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ ६-१४ ॥

भा०—भगवतां परमर्षीणां केवलिनामर्हत्प्रोक्तस्य च साङ्गो-
दर्शनमोहस्यास्रवा पाङ्गस्य श्रुतस्य चातुर्वर्णस्य सङ्घस्य पञ्चमहाव्रतसाधनस्य
धर्मस्य चतुर्विधानां च देवानामवर्णवादो दर्शनमोहस्यास्रवा
इति ॥ १४ ॥

टी०—भगवतामित्यादि भाष्यम् । षण्णामर्थादीनां भगाभिधानात् तद्योगाद्
भगवन्तः तेषां भगवतामिति । अर्थादयो नृपैरपि सम्भवन्तीति तद् व्यञ्जयेदायाह—परमर्षी-
णामिति । प्रकृष्टा क्रमयः सम्यग्दर्शनज्ञानाचरणमस्रवाः ते चाकेवलिनोऽपि भवन्तीति, अतः
केवलिनमित्याह । सकलज्ञानावरणक्षयसमुद्भूतः समस्तज्ञेयविषयोऽवबोधः साक्षात्परिच्छेदी
चेतनापर्यायः केवल तल्लभात् केवलिनस्तेषामवर्णः रागद्वेषमोहसमावेशादसद्भूतदोषोद्भवनं
सत्यवाचप्रयोगो वा निन्दाप्रख्यापन वा वदनं वा दोषभाषणमवर्णस्य
केवलिनोऽवर्णवादो वादोऽवर्णवादः । तद्यथा—दिगम्बरत्वाद् विगतत्रयाः क्रमोपयोगभाजः
समवसरणभूमावक्त्रायभूम्यारम्भानुमोदिनः सर्वोपायनिपुणा अपि दुष्क-
रदुरूपचारमार्गोपदर्शन इत्याद्यवर्णोद्भासनम् । तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं दर्शनं तत् मोहयति-आच्छा-
दयतीति दर्शनमोहस्तस्यास्रवो भवति, मिथ्यात्वादेरित्यर्थः । आर्हन्त्यनामकर्मोदयादहन्तः—
तीर्थकरास्तैः प्रोक्तं—प्रकर्षेणोपदिष्ट अविपरीतं यथापस्थितज्ञेयानुसारि श्रुतम् । कारणे कार्यो-
पचार कृत्वा प्रोक्तमित्युक्तम् । चशब्दः समुच्चये । अज्ञानि द्वादशाचारादीनि दृष्टिवादा-
न्तानि उपाङ्गान्यौपपातिकप्रभृतीन्यङ्गार्थानुमादीनि । सहाङ्गोपाङ्गैर्नैतत् इति साङ्गोपाङ्गम् ।
तस्य च श्रुतस्य—प्रवचनस्यावर्णप्रख्यापन अविदग्धप्राकृतभाषानिर्द्ध-
श्रुतस्यावर्णवाद
व्रतकायप्रायश्चित्तप्रमादोपदेशपुनस्तकताग्रहण कुरिस्तापनादप्रायमित्ये-
वमाद्यवर्णोद्भासन श्रुतज्ञानस्येति । चत्वारो वर्णाः साधुसयती(साध्वी)-
श्रायकश्राविकाख्याः । वर्णन्त इति वर्णा-भेदास्तेषु चतुर्वर्णेषु भवथातुर्वर्णं मङ्घो-
गणः । अथवा सम्यक्त्व-ज्ञान-सवर-तपासि चत्वारो वर्णा-गुणास्तद्भवथातुर्वर्णः, चतुर्णां वर्णाना-
मय चातुर्वर्णः मङ्घ, न तु सुगतशिव्याणां भौतानां वा । तस्य चतुर्विधस्य सङ्घस्या-
वर्णः । साधवस्तापत् सच्चित्ताद्याभयनहारपरायणा. परिषेवना-
संयतादीनामवर्णवाद ह्यशौचाचाराः जन्मान्तरकृतकर्मोदयजनितकेशोल्लुञ्चनातापनदुःखा-
नुमर्षिनः कलहकारिणोऽसहिष्णवः प्रागदत्तदानाः भूयोऽपि दुःखिता
एव भविष्यन्तीत्यवर्णोद्भावनम् । एवमेव च सयतीनामवर्णभाषणम् । तथा श्रायकश्राविका-
णामपि निन्दनमनेकप्रकारम्—न ज्ञान धर्मार्थमेवाम्, न च द्विजातिभ्यो दानम्, न प्रपादि-
करणम्, हरिकेशकल्पाः खल्वेते, गोशृङ्गमेवा गेहाङ्गगद्दारि निष्ठायातामित्याद्यवर्णप्रकाशनम् ।

सामान्येन वा सहस्यपार्श्वलयापनम् । वाक्यमृगालसारमेयानामपि समुदायः सह एवोच्यते ।
 तेन महोऽगौरवास्पदम् । यथाभिधीयते—तीर्थरुनान्तरत्वात् सहः सपर्याहस्तदपि स्वम-
 नीयापरिक्ल्पनमात्रमित्याद्यर्थोद्धानम् । तथा पञ्चमहाव्रतसाधनस्य धर्मस्यावर्णभाषणं,
 पञ्चसत्यापरिच्छिन्नानि महान्ति त्रतान्यश्रुततापेक्षया जायन्ते तानि साधनमस्य धर्मस्य पञ्च-
 महाव्रतसाधनं, मनोवाक्यै कृतकारितानुमतिभिश्च प्राणिवधादिनिवृत्तयो महाव्रतानि, रजनि-
 भोजनाधारुमाद्यशेषोत्तरगुणाक्षेपो महाव्रतैरव, अतः क्षमादेर्देशलक्षणस्य धर्मस्यावर्णवाटो
 दर्शनमोहस्यास्रवः, न पशुविशमनादर्धर्माभासस्य, मायामृतुप्रणीतस्य चारम्भकस्य ।
 कः पुनस्तस्यापवादः अशुद्ध्यापवर्गहेतुधर्मो न प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन विपयीक्रियते । न चाऽ-
 प्रमाणकोऽस्तीति बहु पर्यते । न च पुद्गला यर्मशब्दवाच्याः पुद्गलत्वादेव । नाप्यात्मपरिणामो
 धर्मः आत्मशब्दपरिणामवाच्यत्वात् क्रोधादिपरिणामवदित्याद्यवर्णभाषणम् । चतुर्विधाना च
 देवानामवर्णवादः । चतस्रो विधा येषां ते चतुर्विधाः—भयनपति-व्यन्तर-ज्योतिषिक-वैमा-
 निका । चशब्दः समुच्चयार्थः । तेषां चार्णवादो दर्शनमोहस्यास्रवः । परस्परप्रतीचारा
 खलु देवाः पण्डवत् । अपरे खलन्तोऽल्पबल देवमप्यभियुज्य मैधुनमासेचन्ते
 देवानामवर्णवादः स्तब्धलोचनपुटास्तथाऽत्यन्तामद्भूतदोषप्रलयापनशुक्रशोणितमल्पप्रहारा-
 शिन्नो देवाः । अहल्यायै जार इन्द्रः कृतमगमहस्रः छात्रैर्धर्षित इत्याद्यदिष्ट-
 व्यवहारानघोषण देवानामवर्णवादः । इतिशब्देनाद्यर्थेन तीव्रमिथ्यात्वपरिणामोन्मार्गदर्शनधा-
 र्मिकरूपतासद्रूपसर्धत्रसिद्धदेवानर्थोभिनिवेशसमीक्षितकारितासयतपूजाप्रयोगा दर्शनमोहस्य
 ससारपरिवृद्धिमूलनिमित्तस्यानन्तसमारानुबन्धिनो मिथ्यात्वस्यास्रवा द्रष्टव्याः ॥ १४ ॥

अथ चारित्रमोहनीयस्य क आस्रव इत्युच्यते—

सूत्रम्—कपायोदयात् तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ ६-१५ ॥

भा०—कपायोदयात् तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्यास्रवो भवति ॥ १५ ॥

टी०—कपाया -कोपाद्यः तेषामुदिति उदय स निमित्तत्वेनापदिश्यते । अस्य कोपादः
 कपायस्य तीव्रा-प्रकृष्टा परिणामा-आत्मनोऽनस्याभिज्ञेया, शब्दादिविषयेषु गार्धर्म्यीर्ष्यालु-
 त्पमनृतवादिषु वक्रता परदाररतिप्रियता स्त्रीवेदबन्धहेतवः, क्रतुममा-
 चारता मदक्रोधकपायादिना स्वदाररतिप्रियता अनीर्ष्यालुत्प पुस्रवेदव
 यहेतवः, तीव्रक्रोधादिना पशुतां यद्यक्षणनमुण्डनरतित्व स्त्रीपुस्र-
 प्वनङ्गसेवनशीलता शीलव्रतगुणधारिण, पापण्डपोपित्सव्यभिरकारिता तीव्रप्रिययानुबन्धिता
 च नपुस्रकव धहेतवः, उत्पामनदीनाभिलाषिता क्रन्दपोपहासनमुद्रप्रत्रापहासशीलता हास्य-

१ 'कपायस्य' इति क-पाठ । २ 'तथा' इति क-पाठ । ३ 'स्वावैर्धर्षित' इति क-पाठ ।
 ४ 'अनघोपादे' इति क-पाठ ।

वेदनीयस्यास्रवः, स्वशोकोत्पादशोचनपरदुःखनिष्कारणशोकरुमृकताभिनन्दिता शोकरुवेदनी-
यस्य, विचित्रपरिक्रीडनपरचित्तावर्जनरुहविधरमणपीडाभापदेशाद्यौत्सुक्यप्रीतिसञ्जननादीनि
रतिवेदनीयस्य, परराजप्रादुर्भावनरतिमिनाशपापशीलताकुशलक्रियाप्रोत्साहनास्तेयादयस्त्वरति-
वेदनीयस्य, स्वयमयपरिणामभयोत्पादननिर्देयत्वत्रासनादीनि भयस्य, सद्गमप्रसक्तचतुर्वर्ण-
कुशलक्रियाचारप्रवणजुगुप्सापरिवादनशीलत्वादयो जुगुप्साया आस्रवा भवन्ति ॥

कपायोदयादित्यादि भाष्यम् । कपः-समारः कर्म ना तस्य आयास्तेषामुदयो-निपा-
कस्तस्मात् कारणभूताद् यस्तीत्रः-प्रकर्षप्राप्त आत्मनो-भवितुः परिणामचारित्र्यमोहस्या-
स्रवो भवति । तद्यथा-परमधार्मिक्राणा माधूना गर्हणया धर्माभिमुखाना च विघ्नकारि-
तया देशविरतिजनान्तरायकरणेन मधुमद्यमासाविरतिगुणदर्शनेन चारित्र्यगुणसन्दूषणेनाचारि-
त्रदर्शनेन परस्य कपायनोकपायोदीरणेन चरणगुणोपघातकारिकपायनोकपायवेदनीय चारि-
त्रमोह नप्नातीति ॥ १५ ॥

अथायुश्चतुष्टयस्य यथायथं क आस्रवक्रम इति पृष्टे ब्रूमः-चतुर्णामाद्यस्य नियतकाल-
पाकस्य-

सूत्रम्-बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः ॥ ६-१६ ॥

भा०-बह्वारम्भता बहुपरिग्रहता च नारकस्यायुष आस्रवो भवति ॥१६॥

टी०-बहुः-विपुलः-प्रभूतः आरम्भणमारम्भः-प्राणिप्राणव्यपरोपण अनवरत्तख-
ण्डनीपेपणीजुल्लयुदकुम्भप्रमार्जनीव्यापारो वा । बहुश्चासानारम्भश्च बह्वारम्भः । परिग्रहणं
परिग्रहः-मूर्च्छा-गार्ह्य-ममत्वमान्तरेषु शरीरादिषु गार्ह्येषु च वस्तुषु क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णा-
दिषु स्नेहः । बहुश्चाप्तौ परिग्रहश्च नहुपरिग्रहः तयोर्बह्वारम्भपरिग्रहयोर्भावो बह्वारम्भपरि-
ग्रहत्वम् तथा परिणाम आत्मनः । चशब्दः समुच्चितौ । तामेव भाष्येण दर्शयति ।
भावप्रत्ययं च प्रत्येकमभिसम्नप्नाति-बह्वारम्भता बहुपरिग्रहता चेति । नरकाः पापरु-
र्मणा सत्त्वानामधिवासा अनादिकालप्रसिद्धास्तेषु भवा नारकास्तेषा नारकाणा यदायु-जीवन
तस्यास्रवो भवति । तेषु नारकेषु वा भवे यदायुरिति सम्बन्धः । उपरे नुवते-बह्वारम्भा
परिग्रहा यस्यास्तौ बह्वारम्भपरिग्रहस्तद्भावो नह्वारम्भपरिग्रहत्वम् । चशब्दादागमोक्तं च कार-
णद्वयमभिसम्नप्नाति । कुणपाहाराभ्यवहारित्वममकृतपञ्चेन्द्रियमन्त्र-
यणारम्भपरिग्रहताया व्यापादश्चेत्यस्मिन् पक्षे भाष्य न सम्यग् गमित स्यात् । अपरे व्याव-
व्याप्त्यान्तरम् क्षते-बह्वारम्भपरिग्रहत्वं चशब्दात् कपायोदयात् तीत्रपरिणामश्चानु-
कृत्यते । एवमेव नह्वारम्भपरिग्रहकुणपाहारपञ्चेन्द्रियनधा आसेविता भा-

यतो बहुलीकृता नारकायुष आस्रवाः । एत एव प्रपञ्च्यमाना भेदमनेक प्रतिपद्यन्ते, मिथ्या-
दृष्ट्या श्रेष्ठाचारता गिरिराजिशैलस्तम्भकीचरुडङ्गग्रन्थिकुमिरागतदृशकोपादिकपायता परप-
रितापकरप्रणिधानवधन्यनाभिनिवेशानृतवचनप्रसादनाविरताविरतमैथुनोपतेनास्थिरवैरावशे-
न्द्रियनिरनुग्रहस्वामाव्यकृष्णलेश्यापरिणामरौद्रध्यानान्यास्रवप्रपञ्चो नारकस्यायुषः ॥ १६ ॥

उक्तो नारकस्यायुषो हेतुस्तत्तमनन्तर तैर्यग्योन्यायुष उच्यते—

सूत्रम्—माया तैर्यग्योनस्य ॥ ६-१७ ॥

भा०—माया तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवो भवति ॥ १७ ॥

टी०—माया शाठ्य वक्रता मनोवाक्यायिकी च कैकुणग्रन्थितुल्या । तैर्यञ्च—
पृथिव्यप्तेजोनायुषनस्पतिद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रिया नारकमनुष्यदेवर्जास्तेषा योनिस्त्रैर्यग्योनिः,
योनिः उत्पत्तिस्थान, तत्र भव तैर्यग्योनमायुस्तस्यास्रवो जायते । माया मिथ्यात्वात्प्रमथर्म-
देशानारम्भपरिग्रहकूट कर्मनीलकापोतलेश्यापरिणामार्तध्यानोन्मार्गप्रज्ञापनामार्गप्रणाशसावि-
चारव्रतशीलता च वसुधाराजिसदृशकोपाद्यत्पारम्भसहाया, प्रथमा चरयापनायैकाकिन्या खलु
मायाया कृत ग्रहण सूत्रकारेण, स्पष्टीकृतमेवमाचक्ष्णणेनेति ॥ १७ ॥

उक्ततैर्यग्योनायुष आस्रवः । अथ मनुजायुष आस्रवः क इत्यत्रोच्यते—

सूत्रम्—अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्द्वार्जव च मानुषस्य ॥ ६-१८ ॥

भा०—अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्द्वार्जवं च मानुषस्य युष आस्रवो
भवति ॥ १८ ॥

टी०—आरम्भपरिग्रहावुकलक्षणौ । अल्पः—स्तोकः । अल्पारम्भपरिग्रहयोर्भावः
अल्पारम्भपरिग्रहत्वं । आत्मनो मन्दपरिणामता आरम्भे परिग्रहे च, स्वभारः—महजो धर्मः
महज्ज मार्दवं न तु कृत्रिमम् । प्रकृत्यैव जातिकुलरूपबललाभबुद्धिबालुभ्यकथुतस्थानेषु
गर्वरहितः मृदोर्भावः मार्दवं—मृदुता । तथा सहजमार्जवमृजोर्भावो यथावस्थितमनोशाकाश-
विषयवक्रतात्यागः । चशब्द कारणान्तरसमुच्चितौ । एतदेव भाष्येण स्पष्टयति—अल्पा-
रम्भपरिग्रहत्वंमित्यादिना । अल्पारम्भत्वम्—अल्पप्राणातिपाताद्यनुष्ठापित्वम्, अल्पपरिग्रह-
त्वम्—अल्पेच्छता, शब्दादियपया वाऽल्परागता, स्वभारमार्दवं स्वभारचैव भद्रता, स्वभारार्जवं
प्रकृत्यैवर्जुता । चशब्दान्मिथ्यादर्शनातिविनीतत्व, सुसुप्रज्ञापनीयता बालकाराजिसदृशरो-
पता स्वागताद्यभिलाषिता स्वभारमधुरता लोभयात्रानुग्रहोदासीन्यगुरुरेताभिपूजा सनिभाम-
शीलता कापोतलेश्यापरिणाम धर्मध्यानध्यायिता मध्यमपरिणामता च मनुष्यस्यायुष
आस्रवो भवतीति ॥ १८ ॥

किमेत एनास्रवा नारकादीनामप्यन्येऽपि सन्ति ? । सन्तीत्याह—

सूत्रम्—नि शीलव्रतत्व सर्वेषाम् ॥ ६-१९ ॥

भा०—निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषां नारकतैर्यग्योनमानुपाणामायुपामा-
स्रवो भवति । यथोक्तानि च ॥ १९ ॥

टी०—निर्ऋतमानुचन', शीलम्-उत्तरगुणमम्पत् तदभावान्निःशीलः, प्राणातिपातादि-
निवृत्तिर्त्रतानि तद्रहितो निर्ऋतः । भावप्रत्ययः प्रत्येकमभिमन्व्यते । निःशीलत्वं निर्ऋतत्व
च सर्वेषां नारकतैर्यग्योनमानुपाणां यदायुस्तस्यास्रवो भवति । चशब्दात् पूर्वोक्तहेतु-
कलापोऽपेक्ष्यते । एतदेव भाष्येण स्फुटयति—निःशीलव्रतत्वं चेत्यादिना । शीलव्रतयो-
र्भावः शीलव्रतत्वम्-आत्मनस्तयात्रिधः परिणामः तदभावो निःशीलव्रतत्वम् । सर्वेषा-
मित्यत्रिशेषप्रसङ्गमिहितान्येन सम्प्रदानाह । नारकतैर्यग्योनिमानुपाणामायुपामास्रवो
भवति । नारकादित्रयायुषामेष चास्रवः, यथोक्तानि चेति चशब्दं व्याचष्टे-यथा यस्य नार-
कादित्रयायुषस्य पदम् (१) उक्तानि नद्वारम्भपरिग्रहा मायाऽल्पारम्भपरिग्रहस्वभामामार्दजाज-
वकारणानीति ॥ १९ ॥

अथ दैनमप्यायुः सर्वशब्देन किं नाक्षिप्यते ? । भोगभूमिजास्तु मनुजा योषितो वा
मिथ्यादृष्टयो निःशीलव्रता अपि मृत्वा देवेषूत्पद्यन्ते, न खलु तेषामणुव्रतमहाव्रतरालत-
पोऽकामनिर्जरासम्यग्दर्शनाना कश्चिदेवायुषो हेतुरस्ति, अथ च मरणानन्तर देवभूयमासादय-
न्तीत्यनश्यतया कश्चिद् देवायुष आस्रवो वाच्यः । स च नान्यो निःशीलव्रतत्वादिति । ते हि
शीलव्रतरहिताः प्राणातिपातादिषु न प्रवृत्ता न निवृत्तास्ततो मध्यवर्तिना सूत्रेणावश्य देवायु
रपेक्ष्यमेव, एवविधं च भाष्य नास्ति, अतो विदुषोर्परुल्यव्याख्या यथागम कार्येति ॥

भा०—अथ दैवस्यायुषः क आस्रव इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अथेत्यादि सम्बन्धग्रन्थः । आस्रवोऽधिकृतसूत्रनारकतैर्यग्योनमानुपायुपामा-
स्रवोऽभिहितः, अनन्तर दैनस्यायुषो वाच्य', तत्रानन्तर्यमयशब्देन प्रतिपादयति—देवानामिद
दैवमायुस्तस्य क आस्रव' ? इतिकरणः प्रश्नपरिसमाप्तेरवद्योतरुः । अत्र-पृष्टेऽभिधीयते—

**सूत्रम्—सरागसंयमसंयमासयमाकामनिर्जरावालतपासि
दैवस्य ॥ ६-२० ॥**

भा०—संयमो विरतिर्व्रतमित्यनर्थान्तरम् । हिंसानृतस्तेयात्रह्यपरिग्रहेभ्यो
विरतिर्व्रतमिति वक्ष्यते (अ० ७, सू० १) ॥

दी०—सरागसयमादयश्चत्वारः कृतद्वन्द्वाः सूत्रोपात्तास्ते खल्वमी देवस्यायुष आसना भवन्ति, प्रारूढेन भाष्यकारेणोपन्यस्ता एव, न व्याख्याताः सद्देवास्त्रप्रस्तावे । अधुना तु स्वयमेव प्रपञ्चतो व्याचष्टे सयमो विरतिर्वैनमित्यादिना भाष्येण । सम्पूर्णाग्रैर्भोगमाघनम् । सयमन सयम -सम्यग्ज्ञानपूर्विका विरति -प्राणातिपातादिपापस्थानेभ्यो निवृत्तिः । नियमो प्रवमित्यनर्थान्तरम् । राग -सज्जनरूपायस्तत्सहवर्ती सरागस्तस्य सयम सरागसयमः । इतिकरणो नियमनिवृत्त्याद्यनेपर्यायोपलक्षणार्थः । अनर्थान्तरमित्यनेनैकार्याभिधायित्वा सूचयति पर्यायशब्दानाम् । कतिप्रकार पुनस्तद् व्रत क्रियमाण चेति पृष्टे इदमाह—हिंसादयः पञ्च कृतद्वन्द्वाः पञ्चमीग्रहवचनेन निर्दिष्टाः । पञ्चमी च विरामार्थानां प्रयोगेऽभिहिता । हिंसादिभ्यो विरमण यत् तद् व्रतमित्येव वक्ष्यते-व्याख्यास्यते सप्तमाध्यायाद्वा । इतिशब्द एवमित्यस्यार्थः । एवमेव सरागसयमो देवस्यायुष आसन्नो भवति ॥

भा०—सयमासंयमो देशविरतिरणुव्रतमित्यनर्थान्तरम् । देशसर्वतोऽणु महती इत्यपि वक्ष्यते (अ० ७, सू० २) ॥ अकामनिर्जरा पराधीनतयाऽसुरोघाचाकुशलनिवृत्तिराहारादिनिरोधश्च ॥ यालतप । यालो मूढ इत्यनर्थान्तरम् । तस्य तपो घालतपः । तच्चामिप्रवेशमरुत्प्रपातजलप्रवेशादि । तदेवं सरागसयमसंयमासयमादीनि च देवस्यायुष आसन्वा भवन्तीनि ॥ २० ॥

दी०—सयमासंयमः कुतश्चित् केनचिदाकारेण निवृत्तिः, कश्चित् प्रवृत्तिः, स्थूलप्राणि-विषयसम्बन्धकृतप्राणव्यपरोपणनिवृत्तिमेव प्रतिजानीते गेही, न त्वारम्भप्राणिप्राणव्यपरोपण-विरमेऽपि सगिरते । तस्यैवविधस्य सयमासयमस्य पर्यायानाचष्टे-देशविरतिरणुव्रतमित्यनर्थान्तरम् । सम्पूर्णप्राणातिपाताद्यैरुदेशो देश स्थूलात् प्राणातिपाताद् विरमणे सति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । प्रपञ्चस्तु वक्ष्यते सप्तमाध्याये । अणु च तद् व्रत च ऽणुव्रतम् । अणु स्तोके देशनिवृत्तिर्व्रतम् । इतिकरणेनागारिधर्मादिपर्यायाक्षेपः । एतच्च किमिहैव सकल व्याख्यायते ? नेत्याह-देशसर्वत इत्यादि । देशतो निरातिरणुव्रत सर्वतो विरतिर्महाव्रतम् । एव वक्ष्यते-मणियते मन्त्रमेऽध्याये एव । सक्षेपतथैव देवायुष सयमासयम आसन्न । काम इच्छा प्रेक्षा-पूर्वकारिता तदर्थोपयोगमात्रो या निर्जरा सा कामनिर्जरा । निर्जरा-कर्मपुद्गलपरिहाणिः, न कामनिर्जरा अकामनिर्जरा, अनभिलषतोऽचिन्तयत एव कर्म पुद्गलपरिशद । सा च पराधीनतयाऽसुरोघाचाकुशलनिवृत्तिराहारादिनिरोधश्च । अकुशल धावनवल्गनस्त्व-नलहयनपरोहणहृदनस्फोटनादि, तत् तु मलवता शृहीतो निगडादिसयतः कर्तुमसमर्थः, न च रौद्राध्यनसायी, न च प्राणातिपातादिभ्यो निवृत्त्या, नापि तेषु प्रवृत्तः, परवशत्वाद्नास्वादित-चतुर्विधाहार । आदिशब्दान्तिष्ठतिरकाले निरावरणदेशव्यनस्थापितोऽपहतप्रावरणः शीत-

सम्पातव्यथितविग्रहः, ग्रीष्मेऽपि तीव्रतिग्मांशुगभस्तिव्यूहसस्पृश्यमानमर्वाङ्गोऽपनीतातपत्रा-
णः । चशब्दः समुच्चितौ । अनुरोधाच्चेति । अनुरोधात् दाक्षिण्य प्रीतिर्वोच्यते । मित्रस्वजना-
देरापदि जातायामपरो यदा तदनुरोधाद् प्रीतिर्ना सीददद्भयष्टिर्भयशोऽङ्कुशलनिरोधमातिष्ठते
अरतिपरिगतवपुष्कचतुर्विधाहारविचिपरिणामो दैनस्यायुष आस्रवो वर्तत इति, द्वाभ्या
रागद्वेषाभ्या मिथ्यादर्शनमहरतिभ्यामाकलितो जाल. सञ्जावरोधपराङ्मुखः । तस्य पर्याय-
कथन करोति-चालो मूढ इत्यनर्थान्तरम् । मूढो विचित्तः । अतस्त्वे तच्चाभिनिवेशप्रवृ-
त्तिर्यथावस्थितज्ञेयाननुकूलज्ञानः । शेषमितिग्रन्दादि प्राग्य व्याख्यानम् । तस्य तपो चाल-
तपः इति । अनेन पृष्ठीसमामप्रदर्शनेन ममानाधिकरणनियमाभाय दर्शयति । जाल च तत् तपश्चेति
चालतपः । जाल-असमर्थं सन्मार्गप्रतिपादने सकलकर्मधये वा । तथा जालस्यापि मूढस्य यत्
तपस्तद् चालतप इति । कीदृक् पुनस्तदित्याह-तच्चाग्निप्रवेशेत्यादि । अग्निप्रवेशः-अगौ धर्माय
पतनम् । मरुर्भृगुः नदीगिरितटाद्यधोदेशो वा तत्र पतन प्रपातः । जलप्रवेशो-जले निमज्जनम् ।
आदिग्रहणात् नलायनशार्तसश्लयोऽड्ड्वनगृध्रभक्षणशस्त्रपाटनविषयगमरणादिपरिग्रहः ।
तदेवमित्यादिना समस्तमेव सूत्रार्थमुपसहरति । तदिति तस्मात् । एवम्-उक्तेन प्रकारेण
सरागसंयमसंयमासंयमादीनि चेति । सरागसयमस्य प्राधान्यरथापनार्थं भेदेनोपादानम् ।
इतरेषा निरुद्धत्वाद् यथाक्रम समस्योपादानम् । आदिग्रहणादकामनिर्जराजालतपसी
ग्राह्ये । चशब्दः समुच्चयार्थः । दैनस्यायुष आस्रवा भवन्तीति पर्यन्तवर्तिनेतिकरणेन
देवापुरास्रवविस्तारो द्रष्टव्यः । कल्याणमित्रसम्पर्कधर्मश्रवणगौरवतपोभाषनापात्रदानम-
ग्णप्रत्यासन्नवर्तिशीततपनलेद्रयापरिणामाव्यक्तमामायिकरितिराधितमम्यन्दर्शनादि च देवायुष
आस्रवा इति ॥ २० ॥

भा०—अथ नाम्नः क आस्रव इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—एव ज्ञानदर्शनावरणवेधमोहायुषा यथास्वमास्रवाभिधानमवमायानन्तर पर
आह-अथ नाम्नः क आस्रवः । इतिकरणं प्रश्नपरिसमाप्ता । अत्र प्रश्ने यथास्रववि-
रचितेऽभिधीयते तस्य प्रकारद्वैविध्यात्स्यानादशुभनामकर्मास्रवन्त्वावदभिधीयते ॥

सूत्रम्—योगवक्रता विसर्वादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ ६-२१ ॥

टी०—योगः प्राग् व्याख्यातः । शक्तिरूप आत्मनः करणविशेषः कायमाह्मनोलक्ष-
णस्तद्गता कौटिल्यप्रवृत्तिः स्वयमेव योगवक्रताऽनार्जवप्रणिधान मायाचित्त योगविप-
र्याय इत्यनर्थान्तरम् । विसर्वादनं सत्ववद्भ्युपगमे तदपह्नोपाये व्युत्थापनम् । चशब्द
उभयविशेषसमुच्चयार्थः । अशुभं यन्नामकर्म नरकगत्यादि चतुस्त्रिंशद्भेद च तन्मास्रवो
भवति । भाष्येण तदेव स्पष्टयति—

भा०—कायमाह्मनोयोगवक्रता विसर्वादनं चाशुभस्य नाम्न आस्रवो
भवतीति ॥ २१ ॥

टी०—कायनाद्मनोयोगवकृतेत्यादिना । कायादयः कृतद्वन्द्वस्तेषां चक्रता-
कायादिगतौ मायाव्यवहारः । सम्यक् प्रतिपत्तौ तद्विपरीतप्रतिज्ञापनव्यापारो विसंवादन-
मशुभनामकर्मण आसन्नः । कायस्य तावत् कुञ्जगामनत्रिक(कृ)शङ्खप्रत्यङ्गानयवाक्षिणिको-
चननाममङ्गमलव्याधिविद्रूपकस्त्रीपुष्टपृथ्व्यमृतस्कन्दरुद्ररानर्षिनिशेषावतारैरसद्भाषोद्भावन
वक्रता । वाग्वक्रता यथा लाटः स्वमानगान्निपयोपगतभावः शौडमालवार्णवविषयनासिनामा-
र्याणामनार्याणां च तद्भाषो विडम्बनापरता । मनोवक्रताऽन्यदेव मनसि व्यवस्थाप्य लोकपङ्क्तिपू-
जासत्काराद्याजिहीर्षा मित्राणोऽन्यद्वाचा समाच(त्यन्यत् कायेन चेष्टते) । एव स्वविषयैव योगव-
क्रता । विसंवादनं तु परविषयम् । तच्च विसवादन निर्दिदिक्षितस्यार्थस्यावस्थितस्वभावस्या-
न्ययाकरण पितापुत्रयोर्ना प्रीतिभाजोः परस्पर प्रीतिभेदकरण वा विसवादनम् । एवमेते
कायादिविकल्पा नाम्नोऽशुभस्यासत्त्वा भवन्ति । अनुक्तसमुच्चयार्थो वा चशब्दः । मिथ्याद-
र्शनमाधाप्रयोगविशुनास्थिरचित्ताहूः मानतुलाकरणसुवर्णादिप्रतिरूपकृतानुष्ठानकृतसाक्ष्यदा-
नाङ्गोपाङ्गभाववर्णनध्वरसस्पशान्ययापादनमन्त्रपञ्जरक्रियानिष्ठतिभूयिष्ठतापरनिन्दारम-

प्रशसामारणानुत्तरचनपरद्रव्यादानमहारम्भपरिग्रहोऽज्जलवेपरूपमदपरया
सभ्यप्रलापाक्रोशमौख्यसौभाग्योपघातः शरीकरणप्रयोगपरकुतूहलोत्पाद-
नालङ्कारदानचैत्यव्यपदेशगन्धमाल्यधूपादिचार्यविडम्बनोपहासेएकापाक-

अशुभनाम्न
आसन्नया

दावाभिप्रयोगप्रतिमायतनप्रतिश्रयारामोद्यानविनाशनतीव्रकषायपापकर्मोपजीवनादीनि चाशुभ-
स्य नाम आसत्त्वा इति ॥ २१ ॥

अथ शुभनामकर्मणः क आसन्न इत्युच्यते—

सूत्रम्—विपरीत शुभस्य ॥ ६-२२ ॥

भा०—एतदुभयं विपरीतं शुभस्य नाम आसन्नो भवतीति ॥ २२ ॥

किञ्चान्यत्—

टी०—विपरीतमिति । एतदेवोभयमनन्तरसूत्रोक्तमासन्नवद्वय विपरीत सद्वक्रता यो-
गानां सम्यक् प्रयोग आर्जनपुजस्त्वय, अविस्वादन वाऽविप्रलम्बनम्—अभिप्रतारण परस्परवि-
परीतग्रहणवदेव । चशब्दः समुच्चितौ । विपरीत्यग्रहणमपि धार्मिकदर्शनसम्भ्रमससारभीह्वा-
प्रमादवर्जनसद्भाषार्पणासम्पत्कार्जवादयः शुभस्य नामकर्मणो मनुष्यगत्यादेः सप्त त्रिंशदुद-
यस्यासत्त्वा भवन्तीति ॥ २२ ॥

किञ्चान्यदित्यनेन सम्प्रवृत्तमाचष्टे । अन्यचानुक्त विशेषेण तीर्थकरनाम, सामान्येन
शुभनामकर्मण आसन्नैव प्रतिपादितेऽप्यचिन्त्यानुपमशक्तिप्रभासस्य त्रिप्रकारातिशयविशेषवैलो-
ययनिभूतिनिनयिनस्तीर्थकरनाम इमे आसन्ना वेदितव्याः—

१ 'सद्भावन' इति ड-पाठ । २ 'गोपिनास्थिर' इति ख ग पाठ । ३ 'ग्रहादजलवेच' इति ड-पाठ ।

सूत्रम्—दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णं
ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्य गतपत्नी सङ्घमाधुममा-
धिवैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावर्त-
कापरिहाणिमार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थ-
कृत्वस्य ॥ ६-२३ ॥

तीर्थकरनाम
कर्मण आस्रवः

भा०—परमप्रकृष्टा दर्शनविशुद्धिः । विनयसम्पन्नता च । शीलव्रतेष्वान्य-
न्तिको भृशमप्रमादोऽनतिचारः । अभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगः ।

टी०—परमप्रकृष्टा दर्शनविशुद्धिरित्यादि भाष्यम् । परममित्यतिशयेन सुष्ठु प्रकृष्टा-
प्रकर्षपर्यन्तवर्तिनी परित्यक्तशङ्कादिदोषा । शङ्कादयश्च वक्ष्यमाणाः (अ० ७, सू० १८) सम्यग्दर्श-
नमलाः । का पुनरमौ परमप्रकृष्टेत्याह—दर्शनविशुद्धिरिति । “तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं”
(अ० १, सू० २) उक्तलक्षणविधानं दृष्टिः—दर्शनं तत्त्वविषया रुचि-‘प्रीति’ जीवादिषु प्रत्यया
वधारणं तस्य दर्शनस्य नाना(वि)शुद्धिः—निर्मलता यथा नाना चित्र विचित्रमिति, ध्यायोपशमि-
कौपशमिकधायिकाणां सम्यग्दर्शनानां यथास्य नाना शुद्धिर्विशुद्धिस्तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः ।
विनयसम्पन्नता चेति । विनीयतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्मेति विनयः । स च ज्ञानदर्शनचारित्रोपचा-
विनयस्य भेदप्रभेदात् । रभेदेन चतुर्धा । तत्र ज्ञानविनयः कालविनयमनुमानोपधानादिः । दर्श-
नविनयो निःशङ्कनिःकाङ्क्षादिभेदः । चरणविनयः समितिगुप्तिप्रधानः ।

उपचारविनयोऽभ्युत्थानासनप्रदानाञ्जलिप्रग्रहादिभेदः । एवविधेन विनयपरिणामेन परिणतः
कर्ता विनयसम्पन्न उच्यते, तज्ज्ञावो विनयसम्पन्नता । सा च तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः ।
चशब्दः समुच्चयार्थः । तथा शीलव्रतेष्वान्यन्तिको भृशमप्रमादोऽनतिचारः । शील-
मुत्तरगुणाः पिण्डविशुद्धिमितिभावना[दयः] प्रतिमाभिग्रहलक्षणा मुमुक्षोः समाधिहेतुत्वात्
शीलशब्दाभिधेयाः । व्रतग्रहणात् पञ्च महाव्रतानि रजनीभक्तपिरतिपर्यरमानान्याक्षिप्तानि ।
शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि । तेष्विति तद्विषयः । आत्यन्तिकः—अत्यन्तभयः सद्यमः
प्रतिपत्तिकालादारभ्य यावदायुषः क्षयस्तावदविश्रान्त्या भयत्यात्यन्तिकोऽप्रमाद’ सम्बन्धः ।
भृशमिति प्रकर्षवचनः । प्रकृष्टोऽप्रमादो भृशमप्रमादः । विकटेन्द्रिय विकथा-रूपाय-निद्रालक्षणः
पञ्चधा प्रमादः । अनेन ह्याविष्टो जीवः कार्याकार्यविमुत्सवादाचारुमादि प्राणातिपातादि वा
परिद्वर्तुमक्षमो भवति । न प्रमादोऽप्रमादः । प्रमादपरिवर्जनमप्रमत्तता । अनतिचार
उच्यते—अतिचरणमतिचारः—स्वकीयागमातिक्रमः । नातिचारोऽनतिचारः । उत्सर्गापवादा-
त्मकसर्वज्ञप्रणीतसिद्धान्तानुसारितया शीलव्रतविषयमनुष्ठानमित्यर्थः । एतच्च तीर्थकरनाम-
कर्मण आस्रवः । अभीक्ष्णं ज्ञानोपयोग इति । अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः—प्रतिक्षणं ज्ञान—द्वादशाङ्ग-
प्रवचनं प्रदीपाङ्कशप्रासादप्लवस्थानीय तत्रोपयोगः—प्रणिधानम् । सूत्रार्थोभयविषय आत्मनो

ध्यापार' । तत्परिणामितेतियायत् । वाचनाप्रच्छान्तुप्रेक्षाऽऽप्रायधर्मोपदेशैरभ्यसन तीर्थकर-
नामकर्मण आस्रवः ॥

भा०—संवेगश्च । यथाशक्तिस्त्यागस्तपश्च । सद्घस्य साधूनां च समाधि-
वायृत्यकरणम् । अर्हत्स्वाचार्येषु बहुश्रुतेषु प्रवचने च परमभावविशुद्धियुक्ता
भक्तिः ।

टी०—संवेगश्चेति । अभीक्ष्णमिति सम्बध्यते । चशब्दः समुचितौ । सवे-
सवेगस्य व्याख्या जन संवेगो भीतिविचलन वा ससारदुःखाज्जातिजरामरणस्वभावात्
प्रियविप्रयोगादेश्च भयपरिणामः प्रतिक्षण जगत्कायानित्याशुचित्वादि-
चित्तनाश साधारित्तुषेणनभिलापस्तत्रवणपरिणामाद् विचलन सवेगः । स चाभीक्ष्णं
तादृश परिणाम ममुपनायमानस्तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः । यथाशक्तिः—सामर्थ्यं—सत्सो-
त्कर्षं, यथा स्वानुभवा शक्तिर्यथाशक्तिः, तत्पूर्वैरस्त्याग स्वानुभवाशक्त्यपेक्षः, स्वस्य न्यायार्जित-
स्यानुभवाभिनिर्वातानुग्रहालम्बनं भूतेभ्यो विशेषतस्तु त्रिभिन्ना यतिननाय दान—त्यागस्ती-
र्थकरनामकर्मण आस्रवः । तपश्चेति । यथाशक्तिरित्यभिमन्वध्यते । कर्मणस्तापनाच्छोषणात्
तपः । तद् द्विधा, अन्तर्बहिर्भेदात् । पुनरेकैक पोढा प्रायश्चित्तादिभेदादनशनादिभेदाच्च । तत्
स्वमामर्थ्यापक्षमनुष्ठीयमान लोकपङ्क्तिपूजाभिलापतृष्णानिरपेक्षेण चेतसा तीर्थकरनामकर्मण
आस्रवः । सद्घ—समूहः सम्यक्त्वज्ञानचरणानां तदाधारथ सां ग्रादिशतुर्विधस्तस्य समाधानं-
स्वस्यता—निरुपद्रवत्व समाधिस्तस्य करण—जननम्—उत्पादनं तत् करोति येन ज्ञानदर्शनचर-
णानां शृद्धिर्भवति त्रिविममनावाद्या साधुसयती, दशयतिपुरुषयोपित । ज्ञानदर्शनचारित्र-
लक्षणानि पारंपरीणि शक्तिमिर्मोऽन साधयन्तीति साधवः । तेषां च वैधावृत्यकरणं
ध्यावृत्त—तत्कार्यानुष्ठानप्रवणस्य व्यावृत्तस्य भावो वैसावृत्तस्य, साधूनां मृगुक्षणां प्रासुकाहारो-
पधिशय्यास्त्रया भेजविभ्रामणादिषु पूर्वत्र च व्यावृत्तस्य मनोवाक्यैः शुद्धः परिणामो वैया-
वृत्यमुच्यते । चशब्दः समुचये । अथवा मङ्घमहारकस्य समाच्युत्पादनं भावः—चित्तपरिणामः
पामर्षभावस्तत्र विशुद्धि—निर्मलता । अथवा परमा चासां भावविशुद्धिश्च तद्युक्ता भक्तिः
स्वगुणदोषादृष्टममस्तमुरासुररुपुष्वेधरध्वचिन्त्यनामार्थ्येषु सन्मार्गोपदेशात् परमोपकारिषु प्रकृष्ट-
मन परिणामप्रद्विष्टुर्भक्तिः । सद्भूतगतिशयोत्कीर्तनवन्दनसेवापुष्पधूपगन्धाभ्यर्चनायतन-
प्रतिभाप्रतिष्ठापनलपनविधिरूपा तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः । पञ्चविधाचारानुष्ठानाद् यतिज-
नानरर्पायोपदेशाद् वाऽऽचार्यो धर्मोपदेशदीक्षान्तोपदेशादिग्राहका वा भवन्त्याचार्याः ।
अत्रैव श्रवराचनाचार्यत्वादुपाध्यायग्रहणम् । अज्ञानङ्गप्रकीर्णकाद्यनेश्रुततदर्थोभययोगाद् बहु-
धुना । प्रोच्यन्तेऽनेन जीवादय पदायो इति प्रवचनम्—आगमः—श्रुतज्ञानम् । चशब्दः समु-

ध्ये । एतेषु परमा भावप्रियुद्धा भक्तिर्यथासम्भवमभिगमनवन्दनपर्युपासनयथाविहितक्रमपूर्वकाध्ययनश्रवणश्रद्धानलक्षणा तीर्थकरनामकर्मण आस्रवः ।

भा०—सामायिकादीनामावश्यकानां भावतोऽनुष्ठानस्यापरिहाणिः । सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गस्य निहत्य मानं करणोपदेशाभ्यां प्रभावना ।

टी०—सामायिकादीनामित्यादि । अरक्तद्विष्टः समः तस्य आयो-लाभः-चरणदर्शन-प्राप्तिः स प्रयोजनमस्येति सामायिक सकलमात्रघविरतिलक्षणं प्रति क्रमणकादि(?)तदादिर्येषा आवश्यकानां (चतुर्विंशतिस्तत्त्वादीनां) तानि सामायिकादीनि तेषां सामायिकादीनां आवश्यकानां अवश्यमहोरात्राभ्यन्तरे कर्तव्यान्यावश्यकानि-अवश्यतयाऽनुष्ठेयानि । तानि च सप्तदशविधानसंयमविषयव्यापाररूपत्वाद्नेकप्रकाराणि इच्छामिध्यातथाकारादीनि तेषां भावतोऽनुष्ठानस्यापरिहाणिः । भावत इति तदुपयोगानन्यत्वकथनम् । अनुपयुक्तस्य हि सर्वक्रियानुष्ठानं द्रव्यमात्रत्वाच्छ्रमबन्धनिर्जराफलशून्यमेव प्रवचने च घुष्यते ततः सद्भावावहितचेतसो यदनुष्ठानकरणं तस्यापरिहारिण्यथाविहितकालासेनमन्युनानतिरिक्ततयेत्येवमेवावश्यकपरिहाणिस्तीर्थकरनामकर्मण आस्रवो भवति । सम्यग्दर्शनेत्यादि । तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनं सकलगुणाधारस्तदादिर्यस्यासौ तदादिस्तस्य सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गस्य सकलकर्मस्योत्तरकालमात्मनः स्वात्मन्यवस्थानमोक्षस्तस्य मार्गः-पन्थाः प्राप्त्युपायो ज्ञानक्रियालक्षणस्तस्य प्रभावना-प्रख्यापनं-प्रकाशनं । केन प्रकारेणेत्याह-निहत्य मानं करणोपदेशाभ्यामिति । मानः-अहङ्कारः । स च जात्यादिस्थानोद्भूतः श्रेयोविधातकारी, यथाऽऽह (प्रशमरत्यां श्लो० २७)—

“श्रुतशीलविनयस-दूषणस्य धर्मार्थकामघ्नस्य ।

मानस्य कोऽप्रकाशं, मुहूर्तमपि पण्डितो दद्यात् ॥ १ ॥”

तमेवंविधं मानं न्यकृत्य करण-स्वयमनुष्ठानं श्रद्धतः कालविनयमनुष्ठानाद्यासेवनमूलोत्तरगुणप्रपञ्चानुष्ठानं चेति । उपदेशोऽन्यस्मै प्रतिपादनं बहुविधविद्वज्जनसमितिषु स्याद्वादादिन्यायानुष्ठानेन प्रमत्तमपहत्य प्रतिभामेकान्तवादिनामर्हत्प्रणीतस्यानवद्यस्य सर्वतोभद्रस्य मार्गस्यैकान्तिकात्यन्तिकनिरतिशयाग्राधकल्याणफलस्योच्चैः प्रकाशनं प्रभावना । सा खल्वेषा तीर्थङ्करनामकर्मण आस्रवः ।

भा०—अर्हच्छासनानुष्ठायिनां श्रुतधराणां बालवृद्धतपस्विशैक्षंरुगलानादीनां च सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहकारित्वं प्रवचनवत्सलत्वमिति । एते गुणाः समस्ता व्यस्ता वा तीर्थकरनाम्न आस्रवा भवन्तीति ॥ २३ ॥

टी०—अर्हदित्यादि । वन्दनमस्कारपूजासत्कारार्हा अर्हन्तस्तेषां शासनम्-उपदेश आगमाख्यस्तद्दुष्टायिनाम्-आगमविहितक्रियानुष्ठायिनां, श्रुतधराणामित्यनेन स्वयमधिगतज्ञानानामिति प्रतिपादयति, परप्रत्ययानुष्ठायित्वं निषेधयति, अधीतप्रवचनार्थो विदितो-

त्मर्गापनादप्रपञ्चः स्नातव्यात् क्रियाप्रवृत्तौ न व्याह्रन्त्यते । ब्रालः—भुल्लुः कारणप्र-
 प्राजितो ज्ञयन्यादिभेद । जातिश्रुतपर्यायस्थिरास्त्वय', पट्टिर्ण समनायधरो ब्रतारोपणोचर-
 णाल विंशतिपर्यय यथाक्रम वृद्धः । तपो वाग्मनश्नादि, आन्तर च प्रायश्चित्तादि, तदस्या-
 स्तीति तपस्वी, विचि रा वा तपः कनस्त्रहापल्यादिभेद वक्ष्यमाण तद्योगात् तपस्वी । शिक्ष्यत
 इति शिष्य' (सु १), शिक्ष एव शैक्षः, स्वार्थे(ष्ण) प्राज्ञादिबत् । शिक्षणशीलो वा । उत्रादिपाठव
 मप्रत्ययः । शैश । मूर्त्तार्थाधिगमेऽभियुक्तो यथाविहितकालमध्येतव्ये श्रोतव्ये चाभ्युद्यत
 इत्यर्थः । ग्लानो—मदपाठव' सव्याधिकत्वाद् भक्तपानाद्यन्वेषणे न प्रत्यलः । आदिग्रह-
 णात् कुलगणनमनोऽपरिग्रह' । चशब्द समुच्चये । श्रुतधराणा चालादीना च सद्ग्रहादिका-
 रित्वम् । तत्र मद्ग्रह—परिग्रहणमुपमम्पदालोचनापूर्वक समानुष्ठानश्रुताध्ययनचोदनाप्रति-
 चोदनार्थम् । उपग्रहो वस्त्रपात्रोत्पादनरहुगुणक्षेत्राक्रान्तिलक्षण' । अनुग्रहो भक्तपानयथायोग्य-
 विहितप्रदानादिलक्षण', एतन् करोति तच्छीलश्च तद्भ्रातः सद्ग्रहोपग्रहानुग्रहकारित्वं
 तत्परिणामिततियावत् । प्रक्रीति प्रवचनम् । एत एव श्रुतधरादयो भगवद्भाषितार्थप्रतिपा-
 दनपरिणता. प्रवचनशब्दान्यास्तेषु घातसल्यम् । उक्तं ऽद्ग्रहोपग्रहानुग्रहलक्षणम् । इतिशब्द
 आर्घ्यः । विंशते कारणानां सूत्रकारेण किञ्चित् सूत्रे किञ्चिद् भाष्य किञ्चित् आदिग्रहणात्
 सिद्धपूजागुणलभ्यानभाषनाख्यमुपात्तम्, उपयुज्य च प्रवृत्त्या व्याख्येयम् । इदानीमुत्सहरति-
 एते गुणा इत्यादिना । एते यथोद्दिष्टा गुणा दर्शनविशुद्ध्यादय आत्मन' परिणामा समुदिताः
 प्रत्येक च तीर्थकरनामकर्मण आस्रवा भवन्ति, न पुनर्नियमोऽस्ति समस्ता एव
 घ्यस्ता एव वा । पिन्त्वार्यो वाशब्द' । इतिशब्दस्तीर्थकरनामकर्मास्रवेपत्ताप्रतिपादनार्थ
 इति ॥ २३ ॥

नामानन्तरनिर्देशभानो गोत्रस्योपादाने किं निरन्वनमिति, एतद् द्विधा गो-
 नीचैर्ह्येव । तत्र तावन्नीचैर्गोत्रास्रप्रसिद्धपर्यमिदमाह—

नीचैर्गोत्रस्याद्यथा सूत्रम्—परात्मनिन्दाप्रशसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावनं
 च नीचैर्गोत्रस्य ॥ ६-२४ ॥

भा०—परनिन्दा आत्मप्रदांसा सद्गुणाच्छादनमसद्गुणोद्भावनं चात्म-
 परोभयस्थं नीचैर्गोत्रस्याद्यथा भवन्ति ॥ २४ ॥

टी०—परनिन्देत्यादि भाष्यम् । परात्मा च परात्मा निन्दा च प्रशमा च निन्दाप्रशसे
 पान्नो निन्दाप्रशसे यथाऽममभिमन्व' परात्मनिन्दाप्रशसे । सन्तोऽप्यन्तश्च सदसन्तः—
 विद्यमानाविषमाना ते च ते गुणाश्च सदसद्गुणा, छादन चोद्धारना च छादनोद्धारने, अत्रापि
 क्रमेणाभिमन्व' सदसद्गुणाच्छादनोद्भावनं । चशब्दात् परात्मनिन्दाप्रशसे समुचीयेते ।

नीचैर्गोत्रस्य कर्मण आद्यना भवन्ति । तत्र स्वात्मव्यतिरिक्तः परस्वस्य गुणत्रतोऽपि गुणापह्न-
 द्वायेण निन्दा-अपवादनाभूताना भूताना च दोषानामुद्गायन, स्वात्मनः प्रशंसन-स्तुतिर्गुणो-
 द्गायनश्च भूताना भूताना च गुणानामात्मनैव प्रत्यापनम् । मन्तो गुणा विद्यमानास्तेषां
 उद्गादन-सरण स्वगन, द्वेषान् पृष्टोऽपृष्टो वा नाचष्टे गुणान् नतोऽपि, प्रस्तुतत्वात् परमम्बन्धि-
 गुणगण-उद्गादनमेव सम्बन्ध्यम्, आत्माभिमम्बन्धेनामताम्-जभूतानामेव गुणानामुद्गायन करो-
 त्यपृष्टः पृष्टो वा प्रत्यापयतीत्यायत् । एतदेव च स्फुटतर विभजते-आत्मपरो भयस्यमिति ।
 आत्मस्यममहृणोद्गायन परस्य महृणच्छादनगात्मपरावेवोभयं तत्र स्थितं-वर्तमानम् । नीचै-
 रिति । नीच-जपन्वं-हीनम् । गोत्रमिति गृह्यते-अभिर्धायते आहृयते वाऽग्नेनेति गोत्रम् । यत्
 कर्माशुभं तन्मिमिचीकृत्याभिधा प्रवर्तते चण्डालश्चपचमत्स्यग्र्यादि तन्नीचैर्गोत्रं कर्म अमि-
 सम्बन्धात् चशब्दोऽपि दुत्साहेतुष्वेव प्रयुज्यते । एयमेते परनिन्दादयो जातिकुलरूपरलथुवात्-
 श्वर्यतपोभदपराजानोत्प्रासानकृतसनादयश्च नीचैर्गोत्रस्यास्रवा भवन्तीति ॥ २४ ॥

इदानीमुच्चैर्गोत्रस्वास्त्रवाभिप्रित्मवेदमाह—

उच्चैर्गोत्रस्यास्रवाः सूत्रम्-तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेको चोत्तरस्य ॥२५॥

भा०—उत्तरस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्याद्दुच्चैर्गोत्रस्याह । नीचैर्गोत्रास्रवविपर्ययो
 नीचैर्वृत्तिरनुत्सेकश्चोच्चैर्गोत्रस्यास्रवा भवन्ति ॥ ६-२५ ॥

टी०—तदिति सर्वनाम पूर्वप्रकृतापेक्षं प्राक् प्रकृता नीचैर्गोत्रास्रवास्तेषां विपर्ययो—
 यथाभिहितवैपरीत्यं परगुणप्रशंसा आत्मनिन्दा च महृणप्रकाशनममहृणच्छादन च परत्र,
 आत्मनि तु महृणच्छादनमप्यात्मोत्कर्षपण्डितारथं, तथा नीचैर्वृत्ति-नीचैर्वर्तनं विनयप्रशं-
 सायापचितता । उत्सेको-गर्वं श्रुतज्ञात्यादिजनितं नोत्सेकेऽनुत्सेको-पिजितगर्वता । एतौ
 नीचैर्वृत्त्यनुत्सेको चशब्दात् तद्विपर्ययश्च उत्तरस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्याद्दुच्चैर्गोत्रस्याह ।
 इतिशब्दः पदार्थकः । नीचैर्गोत्रमुक्कलक्षणं तस्यास्रवविपर्ययं परगुणप्रशंसादिपर चास्रवद्वय
 नीचैर्वृत्तिरनुत्सेकश्चोच्चैर्गोत्रस्यास्रवा भवन्ति । उच्चैरिति । उच्चम्-उत्कृष्टमिस्वाकृद्हरि-
 भोजगजन्वादीति ॥ २५ ॥

उक्त गोत्रम् । जाम्बाधिहार एवापमनुप्रवृत्तत्र ममन्त्रकर्मप्रत्ययनाननिर्दिष्टानुग्रा-
 ह्यगुराव्यवच्छेदकृतोऽन्तरायस्य क आस्रव इत्युच्यते—

मन्तरायस्यास्रवा सूत्रम्—विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ ६-२६ ॥

भा०—दानादीनां विघ्नकरणमन्तरायस्यास्रवो भवन्तीति ॥ एते साम्बरा-
 यिकस्याष्टविधस्य पृथक् पृथगास्रवविशेषा भवन्तीति ॥ २६ ॥

टी०—विघ्नो विघात-प्रतिषेधः सन्धानो निर्याजश्च तत्र करणम्-अनुष्ठानं तन्परि-

१ 'मन्तरायस्यास्रव' इति प्रतिभाति ।

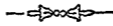
पामयोगिनोऽन्तरायाभिधानस्य कर्मण आस्रवो भवति । एतदेव भाष्येण स्पष्टयति—दानादी-
 नामित्वादि । दानमादिर्येषां ते दानादयो—दानलाभभोगोपभोगवीर्या-
 व्याख्या दानलाभादीनां व्याख्या । तत्र दान विशिष्टपरिणामपूर्वक स्वस्य परस्वत्त्वापादनम् । तदेव
 गृह्यमाणं प्रतिग्रहीत्याऽऽदेय लाभ उच्यते । भोगो मनोहारिशब्दादिनि-
 पयानुभवनम् । उपभोगोऽन्यपानमनाद्यासेनम् । वीर्यमात्तपरिणामो विशिष्टचेष्टालक्षणः ।
 एषा दानादीनां विघ्नकरण येन येनोपायेन न दत्ते त तमुपायमापादयति दातुः, एव येन
 येनोपायेन न लभते लिप्सुस्तथा भोगोपभोगानुभवनसमर्थो येन येनोपायेन न भवति यथा
 चास्य वीर्यम्—उत्साहः—पराक्रमो न भवति तथा तथाऽनुतिष्ठतेऽन्तरायस्य कर्मण आस्रवो
 भवति । इतिशब्दो विघ्नकरणनिशेषप्रदर्शनार्थः ॥

अधुना सकलास्रप्रकरणपरामर्शद्वारेणोपसहरत्यध्यायार्थम्—एते साम्प्रदायिकस्ये-
 व्याधिना । एते तत्प्रदोषनिहनादयः समारभ्रमणकारणस्याष्ट-
 अ-यायोपसहार विघ्नस्य ज्ञानापरणादेरन्तरायपर्यवमानस्य कर्मणः पृथक् पृथक्
 विवेकिना पुनर(पृथगुक्त)तथा आस्रवविशेषा सामान्यास्रवापेक्षया विशेषा भवन्ति ।
 इतिशब्दोऽत्राभिधिनिसतसंक्षिप्तार्थपरिसमाप्ताविति ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीतत्त्वार्थसूत्रे भाष्यसंयुक्ते भाष्यानुसारिण्या तत्त्वार्थटीकायाम् आस्रव-
 प्रतिपादनपरः पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७

तत्रादिमं भाष्यम्—

भा०—अत्राह—उक्तं भवता सातावेद्यस्यास्रवेपु (अ० ६ सू० १३) भूतव्र-
त्यनुकम्पेति । तत्र किं व्रतं को वा व्रतीति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहोक्तं भवतेत्यादिना सम्बन्धाति भाष्यकारः । सूत्रेपूक्तं पष्ठाध्याये सखे-
दनीयकर्मास्रवेपु भूतव्रत्यनुकम्पेति सकलसूत्रोपलक्षणम् । अथवा यावत् सम्बन्धोपयोगि तावत्
एवोपादानं, व्रतीति श्रूयते मत्वर्थीयप्रत्ययान्तः । तत्र किं व्रतं को वा व्रतीति प्रश्नेनोपक्र-
म्यते ॥ ननु च व्रतप्रश्न एव न्याय्यः तत्प्रस्तावात्, तत्परिज्ञानात् तु तत्सम्बन्धे व्रती मुज्ञान
एवेति । उच्यते—विशिष्टसम्बन्धव्यापनार्थं प्रतिग्रहणं, वक्ष्यत्युपरिष्ठात् “ निःश्लयो व्रती”
(अ० ७, सू० १३) इति । प्राणातिपातादिविरतयो मायादिश्लयविविक्ता व्रतव्यपदेशमश्नुवते,
तथाविधव्रतसम्बन्धाच्च व्रतीति । अत्रोच्यत इति व्रतस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

व्रतन्याख्या सूत्रम्—हिंसावृत्तस्तेयाव्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिव्रतम् ॥ ७-१ ॥

टी०—व्रतिस्वरूपं त्विदमेव भाष्यमनूद्योपरिष्ठात् प्रतिपादयिष्यते । गृहीमस्तावद्
व्रतान्यय व्रती क इत्यत्रेति । हिंसादयः कृतद्वन्द्वाः पञ्चम्यन्ताः । पञ्चमी च जुगुप्साविराम-
प्रमादार्थानामुपमङ्गल्यानादपादानलक्षणा, ता च प्रत्येकं हिंसाया इत्यादिना भाष्येण दर्श-
यति—

भा०—हिंसाया अनृतवचनात् स्तेयादब्रह्मतः परिग्रहाच्च कायवाङ्मनोभि-
र्विरतिव्रतम् ।

टी०—हिंसादयश्च वक्ष्यमाणलक्षणाः । तत्र कषायादिप्रमादपरिणतस्यात्मनः कर्तुः काया-
दिकरणव्यापाराद् द्रव्यभावभेदेन प्राणव्यपरोपणं हिंसा । प्रागभिहित-
हिंसादीना व्याख्या सामान्यलक्षणयोगे सति सद्भूतनिह्वासद्भूतोद्भाननविपरीतकृसावघादि
मृपावचनम् । परपरिगृहीतस्य स्वीकरणमाक्रान्त्या चौर्येण शास्त्रनिषि-
द्धस्य वा स्तेपम् । पूर्वलक्षणयोगान्मोहोदये सति चेतनाचेतनस्रोतसोरासेवनमब्रह्म । सच्चिदा-
चिच्चमिथ्रेपु द्रव्यादिषु शास्त्राननुमतेषु भमत्वं परिग्रहः । चशब्दः समुच्चयार्थः । एभ्यो हिंसा-
दिभ्यः कायवाङ्मनोभिर्विरतिव्रतम् । विरतिः—निवृत्तिः ॥ ननु चाह्वयित्वात् काया-
दित्रयमनुपादेय भाष्येण । नार्थं दोषः । आत्मना हि विरतिः । सा च करणमवश्यतयाऽपे-
क्षते । तच्च कायाद्येव योग्यम् । अथवा प्रमत्तयोगादित्यत्र योगग्रहणलक्षणसूत्रे सर्वव्रतविशेषणार्थं

१ ' सद्भूय० ' इति घ-पाठ । २ ' हिंसादय ' इति ग ङ-पाठ । ३ ' शास्त्रप्रतिषिद्धस्य ' इति ट पाठ ।

४ ' करणावश्यतया ' इति ग पाठ ।

यत् तच्चेतसि सन्निवेश्य विवृत भाष्यकारेण । आसूत्रवाध्यायवक्तव्यशेषमेव वाऽधिष्ठेत्य सप्तमाध्यायमाह । व्रतशब्दः शिष्टसमाचारात् निवृत्तौ प्रवृत्तौ च प्रयुज्यते लोके । निवृत्ते चेद्विंशतौ विरतिः— निवृत्तिर्न, यथा—वृषलाञ्ज प्रतयति—परिहरति । वृषलाञ्जान्निवर्तत इति, ज्ञात्वा प्राणिनः प्राणातिपातादेर्निवर्तते । केवलमहिमादिलक्षणं तु क्रियाकलापं नानुतिष्ठतीति तदनुष्ठानप्रवृत्त्यर्थं व्रतशब्दः । पयो व्रतयतीति यथा, पयोऽभ्यवहार एव प्रवर्तते नान्यत्रेति, एव हिंसादिभ्यो निवृत्तः शास्त्रविहितक्रियानुष्ठान एव प्रवर्तते, अतो निवृत्तिप्रवृत्तिक्रियामाध्य कर्मक्षपणमिति प्रतिपादयति । निवृत्तिप्रवृत्तौ च शास्त्रचोदिते, तदनुष्ठाना मोक्षमाप्तिरिति ॥ ननु च भाष्यकारो निवृत्तिवचनमेव व्याचष्टे व्रतशब्देन, प्रवृत्तिवचनमपीति तदेतत् कथम् ? । अयमभिप्रायो भाष्यकृतः—अन्यतरोपादानेऽन्यतरप्रतीतिः सम्बन्धशब्दत्वाद् भवत्येव पितापुत्रादिवत् । यत् उक्तम्—“ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष” इति । प्राधान्यात् तु निवृत्तिरेव माक्षात् प्राणातिपातादिभ्यो दक्षिंता, तत्पूर्विका च प्रवृत्तिर्गम्यमाना । अन्यथा तु निवृत्तिर्निष्कलेन स्वादिति । विरतिशब्दस्यार्थं निरूपयति—

भा०—विरतिर्नाम ज्ञात्वाऽभ्युपेत्याकरणम् । अकरणं निवृत्तिरूपरमो विरतिरित्यनर्थान्तरम् ॥ १ ॥

टी०—विरतिर्नामेत्यादिना । विरमण विरतिः । नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । हिंसन हिंसा—प्राणवियोजनम् । प्राणाश्चेन्द्रियादयस्तत्सम्बन्धात् प्राणिनः एकद्वित्रिचतु पञ्चेन्द्रियारयास्तान् विनानानुसारात् अभ्युपेत्य—श्रद्धाय प्रतिपद्य भावतोऽकरणं विरतिः । ज्ञानश्रद्धानपूर्वकं चारित्रमिति यावत् । तदेव चारुण निवृणोति पर्यायैः अकरणं निवृत्तिरूपरमो विरतिरित्यनर्थान्तरमिति । चरणस्यैते पर्यायाः । तत्राकरणमिति निवृत्तिप्रवृत्तिक्रियालक्षणं चारित्र मनोवाक्कायकृतकारितानुमतिभेदोत्पन्नसत्त्वचत्वारिंशच्छतविकल्पभावनया परिहारानुष्ठाने, एवं निवृत्त्यादयोऽपि भावनीयाः, पर्यायशब्दैश्च व्याख्यानमसम्मोहार्यं प्रदेशान्तरेऽपि ॥ १ ॥

तदतदविशेषचोदित पञ्चतया निषयव्रताभिधानं विरत्याश्रयद्वयविवक्षानशेनासकलकृत्स्नमावाहुमयथा वेदितव्यमित्याह—

सूत्रम्—देशसर्वतोऽणुमहती ॥ ७—२ ॥

टी०—देशश्च सर्वं च देशसर्वं ताभ्यां देशसर्वतः । विरामार्थपेक्षा पञ्चमी । अणु च महच्छाणुमहती । कथं पुनर्विरतिसामान्यमेकं सत् द्विधा भिद्यते ? । निरक्षानशेन देशसर्वाभिधानाच्चकत्वादिविवक्षायामेकचचनादिवत् हिंसादिनिरतिव्रतप्रस्तावाच्च यथाक्रममभिसम्बन्ध । देशसर्वग्रहणं विरत्या सहामिसम्बन्धयते । अणुमहद्वहणं व्रतेन । दशतो विरतिरणुव्रतं, निरतिर्महानव्रतम् । एतमेव सूत्रार्थं भाष्येण स्पष्टयति—

१ इत् सप्त० इति क पाठ । २ निवृत्तन्ते इति ग पाठ । ३ व्रतयतीति इति क-पाठ ।
 ४ एतद्विरत्या इति छ-पाठ ।

भा०—एभ्यो हिंसादिभ्य एकदेशविरतिरणुव्रतं, सर्वतो विरतिर्मेहाव्रत-
मिति ॥ २ ॥

टी०—एभ्य इत्यादिना । एभ्य इति प्रस्तुतानि परामृश्य हिंसादीनि सर्वतो व्यग्रच्छि-
न्दन्नाह—एकदेशविरतिरणुव्रतमिति । सकलप्राणिगणविषया हिंसा, तस्याश्च विरतिर्न
सर्वस्याः, किन्तु एकदेश इति एकदेशग्रहणेनैव स्पष्टयति—न सर्वस्मात् प्राणिव्यपरोपणाद्
विरतिः, किन्तु एकदेशात्, स्थूलादित्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मप्राणिभेदात् सङ्कल्पजारम्भमेदाद् वा ।
स्थूलान्मृपादानादिति कृटसाक्ष्यदानादि स्थूलः, मर्मादिप्रयोगतः सूक्ष्मः । स्थूलाद्दत्तादानादि-
ति इहहरणादि स्थूल यत्रैहिकामुष्मिकाश्चौर्यदीपा गृहिणाम्, सूक्ष्म परिहामतः परकीयपरि(?)
लघुवृणकाष्ठादिग्रहणं वा । स्थूलान्मैथुनाद् विरमति स्थूलत्वमेकदेशजनितमत्र प्रतीयते स्वदा-
रसन्तोषः परदारनिवृत्तिर्वा । स्वदारसन्तुष्टः शेषयोषितो मातृवदनुपश्यति, परदारामिगमनाञ्चि-
वृत्तः परपरिगृहीतयोषितः परिहरति, अपरिगृहीतवेश्यामभिगच्छति । तथा इच्छापरिमाणा-
दन्यतो विरमामीति । केचिन्महाव्रतानुपातात् स्वल्पव्रतत्वादणुव्रतमिति व्याचक्षते ॥

सम्प्रति महाव्रतव्याचिख्यासयाऽऽह—सर्वतो विरतिर्मेहाव्रतमिति^१ । सर्वत इति ।
सर्वस्मात् सूक्ष्मात् स्थूलाच्च प्राणव्यपरोपणाद् विरमामीत्यादि । एव शेषाप्यपि सर्वतो वाच्यानि ।
महाविषयत्वान्महाव्रतमित्येतानि पञ्च महाव्रतानि भवन्ति सम्यक्त्वयुक्तानि मूलवाच्यानि ॥
ननु च यथैव मृपादिनिवृत्तिरहिंसाव्रतपालनार्थत्वान्मूलगुणाः, एवं निशीथभोजनविरतिरपि
मूलगुणः स्यात् । उच्यते—अहिंसाव्रतपरिपालनार्थत्वादिति समितिभिरनैकान्तः, अपि च महा-
व्रतधारिण एव तन्मूलगुणः तद्विरहितस्य यस्मान्मूलगुणा एवापरिपूर्णाः स्युः, अतो मूल-
गुणग्रहणे तद्ग्रहणमर्याक्षिप्तम् । यथाच सव्रतोपकारि रात्रिभोजन न तथोपवामादि, अत-
स्तन्मूलगुणो महाव्रतिनः, शेषमृत्तरगुणः । अणुव्रतधारिणस्तृत्तरगुणो निशामो जनविरतिरा-
हारत्यागादुपवासवत् तप एव वा तदिति प्रतीतम् । कः पुनर्दोषो रात्रिभोजन इति चेत् एव
मन्यते—उद्वेगादिदोषरहितस्य वासरपरिगृहीतस्याभ्यवहारेणान्धसो नक्त न किल दोष इति ।
एतदयुक्तम् । कालातिक्रान्तस्य प्रतिपिद्वत्वात्, गृहीतस्यानीतालोचितक्ष-
णविश्रान्तिसमनन्तरमेव च भ्रूजेरभ्यनुज्ञानात्, निशाहिण्डने चेर्यापथविशु-
द्धेरम्मवात्, दायकगमनागमनसस्नेहपाणिभाजनाद्यदर्शनात्, आलोकित-
तपानमोजनासम्भवात् । ज्योत्स्नामणिप्रदीपप्रकाशसाध्यमालोकनमिति चेत् तदप्यसत्,
अग्निसमारम्भनिषेधात्, रत्नपरिग्रहाभावात्, ज्योत्स्नायाः कादाचित्कत्वात्, आगमे तन्नि-
पिद्वत्वात्, हिंसादिवदनासेवनीयमेव विभावरीभक्तमिति ॥ २ ॥

उक्तं व्रतं सविधानमणु महद्य, तत्र महाव्रतमधिकृत्य भावनासूत्रम्—

सूत्रम्—तत्स्थैर्यार्थं भावना. पञ्च पञ्च ॥ ७—३ ॥

टी०—अणुव्रतस्य चोपरि बन्धनधादिकातिचारपरिहाररूपा बक्ष्यमाणा (अ०७, सू० २०) अपायानघदर्शनादिकाश्च सामान्यरूपाः । महाव्रतं चोपभोगा(वर्गा ?)भिलापिभिः प्राणिभिर्धृतिसंहननपरिहाण्या प्रमादरुहुलैः दूरक्षमतस्तत्प्रतिपातपरिहारार्थं भाष्यन्त इति भावनाः । तदित्यनेन पञ्चविधस्येति, सनेनाज्ञानन्तरत्वान्महाव्रतमभिमन्त्र्यते । भाष्यकारस्तु यद्यपि मामायेन व्रतस्येति विवृणोति, तथापि तच्छब्दोपादानसामर्थ्यान्महाव्रताभिसम्बन्धः । अन्ये तु व्याचक्षते—द्वयोरपि व्रतयोर्न्याय्यं सम्बन्धः । सम्भवति हि श्रावकस्यापि कस्यचिद् यथोक्तं भावनाजालमेव त्वव्याप्तिः स्यात्, व्यापिन्यश्च व्रतिनो भावना इष्यन्ते ।

व्रतानां भावनानां भा०—तस्य पञ्चविधस्य व्रतस्य स्थैर्यार्थमेकैकस्य पञ्च पञ्च सङ्ख्या भावना भवन्ति ।

टी०—तस्य व्रतस्य पञ्चविधस्येति पञ्चप्रकारस्य सर्वप्राणातिपातविरत्यादेः स्थैर्यार्थं—दाट्यापादनार्थं—स्थिरत्वं प्रयोजनमुद्दिश्य अभ्यस्यन्ते, अनभ्यस्यमानाभिर्भायानाभिर्मलीमसीभवन्त्यनभ्यस्यमाननिघावन्महाव्रतानीति । एकैकस्येति व्रतस्य । सामानाधिकरण्येन पृष्ठी, न समुदितानां पञ्चानामपीति ॥ ननु पञ्च पञ्चेति वीप्साविवक्षा । यत् एकैकस्येति लप्स्यत एव, अन्यथा वीप्सानैरर्थक्यं स्यादिति । उच्यते—सामान्यविशेषाभ्यां व्याख्यातृभिः प्रतिपाद्यनेऽर्थः, पञ्चविधस्य व्रतस्येति सामान्येनोपक्रम्य पुनर्विशेषेणैकैकस्येत्याह ममुदाये मा भूदिति । पञ्च पञ्चेति वीप्सायां द्विर्वचनम् । अपरे तु सूत्रमधीयते—तत्स्थैर्यार्थं भावना. पञ्च पञ्च इति ।

सूपपाठविचारं ते चैवमभिदधति—सखावाचिनः प्रातिपदिकाद् वीप्सायां घोत्यायां “कारकाच्छब्दप्रत्ययोऽन्यतरस्या”मिति । द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददातीति चान्यं वृत्तिश्च । तदेतदनुपपन्नम् । यत् शम्भुप्रत्ययान्तेन व्रतानि भावना वा सम्बन्धेरन्, यदि व्रतानि ततः पृष्ठन्तेन सम्बन्ध्यानि पञ्चानां पञ्चानामिति । ततोऽकारकत्वात् पृष्ठ्याः शम्भुप्रत्ययो न लभ्यते । अथ भावनाभिसम्बन्धस्ततः पञ्च भावना भवन्तीति पञ्चश इति वक्तव्यम् । द्वितीयं पञ्चग्रहणं न कर्तव्यम् । तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्चश इति पठितव्यम् । एवमुपपत्त्यापि न घटते शम्भुप्रत्ययः । अतस्तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्चेति न्याय्यं सूत्रम् ॥

अहिंसायां पञ्च भावना

भा०—तद्यथा—अहिंसायास्तावदीर्यासमिति, मनोगुप्तिः, एषणासमितिः, आदाननिक्षेपणासमितिः, आलोकिनपानभोजनमिति ॥

टी०—तद्यथेत्यनेन प्रस्तुतभाजनोपन्यासः । अहिंसायास्तावदिति । अहिंसा प्राणातिपातविरतिः । तावच्छब्दः क्रमद्योतकः । अस्याः प्रथममुच्यते, पथान्मृपावादादिविरतेरभिधास्यते । ईरणमीर्यो-गमनं तत्र समितिः-सङ्गतिः श्रुतरूपेणात्मनः परिणामः, तदुपयोगिना पुरस्ताद् युगमात्रया दृष्ट्या स्थावरजङ्गमानि भूतानि परिवर्जयन्नप्रमत्त इत्यादिको विधिः ईर्योसमितिः । मनसो गुप्तिर्मनोगुप्तिः-मनसो रक्षणमार्तरौद्रध्यानाप्रचारः धर्मध्याने चोपयोगो मनोगुप्तिः । एषणा गवेषणा-ग्रहण-प्रासभेदात् त्रिधा । तत्राममितस्य पण्णामपि कायानामुपघातः स्यात्, यतस्तत्सरक्षणार्थमेपणासमितिः समस्तेन्द्रियोपयोगलक्षणा । आदान-ग्रहण निक्षेपणं-मोक्षणमौघिकोपग्रहिकभेदस्योपधेरादाननिक्षेपणयोः समित्तिरागमानुसारेण प्रत्यवेक्षणप्रमार्जना । आलोकितपानभोजनमिति प्रतिगेह पात्रमध्यपतितपिण्डश्चपुराद्युपघुक्तेन प्रत्यवेक्षणीयस्तत्समुत्थागन्तुकसत्त्वसरक्षणार्थमागत्य च प्रतिश्रय भूयः प्रकाशवति प्रदेशे स्थित्वा सुप्र(त्य)वेक्षितं पानभोजन विधाय प्रकाशप्रदेशावस्थितेन वल्गनीयम् । इतिरु-रणः प्राणवधविरतेर्भाजनैयत्ताव्यवस्थापनार्थः । एवमेताः पञ्च भावना मुहुर्मुहुर्भावयन्-वासयन् घृहलीकुर्वन् सकलामहिंसा पातु प्रत्यलो भवतीति ॥

सम्प्रति सत्यवचनस्य भाजनाः पञ्च प्रतिपादयन्नाह—

सूत्रस्य पञ्च
भावना

भा०—सत्यवचनस्यानुवीचिभाषणं क्रोधप्रत्याख्यानं लोभप्रत्याख्यानं अभीरुत्वं हास्यप्रत्याख्यानमिति ॥

टी०—सत्यवचनस्येत्यादि । सत्यम्-अवितथं सद्भूतार्थप्रतिपत्तिकारि, असद्भूतं च विपरीतार्थप्रतिपादन, प्राणानुपघातशून्यम् । अनुवीचीति देशीवचनमालोचनार्थं वर्तते । भाषणं वचनस्य प्रवर्तनम् । अतोऽयमर्थः-समीक्ष्यालोन्य वचन प्रवर्तितव्यम् । अनालोचितभाषी कदाचिन्मृपाऽप्यभिदधीत् । ततश्चात्मनो लावणवैरपीडाः फलमैहिकं, परसत्त्वोपघातश्च नियत इति । तस्मात् समीक्ष्योदाहरणेनात्मान भाषयन्न मृपावचनजनितेनैतन्सा सम्पृच्यते । क्रोधः कपायविशेषो मोहकर्मोदयनिष्पन्नोऽप्रीतिलक्षणः प्रद्वेषप्रायः । तदुदयाच्च परवान् वक्ता स्वपरनिरपेक्षो यत्किञ्चनभाषी मृपाऽपि भाषेत् । अतः क्रोधस्य प्रत्याख्यानं निवृत्तिरनुत्पादो वा, (तेन) नित्यमात्मान भावयेत् । एवञ्च हासयन् सत्यादि न व्यभिचरतीति । लोभः तृष्णालक्षणः कूटसाशित्वादिदोषाणामग्रणीः समस्तव्यसनैकराजो जलनिधिरिव दुर्भरः कर्मोदयाविर्भूतो रागपरिणामस्तद्दुदयादपि वितथभाषी भवति । अत्र मत्यत्रतमनुपालयता तदाकारपरिणामः प्रत्याख्येय इति भावनीयम् । भयशीलो भीरुत्वचैहिकादिभेदात् संस्रधा मोहनीयकर्मोदयजनितमुदयाच्च तस्यानृतभाषण सुलभ भवतीत्यभीरुत्व भावयेत् । अभीरुत्व न जातु-

चिद् वितथ भापते-तस्करोऽय पिशाचो वा मया रजन्या दृष्ट इति, तस्माच्चिर्भयवासनाध्यान
मात्मनि विधेयमिति । हास्य हसन-मोहोद्भवः परिहासस्तत्परिणतो ह्ययमात्मा परिहसन्
परेण मार्धमलीकमपि ब्रूयात्, तस्य परिजिहीर्षया च हास्यप्रत्याख्यानमभ्युपेयम् । एताः
पञ्चापि भाग्यन् भागना' सत्यत्रतरक्षणक्षमो भवतीति ॥

तथाऽद्वादानत्रितेः पञ्चैव भावनास्तद्याचिख्यासयाऽऽह—

भा०—अस्तेयस्यानुधीच्यवग्रह्याचनमभीक्ष्णावग्रह्याचनमेतावदित्यवग्र-
अस्तेयस्य पञ्च भावना हावधारण समानधार्मिकेभ्योऽवग्रह्याचनं अनुज्ञापितपान-
भोजनमिति ॥

टी०—अस्तेयस्य पञ्चेत्याद्युपन्यस्यति । आलोच्यावग्रहो यांचनीयः । स चाय पञ्च-
प्रकारः पठितो देवेन्द्र राज गृहपति-शय्यातर साधर्मिकमेदेन । अत्र च पूर्वः पूर्वां वाध्य उत्तर
उत्तरो मायक इति सञ्चिन्त्य यो यत्र स्वामी स एव यान्य । अस्वामियाचने तु दोषग्राह्य-
शुक्तम् आर्ष एव अकाण्डब्रीडनाद्यैहिकमाप्तुष्मिकमदचपरिभोगजनितं, तस्मादालोच्य अव-
ग्रहो याच्य इत्येवमात्मान भावयेत् । इत्य च भाग्यन्नादत्तादाने प्रवर्तत इति । सकृद् दत्तेऽपि
परिग्रहे स्वामिना भूयोऽभीक्ष्णावग्रह्याचनं कार्यं, अमीक्ष्ण-नित्य मुहुर्मुहुः पूर्वलब्धपरि-
ग्रहो ग्लानाद्यरस्यासु मृगपुरीषोत्सर्गपात्रकरचरणप्रक्षालनस्थानानि दातृचिचपीडापरिहा-
रार्थं याचनीयानि, एव च याच्नामाचरन्नादत्तादानजनितेनागसा स्पृश्यते । तथा एतावदि-
त्यवग्रहायधारणं एतत्परिमाणमस्यैतावत्परिमितं सर्वत' क्षेत्रमग्रहीतव्य इत्येतदेवाव
धारण सर्वतथ परिमाण तदभ्यन्तरवर्तिनीमूर्ध्वस्थानादिक्रियामासेवमानो न दातुरुपरोधकारी
भवति । याच्नाकाल एव चानवधारणे विपरिणतिरपि वैचसि स्याद्ददान्यस्येत्यात्मनोऽपि चा-
दत्तपरिभोगजनित' कर्मच य इति । समानधार्मिकेभ्य इत्यादि । धर्म चरन्ति-आसेवन्ते इति
धार्मिका , समाना-तुल्याः प्रतिपन्नैकशासनाः सम्यक्त्वादिषुक्तिसाधनसमान्विताः साधव-
स्तेभ्य' पूर्वपरिगृहीतक्षेत्रेभ्योऽवग्रहो याच्यस्तदनुज्ञानाद्धि तत्रासनमन्यथा स्तेय स्यात् । तद-
नुज्ञात तु प्रतिश्रयादि समस्त गृहीयादित्येवमात्मान भावयेत् । तथाऽनुज्ञापितपानभोजन-
मिति पञ्चमी भागना । अनुज्ञापितम्-अनुज्ञा प्रापितम्-अनुज्ञया स्वीकृत पानभोजन सूत्रोक्तेन
विधिना पञ्चमानक पाण्डमनुप्रविश्य व्यपगताङ्गविकार' पिण्डेयणोपयुक्तः अकृतकारितानु-
मतमतिष्ट कल्पनीयमानीय गुरवे निवेद्यालोचनापूर्वकमभ्यनुज्ञातो गुरुणा भण्डल्यामेकतो
वा मुञ्जीत । शृजिरत्र पालनेऽभ्यवहारे च व्याख्येय' । ततश्च यावत् किञ्चिद्धर्मसाधनमुप-
करणमौषिक्तौपग्रहिकमेदं तद् सर्वमनुज्ञात गुरुणा बन्दनपुरःसर गुरुरचनविधिना परिभोक्त-
व्यम्, एवमात्मनि वामनामादधानो नातिक्रामत्यस्तेयव्रतमिति ॥

भा०—ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीपशुपण्डकससक्तशयनासनवर्जनम्,
ब्रह्मचर्यस्य पञ्च रागसंयुक्तस्त्रीकथावर्जनम्, स्त्रीणां मनोहरेन्द्रियालोकवर्ज-
भावना नम्, पूर्वैरतानुस्मरणवर्जनम्, प्रणीतरसभोजनवर्जनमिति ॥

टी०—अत्रह्यासेननिवृत्तिः ब्रह्मचर्यम् । तस्यापि पञ्च भागनाः, तद्यथा—स्त्रीत्यादि
भाष्यम् । स्त्रियो रूढ्या देवमानुषभेदाद् द्विविधाः । पशुग्रहणात् तिर्यग्जातिपरिग्रहः । तत्र
बडवा बालेयी गो-महिष्य-जाविकादिषु सम्भवति मैथुनम् । एताश्च सचित्ताः, अचित्ताः स्त्रियः
पुस्तलेप्यचित्रकर्मादिषु बहुप्रकाराः । पण्डकास्तृतीयवेदोदयवर्तिनो महामोहकर्माणः योपा-
स्यसेनानाभिरताः क्लीना इति प्रसिद्धाः, कृतद्वन्द्वैरेभिः संसक्तमाकुल शय्यते यत्रास्यते च
तच्छयनासनं प्रतिश्रयसस्तारकांसनादि, तच्च उदपायत्वाद् वर्जनीयमित्येवमात्मान भावयेत् ।
तथा स्त्रीपशुपण्डकानामसन्निधानेऽपि रागसंयुक्तस्त्रीकथावर्जनम् । मोहोद्भवः कपायो
रागः तदाकारपरिणामो रागसंयुक्तः । स्त्रीणां कथा स्त्रीकथा, रागसंयुक्तस्य स्त्रीकथा, अथवा
रागसंयुक्ता चासौ स्त्रीकथा चेति रागानुगन्धिनी देशजातिकुलनेपथ्यभाषागतिविभ्रमेङ्गित-
हास्यलीलाकटाक्षप्रणयकलहभृङ्गाररसानुनिद्धा वात्येन चित्तोदधेरवश्यंतया विक्षोभमातनोति
तस्मात् तद्वर्जनं श्रेय इति भावयेत् । तथा स्त्रीणां मनोहरेन्द्रियालोकवर्जनं मनोह-
राणि मानोन्मानलक्षणयुक्तानि दर्शनीयानि सृजावन्तीन्द्रियाणि योषितामपूर्वविस्मयरसनि-
र्भरतया विस्फारितलोचनः प्रेक्षते विरुचकुवलयविपुलदलच्छवि नयनयुगलमस्याः कर्णजा-
हमकटाक्षमप्यालोकित श्रुतिगति मनसिजज्वलनमादीपयति, किमुत पिकटकटाक्षकचिन्तम् ? ।
एवं यथाविभागसन्निविष्टावयवानि श्रोत्रघ्राणवदनपीनपयोधरभरजघनस्थलादीनि वाच्यानि ।
त्वगिन्द्रियभेदेत्वात् स्तनकलशाद्युपन्यासः । इत्येवं तदालोकनाद्युपरतिः श्रेयसीति भावयेत् ।
तथा पूर्वैरतानुस्मरणवर्जनं प्रत्रज्यापर्यायात् पूर्वं गृहस्थपर्यायस्तत्र रतं-क्रीडितं-विलसित
यदङ्गनाभिः सह तस्यानुसरणात् कामाभिस्तत्सरणेन्धनानुसन्धानतः सन्युक्षते, अतस्तद्वर्जनं
श्रेय इति भावयेत् । तथा प्रणीतरसभोजनवर्जनमिति । प्रणीतो-वृष्यः स्निग्धमधुरादि-
रसः क्षीरदधिनवनीतसर्पिर्गुडवैलपिशितमद्यापूपादिस्तदभ्यवहारो-भोजनं ततो भेदोमज्जाशुक्रा-
द्युपचयस्तस्मादपि मोहोद्भवः, अतः सतताभ्यासतः प्रणीतरसाभ्यवहारो वर्जनीय इत्यात्मान
भावयेद् ब्रह्मचर्यमिच्छन्ति ॥

भा०—आकिञ्चन्यस्य पञ्चानामिन्द्रियार्थानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां
मनोज्ञाना प्राप्तौ गार्ध्ववर्जनममनोज्ञाना प्राप्तौ द्वेषवर्जनमिति ॥३॥ किञ्चान्यदिति ।

टी०—किञ्चन वाज्ञाभ्यन्तरपरिग्रहः । अविद्यमानकिञ्चनः अकिञ्चनस्तद्भाव आकि-
ञ्चन्य-अपरिग्रहता तद्भावनाः पञ्च । तदभिधित्सयेदमाह-पञ्चानामित्यादि । पञ्चानामिन्द्रि-

याणामर्था-विषया' स्पर्शादय' पञ्चैव येषां मनोज्ञा रागहेतवस्तेषा मनोज्ञानाम्-इष्टानां स्पर्शरसगन्धस्पर्शशब्दानां प्राप्तां ग्रहणे सति गार्ध्यवर्जनम् । गार्ध्यं-स्नेह'-तेषु राग-परिणामोऽतस्तद्वर्जनं श्रेय । तथा अमनोज्ञानाम् अप्रीतिहेतूनां ग्रहणे श्रेयवर्जनम् । द्वेषः-क्रोधमानपरिणाम' तत्त्यागात् पञ्चैता भावना भाव्यमाना' प्रतिक्षणमाकिञ्चन्य परिपूरयन्ति । ममत्वलक्षणो भावत' परिग्रह' तद्व्यवच्छेदादपरिग्रहतेति ॥ ३ ॥

किञ्चान्यदिति सम्बन्धाति, भावनाप्रस्तावेऽन्यदपि मोक्षगुण भावयेदिति । इतिशब्दः अप्यर्थे । प्रतिव्रत पञ्च पञ्च भावनाः प्रतिपादिताः । सम्प्रति तु सर्वत्रतसामान्यभावनाः कथ्यन्त इति ॥

सूत्रम्—हिसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् ॥ ७-४ ॥

भा०—हिंसादिषु पञ्चस्वास्त्रवेषु इहामुत्र चापापदर्शनम् अवद्यदर्शनं च भावयेत् ॥

टी०—हिंसा आदियेषांतेषु हिंसादिषु इहेत्यस्मिन्नेव लोके अमुञ्चेत्यमुष्मिन् परलोके नरकादिजन्मानि अपाय'-अनर्थपरम्परा अवद्य गहिंत् पाप तद्विपाकान्नरकादिषु तीव्रदुःखानुभवनमपायावद्ययोर्दर्शनम्-उपलब्धि', उपलभमानश्च न प्रवर्तते हिंसादिषु, ज्ञानपूर्वकत्वात् क्रियानुष्ठानस्येति । एनमेवायं भाष्येण प्रपञ्चयति-हिंसादिष्वित्यादिना । हिंसादिष्वस्त्र-वेषु कियत्सु 'पञ्चस्वित्याह । हिंसानुवस्तेषामात्रपरिग्रहेषु आसना उक्तलक्षणा' तेवंपाय-दर्शनमवद्यदर्शनं च भावयेत् । इहैवामी प्रत्ययाया हिंसादिषु प्रवृत्तस्य दृश्यन्ते, पापवि-पाकश्च दारणोऽमुत्रैवेच श्रुर्मुहुर्भावेत् ॥

भा०—तद्यथा-हिंसायास्तावत् हिंसो हि नित्योद्येजनीयो नित्या-हिंसाया विपाकं नुवद्वैरश्च । इहैव चघबन्धपरिच्छेदादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं गहिंत्तश्च भवतीति हिंसाया व्युपरम श्रेयान् ॥

टी०—तद्यथेत्यादि । तयोरपायावद्ययोर्निभागमाचक्षणां लो हिंसायास्तावदित्याह । हिंसा-सम्प्राधिनी तावदपायावद्ये प्रकाशयेते पथादलीकानाम् । हिंसनशीलो हिंसः-प्राणव्यपरोपणे जा-तशक्ति' । हिंशब्दो यस्मादर्थे । नित्यं सततमुद्वेजनीयः सजासकारी । 'कृत्यल्युटो बहुल'(पा० अ०३, पा०३, सू०११३)इति कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः । सर्वदा उद्वेजको निसा(निःसीं)मायुषो मीप-णवेपो ललाटतटारोपितश्रूमङ्ग, प्रकृष्टामप्येर्ष्यारसनिर्भारणलोचनो गाढदण्डशनच्छुद्धः सत्त्वा-नामुद्वेगकारीति प्रतीतम् । नित्यानुचद्वैरश्चेति । नित्यमनुचद्वैर-प्रसक्त वैरमस्येति नित्यानुचद्वैर', सर्वदा प्रवृत्तवैरस' तानश्च त(य)स्मान्नित्योद्वेजनीयो नित्यानुचद्वैरश्च भवति। तस्मादिहैवेत्य-मिमम्यघ' । इहैवेत्यस्मिन्नेव लोके चघ'-ताडन द्विदलकशादिभिर्वन्ध' पश्चात्पिण्डनहृडीनिग-डगलशृङ्खलादिक' परिच्छेदोऽङ्गुष्ठग्रहणो' संस्थापनजलाभसेकक्राष्टेऽरुरोपणादिप्राणव्यापैत्तिः,

- 'साशीलो इति ग-पाठ । २ 'गोष्णत्यापन' इति ड-पाठ । ३ 'व्यापक' इति ड-पाठ ।

आदिग्रहणादुल्लम्बनशिरश्टेदादिभिः, प्रतिलम्बत इति प्रतिप्राप्नोति । कृतस्य प्राणातिपातस्य च फलप्राप्तिरिहैवेति । प्रेत्य चेत्यादिना फलमामुष्मिक दर्शयति । प्रेत्य चेति मृत्वा । अशुभा गतिः—नरकतिर्यकुमानुपत्वानि । गार्हितो—निन्दितः । शक्तनजन्मोपात्ताशुभकर्मविपाकोऽय-
मस्य पापकारिणो वराकस्येतेवं संभावयतो विषे रुमलादस्य निर्वयप्रत्यय उत्पद्यते—हिंसापा-
स्त्यागो—व्युपरमः श्रेयानिति ॥

अनृतस्य
विपाक

भा०—तथाऽनृतवादी अश्रद्धेयो भवति । इहैव जिह्वाच्छेदादीन् प्रतिलम्बते ।

टी०—यथा प्राणातिपातकारी प्रत्यवायेन युज्यते तथाऽनृतवाद्यपीत्याह—
अनृतं वक्ष्यमाणलक्षणं तद्वादी भवति अश्रद्धेय इति । अश्रद्धेयः अविद्यमानश्रद्धेयं वचनम-
स्येति सामर्थ्यादभिसम्बध्यतेऽनृतस्य प्रक्रान्तत्वात् । इहैवेत्यादिना प्रत्यवायमैहिं कामुष्मिकं च
दर्शयति—जिह्वाच्छेदादीनिति । आदिशब्दात् कर्णनासिकाकरणच्छेदपरिग्रहः ।

भा०—मिथ्याभ्याख्यानदुःखितेभ्यश्च वद्धवैरेभ्यस्तदधिकान् दुःखहेतून् प्राप्नोति, प्रेत्य चाशुभां गतिं गार्हितश्च भवतीति अनृतवचनाद् व्युपरमः श्रेयान् ॥

टी०—मिथ्या—अलीकं अभ्याख्यानं—अनृतवचनम् ॥ ननु च मिथ्याग्रहणमतिरिच्यते । य-
स्माच्छोकेऽभ्याख्यानशब्दोऽनृतवचन एव प्रसिद्ध इति । अभ्याख्यानक एव मिथ्याशब्दः । यद्वा-
ऽभ्याहपूर्वस्य चक्षिडो ल्युटि वचनमात्रममिलापोऽभ्याख्यानशब्देनोच्यते, तद्विशेषणाय चेदमु-
पादीयते मिथ्येत्येवमर्थवत्, नास्ति अलीकवचनेनैव चारोपयत्यनेनेत् कृतमनेनेदमिति, तेनाभ्या-
ख्यानेनोत्पन्नदुःखास्तेभ्यश्चेति । पूर्वोपापेऽश्रद्धशब्दः । धृष्टेति । अविच्छिन्नं वैरं येषां तेभ्यः ।
तदधिकानिति जिह्वाच्छेदादिभ्योऽपि अतिशयेन यातनाप्रकारान् मिथ्याभ्याख्यानाधि-
कत्वाद् दुःखहेतून् वधप्रन्धादीन् प्राप्नोति । तीत्राशयो हि तीत्रस्थित्यनुभासमेव कर्मादत्ते ।
मुख्यः स्वहेतुराशयस्तत्पुरःसराः शेषहेतवः । प्रेत्येत्यादिनाऽऽमुष्मिक फलमादर्शितम्,
यस्माच्चैवविषो विपाकोऽनृतवचनस्य तस्मात् तद्व्युपरमः श्रेयानिति ॥

यथा प्राणातिपातालीकानुष्ठापिनीं प्रत्यवाययुक्तौ,

भा०—तथा स्तेनः परद्रव्यहरणप्रसक्तमतिः सर्वस्योदेज-

स्तेपस्य विपाक

नीयो भवति । इहैव चाभिघातयध(यन्वचन)हन्तपाद् कर्ण-

नासोत्तरीछच्छेदनभेदनसर्वस्वहरणवध्यपानमारणादीन् प्रति-

लम्बने, प्रेत्य चाशुभां गतिं गार्हितश्च भवतीति स्तेपाद् व्युपरमः श्रेयान् ॥

१ 'प्रतीत्य' इति ड-पाठः । २ 'निन्द' इति -उ-पाठः । ३ 'कृतमनेनेद' इति ग-पाठः । ४ 'मिथ्य
एवयते' इति ड-पाठः । ५ 'यथा' इति ग-पाठः । ६ 'स्तेनवचिनो ल्युटि' इति ग-पाठः । ७ 'वदन्ति-र' इति
ग-उ-पाठः । ८ 'भवतीति' इति घ-पाठः । ९ 'वचन' इति घ-पाठः । १० 'भवति' इति ग-पाठः ।

टी०—तथा स्तेन इत्यादि । स्तेन' परकीयद्रव्यापहारे प्रसक्तमति'—सक्तचित्तः । सर्वस्येति अपहियमाणद्रव्यादिस्वामिन उद्वेग जनयति । इहैव चेत्यादिना । हस्तादीनामभयाना छेदनं—शरीरात् पृथक्करण, भेदन तु तथा सन्निविष्टानामेव वेधनपाटनादिकम् । वध्यपानमिति । वेधो व्यापाद्यस्तस्य पान, मद्यपानस्य प्रधानत्वात्, तत्पूर्वकमन्यदपि करवीरकुसुममालाभरणखरघटिकानलमन्मपीप्रक्षणचट्कूपैचकनाग्न्यकरणम् । मारणं—प्राणव्यपरोपणम् । आदिग्रहणात् स्वमांसरादनवन्धोत्कर्तनरूपदिंकारामार्गणप्रकारपरिग्रहः । प्रेत्य चेत्याद्युक्तार्थम्, अतस्तद्व्युपरमः श्रेयान् । स्तेयात्—चौर्याद्व्युपरमः श्रेयानिति ॥

यथा प्राणातिपातालीकास्तेयप्रवृत्ताः प्रत्यवायान् भूयसः स्पृशन्ति,

भा०—तथा अब्रह्मचारी विभ्रमोद्भ्रान्तचित्तो विप्रकीर्णोन्द्रियो मदान्धो गज
इष निरदुःश' शर्म नो लभते । मोहाभिभूतश्च कार्याकार्यान्-
अब्रह्मणो विपाक भिज्ञो न किञ्चिदकुशलं नारभते ।

टी०—तथा अब्रह्मचारीत्यादि । अब्रह्मचारी—मैथुनसेवी । विभ्रमो—विलासविशेष-
स्तेनोद्भ्रान्त चित्त—चलमनवस्थित यस्येति । विप्रकीर्णोन्द्रिय इति, तुच्छे निशिष्टे च विषये
प्रवर्तितेन्द्रियवृत्तिः मनोवेषु शब्दादिषु रागाङ्गेषु रागानुरक्त', अमनोवेषु द्विष्टेषु शब्दादिषु द्वेषा-
भ्युक्तात्मस्वरूपः । मदान्धो गज इवेत्यादिना हस्तिमूर्खेण सह साधर्म्यं दर्शयति । इतर-
थाऽपि तिर्यङ्मोऽपि हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यालोचने अक्षमा', स्वल्पज्ञानक्षयोपशमत्वात्, अति
शयेन तु मदकाले गुञ्जमनोहारिधनिमधुकरालीढमदवारिनिर्झरस्नापितकपोलमिति' अनाह-
ताऽऽधोरणव्यापादितनिशिताङ्कुशतिग्माप्रवेधजनितव्यथो मत्तगज इव शर्म—सुखं नोपलभते
नावाप्नोतीति यावत् । विभ्रमोद्भ्रान्तचित्तत्वात् (वि)प्रकीर्णोन्द्रियत्वाच्चेति युक्तिद्वयम्, अमित्तस्य
च कृत, सुखेन सम्बन्ध इति । मोहाभिभूतश्चेत्यादिना मोहनीयकर्मोदय सूचयति । स्त्रीर्पुन-
पुसकरोदोदयाभिभूत स तथा निजृम्भत इति । चशब्दात् पूर्वोक्तविधिसमुच्चय' । इदमकार्य
इद कार्य च नाभिजानाति ग्रहानिष्टरूपवत् परवशत्वात्, तत्र न किञ्चिदकुशलं न प्रार-
भते, निर्विक्रत्वात् सर्वमेव कुशल मन्यत इत्यभिप्राय' ॥

भा०—परदाराभिगमनकृताश्च इहैव वैरानुबन्धलिङ्गच्छेदन-
परदारगमनस्य फलम् वधवन्धनद्रव्यापहारादीन् प्रतिलभतेऽप्यायान्, प्रेत्य चाशुभां
गतिं गृहीतश्च भवतीति अब्रह्मणो व्युपरमः श्रेयानिति ॥

१ 'व्योपाद्य' इति ष-पठ २ 'पयनाग्न्यकरण' इति म-पठ । ३ 'प्रकीर्णो' इति ष-पठ ।
४ 'तिर्यङ्मति' इति ङ-पठ । ५ 'अक्षमा' इति ङ-पठ ।

टी०—परदारेत्यादिना ऐहिकापुष्मिकप्रत्ययायोपदर्शनम् । परेषां दाराः परदाराः—परपरिग्रहीतयोपितः । श्रुतज्ञानप्रतिपिद्धश्च सर्वो मैयुनव्यापारः परदारशब्दवाच्यः, तदभिगमनं—तदासेन (तेन) जनितानिहैव वैरपरम्परा शिरश्छेदनं ताटनं चन्दनं द्रव्यापहार, आदिग्रहणात् नानाविधाः, प्रतिलमत इति, एत एव प्रत्ययायाः । प्रेत्य चेत्यादिना पारलौकिकप्रत्ययादर्शनम् । तस्माद्ब्रह्मणो व्युपरमः श्रेयानिति ॥

यथा प्राणातिपातादिप्रवृत्तः प्रत्ययायेन युज्यते,

भा०—तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव मांसपेशीहस्तोऽन्वेषां परिग्रहस्य विपाकः क्रव्यादशकुनानामिहैव तस्करादीनां गम्यो भवति । अर्जनरक्षणक्षयकृतांश्च दोषान् प्राप्नोति ॥

टी०—तथा परिग्रहवानित्यादि । शास्त्राननुज्ञातो मूर्च्छास्पदं च परिग्रहः तद्वान् परिग्रहवानिति । ऐहिकप्रत्ययायप्रदर्शनार्थं शकुनिरिवेत्यादिदृष्टान्तग्रन्थोपन्यासः परप्रत्यायनप्रयोजनः । मांसपेशीति । मासखण्डमेव दीर्घं पेश्युच्यते । आदानमोक्षणव्यापारवचनात् पादोऽपि हस्त एव शकुनेः, मांसपेशी हस्ते यस्येति मांसपेशीहस्तः । व्यधिकरणानामपि गमकत्वाद् बहुव्रीहिः कण्ठकालत्र । अन्वेषां क्रव्यादशकुनानामिति । आममांसमक्षाः क्रव्यादा अभिधीयन्ते । कृतविकृतशब्द उपपदेऽपि प्रेत्ययोदेशः, पृषोदरादित्वाच्च कृतविकृतशब्दस्य क्रव्यादेशः । कृतविकृतपकमांसमक्षास्तु क्रव्यादाः । कर्मण्यणेवेति । मांसपेशीपरिश्रित्यहेतोः क्रव्यात्पत्रिणामिहैव गम्यः—अभिभन्नीयः, चञ्चुरणनखसुरपक्षतिग्रहतः परिश्रित्यपत्रजः शरणार्थी वियति नश्यन् निरालम्बनः परिश्रान्तस्तस्कराद्युपपन्नप्राप्तिमनन्तरमाक्रम्य बलादपहतमांसपेशीकः किञ्चिद्दुच्छ्रित्त्वात् कण्ठगतप्राणः कृच्छ्राद् विमुच्यते शकुनिभिः । तस्करादीनां च गम्यः परिग्रहवान् । आदिग्रहणाद् राजदायादपरिग्रहः । तस्करादयः प्रसन्न चौर्येण वाऽपहारमाचरन्त्यभिभूयेति । अर्जनं, उपात्तस्य पालनं रक्षणं, क्षयो—नाश इत्यर्जनादिकृताश्च परिग्रहवान् अचाम्नोति दोषान् । तत्रार्जनं न्याय्यमन्याय्य वा । न्याय्यं वाणिज्यकर्मकरत्वं कृष्याद्युपायम् । तच्चातिकेश्युक्तम् । अन्याय्यं तस्करत्वाद्युपायसाध्यम् । तत्रापि वधन्धविशसनादिदोषाः । रक्षणमपि सूत्रसुचेतसो (?) रात्रिदिग् नृपदहनतस्करदायादमृषिकादिभ्यः केशग्रहणम् । क्षयोऽप्युपभोगादपुण्योदयाच्च । तत्रोपभोगकालमधिकृत्येदमाह—

भा०—न चास्य वृत्तिर्भवतीन्धनैरिवाग्नेः, लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानपेक्षो भवति, प्रेत्य चाशुभां गतिं प्राप्नोति, लुब्धोऽयमिति च गार्हितो भवतीति परिग्रहाद् व्युपरमः श्रेयान् ॥ ४ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—न चास्य तृप्तिर्भवतीन्धनैरियाग्रेरिति । उपशुद्धानस्यापि चास्य तृप्तिरसम्भाव्याऽग्रेरिन्धनैरिव प्रक्षिप्यमाणैः प्रवृद्धज्वालाकृलापस्य प्रत्युत वृद्धिरेव जायते, एव परिग्रहवतः प्राज्यद्वयिणराशेरपि प्रतिक्षणमपूर्वापूर्वद्रव्यानाम्नो सन्ततवेच्छा निजृम्भते । इच्छायाश्चानिर्मुक्तौ तृप्त्यभावः । न चातृप्तः सुखलेशेनापि युज्यत इति । अपुण्योदयादपि क्षयो भवति । विभवस्य दक्षिणोत्तरमधुराधिनसिगण्दयप्रसिप्रणाद्याख्यानकाद् भावनीयः । तन्नाशे च हृदयातिसारग्रहणीदोषप्रहायेदर्शनीत्यमरणानसान शारीरो मानसश्च क्लेशः । लोभाभिभूतत्वाद्येत्यादि । लोभकृपायानुरक्तचित्तो लोभाभिभूतः—तृष्णापिशाचिकया वशीकृतस्तद्रावो लोभाभिभूतत्व तन्माचेति । चशब्दः समुच्चयार्थः । इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति नापेक्षते—नालोचयति । तत्र कर्तव्यं कार्यं यत्र प्रवर्तते पुण्यस्तदात्वापत्योः सुखार्थं, तत्र नापेक्षते तृष्णान्धः । शुचि कर्मानुष्ठानं, अकर्तव्य-अकार्यं तत्राप्यनालोच्य प्रवर्तते, न प्रत्यवायान् निभालयति । यतः पितरमपि दिनस्ति मातरमप्युच्छिन्नचित्तं पुत्रमपि व्यापादयति आतरमपि जिघासति मित्रा जायामपि ज्ञपपत्नीत्येवमकार्यमेतदिति नापेक्षते । प्रेत्य चेत्यादिना पारलौकिकीरुप्रत्यवायप्रदर्शनं, प्रवर्षकाद्याप्राप्तस्तृष्णारूपायः क्रमिरागानुकारी तत्परिणामश्चायमात्मानरकादिषूपपद्यत इत्यागमः । लुब्धोऽप्यमित्यादिना त्वैहिकमेव प्रत्यवायशेषमाचष्टे । लुब्धस्तृष्णावानदाता सञ्चयैरुचितो न कस्मैचिद् दुष्कृतमपि ददातीत्यशिलम्बनम् । निन्द्यते च, जनसमनायेष्वयशो लमत इति प्रतिपादयति । अतः परिग्रहाद् व्युपरमः श्रेयानिति ॥४॥

किञ्चान्यत् इत्यनेन सम्यग्यमाह । हिंसादयः प्रकान्ताः किञ्चेत्यनेनोपेक्ष्यन्ते । एतेषु हिंसादिष्विदमन्यद् भावयेत् । तदाह—

हिंसादयो दुःखम् सूत्रम्—दुःखमेव वा ॥ ७-५ ॥

टी०—चाशब्दो विकल्पार्थः । अपायावद्यदर्शनं भावयेत्, दुःखमेव वा भावयेदिति, समुच्चयार्थो वाशब्दः । दुःखमेव च भावयेत्, अपायावद्यदर्शनं चेति । एवकारोपादानत्सुखलवगन्धोऽपि नास्तीति प्रतिपादयति । दुःखमेव केवलं हिंसादयो न सुखमपीति । एनमेवार्थं भाव्येण स्पष्टयति—

भा०—दुःखमेव वा हिंसादिषु भावयेत् । यथा ममाप्रियं दुःखं, एवं सर्वसत्त्वानामिति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान् ॥

टी०—दुःखमेव चेत्त्रादिना । हिंसादिष्विति हिंसावृत्तेयान्परिग्रहेषु विषयभूतमानेषु दुःखहेतुषु दुःखलवगनेषु च दुःखहेतुत्वमेव भावयेदिति । केन प्रकारेणेत्याह—यथा ममाप्रियं—न प्रीतिकारि दुःखं अनिष्टसयोगनिमित्तं शरीरमनःपीडात्मकं व्यापचि-

पर्यवसानम् । एवं सर्वेषां सत्त्वानामप्यप्रियं वधनन्वच्छेदनपाठनोद्धम्यनादिहेतुकमात्मानुमानादवसेयमित्येवमालोचयतः कृतिनो मनसि निश्चितमतिष्ठते । अतो हिंसाया व्युपरमः श्रेयानिति ॥

अनृतमापणमपि दुःखमेवेत्यभिधित्सुराह—

भा०—यथा मम मिथ्याभ्यारणेनाभ्याख्यातस्य तीव्रं दुःखं भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वानामिति अनृतवचनाद् व्युपरमः श्रेयान् ॥

टी०—यथा ममेत्यादि । मिथ्याभ्याख्यानं प्राग् व्याख्यातं, तेन मिथ्याभ्यारणेन-अलीकाधारोपेण अभ्यारणात्-अभिमुखमाख्यातस्याभिमुखस्य प्रकाशितस्य चानेनेदं कृतमुक्तं वेति तन्निमित्तं यथा मम प्रकृतं तीव्रं दुःखं भूतम्-उत्पन्नपूर्वमित्यर्थः, सम्प्रति वा मनस्यलीकाधारोपात् तथा सर्वसत्त्वानां तादृशेन तीव्रं दुःखमभ्यारणानहेतुकमुपजायतेऽस्मिन्नेव लोके, जमुष्मिन् पुनर्लोके मिथ्याभ्याख्यानपरो यत्र जन्मं प्रति-भवे तत्र तत्र तादृशैरेवाभ्यारणानरभियुज्यमानः सदा दुःखमनुभवतीत्यनृताद् व्युपरमः श्रेयानिति ॥

हिमानृतमापणदुःखत् स्तेयमपि दुःखमेवेत्याह—

भा०—यथा ममेष्टद्रव्यवियोगे दुःखं भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वानामिति स्तेयाद् व्युपरमः श्रेयान् ॥

टी०—यथा ममेत्यादि । यथा मम स्वद्रव्यस्येष्टस्य वियोगेऽपहागक्रियया तन्मूर्तः कृते दुःखं शरीर मानसं वा पूर्वमभूत् भवति वाऽपुना तथा सर्वसत्त्वानाम् । अतः स्तेयाद् व्युपरमः श्रेयानिति ॥ यथा च हिमानृतस्तेयानि दुःखस्वभावाणि,

भा०—तथा रागद्वेषात्मकत्वान्मैथुनं दुःखमेव । स्यादेतत् स्पर्शनसुखमिति । तत्र न । कुतः ? व्याधिप्रतीकारत्वात् कण्ठपरिगतचरात्रस्य व्याधिप्रतीकारत्वात् ॥

टी०—पूर्वदुःखतुल्यतामतिदिशति । मायालोभां रागः । क्रोधमानां द्वेषः । माया छत्ररूपा । तदाकारपरिणामश्च हिमानृतस्तेयेषु प्रवर्तते । लोभोऽपि गार्ह्यलक्षणस्त्वरिणामथ मांसादिगार्ह्यादुक्तोऽज्वग्रहणेन चौर्येण चैतेषु प्रवर्तते । तथा क्रोधमानाभ्यामपि प्रेरितो हिमादिषु प्रवर्तते इत्यत्यन्तप्रसिद्धम् । मैथुनस्यापि तावत् रागद्वेषौ निदानं, रागद्वेषकारणत्वात् मैथुनमपि दुःखमेवेत्यवधार्यते । रागद्वेषात्तदनः स्वभावः—कारणं यस्य तद् दुःखमेव रागद्वेषात्तन्न कल्याद् हिमादिषु । स्यादेतदित्यादिना ग्रन्थेनाद्भुते । प्रसिद्धिरियम्—यौपितामुपयोगे दशनच्छदपानान्निचुन्वनपुपरिरम्भणीनस्त्रनवटीनगमुगायदारागमुतामयोगरीयेनि-

१ 'निन्दितमप' इति वा द वाड । २ 'जमने' इति द वाय । ३ 'परितप' इति द-तड । ४ 'दुःखमपि' इति ग-तड ।

सर्गसमकालभाविस्पर्शनेन्द्रियद्वारक सुखमनुभवप्रमाणसिद्ध भूयसा प्राणिनामपहुवानस्य प्रतीतिप्रत्यक्षविरोधात्प्रत्ययभाविनामित्यारेकिते भाष्यकृदाह—तच्च नेत्यादि । तदित्यनेन स्पर्शनेसुखमभिसम्बन्धते । न खलु तत् सुख, दुःखमेवेत्यभिप्रायः । वक्ष्यमाणोऽयमेतद्दृष्टान्तब्रलात् प्रतीतिप्रत्यक्षविरोधावनास्पदौ, इतरस्तमेव दृष्टान्तमभिध्यायन्नाह—कृत इति । कस्मादेतत् स्पर्शनेसुखं दुःखमेव प्रतिपत्तव्यं युक्त्यन्तरात् ? साध्यसाधनसङ्गतेन हि साध्यमर्थदृष्टान्तेन प्रतिपत्तिरपनायते साध्यसाधनशून्येन व्यतिरेकदृष्टान्तेन वेति भाष्यकार आह—व्याधि-प्रतीकारत्वादित्यादि । रानपुत्रीक्षयकुष्ठादयो व्याधिविशेषास्तेषां प्रतीकारः—प्रतिक्रिया, तन्निदानपरिहारेण भेषजोपयोग' पथ्यासेन च । उद्धृतो हि व्याधिः शरीरमनसोर्बोधामा-घते । वाधाप्रतिक्षेपश्च भेषनाद्युपयोगसाध्य' । कर्मणां च क्षयोपशमोदयादय' क्षेत्रकालद्रव्य-भागाद्यपेक्षा न खलात्यन्तिकं सुखोपजननमाधातु समर्थाः, दुःखप्रतिबन्धमात्रकारित्वात् । मृदाश्च तमवस्थानिषेध सुखमिति मयन्ते । व्याधिश्च मकरध्वजः ॥

प्रथमोद्दिष्टव्याधितुल्यविपाकत्वात् हेतुविचारणायाह—

भा०—असुखे ह्यस्मिन् सुखाभिमानो मूढस्य । तद्यथा—तीव्रया त्वक्शो-
णितमांसानुगतया कण्डूया परिगतात्मा काष्ठशकललोष्टशर्करानस्युक्तिभि-
र्विच्छिन्नगात्रो रुधिरार्द्रः कण्डूयमानो दुःखमेव सुखमिति मयते । तदन्मैथुनोप-
सेवीति मैथुनाद् व्युपरमः श्रेयान् ॥

टी०—असुखे ह्यस्मिन्निति । दुःखमेव श्रान्ताः सुखमित्युपचरन्ति मोहादज्ञानाचे-
त्यतोऽसुखे तस्मिन् सुखमुद्धिर्यथा गण्डादिषु पाकाभिमुखेषु परिपक्वेषु च तीव्रवेदनापरि-
गतस्य जन्तोस्त्वत्पाटनपूर्यनिःसरणेन वेदनामात्रप्रशमस्तथा पुष्टपेदाद्युदयात् तीव्रार्तिभाजोऽ-
वधीरितविवेकरस्य यत्किञ्चनकारिणो ग्रहाविष्टस्यैव परवशतः सदाऽऽर्त्तव्यानपीड्यमानम-
नसः ह्यादिसयोगे विलपतोऽपभ्यानि प्राप्तमूर्च्छागमस्येव घाटं लिश्वतो वीजलेज्ञानुत्सृजतः
पूर्यलपानि सुखमभिमन्यमानस्य मोहनीयकर्मविजम्भनिर्भरचेतसो
मैथुने न सुखाप्राप्तिं दुःखमेव, अस्मिन् प्रत्यक्षप्रमाणसमधिगम्ये कृतं प्रतीत्यनुभवविरोधा-
मिति ? । यस्त्वनुभवस्तत्र सुखरूपः सोऽभिनिविष्टबुद्धेरभिमानवतः समु-
पनातश्रान्ते शुक्तिकार्या रजतप्रत्ययानुभवमदिति । अतो विवादगोचरापन्नो वीजनिसर्गो न
सुखहेतुः, व्याधिप्रतीकारत्वात् पूयादिनिर्गवत् । अस्मिन् प्रतीत्यनुभवे दृष्टान्तः सुखम इत्यनुपा-
त्तोऽपि भाष्यकृता व्याख्याया प्रदर्शित' । भाष्यकारीयदृष्टान्तस्तु—तद्यथेत्यादिना भाष्यते ।

१ 'समिधापयनाह' इति ड पाठ । २ 'विरणाय' इति ङ-पाठ । ३ 'विगलोष्ट०' इति क-पाठ ।
४ 'भाष्यते' इति ग पाठ ।

कामसुखं दुःखमेवेति रथाप्यते । तीव्रयेत्यादि कण्ड्विशेषणम् । तीव्रा-पराकाष्ठा गता त्वर-
चर्मशोणितमसृग्मांसपिशितमेदाद्यनुगता-प्राप्ता । न चैवविधया कण्डूया परिगतात्मा
व्याप्तशरीरः काष्ठादिकण्ड्वयनक्रियायाः कारण नानारूपमपदिशति । काष्ठशकलं-काष्ठखण्ड
येन कण्डूया निर्वर्तते । लोष्टः—इष्टकादिसण्डम् । शर्करा-शर्करोटादिका । नखशुक्तयो-
नखसुरानि । प्रदर्शनमात्रमेतत् । एभिः काष्ठशकलादिभिर्विच्छिन्नगात्र इति विदारितगात्रः
कृतत्वच्छेदस्ततश्च स्रवता रुधिरणाद्रैः । कण्डूयमान इति कण्डूज्वातोर्निश्चात् कर्मभि-
प्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् । कण्डूयमानः—कण्डूयां निर्वर्तयन् एवविधावस्थो दुःखमेव
सुखमिति मन्यते मोहात् । प्रयोगोऽपि भाष्यार्थानुगतो-विवादगोचरापन्नो धीजननिर्गो न
सुखं प्रति कारणं, व्याधिप्रतीकारमात्रत्वात् पामनकण्डूयात् । यः पुनरैकान्तिकात्यन्तिकसुख-
हेतुः स नैव व्याधिप्रतीकारमात्रकारी ज्ञानक्रियालक्षण इति । तद्वन्मैथुनोपन्नेवीत्यनेन
साम्यमापादयति दार्ष्टान्तिकस्य दृष्टान्तेन सह । ततश्च सह दुःखभावनवाप्तितचेतसो मैयु-
नाद् व्युपरमः श्रेयानिति ॥

यथा प्राणातिपातादयो दुःखं तथा परिग्रहोऽपीति प्रतिपादयति—

भा०—तथा परिग्रहवानप्राप्तप्राप्तनष्टेषु काङ्क्षारक्षणशोकोद्भवं दुःखमेव
प्राप्नोतीति परिग्रहाद् व्युपरमः श्रेयानिति । एवं भावयतो व्रतिनो व्रतस्थैर्यं
भवति ॥ ५ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—परिग्रहः सचिचादिभेदो ममत्वसम्बन्धः । स च ममत्वी परिग्रहवान् । अप्रा-
प्तादीनि ग्रीष्यपि कृतद्वन्द्वानि परिग्रहविशेषणतयोपात्तानि । काङ्क्षादित्रयमपि कृतद्वन्द्वम् ।
साक्षाद् दुःखहेतुत्वोर्पपत्तेः । अप्राप्तविशिष्टपरिग्रहता काङ्क्षादिहेतुः । काङ्क्षादयोऽपि दुःखहे-
तवः । काङ्क्षादिभ्य उद्भवो यस्य दुःखस्य तत् तयोक्तम् । तत्र काङ्क्षा-अभिलाषोऽङ्गनम्-
उपादाने प्रयत्नः स च दुःखमेव, खेदकारित्वात् । एव तावदप्राप्तेषु दुःखभावेन । प्राप्तेषु च
परिग्रहेषु नृपदहनतस्करदायादमृपिकादिभ्यो रक्षणे नित्योद्धिपः इत्यं दुःखमेव प्राप्नोति ।
नष्टेषु तु परिग्रहेषु दुःखनिमित्ततः स्मृत्यनुपह्वलक्षणोऽमलः शोकस्ततः स तद्भवसमं प्राप्नोति ।
अतः परिग्रहाद् व्युपरमः श्रेयानिति । एवं भावयत इत्यादिना दुःखमेवेत्यस्य सूत्रस्य प-
रिममाप्तिमादर्शयति । ततश्च ये भाष्यमेव कयापि शुद्ध्या सूत्रीकृत्यापीयते व्याधिप्रतीकारत्वात्

१ 'निर्वर्तय' इति स-यात् । २ 'निर्वर्तयन्' इति ट-यात् । ३ 'शुभ्रमनीतिमत्ता' इति स-यात्, 'सुख
परा' इति ड-यात् । ४ 'सम्बन्धात्' इति ड-यात् । ५ 'परिग्रहेषु अप्राप्तप्राप्तेषु कारणादीनि प्रमेतु च
रथान् वरमोपे चामिगुति' इत्यधिक-स-दी-यात् । ६ 'परिग्रहेषु काङ्क्षा' इति स-यात् । ७ 'वरमोपे चामिगु-
तिरिति' इत्यधिक-स-दी-यात् । ८ 'त्वोपत्ता' इति स-यात् । ९ 'माप्नोति' इति स-यात् ।

कण्टपरिगतत्वाच्चानक्षेति, तथा परिग्रहेणप्राप्तप्राप्तनष्टेषु काङ्क्षाशोकौ प्राप्तेषु च रक्षणमुपभोगे वाऽवितृप्तिरिति, तदनार्थं सूत्रकरणमिति विनायते । यदि च सूत्र स्यात् भाष्यस्य सूत्राकरणे दोषः तत् उपभोगे वाऽवितृप्तिरित्यस्याप्यवस्य विवरण स्यात्, न चास्ति, तस्मादनार्थं सूत्रद्वयमन्तगलकमिति । एवम्-इत्युक्तेन प्रकारेण भाव-यतो-वासयतः स्थैर्यं व्रतिनो व्रतानां भवति ॥ ५ ॥

किञ्चान्यदित्यनेन सम्बन्धमाह । भावनाप्रस्तावेऽन्यच्च किं भावयितव्यमित्यत आह—

सूत्रम्—मैत्रीप्रमोदकारुण्यमांश्वस्थानि सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमा-
नाविनेयेषु ॥ ७-६ ॥

टी०—मैत्र्यादीना कृतद्वन्द्वाना द्वितीयादहुवचनेन निर्देशः । सत्त्वादीनामपि कृतद्वन्द्वाना भावनाविषयत्वेनाधिकरणविभाक्तिनहुवचनेन निर्देशः । किञ्चान्यदित्यस्यार्थं स्पष्टयति—

मैत्रीभावना भा०—भावयेद् यथासङ्ख्यम् । मैत्रौ सर्वसत्त्वेषु । क्षमेऽहं सर्वसत्त्वानाम् । मैत्री मे सर्वसत्त्वेषु । वैर मम न केनचिदिति ॥

टी०—भावयेद् यथासङ्ख्यमित्यनेन भाष्येण । भावनावसरे इदमपर मैत्र्यादि भावयेत् । तच्च यथासङ्ख्यमभिसम्बन्ध्य भावयेत् । मैत्री सत्त्वेषु, प्रमोद गुणाधिकेषु, इत्ये-वमन्यत्रापि योज्यम् । मैत्रौ सर्वसत्त्वेष्वित्यादि भाष्यम् । मित्रं 'त्रिमिदा स्नेहने' औणादिक' घृत् । मिद्यतीति मित्र, स्निह्यतीत्यर्थः । तस्य भावः समस्तसत्त्वविषयः स्नेहप रिणामो मैत्री । येषु कृतापकारा प्राणिनः प्रमादादन्यथा वा तेष्वपि मित्रता चेतसि सन्निवेश्य मित्रमहमेतेषां एते च मे मित्राणीति तत् कथमह मित्रद्रोहतां प्रतिपत्स्ये ? दौर्जन्या-श्रपं हि मित्रद्रोहित्वम् । अतः क्षमेऽहं सर्वसत्त्वानामिति क्षमां भावयेत् । सम्बन्धक मनो-वाक्यैः सहेऽहं सर्वमत्त्वानाम् । एव हि मित्रता यथार्थत्वमासादयति । येषां च मयाऽप कारः कृतस्तानपि सत्त्वान् क्षमयेऽहं मित्रत्वात् । इक्ष्वत्त्व 'णिचश्च' (पा० अ० १, पा० २, सू० ७४) इत्यात्मनेपदम् । क्षमये इति क्षमां ग्राहयामि सर्वान् प्राणिनः प्रशस्तेन चेतसा । स्वचेतसम् कालुष्यमपनेयमित्येवधुपनयस्तन्त्रे । परस्तु क्षमेत वा न चेत्येतदेव स्पष्टतर विदु-णोति—मैत्री मे सर्वसत्त्वेषु वैर मम न केनचिदिति । वीराणामिदं कर्म 'तस्येदम्' (पा० अ० ४, पा० ३, सू० १२०) इत्यर्थः । वैरमत्रिच्छिन्नकोपपर्यवर्णां शूराणामन्योन्यव्यापाद-नलक्षणा कर्मपरम्परा, तत्र कृतापकारेण अकृतापकारेण वा केनचिदसुमता सार्धमवैरानु-

१ 'स्वादनश्रेति' इति ङ-पाठ । २ 'भावस्थानि' इति छ-पाठ । ३ 'क्षमये' इति घ-पाठ ।

४ 'प्रवृत्ताणां' इति ङ-पाठ ।

घन्य' । स चंप प्रसृतदुरितशाखागतसम्प्रायो मात्सर्यविषयोदयः पुनः पुनरगिच्छिन्नरीजाङ्गा-
प्रसवप्रत्यलस्तीक्ष्णप्रज्ञाकुठारधाराच्छेधोऽग्धीरितसरुलशेषोपायो मैत्रीभावनया निरवशेष
मामूलादुत्कर्तनीयः ॥

भा०—प्रमोदं गुणाधिकेषु । प्रमोदो नाम विनयप्रयोग' । वन्द-
प्रमोदभाजना नस्तुतिवर्णवादेव्यावृत्त्यकरणादिभि' सम्यक्त्वज्ञानचारित्र-
तपोऽधिकेषु साधुषु परात्मोभयकृतपूजाजनितः सर्वेन्द्रियाभि
व्यक्तो मनःप्रहर्ष इति ॥

टी०—प्रमोदं गुणाधिकेष्वित्यादि । सम्यक्त्वादिगुणाधिकेषु त्रितपु प्रमोदं-प्रहर्ष
भावयेत् । प्रमोदव्याचिख्यासया प्रमोदो नामेत्याद्याह । नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थे ।
अलङ्कारः मुमगता श्रोत्रसुखत्व, शिक्षानिसर्गाप्रदातो लोकाराग्नसमर्थो विनय' मामान्येन ।
तद्विशेषस्तु विनीयते येन कर्म-विलयमापयते स विनयो ज्ञानदर्शनचरणोपारभेद क्रिया-
विशेषस्तस्य प्रयोगः-अनुष्ठानम् । विनयाहेषु वन्दनं-प्रहर्षमनोवाक्यायैविशेषत उक्तमाङ्गेन वन्द-
नार्हाणा पादस्पर्शनम् । स्तुतिः-स्तुत्याना सद्भूतगुणोत्कीर्तनम् । वर्णवादो-यश.प्रख्यापन
वर्णो-यशस्तत्रयनम् । अयदातचरिताः खलु मुनयोऽमी यथोत्कृष्टमोक्षानुगुणचेष्टाभागवाहिन
इत्यादिकः । वैद्यावृत्त्यं-व्यावृत्तता गालग्लानगुरूपमासिर्गक्षप्राघूर्णकानुद्दिश्याऽपरान् वा मुनी-
नागमविहितभक्तपानसखपात्रप्रतिश्रयदण्डकाद्युपकरणमार्गणानयनप्रदानलक्षणो व्यापारस्त-
स्यानुष्ठान करणम् । आदिशब्दाद् देशकालापेक्षः साधुद्देशेनानेकप्रकारः पूनाहेतुः सगृ-
हीतः । सम्यक्त्वं-तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणम् । ज्ञानं-हिताहितप्राप्तिपरिहारविषयो मोघः ।
चारित्र्यं-मूलोत्तरगुणभेदम् । तपो-ग्राह्याभ्यन्तरविधानम् । एभिः सम्यक्त्वादिभिरधि-
काः साधवो गृहस्थादिभ्यस्तेषु परेणात्मना उभा(भया)भ्या वा कृता या वन्दनादिलक्षणा
पूजा तथा जनित-उत्पादितः सर्वेन्द्रियाभिव्यक्त इति । सर्वग्रहण सम्भवापेक्षम् । साधु-
गुणोत्कीर्तनसमये विततकर्णदानविकसदुत्फुल्लोचनाविर्भूतरोमाञ्चकञ्जुक्तादिलिङ्गप्रकटितो
मनःप्रहर्षः प्रमोद इत्यारयायते ॥

कारुण्य भा०—कारुण्यं क्लिश्यमानेषु । कारुण्यमनुकम्पा दीनानुग्रह इत्य
भावना नर्थान्तरम् ।

टी०—कारुण्यमित्यादि । करुणा-अनुकम्पा तद्भावः कारुण्यम् । क' पुनरस्य
विषय इति क्लिश्यमानेष्वित्याह । कर्तारिल' । क्लिश्यमानेषु-सन्तापमनुभवत्सु । एतदेव
प्रपञ्चयति भाष्यकारः—कारुण्यमनुकम्पेत्यादि । अनुकम्पा दीनानुग्रह इति कारुण्यप-

१ 'प्रयोगवन्दन' इति ग पाठ । २ 'इत्ययः' इति घ-पाठ । ३ 'प्रताप०' इति ग-पाठ, 'ताप०'
इति वु ङ-पाठ ।

ययिः । कृष्णा घृणाऽनुकम्पा दया कृपा दीनानुग्रह इत्यनयोन्तरम् । दीना-दुःखिता शरीर-
रमातमैर्दुःखैर्गमिभूताः ॥

भा०—तन्महामोहाभिभूतेषु मतिश्रुतविभङ्गाज्ञानपरिगतेषु विषयतर्पाग्निना
दन्दद्यमानमानसेषु हिताहितप्रासिपरिहारविपरीतप्रवृत्तिषु विविधदुःखार्दितेषु
दीनकृपणानाथबालमोक्षदृष्टेषु सत्त्वेषु भावयेत् । तथा हि भावयन् हितोपदेशादिभिस्ताननु-
गृह्णातीति ॥

टी०—तदिति कात्प्यमभिगम्यथ्यते । तत् कारुण्य भावयेत् स्वक्षेत्रे । किं पुनः स्वक्षेत्रे
प्रमित्याह—महामोहो—मित्यादर्शनानन्तानुबन्ध्यादिस्तेनाभिभूतेषु—वशीकृतेषु । महामो-
हाभिभवादेव च मतिश्रुतविभङ्गाज्ञानपरिगतेष्वित्याह । मतिश्रुतविभङ्गाज्ञानान्युक्तल-
क्षणानि प्रथमे, तत्परिगतेषु—तदाकारपरिणतिषु । विषया—शब्दादयस्तेषु तर्पो—त्रिप्रयतर्पः
तृत् पिपास्येति, तर्प एवाग्निः परिवापकारित्वात् तेन भृश दन्दद्यमानचित्तेषु । न एतद् विष-
यासेविन' इत्यादिषु दृश्यन्ति स्थविरावस्थायामपि काङ्क्षामोहग्रहग्रस्ता गृहीर्षिडम्भनाः समा-
सादयन्ति । तथा चाग्निशिखालीढवपुषोऽग्निं सन्ततम् । एव मूढा त्रिप्रयत्तृष्णाञ्जलनपरिषण्य-
मानचेतसो दिशान्निश न सुरमात्रामप्यनुभवन्ति । तेषु चैवविधासत्त्वेषु । हिताहिते-
त्यादि । हित-भुक्तिसाधन अहित-सत्सारासाधन तयो' प्रासिपरिहारौ तत्र विपरीता प्रवृ-
त्तियेषां ते, हित परिहरन्ति अहितमासेवन्ते, तेषु, विविध-नानाप्रकार ऐहिकामुष्मिकभेद
शरीरमनोविषयदुःखैर्नानादितेषु—हिंस्यमानेषु—दुःखमानेषु । सात्राधश्न्यमनस्कता दैन्यम् ।
तत्सम्बन्धाद् दीना-अतिहीनयाच्चा' । प्रणिपात' कार्पण्य तद्युक्ता. कृपणा. अन्याथास्तु-
नान्या अनान्यया' केनचिदपरिगृहीताः स्वयं वाऽनमर्थाः । बाला'-शिशवः मोक्षुहाः—
काहलाः शूद्राः—सप्ततिसवत्परसरयामतीत्य वर्तमानाः परिलानेन्द्रियाः परिपेलवस्मृतय' ।
येचित् पुनर्बालावस्थां प्राप्ता', तदेतेषु सत्त्वेषु—कृष्णाक्षेत्रेषु कात्प्यमभिगच्छन् भावयेत् ।
तथा हीत्यादि । तथा च भावयन् उक्तेन प्रकारेण । हितोपदेशादिभिरिति । हितोपदेशो-
भुक्तिसाधनमभ्यन्थ । आदिशब्दाद् देशकालापेक्षापानप्रतिश्रयकर्षटमेपजैरपि ताननु-
गृह्णातीति ॥

भा०—माध्यस्थ्यमविनेषेषु । माध्यस्थ्यमौदासीन्यमुपेक्षेत्य-
नर्थान्तरम् ॥

टी०—माध्यस्थ्यमविनेषेष्वित्यादि । रागद्वेषयोरन्तराल-माध्य तत्र स्थितो
मध्यस्थ' अरागद्वेषश्चिरिति तद्भावो माध्यस्थ्य तच्च भावयेत् । क? अविनेषेष्वित्याह ।

अनेकेनाप्युपायेनापोधयितुमशक्याः प्रकृष्टमिथ्यादर्शनज्ञानोदयवर्तिनो रक्तद्विष्टपूर्वव्युद्वाहि-
ताथाग्निनेयास्तेषु । माध्यस्थ्यं औदासीन्यं इत्यादि पर्यायकथनेन व्याख्या तनोति ।
अरक्तद्विष्ट-उदासीनः तद्भाव औदासीन्यम् । उपेक्षेति ईक्षणम्-आलोचनं सामीप्येना-
रक्तद्विष्टतया । अरागवृत्तिता अद्वेषवृत्तिता वोपेक्षेत्येकार्याभिधायिनः शब्दाः ॥

भा०—अग्निनेया नाम मृत्पिण्डकाष्ठकुड्यभूता ग्रहणधारणविज्ञानेहाऽपोह-
वियुक्ता महामोहाभिभूता दुष्टावग्राहिताश्च । तेषु माध्यस्थ्यं भावयेत् । नहि
तत्र वक्तुर्हितोपदेशसाफल्यं भवति ॥ ६ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—अग्निनेया नामेत्यादि । विनीयन्ते-शिक्षां ग्राहयितुं शक्यन्त इति विनेयाः,
न विनेया अग्निनेयाः, अशिक्षार्हा इत्यर्थः । नामशब्दो धाम्यसौभाग्यप्रयोजनः । मृत्पिण्डे-
त्यादिशब्द उपमार्थः । मृत्पिण्डकाष्ठकुड्यानीत्र मृत्पिण्डकाष्ठकुड्यभूताः, यथा मृत्पि-
ण्डादयो निश्चेतनाः श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारशून्या नोपदिष्टमपि हित समाददते तद्वत् ये ते
तयोक्ताः । एतदेव स्पष्टतर विवृणोति-ग्रहणधारणेत्यादिना । श्रयणेन्द्रियावधानेनोपदेश-
ग्रहण प्रतिपत्तिः । गृहीतस्याविस्मरण धारणम् । एवमेतदिति निश्चितप्रत्ययो विज्ञानम् ।
ईहा तन्मान्धेपिणी जिज्ञासा । विचारणोत्तरकालं अपोहः सदोपपक्षत्यागः । एभिर्ग्रहणा-
दिभिर्वियुक्ताः । महामोहो-मिथ्यादर्शनं तेनाक्रान्ता अभिगृहीतमिथ्यादृष्टयः । दुष्टाव-
ग्राहिताश्चेति । दुष्टास्तु रागादिदोषभाजः तैश्च पक्षानुरागात् परपक्षद्वेषाच्चान्यथावस्तुग्राहिताः ।
अग्राहिता इति विप्रलब्धाः, ते च आजीवितार्थं स्मसद्ग्रह न मुञ्चन्ति । तेषु च माध्य-
स्थ्यं भावयेत् । पूर्वकेषु त्वगतेरभावाद् निफल उपदेशः । किं पुनः कारणमेतेषु माध्यस्थ्य
भावनीयम् ? । नहि तत्रेत्यादि । नैत्र तत्र मृत्पिण्डादितुल्ये दुष्टावग्राहिते च वक्तुः-कथयि-
तुर्हितोपदेशदानसाफल्यं भवति । निफल चोपदेश तीर्थकृतोऽपि नाद्रियन्ते, यथाऽऽह—
“ सर्वत्र देशविरति”मित्यादि । एव च भाष्यतो मैत्र्यादित्रताना स्वैर्यं भवतीति ॥ ६ ॥

अयमपरोऽभिनवाकुशलकर्मादाननिवृत्तिपरेण महाप्रतधारिणा क्रियाविशेषः प्रणिधेयो
भावनाप्रस्ताव इत्यादर्शयति । किञ्चान्यदित्यनेन सम्बन्धयति ।

अन्यदपीद भावनीयमित्याह—

सूत्रम्—जगत्कायस्वभावो च संवेगवैराग्यार्थम् ॥ ७—७ ॥

टी०—तास्तान् देव मानुष-तिर्यङ् नारकपर्यायानत्यर्थं गच्छतीति जगत्-प्राणिजातमु-
च्यते, धर्मादिद्रव्यसन्निवेशो वा, चीयत इति कायः-शरीरम्, जगच्च कायश्च जगत्कायौ तयोः

स्वभावौ तौ भावयेत् । तत्र जगत्स्वभावस्तावन् प्रियविप्रयोगाप्रियसम्प्रयोगेऽपि सतालाभदारिद्र्य-
दौर्भाग्यदौर्मनस्वधन-उनाभियोगासमाधिदुःखसवेदनलक्षणः । तथा

जगत्स्वभाव

“माता भूता दृष्टिता” (प्रशमरनौ, श्लो० १५६) इत्यादि । तथा
सर्वस्थानान्यशाश्वतानि ससारिणा ससार इति । धर्मादिद्रव्याणां च

परिणामित्वादनन्तपर्यायरूपेण गमनात् तेष्वपि परिणामानित्यता भावयेत् । कायस्वभावोऽपि
पितृमात्रोरोन^१शुक्रमुभयमेकीभूत गर्भजाना प्राणिनां शरीरतया परिणमत इत्यादिलक्षणः ।

कायस्वभाव

सम्मूर्च्छनोपशतजन्मनां तृत्वचिदेशानगाढस्कन्धादाननिर्माणानि वपुषि
भवन्त्यशुभपरिणामभाजि नानाकाराणि परिश्रुतनोपचितिधर्मकत्वाद्

विनक्षराणीत्येव^२लक्षणं कायस्वभावः । तावेतौ जगत्कायस्वभावौ किमर्थं भावनीयावि-
त्याह—सवेगवैराग्यार्थम् । यथासख्याकेन सम्बन्धः । जगत्स्वभाव भावयेत् सवेगार्थं,
कायस्वभाव वैराग्यार्थमिति । सवेगाय वैराग्याय च (सवेग) वैराग्यार्थम्, ‘चतुर्थी तद-
र्थार्थम्’ (पा० अ० २, पा० १, सू० ३६) इति समासः । तत्र सवेगः ससारमीकत्वा-
दिलक्षणः । वैराग्य शरीरनिष्प्रतिकर्मतादिलक्षणम् ।

सूत्रितमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयन्नाह—

भा०—जगत्कायस्वभावौ च भावयेत् संवेगवैराग्यार्थम् । तत्र जगत्स्व-

सूत्रगतशब्दाना
व्याख्या

भावो द्रव्याणामनाद्यादिमत्परिणामयुक्ता^३ प्रादुर्भावतिरोभाव-
स्थित्यन्यतानुग्रहविनाशाः । कायस्वभावोऽनित्यता दुःखहेतुत्वं
निःसारताऽऽशुचित्वमिति ॥ एवं ह्यस्य भावयतः संवेगो वैराग्यं

च भवति । तत्र संवेगो नाम संसारभीकृत्वमारम्भपरिग्रहेषु दोषदर्शनादरतिः
धर्मे बहुमानो धामिकेषु च ।

टी०—जगत्कायस्वभावौ चेत्यादिना । जगत्कायावुक्तलक्षणौ, तत्स्वभावौ तु भाष्य-
कृता स्वप्नेन व्याख्याता । सवेगवैराग्ये (ग्यार्थं) च भावयेदित्येतावदनेन भाष्येण विधीयते ।
तत्र जगत्स्वभाव इत्यादि । तत्रेति जगत्कायस्वभावयोर्जगत्स्वभावस्तावदुच्यते । जगत्
जीवाजीवद्रव्याणि तत्स्वभावा-परिणामा^४ तेषामेव जगच्छब्दव्याख्यानां द्रव्याणां-द्रव्यपुद्ग-
लादीनां अनाद्यादिमत्परिणामयुक्ता इति । कविदनाद्यः परिणामो जीवस्यासम्बन्धेयप्रदेशव
चचेतनात्तदज्ञानत्वादि, कविदादिमान् द्वेषादि । पुद्गलद्रव्यस्यापि मूर्तिमचररूपादिमत्त्वा-
दिरनादि, आदिमान् घटपटादिलक्षण । धर्माधर्मयोर्लोककाशव्यापित्वादिरनादि, आदिमान
गतिस्थितिपरिणतद्रव्यनित्त । लोककाशस्यामूर्तत्वात्सम्बन्धेयप्रदेशन्यादिरनादि, आदि
मानग्राहकद्रव्यापेक्ष । एमिषुक्ता प्रादुर्भावाद्यो जगत्स्वभावा । अनाद्यादिमत्परिणा

१ ‘दोषभावो इति प्रारम्भकः’ क्रियाविशेषस्तस्य इत्यन्तक फ. च पाठ उ उ प्रकृत इति स्पष्टम् ।

मग्रहणेन प्रादुर्भावादयो विशेष्यन्ते । अनादिना परिणामेन विशिष्टो यः प्रादुर्भावः आत्म-
 लाभो वस्तुनस्तथा सन्निवेशः, आदिमत्परिणामविशिष्टश्च प्रादुर्भावः पर्यायान्तरोत्पाद इति ।
 तिरोभावस्तु सन्तानरूपेणानस्थितो वैस्रसिको विनाश एवाटिलक्षणः, स्थितिर्नैव्य
 मनादिपरिणामः । अन्यता संप्रद्रव्याणां परस्पर भेदपरिणामोऽनादिः, अनुग्रहः पर-
 स्पोपकारादिलक्षणो जीवानां, विनाशस्तु प्रायोगिक आदिमान् परिणामः । एवमेव जग-
 त्स्वभावः पुनः पुनरालोच्यमानः सवेगाय सम्पद्यते । कथं पुनर्जगत्स्वभावचिन्ता सवेगानु-
 गुणेति ? । उच्यते—जगत्स्वभावं चेतनाचेतनत्वेन विभज्य चेतनानां सदमचेष्टितफल विभज्यते,
 तत्सुपरिनिश्चितमतिरहिंसादिचेष्टितानामिहपरलोकोत्पन्नैकान्तहितानुष्ठायिनां तत्कामाप्तिं च
 मनुजसुरनारकेषु तिर्यक्षु च यथावद् विचिन्त्य सारासारतया भुक्तिमार्गप्रवणो भवति । अज्ञा-
 नहिंसादिचेष्टितानां च ससारानन्तकल्पोपदेशनात् तद्दुच्छेदार्थमहर्निश सवेगमेव भावयति ।
 अचेतनानामपि नित्यानित्यमूर्तामूर्तस्पर्शगन्धरूपशब्दसंस्थानादिपरिणामशुभाशुभकल्पनाना-
 मनाद्यसन्तानैकस्वाभाव्यमनुपश्यन्नरक्तमूढद्विष्टो जगदन्यायन्यायचेष्टितानि भीतिमन्थभयभू-
 तानि च भावयन् संवेगमागू भवतीति ॥ कायस्वभाव इत्यादि । कायस्वभावो जन्मप्रभृ-
 त्यनित्यता—पितृश्वरत्वं बालकुमारयौवनमध्यमस्थविराजस्थाः पूर्वापूर्वाभ्युपमर्देनोत्तरात्तरा-
 म्स्यास्वरूपं प्रतिलभन्ते, अतः परिणामानित्यता शरीरस्य भावयेद् यामदायुषः परिसमाप्तिः ।
 ततः क्रोधेनाग्निना वा सारमेयशकुन्तमम्पातेन वा वातातपशोषणेन वा विघटितं शरीराकार-
 परिणतपुद्गलप्रगन्धः सद्यो द्व्यणुकादिस्कन्धभेदेन परमाणुपर्ययमानेन विभक्तोऽनित्य इति
 व्यपदिश्यते । सुचिरमपि चैप लालितः पालितः कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरिकानुलेपनादिमृष्टान्न-
 पानवसनाच्छादनादिना चाक्काण्ड एव धसते । भावयतश्च शरीरे निर्भमता भवति । ततश्च
 सवेगवैराग्ये इति । अपरः कायस्वभावाद् दुःखहेतुत्वं वाघालक्षण दुःखम् । सा च वाघा
 शरीरस्वान्ताश्रया । ततश्च यावच्छरीरं तावदपि दुःखोऽभोगस्तदाश्रयो न व्यवच्छिद्यते ।
 पुद्गलात्मप्रदेशानामन्योन्यानुगतौ क्षीरवारिणोरिवाविभागे सति आत्मनः पुद्गलनिमित्तो
 दुःखानुभवः । ततश्च दुःखहेतुता भावयन्नात्यन्तिकोच्छेदायास्य दग्धशरीरकस्यायतते ।
 तथाऽन्या निःसारता कायस्वभावः त्वग्मांसादिपटलभेदेनोद्वेष्टमानेऽप्यग्निम् शरीरके
 रम्भागर्भे इव मेदोऽस्थिपञ्जरान्जललसिकामूत्रशकृत्कफपित्तमज्जादिसञ्चये न काचित्
 सारमात्रोपलभ्यते प्रधानतासारकनकरत्नादिवत् तदभावादय नि सारो लेभेऽणुकाष्टवत्
 कायकलिरकालभङ्गुर इत्येव भावयतः शरीरेऽभिपङ्क्तौ न भवतीति । तथाऽशुचित्वं
 कायस्वभावः । अशुचित्वं लोभप्रतीतं, तच्च काय एव भूयमा दृश्यते, गर्भव्युत्क्रा-
 न्तिमानुपशरीरस्य तावन्मौल कारणमस्यैतसी । ततस्तयोरेव कललार्जुदमासपेश्यादिपरिणामः

कालान्तरेण शिरःपाण्याद्यनयवाभिव्यक्तिर्जनन्यभ्यवहृताहारनिस्पन्दप्रवाहपूरितरसहरणीकु-
 ल्यया परिमापिताशेषरमास्वादध्मायमानवोप' पुरीषमध्यासीन' पूर्णावयवः परिपाकनशा-
 न्मावृथोनिविवरनि'सूत. स्तन्यपीठिकाहारासेजनोपचीयमानरुधिरमासकीकसपुरीषप्रसन्नणस-
 यात' पथादागन्तुऋश्लयशलाकाप्रभिन्न. श्रेष्ठादिधातुप्रकोपोद्भूतश्वयुः गण्डादिसस्पशीद्
 वा धरदसग्लजलसिकापूयपटलप्रायपरिणामः सर्वावस्थास्वशुचिरेव काप इत्येव भावयेत् ॥
 एव च भावयत' संवेगो वैराम्यं च भवतीति सवेगवैराम्यस्वरूपकथनायाह—तत्र
 सवेगो नामेत्यादि । तत्रेति तयो' सवेगवैराम्ययो' सवेगस्तावदित्यलक्षणः । नामशब्दो
 चान्यालङ्कारार्थम् । भीरु'—भीतिशीलः ससारो—नारकतिर्यङ्मनुष्यामरभवप्रपञ्चः संकल-
 दुःखमूलः ससारद् भीरु' समारभीरस्तद्भावः संसारभीरुत्वम् । उद्विजते हि प्रेक्षापूर्व-
 कारी दुःखात् । न जातुचित प्रवणो भवति । आरम्भाः सून्यास्थानानि प्राण्युपघातकराणि
 व्यापादनमद्दल्पपरितापननप्राणापहारलक्षणा' सर्व एवारम्भा., चेतनाचेतनवस्तुस्पर्शिनो
 मूर्च्छाविशेषा' परिग्रहा । तेष्वारम्भपरिग्रहेषु दोषदर्शनादरतिः ऐहिकामुष्मिकप्रत्य-
 चायदोषाः तद्दर्शनात् तदुपलब्धेर्दुःखमुद्देगोऽप्रीतिः—अरति, तद्वत्थ धर्मं बहुमानो धार्मि-
 केषु च धर्म. क्षमादिदशलक्षणस्तदासेविनो धार्मिकास्तेषु बहुमानो धर्मं च । चकारः
 समुचयार्थ' ।

बहुमानशब्दाधिनिरूपणायाह—

भा०—धर्मश्रवणे धार्मिकदर्शने च मन प्रसाद उत्तरोत्तरगुणाप्रतिपत्तौ
 च श्रद्धेति ॥

टी०—धर्मश्रवण इत्यादि । प्राक् तावद् धर्मजिज्ञासा वृत्तस्तदभिनप्रच्छेदन पथाच्छून-
 यम्—आदरेणार्जनं ततः सरणानुष्ठाने एष खलु धर्मविषयो बहुमानः । आदर—चित्तप्रसादः ।
 धार्मिकदर्शने चेति । धार्मिकाः—सम्यक्त्वज्ञानक्रियानुष्ठायिन' साधनोऽगारिणश्च तद्-
 दर्शने च बहुमान.—चित्तप्रमोदपूर्वकोऽभ्युत्थानमन्दानसनदानभक्त्यानमनप्राणोपकरणप्रदाना-
 नुमनलक्षणो भक्तिविशेषेत प्रसाद' सवेगस्याभिव्यञ्जक, उत्तरोत्तरगुणाप्रतिपत्तौ च
 श्रद्धेति । सवेगमूलगुणास्तावत् सम्यक्त्वाद्योऽनगारागारिणोऽवश्यतया सन्ति तेषु सत्सु-
 मोक्षेषु गुणेषु चरोचरा ये गुणा प्रकाशवत्तया क्रमेणार्थस्थिता' विण्डोपधिगम्याविशुद्धिलक्षणा.
 ममितिमानतावप प्रतिमाभिग्रहादयस्तेषु चरोचरेषु स्वशक्त्यपेक्षा प्रतिपत्तिरभ्युपगमोऽनुष्ठान
 तद्विषया श्रद्धाऽभिलाष इच्छेत्यनयोन्तरम् । एव तावत्सवेग' ॥

१ 'पीठिका' इति ग-पाठ । २ 'साक्यद् स' इति ग-पाठ । ३ 'प्रथ' इति ग-पाठ । ४ 'वच्छिन्ना'
 इति ग-पाठ ।

भा०—वैराग्यं नाम शरीरभोगसंसारनिर्वेदोपशान्तस्य बाह्याभ्यन्तरेषूपधिष्वनभिष्वङ्ग इति ॥ ७ ॥

टी०—वैराग्यं नामेत्यादि । विरागभावो वैराग्यम् । नामेत्यलङ्कारार्थम् । शरीरस्य भोगोऽभ्यञ्जनोऽर्तनस्नानाङ्गरागधूपपुष्पमाल्यालङ्कारविचित्रनिवसनेष्टाहारादिलक्षणः । संसारश्चातुर्गतिरुस्ताभ्यां शरीरभोगसंसारभ्यां निर्वेदो-निर्विण्णता शरीरभोगसंसारविषयवैमुख्यमुद्बुद्धेगस्तस्मान्निर्वेदाल्लब्धोपशमस्य-प्रतनुकपायस्य ग्रहिर्भवो बाह्यः वास्तुक्षेत्रादिर्दशविधः पञ्चमप्रते वक्ष्यमाणो रागद्वेषादिराभ्यन्तरश्चतुर्दशभेदस्तत्रैव वक्ष्यते । तेषूपधिष्वनभिष्वङ्गो मूर्च्छा लोभो गार्ध्यं तदाकारः परिणाम आत्मनः । नाभिष्वङ्गः-अनभिष्वङ्गः निरपेक्षता तेषु गार्ध्यमिति ॥ ७ ॥

भा०—अत्राह-उक्तं भवता (अ० ७, सू० १)-हिंसादिभ्यो विरतिर्व्रतमिति । तत्र का हिंसा नामेति । अत्रोच्यते ।

टी०—अत्राहेत्यादिना सम्बन्धमाचष्टे । अनप्रधारितहिंसादिलक्षणस्य निवृत्तिर्व्रतमित्यभिहितं भवताऽध्यायाद्यौ, तत्र नावगच्छामः किंलक्षणा हिंसादयो येभ्यो विरतिर्व्रतमित्यजानानस्य प्रश्नः-तत्र का हिंसा नामेति । नहि लक्ष्यमुपरतलक्षणव्यापारमभिधित्सितस्वार्थस्य जातुचिदामोदायेति । तत्र-तेषु पञ्चसु हिंसादिषु का हिंसा किंलक्षणेति हिंसैव तान् पृच्छयते । तल्लक्षणवैपरीत्यात्त अहिंसा सुज्ञानैव । न च भिन्नजातीयाना पदार्थाना युगपलक्षणमभिधातु शक्यम् । अतः क्रमेण निर्देशे सति हिंसामेव तान्द् वाचकमुख्यो निरूपयितुमाह-अत्रोच्यत इति । अत्र-हिंसालक्षणप्रश्ने भण्यते तल्लक्षणम्-

सूत्रम्—प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ ७-८ ॥

टी०—प्रमाद्यतीति प्रमत्तः कपायविकथेन्द्रियनिद्रासवैर्निमित्तभूतैः । तत्र कपायाः पीडशानन्तानुबन्धादिभेदास्तत्परिणत आत्मा प्रमत्तः । इन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि तद्द्वारकौ रागद्वेषौ । समासादितत्परिणतिरात्मा प्रमत्तः । स्पर्शनादिनिमित्तभेदात् कपाया एव प्रमादहेतुत्वेनोपन्यस्ताः । प्रमादश्चात्मनः परिणामः कपायादिनिमित्तः, दर्शनावरणकर्मादयात् स्वापो निद्रा पञ्चप्रकारा तत्परिणामाच्च पीनहृत्पूरपित्तोदयाकुलितान्त'करणः पुरुषपदन्वो मूढः करचरणविक्षेपशरीरपर्यवसानक्रियाः कुर्वन् प्रमत्तः (आसवो) मद्य मधुगारशीघुमदिरादि तदभ्यवहारे सत्यागतमूर्च्छा इव विह्वलताग्न्युपेतः प्रमत्तोऽभिधीयते । विकथा स्त्रीभक्तजनपदराजवृत्तान्तप्रतिबद्धा । रागद्वेषाविष्टचेताः रुयादिविक्रथापरिणतः प्रमत्तस्य योगः । कर्तारि पृष्ठी । योगपरि-

गाम विशिनष्टि-योगो-व्यापारश्चेष्टा, प्रमत्तस्यात्मनश्चेत्यर्थः । प्रमत्तयोगादिति पञ्चमी
तृतीयार्थे द्रष्टव्या । प्रमत्तव्यापारेण यत् प्राणव्यपरोपण । अथवा पञ्चमीविधाने “ ह्येच्छोपे
कर्मण्युपसख्यान ” प्रासादादराह प्रेक्षते प्रासादात् प्रेक्षत इति । एव प्रमत्तयोग प्राप्य प्राणव्य-
परोपण कुर्वन् आत्मा हिंसां निर्वर्तयति । प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणमा

पञ्चमीविम
वेदिन्वार

तमैव हिंसां निर्वर्तत इत्यर्थः । अथवा अधिकरणे चोपसख्यानम् । आसने
उपविश्य प्रेक्षते आमनात् प्रेक्षते, एव प्रमत्त प्रमादः तत्र प्रमादे स्थित्वा

प्राणव्यपरोपणमाचरन्नात्मा हिंसां निर्वर्तयतीति पञ्चमी प्रयुज्यते ‘ गत्यर्थाकर्मकं ’ (पा० अ०
३, पा० ४, सू० ७२) इत्यत्र ‘ भावकर्मणोः ’ (पा० ज० १, पा० ३, सू० १३) इत्यनुवर्तते तत्र भावे
क्तप्रत्ययः । प्रमत्त प्रमादस्तेन च प्रमादेन योगः मन्मन्वस्तदाकारपरिणतिरात्मनः । ततश्च
गुणहेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषया पञ्चमीविभक्तिर्मनति जाड्याद् बद्ध इति यथा, एव प्रमत्तयोगात्—
प्रमादसम्बन्धात् प्राणव्यपरोपणमिति । प्राणाः पञ्चेन्द्रियाणि आयुष्कर्म कायवाद्मनः
प्राणापानौ चेति दशधा द्रव्यपरिणामलक्षणाः पृथिव्यादिकायेषु ययामम्भमवस्थितास्तेषां
व्यपरोपणम्-अपनयनम्-आत्मनः पृथकरणम् । यथा ना आत्मपरिगतिः क्रियया तत्र व्यपरोपण
निष्पद्यते सा क्रिया कर्तृसमायिनी हिंसेन्युच्यते । एनमेव च सूत्रार्थे भाष्येण स्पष्टयन्नाह—

भा०—प्रमत्तो यः कायवाद्मनोयोगैः प्राणव्यपरोपणं करोति सा हिंसा ।
हिंसा मारणं प्राणातिपातः प्राणवधः देहान्तरसंक्रामणं प्राणव्यपरोपणमित्यन-
र्थान्तरम् ॥ ८ ॥

टी०—प्रमत्तो य इत्यादिना । प्रमत्त इति प्रमत्त एव हिंसको नाप्रमत्त इति
प्रतिपादयति । प्रमत्तो ह्याप्तप्रणीतागमनिरपेक्षो दूरोत्सारितपारमर्षसूत्रोद्देशः स्वच्छन्दप्रभावि-
तकायादिबृच्चिरज्ञानबहुतः प्राणिप्राणापहारमवश्यतया करोति । द्रव्यभाजभेदद्वयानुपातिनी
च हिंसा । तत्र कदाचिद् द्रव्यतः प्राणातिपातः न भावतः, स्वपरिणामनिमित्ते च हिंसा-
हिंसे, परमार्थतः परिणामो मलीमत्तोऽज्ञादावथ । परस्तु कञ्चिन्निमित्तमाश्रित्य कारणीभवति
हिंसाया । स च द्रव्यतो व्यापन्नो न व्यापन्न इति नातीवोपयोगिनी चिन्ता । तत्र यदा

ज्ञानवानभ्युपेतजीवस्वतत्त्वः आद् कर्मक्षपणायैव चरणसम्पदा प्रवृत्तः काञ्चि-
द्रव्यहिंसा
द्रव्यां क्रियामधितिष्ठन् प्रवचनमाट्टभिरनुगृहीतः पादन्यासमार्गानलोकित

पिपीलिकादिसत्त्व समुत्क्षिप्त चरणमाक्षेप्तुमसमर्थः पिपीलिकादेरुपरिपादं न्यस्यति उत्क्रान्त-
प्राणश्च प्राणी भवति तदास्य द्रव्यप्राणव्यपरोपणमात्रादत्यन्तशुद्धाशयस्य वाक्यपरिजिहीर्षात्रि-
मलचेतसो नास्ति हिंस्रत्वम् । कदाचिद् भावतः प्राणातिपातः, न द्रव्यतः । कपायादिप्रमाद
चञ्चलिन खलु मृगयोरकृष्टकठिनकोदण्डस्य शरगोचरवर्तिनमुद्दिश्यैक विसर्तिवशिलीमुखस्य

शरपातस्थानादपद्यते सारङ्गे चेतसोऽशुद्धत्वादकृतेऽपि प्राणापहारे द्रव्यतोऽप्रध्वस्नेष्वपि प्राणिषु भावहिंसा भवत्येव हिंसा, हिंसारूपेण परिणतत्वात् काण्टक्षेपिग', स्वकृतदृष्टायुष्य कर्मशेषादपद्यतो मृगः पुष्पाकाराच्च, चेतस्नु हन्तुर्गतिक्लिष्टमेवातो व्यापादकम् । तयो तस्या नवदातभावस्य जिघांसोस्तृकान्तजन्तुप्राणकलापस्य भावतो द्रव्यतश्च हिंसे येनमुदिने विकल्प त्रये प्रमत्तयोगत्वं, द्वितीयतृतीयविकल्पयोः, अतस्तयोरेव हिंसकत्वं, न प्रथमस्येति । अपरे तु प्रमादमष्टविध वर्णयन्ति—

“अज्ञानं संशयश्चैव, मिथ्याज्ञानं तथैव च ।

रागो द्वेषोऽन्यस्थानं, स्मृतेर्धर्मेष्वनादरः ॥ १ ॥”—अनु०

अपरे तु ब्रुवते—“अप्रयत्नासमितः प्रमत्तः ।” प्रयत्नो द्विविधः—जीवाजीवपदार्थ-

परिज्ञानमीर्यादिसमितिपञ्चक चेति । एतद्विग्रहितः प्रमत्त उच्यते ।

प्रमत्तस्य लक्षणा
न्तरम्

सूत्रकारेण प्रमत्तयोगादित्येतदभिदधता सर्वमेवैतत् प्रमत्तलक्षण सम-

ग्राहीति । स्यादेतत्, अस्तु तृतीयविकल्पे प्राणातिपातः सम्पूर्णलक्षण

त्वात् । मार्यमाणः प्राणी यदि भवति, हन्तुश्च प्राणीति यदि विज्ञानभ्रुपजात, हन्मीति च

यदि वधरुचिचोत्पादः, यदि च व्यापादितः स्यात्, सर्वं चैतदुपपन्न तृतीये । द्वितीयविकल्पे

तु नास्त्येतत् समस्तम्, अतः कथं तत्र हिंसकत्वम् ? एतदेव च प्राणातिपातलक्षणम् । अपरे

स्पष्टतर प्रपञ्चितम्—

“प्राणातिपातः सञ्चिन्त्य, परस्याभ्रान्तमा णं” इति ॥

द्विविध मारण सञ्चिन्त्यासञ्चिन्त्य च । सञ्चिन्त्यापि द्विविध भ्रान्तस्याभ्रान्तस्य च ।

अभ्रान्तस्यापि द्विविध आत्मनः परस्य चेति । अतो निशेषणत्रयमुपादीयते । एतदुक्तं भवति—

यदि मारयिष्याम्येनमिति सन्नाय पर मारयति तमेव मारयति नान्य भ्रमित्वा । इयता प्राणा

तिपातो भवति । यस्तार्हि सशयितो मारयति प्राणिनं प्राणी स चान्या वेति, सोऽप्यवश्यमेव

निश्चल लब्ध्वा तत्र प्रहरति योऽस्तु सोऽस्तिवति कृतमेवानेन त्यागचित्तं न भवतीति ।

ततश्च असञ्चिन्त्य यो वधः क्रियते भ्रान्तेन वा आत्मनो वा स न प्राणातिपातः । प्राणश्च

वायुः, कायचित्तसंमिश्रितः प्रवर्तते चित्तप्रतिमद्वृत्तित्वात् तम-

तिपातयति—विनाशयति जातस्य स्वरससन्निरोधादनागतस्योत्पत्तिं प्रति-

वधनातीति । जीवितेन्द्रियं वा प्राणाः । कायस्यैव च सेन्द्रियस्य

तज्जीवितेन्द्रिय व्यपदिश्यते, न त्वन्यस्यात्मनोऽभावात् । न ह्यात्मनः किञ्चित् प्रतिपाक

प्रमाणमस्तीति । अन्यस्त्वाह—

“ आयुरूपाय तितान, यदा काय (याद् ?) व्रजन्त्यमी ।

अपविद्धस्तदा शेते, यथा काष्ठमचेतनम् ॥ १ ॥ ”-अनु०

इति । आर्हता पुनरबुद्धिपूर्वकमसञ्चिन्त्यापि कृत प्राणातिपात प्रतिजानते । अबुद्धिपूर्वा
दपि प्राणवधात् कर्तुरधर्मो यथाऽपिस्पर्शाद् दाह इति । तेषां चैवमभ्युपगता परदारदर्शनस्पर्शने च
कामिन इव साधोरखद्यप्रसङ्गः साधुशिरोलुञ्चने, कष्टतपोदर्शने, च शास्तुः क्रुद्धस्येवाधर्मप्रसङ्गः ।
निष्कृत्तिकामरणे वाऽन्नदायिनः प्राणवधः, मातृगर्भस्थयोश्चान्योऽन्यदृत्तनिमित्तत्वात् पाप
योगः, यध्यस्यापि च वधक्रियामन्वन्धादग्निना स्वाथयदाहवधधर्मप्रसङ्गः । परेण च कारयतो
नाधर्मप्रसङ्गः । न ह्यग्निमन्थेन स्पर्शयन् प्रयोनयिता दहते । अचेतनानां च काष्ठेऽर्हतादीनां
गृह्याते प्राणिवधात् पापप्रसङ्गः । न च दृष्टान्तमात्रात् स्वपक्षसिद्धिरित्येवमनेकदोषसम्भवा-

हिसालक्षणे
बौद्धमतसङ्गणनम्

त्प्राणा-
तिपाताद्यवधेन प्रमत्त एव युज्यते । प्रमत्तश्च नियमेन रागद्वेष-
मोहवृत्ति । प्रमादपञ्चके च कषायप्रमादस्य प्राधान्यम् । कषा-
यग्रहणेन मोहनीयकर्मांशो भिन्व्यादर्शनमपि सशयिताभिग्रहितादिभेदं पिशुनित,
रागद्वेषौ च विकथेन्द्रियासवप्रमादेष्वप्यन्वयिनौ । निद्राप्रमादः पञ्चविधोऽपि दर्शनवरण-
कर्मोदयादज्ञानस्वभावः, तदाहुलितचित्तो मूढ इत्युच्यते । रागद्वेषमोहाद्यात्मनः परिणामवि-
शेषाः प्राणातिपाताद्यवधहेतवः सर्वैर्मोक्षवादिभिरविगानेनाभ्युपेयन्ते । सिद्धान्तविहितविधिना
च परित्यागाकारण शरीरादेर्मन्त्वीकृतस्याविरतिः, अनिशृचिरात्मनः परिणतिविशेषः । साऽपि
प्राणातिपाताद्यवधहेतुतया निर्दिष्टा भगवता भगवत्यादिषु । अतीतकालपरिमृक्तानि हि शरी-
रादीनि पुद्गलरूपत्वात् समासादितपरिणामान्तराणि तदवस्थानि वा यादपि योगकरण-
क्रमेण त्यज्यन्ते भावतस्तावदपि भङ्गितोमरकर्णिकाधनुर्जीवास्त्रायुश्चरवाङ्गीचक्रशलाकाधा-
कारेण परिणतानि प्राणिनां परितापमवद्रावणं वा विदधति सन्ति पूर्वकस्य कर्तुरखद्येन
योगमापादयन्ति । प्रतीतं चैतल्लोके-यो यस्य परिग्रहे वर्तमानः परमाक्रोशति हन्ति व्यापाद-
यति वा तत्र परिग्रहीतुदोषस्तमपकारिणमपरित्यजतः ॥ न चान्यैः युक्त्याऽयद्यक्षयहेतवः
शरीरादिपुद्गलाः पुण्यहेतवो वा पूर्वकस्य कर्तुः पात्रचीवरदण्डवप्रतिश्रयाहारपरिणत्या तपस्वि-
नामुपकारकत्वात् प्रसज्यन्ते, नैतदेवमवधमरितिहेतुकम् । निर्जरा तु निरतिहेतुकैः । पुण्यं च
विरतिहेतुकमेव भूयसा । नहि पापास्रवादनिवृत्तं पुण्येन कर्मनिर्जरेणेन वा युज्यत इति ।
एषाऽप्यनिरतिर्मोहमनेकभेदमजहती प्रमादमेवास्कन्दति ॥

प्रमत्तयोगाच्च प्राणातिपाताद्यवधमिति व्यग्रस्थिते यदुच्यते परेण-असञ्चिन्त्य वा भ्रान्त्या
वा मरण नावधहेतुकमिति, अत्र प्रतिविधीयते-असञ्चिन्त्य कुर्वतो यद्यवधासम्भवस्ततो मिथ्या-
दष्टेरभावः सुगतशिष्याणाम् । यस्मान्न कथिन्मिथ्या प्रतिपद्यते श्रेष्ठापूर्वकारी मिथ्येति

सञ्चिन्त्य । अथैव मन्येथास्तेषामवधेन योगो मिथ्याभिनिवेशात् समस्ति, एव तर्हि रज्जु-
बुद्ध्या दन्दशूकं कल्पयतः कथं न हिंसा ? अथोत्तरकालभाविनी प्राप्तत्त्वंज्ञानस्य सचेतना
स्यान्मिथ्यादर्शनमेतत् तदिति, तुल्यमेव तत्सर्पच्छेदेऽपीति । अथ सशयहेतुत्वान्मिथ्यादर्श-
नमवधकारणं तर्हि निश्चितधियः सांख्यादेरिदमेव तत्रमिति नावधं स्यात् । स गारमोचक-
गोलकर्तृकयाज्ञिकप्रभृतीनां च प्राणिवधकारिणा धर्म इत्येव सचेतयतामधर्मोऽयमित्येवं वा
संचेतयता नावधं स्यात्, अन्याभिसन्धित्वात् । अथैवं मन्येथाः—सचेतयन्त्येव ते प्राणिनो वयं
हन्म इति, सत्यमेव तत्, किन्तु नैवं चित्तोत्पादो हन्यमानेऽप्यधर्मो भवतीति । संविद्वत्ते च
स्फुटमेवं सौगताः—प्रमादारम्भयोरवश्यंभावी प्राणवध इति । तथा बुद्धस्य ये शोणितमाकर्ष-
यन्ति वपुषः सुगतोऽयमित्येवं विज्ञाय तेषामवीचिनरकर्गति कारणमानन्तर्यकमबुद्धेरबुद्धित्वादेव
न स्यात्, इत्येते चानन्तर्यकं, अथ बुद्धोऽयमित्येवविधुद्धेरभावेऽपि सशयितस्याश्रद्धतथासंचे-
तयतो भवेदानन्तर्यकम्, एवं सति भाषासूनवीयानामप्यवधेन योगः स्यात् । यतस्तेऽविदंस्मा-
हृतामवनिदहनपवनजलवनस्पतयः प्राणिनः । अथैवमारेक्या बुद्धोऽयमिति संज्ञानमात्रेण
सं(सां?)र्यादिरपि चिन्तयत्येव । एव तर्हि सज्ञामात्रेण सञ्चेतयतः कल्पाकारमपि शुद्धनामान
घ्नत आनन्तर्यकं स्यात् । तथा मातापित्रर्हद्वधस्तूपभेदानन्तर्येऽपि योज्यम् । गालस्य किल
पांसूनेव चेतयतोऽन्नमित्येवं वा चेतयतो बुद्ध्याय भिक्षादानोद्यतस्य पशुपुष्टी राज्यं फलत
इति सुगतशासनविदा प्रतीतमेव । तदेवमसचेतितवधो भ्रान्तिवधश्च प्राणातिपाताद्यहेतुतया
ग्राह्यौ । अन्यथा बहु नुव्यति बुद्धभाषितमिति । तथाऽऽत्मवधोऽपि जैनानामवद्यहेतुरेव विहित-
मरणोपायादृते शस्त्रोच्छ्वनाग्निजलप्रवेशादिभिः । तस्मादात्मनोऽप्यधिधिवधोऽवद्यहेतुरिति
यत्किञ्चित् परग्रहणमपीति । एवं सति क्वचित् क्वचिद् भारत एव प्राणातिपाताद्यवधमप्रतिष्ठान-
नरकगामि । तन्दुलमत्स्यस्येव । क्वचिद् द्रव्यभाषाभ्यां प्राणातिपाताद्य हिंसा भारकस्येवेति ।
प्रमादश्च द्वयोरपि विकल्पयोरन्वेत्यज्ञानादिलक्षणस्ततश्च प्रमत्तन्यापारेण परदारदर्शने वा
भवत्येवानद्यम् अग्रमत्तस्य तु आगमानुसारिणो न भवति । यत आगमः—

“ हृत्यपायपलिच्छिन्न, कण्णनासविकल्पित ।

अधि वाससत गारिं, दूरतो परिवज्जए ॥ १ ॥—अनु०

चित्तमित्ति ण णिज्जाए, गारिं वा सुअलंकिदं ।

भक्खरपिअ ददहण, दिट्ठि पडिममाहरे ॥ २ ॥—अनु०

—दशवैकालिके (अ० ८, उ० २, सू० ५५, ५४)

१ 'गलकृतयाज्ञिकः' इति न पाठ । २ 'गमन' इति छ-पाठ । ३ 'विद'त्याहता' इति ख-पाठ ।

४ छाया—

प्रतिच्छिन्नहन्मपादा विकल्पितकर्णनासिकाम् ।

धपि वपुसतिष्ठां नारीं दूरत परिवजयेत् ॥ १ ॥

चित्तमित्ति न निरीक्षेत नारीं वा स्वलक्ष्णाम् ।

भास्करमिव दृष्ट्वा दृष्टिं प्रीत्यमाहरेत् ॥ २ ॥

तस्मादेन'पदमेतत्' धसुनन्धा(?)रामिपगृह्यस्य गृह्यस्येवाप्रेक्ष्यकारिणः । अयं पुनरग्रमङ्ग
 एव मृदेनापन्वस्त'-शिरोलुब्धनाद्युद्देशे शास्तु' कुह्यस्येवाधर्भप्रमङ्ग इति, यत्स्नत्राजानादि-
 प्रमादासभवोऽप्यन्तमेव शासितरि धस्तारागद्वपमोहनापि भगवता मुमुक्षुणा कर्मनिर्जरोपाय-
 त्वेन णो दक्षित, कुतोऽप्यप्रसि'प्रमत्तस्येति । अन्यदाऽपि श्रद्धाशक्त्यादिगुणममन्वितोऽप्रमत्तो
 गुणयते पात्राय ददाति न्याय्य, माधूदेशेनाकृताकारिताननुमते गृहीतोऽप्यागमानुत्पत्त्या गृह्णाति,
 कुतःशात्रायेन योग ? अत्रायिनो दानकाल एव च कर्मनिर्णयणादिकलाभिनिर्भूतेः । विसृ-
 चिका तु सुरारामविहिताचारपरिमितादिभोजिनोऽस्य कृत कर्मविपाक एवामापिति, नास्त्यणीया-
 नपि दातुरप्रमत्तत्वाद् दोषः । अज्ञान विसृचिकायाः प्रमाद इति चेद् दातुस्त्वत्र स्वान्नस्य दान-
 काल एव त्यक्तत्वात्, परगृहीतेन हि परव्यापत्तिः प्रमत्तस्य दोषयतीति । यच्चावाचि-मातु-
 र्गर्भो दु'गृहेतुर्माताऽपि गर्भस्य दु'खनिमित्तमित्युभयोर्दुःखहेतुत्वादवद्येन योग इति, न,
 तदभिमतमेव जनानां, तयो' प्रमत्तत्वात् । न चायमेकान्त' परदु'सोत्पादादवश्यतयाऽवद्येन
 भवितव्यम् । अकपायस्य हि मुनेःपासनमरुन्प्रमादस्य दर्शने सति प्रत्यनीकस्याशर्मोत्पद्यते,
 तद्व्युत्पद्यशरारस्य वा व्यरगत सुनो दर्शनेन न तद्दु खनिमित्तमस्यापुण्यमापतति साधो ।
 द्रव्यमात्रयत्वे चागमानुसारिणो भिपय्वरस्येव परदु'सोत्पादे सत्यपि नास्ति पापागमः, एवं
 परसुसोत्पादेनैकान्त इत्यन्याय्यम् । स्त्रीपुमयो' सगमापादयत' सुसोत्पादेऽप्ययत्नेन योग' ।
 क्वचित् परसुसोत्पादे पुण्यलेशनिर्णय वा । विहितानुष्ठायिनः साधोः लुत्पिपासावस्थाघाक-
 र्मादिदानेन एवगाविशुद्धेन प्राप्तु तात्रपानदानेन वेति । यद्योक्तमप्रिदृष्टान्तमामध्वोद् वध्योऽपि
 अयत्ने, वधक्रियामन्धधाद् वृत्त । यथा ह्यग्निः पूर्वं स्वाश्रय दहती घनादिक, एव वधक्रिया
 वध्यसम्बन्धिनी प्राक् तावद् वध्यमेवावद्येन योजयति " कर्मण्या च भिदे क्रिये " ति
 यत्नत्, यथा भिनत्ति कुसूल देवदत्त इत्येव हन्ति प्राणिनमिति तदेतदमदित्यनया क्रियया
 कर्तृममायिन्या कुसूलविदारणमुत्पाद्यते सा तु मिदिक्रिया विप्रक्षिता । तथा च यथा
 कर्तृगनया हननक्रियया प्राणवियोजन कर्मस्थ क्रियते सा विप्रक्षिता । जलनोऽप्येतावता दृष्टा-
 न्नीकृतोऽप्रतिपददहनस्वभावा स्पृश्यमानो बुद्धिपूर्वकमन्यया वा दहत्येव । एव प्राणातिपातो-
 ऽपि हि प्रयत्नेन प्रयत्नरहितेन क्रियमाण' कर्तारमवश्यतया यत्नेन योजयत्येवेति दृष्टान्तार्थः ।
 अद्युद्धिपूर्वता च प्रमत्तता । तत्र न' प्रमङ्गो वध्यस्याधर्मेण ? । वधकसमभावयिनी च हननक्रिया
 वर्तुःकृत्यापि ये । प्रमत्तस्याभ्यसमायो बन्धहतः । न च वध्यस्यात्महनने प्रमत्तताध्यय-
 मा' । दृष्टान्तार्थं चाने, धर्मा, तत्र कश्चिदेव धर्ममाश्रित्य दृष्टान्त उपन्यस्यते । अथ सम-
 स्तधर्मविराया दृष्टान्तोपादानं ततो न कश्चिदिष्टार्थसाधन स्यात् दृष्टान्तः । निरुत्पसमाधेय,
 जातिरुत्पसता वसन्तु(?)यत्नेन, स्वाश्रयदादित्यमप्रेर्विशेषधर्मोऽस्मिन् । न तु वधक्रियायाः
 स्वाश्रयेऽवद्ययाग इष्ट, तस्मान्नाप्रिदृष्टान्तात् साध्यसिद्धिरिति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तम्-परणे

च कारयतो नाधर्मप्रसङ्गः । न ताप्रिमन्येन स्पर्शयेन प्रयोजयित्वा दत्त इति । यदप्यभिहि-
 तम्-अनेतनानां च काष्ठादीनां गृहपात्रे प्राणयथात् पापप्रगल्भ इति, इष्टमेवैतत् । यतो चेरां
 जीवानां काष्ठादिशरीरं तदा वाच्युत्सष्ट भावान्तेषामग्निप्रत्ययमर्यादिति वा ज्येति न
 कात्रिद् माथा ॥ यद्योक्तम्-न च दृष्टान्तमात्रात् स्वपक्षमिद्विरिति, एतदप्ययुक्तम् । ज्ञानान्
 नम्यापि प्रमत्तस्य प्राणातिपातादवद्यमिति प्रन्तुत्याग्रिदृष्टाह्व' । प्रयोगस्तु-ज्ञानानस्य
 प्राणव्यधक्रियाऽग्रहेतुः प्रमत्तव्यापारनिर्वृत्तत्वात् तृतीयविकल्पप्राणव्यधक्रियावदिति । यथा-
 घहेतुर्न भवति स प्रमत्तव्यापारनिर्वृत्तोऽपि न भवति, यथा प्रथमविकल्प इति । यथा-
 शरीरयोक्त-स्वरसमहुरेषु भावेषु तणिकेषु परकीयप्रयमनिरूपेषु वायुप्राणस्योन्नादि-
 स्वयमेव भवति न परप्रयत्नेन विनाशयते, वायुप्राणातिपातहेतुकत्वात्ताशस्य, किं तर्हि प्रयत्न-
 क्तोविनाशनागतस्य क्षणस्योत्पत्तिं प्रतिरन्धातीति । एतदव्यन्यन्तमयुक्तम् । अनागन्तव्यत्वान्ना-
 शमः क्षणो न वायुत्पद्यते न चामावस्तस्य कुतः प्रतिरन्ध्रः ? अमररूपं वा शरन्त्याम्येव ।
 अतो नामावः कर्तुं शक्यः । प्रतिरन्धाप्रतिरन्धा च भावविपर्यायः । स्मर्तव्यं च प्राणातिपातद्वया-
 स्वं मौगतेन-प्राणी यदि भवति प्राणिविज्ञानं चोत्पद्यते हन्तुर्न वा भावः प्राणी न च प्राणि-
 सत्ता तत्र हेतुर्निति वैमलिकप्रयोगिकविनाशमेदाद्यं न सर्वं एव निष्कारणो नाशः प्राणभूता-
 त्मनामादद्गुणदिवत्, हेतुमत्त्वात्, तर्हि किमन्यादिवद् विनाशोऽपि विनाशमनित्यनिष्टप्रसङ्गः ।
 यदा विनाशशब्देनाप्यन्तरपरिणतिरन्तुनोऽभिधीयते तदा किमनिष्टम् ? अत्रापि पूर्वा-
 चस्योपगमदंभात् विनाशशब्दाच्चयम् । एवमपि न विनाशस्य विनाशे सिद्धिं कल्पयन्प-
 लमागहे । प्रष्टव्यं पूर्वपक्षमादी-निष्कारणो विनाशः किममनुत्तं निश्चयि ? । जगत्स्य
 विनाशस्य सर्वमात्राणां नित्यताप्रसङ्गः । अथ नित्यो विनाशः, तयोर्निष्कारणमात्रं, सर्वेण
 विनाशेन प्रतिबद्धत्वात् ॥ यद्योक्तं-वायस्यैव सेन्द्रियस्य तन्नीवितेन्द्रियं व्यपदिदयते न ह्य-
 न्यन्मात्मनोऽभावादिति तदप्यसमीचीनम् । यत् एकस्मिन्वस्तुनिर्वासात् सर्वेष्वनुमर-
 न्मणप्रवृत्तानुमानार्थाभिधानप्रत्ययव्यवदागः, न चैकं स्थितभावात् । नचि गस्मिन्नां पु-
 ष्यार्थप्रवृत्तिप्रतिपत्तिरिति ॥ ननु चानुमरन्मरणादयं स्थानमात्रे विधानमात्रासां वा न
 सिद्धा' । तत्र निग्नयविनश्यत्त्वात् स्तन्वाना विज्ञानस्य च मन्त्रात्ताभ्युपगमे सर्वेष्वस-
 थभिति, एतद् न, परमार्थतन्मन्यामत्त्वात् । न चामन्यात्मनि तन्प्रतीतप्राणातिपातव्यव-
 पचारपारणं शक्यं कर्तुम् । मद्यस्य परमाभाविनात्मनिभिन्ना' मध्यंनानिर्वाहता'
 भावप्राणानामप्यं पश्य प्राणातिपात' किं मध्येतदिति ? अथ मध्यं परिणतमन्यन्मात्रा-
 ति ? अथ येन मारित इति ? । सर्वेषां गृहीतवृत्त्यवसा अल्पज्जना एव मौगता इत्येव
 विचार्यमाणं नुमानशानन निष्कारणमात्रं युक्ति धमत् इति ॥

प्रवृत्तमुत्पत्ते-व्यवस्थितमिदं प्रमत्तं एव दितकं, नात्राग इति । मानान्येन प्रवृत्तिसंज्ञः

१ 'वायु' इति । २ 'इत्येव' इति । ३ 'मध्यं' इति ।

यं कथित् प्रमत्त इति । कर्तुश्च करणान्यभिन्नानि भिन्नानि च द्विरकाराणि । तत्र योगेन्द्रिय-
वीर्यज्ञानकरणान्यभेदेन वर्तन्ते गमने निर्वर्त्ये पादवत्, कृत्वादात्रासिधेनुहादीनि भेदेन व्यव-
स्थितानि । करणकारकारिनाभूता च कर्तृशक्तिरित्यभिन्नाः कायादयः कारणत्वेन निर्दिश्यन्ते,
कृतद्वन्द्वा* कायादयः तेषां योगस्त एव वा योगः । यथैव हात्मा कायादि-
योग
व्याख्या
भिर्युक्तस्तथा कायादिक्रियायाऽपीति । अतस्तत्रापारोऽपि योगः । पुञ्यतेऽसा-
वाऽऽत्मनेतियोग सप्तचतुश्चतुर्भेद* दुर्बलवृद्धयष्टिकल्पः कर्तुरात्मनः, तदाशयश्च
वीर्यान्तरायक्षयोपशमजनितो वीर्यपरिणामः, योग* कायादिचेष्टा । यथाऽऽह—

“जोगो विरिय थामो, उच्छाह परकमो तहा चेहा ।

सची सामत्य चिय, जोगस्त हवन्ति पञ्जाया ॥ १ ॥”—आर्या

तथा अपर आह—

“मनसा वाचा काये—न वाऽपि युक्तस्य वीर्यपरिणामः ।

जीवप्रयोगजनितः, स योगसज्ञो जिनेर्देष्ट* ॥ १ ॥”—आर्या

कायः—शरीर औदारिकादिभेदपुद्गलजालात्मप्रयोगनिर्वृत्त प्रधानातिशयोपकारितया सा-
धकृतमत्वात् करणम्, एतदवष्टम्भात् कर्ता आत्मा गमनरत्नगलज्जानारोहणहृदनास्फोटनवि-
त्रासनादिक्रिया* परिनिष्पादयति । वागपि वॉम्भ्यार्थापत्तिपरिशुद्धीतभाषानर्गणायोग्यपुद्गलस्क-
न्धविनिधवर्णपदवाक्यलक्षणा कचिर्देनभिलक्षितवर्णाविवेकात्मनोऽभिलषणीयपदार्थप्रकाशने सा-
धकृतमत्वात् करणतया व्याप्रियते । मनोऽपि मनोरर्गणायोग्यस्फुन्धाभिनिर्वृत्तमशेषात्मप्रदेश-
वृत्ति द्रव्यरूप मर्नुते साधकृतमत्वात् करणमात्मनः । एवमेभि* कायराड्मनोयोगैः समुदितैर्द्वै-
भ्यामेकेन वा प्राणाना सम्भ्रतमिन्द्रियादीनां व्यपरोपणम्—आत्मनः पृथक्करणमाचरति यो
द्रव्यभावाभ्यां भावतो वाऽपि प्रमत्त सा हिंसेति । समुदिताथ प्रतीवा एव निर्वर्तकाः,
प्रत्येक तु कथ निर्वर्तका* प्राणात्तिपातावयस्येति भाव्यते, भूदकतेजोमास्त्वनस्पतीनां
काययोग एवैकः । स्पर्शनाख्य चेन्द्रियमेकमेव, न तु वाड्मनोयोगौ स्त* । तेषां
च कायव्यापारजनित एव प्राणात्तिपात* । द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां असत्प्रिपञ्चेन्द्रियाणां
च कायनाम्नोगाविद्विषद्वय च स्पर्शनरसनारय द्वीन्द्रियाणां,
स्पर्शनरसनप्राणानि त्रीन्द्रियाणां, स्पर्शनरसनप्राणचक्षुषि चतुरि-
न्द्रियाणां, असत्तिनां पञ्चापीति । सर्वेषामन्तःकरण नास्ति द्रव्यरूपम् ।

१ 'स्तथेव वा' इति ख पाठ । २ 'वाऽऽत्मनो' इति ग पाठ ।

३ छाया—

योगो वीर्य इयाम उक्ताह परान्तम तथा चष्टा ।

शक्ति सामर्थ्य चैव योगस्य भवन्ति पयाया ॥ १ ॥

४ 'वाक्पर्याप्ति' इति छ-पाठ । ५ 'दमित्कित' इति छ-पाठ । ६ 'मना' इति छ-पाठ ।

एकेन्द्रियादीनां भावमनस्तु विद्यत एवात्मस्वभावत्वाद्, द्रव्यरूपमन्तःकरणमन्तरेण स्पष्टमपट्ट पटलावृत्तनेत्रवत्, सङ्घिपञ्चेन्द्रियाणामन्तःकरणसहितानि पञ्चापीन्द्रियाणि विद्यन्ते । पट्टी चैषां प्रज्ञा । कायवाह्मनोयोगत्रयभाजश्च प्राणातिपाताद्यनुतिष्ठन्ति, प्रकर्षतोऽप्रतिष्ठाननरकगमन योग्यम् । असङ्घिपञ्चेन्द्रियास्तु मनोरहितत्वाद् प्रथमपृथिवीनरकगमनयोग्यमेव प्रकर्षतो निर्वर्तयन्ति । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियास्तु नरकगमनयोग्यं कर्म नैवोपाददते, ते हि नरकगतिवर्जससारपरिभ्रमणयोग्यमेवावद्य निर्वर्तयन्ति कायवाग्योगिनः । काययोगिनश्च कपायविशेषापेक्षमप्रकृष्ट च । फलस्य च प्रकर्षापकर्षौ अन्तःकरणरूपायापेक्षौ । सङ्घिपञ्चेन्द्रियाणामारम्भहननव्यापादितकालभेदेन प्रारू प्रतिपादितौ । “ तीत्रमन्दज्ञाताज्ञातभाव-वीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ” इत्यत्र (अ० ६, सू० ७) सूत्रे । क्वचित् कायादित्रय-सन्निधानेऽप्यन्यतमस्यैव व्यापारः । तन्दुलमत्स्यस्य मनोव्यापार एव केवलः । क्वचिद्वाह्मनोव्यापारात् प्राणातिपातावद्यम् । यथा—

“वर्षं देवां कुणालाया, दिनानि दश पञ्च च ।

मुसलस्यूलधाराभि-र्यथा रात्रौ तथा दिवा ॥ १ ॥”—अनु०

—आवश्यकवृत्तौ अनादेशस्थाने

रागद्वेषमोहहेतु
का वधा

अत्रात्यन्तक्रूरशयाभ्यां श्रमणकाभ्यां लोककदर्थनामसहमानाभ्यां, कष्टतपःसमावर्जित-
देवतया तद्वचनाभिप्रायानुरोधात् तथा वृष्टं यथा तत्र स्थावरजङ्ग-
मानां प्राणिना गन्धोऽपि नासीदिति स एष प्राणातिपातः प्रमत्त-
योगलक्षणो भूयः सरागद्वेषमोहप्रवृत्तिकः संक्षेपादवसेयः । रागप्र-
वृत्तिकस्तावच्च मदकरिदशनचित्रकचर्ममांसाद्यर्थो मृगयाक्रीडार्थो वा स्वजीवितमित्रादिपरिरक्ष-
णाय वा । मायालोभौ च रागः, द्वेषजो वैरनिर्यातनादिकः परशुरामस्तुभ्रूमादेरिव, क्रोधमानौ
च द्वेषः । अज्ञानजो याज्ञिकाना पश्वादिविशसनेन स्वर्गमिच्छतामवनिपतीनां च दृष्टः । परि-
रक्षणमात्राभिलापिभन्वादिप्रणीतशास्त्रानुसारिप्रवृत्तीनामप्रेक्षापूर्वकारिभिर्यदेकैरुत्फाल्यमानानां
तस्करपारदारिकाद्युल्लम्ब(च्छ)नशूलिकाभेदक्रकचपाटनच्छेदनादिकः । तथा संसारमोचकानां
धर्मबुद्ध्या संसारात् प्राणिनो मोचयता परोपपातिवृत्तिकाहिगोनसव्यन्तरादीनां च वधात्
किल पुण्यावासिरितिप्रवृत्तीना, हरिणविहगपशुमहिपादयश्च भोगिनामुपभोगार्था इति तद्धनने
नास्ति दोष इत्येवं प्रवृत्तानामशेषमेव मोहविजृम्भितमिति ॥

सम्प्रति हिंसायाः पर्यायशब्दानाचष्टे स्वरिरसमोहार्थम्, आगमे च सर्वव्यवहारदर्शनात् । आह च—

“ क्रियाकारकभेदेन, पर्यायकथनेन च ।

वाक्यान्तरेण चैवार्थः, श्रोतृमुद्दिहितो मतः ॥ १ ॥”—अनु०

हिंसन हिंसा द्रव्यभावाभ्यां, द्रव्यतः पङ्नीवनिर्कायविषयं प्राणिनां पृथक्करण
सकललोकप्रमाणोपाधिविशिष्टं रात्रिदिव्यपञ्चिच्छिन रागद्वेषमोहपरिणतिविशिष्टं च ।

मारणमपि यथाविहितप्राणपरित्यागनम् । अतिपातो विनाशः

वधपर्याया प्राणानामतिपातः, अथवा अतिपातः-पातनं पाटनं प्राणानामति-

पातनं प्राणातिपातः । वधः-उपमर्त्तं प्राणानां वधः प्राणवधः ।

देहः-शरीर देहान्यो देहान्तरं, सक्रामण-नयनं प्राणं देहान्तरं सक्रामणं देहान्तरसंक्राम-

णसाधनं "कृते"ति समामः (?) । पूर्वशरीरकं त्याजितं शरीरान्तरं परिप्राप्यते समारम्भात्, न पुनर्यो मुक्तिमाप्स्यतीति । रोपणं जन्मपरिप्रापणं सपर्यनं च, आरोपणं-उत्सादनं उत्तर-

ननं विशेषणरोपणं प्रमादपरवत्तया, मारणादिशब्दार्थेष्वपि एतद् विशेषणं द्रष्टव्यम् । प्राणानां

व्यपरोपणं प्राणव्यपरोपणम् । इतिशब्द एवशब्दार्थे । एतदुक्तेन प्रकारेणानर्थान्तरं सूत्र-

न्यस्तर्हि साशब्दार्थानार्थान्तरं मारणादिशब्दार्थमेकमिदमिति प्रतिपादयति, एक एवार्थः

शब्दैरेभिः प्रतिपाद्यत इति ॥ ८ ॥

भा०-अत्राह-अथानृतं किमिति ? अत्रोच्यते-

टी०-अत्राहेत्यादिना सम्बन्धव्याचिरयासते-अथानृतं किमिति । अथेति हिंसा

नन्तरं अनृतं निर्दिष्टं प्राह, तत् किंलक्षणमित्यजानानं प्रश्नयति । आचार्यस्तु तद्व्यवस्थां वक्तुं काम

आह-अत्रोच्यत इति । अत्र प्रश्नेऽभिधीयत इति । एतदुक्तं भवति-अभिहितार्हिसालक्षणान-

न्तरोद्दिष्टमनृतं किंलक्षणमित्यत्रोच्यते-नानाप्रकारं परपीडापादनसमर्थम्-

अनृतस्य लक्षणम् सूत्रम्-असदभिधानमनृतम् ॥ ७-९ ॥

टी०-प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते अतो वाक्यार्थः-प्रमत्तयोगादसदभिधानमनृत-

मिति । प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगैरसदभिधानं प्रयुञ्जते यत् तदनृतम् । भावसाधनः कर-

णसाधनो वाऽभिधानशब्दः । अव्ययम् । श्रुतमिति सत्यार्थे । न श्रुतमनृतम् । मिथ्याऽनृत-

मिति सूत्रविद्यासो युक्तो लघुत्वादिति चेत् तन्न । सत्याभासस्य परपी-

सूत्रविन्यास

विचार

डाकारिणो वचसः पापादानहेतुकस्य प्रतिषेधाय कौशिकादिवाक्यस्त्वेवा-

सदभिधानग्रहणम् । एवंविधे च सूत्रविन्यासे पर्यायमात्रमित्युक्तं स्यात्,

न तु लक्षणं मृषावादस्त्वेत्यसदग्रहणे तु सर्वश्रुतपद्यते । अभिधानं-वाग्योगविषयः । भावसाधनपक्षे

प्रमत्तस्याभिनिविष्टेतेन आत्मनः कर्तृत्वमिच्छितार्थप्रतिपादने साधकत्वमिति । कायेन हस्त-

लोचनौष्ठपादाद्यवयवक्रियाभिरलीलाभिः परं वञ्चयति, वाचाऽप्यसद् गवीति, मनमाऽप्या

लोचयति-एव परं प्रतारणीय इति । सच्छब्दः प्रशंसार्थो लोके प्रतीतः सत्पुरुषः सज्जन

इत्यादिषु प्रयोगेषु । न सद् असत् अप्रशस्तमासप्रणीतागमनिन्दितं निषिद्धं वा । तच्च त्रिवि-

धमसदित्यादिना भाष्यकारो दर्शयति-

१ 'व्यवस्थित' इति शब्दः । २ 'प्रतिपादिते इति' शब्दः ।

असत
रोविध्यम्

भा०—असदिति सद्भावप्रतिषेधोऽर्थान्तरं गृही च । तत्र सद्भाव
प्रतिषेधो नाम भूतनिहवः अभूतोद्भावनं च । तद्यथा—नास्त्यात्मा
नास्ति परलोक इत्यादि भूतनिहवः ।

टी०—असदित्यस्य शब्दस्यायमर्थः—सतो भावः सद्भावः । सच्च उत्पादव्ययध्रौव्यमुक्त
(अ० ५, सू० २९) तस्य भावस्तदेव न तथा भवतीत्यनेनेन पर्यायरूपेणास्य प्रतिषेधो—निरा-
करण यदेतदुत्पद्यतेऽवतिष्ठते व्येति च तदेकमेवंविध नास्तीत्ययमुच्यते । तत्र सद्भावप्रतिषेधव्याचि-
ख्यासयेदमाह—तत्र सद्भावप्रतिषेधो नामेति । नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । सद्भावप्रतिषेधो
द्विविधः—भूतनिहवः अभूतोद्भावनं च । भूतस्य—विद्यमानस्य निहवः—अपलापः । तद्यथा—
नास्त्यात्मा नास्ति परलोक इति विद्यमानस्यात्मनः कर्तुः शुभाशुभाना कर्मगामनुभ-
स्मरणादिक्रियाधारस्य नास्तित्व केचिन्मोहात् प्रतिजानते । आत्माभावे च परलोकिनोऽभा-
वात् परलोकाभाव इति सुज्ञानम् । जादिग्रहणाच्छुभाशुभकर्मतदुपभोगदानफलाभावपरिग्रहः ।
सद्भावप्रतिषेधमेद एवाभूतोद्धानम् । चशब्दः समुच्चयार्थः । यथाऽऽस्थितात्मसद्भावमसत्ये-
यप्रदेशपरिमाणमाश्रयणशतं सकोचविकासधर्मरुमरूपरसगन्धस्पर्शमनेकप्रकारक्रियमवयूया-
ज्ञानचलेनात्मानमभूतमेवात्मतत्त्वं समुद्भावयन्ति स्वरुच्या ।

भा०—श्यामाकतन्दुलमात्रोऽयमात्मा, अद्भुष्टपर्वमात्रोऽयमात्मा, आदित्य-
वर्णः, निष्क्रिय इत्येवमाद्यभूतोद्धानम् ॥

टी०—श्यामाकतन्दुलमात्रोऽयमित्यादि । श्यामाकः—कुधान्यविशेषः तस्य तन्दु-
लस्तत्प्रमाणः श्यामाकतन्दुलमात्रः । अयमित्यनुभवगम्यः स्वप्रत्यक्ष आत्मा निर्दिश्यते । तथा
अद्भुष्टपर्वमात्र इति । अद्भुष्टः—पाणेरवयवस्तस्य ले(रे)पात्रच्छिन्न उपरितनो भागः पर्व, तत्

आत्मन
परिमाणस्य
विचार
प्रमाणमस्येति अद्भुष्टपर्वमात्र आत्मा । इत्थं चाभ्युपगमे तस्यात्मनः
शरीरैकदेशस्थाने सति शेषदेशानां चेतनाऽभावप्रसङ्गः । ततश्च दंशमश
कमक्षिकादितोदने शंखच्छेदने च तेषु देशेषु न दुःखवेदना स्यात् । चन्द-
नादिविलेपने च न सुखानुभवः । स्वानुभवसिद्धाश्च सुखदुःखवेदना इत्यतः प्रमाणविरुद्ध एष
पन्था प्रहातव्यः । आदित्यवर्ण इति भास्वरूपस्य चारूपादित्वादमूर्तत्वात् कुतो
भास्वरता ? । कर्मात्मप्रदेशानामन्योऽन्यानुगतिलक्षणपरिणामाभ्युपगमे समस्ति रूपादिमत्ता
चेत् तदमत्, ज्ञानावर्णादिपुद्गलानामभासुरत्वात् । तस्माद्यमपि हेयः पक्षः । निष्क्रिय
इति । आत्मा सर्वगतस्तस्य च गमनागमनवीक्षणभोजनादिका क्रिया कायनाथनःकरणजनिता,
तदभावाभिष्क्रिय इति व्याचक्षते, तदप्यसद् दर्शनम्, आत्मनः सर्वगतत्वे प्रमाणाभावात् । उपे-

१ 'सभूतनिहव' इति घ-पाठ । २ 'अभूतीहवध' इति ग-पाठ । ३ 'असच्छेददेशेषु' इति
क-पाठ ।

आत्मनो
निष्क्रियस्य
निरास

स्य वाऽभिधीयते, सर्वगतत्वनं सर्वत्र सर्वोपलब्धिप्रसङ्गः । अथ यत्रैवोप-
भोगोपलब्ध्यभिधानं शरीरमस्ति तत्रैवोपलब्धिस्तदभावात्तान्यत्र चेत् तद-
युक्तम्, अन्यत्रापि शरीरकृपा संभवात् । निनामार्थमोत्पादितं यच्छ-
रीरकं तत्रेति चेत् तदसत्, निष्क्रियत्वात् । जात्मनस्तावदेव धर्माधर्मौ कथं

निजाविति निष्क्रियस्य सत्सामुक्तिप्रहाणप्राप्त्युपायानुष्ठानाभावात्तन्मीचीन एव निष्क्रिय-
त्वपक्षः । आदिग्रहणात् अणविनश्वरविज्ञानमात्रतोद्भावनं स्वप्नमात्रतोद्भावनमवक्तव्यतो-
द्भावनं वा सर्वमनृतमिति । असत् एव द्वितीयभेदव्याख्यानायाह—

भा०—अर्थान्तरं यो गां ब्रवीत्यश्वं अश्वं च गौरिति । गहंति हिंसापारु-
ष्यपैशुन्यादियुक्तं वचः सत्यमपि गार्हितमेव भवतीति ॥ ९ ॥

टी०—अर्थान्तरमित्यादि । अर्थान्त्योऽर्थं अर्थान्तरम् । तद् दर्शयति—यो गां ब्रवीत्य-
श्वमिति अश्वं च गौरिति । य इति प्रमत्तस्य कर्तुर्निर्देशः । गोशब्दः सङ्केतप्रज्ञात् सास्त्रादिमति-
पिण्डे लोकेन व्यग्रहारायं प्रयुज्यत इति सूत्रम् । अश्वशब्दोऽप्येकशब्दाद्यवयवमन्विवेकविशेषे प्रसि-
द्धः । वक्ता तु वैपरीत्येन मौढ्यात् प्रयोगं करोत्यश्वशब्दं गवि प्रयुदक्ते, शब्दाद् वा, गोशब्दं चाश्व
इति, एवम्, अचौर चौर इत्यादि ॥ असत् एव तृतीयभेदो गर्हा । तद्विवाद्यायाह—गहंति हिंसे-
त्यादि । गहंण गर्हा कुक्ता शास्त्रप्रतिपिद्धागनुष्ठानं गार्हितं कुस्मत्तमितियायत् । युक्तशब्दः
प्रत्येकमभिनन्द्यते । हिंसायुक्तं वचं सञ्ज्ञार्थप्रतिपत्तिकायप्यलीकमेव । यतो हिंसानिष्ठ-
त्वेमृपावादादिनिवृत्तिं परिकरः । हिंसानिवृत्तिपरिरक्षणार्थमेव हि मृपावादादिवृत्तय उपदिष्टाः ।
तत्र हिंसा—अभिहितलक्षणा येन वचमोच्यमानेन प्राणिनां परितापान्द्रावणे भवतस्तद्विंसायुक्तं
वचं सत्यमप्यगने कुत्सितत्वादनुत्तमेव भवति । यत् प्राणिपीडापरिरक्षणार्थं मृपावादा-
दिनिवृत्तिरिति । तथा पारुष्ययुक्तं परपो—निष्ठुरस्तद्भावः पारुष्यं—निष्ठुरवचनामिच्चङ्गमन्त-
र्गताशुभमानपिष्ठुन तदपि परपीडोत्पादहेतुत्वात् सत्यमपि गार्हितम् । तथा पैशुन्ययुक्तम् ।
मर्मसु तदद् परान् पिष्ठुन उच्यते, तद्भावः पैशुन्यम् । येन येन वचसोव्याप्यमाणेन परस्य
प्रीतिर्विहन्यते तत् सर्वं पैशुन्ययुक्तमिति । आदिशब्दाच्छलशतदम्भक्त्विकारात्लक्षिककड-
कमन्द्रिगाहितामिताप्रश्वविस्थाश्रितप्रचनविच्छसाचग्रहणमिति । आरमश्व—

“जा य सचा अवचच्वा, सचामोसा य जा मुसा ।

जा य बुद्धेहिं गादृणा, ण स भासिज्ज पण्णव ॥ १ ॥”—अनु०

—दशवैकालिके (अ० ७, उ० २)

१ 'भावात्' इति छ पाठ । २ 'तमनृतमेव' इति छ-पाठ ।

३ छाया—

या य छाया अवचन्वा छायामृपा च वा मृपा ।

या य बुद्धे जनाचीना ननां भाषेत प्रहावात् ॥ १ ॥

वाचकेनाप्युक्तम्—

“ यद् रागदोषाद् वाक्य, तच्चादन्यत्र वर्तते ।
सायद्य वाऽपि यत् सत्य, तत् सर्वमनृतं विदुः ॥ १ ॥ ”

तथा परेणाप्युक्तम्—

“ अनृतमसद्वचनं स्या—अतुर्विधममच्च जिनवरैर्दृष्टम् ।
सद्भूतप्रतिषेधो—ऽमद्भूतोद्भयानं च तथा ॥ १ ॥ ”—आर्या

नास्ति घटः, शशशृङ्गमस्तीति, गर्हितवचनं व्य(ह्य)सत् सतोऽपि वा वचनमन्यथा यत् स्यात्, गर्हितशुषवातादि, इतरच्च गौरश्च इति वचनं, तस्मात् प्रमत्तयोगादसदभिधानमनृतमिति व्यवस्थितम् । तच्च सक्षेपतश्चतुःस्थानसंगृहीतं सर्वद्रव्यविषयमन्यूनम् । द्रव्याणि च लोका-
लोकानच्छिन्नानि, कालो रात्रिदिचलक्षणः, भावतो रागद्वेषमोहपरिणत आत्मा । अनेनैतदपि प्रतिक्षिप्तमवसेयम्—

सभिन्नप्रलाप
तानिरासः “ न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति, न स्त्रीषु राजन् ! न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे, पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १ ॥ ”—उपजातिः

इति । अपरे तु मोहादयुक्तं मृपावादलक्षणं द्रुवते । अन्यथासङ्गिनो वाक्यमर्थभिन्ने मृपा-
वचः । यद्वचनं यमर्थं ब्रवीति तस्मिन्नन्यथासङ्गीभ्रमति चौरमचौरमिति, यं वाऽधिदृश्यं ब्र-
वीति स तस्य वाक्यस्यार्थाभिन्नो यदि भ्रमति ततस्तद्वाक्यं मृपावादः, अर्थाभिन्नधाभिज्ञातु समर्थो
यश्च उत्पन्नभासः उत्पन्ने श्रोत्रविज्ञाने, वाक्यार्थश्च मनोविज्ञानविषयो न श्रोत्रविषयश्च, अभिज्ञातुं
समर्थं श्रोत्ररीत्येतदभ्युपेतं भवति । वाक्यार्थानभिन्ने तु संभिन्नः प्रलापः स्थान् मृपावाद इति,
तदेतदयुक्तं, प्रमत्तभाषितत्वात् । अर्थाभिन्नोऽनभिन्नो वा भवतु श्रोता, किं तेन बाह्येन वस्तुतो
निमित्तमात्रतयोपयुज्यमानेन ? स्वाश्रयोऽत्रापराध्यति । सर्वथाऽपि प्रमत्तो यः कायग्राह्यमनो
योगैरसदभिधत्ते तदनुत्तम्, आशयस्याविशुद्धत्वात् । सभिन्नप्रलापश्च परिभाषान्तरमात्मरुच्या
व्यवस्थापितमनृतवचनात् परमार्थतो न मिश्रत एव वाचकमुख्यप्रणीतानृतलक्षणात् इति ॥९॥

भा०—अत्राह—अथ स्तेयं किमिति ? अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादि सम्बन्धं वक्ति । पूर्वसूत्रक्रमोपन्यस्तर्हिमाद्यश्रुतलक्षणान्तर
स्तेयलक्षणं प्रश्नयति—अथ स्तेयं किमिति । लक्षणविषयप्रश्ने यदुक्षणं पृच्छयते कीदृगिति ।
आचार्यस्तु अत्रोच्यत इत्याह । अत्र प्रश्ने स्तेयलक्षणमुच्यते—

स्तेयलक्षणम् सूत्रम्—अदत्तादानं स्तेयम् ॥ ७-१० ॥

टी०—प्रसक्तयोगादित्यनुवर्तते । दीयते सा दत्तम् । कर्मणि निष्ठा । कर्म च कर्तुरीप्सित-
ततमं चेतनाचेतनं वस्तु, ममेत्येव परिग्रहीत पञ्चभिर्देवेन्द्रादिभिः कस्मैचिद् दीयते यत् तद्
दत्तमुच्यते । यत् तु तैः परिग्रहीतमेव न दत्त तस्यादान-ग्रहणं धारणं च स्वेच्छया हठेन
समक्षमेव चौर्येण वा (तत् स्तेय) मुच्यते, देवेन्द्रादिभिः परिग्रहीतभिर्दीयमानमपि किञ्चिद्
भगवता नानुज्ञातमागमे शय्याहारोपधिऋतेपणीयादि तदपि स्तेयमेव ॥ ननु चैवंविधमेव सूत्रं
कार्यम्—शास्त्रेणादत्तस्यादानं स्तेयमिति । सत्यम्, एव सगृह्यते सकल
सूत्रपाठ
त्रिचार
लक्षणं तथापि लाघविकाशय आचार्यः सूत्रमन्वमेव न चकारेति । अनेन
च लक्षणेन सरकुटीसम्भन्विमानुपकेशादेर्भावत उज्जितस्य सति
प्रयोजने ग्रहणमनुरादिस्थानोऽज्जितचीवरादेर्वा न स्तेयमिति ।

भा०—स्तेयबुद्ध्या परैरदत्तस्य परिग्रहीतस्य वा वृणादेर्द्रव्यजातस्यादानं
स्तेयम् ॥ १० ॥

टी०—स्तेयबुद्धयेत्यादि भाष्यम् । स्तेनस्य भावः स्तेय, हरामीत्यादात्त परिणामः
स्तेयबुद्धिः । सा च प्रसक्तस्यैव कायग्राह्मनोयोगत्रयानुमारिणी, बुद्धिर्ज्ञानमिति, तथा स्तेय-
बुद्ध्या कषायादिप्रमादकलुपितधिया करणभूतया कर्तुः परिणन्तुरादानस्य स्तेयमिति ।
आदानं च द्रव्यभावात्प्राप्तमनो यथासम्भवंमायोज्यम् । स्तेयबुद्धिग्रहणात् तु कर्मादानं न
स्तेयमिति । ज्ञानावर्णादिकर्मणा हि यद्यप्यदत्तस्य ग्रहणमात्रं तथापि न तत्र स्तेयबुद्धिर्बन्धु-
रस्ति । सन्त्वि प्रमादादिग्रहणतु स्तेयबुद्ध्या त्वादित्ममानस्य स्तेयम् । एतदेव संकुटतर-
माचष्ट भाष्यकारः—परैरदत्तस्येत्यादिना । परैः परिग्रहीतस्य दानप्रवृत्तिरदानं वा सम्भ-
वति नापरिग्रहीतस्य, अतस्तददत्तस्यादानं स्तेयं, न तु ज्ञानावर्णादिकर्मणः कश्चित् परि-
ग्रहीताज्जित या दास्यति न वेति । यदा च परैः परिग्रहीतभिः परिग्रहीतस्यादत्तस्यादानं
स्तेयं तदा नास्ति कर्मणि प्रसङ्गः । अपिच—प्रायोग्यमनुज्ञात दक्षिणार्धदेवेन्द्रेण प्रथमतीर्थ-
करस्य तीर्थं एव भगवत् सुरासुरागिरीमालाकुसुमरजोरञ्जितचरणस्य नाभेयस्य । कियत्
पुनरस्यादयस्य स्वीकरणं स्तेयमित्याह—वृणादेर्द्रव्यजातस्येति । वृणादिर्द्रव्यं द्रव्यजा-
तस्य तत् वृणादि । वृणाग्रहणं नि मारताप्रतिपादनार्थं अल्पताप्रतिपादनार्थं च । वृणेन नि.मा-
रणान्पेनैकनाप्यपहृतेनात्यन्तमैहिको दोषो न सम्भाव्यते, तादृशस्याप्यदत्तस्यादानं स्तेयं
भवति, किमुत मरुतपप्ररागादरिति ! अत्र च परिग्रहीतापरिग्रहीतस्येति केचित् भाष्यमधी

भाष्यपाठविचार यते, तदयुक्तम् । न ह्यपरिगृहीतस्य शास्त्रेणानुज्ञातस्य ग्रहणं स्तेयमिष्यते, तस्मादपरिगृहीतस्येति प्रमादपाठः । तथा तस्यैव भाष्यकृतः शौचप्रकरणे ग्रन्थः—“ अदत्तादानं नाम परैः परिगृहीतस्य तृणादेरप्यनिसृष्टस्य ग्रहणं स्तेयम् ।

परैरनतिसृष्टं यद्, यच्च शास्त्रैर्निर्गर्हितम् ।

तत् सर्वं न ग्रहीतव्यं, दन्तविस्फाटनाद्यपि ॥ १ ॥”—अनु०

न प्रकरणकारेणात्रापरिगृहीतस्येत्युक्तम् । आदिग्रहणादनेकविधसारामारचेतनमिश्र-द्रव्यजातपरिग्रहः । जातशब्दः प्रकारवचनः । द्रव्यजातं-द्रव्यप्रकारः । गुणपर्याययो-र्द्रव्यपरिणामविशेषादेव न भेदेनोपादानमिति ॥ ननु चर्वविधे भाष्यार्थे परैः परिगृही तस्यादत्तस्य स्तेयबुद्ध्या ग्रहणमदत्तादानमिति । अनेपणीयादेर्ग्रहणप्रसङ्गः । येन परिगृ-हीतमनेपणीयादि स ददात्येव । ततस्तद्ग्रहणे कथं स्तेयमिति ? उच्यते—सत्यम् । गृहिणा दीयते, शास्त्रेण तु प्रतिपिध्यते । गरीयांश्च शास्त्रप्रतिषेधः । भवतु नाम शास्त्रप्रतिषेधः तच्छास्त्रं कथं परशब्दवाच्यम् ? । परो ह्यात्मा चेतनालक्षण इति ? । उच्यते—शास्त्रमपि ज्ञान मात्मनः परिणामविशेषः । स परिणामिन्यात्मनि अभेदेन वर्तमानः परशब्दवाच्योऽन्यक्षेण प्रहृतघातिकर्मणो भगवत उपदेशादुपजातभाज्युतपरिणामा गणधरप्रत्येकबुद्धस्यविराः प्रतिषेध-यन्त्यनेपणीयादि, वर्णपदवाक्यराशिद्रव्यश्रुतमुपचारात् शास्त्रमुच्यते पुस्तकादिलिखितम्, अतः सर्वमदत्तादान सूत्रेण समग्राहीति । तच्चतुर्था अधीतमागमे—द्रव्य क्षेत्र काल-भाजभेदात् । द्रव्यतो ग्रहणधारणीयेष्वित्युक्तं, क्षेत्रतश्चैलोक्यव्यमच्छिन्नानि तान्येव द्रव्याणि, कालभावां तु पूर्ववद् भावनीयौ ग्रहणधारणीयेष्विति । आदानं गृह्यमाणधार्यमाणद्रव्यविषयत्वाद् द्रव्यैक-

देशवृत्तिता

देशवृत्ति, न तु समस्तद्रव्यविषयम् । ग्रहणधारणे तु साक्षात् पुद्गलद्रव्यस्यैव शरीराणां च, जीवानां पुद्गलद्रव्यद्वारेणैव ते ग्रहणधारणे, न पुनः साक्षात् ॥

ननु चैव परकीयभूमिसण्डापहारे धर्मावर्माकाशकालानामपि तद्वच्छिन्नानामपहारः । ततश्चैतदपि सरुलद्रव्यविषयमेव स्यात्, न द्रव्यैकदेशवृत्तीति । उच्यते—हस्तादिना करणेन यद् द्रव्यं पूर्वकाधारप्रदेशात् प्रदेशान्तरं प्रापयितुं शक्यते तद् ग्रहणधारणीयशब्दाभ्यामार्षे विप्रक्षितं, तच्चैवविधं ग्रहणं धारणं चाकाशादिषु न सम्भवति । तस्माद् द्रव्यैकदेशवृत्त्येवा-दानं न्याय्यम् ॥ अपरे तु मोहादभिदधते—“यद्यपि ब्राह्मणो हठेन परकीयमादत्ते छलेन वा तथापि तस्य नादत्तादानम्, यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो दत्तं, ब्राह्मणानां तु दीर्घव्याद् वृषलाः परिशुद्धते, तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते” । “स्वमेव ब्राह्मणो बुद्धक्ते स्व वस्ते स्व ददाति (च)” (मनुस्मृतौ अ० १, श्लो० १०१) इति सर्वमिदमसम्भ्रतत्वात् प्रलापमात्रं थोत्रिय-

प्रायदुर्निदग्धचनप्रहत एष पन्था उपेक्षणीय', सप्रत्ययायत्वादिति । सर्वं चेदं रागद्वेषमोहमूलम् । उक्त मोहजं, रागजं तु यस्य येनार्थित्व स तस्यापहारमाचरति लाभमत्कारयशःसमावर्जनार्थं वा, द्वेषजं वैरप्रतियातनार्थमिति ॥ १० ॥

भा०—अत्राह—अथात्रह्य किमिति ? अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादिना सम्बन्ध प्रतिपादयति । अत्रेति व्याख्याते हिंसादिन्यलक्षणे पर आह—अथात्रह्य किमिति ? अथेत्यानन्तर्येषुचक्रः । ब्रह्मणोऽन्यद् अत्रह्य । तद् किंलक्षणमिति प्रश्ने सत्याह—

अत्रह्यलक्षणम् सूत्रम्—मैथुनमत्रह्य ॥ ७-११ ॥

टी०—मिथुन द्वयमुच्यते । तद् कदाचित् द्वयमपि सचेतन, कदाचिदेक सचेतन एकमचेतनम् । तत्राय पुरुषवेदोदयात् पुमानुदितस्त्रीवेदया दिव्यमानुपतिर्यक्स्त्रिया सह सयुज्यते । अथवा पुरुषण नपुंसकेन फलादिविवरेण स्वहस्तादिना वा । एवं योपिचेतन कन्दादिभिरन्यहस्तादिभिरपीति । पत्रिमविरुपे तृदितवेदः पुमान् अचेतनाभिर्दिव्यमानुपतिर्यक्स्त्रीप्रतिमाभिलेष्यकाष्टोपलपुस्तचित्ररुर्मादिरूपामि सह सपृच्यते । अन्यैश्चाचिचस्रोतोभिर्मृतशरीरकेण वा । तथा योपिद् अचेतनपुरुषप्रतिकृतिवर्तिना लिङ्गेन काष्ठशलाकादिना वा युज्यते बहुप्रकारेण कृतिमोपकरणेन विडम्बनयत्यात्मानम्, एव सर्वत्र मिथुनसम्भन । तयोर्भारो मैथुन अविकृतत्वाद् युवादेराकृतिगणत्वाद्गण । अथवा मिथुनस्येदं कर्म, "तस्येदं" (पा० अ० ४, पा० ३, सू० १२०) इति अण् । अचेतनमपि हि वस्तु प्रतिमादि विप्रक्षितत्वत्वर्भयोग्यतया परिणममाणमनुग्राहक तथा भवतीति समीचीनमेवेदं तयोर्भारो मैथुनमिति । आगमस्तु द्रव्य क्षेत्रकाल भावभेदाद्यतुर्था । मैथुन द्रव्यतो रूपेषु वा रूपमहगतेषु वा द्रव्येषु, रूपमचेतन पुद्गलद्रव्यमात्र प्रतिमादि, न तु वर्णमात्रमेव, रूपसहगतेषु वा द्रव्येष्विति रूप तदव पुद्गलद्रव्य तादृशा रूपेण सह सभूय गतानि यानि जीवद्रव्याणि, गतानीत्यन्यानुवेदिना परिणामेन परिणतानि चेतनाभाजि शरीराणीत्यर्थः । तद्विषय मैथुनं द्रव्यतः, क्षेत्रतोऽनन्तरम् । भावो हि रागद्वेषपरिणाम आत्मन इत्यतः प्रमत्तयोगादिति अत्रानुवर्तमानमपि नोपयुज्यते, यत्राप्रमत्तस्य सतस्तथाभावे सति कर्मरन्धाभावस्त्र प्रमत्तयो गग्रहणमर्थवद् भवति—प्रमत्तस्य कर्मरन्ध्रो नाप्रमत्तस्येति, प्राणातिपातवत्, इह पुना रागद्वेषान्ध्याविच्छेदात् सर्वास्वनस्थानु मैथुनासेधिनः कर्ममद्य इति । आह च—(घृहत्कल्पे)

प्रमत्तयोगा
दित्यस्य
नोपयोगे हेतु

“ काम सच्चपदेसुवि, उस्सग्गवनातघम्मता जुत्ता ।

मोत्तुं मेहुणभाव, ण विणा सो रागदोसेहिं ॥ १ ॥ ”-जार्या

अतश्चानर्थकमेव प्रमत्तग्रहणमत्रेति । मण्डूकप्लुत्या चाधिकारानुवृत्तिः । असुरयेय-
लोकाकाशप्रदेशपरिमाणमृहन्मादात्मा ब्रह्मा । स च मैथुनानुसृष्टिसंस्कारस्पृहेन्द्रियालोकवृ-
प्परसविषयविक्रमामत्कृतिसंसक्तसेनाभेदाद् दशविधाद् अत्रह्यणो निवृत्तश्चरन् ब्रह्म-ब्रह्म-
ध्वनिग्राह्यः आत्मैव चरणं चर्यम् आत्मनो ब्रह्मणः सेवनमात्मनि आमरण न ब्रह्मिर्मुपचितवृ-
त्तिता ह्यादिविषया, अतो मनोवाक्यायैः कृतकारितानुमतियुक्तैः परिहारोऽङ्गनाविषयः सर्वथा
ब्रह्मचर्यमात्मन्येव वृत्तेः, संवृतेन्द्रियद्वारत्वात् । तद्विपरीतमन्नद्यम् । तच्च तीव्ररागानुमन्विना
सङ्कल्पेन चोदितः कायव्यापारो दशनकोटिकृतालिङ्गनकरजघट्टनालक्षणन्तत्कालरमणीयक-
लंप्रलापश्चानेकविधो वाग्व्यापारो विपरीतदर्शनाहितात्मकतिपयप्रेमलेशात् स्वकल्पनाममारो-
पितमनोज्ञकानुपजातातुलविषयतर्परिमुपितशेषुपीकान् पुसः क्रशयत्यतितराम् । तथाचानु-
कूलत्वाद् दुस्त्यजमपीरमशुचित्वादिभाजनजालसस्पर्शनाद् विवेकिनो जहत्यवधीरितमकरध्व-
जप्रसराः । तदेतदन्नद्य यथोक्तलक्षण भाष्येण प्रकाशयन्नाह—

भा०—स्त्रीपुंसयोर्मिथुनभावः मिथुनकर्म वा मिथुनं तदन्नद्यम् ॥ ११ ॥

टी०—स्त्रीपुंसयोरित्यादि । स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुसां । “अचतुरा”दि (पा० अ०
५, पा० ४, सू० ७७) सूत्रलक्षितः स्त्रीपुंसशब्दः । तयोः स्त्रीपुंसयोरैच्छुततीन्द्रदेहपरि-
णामयोर्मिथुनता-मिथुनभावश्चित्तपरिणामो मोहकर्मोदयात् क्लिष्टः परस्परमाश्लेषे सति
सुखसुपुलभमानयोः स्त्रीपुसग्रहणादेवोदितवेदयोर्यो मिथुनभावः कृचद्वितसमासाना चाभि-
धानलक्षणत्वात् प्रतिविशिष्टमैथुनकर्मसंप्रत्ययो न पुनः प्रयोजनवशादासन्नप्रदेशस्थितस्त्री-
पुंसमिथुनमात्रं मिथुनभावो मिथुनकर्म वाऽभिधीयते । ततश्च स्त्रीप्रव्रजितयोश्चैत्याभिवन्द-
नादिकर्मण्यप्रसङ्गो मिथुनभावस्य । तद् अन्नद्येत्यनेन तच्छब्देन स्त्रीपुमादिलक्षणो मिथुनभावो
मिथुनकर्म वा सर्वमेतन्मैथुनमन्नद्योति निगमनद्वारेण परामृश्यते । स्त्रीपुंसग्रहणं प्रधानत्वात्
पूर्वोक्तसकलविकल्पप्रतिपादनार्थम् । प्रधानं च स्त्रीपुमयोर्मिथुनभावः, पृथगनाचरितास्तु
शेषविकल्पाः । ते च स्त्रीपुसग्रहणेन सर्वेऽपि सूचिताः । तदेतदन्नद्य सक्षेपतो रागद्वेषमोहमू-
लमनर्थपरम्परा रागात् परदाराभिगमलाभसत्कारात्ममित्राणां र्थमासेतने द्वेषाद् वैरनिर्यातनार्थं
मोहात् स्वस्त्रादिपरिभोगाद्यनुष्ठानमविच्छिन्नविषयपिपासाः समाचरन्ति । साधवस्तु विवेक-
चलादुपशान्तरागादिरजसः सर्वात्मना परिवर्जयन्तीति ॥ ११ ॥

१ छाया—

काम सचपदेऽपि उस्सर्गापवाद्धर्मता युक्ता ।

मुक्त्वा मैथुनभाव न विना स रागद्वेषी ॥

१ ' बोदित ' इति ड-पाठ । २ ' लाप्रतापध ' इति ड-पाठ । ३ ' दहृत ' इति ड-पाठ । ४ ' मय
१योन पुन ' इति ड-पाठ । ५ ' च ' इति ग-पाठ ।

भा०—अत्राह—अथ परिग्रहः क इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादिना सम्प्रत्ययकथनम् । अवष्टुतर्हिंसादिलक्षणचतुष्टयोऽपरलक्षणा-
भिधानप्रस्तावे प्रश्नयति—अथ परिग्रहः क इति ? । अथ—अत्रज्ञानन्तर परिग्रह उपदिष्टः,
स किलक्षणविषयः ? प्रश्ने आचार्य आह—अत्रोच्यते—अत्र-लक्षणप्रश्नेऽभिधीयते । बाह्या-
ध्यात्मिकोपधिविशेषसरक्षणक्षयार्जनसङ्गपर्येषणा या सैव हि शब्दातरनिर्दिष्टा—

परिग्रहलक्षणम् सूत्रम्—मूर्च्छा परिग्रहः ॥ ७-१२ ॥

टी०—अत्र प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते । मूर्च्छेति । “मूर्च्छा मोहसमुच्चययोः” (पा० घा०
२१२) मूर्च्छर्चेतेऽनया आत्मेति मूर्च्छा—लोमपरिणतिः तथा आत्मा मोहमुपनीयते—विषेकात्
प्रच्यव्यते, प्रच्युतविषेकश्च प्रतिविशिष्टलोभकभावोपरागादसमज्ञसप्रवृत्तिप्रवणोऽयमात्मा कार्य-
मकार्य वा न किञ्चिच्चेतयते, समुपगूढमूढिस्तृष्णाविशाचिकारशीकृतवैतोवृत्तियेष्टेऽन्धव्यि-
श्वदनालोचितगुणदोषः । समुच्छ्रायो वा मूर्च्छा, समुच्छ्रीयते—प्रतिक्षणमुपचीयतेऽयमात्मा लो-
भोपरागबलानुरञ्जितो हिंसादिदोषैः । अतः सकलदोषाप्रणीलौम । तयोऽनुबन्धो हिंसादिषु नि-
रारेकं प्रवर्तते । तनयः पितरमपि हिनस्ति, भ्रातर सहजः, पिताऽऽत्मज, एव जामिजननीपत्या-

लोमस्य साम्रा-
ज्यम्

दयोऽपि वाच्याः । गृहीतोत्कोचश्च कूटसाक्षित्वदायी ब्रह्मन्त मापते, बल-
ग्रहर्षान् पथि मुष्णाति पथिकजन खनति श्वैत्रमपि चौर्षान् । लामलोमाच्च
राजादियोषितमप्यभिगच्छति । सर्वथान कथन भावो बहिरन्तर्वा समास-

मो दूरवर्ती वा मनोहरदर्शनः प्रतिबूलो वा यमयं रिजह्याद् भावेन, प्रचुरतरानिष्टसम्पादने लघू-
नि चोपनीयते दुश्चरितानि लोमश्चजङ्गेन । अनेन पयिकृतः परमगौरवायतनेऽपि विषयपरिर्मा-
ध्वेन परिस्रलतीति मूर्च्छा लोम इति । स चापि संव प्रकारे । सा च मूर्च्छा लोमलक्षणा

बाह्याभ्यन्तर
मूर्च्छाविषया

अभ्यन्तरबहिर्विषयालम्बना । तत्राभ्यन्तरो विषयः चतुर्दशविधः,
तद्यथा—राग-द्वेष श्रोत्र-मान माया-लोम-मिथ्यादर्शन-हास्य रत्य रति-
भय-शोक श्रुगुप्सा वेदारायः । बहिरपि वास्तुक्षेत्रधनधान्यशय्यासन

यानकूप्यद्वित्रिचतुःपाद्गाण्डारय इति । एतावान् विषयो मूर्च्छावाधेतः परिणामरूपायाः ।
एते रागादयः परिग्रहहेतुत्वात् मूर्च्छा, वास्त्वादयश्च ममैवेत्येवमज्ञानाद् विषयीकृताः काल-
प्यवैताऽऽत्मनोऽनेकविधजन्मग्रन्थिस्वरीकरणायापर्यालोचितपूर्वापरभावेन परिग्रहोऽभिधी-
यते । परिगृह्यत इति परिग्रहः, लोभानुरक्तचित्तवृत्त्या स्वीक्रियत इतियावत् । परिमाणविशेषो

१ 'लोमपराय इति ङ-पाठ । २ 'तथा अनुबन्धो' इति ङ-पाठ । ३ 'क्षणमपि चोरयति' इति ग पाठ ।
४ 'गर्भेन' इति ङ-पाठ । ५ 'बल आत्मना' इति ङ-पाठ ।

मूर्च्छा, सैव च परिग्रहसद्भावपरिणामादात्मनो हिंसादिवत् प्रमत्तयोगानुष्ठितसामर्थ्यात्
सक्षेपतो रागद्वेषमोहमूला मूर्च्छा । तद्विरहितस्याप्रमत्तकायवादानोव्यापारस्य तु सयमोपका-
रिषूपविशय्याहारशरीरेष्वामानुज्ञातेषु न समस्ति मूर्च्छा । यथोक्तम्—

“ जंभि वत्थ व पाय वा, कणलं पायपुठणम् ।

तंभि संजमलज्जहा, धारति परिहरति य (अ) ॥ १ ॥ ”

—दशचैकालिके (अ० ६, सू० १८)

न च योग्योपकरणकलापाद्वत् साध्यार्थसिद्धिरस्ति । येऽपि मूढाः पात्रवस्त्रादि आगमोक्तं
मुक्तिसाधनमुपकरणमहिंसात्रतपरिपालनप्रत्यलं न परिगृह्णते तैरपि जघन्यतः शरीराहारशि-
ष्यादिपरिग्रहोऽवश्यंतया कार्य एवेति न परमनालोच्यैवोपालब्धुमर्हन्तीति । अल्पग्रहत्ववि-
शेष इति चेदित्यप्यसत् । दरिद्रस्य द्रविणमल्प महर्द्धिकस्य प्रभूतमिति न दुर्गतोऽपरिग्रह
इत्युच्यते । तस्मात् मूर्च्छालक्षण एव परिग्रहः, नेतर इत्यवश्यंतया प्रतिपत्तव्यमवशेनापीति ॥

प्रकृतमुच्यते । मूर्च्छालक्षितपरिग्रहनिर्दिदिक्षया भाष्यकृदाह—

भा०—चेतनावत्स्वचेतनेषु बाह्याभ्यन्तरेषु द्रव्येषु मूर्च्छा परिग्रहः ॥

टी०—चेतनावत्स्वित्यादि । चेतना—चैतन्य—ज्ञानदर्शनोपयोगः स येषु विद्यते ते
चेतनामन्तस्तेषु चेतनामस्तु—एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियेषु अचेतनेषु च—प्रायो वास्त्वादिषु
बाह्याभ्यन्तरभेदभाजु रागादिषु आत्मपरिणामेषु मूर्च्छा, द्रव्येषु इति विषयनिर्देशात् क्वचित्
पुद्गलद्रव्यमेव शुद्धं क्वचिदात्मप्रदेशसयुक्तमिति । द्रव्यग्रहणाच्चतुर्विधपरिग्रहं सूचयति—
क्षेत्रतो ग्रामनगराद्यवच्छिन्न[ता]द्रव्यस्य, कालतो रात्रिदिवव्यवच्छिन्नता, भागत इति प्रतिवि-
शिष्टवस्तूपलम्भे महार्थे सति अतिशयवती मूर्च्छा प्रजायते मध्ये मध्या जघन्ये जघन्या इति ॥
मूर्च्छायाश्वासमोहार्थमिच्छादीन् पर्यायानाचष्टे भाष्यकारः—

मूर्च्छाया पर्याया भा०—इच्छा प्रार्थना कामोऽभिलाषः काङ्क्षा गार्ध्यं मूर्च्छे-
त्यनर्थान्तरम् ॥ १२ ॥

टी०—इच्छा—शतधनः सहस्रमिच्छति सहस्रधनो लक्षमिच्छतीत्यादि परम्परया
सकलेन त्रैलोक्येनापि न धायति । प्रकर्षणार्थना प्रार्थना, तन्निष्ठत्वात् विद्यमानकिञ्चनमा-
त्रोऽपि परमेव याचते वृष्णया वशीकृतः । कम्पन कामः, यथाप्रधानद्रव्यकामिता, यद्
यद् गुणम् द्रव्यं तद् तदनुकुर्यत इतियावत् । अभिलाषस्तु मानस एव व्यापारः, परर्द्धि-
दर्शनादाक्षिप्तचित्तं चित्तमनसाऽभिलषति—एवं ममापि यदि भवेयुः सम्पद इति । काङ्क्षण

१ छाया—

यदपि वस्त्र वा पात्र वा कम्बल पादप्रोच्छनम् ।

तदपि सयमलज्जार्थं धारयन्ति परिमुञ्चते च ॥

१ 'दुर्गतिपरि' इति ङ-पाठ । २ 'निर्देश' इति ङ-पाठ ।

क्वाद्क्षा अर्जनमतिपरिणामानिच्छेदः । गृह्यतीति गोर्ध्वम् । पचाद्यच् । गर्धो गृह्य इत्ये-
कोऽर्ध्वम् । यथाऽऽमिपार्थो गृह्यो दूरत एवालोभ्य चक्षुषा सपतति एव लोभकपायनिष्ठो यानि
यानि द्रव्योत्पत्तिधामानि तेषु सम्पत्य किञ्चिदासादयति । अतो गृह्यस्य भावः कर्म वा
गार्ध्वम् । सूच्छर्त्ता प्राग् व्याख्यातव । अर्थादन्वोऽर्थोऽर्थान्तरम्, न यर्थान्तर अनर्थान्तरम् ।
मर्ध एवायमेवमनर्थकारको लोभरूपायकलिनिजृम्भते, न कनिद् भेद इति ॥ १२ ॥

भा०—अत्राह—गृह्णीमस्तावद् व्रतानि । अथ व्रती क इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादिना सम्बन्धमुपपादयति । अत्र—अहिंसादिलक्षणपरिसमाप्त्यवसरे
पर आह—गृह्णीमस्तावदित्यादि । गृह्णीम इत्यनगच्छामः । इह हिंसादिविरतयो व्रतानीति ।
तावच्छब्दः क्रमावद्योतनार्थः । क्रमश्चायम्—प्राग् उतपरिज्ञान, पश्चात् तत्सम्बन्धमा-
त्रादव किं व्रतित्वम् । अथ(च) प्रतिविशिष्टसम्बन्धाद् व्रतित्वमिति सन्दिहानस्य प्रश्नः ॥ ननु
च यस्योक्तलक्षणाणि व्रतानि सन्ति स व्रती, किमास्पदं मन्देहः ? उच्यते—विशिष्ट एव सम्बन्धे
व्रतित्वम् । नात्र मत्वर्थीयः सम्बन्धमामान्यमात्रविरक्षायाम् । किं तर्हि ?, [[किं]विशिष्टस्य
सम्बन्धिनो व्रतामिमम्बन्धाद् व्रतित्वम् । तथाचाह—

“ भूमनिन्दाप्रशंसासु, नित्ययोगेऽतिशयने ।

ससर्गेऽस्तिविवक्षया, भवन्ति मतुवादयः ॥ १ ॥ ”

इति प्रशंसायामिनिः प्रत्ययो भूमार्थेऽतिशयने वा । तत्र प्रशंसार्थे मिथ्यादर्शननिदानमा-

व्रतप्रतिभो
सम्बन्ध

याशल्यादिरहितत्वाद् प्रशस्तस्य सम्बन्धिनो व्रतामिमम्बन्धाद् व्रतित्वम्,
अतिशयनार्थेऽपि अयमेव मिथ्यादर्शनाद्यपगमात् प्रकृतस्य सम्बन्धिनो
व्रतामिसम्बन्धाद् व्रतित्वम्, भूमार्थेऽपि पूर्वोक्तभाषनाभिः स्थिरीकृत

चेतसोऽप्यापानघदशिनो विचक्षणस्य सर्वससारिक्रियाकलापदुःखदुःखया निरस्तुक्रविपयकुतूह-
लस्य मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यप्रणिधानापादितसाहार्दस्य जन्ममरणपरिहृदितमतेरवलो-
कितशरीरस्वभास्य भुक्तिं प्रत्यवहितचेतसो मायानिदानमिथ्यादर्शनशल्यशून्यस्य व्रतामित-
म्बन्धाद् व्रतित्वमिति चेतसि सन्निवेश्य आचार्ये अत्रोच्यत इत्याह ।

सूत्रम्—निःशल्यो व्रती ॥ ७—१३ ॥

टी०—उल्लेखीति शल्यम् । औणादिको यप्रत्ययः । अन्तर्भिनत्ति कायादि, तच्चावति-
ष्ठमान येषुपि धलारोग्यपरिहाणिमापादयति शरीरिणः, तद्वन्मायानिदानमिथ्यात्वानि अन्त-
र्गतानि वर्तमानानि सपमस्वरूपभेदित्वादनारोग्यमात्मनः क्लेशञ्चरलक्षण ज्ञानावरणनीर्यहानि
च विदधतीत्येतद् शल्यानीय शल्यानि । निष्क्रान्त शल्येभ्यो निःशल्यः प्राणातिपातादि-

विरतिषुक्तो व्रती भवति, न शल्यवानिति-शल्यवतो व्रतितं नालि इति सूत्रार्थः । न चात्र विकल्पः समुच्चयो वा वाक्यार्थः । विकल्पस्तावन्न भवति-निःशल्यो वा व्रती वेति । एतन्नान-
नफलानां विकल्पेन प्रवृत्तिरिन्द्रियादिगुणवद्, अनिवेगान्द्वैतसोप-
पाक्यार्थविचार शल्यव्रतिशब्दयोरो न विकल्पः । नापि समुच्चयः, एवमेव हि च्युत्तनेदो
दृश्यते । अहरहर्नायमान इत्यादौ तथेहाप्यन्यस्मिन् जाले निःशल्योऽप्यत्र स्यात् व्रती न्यग् ।
अनिष्टं चैतत् । इष्यते चैककालेन तदुभयम्, अतोऽङ्गाङ्गिभावेऽत्राश्रीरते । निःशल्यव्रतवद्,
अङ्गी व्रतीति । वाक्यार्थश्चायम्-न हिंसादिविरमणमात्रमन्वाद् व्रतीति, किं तर्हि ? श्ल-
पगमे सति व्रतसम्बन्धत्वाद् व्रती, बहुवीरघृतो गोमानिति यथा, तदनादं सर्वोपवरे भोतु न
गोमानित्यभिप्रायः । प्रधानानुविधायी च गुणो भवतीत्यप्रवानमङ्गी व्रती, निःशल्यव-
गुणो प्रधानमिति । तस्मादङ्गाङ्गिभावाभ्युपगमाद्दोष इति । आह च—

“ निःशल्यस्यैव पुनः, सर्वं व्रतमिष्यतेऽर्हतां लोके ।

उपहन्यते त्रुं खलु, निदानमिध्यात्वमायामिः ॥ १ ॥ ”—जायां

एनमेवार्थं भाष्येण प्रतिपादयति—

भा०—मायानिदानमिध्यादर्शनशल्यैस्त्रिमिर्विषुक्तो निःशल्यो व्रती भव-
ति । व्रतान्यस्य सन्तीति व्रती । तदेवं निःशल्यो व्रतवान् व्रती भवतीति ॥ १३ ॥

टी०—मायेत्यादिना । माया शास्त्रम् उपविः छत्र कषात्रविशेषः । अन्यशब्दः प्रत्येकम-
भिसम्बध्यते-मायाश्लय निदानशल्यं मिध्यादर्शनशल्यमिति । मिनीते पगनिति माया, म्बेन
शास्त्रेण परेषां सारामाप्रमाणमादत्त इति इष्यन्त एत इति सुखसा-ना गृहीतवृद्धयावृष्टम्मा-
नयवृष्टम्माः । निदायते-लूपतेऽनेनेति निदानं-अत्रवमात्रविशेष-देवैश्चरचक्रवर्तिकक्षयादीना-
सृष्टीर्विलोक्य तदीययोपितां वा सांभाष्यगुणसम्पदमार्तव्यानामिमृष्टीकृतमहामोहपाशसंयुत-
भूरितपाधिन्तापरिरोदितमानसोऽध्यवस्यति ममाप्यमुष्य तपसः प्रमावादेवविधा एव मोगा
यवेपुर्नमान्तरे सौभाग्यादिगुणयोगश्चेत्येव निदानां लुनाति-मुद्रन्वाच्चिन्नचित्तं मात्स्यं सुगु-
मिति । तत्र शल्य महदन्तर्व्यवस्थितमनेकेन शरीरेण मानसेन च दुःखेन योजयन्त्याप्रानम्,
अतिभूरिभूतोपमर्दनाद् बहारम्मपरिग्रहत्वादिदोषोपपद्येति । तन्नाशत्रद्वान् मिध्यादर्शनम-
मिगृहीतानमिगृहीतसन्देहमेदान् त्रिधा । तदेव श्लयं व्याप्राप्तिवियसमृद्ध्याधिकृपिनृपतिश-
रुवगोदप्यधिकमपकारि, जन्मान्तरशतमहस्रैष्यागामिप्यविच्छिन्नदुःखमन्तानकसङ्कटप्रपातका-
रित्यात्, संसारमागपरिभ्रमणमूलकारणमशेषापायप्रमउमार्जयं चनीमात्रत्रिप्राप्ति गृहकर्मश्रान्य-
विनृममगादुधिकिन्तकविपाकमात्मसात्करोति सर्वशून्यातिशयि मिध्यादर्शनश्लयम्, एवमे-

१ ' नदमान ' इति ड पाठ । २ ' सन् वाक् ' इति ट-पाठ । ३ ' मात्रव अनीमार० ' इति क-स-पाठ ।

भिर्मायादिशल्यैस्त्रिभिरिति त्रीण्येन शल्यानि तैर्वियुक्तोऽन्तर्विशुद्धिप्राशस्त्यान्निःशल्यो व्रती भवतीति । तदेतदनेन प्रतिपादयति—अन्तर्विशुद्धस्य मार्गवर्तिनो यथाशक्ति क्रियानुष्ठायिनः सम्यक्त्वार्जनादिभावतः सम्पूर्णप्रतित्वमिति । त्रविशुद्धेय भाविन्यन्तर्विशुद्धिरिति ॥ ननु च कपाया' कोपादयः मर्ष एव सशल्यं मायामेकां निरूप्य किमिति शल्यतया नियम्यत इति ? । उच्यते—एषा हि लब्धात्मलाभा तिरोधाय कोपादीन् ततोऽप्यात्मसामर्थ्येन वर्तते भुज-ज्जीरोपचितविषा छलशतैर्निर्देय दशति तथा नास्याः कश्चित् साधुवर्गादृते सुकृशलोऽपि विप-वेग निरुणद्धि, अतः सकलदोषजातप्रच्छादननिपुणा कुलटेन मायैव शल्य, न शेषाः कपाया इति प्रधानत्वात् तन्मूलत्वाच्च मायाशल्यग्रहणम् । अतः शल्यरहितो व्रतीति स्फुटमि- दम् । आह च—

“ निःशल्यस्यैव पुनः, सर्वं प्रतमिष्यतेऽर्हतां लोके ।
उपहन्यते व्रत राल, निदानमिव्यात्वमायाभिः ॥ १ ॥ ”

निःशल्यतापूर्वकं प्रतित्वमिति प्रदर्शयन्नाह—व्रतान्यस्य सन्तीति व्रती । व्रतानि-हिंसाविरमणादीनि तानि, प्रतित्वमश्रुवते निःशल्यता आधार इति प्रागभिहित भूमप्रशसाति-शयनेषु मत्त्वर्थीयप्रत्ययविधानात् व्रतीति । तदेवमित्यादिना भाष्येण निगमयति प्रकृत-मर्थम्—निःशल्यो व्रतवान् व्रती भवतीति । निःशल्यस्यैव प्रतित्व, न सशल्यस्येति । उक्तमप्यर्थं भूय आदराभिधानार्थमभिधत्ते मतुविनोश्च समावेशार्थं व्रती व्रतवानित्येकोऽर्थ इति ॥ १३ ॥

सूत्रसम्बन्धो मुक्तक एव किमेव व्रती व्यपगतशल्यत्रयो हिंसाद्यभावात् ययोक्तक्रि-यासमूहविजृम्भितपरिणाम' परित्यक्तगृहस्थव्यापार' सर्वं एनागारसम्बन्धेष्वतिनिवृत्तौऽसुक्यः प्रतिज्ञायते, उताविरतोऽपि सर्वतः कश्चिद् गृही निश्चीयत इति ? । अत्रोच्यते—सामान्येन व्रतानो लक्षणमभिधाय एषामेवाहिंसादीनां सकलविरतिविशेषादधिकृतो द्वेषा भवति—

सूत्रम्—अगार्यनगारश्च ॥ ७—१४ ॥

टी०—अगार-वैश्व तदुपलक्षणमारम्भपरिग्रहवचायाः, आरम्भः सूनापञ्चक पृथिव्या-दिजीवकायोपमर्दहेतु, परिग्रहश्चेतनाचेतनो द्विपदचतुष्पदादिर्धान्यहिरण्यकनकमणिमुक्ता-प्रनालादि । एव द्वयमप्यगारशब्देनोपलक्ष्यते । तदेतानारम्भपरिग्रहानगार यथासम्भवमस्ति यस्य भविष्यतीति वा जातशसस्यापरित्यक्तवत्सम्बन्धस्य सर्वोऽप्यगारी तदभि-ग्रम्बन्धाद् गृहस्थ इत्यर्थः । परित्यक्तारम्भपरिग्रहो भवेत् तद्विपरीतोऽनगार—प्रतिपन्न-मूलोचरगुणरूपाय । च्यञ्जदादगारिणोऽनगारस्य च बहुभेदत्व प्रतिपादयिषितमिति । अ-

१ अन्तर्विशुद्ध इति उ पाठ । २ कोणात् सतोऽपि इति उ पाठ । ३ 'तथाप्यद्वा' इति उ-पाठः । ४ 'वति नि शल्य आधार' इति क-य पाठ ।

गारिणस्तावद् द्विविधाः—सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति गृहीताणुत्रताः प्रतिपन्नोत्तरगुणाश्च, अपरे सम्यग्दर्शनमात्रभाजो वक्ष्यमाणाः पङ्क्तिरूपाः, सम्यक्त्वोत्तरगुणप्रतिपत्ती चाष्टौ विकल्पाः ।

तथा द्वारिंशत् विकल्पाः । तत्र ये गृहीताणुत्रतास्तरणुत्रतानि पङ्क्तिः

भगारिणा भेदा प्रकारैरात्तानि—द्विविध त्रिविधेन, द्विविधं द्विविधेन, द्विविधमेकविधेन, एकविध त्रिविधेन, एकविधं द्विविधेन, एकविधमेकविधेनेति एकैक-

स्मिन्नणुत्रते पङ्क्तिरूपाः । पङ्क्तिरूपास्त्रिंशत् प्रतिपन्नोत्तरगुणेन सहैकत्रिंशत् सम्यग्दर्शनेन सह द्वारिंशत् ॥ ननु च नर विकल्पास्त्रिविधं त्रिविधेनेत्यादयः सप्तचत्वारिंशदुत्तरशतभेदनि-

ष्पत्तेः ? सत्यं, सम्भवन्ति साधोः, न त्वगारिणः, सर्वसाधयोगप्रत्याख्यानप्रस्तावाभिधानाद्, विशिष्टविषयं तद्, सर्वसाधव्यापारप्रत्याख्यान अनुमतेः सम्भवान्नास्ति गेहिनः, तत्पूर्वप्रयुक्त-

साधकर्मरम्भानुमतिमपहायैवासौ शेष प्रत्याचष्टे इति । अत एव निर्युक्तिकारेण पङ्क्तिविधो विकल्प उपन्यस्तः—द्विविध त्रिविधेनेत्यादि । द्विविधमिति न करोमि न कारयामि ।

त्रिविधेनेति मनोवाङ्कायत्रयेण । एवं शेषविकल्पा अपि भाव्याः । त्रिविधं त्रिवि-

धेनेत्यादिषु च त्रिषु विकल्पेषु सहानुमत्या करणत्रयमितीत्युक्त निर्युक्तिकारेण ॥ ननु च भगवत्यादावागमे—त्रिविध त्रिविधेनेत्यपि विकल्पोऽस्ति प्रत्याख्यानभगारिणो भगवती-

श्रुतप्रतिपन्नं च तदेव तन्निर्युक्तिकारमतविवातकारि । उच्यते—नास्ति विवातः, उत्तमर्गापवादद्वारेण प्रवृत्तेः । द्विविध त्रिविधेनेत्यादिहस्तर्गः, सर्वस्यागारिण एभिः पङ्क्तिविकल्पैः

समीचे प्रत्याख्यानं प्राप्तमापाद्यते, क्वचिद् निषेधे यः किल प्रवित्रजिषुः प्रतिमा प्रतिपद्यते

पुरादिसन्वतिपरिपौलनायं तस्यैव सगच्छते विकल्पः । अथवाऽप्यात्य विशेष्य किञ्चिद् वस्तु यदि त्रिविध त्रिविधेन प्रत्याचक्षीत स्वयम्भूरमणमत्स्यादिक्रमेवमप्युपपद्यते स्थूलप्राणा-

तिपातादिविषय ना, न सरूलसाधव्यापारविषयमिति ॥ ननु च निर्युक्तिकारेण स्थूलप्राणा-

तिपातादिनिषयत्वेनोपन्यस्तः (किमिति) त्रि(द्वि)विध त्रिविधेनेत्यादिविकल्पः ? । सत्यमेतत्, उत्सर्ग एव बहुलप्रसिद्धत्वान्निर्युक्तिकारेणावाचि । यत् पुनः क्वचिद्व्यस्यानिशेषे कदाचिदेव

समाचर्यते न मुष्टु समाचारानुपाति तन्नोक्त, द्विविधमूत्रेषु च त्रिविधमेव भूयसा रुच्यत इति न क्वचिद् दोषः ॥ प्रकृतमुच्यते । भूयोऽगारिणा भेदाः—

“ सोलंस चैव सहस्ता, अष्टेव सया हन्ति अट्टहित्रा ।

एसो उवासायाण, वयगहणनिहा ममासेण ॥ १ ॥ ”—आर्या

—आचक्ष्यकट्टर्चा

१ श्रीमद्रथाहुस्त्वामिना ।

२ 'पालनाय' इति ट-पाठ । ३ 'वश्यते' इति ट-पाठ ।

४ छाया—

पौडस चैव सहस्रानि अष्टौ शतानि भवन्ति अष्टात्रिंशानि ।
एष उवासादानां मृतप्रद्वयविधि समासेन ॥

अनगारमेदास्तु गच्छन्नासिनो गच्छन्निर्गताश्च, आचार्यादिभेदात् पञ्चधा गच्छवासिनः
 पुनः पुरुषाः, साध्व्योऽपि प्रवर्तिन्यादिभेदात् पञ्चधैव सदा च गच्छवा-
 अनगारमेदा सिन्त्य एवैताः, गच्छनिर्गताः पुनर्जिनऋत्पिरुपरिहारविशुद्धिप्रतिमाप्रतिप-
 न्नकादयः । अत्र गच्छवासादिषु नास्ति प्रतमेदः । सामाचारीकृतस्तु महान् विशेषोऽस्तीति
 तदाश्रयो भेदः सूत्रकारेणाविनक्षित इति । जघुना भाष्येण सूत्रार्थं स्पष्टीकुर्वन्नाह—

भा०—स एष व्रती द्विविधो भवतीति—अगारी अनगारश्च । श्रावक-
 श्रमणश्चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

टी०—स एष व्रतीत्यादि । अनन्तरसूत्रार्थेन सहाशु सूत्रार्थमनुमन्धत्ते । योऽयमन-
 न्तरसूत्रे निःशक्यो व्रतीत्याख्यातः सामान्येन स एष व्रती द्विविधो—द्विप्रकार एव मूलभेदतो
 भवति । मौल्यभेदद्वयनिर्दिष्टिद्वयया चाह—अगारी अनगारश्चेति । अगारमस्यास्तीत्य-
 गारी, परिग्रहारम्भनान् गृहस्थ इत्यर्थः । अविद्यमानोऽगारोऽनगारः, परित्यक्तारम्भपरिग्रह
 इत्यर्थः । एतयोरेव पर्यायकथनेन व्याख्यातं तनोति—श्रावकः श्रमणश्चेत्यर्थः । अभ्यु-
 धानश्रमण शब्दार्थं
 पेतसम्यक्त्व. प्रतिपन्नाशुत्रतोऽपि प्रतिदिवस यतिभ्यः सकाशात् माधूना-
 मगारिणा च सामाचारी शृणोतीति श्रावकः । श्राम्यतीति श्रमणः । “कृत्य-
 ल्युटो बहुल ” (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११३) इति वचनात् कर्त्तरि
 ल्युट् । श्राम्यति—तपश्चरति प्रतज्यादिवसादारभ्य सकलसावद्ययोगरिततो गुरुरूपदेशात्
 स्वाध्यायादिकं यथाशक्ति समाचरत्याप्राणपरिक्षयादिनि । एव च श्रावकोऽगारी श्रमणश्चान-
 गार इति प्रसिद्धाभ्यामत्यन्त पर्यायशब्दाभ्यामगारिसामान्य अनगारिसामान्य च व्यवच्छिन्न
 दर्शितमिति ॥ १४ ॥

अत्राहेत्यादिना सम्प्रभाति—

भा०—अत्राह—कोऽनयोः प्रतिविशेष इति ? अत्रोच्यते—

टी०—अर्पणनगरश्च व्रती भवतीत्युक्ते अत्र परः प्रश्नयति—कोऽनयोरगारनगरि-
 नोव्रतिनोः प्रतिविशेषो—वृत्तिविशेष इति । प्रतिविशेषो भेद इत्यर्थः । आचार्यस्तु त विशेष-
 पदमभिधातुकामः अत्रोच्यते इत्याह । योऽनयोर्विशेषः सोऽभिधीयते—

सूत्रम्—अणुव्रतोऽगारी ॥ ७—१५ ॥

टी०—महाव्रतापेक्षया अणु स्तोत्र अल्प देश इति पर्यायाः । महाव्रतानि सर्वपापभे-
 दविरतिलक्षणानि । सर्वमात् प्राणानिपातात् निरमामीत्यादि । अयं तु न सर्वतो विरतिमातिष्ठते,

न्येव व्रतानि शिक्षापदव्रतानीति । गुणव्रतानि तु न प्रतिदिवसप्राज्ञाणि, किन्तु सकृद्ग्रहणा-
न्येव । गुण्यन्ते—संख्यायन्त इति गुणा दिगादयः । दिशोऽपरिमाणा. पूर्वादिका दश, तासा-
मिष्टसंख्यावच्छेदेन परतः प्रत्याख्यानमातिष्ठते । एवमुपभोगपरिभोग परिमितसंख्याया परि-
माणेऽनस्थापयति । शेष प्रत्याचष्टे । तथाऽनर्थदण्डमुपभोगमात्रव्यतिरिक्तस्य सकलस्य निवृ-
त्तिमभ्युपैति, परिगणयतो गुणव्रतसंख्या, एवमेतानि शिक्षाव्रतादीनि देशकालावस्थापेक्षाणि
शीलमुत्तरगुणारयानि अणुव्रतपरिवृद्धयर्थमेव भावनीयानीति ॥

भा०—एभिश्च दिग्ब्रतादिभिरुत्तरव्रतैः सम्पन्नोऽगारी व्रती
दिग्ब्रतन्यास्या भवति । तत्र दिग्ब्रतं नाम तिर्यग्ूर्ध्वमंघो दशाना दिशां
यथाशक्ति गमनपरिमाणाभिग्रहः ॥

टी०—एभिश्चेत्यादि भाष्यम् । एभिरिति दिगादिव्रतैः । आदिग्रहणात् शिक्षापद-
व्रतैः चशब्दादणुव्रतैश्च सम्पन्नोऽगारी व्रती भवतीति । कानि पुनस्तानि दिगादिव्रता-
नीत्याह—तत्र दिग्ब्रतं नामेत्यादि । तत्र—तेषुत्तरगुणेषु सप्तसु दिग्ब्रत नाम, दिशोऽनेकप्र-
काराः शास्त्रेऽभिहिताः । तत्र सूर्योपलक्षिता पूर्वा शेषाश्च पूर्वदक्षिणादिः तदनुक्रमेण, दिशां
सम्बन्धि दिक्षु वा व्रतम्—एतावत्सु पूर्वादिदिग्भागेषु मया गमनाद्यनुष्ठेयं, न परत इति । नाम-
शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एतदेव स्पष्टतर विवृणोति—तिर्यग्ूर्ध्वमित्यादिना । तिर्यगिति
पूर्वादिका दिशोऽष्टौ निर्दिष्टाः, ऊर्ध्वमिति नगमी दिक्, अध इति दशमी । एवमासां
दशानां दिशां यथाशक्ति गमनपरिमाणाभिग्रह इति । यथाशक्तीति यथासामर्थ्यं
कायापेक्षया गमिक्रियादिपरिमाणम्—एतावती दिक् पूर्वेणावगाहनीया, एतावती च पूर्व
दक्षिणेनेत्यादि । अभिग्रहोऽभिमुख ग्रहणम् । आभिमुख्यं तु निश्चिन्य ज्ञानेन गुण-
दोषाविति गृह्णाति ।

ततः को गुणोऽवाप्यत इत्याह—

भा०—तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽनर्थतश्च सर्वसावद्य(योग)निक्षेपः ॥

टी०—तत्परतश्चेत्यादि । गुणमुपदर्शयति प्रष्टुः । चशब्दः क्रमावद्योतनार्थः ।
तस्माद्—गमनपरिमाणात् परतः सर्वभूतेषु—स्थानरजङ्गमारयेषु पृथिव्यादिद्वीन्द्रियादिषु
अर्थः—प्रयोजनमतिशयोपकारि, सत्यपि तस्मिन् न तत्र गमनाद्यनुष्ठेयं, अतस्तत्त्वभू-
तानामनुपमर्दः । अर्थतोऽनर्थनश्चेति । चशब्दः समुच्चये । अनर्थोऽप्रयोजन विना प्रयोजनेन
भूखननोद्धिसनजलावगाहवनस्पतिच्छेदककलासादिव्यापादनादिरनेकविधः । स एव सर्वः

१ 'पात' इति ङ-पाठः । २ 'मयो वा दशाना' इति घ-पाठः । ३ 'शक्तिपरिणामा' इति ङ-पाठः ।
४ 'शयोपकारि' इति ङ-पाठः ।

टी०—अणून्यस्य व्रतानीत्यणुव्रत इत्यादि श्रुत्याऽर्थं दर्शयति अनेन बहुव्रीहि-
वाक्येन । अणुनि देशविषयाणि न समस्तविषयाणीति प्रतिपादयति । अस्थेत्यन्यपदार्थप्राधा-
न्यरूपाणाम् । व्रतशब्दः प्रायः व्याख्यातो निवृत्तिपर्यायः । तदेवमित्यादिना निगमयति
सामान्यार्थेन शब्देनानेकभेदसत्प्राहिणा । यच्चदो नित्यसम्बन्धात् यस्मादणुनि व्रतान्यस्य
तस्माद्देवम्—उक्तेन प्रकारेणाणुव्रतधरः प्रतिपन्नाणुव्रत इति । धरणं यथागृहीतव्रतावि-
स्मरणं वक्ष्यमाणातीचारपरिहारेण चानुपालनम् । अत एवविद्यः श्रावक इति अगारी
व्रती च भवति । पर्यायकथनं चेद् भेदबहुत्वप्रतिपादनार्थम् । एकादशोपासकभेदाः सम्य-
ग्दर्शनप्रभृतयः सकलश्रान्कभेदाधारभूता इति । आगमश्च—

“दशमवयसामाद्यपोसहपडिमाअंमसच्चित्ते ।

आरम्भेसलद्विद्वज्जए समणभूए य ॥ १ ॥”

—आवश्यकवृत्तौ (पत्रा० ६४६)

दर्शनप्रतिपत्तेरारभ्य स्वश्रमत्यपेक्षया व्रतधारणादिबन्धवसायक्रियाविशेषेषु प्रवर्तते
प्रवर्धमानश्च^१ श्रमणभूतान्तेषु स्थानेष्वित्येवमणुव्रतोऽगारी व्रती भवतीति ॥ १५ ॥

किञ्चान्यदिद्यनेन प्रस्तुतम्यार्थस्य सम्बन्धं कथयति, गृहीतमिदमुक्तलक्षणान्यणुव्र-
तानि धारयति गृहीति । किञ्चान्यत् प्रतिपाद्यते (? आह) —

सूत्रम्—दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौ-

पधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथि-

सविभागव्रतसम्पन्नश्च ॥ ७-१६ ॥

गुणशिक्षामता
धिकार

टी०—कृतद्वन्द्वा दिगादयस्तै सम्पन्न-समृद्धं सयुक्तं । चशब्दं समुच्चयवचनः ।
प्रतिपन्नाणुव्रतस्यागारिणस्तेषामेवाणुव्रताना दाढ्यापादनाय शीलोपदेशः । शीलं च
गुणशिक्षाव्रतम् । तत्र गुणव्रतानि त्रीणि—दिग्भोगपरिभोगपरिमाणानर्थदण्डविरतिसञ्ज्ञा-
न्यणुव्रताना भावनाभूतानि । यथाऽणुव्रतानि तथा गुणव्रतान्यपि सकृद् गृहीतानि यावज्जीवं
भावनीयानि । शिक्षापदव्रतानि—सामायिकदेशावकाशिकपौपधोपरामातिथिसविभागव्रतानि
चत्वारि । प्रतिदिवसमनुष्ठेये द्वे सामायिकदेशानकाशिके, पुनः पुनरुच्चार्येते इतियावत् । पौपधो
परामातिथिसविभाषौ तु प्रतिनिपतदिवसानुष्ठेयौ, न प्रतिदिनममाचरणीयौ, पुनः पुनरु-
च्यंदिदितिविष्वनुष्ठीयेते इति, शिक्षा अभ्यासस्वस्था. पदानि-स्थानानि अभ्यासविषयस्ता

१ छाया—

दशमव्रतसामायिकपौषधप्रतिमाऽव्रतसंस्थितानि ।

आरम्भेभ्योदिष्टवज्जक श्रमणभूतश्च ॥

१ 'म्यादिचर्वेतिदि०' इति ग-पाठ ।

न्येन व्रतानि शिक्षापदव्रतानीति । गुणव्रतानि तु न प्रतिदिवमग्राह्याणि, किन्तु मकृद्ग्रहणा-
न्येव । गुण्यन्ते-संख्यायन्त इति गुणा दिगाद्वयः । दिशोऽपरिमाणाः पूर्वादिका दश, तासा-
मिष्टसख्यावच्छेदेन परतः प्रत्याख्यानमातिष्ठते । एवमुपभोगपरिभोग परिमितसंख्या परि-
माणेऽस्यापयति । शेष प्रत्याचष्टे । तथाऽनर्थदण्डमुपभोगमात्रव्यतिरिक्तस्य मकलस्य निवृ-
त्तिमभ्युपैति, परिगणयतो गुणव्रतसंख्या, एवमेतानि शिक्षाव्रतादीनि देशकालावस्थापेक्षाणि
शीलमुत्तरगुणारयानि अणुव्रतपरिवृद्धार्थमेव भावनीयानीति ॥

भा०—एभिश्च दिग्ब्रतादिभिरुत्तरव्रतैः सम्पन्नोऽगारी व्रती
दिग्ब्रतयात्या भवति । तत्र दिग्ब्रतं नाम तिर्यग्ूर्ध्वमधो दशाना दिशा
यथाशक्ति गमनपरिमाणाभिग्रहः ॥

टी०—एभिश्चेत्यादि भाष्यम् । एभिरिति दिगादिव्रतैः । आदिग्रहणात् शिक्षापद-
व्रतैः चशब्दादणुव्रतैश्च सम्पन्नोऽगारी व्रती भवतीति । कानि पुनस्तानि दिगादिव्रता-
नीत्याह—तत्र दिग्ब्रतं नामेत्यादि । तत्र—तेषूपत्तरगुणेषु सप्तसु दिग्ब्रत नाम, दिशोऽनेरुप-
काराः शास्त्रेऽभिहिताः । तत्र सूर्योपलक्षिता पूर्वा शेषाथ पूर्वदक्षिणादिकाः तदनुक्रमेण, दिशा
सम्बन्धि दिक्षु वा व्रतम्—एतावत्सु पूर्वादिदिग्भागेषु मया गमनाद्यनुष्ठेय, न परत इति । नाम-
शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एतदेव स्पष्टतर विवृणोति—तिर्यग्ूर्ध्वमित्यादिना । तिर्यगिति
पूर्वादिका दिशोऽष्टौ निर्दिष्टाः, ऊर्ध्वमिति नवमी दिक्षु, अध इति दशमी । एवमासां
दशानां दिशां यथाशक्ति गमनपरिमाणाभिग्रह इति । यथाशक्तीति ययामामर्ष्य
कायापेक्षया गमिक्रियादिपरिमाणम्—एतावती दिक्षु पूर्वेणापगाहनीया, एतावती च पूर्व
दक्षिणेनेत्यादि । अभिग्रहोऽभिमुख ग्रहणम् । आभिमुख्यं तु निश्चित्य ज्ञानेन गुण-
दोषाविति गृह्णाति ।

ततः को गुणोऽजाप्यत इत्याह—

भा०—तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽनर्थतश्च सर्वसावद्य(योग)निक्षेपः ॥

टी०—तत्परतश्चेत्यादि । गुणमुपदर्शयति प्रष्टुः । चशब्दः क्रमावधौतनार्थः ।
तस्माद्—गमनपरिमाणात् परतः सर्वभूतेषु—स्वापरजङ्गमान्येषु पृथिव्यादिद्वीन्द्रियादिषु
अर्थः—प्रयोजनमतिर्जयोपकारि, मत्स्यपि तस्मिन् न तत्र गमनाद्यनुष्ठेय, अतस्तत्रत्यभू-
तानामनुपमर्दः । अर्थतोऽनर्थतश्चेति । चशब्दः समुच्चये । अनर्थोऽप्रयोजन विना प्रयोजनेन
भूतननोद्धिस्तनजलावगाहवनस्पतिच्छेदकृकलामादिव्यापादनादिरनेकविधः । स एष सर्वः

१ 'यत्' इति ऊ-पाठ । २ 'मधो वा दशाना' इति घ-पाठ । ३ 'उत्तरादिना' इति ऊ-पाठ ।
४ 'शयोक्तारि' इति ऊ-पाठ ।

साधव्यः—सपापो योगो—व्यापारः कायादिकः तेन चैवपरिमाणात् परतो निवृत्तेन निखितो-
निरस्तो भवतीति महती गुणावाप्तिः ॥

सम्प्रति क्रमनिर्दिष्टं देशत्रतमुच्यते—अत्राह—वक्ष्यति भवान् देशत्रतम् । पारमार्थवच-
नक्रमः कैमर्व्याद् भिन्नं सूत्रकारेण ? । अर्थे तु गुणत्रतानि क्रमेणा-
वक्रमेदे हेतु दिश्य शिक्षात्रतान्युपदिष्टानि, सूत्रकारेण त्वन्यथा । तत्रायमभिप्रायः—
पूर्वतो योजनशतपरिमितं गमनमभिगृहीतम् । न चास्ति सम्भवो यत्
प्रतिदिवस तावती दिगवगाढ्या, ततस्तदनन्तरमेवोपदिष्ट देशत्रतमिति देशे—भागेऽपत्यान
प्रतिदिन प्रतिग्रहर प्रतिक्षणमिति देशत्रतमिति सुखानुभवार्थमन्यथा क्रमः ॥

सम्प्रति भाष्येण स्पष्टवत्येवमेवार्थम्—

वेद्यत्रयत्वात्प्या
भा०—देशत्रतं नाम अपवरकगृहग्रामसीमादिषु यथाशक्ति
प्रविचाराय परिमाणाभिग्रहः । तत्परतश्च सर्वसावद्ययोग-
निक्षेपः ॥

टी०—देशत्रतं नामेत्यादि । दिक्परिमाणस्यैकदेशो देशः तद्विषय व्रत देशत्रतं-
देशनिषमः । तत्र प्रयोजनापेक्षमेकादिदिक् सर्वदिक् वा । नामशब्दो वाच्यभूषार्थः । देश-
निरूपणार्थमाह—अपवरकेत्यादि । अपवरको विशिष्ट एव गृहैकदेशः तत्रैव नियमः—
प्रदोषादिकाले आ प्रमातसमयादर्थो न भया निर्गन्तव्यममुतो दशाद् अन्यत्रानामोगादिभ्य
इति । एव कुब्जमर्थादावच्छिन्नत्वाद् गृहात् तथा वृत्तिपरिक्षेपानच्छिन्नाद् ग्रामात् सीमावच्छे-
दाच्च । आदिग्रहण नगरखेटसर्वैरुपविषयखण्डजनपदार्थम् । एतच्च प्रदर्शनमात्रम् । एवं च यत्र
देशे यावन्त कालमिच्छति स्यात् विहर्तुं च तत्र विवक्षितदेशात् परतो निवृत्तिरित्येवम-
स्यैवार्थस्य प्रतिपादनार्थमिदमाह—यथाशक्तीत्यादि । यथाशक्तीति करणापेक्षया
यावति देशे प्रविचारे—गमनादिक्रिया समन्ति गृहिणस्तदर्थः परिमाणाभिग्रहः प्रवि-
चारनियमार्थ इति यावत् । तत्र तत्परतः प्रविचारजनितः स्थूलसूक्ष्मभूतग्रामोपमर्दपरिहारः
कृतो भवतीति दर्शयति—तत्परतश्चेत्यादिना प्राग् व्याख्यातार्थमेतद् भाष्यमिति ॥

भा०—अनर्थदण्डो नाम उपभोगपरिभोगावस्थानारिणो
अनर्थदण्डव्याख्या
जितिनोऽर्थः । तद्व्यतिरिक्तोऽनर्थः । तदर्थो दण्डोऽनर्थदण्डः ।
तद्विरतिर्नैतम् ॥

१ 'गृहात्' इति ङ-याठ । २ 'कण्ड' इति ङ-याठ, 'कण्ड' इति तु क-याठ । ३ 'या तत्र' इति
ङ-याठ । ४ 'सूक्ष्मस्थूलम्' इति ङ-याठ ।

टी०—अनर्थदण्डो नामेत्यादि । अर्थः—प्रयोजनं गृहस्यस्य क्षेत्र-वास्तु-घन-शरीर-परिजनादिप्रियस्तदर्थं आरम्भो—भूतोपमर्दोऽर्थदण्डः । दण्डो निग्रहो यातना विनाशनमिति पर्यायाः । अर्थेन—प्रयोजनेन दण्डोऽर्थदण्डः । स चैव भूतविषय उपमर्दलक्षणो दण्डः क्षेत्रादिप्रयोजनमपेक्षमाणोऽर्थदण्ड उच्यते । तद्विपरीतोऽनर्थदण्डः प्रयोजननिरपेक्षः, अनर्थोऽप्रयोजनमनुपयोगो निष्कारणता विनैव कारणेन भूतानि दण्डयति, यथा शतधारकुठारेण प्रकृष्टस्तवस्कन्धशारखादिषु प्रहरति । कृकलासपिपीलि कादीन् व्यापादयति कृतसङ्कल्पः । न च तद्व्यापादने किञ्चिदतिशयोपकारि प्रयोजनमस्ति येन विना गार्हस्थ्यं प्रतिपालयितुं न शक्यते, सोऽयमनर्थदण्डः पापादानहेतुरिति प्रेक्षापूर्वकारिणा प्रोज्ञ्यः । नामशब्दः पूर्ववत् । अनर्थदण्डस्वरूपनिरूपणायाह—उपभोगेत्यादि । उपभुज्यत इत्युपभोगः । उपशब्दः सकृदर्थे । सकृद् भोग उपभोगः पुण्याहारादेः । अथवाऽन्तर्भोग उपभोग आहारादिः । अत्रान्तर्भोग उपशब्दः । परिभुज्यत इति परिभोगः । परिशब्दोऽभ्याघृत्तौ वर्तते । पुनः पुनर्भोगो वा वस्त्रगन्धमाल्यालङ्कारादेः । समाप्तं सर्वभुषयुज्यमान शरीरादीनामगारिणो व्रतित्वेन उपकारकोऽर्थः, तन्मादुपकारकादर्थाद् व्यनिरिक्तोऽनुपकारकत्वात् अनर्थः तदर्थ इत्यनुपकारको योऽर्थः तदर्थो दण्डो भूतोपमर्दलक्षणोऽनर्थदण्डः धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमस्याप्यभावात्, अतस्तस्माद् विरतिर्व्रतमगारिणो भवति ॥ ननु च व्रतग्रहणाद् विरतिशब्दार्थो गम्यत एव, किमर्थं विरतिग्रहणम् ? उच्यते—परिजिहीर्षित आदराधानार्थं, दण्डप्रवृत्तो हि निष्कारणमेव पापशुषादत्ते । दूरतथायमत आहृत. कथं नाम परिहरेदिति विरतिग्रहणम् ॥

सामायिकलक्षणम् भा०—सामायिकं नामाभिगृह्य कालं सर्वसावधयोगनिक्षेपः ॥

टी०—सामायिकं नामेत्यादि । सामायिकमिति समो—रागद्वेषविद्युक्तो यः सर्वभूतान्यात्मवत् पश्यति, आयो—लाभः—प्राप्तिः । समस्यायः समायः प्रतिक्षणमपूर्वापूर्वज्ञानदर्शनचरणपर्यायैर्बुज्यते स एव समायः प्रयोजनमस्य क्रियानुष्ठानस्येति सामायिकम् । समाय एव वा सामायिकम् । नामशब्दोऽलङ्कारार्थः । अभिगृह्य कालमिति कालं नियम्य यावत् चैत्यानि पर्युपासे माधुन वा अन्यद् वा किञ्चिदुपलक्षणमास्याय कालस्य गोदोहादि स्थिरतरचित्तवृत्तिर्गृहपौषशालादिषु निर्व्यापारं सन् सर्वत्र सामायिकमातिष्ठति, अमुना विधानेन करोमि भदन्त ! सामायिकं द्विविधं त्रिविधेनेति । प्रतिपद्य चैव व्रतमैत्यादि पर्युपास्ते । निक्षिप्तसावधयोगः । अवधं—गार्हित पापम् । सद्धानयेन सावध्यं योगो—व्यापारः कापिकादिस्त्वस्य सावधव्यापारस्य निक्षेपः—परित्यागः प्रोज्ञान न करोमि न कारयामि मनोमाहूकार्यैरिति भावस्तद्विशेषणम् । सर्वशब्दः प्रकृतविकल्पापेक्षया, अतः सर्वसावधयोग

इति न करोमि न कारयामि तस्य विकल्पस्य प्रत्यारपेयो य' सावद्ययोगः म सर्व इत्यनेन निक्षेप्यते, न पुन सामान्येन सावद्ययोगविक्षेपणमिति, असम्भवात् उभ्यागारिण इति ॥

भा०—पौषधोपवासो नाम पौषधे उपवासः । पौषध' पर्वेत्य-
पौषधलक्षणम् नर्धान्तरम् । सोऽष्टमीं चतुर्दशीं पञ्चदशीं अन्यतमां वा
तिथिमभिगृह्य चतुर्थ्याद्युपवासिना व्यपगतस्नानानुलेपन-
गन्धमाल्यालङ्कारेण न्यस्तसर्वसावद्ययोगेन कुशासंस्तारफलकादीनामन्यतमं
संस्तारकमास्तीर्थं स्थानं वीरासननिपद्याना वाऽन्यतममास्थाय धर्मजागरिकाप-
रेणानुष्ठेयो भवति ॥

टी०—पौषधोपवासो नामेत्यादिना पौषधस्वरूप निरूपयति । रूढ्या पौषधशब्दः
पर्वसु वर्तते । पर्वाणि चाष्टम्यादितिथयः, पूरणात् पर्व, धर्मोपचयहेतुत्वात् । तत्र पौषधे पर्वणि
उपवासः पौषधोपवासः । त्रिविधस्य चतुर्विधस्य वाऽऽहारस्य छेदः "साधनं कृते"ति
समाप्तो योगविभागेन वा सप्तमीति सामान' । नामश' देन तु वाक्यालङ्कृति' । तस्य वा नियम-
विशेषस्येदं नाम पौषधोपवास इति सोऽयमाख्याते पौषधे उपवाम इत्यादिना भाष्येण । अन-
र्थान्तरमित्येकार्थता । सोऽष्टमीमित्यादि । स पौषधोपवासः—उभयपक्षयोरष्टम्यादितिथि-
मभिगृह्य-निश्चित्य बुद्ध्या अन्यतमा चेति प्रतिपदादितिथिम्, अनेन चान्यासु तिथिषु अनि-
यम दर्शयति, नावश्यतयाऽन्यासु कर्तव्य' । अष्टम्यादिषु तु नियमेन कार्यः । चतुर्थ्याद्युपवासिनेति
कर्तव्यधना वृत्तीया । पृथगजनस्यानियतानि भक्तानि शुश्रूषणा सकृद् भोजन, मध्यमजनस्य
भक्तद्वय, तत्र मध्यमां प्रतिपत्तिमाश्रित्य चतुर्थ्यादितपोगणना । अतीतेऽहनि भ्रुत्वा ग्रन्था-
रयानमित्येको भोजनकाल' । द्वितीयेऽहनि भक्तद्वयच्छेद' । तृतीयेऽहनि चतुर्थमक्तकाले
शुद्धक इति चतुर्थमक्तमुच्यते । एक उपवासः, कदाचिदुत्तरपदलोपा-
चतुर्थमक्तस्यार्थं चतुर्थमक्तमेव चतुर्थं तदाद्युपवमति यन्तच्छीलय स चतुर्थ्याद्युपवासी ।
आदिग्रहणात् पूर्वगणितवैव षष्ठाष्टमादिमस्तत्तपोविकल्पग्रहणम् ।
स्नानशुद्धकेन, अनुलेपन चन्दनकुङ्कुमरुस्त्रिकादिना, गन्धाः पवित्रमादिभेदेनानेकविधाः,
मालाई मालर्प-पुष्पप्रकर', अलङ्कारो वस्त्रकेसरुकादि' । व्यपगताः स्नानादयो यस्येति ।
न्यस्तो-निक्षिप्त. सर्वसावद्ययोगेन । सर्वशब्द पूर्ववत् । कुशास्त्वणजातिरशुषिरा कुन्ध्याद्या
दीनामनाश्रयास्तत्कृत'सस्तर कुशासंस्तरः, सस्तीर्थेऽसांमिति सस्तर. । "अध्यापन्याय०"
(पा० अ० ३, पा० ३, सू० १२२) इत्यत्र सूत्रे चन्द्रोऽनुक्तसमुच्चयार्थो व्याख्यातः । तत्रश्च
"पुसि सज्ञायाम्" (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११८) इति धप्रसङ्गे घञ्, "कृत्यल्पुटो
बहुलं" (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११३) इति वा, फलकमप्यशुषिर चम्पकाशोकादिपट-

खण्डम् । आदिग्रहणाद् द्विदलवस्त्रकम्बलीपरिग्रहः । अन्यतममिति उक्ताना मध्ये यथालाम-
मास्तीर्य त्रिरचय्य प्रतनुनिद्रेणानुष्ठेयः । अथवा स्वशक्त्यपेक्षया स्थानादिविधिनाऽनुष्ठेयः, तदाह-
स्थानमूर्च्छलक्षणं कायोत्सर्गाख्यम्, वीराणा सहननयुक्तानामासनं जान्वधोभागतुल्यमश्विका-
दिनिविष्टस्यापनीताधोमश्विकस्य तथाऽवस्थानं वीरासनमुच्यते । निषद्या समस्किरुनिवेशनं
पर्यङ्कबन्धादि । चाशब्दो विकल्पार्थः । स्थानादि वा शयन वा । अन्यतममिति यदेवाभ्य-
स्तम्, आस्थायेति परिगृह्य । धर्मस्तु श्रुतचरणभेदाद् द्विधा । तत्र श्रुतधर्मो वाचनाप्रच्छनाऽनु-
प्रेक्षास्वाध्यायधर्मोपदेशलक्षणः, चरणधर्मो महोत्रताणुव्रतोत्तरगुणभेदस्तद्विषयं जागरण जाग-
रिका । धर्मं जागरिका । न चार्तरौद्रविक्रयाद्याश्रिता जागरिकेति । “इच्छा” (पा० अ० ३,
पा० ३, सू० ३०१) इत्यत्रसूत्रे जागर्तेरिकारो वेत्युक्तं जागर्या जागरेतिरूपद्वयसिद्धचर्चम् ।
तत्र जागरैव जागरिका । स्वार्थे कविधानम् । एवमर्थं पौषधोपनासः सम्यग् गृहिणाऽ-
नुष्ठेय इति ॥

उपभोगपरिभोग
व्रतस्य लक्षणम्

भा०—उपभोगपरिभोगव्रतं नाम अशनपानखाद्यस्वाद्यगन्धमा-
ल्यादीना प्राचरणालङ्कारशयनासनगृहयानवाहनादीनां बहुसा-
वधानां च वर्जनम(ल्पसावधानाम)पि परिमाणका(क)रणमिति ॥

टी०—उपभोगपरिभोगशब्दार्थो व्याख्यातौ । तच्च द्विविधं व्रतं भोजनकर्मविषय-
त्वात् । तत्राशानान्मासानन्तकायादेर्निवर्तते, पानतो मद्यमधुसुरामासरसकादे', खाद्याद् बहु-
वीजसत्त्वौदुम्बरफलादेः, स्वाद्यान्माक्षिकान्मधुप्रभृतेः । एवं यथासम्भ्रमन्यदपि सचित्तमाहा-
रजातं परिहरति प्रतिदिवसम् । कर्मतः पञ्चदशकर्मादानान्यद्गारकरणादीनि अल्पसावद्यजीवनो-
पायामांवे तत्प्रवृत्तौ ज्ञानापरणादिकर्मणा हेतुत्वादानात् कर्मादानादीन्युच्यन्ते । तानि चाह-
गारवनशकटभाटकस्फोटनदन्तलाक्षारसविपकेशवाणिज्यायन्त्रपीडानिर्ला-
पञ्चदश कर्मादानानि
ञ्चनदवदानसरोहदादिपरिशोषणासतीपोषणकर्माणि । प्रदर्शनं चैतद्
बहुसावधानां कर्मणा, न परिगणनमित्यागमार्थः ॥ ननुच भाष्यकृता न कर्मादानग्रहण-
मकारि साक्षात् । सत्यम्, आदिग्रहणात् तु व्याख्येयानि, प्रवचने तयोपदिष्टत्वात् । गन्ध-
माल्यादीनामिति । आदिशब्दात् पटवामधूपप्रकर्षताम्बूलग्रहणम् । समासतो यानि बहुसा-
वधानि तानि यावज्जीव वर्जनीयानि, अल्पसावधाना तु कर्मणा कार्यम् । शेषाणि प्रत्याख्ये-
यानीति ॥

भा०—अतिथिसंधिभागो नाम न्यायागतानां कल्पनीयाना-
मन्नपानादीना [च] द्रव्याणा देशकालश्रद्धासत्कारकमोपेतं पर-
याऽऽत्मानुग्रहबुद्ध्या संयतेभ्यो दानमिति ॥१६॥ किञ्चान्यदिति—

१ 'महाप्रतोत्तर' इति ट-पाठ । २ 'आच्छादनप्राचरणा' इति घ-पाठ । ३ धनुनिधितोऽय घ पाठ ।
४ 'भावत प्रवृत्तो' इति -पाठ ।

टी०—अतिथिसंविभागो नामेत्यादि । अतिथिर्मोन्नतार्थं भोन्नतकालोपस्थापी, स्तार्यं निर्गतिताहारस्य गृह्यति । साधुरेवातिथिः, तस्य सविभागोऽतिथिसंविभागः । सविभागग्रहणात् पश्चात् कर्मादिदोषपरिहारः । अत्र च पापघोषासपारणकाले नियमः—अदत्त्वा साधुभ्यो न स्वयं पारणीयमिति । अन्यदा तु दत्त्वा वा पारयति पारयित्वा वा ददातीत्यनियमः । तच्च देयं देशकालापेक्षं सर्वमेवोद्गमादिनिशुद्धं मोक्षफलमभिलषता सयतासपतेन कदाचित्, क्वचिदाचारकर्माद्यपि देशकालापेक्षं स्वर्गादिकलमेव भवतीति विज्ञानता देयमेव, उत्सर्गापवादप्रवचनस्वभावात्वात् भगवद्दर्हत्प्रणीतप्रवचनस्येति । नामशब्दः पूर्ववत् । न्यायागतानामिति । न्यायो द्विजसत्रियविद्वैश्याणां च स्ववृत्त्यनुष्ठानम् । स्ववृत्तिश्च प्रसिद्धैश्च प्रायो लोकाहेर्या, नेन तादृशं न्यायेनागतानाम् । कल्पनीयानामिति । उद्गमादिदोषनिवृत्तानामशनीयपानीयखाद्यस्वाद्यवस्त्रपात्रप्रतिश्रयसस्तारभेषादीनाम् । द्रव्याणामिति पुद्गलविशेषाणाम् । देशो नानात्रीहिकौद्रवरुद्गुगोधूमादिनिष्पत्तिमाय् । कालः सुभिक्षदुर्मिक्षादिः । अद्वा निशुद्धचित्तपरिणामं पात्राद्यपेक्षं । सत्कारोऽभ्युत्थानामनदानवन्दनानुत्तजनादिः । क्रमः परिपाटी । देशकालापेक्षो यः यातो निर्वृत्त स्वर्गेहे तस्य पेयादिक्रमेण दानम् । यो वा यत्र देशे काले वा यः क्रमं प्रसिद्धस्तदंशादिभिः । उपेतशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । परयेति प्रकृत्या आत्मनोऽनुग्रहयुद्धं वा समायमनुग्रहो महाव्रतयुक्तं मायुभिः क्रियते यदशनीयाद्याददत्त इति । अतः सयता मूलोत्तरमम्पदास्तेभ्यः सयतात्मभ्यो दानमिति ॥ १६ ॥

किञ्चान्यदित्यनेनाभिसम्प्रभाति । सम्यक्त्वसम्पन्नोऽशुभवतघरः शीलमम्पदा युक्तः किञ्चान्यदनुपालयेदित्याह—

सूत्रम्—मारणान्तिकीं सलेखनां जोपिता ॥ ७—१७ ॥

टी०—यद्यपि प्रतिक्षणमावीचिरुमरणमस्ति तथापि न तद्ग्रहणं, किं तर्हि? सर्वायुषः क्षयो मरणं, मरणमेवान्तो मरणान्तः—मरणकालः । प्रयासञ्च मरणमितियावत् । जन्मनः पर्यवसानं तत्र भवा मारणान्तिकी “ चहच ” (पा० अ० २, पा० ४, सू० ६६) इति वच् । संलेखनाऽभिसम्बध्यते । सलेख्यतेऽनया शरीररूपायादीति सलेखना—तयोविशेषः । यथोक्तमाह—

“ चत्वारि विचिताई विगंतीनिज्जुहिताइ चत्तारि ।
एगतरमायाम् अपिगिहविगिहकोडिक् ॥ १ ॥ ”

१ ' वचित् ' इति ड-पाठ । २ ' वैश्य ' इति ड-पाठ । ३ ' सानात् ' इति ड-पाठ ।

४ छाया—

चत्वारि (वपामि) विचितामि (तपांसि) विरुति निर्यूढानि चत्वारि ।

एकान्तरमाचाम्भ (द्वे) अविकृत (एक) विरुट (एक) कोशा (एकम्) ॥ १ ॥

५ ' विज्योययाद् ' इति ड-पाठ । ६ ' एगुनरयोग ' इति ड-पाठ ।

द्वादशवर्षाण्युत्कर्षतः संलेखनाकालः, तदनु स्वशक्त्यपेक्षो मासार्धमासपरिणामया द्वादश-
वर्षव्यवस्थयैवागमोक्तया संलेखनाकालोऽप्यसेयः । संलेखनाऽप्यस्य समाधिमरणपर्यन्ते विधे-
याऽनगारागारिभ्याम् । जोषितेति कर्तरि ताच्छीलिकृत्स्वत् । मारणान्तिकीं संलेखनां
जोषिता-सेविता कर्तेति । एनमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति—

भा०—कालसंहननदौर्बल्योपसर्गदोषाद् धर्मावश्यरूपरिहाणि मरणं वाऽ-
भितो ज्ञात्याऽवमौदर्यचतुर्थपष्टाष्टमभक्तादिभिरात्मानं संलिख्य संयमं
मतिपद्योत्तमव्रतसम्पन्नश्चतुर्विधाहारं प्रत्यारयाय यावज्जीवं भावनाऽनुपेक्षापरः
स्मृतिसमाधिबहुलः मरणान्तिकीं संलेखना जोषिता उत्तमार्थस्याराधको
भवतीति ॥ १७ ॥

टी०—कालसंहननेत्यादिना । कालदोषो दुष्पमायां दुःशकं बहूनि वर्षाणि साधु-
गृहधर्मानुष्ठानं मन्दघृतित्वात् पुरुषैः यथोक्तं दर्भिक्षयाच्यं दुर्भिक्षं वा । कालो दुर्लभान्नपानः ।
संहननं वज्रर्षभनाराचादिषु पोढा । सहननस्य दौर्बल्यं—दुर्बलता वज्रर्षभनाराचादारभ्य हीयमानं
यावत् सेवार्तमिति सर्वदुर्बलम् । उपसर्गास्तु दिव्यमानुषतिर्यकृतात्मसमुत्थाः । दोषशब्दः
प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कालदोषात् सहननदौर्बल्यादुपसर्गदोषाद् वा । धर्मो दशलक्षणकस्त-
द्विषयाण्यत्रस्य कर्तव्यानि आवश्यकानि साधोः प्रत्युपेक्षणादीनि । अनगारिणोऽपि चैत्यव-
न्दनवैयाघ्रत्यपौषघप्रतिपत्त्यादीनि तेषां परिहाणिः—अवसादः कालादिदोषात् तामवगम्य का-
लादिदोषमन्तरेण वा मरणं अभितः प्रत्यासन्नमनुद्बधेदं कर्तव्यमित्याह—अवमौदर्ये-
त्यादि । अवम-न्यूनमुदरं तद्भ्रान्तः अवमौदर्यं अविद्युत्तदनेनकुक्कुट्यण्डकमानेन द्वारिंशत्कवला-
हारः पुरुषः स्त्री वा (१) । ततः किञ्चिन्न्यूनतादिभेदेनामौदर्यमनेरुविधमागमेऽभिहितम् ।
चतुर्थादिभक्तभानना पूर्वोक्तैव । आदिग्रहणादर्थमासक्षणगादिपरिग्रहः । एभिस्तपोविशेषै-
रात्मानं संलिख्य—तनुकृत्य विरुक्ष्य रुधिरमेदोमासाद्यपचय कृत्वा कपायांश्च क्रोधादीन-
पास्य प्रोक्ष्य च गृहिव्रतित्वमभ्युपगम्य संयमं सर्वसावद्ययोगविरतिलक्षणमुत्तमैः—महाव्रतैः
सम्पन्नश्चतुर्विधमशनादिकमाहारं प्रत्याख्याय त्रिविधं यथासमाधि यावज्जीवमिति विशि-
ष्टावधिकं भावनाऽनुपेक्षापरः । भावनाः पूर्वोक्ताः । अनुपेक्षास्तु वक्ष्यमाणा नवमे (सू०७) ।
तत्पर इति—तत्र निहितचेतास्तदध्यवसानः स्मृतिबहुलः सर्वं स्मरति यत् प्रतिज्ञातं महा-
व्रतादि, मुषितस्मृतेर्न निर्जराऽस्ति प्रमादवतः । समाधिरिति चेतसः स्वस्थता तद्बहुलः ।
नार्तरौद्राध्यायीति । एवं बहुकुर्वन्नुत्तमार्थस्येति प्रकृष्टपुरुषार्थस्य—मोक्षस्याराधको भव-
तीति ॥ १७ ॥

१ 'मरण इति च पुस्तके नास्ति । २ 'भावनाऽपेक्षा' इति फ-ख पाठ । ३ 'प्रत्यवेक्षणा' इति ग-पाठ ।

सम्प्रति व्याख्यातस्वरूपाणि शीलानि निगमयति—

भा०—एतानि दिग्प्रतादीनि शीलानि भवन्ति । “ निःशक्त्यो व्रती ”
(अ० ७, सू० १३) इति वचनादुक्तं भवति व्रती नियतं सम्यग्दृष्टिरिति ॥ तत्र—

टी०—एतानीत्यादिनोत्तरसूत्रस्य च सम्बन्धमाचष्टे । दिक्षु प्रतं दिग्प्रतम् । तदादी
येषा तान्येतानि दिग्प्रतादीनि सप्तापि सह सङ्घेऽनया शीलानि भवन्ति । शील्यन्तेऽभ्य-
स्यन्ते वाऽत्मनि पुनः पुनरिति शीलानि । एवमयमगार्यणुप्रतसम्पन्नो व्रती उच्यते । स च
व्रती निःशक्त्य इत्युद्गमाद् वचनादिदमपि सामर्थ्यतः प्रतिपादितं भवति—व्रती नियतं
सम्यग्दृष्टिरिति । व्रतिलक्षणादेव विशिष्टार्थावधारणम् । यो व्रती सोऽवश्यतया सम्यग्दर्शनी
मवतीति । यतः शङ्कादिदोषदूषितमनसो मिथ्यादर्शनशक्त्यनुत्थमानसकलमूलोत्तरगुणाधारत
श्चद्वानस्य नियमत एव नास्ति प्रतित्वम्, अतो व्रतीति नियतं सम्यग्दृष्टिरिति । तस्य च
सम्यग्दृष्टेरतीचारः सम्यग्दर्शनव्यतिक्रमो मलीमसता म्पलन विभ्रशो वाऽभिधीयते,
सम्यग्दर्शनमूलत्वाच्च व्रतित्वस्य । प्राक् तावत् सम्यग्दर्शनातिचाराभिधानम् । शुद्धे हि तस्मिन्
व्रतनिशुद्धिरिति ॥

सम्यग्दर्शनस्य
पञ्चातीचारा

सूत्रम्—शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसा-
सस्तवा सम्यग्दृष्टेरतीचारा ॥ ७-१८ ॥

टी०—तत्र—तेषु सम्यन्त्याणुप्रतशिक्षात्रतेषु सम्यग्दर्शनातिचाराः पञ्चविधः । ते तु शङ्के-
त्यादि शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवा सम्यग्दृष्टेरतीचारा, कृत-
द्वन्दा शङ्कादयो भ्रमनिमक्त्वा निर्दिष्टा, सम्यग्दृष्टेरिति सम्यग्दर्शनभाजोऽतीचारा
भवन्ति, मोहनीयकर्मणो वैचित्र्यादात्मनः परिणतिविशेषाः । तानि द्वन्द्वपदानि पञ्चापि
पृथया दर्शयति—

भा०—शङ्का काङ्क्षा विचिकित्सा अन्यदृष्टिप्रशंसा संस्तवः इत्येते
पञ्च सम्यग्दृष्टेरतीचारा भवन्ति । अतिचारो व्यतिक्रम ईद्वलिनमित्यनर्थान्तरम् ।
अधिगतंजीवाजीवादितत्त्वस्यापि भगवतः शासनं भावतोऽभिप्रपन्नत्पासंहार्य-
शङ्काया स्वरूपम् मते सम्यग्दृष्टेरतीचारेषु अत्यन्तसूक्ष्मेष्वतीन्द्रियेषु केचलाग
भंगम्येष्वर्थेषु च सन्देहो भवत्येव स्यादिति सा शङ्का ॥

१ 'सदन' इति छ-पाठ । २ 'सस्तवा' इति छ-पाठ । ३ 'व्रतीचारा' इति छ-पाठ । ४ 'स्वहन-
मित्य' इति छ-पाठ । ५ 'जीवाधिगतत्वस्यापि' इति छ-पाठ पाठयन्तनीय । ६ 'अहं-प्रोक्तेषु' इति
छ-पाठ । ७ 'मयाप्रोच्येषु' इति छ-पाठ । ८ 'मयत्येव स्यादिव न स्यादिति' इति छ-पाठ ।

टी०—शङ्केत्यादिक्रया । अतिचारो व्यतिक्रम उल्लङ्घन(स्खलन?)मित्येकोऽर्थः । अधिगतेत्यादि । अधिगतं—सुपरिज्ञात जीवाजीवादितत्त्वं यस्य तस्याप्येवविधस्य । भगवत् इति धर्मलक्ष्मीयशोभार्जं श्रीवर्धमानस्य शासनं—प्रवचन अभिप्रपन्नस्य—अभि-
 मुख भावतः, प्रतिपन्नस्येति यावत् । असंहार्यमतेरिति । संहार्या—क्षेप्या परकीयागमप्रक्रि-
 याभिरसमञ्जसाभिर्बुद्धिर्यस्यासौ संहार्यमतिः, न संहार्यमतिरसंहार्यमतिर्भगवदहर्त्त्रणीततत्त्र-
 श्रद्धा तथा (?) तस्य सम्यग्दृष्टेरहर्त्त्रोक्तेषु जीवादिष्वर्थेषु यथाऽऽत्मा लोकाकाशतुल्यप्रदेशः
 गतिस्थितिहेतु जीवपुद्गलानां धर्माधर्मावपेक्षाकारणमित्येवमादिरनेकः पदार्थोऽत्यन्तसूक्ष्मः,
 तेषु । अत्यन्तग्रहणाष्टिङ्ग(लिङ्गागम?)गम्येषु । यतः परमाणवः सूक्ष्माश्चातीन्द्रियाश्च, तथापि
 लिङ्गेन—कार्येण आगमेन वाऽवगम्यन्ते, नैवं सख्येयप्रदेशादय इति, अत्यन्तसूक्ष्माः समुल्लङ्घि-
 तचक्षुरादिविषयभावाः, केवलागमग्राह्येष्विति, नाप्रमाणकास्तेऽत्यन्ताभाववदिति दर्श
 यति, केवलमेक मत्यादिसहायमात्रविनिर्मुक्तमात्यन्तिकज्ञानावरणक्षयप्रभेद(भव)मात्मस्वरूप
 सकलज्ञेयग्राहि यत् ज्ञान तेन गृह्यन्ते, आगमो—द्वादशाङ्ग प्रवचनमहर्त्त्रोक्तार्थं गणधरप्रत्येक
 बुद्धस्थविरविरचितसूत्रप्रबन्धम् । यदाह—

(“ अहर्त्त्रोक्तं गणधरदृढ्य प्रत्येकबुद्धदृढ्य वा ।

स्थविरग्रथितं च तथा प्रमाणभूत त्रिधा सूत्रम् ॥ ”)

“ श्रुतकेवली च तस्मादधिगतदशपूर्वकथं तौ स्थविरौ ।

आप्ताज्ञाकारित्वात् तु सूत्रमितरत् स्थविरदृढ्यम् ॥

गीतार्थः सविप्रश्रणस्थो नोपदेशने शक्यः (भाज्यः ?) ।

भाज्यः स एव सद्भावदेशने मन्दवृत्तश्चेत् ॥ ”

अत आगमपेरिच्छेद्येषु प्रज्ञापनीयेष्वर्थेषु यः सशयो भवति एवं स्यादसंख्येयप्रदेश
 आत्मा, अथ निष्प्रदेशो निरवयवत्वात्तैवं स्यादिति वा, सेयमेवंविधा शङ्का । तथा चागमः—
 “ ससयकरणं सङ्गा ” (आच०) मिथ्यादर्शनं च त्रिविधम्, अभिगृहीतानभिगृहीतसशय
 भेदात्, तत्र सशयो मिथ्यात्वमेव, यथाऽऽह (सङ्ग्रहणयाम्)—

“ पयमत्सरं च एकंपि जो न रोएति सुत्तनिदिहं ।

सेस रोयतोवि हु मिच्छदिद्वी मुण्येयवो ॥ १ ॥ ”

तथा—“ सूत्रोक्तस्यैकस्याप्यरोचनादक्षरस्य भवति नरः ।

मिथ्यादृष्टिः सूत्रं हि नः प्रमाणं जिनाज्ञा च ॥ १ ॥

१ 'यत परमाणव सूक्ष्माश्चातीन्द्रियाश्च' इति क-ख-ग प्रतीनामधिक पाठ, पर-तु स पाठ प्रामादिक इति प्रतिभाति । २ 'भावादिति सूक्ष्ममात्यन्तिक' इति ङ-पाठ । ३ 'पूर्वधरश्च तौ' इति ख पाठ । ४ 'मन्दवृत्तत्वात्' इति ङ-पाठ । ५ 'परिच्छेद्येषु' इति ङ-पाठ । ६ सशयकरणं शङ्का ।

७ छाया—पदमक्षरं चैकमपि यो न रोचते सूत्रनिर्दिष्टम् ।

शेष रोचमानोऽपि ख-उ मिथ्यादृष्टिज्ञातव्यं ॥

एकसिद्धधर्मे संदिग्धे प्रत्ययोर्हति हि नष्टः ।

मिथ्यैव दर्शनं तत् स चादिहेतुर्भवगतीनाम् ॥ २ ॥ ”

तस्मान्मृमुक्षुणा व्यपगतशङ्केन सता जिनवचन सत्यमेव सामान्यतः प्रतिपत्तव्यम् । सशयास्प-
दमपि सत्यमेव, सर्वज्ञामिदितत्वात् तदन्यपदार्थवत्, मतिर्दान्त्यादिदोषात् तु कार्त्स्न्येन
सकलपदार्थस्वभावावधारणमशक्ये छद्मस्थेन । यथाऽऽह (भगवन्वीदृत्तां)—

“ न हि नामानामोगऽऽद्यस्थस्येह कस्याचिन्नास्ति ।

यस्माज्ज्ञानावरणं ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥ १ ॥ ”

काङ्क्षास्वरूपमभिधातुकाम आह—

काङ्क्षायाः स्वरूपम् भा०— ऐहलौकिकपारलौकिकेषु विषयेष्वार्शांसा काङ्क्षा ।
सोऽतिचारः सम्यग्दृष्टे । कृतः ? । काङ्क्षिता ह्यविचारितगुण-
दोष' समपमतिक्रामति ॥

टी०— ऐहलौकिकपारलौकिकेष्वित्यादि । इहलोके भवा ऐहलौकिकाः शब्दादयो
विषयाः । सुगतेन हि भिक्षुणामलेशको धर्म उपदिष्टः स्नानान्नपानाच्छादनशयनीयादिसुखा-
नुभवद्वारेण । सोऽपि हि घटमानक एव, न दूरापेत' । तथा परिव्राजकमौत्राक्षणादीनामै-
हिकान् विषयानुपभूजाना एव परलोकेऽपि सुखेन युज्यन्ते, साधीयान् धर्मोपदेशः । तथा पर-
लोके भवाः पारलौकिकाः— स्वर्गमानुषजन्मप्रभवाः शब्दादयो विषयाः प्ररूपीकर्षवृत्तित्वाद्
अन्यान्यर्शने सति प्राहो-मिलापस्तद्विषयः, आर्शांसा प्रीतिरमिलाप' काङ्क्षेत्य-
नर्थांतरम् दर्शनेषु वा । तथाचागमे (आचक्ष्यकसूत्रनाम्नि चतुर्थे विभागे)— “ कला
अण्णदसणग्गाहो ” । प्रस्तुतोऽतिचारस्तच्छब्देन तस्य परामर्शः । सोऽतिचारो मलीम-
सताध्यामलता । कस्य ? सम्यग्दृष्टेरित्याह । न निर्मूलमेव सम्यक्त्वं भवति, मलिनमात्रता
तस्य ज्ञापते इति । कसात् पुन' काङ्क्षा अतिचार इति प्रश्नेनोपक्रमते कृत इति । एव मन्यते
प्रष्टा—जिनवचन श्रद्धत एव, न न श्रद्धते, अश्रद्धतश्च मिथ्यादर्शनम् । आचार्यस्त्वाह—काङ्-
क्षिता हीत्याह । यस्मादन्यशासनतत्त्वामिलापी काङ्क्षिता, न विचारिता गुणदोषा येनासा-
द्यविचारितगुणदोष सात्कारिकसुरमल्पकमभिलषत्यैहलौकिकं पारलौकिकं वा विनश्वरमव-
सानकदुक दु' सानुविद्धसुदृढतरुपापकल्पितत्वात् संसारानुचिन्धि, सर्वं चैवविधं भगवन्नि' प्रति-
पिद्ध, प्रतिपिद्धानुष्ठानं च भावतो दूषयति मम्यत्वं, सिद्धान्तव्यवस्थोच्छ्रयनात् । तदाह—सम-

१ 'लौकिकेषु विषय' इति घ पाठ, स्व-यात्सु 'लौकिकविषये' इति ।

२ छया—

काङ्क्षा धन्या-यदर्शनमाह ।

३ 'शयत' इति क-ख-पाठः ।

यमतिक्रामतीति । समयः—सिद्धान्तः, अनतिक्रमणीया वा कार्यव्यवस्था, कोशपानादिवत्, एवमनतिलङ्घनीया या वृत्तिः स समयः, सम्यग्ज्ञानं वा, गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्, त समयमति क्रामति, उल्लङ्घयतीत्यर्थः । कः पुनरसौ समयः ?—“णो इहलोयद्वयाए” इत्यादि (दश-वैकालिके अ० ९, उ० ४) काल कर्मनिर्जरणायैवेति । तस्मादैकान्तिकात्यन्तिकाव्याप्राध-सुखहेतुरय सकलः प्रयास इति अन्यत्र निराकाङ्क्षेण गुणिना भवितव्यमिति ॥

विचिकित्साविचार भा०—विचिकित्सा नामेदमप्यस्तीति मतिविप्लुतिः ॥

टी०—विचिकित्सा नामेत्यादि । मतिविभ्रमो विचिकित्सा । युक्त्यागमो-पपन्नेऽप्यर्थे भ्राम्यति मतिः, यथा—अस्य महत्तपःकेशस्य सिकतारुणकरुलनि-स्वादस्य लोचमौण्ड्यादेरायत्या फलसपद् भवित्री, अथ च केशमात्रमेवेद निर्जराफलविक-लमिति ? । नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । इदमप्यस्तीत्यादि । उभयथेह क्रियाः फलवत्यो निष्फलाश्च दृश्यन्ते । कृपीवलाना कर्षणादिक्रिया कदाचित् फलवती जातुचिन्निष्फलेति, अत इदमप्यस्तीदमप्यस्तीत्युभयथा दृष्टत्वात् क्रियासामान्यस्य मतेविभ्रमो भवति, न च शङ्कातो न भिद्यत इत्याशङ्कनीयम्, शङ्का तु सकलासकलपदार्थभावत्वेन द्रव्यगुणविषया लक्ष्यते, इय तु क्रियाविषयैव विचिकित्सा । तामेव विवृणोति स्पष्टेनाभिधानेन—मतिविप्लुतिरिति । मति मिथ्यात्वपुद्गलानुविद्धा प्लवते—भ्रमत्यनवतिष्ठमाना सर्वप्रवचन इति । सर्व एव चैते प्रायो मिथ्या-दर्शनभेदाः केनचिद् विशेषेण सिद्ध (जाय?)मानाः सम्यक्त्वातिचारता प्रतिपद्यन्त इति नाति-सूक्ष्मेक्षिका कार्येति । आगमे तु विचिकित्सा निद्वज्जुगुप्सा वेत्यभिहितं तदिहापि सम्भवत्येव । विद्वांसः साधनो विदितसंसारस्त्रभावाः परित्यक्तसमस्तसङ्गाः तेषां जुगुप्सा—निन्दा, अज्ञानात् प्रस्वेदजलकिन्नमलत्वाच्च दुर्गन्धिरपुपस्तान् निन्दति—को दोषः स्याद् यदि प्रासुकवारिणाञ्ज-प्रक्षालन कुर्वीरन् भगवन्त इति ? ॥

भा०—अन्यदृष्टिरित्यर्हच्छासनव्यतिरिक्तां दृष्टिमाह । सा शोपातिचारद्वयम् द्विधा—अभिगृहीता चानभिगृहीता च । तद्युक्तानां क्रियावा-दिनामक्रियावादिनामज्ञानिकानां चैनधिकाना च प्रशंसासं-स्तवौ सम्यग्दृष्टेरतिचार इति ॥

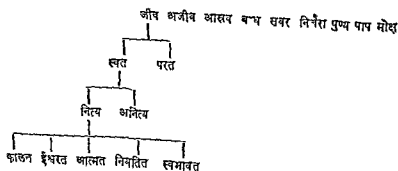
१ छाया—

न इहलोकार्यम् ।

२ ‘मप्यस्तीदमपि मतिः’ इति घ-पाठ । ३ ‘फलवद्’ इति ग-पाठ । ४ ‘न च शङ्कते’ इति क ख-पाठ । ५ ‘कुवतामवत(२)’ इति ङ-पाठ । ६ ‘ज्ञानिकाना प्रशंसासंस्तवाविति’ इति क ख ग पाठविन्तनीय ।

टी०—अन्यदृष्टिरित्यादि । अन्यशब्द' प्रतियोग्यपेक्षः । अन्या चासौ दृष्टिधान्य-
 दृष्टि'—अन्यद् दर्शनम्, अन्यथा पदार्थप्रणयनात् । तदाह—अहं च त्रासनव्यतिरिक्तां दृष्टिमा-
 हेति । सूत्रकारस्यायमभिप्रायः—जिनवचनव्यतिरिक्ता दृष्टिरन्यदृष्टिरमर्वत्रप्रणीतवचनाभिरतिः ।
 सा च द्विधा—द्विप्रकारा । तत्राभिमुख्य गृहीताऽभिगृहीता दृष्टि'—इदमेव तत्रमिति युद्धवचन
 साहस्यकणादादिवचन वा । अनभिगृहीता चेति चशब्द' समुच्चये । अनेकाऽप्याभिमु-
 ख्येन गृहीता । सर्वप्रवचनेऽप्येव साधुदृष्टिरनभिगृहीतमिथ्यादृष्टिरित्यर्थः । सर्वमेव युक्त्युपप-
 न्नमद्युक्तिः वा समतया मन्यते मौल्यत्वात् । तत्र तद्युक्तानामित्यादिना अभिगृहीतमिथ्यादृ-
 ष्टेरियत्ता निरूपयति । तथा—अभिगृहीतमिथ्यादृष्टया युक्तास्तद्युक्ता मिथ्यादर्शनमाजः ।
 मिथ्यादर्शनं ह्यनेऽप्रकारमुपनायते मोहवैचित्र्यात् नयानामानन्यात्, अतः स्थूलतरकतिप-
 यभेदोपदर्शनं क्रियते । तेषां तद्युक्तानां क्रियावादिनामिति । क्रियाकर्त्रधीना, न कर्ता
 विना क्रियायाः सम्भवात्, तामात्ममवायिनीं क्रियां वदन्ति ये तच्छ्री-
 लायते क्रियावादिन—आत्मास्तित्वादिप्रतिपत्तिरक्षण, ते चाशीत्यधि-
 १८० भेदा कशतसख्यया, समधिगम्याश्चाप्नुनोपायेन—जीवाजीवास्त्वन्धसवरनिर्-
 रापुण्यापुण्यमोक्षाख्यान् नन पदार्थान् विरचय्य परिपाठ्या जीवपदार्थस्याघः स्वरभेदा
 बुपन्यमनीया, तयोरथो नित्यानित्यभेदौ, तयोरप्यघः कालेश्वरात्मनियतिस्वभावभेदाः पञ्च
 न्यसनीया । तैतो विरूपायुत्पादयति—अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालत इत्येको विरूपः ।
 निरुपार्थशायम्—विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन रूपेण नित्यश्च कालवादिनः, उक्तेनैवाभिलापेन
 द्वितीयो विकल्पः ईश्वरकारणिनः, तृतीयविकल्पः आत्मवादिनः "पुरुष एवेद
 सर्व"मित्यादि, नियतिवादिनश्चतुर्थविकल्पः, पञ्चमविकल्पः स्वभाववादिनः स्व एव ।
 स्वत इत्यजहता लघा' पञ्च विकल्पाः । परत इत्यनेनापि पञ्चैव लभ्यन्ते । नित्यत्वाप-
 रित्यागेन चैते दश विकल्पाः । एवमनित्यत्वेनापि दश, एकत्र विंशतिर्जीवपदार्थेन लब्धाः ।

१ स्वापना यथा—

अजीवादिष्वप्यष्टास्वेवमेव प्रतिपद्यति विंशतिर्विकल्पानाम् अतो विंशतिर्नवगुणाः शतमशीत्युच्चर
क्रियावादिनामिति ॥

अक्रियावादिनां स्वरूपरूथनं नामत एव क्रियते । तद्युक्तानामित्यनुवर्तते । आत्मना-
स्तित्वादिप्रत्ययापत्तिलक्षणा भवन्त्यक्रियावादिनः । नहि कस्यचिदप्रसिद्धस्य पदार्थस्य
क्रिया समस्ति, “भूतिर्येषां क्रिया सैव, कारक सैव चोच्यते” । एतेषां
अक्रियावादिना चतुरशीतिर्भेदाः, तेषां पुण्यापुण्यविवर्जितः पदार्थमसत्कन्यासः तत्रैव,
८४ भेदा जीरण्याधः स्वपरविकल्पभेदद्वयोपन्यासः । अमत्त्वादात्मनो नित्यानित्य-
भेदा तु न स्तः । कालादीनां पृष्ठी यदृच्छा न्यस्यते, पश्चाद् विकल्पाभि-
लापः—नास्ति जीवः स्वतः कालत इत्येको विकल्पः । एतमीश्वरादिभिरपि, यदृच्छावसानाः
सर्वे च पद् विकल्पाः । तथा नास्ति जीवः परतः कालत इति पदेव विकल्पाः, एकत्र द्वादश ।
एवमजीवादिष्वपि पदेषु प्रतिपद्यते द्वाद्दशैव विकल्पाः । एकत्र द्वादश सप्तगुणाश्चतुरशीति-
विकल्पा नास्तिकानामिति ॥

कुतिसत् ज्ञानमज्ञान तदेषामस्तीति अज्ञानिकाः ॥ नन्वेव लघुत्वात् प्रक्रमस्य प्राग्
ब्रह्मग्रीहिणा भवितव्यम् । ततश्चाज्ञाना इति स्यात् । नैष दोषः । ज्ञानाज्जात्यन्तरमेवाज्ञान, मिथ्या-
दर्शनसहचरितत्वात् । ततश्च जातिशब्दत्वाद् गौरखरवदरण्यमित्यादिवदज्ञानिकत्वमिति ।
अथवा अज्ञानेन चरन्ति तत्प्रयोजना वा आज्ञानिका इति पाठः ।
अज्ञानिकाना अमञ्चिन्त्यकृतमन्वयैकल्यादिलक्षणाः सप्तपट्टिभेदाः, तत्र जीवादीन् नव
६४ भेदा पदार्थान् पूर्णम् व्यवस्थाप्य पर्यन्ते चोत्पत्तिमुपन्यस्याधः सप्त सदादय
उपन्यसनीयाः, सत्त्वमसत्त्व सदसत्त्वमवान्यत्व सदवाच्यत्वमसदवा-
च्यत्व सदसदवाच्यत्वमिति च, एकैकस्य जीवादेः सप्त सप्त विकल्पाः । त एते नवसप्तकास्त्रि-
पट्टिः । उत्पत्तेस्तु चत्वार एवाद्या विकल्पाः । तद्यथा—सत्त्वमसत्त्व सदसत्त्वमवाच्यत्व चेति,
त्रिपट्टिमध्ये क्षिप्त्वा सप्तपट्टिर्भवति । को जानाति जीवः सन्नित्येको विकल्पः । एवमसदा-
दयो वाच्याः । उत्पत्तिरपि किं सतः अमतः मदसतोऽप्याच्यस्येति वा को जानात्येतत् ?
न कश्चिदपीत्यभिप्रायः ॥

वैनयिकानां चेति । चशब्दः समुच्चये । विनयेन चरन्ति, विनयो वा प्रयोजन
वैनयिकाना मेपामिति वैनयिकाः । ते चामीष्वप्यष्टसु स्थानेष्वनपृथ्वलिङ्गचारा-
३२ भेदा शास्त्रविनयप्रतिपत्तिलक्षणा विनयप्रधानाः सपर्यां विदधति कायेन
वाचा मनमा दानेन च । एभिश्चतुर्भिः प्रकारैः सुरनृपतियतित्रातिस्थति-
राधममावृपिट्टु । एव चाष्टकाश्चत्वारो द्वारिंशद् विकल्पा भवन्तीति । एवमभिगृहीतमि-
ध्यादृष्टेः सर्वमङ्गव्यया त्रीणि शतानि त्रिपट्टयधिकानि ।

अनभिगृहीता तु भोगसुखपराणामास्तां निःश्रेयससुख, इदमेव पर्याप्तं यत् प्रकृतैश्वर्याभि
जनादिषु नीरोगतादियुक्तं जन्मेति । सर्वदेवतासु सर्वपापणिड्यु च तुल्यतामौदासीन्य भावय-
तीति । एतत्सम्बन्धेनाह—प्रशंसासस्तव्यौ सम्यग्दृष्टेरतिचार इति । एषामुक्तलक्षणानां
क्रियाऽक्रियायादिनामज्ञानिकानां च प्रशंसास्तुतिः अभिष्टव' पुण्यभाज एते सुलब्धमेभिर्जन्म
सत्त्वसन्धा' सन्मार्गदर्शननिपुणा इत्यादि', सस्तवः—तैः सहैका सवासात् परिचय' परस्पर-
लापादिजनितः । तथा हि एकत्र वासे तत्प्रक्रियाश्रयणात् तत्क्रियादर्शनाच्च असहार्थमतेरपि दृष्टि-
भेदः श्रूयते, किमुत सहार्थमतेः ? । अत एव भगवद्भिः पार्थस्थादियथाच्छन्दिकैरपि सार्धं
निपिद्धमेकत्र वचनमेकरात्रमपि सम्यग्दृष्टेरुत्तमर्गात् । तस्मादतीचारवैतो मलीमसताहेतु तत्प्र-
शंसासस्तव्यौ सम्यग्दृष्टेर्भ्रंशहेतु वा ।

भा०—(अत्राह—प्रशंसासंस्तवयो कः प्रतिविशेष इति ? । अत्रोच्यते—)

टी०—प्रसिद्धार्थेऽशादुपनातमन्वेह कश्चिदाह—प्रशंसासस्तवयोः कः प्रतिविशेष
इति ? । अत्रोच्यते—एव मन्यते “असु स्तुतौ” (पा० धा० ७२८) । प्रशंसने प्रशंसा-
स्तुतिः । “दुज् स्तुतौ” (पा० धा० १०४३) । सस्तवः सम्यक्स्तुतिरेव । अतस्तुत्यार्थत्वात्
प्रशयति—कः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते—

भा०—ज्ञानदर्शनगुणप्ररूपोद्भावन भावत' प्रशंसा । सस्तवस्तु सोपधं
निरुपध च भूतगुणवचनमिति ॥ १८ ॥

टी०—ज्ञानेत्यादि । ज्ञानम्—जागम ॥ १८ ॥

सूत्रम्—व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ ७-१९ ॥

भा०—व्रतेषु पञ्चसु शीलेषु च सप्तसु पञ्च पञ्चानीचारा भवन्ति । यथा-
क्रममिति ऊर्ध्वं वक्ष्याम' ॥ १९ ॥

टी०—व्रतेष्वित्यादि सामान्येनापि व्रताभिधाने सामर्थ्यादगारिणो यानि व्रतानि
तेषु निपयभूतेषु । पञ्चस्वित्यन्यूनानतिरिक्तेषु शीलेषु च न सस्त्विति । चशब्दः समुच्चा-
यक' । सप्तैव शीलानि तेषु च । पञ्च पञ्चेति नियमवचनम् । प्रतिव्रत प्रतिशील पञ्चातिचारा
भवन्ति, न चत्वारः पञ्च वा । अतिचारपरिगणन च सुखपरिहारार्थम् । यथाक्रममिति व्यक्ति-
करनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा मन्धनघादय' स्थूलसृषान्नादिनिवृत्तेरप्यतीचारा' स्युः । एवमितरेऽपि
व्यतिकरेण प्राप्तुम् । ऊर्ध्वं वक्ष्याम' इति नियमप्रदर्शनं यदुपरिष्ठादतीचारजातमभिधास्या-
मस्तदुक्तेषु व्रतादिषु यथाक्रममिति ॥ १९ ॥

भा०—तद्यथा—

१ यत्रुधिज्ञानगतांशय पागे घ पुस्तक एव । २ 'भूताभूतगुण' इति च-शाठ ।

३ अत्र सूत्र-भाष्य-पाठो नीलनन्यत कनमस्यामपि प्रश्याम्, इदमवतरण तु घ पुस्तकाधारेण कृत्त मया ।

टी०—तत्रथेत्यनेन सम्प्रन्धमाचष्टे । यथा तदेतदतिचाराजत क्रमेण त्रतादिषु सम्प्रन्ध्यते
संप्रति तथोच्यते । प्राक् तावत् स्थूलप्राणातिपातव्रतमुक्त तस्यामी पञ्चातिचारा भवन्तीति
निर्दिशति—

स्थूलप्राणातिपातविर
मणत्रतस्यातीचारा
पञ्च

सूत्रम्—बन्ध-वध-च्छविच्छेदाऽतिभारारोपणा-
ऽन्नपाननिरोधाः ॥ ७-२० ॥

टी०—तत्र बन्धनं बन्धः—सयमन रज्जुदामकादिभिः, हनन वधः—ताडनं कशादि-
भिः, छविः—शरीर त्वग् वा तच्छेदः—पाटनं द्विधाकरणं, भरण भार—पूरणं अतीव—नाड
सुष्ठु भारोऽतिभारस्तस्यारोपण—स्कन्धपृष्ठादिस्थापनमतिभारारोपणम्, अन्नं अशनादि,
पानं पेयमुदकादि तयोरदानं निरोधः । सर्व एव कृतद्वन्द्वा निर्दिष्टाः स्थूलप्राणातिपात-
विरतेरतीचाराः ॥

भा०—त्रसस्थावराणा जीवाना बन्धवधौ त्वच्छेदः काष्ठादीनां पुरुषह-
स्त्यश्वगोमहिषादीना चातिभारारोपणं तेषामेव चान्नपाननिरोधः अहिस्तात्र-
तस्यातिचारा भवन्ति ॥ २० ॥

टी०—त्रसस्थावराणामित्यादि । त्रस्यन्तीति त्रसाः—द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाः ।
तिष्ठन्तीति स्वावरा—स्नानशीला वृक्षादयो यथासम्भवमाषोज्याः । द्रव्यभावप्राणैरजीवन्
जीवन्ति जीविष्यन्ति चेति जीवाः तेषां त्रसस्थावराणां जीवानां बन्धवधौ, तत्र
बन्धः शङ्खपिपीलिकादीनामपि सम्भवति । स च प्रायो निष्प्रयोजन इति नानुष्ठेयोऽणु-
व्रतिना, उत्सर्गतो गृहिणा तादृशान्येव द्विपदचतुष्पदादीनि परिग्राह्याणि यान्यवद्धान्येवाऽऽ-
सते, असम्भवात् तादृशान्यत्र बन्धः सप्रयोजनः सोऽपि सापेक्षः, दयावता नातिगाढमूढ-
ग्रन्थिः कार्यो दुर्निनीतपुत्रकटासीदाससेवकादीना गोमहिषीतुरगकरिकरभादीना वा । वधोऽप्ये-
वमेव द्विपदादिविषयो विकल्प्यः । प्राक् तावद् भीतपरिपत्तेनेव भवितव्यमगारिणा । समुत्प-
न्नप्रयोजनस्तु सापेक्षो निर्दयप्रहारान् परिहरन् कशादिभिर्दयोऽपेक्षया कर्णजलनचपेटादि-
भिश्च साधयेत् । तथा निष्प्रयोजनः उत्रिच्छेदः परिहार्य एव, तदाह—त्वच्छेदः काष्ठादीना-
मिति । काष्ठश्चन्देन वृक्षपरिग्रहः, वृक्ष आदिरेपामिति, जादिग्रहणाद् भूमितेजःकरकद्विपदचतु-
ष्पदपरिग्रहः । सप्रयोजनस्तु सापेक्षः कर्णपाटनाङ्गनाडिरङ्गुलिसदशकश्रवणनासिकाच्छेदो
वा मनाग् भयजननाय तस्करादीनामिति । पुरुषेत्यादि । पुरुषादयः कृतद्वन्द्वाः । आदि-
ग्रहणात् खरकरभमेपच्छागपरिग्रहः । यथासम्भव वा, एपामतिभारारोपणमतिचारः, उत्सर्गतो

१ 'चारक्रमेण' इति ड-पाठः । २ 'व्युत्सर्ग' इति ग पाठः । ३ 'सापेक्षात्' इति ड-पाठ
४ 'क्षयोपेक्षया' इति ड-पाठ ।

भाटकशकटाद्याजीव' परित्याज्य एवान्यस्मादृते जीवनोपायाद्, बलीवर्दादीना यथोचितभारा-
दपि किञ्चिन्मूनभारारोपणं तृणपानीयाभ्यवहारोऽत्युष्णवेलाया च परिमोक्षणम् । द्विपदानि
तु य भारमात्मनोत्क्षेप्तुमत्रतारयितु च शक्नुवन्त्येकेशेन तावत् आरोपेणापदेशः । तेषामेव
चाक्षपाननिरोध इति पञ्चमोऽतिचार' । तेषामिति द्विपदचतुष्पदानामक्षपाननिरोधोऽप्रयोज-
न' परिहरणीय एव । सप्रयोजनं तु सापेक्षं कुर्यात् । दुर्विनीतानामपत्यादीनां मन्दतीक्ष्णाशयाना
मुदन्वतां ज्वराद्यभिभूतानां चाक्षपानं निरुणद्धि । स्वभोजनवेलायां तु ज्वरितादेरन्यान् नियमत
एव तावद् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीतेत्युपदेशः । अर्हिसाप्रतस्यातिचारा भवन्तीत्यव्यति-
करं दर्शयति । समाप्तोऽणुप्रती सर्वमेव बन्धादि प्रदर्शितमनुकम्पया जहदवश्यभाविनि
प्रयोजनेऽनुतिष्ठन्नातिचरति स्थूलां प्राणातिपातविरतिमिति ॥ २० ॥

स्थूलमृपावादाविरतेरतिचाराभिधित्सयेदमाह—

स्थूलमृपावादाविरम
णमत्तस्यातीचाप पञ्च

सूत्रम्—मिथ्योपदेश-रहस्याभ्याख्यान-कूटलेख-
क्रिया-न्यासापहार-साकारमन्त्रभेदाः ॥ ७-२१ ॥

टी०—मिथ्योपदेशः—अमदुपदेशः परेणान्यस्यातिसंनधानं स्वयं वाऽतिसन्धानमन्य-
स्येति । रहः—एकान्तस्त्रयं भव रहस्यं रहस्येनाभ्याख्यानम्—अभिज्ञमनमसदध्यारोपणं रहस्या-
भ्याख्यानम् । कूट—असद्भूतं लिख्यत इति लेख' करणं क्रिया कूटलेखक्रिया अन्यमुद्राक्ष-
रनिम्नस्वरूपलेखकरणमिति । न्यस्यते—निक्षिप्यत इति न्यासः रूपकाद्यर्पणं तस्यापहार'—
अपलाप, योऽत्र द्रव्यापहारः परस्वस्वीकरणलक्षणः स न प्रिवक्षितः, तस्यादत्तादानप्रियत्वात्,
यत् तत्र वचनमपलापकं येन करणभूतेन न्यासोऽपहियते—अपलप्यते तद् वचनं न्यासाप-
हार' । आकारोऽङ्गुलिहस्तभ्रूनेत्रक्रियाशिरःकम्पादिरनेकरूपः परशरीरवर्ती, तेन तादृशा
आकारेण सहाविनाभूतो यो मन्त्रो—गूढः पराभिप्रायस्तमुपलभ्य सहाहार मन्त्रमसूययाऽऽवि-
ष्करोत्येव साकारमन्त्रभेदः प्रकाशनम् । मिथ्योपदेशादयः कृतद्वन्द्वाः पञ्चातिचाराः स्थूला-
नृतविरतेरिति ।

सम्प्रति भाष्यमनुस्रियते—

भा०—एते पञ्च मिथ्योपदेशादयः सत्पवचनस्यातिचारा भवन्ति । तत्र
मिथ्योपदेशो नाम प्रमत्तवचनमयथार्थवचनोपदेशो विवादेऽतिसन्धानोपदेश
इत्येवमादिः ॥

१ 'पणादेश' इति ङ पाठ ।

२ 'मतीक्षण' इति ट पाठ ।

३ 'मौदन्यता' इति ङ पाठः

४ 'सन्धापन' इति ङ पाठ ।

५ 'मिशमनमध्यारोपण' इति ङ पाठ ।

टी०—एते पञ्चेत्यादि । एत इति सूत्रोक्ताः पञ्चैति पञ्चैव, मिथ्योपदेशादय इति नामग्राहमाद्ये । स्थूलमृषापरित्यागे न असत्य वक्तव्यमित्यत्र सत्यवचनस्यातिचारा भवन्ति । तत्र मिथ्येत्यादिषु पञ्चस्वतीचारेषु मिथ्योपदेशस्तावत् । नामशब्दः क्रमावद्योतकः । प्रभक्तस्य वचनं परपीडाजननम्—वाहान्तां सरोष्ट्राः हन्यन्ता दस्यव इति, यथा अर्थः स्थितस्तथा वचनोपदेशः साधुः, तद्विपरीतस्त्वयथार्थवचनोपदेशः यथा परेण पृष्टः सन्देहापन्नेन तथोपदेश इति । विवादेष्वित्यादि । विवादः—कलहः तत्रान्यत्रान्यतरस्यातिसन्धानोपाय-मुपदिशति, अतिसन्धानं—छलनम् । आदिशब्दात् फाणितकद्वूतग्रहणम् । एवमादिः—एव-प्रकारः सर्व एव मिथ्योपदेशोऽवसेयः ॥

भा०—रहस्याभ्याख्यानां नाम स्त्रीपुंसयोः परस्परेणान्यस्य वा रागसंयुक्तं हास्यक्रीडासङ्गादिभिः रहस्येनाभिर्शासनम् ॥

टी०—रहस्येत्यादि । रहस्येन कर्मणाऽभ्याख्यानां स्त्रीपुंसयोः परस्परेणेति प्रतारणद्वारेण—यदि वृद्धा स्त्री ततस्तस्यै कथयति—अयं तत्र भर्ता कुमारो भक्तिप्रभक्तः, अथ तरुणी तत एवमाह—अयं ते भर्ता श्रौढचेष्टिताया मध्यमवयसि योपिति प्रसक्तस्तथाऽयं सारकामो मृदुकाम इति वा परिहसति । तथा स्त्रियमभ्याख्याति भर्तुः पुरः—पत्नी ते गर्हयत्येवमयं मा रहसि कामगर्दभः खलीकरोतीत्यादि । अन्यस्य चेति । दम्पतीव्यतिरिक्तस्य वैकैरस्य पुंसः स्त्रिया वा तत्कालयोग्यम् । रागसंयुक्तमिति दम्पत्योरन्यस्य वा येन रागः—प्रहर्ष उत्पद्यते तेन तादृशा रहस्येनानेकप्रकारेण कर्मणाऽभिर्शासनमिति । हास्येत्यादि । अभ्याख्याताऽपि परिहासक्रीडानुबन्धात् तादृश भाषते, नामिनिवेशेन । हास्यं—परिहासः सैव क्रीडा, आसक्तिः आसङ्गः—अनुबन्धः । आदिशब्दः प्रकारवचनः । हास्यक्रीडाप्रकारैः, अथवा हास्यप्रकारैः क्रीडाप्रकारैरेवेति पृथगभिसम्बन्धः ॥

भा०—कूटलेखक्रिया लोकोपप्रतीतिता ॥ न्यासापहारो विस्मरणकृतपरनिक्षेपग्रहणम् ॥ साकारमन्त्रभेदः पैशुन्यं शुद्धमन्त्रभेदश्च ॥ २१ ॥

टी०—कूटलेखक्रिया लोकोपप्रतीतितेति अत्यन्तप्रसिद्धा मुञ्जाना, मुद्राक्षरादिविन्वाप्तः कूटलेख इति । अप्रापि यत् तद् भूर्जेत्वगादिन्यस्तं च वचनं तत् कूटलेखक्रियाशब्देनोच्यते इति सत्यव्रतातिचारः । न्यासापहार इत्यादि । गोपायनाय स्वद्रव्यार्पणमन्यस्य न्यासः तस्यापहारः—अपलायः मुक्तिवचनेन । एतदेव स्पष्टयति—विस्मरणकृतपरनिक्षेपग्रहणं विस्मरणेन कृत परनिक्षेपस्य ग्रहणम्—येन निक्षिप्तानि पञ्च शतानि, शतसङ्ख्या विस्मृता, सा च,

१ 'द्योतनाय' इति ड-पाठ । २ 'लोके प्रतीतिता' इति घ-ना-पाठ । ३ 'भेदैः' इति ग-पाठ । ४ 'भेदेव' इति ग-पाठ ।

अधुना निक्षेपमार्गेणाकाले ब्रवीति—न मुष्टु स्मरामि किं चत्वारि शतान्यर्पितानि तत्र तदा अथ पञ्च शतानीति ? । यदर्पितं तद् देहीति, निक्षेपकस्य गोपायिता प्रत्याह—चत्वार्येवेति । एव परेण निक्षेपस्य पगविस्मरणकृतस्य शतस्य ग्रहणं येन करणतामापन्नेन क्रियते स सत्य-
व्रतातिचार इति । साकारमन्त्रभेद इति । आकारं शरीरायणसमजायिनी क्रियाऽन्तर्गता कृतसूचिका तेन विशिष्टेनारूपेण महाविनाभूतो योऽभिप्रायः स साकारमन्त्रस्तस्य भेदः—प्रकाशनम् । एतदुक्तं भवति—अनधिकृतसन्निर्यां चेटाविशेषैः म्वाकृतप्रकाशनमाकारः । तमेव स्पष्ट-
तरमुदाहरति—पैशुन्यं शुद्धमन्त्रभेदश्चेति । प्रीतिं शून्यतीति पिशुनस्तद्भाजः पैशुन्यम्, द्वयोः प्रीतौ सत्यामेकस्याकारैरुपलभ्यामिप्रायमितरस्य तथा कथयति यथा प्रीतिः प्रणश्यतीति । शुद्ध-गृहनीयं न सर्वस्मै यत् कथनीयम् । मन्त्रेण मन्त्रो-गुप्तभाषणं राजादिकार्यमन्त्रव-
स्तस्य भेदः—प्रख्यापनम् । एवमेतत् सत्यव्रतमप्यस्तातिचार सम्यगनुपालनीयमिति ॥२१॥

स्थूलादत्तादानविरतेरप्यमी पञ्चातिचाराः परिहार्याः—

स्थूलादत्तादानविरत
णव्रतस्यातिचारा पञ्च

सूत्रम्—स्तेनप्रयोग तदाहतादान-विरुद्धराज्यातिक्रम-
हीनाधिकमानोन्मान-प्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ ७-२२ ॥

टी०—स्तेनाः—चौरास्तान् प्रयुक्ते—हरत यूय इति हरणक्रियार्थां प्रेरणमभ्यनुज्ञान वा प्रयोगः, अथवा परस्वादानोपकरणानि कर्तरीधर्षरकादीनि । तदाहतादानमिति तच्छब्देन स्तेनपरामर्शः तैराहृतम्—आनीत कनकपद्मादि तस्यादान-ग्रहणं (अल्प)मूल्येनै मुधिकया वा । विरुद्धराज्यातिक्रम इति । विरुद्धयोर्नुपयोः राज्य तस्यातिक्रमः—अतिलङ्घनमाक्रम-
णम्, अन्यतरराज्यनिवासिन इतरस्य राज्य प्रविशन्तीतरराज्यनिवासिनो वाऽन्यतरराज्यमभिग-
च्छन्तीति विरुद्धराज्यातिक्रमः । स चानेकप्रत्यवायः । हीनाधिकमानोन्मानमिति । हीन-
न्यून अधिक—अतिरिक्त मान उन्मानं वा । तत्र मान—कुडगादि । उन्मान—तुलादि । हीन मान-
न्यूनमान वा अन्यदानकाले करोति । स्वयं पुनर्गृह्णन्नधिक करोति । प्रतिरूपकव्यवहार इति । प्रतिरूपक—तादृशः तस्य विविधमवहरण व्यवहारः—प्रक्षेपः प्रतिरूपकप्रक्षेप इति-
यावत् । यद् यत्र घटते व्रीह्यादि तैलादिषु पौलञ्जिवसादि तत् तत्र प्रक्षिप्य विक्रीणीत इति । स्तेनप्रयोगादयः कृतद्वन्द्वाः पञ्चास्तेयाणुव्रतस्यातिचारा बोद्धव्याः ॥

सम्प्रति भाष्यमनुस्रियते—

भा०—एते पञ्चास्तेयव्रतस्यातिचारा भवन्ति । तत्र स्तेनेषु हिरण्यादि प्रयोगः ॥ स्तेनैराहृतव्रतस्य मुखा ऋषेण वा ग्रहणं तदाहतादानम् ॥

१ 'भागणशाले' इति ङ-पाठ । २ 'कृ-सूचिका' इति ङ-पाठ । ३ 'अथयाकृतसन्निर्यां चेटाविशेष' इति ङ-पाठ । ४ 'नाधिकया' इति ङ-पाठ । ५ 'पलनादि' 'पलञ्ज्यादि' इति पाठः । ६ 'हनस्य द्रव्यस्य' इति घ-पाठः ।

टी०—एते इत्यादि गतार्थम् । तत्रेत्यादि । तत्र-तेष्वतीचारेषु । स्तेनप्रयोगस्तावद-
यम्-स्तेनेषु-तस्करेषु सम्भवति हिरण्याद्यर्थ प्रयोगो हिरण्यादिप्रयोगः हिरण्य रजत घटिता-
घटितरूपम् । आदिशब्दात् कनक च । धर्षरक्षा यामिर्ग्रन्थि लिप्त्वा गृह्णानीति । तथा खात्रखन-
नकादि, एवविद्यमुपकरणं नाशुप्रतिना निर्वर्तनीय न विक्रेयमिति । स्तेनैरि-यादि । तस्करो-
पनीतस्य द्रव्यस्य रजतादेर्मुद्या-विना मूल्येन क्रयेण वा मूल्यप्रदानेन ग्रहणं तदाहतादानं
अनेकप्रत्यवायमिति परिहार्यम् ॥

भा०—विरुद्धराज्यातिक्रमश्चास्तेयव्रतस्यातिचारः । विरुद्धे हि राज्ये सर्व-
मेव स्तेययुक्तमादानं भवति ॥ हीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहारः ।

टी०—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धराज्यातिक्रमः । अतिक्रमो-व्यवस्योल्लङ्घनम् ।
व्यवस्था च परस्परविरुद्धराज्यकृतम् । चशब्दः समुच्चायकः । एष चास्तेयव्रतस्यातिचारः ।
विरुद्धे हीत्यादि । यस्माद् विरुद्धे राज्ये सर्वमादानं-ग्रहणं तुगकाष्ठादेरपि स्तेययुक्तं-
चौगत्या सम्बद्धं भवति । तस्माद् विरुद्धराज्यातिक्रमो न कार्यः ॥ हीनाधिकेत्यादि ।
समस्यातिचारद्वयं निर्दिष्टं भाष्यकारेण व्यवहारमन्वन्वनाथं, हीनमानव्यवहारोऽधिक-
मानव्यवहारः हीनोन्मानव्यवहारोऽधिकोन्मानव्यवहारश्चेति । एतदेव विवृणोति—

भा०—वृद्धतुलावृद्धमानवञ्चनादियुक्तः क्रयो विक्रयो वृद्धिप्रयोगश्च ।

टी०—वृद्धतुलेत्यादि । प्रसिद्धवृद्धादिद्विक्ता अहृद्धतुला । ततोऽप्या वृद्धतुला । एवं
मानमापि, आभ्या वृद्धतुलावृद्धमानाभ्यां वञ्चनं-दम्भनं उल्लन, आदिशब्दाद् वञ्चनकार्य-
क्रियाग्रहणं तथैवस्तद्युक्तः मन्वद्वः रूपद्वयः । क्रयो-ग्रहणं विक्रयो-मूल्येन दानं, सर्वमे-
तन्न कार्यम् । वृद्धिप्रयोगश्चेति हीनाधिकव्यवहारः, सामान्यवृद्धिप्रयोगोपन्यासः । स्वरू-
पकादि वृद्ध्याऽन्यस्य ददाति, सा च वृद्धिरन्यास्या न्याय्या च । तत्रान्यास्या परिहरणीया दृश्यै-
कादशकप्रभृतिः । यद्यप्युभयस्य सा क्रियते तथाप्यतिवृष्णाभिभूत इत्यपेक्षते लोकेन ।
न्याय्या नूतन(तूना सा ?) आदेयेति ॥

भा०—प्रतिरूपकव्यवहारो नाम सुवर्णरूप्यादीनां द्रव्याणां प्रतिरूपक-
क्रिया व्याजीकरणानि चेत्येते पश्चास्तेयव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २२ ॥

टी०—प्रतिरूपेत्यादि । नामशब्दः स्वरूपार्थः । प्रतिरूपकव्यवहारस्वरूपमिति ।
सुवर्णस्य प्रतिरूपक्रिया यादृक् सुवर्णं तादृशमेवापटव्यं वर्णगंगादिगुणयुक्तं निष्पादयति
प्रयोगनिशेधात् । तथा रूप्यं-रजत कतिपयविवसस्यातीति । आदिशब्दात् तत्र घृत क्षीर दधि-

१ 'घटितस्य' इति ग-पाठ । २ 'हृद्धि' इति ट-पाठ । ३ 'मानप्रदा' इति ट-पाठ ।
४-५ 'मुल्या' इति ग-पाठ । ६ 'मूल्यं तत्र' इति च-पाठ । ७ 'अतिवृष्णा' इति क-ग-पाठ ।

तत्र ताम्र-कांस्यादिपरिग्रहः । व्याजीकरणानि चेति । व्याजीकरणमपहृतानामन्यैर्गवादीनां
मृगङ्गागामशिवकालिङ्गीफलस्वेदितानि गृह्णाण्यधोमुखानि प्रगुणानि तिर्थे कलितानि वा
यथास्मिन् शक्यन्ते कर्तुं यथाऽन्यत्वमिदं प्रतिपद्यन्ते गवादयः । तथा कृतेषु मृद्देशु न
सुखेनावधार्यन्तेऽन्यहस्ते वा विहीयन्त इति व्यानः । छत्राच्छत्ररूपाणां छत्ररूपत्वापादनं
व्याजीकरणम् । एवमेते पश्चास्तेयव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २२ ॥

चतुर्थानुव्रतस्यातिचाराभिधित्मयेदमुच्यते—

स्थूलमैधुनविरमण
प्रतस्थ पञ्चातिचारा

सूत्रम्—परविवाहकरणे-त्वरपरिगृहीता-ऽपरिगृहीता-
गमनाऽनङ्गक्रीडा-तीव्रकामाभिनिवेशाः ॥७-२३॥

टी०—एते पञ्च व्रतव्रतस्यातिचाराः कृतङ्गद्वा निर्दिष्टाः । परविवाहकरणं,
इत्वरपरिगृहीतागमनं, अपरिगृहीतागमनं, अनङ्गक्रीडा, तीव्रकामाभिनिवेशश्चेति । तत्र
परविवाहकरणमिति । स्वापत्यस्यागारिणोऽप्रयत्नयैव विवाहः कार्यः, परविवाहकरणात्
तु निवर्तते । गृहस्थ-व द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामत्र व्रतव्रतं स्वदारमन्तोपप्रतिपत्त्या परपरि
गृहीतदारानभिगमनेन वा । स्वदारसेवनमेव प्रथमोऽभ्युपैति, शेषात् निवर्तते । द्वितीयस्तु
परपरिगृहीतदारसेवनात् निवर्तते, न स्वदारेभ्यो न वा अपरिगृहीतवेश्यादिभ्यः । तयोश्च
यथासम्भ्रमतिचारा स्वमतानुसारेणाभ्युद्धाः । तत्र स्वापत्यव्यतिरिक्तमन्यापत्य पर-
शन्देनोच्यते तस्य विवाहकरण-विवाहक्रिया, कन्याकूललिप्पया वा स्नेहसम्बन्धेन वा ।
इत्वरपरिगृहीतागमनम् । प्रतिपुत्र्यगमनशीला इत्तरा-वेश्याऽनेकपुरुषगामिनी भवति ।
तस्यै च यदाऽयेन कञ्चित् कालमभिगृह्य भाटी दत्ता भवति तावन्तं कालं अगम्याऽसौ निवृत्त-
परदारस्य भवति । इत्तरा चासौ परिगृहीता चेति इत्वरपरिगृहीता । गमनम्—अभिगमो-
मैधुनासेवनम् । अथवा इत्वर स्तोत्रमप्युच्यते । इत्वर-स्तोत्रमल्प परिगृहीता इत्वरपरिगृहीता,
अकृतलक्षणस्तत्पुरुषो मपूरव्यसकादौ क्षेप्यः । अथवा इत्वरकाल परिगृहीता । शाकपार्थिवा-
दित्वात् समाम् । काल(शब्द)लोपश्च । अपरिगृहीतागमनम् । वेश्या स्वैरिणी प्रोषितमर्द-
कादिरनाथा अपरिगृहीता तदभिगममाचरतः स्वदारस-तुष्टस्यातिचाराः, न तु निवृत्तपरदा-
रस्य । अनङ्ग-कामः कर्मोदयात् पुंसः स्त्रीनपुमकपुरुषासेवनेच्छा इत्तकर्मादीच्छा वा योषि-
तोऽपि योरिन्नपुमकपुरुषासेवनेच्छा इत्तकर्मादीच्छा वा नपुमकस्थापि नपुंसकपुरुष-
स्त्रीसेवनेच्छा इत्तकर्मादीच्छा या स एवविधोऽभिलाषोऽभिप्रायो मोहोदयाद्भूत्वा काम
उच्यते, नान्यं कश्चित् कामं । तेन तत्तत्क्रीडा-रमणमनङ्गक्रीडा आहार्यं । काष्ठपुस्तकलमृ-
त्तिकाचर्मादिघटितप्रजननैः, कृतकृत्योऽपि च स्वलिङ्गेन भूपो मृदनात्थेवावाच्यप्रदेश योषि
षां तथा केशकृपणप्रहारदानदन्तनखकदर्थनाप्रकारैर्मोहनीयकर्मणश्चात् किल क्रीडति, तथा-

१ तत्रान्यं ' इति च-पाठ । २ 'करणमेत्वर' इति क ख ग-पाठ । ३ 'तत्र क्रीडा' इति ङ-पाठ ।

४ 'कृतात्थेव' इति ङ-पाठ । ५ 'कनोवेशात्' इति ङ-पाठ ।

प्रकारा कामसेवा सर्वेषामनङ्गक्रीडा प्रलयति रागे प्रसूयते । समाचरतश्चैवमवैषेण क्रिष्टचित्तस्य कियत् फलम् ? , तात्कालिकी छिदा व्याधेस्तावटेऽप फलं, इतरस्य च मार्गे गर्जुना सेरमानस्येति, नानङ्गक्रीडया कश्चिद् गुणोऽतिरिक्तो लक्ष्यन इति उभयोरुभयमत्रिचार इति । तीव्रकामाभिनिवेश इति । तीव्र-प्रकर्षप्राप्तः कामेऽभिनिवेशस्तीव्रकामाभिनिवेशस्तावत् पर्यन्तचित्तता परित्यक्तान्यसकलव्यापारस्य तदध्यवसायिता मुंसपोपोपस्य कक्षान्तरेष्ववितृप्ततया प्रक्षिप्य निङ्गमास्ते मृत इव महतीं वेलां निथलथाटकैर इव मुद्गुद्गुद्गुत्तकायामारोहति योपिति, वाजीकरणानि चौपयुक्ते जातकलमलकः । अनेन सस्वीपघप्रयोगेण गजप्रसेकी तुरङ्गावमदीं च भवति

सूत्रपाठः पुरुष इत्ययमप्युभयोरतीचार इति । एते पञ्च ब्रह्मव्रतस्यातीचारा भवन्तीति । परामर्शः अन्ये पठन्ति सूत्रम्—“परविवाहकरणे त्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्ग-

क्रीडातीव्रकामाभिनिवेश” इति । तत्र न मुद्गुत्तकामहे इत्वरिकापरिगृहीतागमनमिति । यद्वि कर्मधारयस्ततः पुनस्ततः । अध्याममामस्ततः सम्प्रत्योऽपि दुर्घटः । न चान्यः प्रकारः ममस्ति । अन्ये त्वन्यया पदानि वदन्ति । परविवाहकरणं इत्वरिकागमनं परिगृहीताऽपरिगृहीतागमनं अनङ्गक्रीडा तीव्रकामाभिनिवेश इति त एववादिन इत्वरिका व्याचक्षते । कृत्स्नतसक्रीर्णयोपिदित्तरिका । तद्यथा—उन्मत्ता रघिरा अन्वा भूँकिरा गाला दीक्षितेत्यादिका । एतदभिगमात् किल राजभण्डोकाकीर्तिप्रत्यवापसम्भवः । परिगृहीता किल प्रोपितमर्तुकेति सर्वमिदमननुपाति व्याख्यानमित्यपर्युक्तम् ॥

भा०—परविवाहकरणं इत्वरपरिगृहीतागमनं अपरिगृहीतागमनं अनङ्गक्रीडा तीव्रकामाभिनिवेश इत्येते पञ्च ब्रह्मव्रतस्यानिचारा भवन्ति ॥ २३ ॥

टी०—गतार्थमेवेति ॥ २३ ॥

इच्छापरिमाणत्रताविचारव्याचिद्यामवेदमाह—

सूत्रपरिग्रहपरिमाण
मत्रस्य पञ्चार्ताचार्य

सूत्रम्—क्षेत्रवास्तु-हिरण्यसुवर्ण-धनधान्य-दासीदास-
कुप्य-प्रमाणातिक्रमाः ॥ ७-२४ ॥

टी०—क्षेत्रवास्तादीनां कृप्यान्वानां कृतद्वन्द्वानां प्रमाणानि प्राक् संकल्प्य यानि विशिष्टकाळावधिकानि गृहीतानि तेषामुल्लङ्घनम्—अतिक्रमः, प्रमाणातिक्रम इति प्रत्येकमभिमन्वय माप्यहद् दर्शयति—

१ 'द्वन्द्वानां' इति ट-पाठ, 'पर्यन्तचित्तता' इति तु क-ग-पाठ । २ 'मुखाय स्वकक्षान्तरे । इति ट-पाठ । ३ 'निथल' इति च-पाठ । ४ 'वाकिरा' इति ट-पाठ, 'अस्ताकिरा' इति तु च-पाठ । ५ 'रघिरा' इति च-पाठ । ६ 'रघिरा' इति क-ग-पाठ । ७ 'वाजीकरणानि' इति ग-पाठ ।

भा०—क्षेत्रवास्तुप्रमाणातिक्रमः हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्रमः धनधान्य-
प्रमाणातिक्रमः दासीदासप्रमाणातिक्रमः कुप्पप्रमाणातिक्रमः इत्येते पञ्च
इच्छापरिमाणव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २४ ॥

टी०—क्षेत्रवास्तुप्रमाणातिक्रम इत्यादि । तत्र क्षेत्रं सस्योत्पत्तिभूमि* । तत्र सेतुकेतुमे-
दाद् द्विविधम् । तत्र सेतुक्षेत्रं अरघट्टादिसेक्यम् । मेघाकाशपतितोदकनिष्पाद्य-
क्षेत्रवास्तुभेदा सस्य केतुक्षेत्रम् । वास्तु अगार गृहमुच्यते । तदपि विविधं स्यात् भूमिगृहकादि,
उच्छिद्रत् प्रासादादि, सातोच्छिद्रत् भूमिगृहस्योपरि प्रासादादिसन्निवेश*, तेषां क्षेत्रवास्तुनां प्रमाण
प्रत्याख्यानकालेऽभिगृहीतम्—एतान्ति क्षेत्राणि वास्तूनि च विहाय शेषस्य प्रत्याख्यानं याव-
द्यतुर्मासां सवत्सर यावन्नीच वा । अथधिकृतकालाभ्यन्तरे सरुत्पितप्रमाणातिरेकक्षेत्रवास्तुग्रहण
इच्छापरिमाणव्रतातिचारः । हिरण्य रजत घटितमघटित वाऽनेकप्रकार पात्र्यादिकम् । तथा
सुवर्णमपि । एतद्ग्रहणाचेन्द्रनीलमरुताद्युपलक्षणपरिग्रहः । सर्वेषामभिगृहीतप्रमाणातिक्रमेऽ
तिचारः । धन गो महिष्य ऽनाविका-करभ तुरग करिप्रभृतिचतुष्पदपरिग्रहः । धान्य व्रीहि-
कोद्रव मुद्ग माष तिल गोधूम-यजप्रभृति सर्वमगारिणा परिमितं ग्राह्य, उपरि प्रमाणाद् ग्रहणमति-
चारः । दासीदासाः कर्मकराः उपरिधिका वा परिणयनादिविधिना स्वीकृता वा पत्नीत्यादि-
सकलद्विपदाभिगृहीतपरिमाणातिक्रमोऽस्तीति चारः । ततश्च हस मयूर कुर्कुट-सारिकादीना च प्रमा-
णातिक्रमेऽतिचार । कुप्प कांस्य लोह-ताम्र सीसक-रुपु मुद्गण्डक-रुत्वचिसार-विकारोदन्ति-
का रोदन्तिका-काष्ठ-कुण्डक-पारी-मञ्जक-मञ्जिकादिप्रमाणातिरेकग्रहणमतिचार इति । एवमेते
इच्छापरिमाणव्रतस्यातिचाराः पञ्च भवन्तीति ॥ २४ ॥

एवमशुभ्रतातिचारानभिधाय सम्प्रति दिगादित्रताना क्रमेणातिचारानभिधातुमिच्छ-
न्नाह । तत्र दिग्ब्रतस्य तावत्—

दिग्ब्रतस्य पञ्चाती
चारा

सूत्रम्—ऊर्ध्वधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धि-
स्मृत्यन्तर्धानानि ॥ ७-२५ ॥

भा०—ऊर्ध्वव्यतिक्रम* अधोव्यतिक्रमः तिर्यग्व्यतिक्रम* क्षेत्रवृद्धिः
स्मृत्यन्तर्धानमित्येते पञ्च दिग्ब्रतस्यातिचारा भवन्ति । स्मृत्यन्तर्धानं नाम
स्मृतेर्ग्रहोऽन्तर्धानमिति ॥ २५ ॥

टी०—ऊर्ध्वमधस्तिर्यक प्राग्परिगृहीतस्य परिमाणस्य व्यतिक्रम* इति । व्यतिक्रमः
प्रत्येकमभिसम्बन्धीय । क्षेत्रवृद्धि, स्मृत्यन्तर्धानं चेति । सर्वे कृतद्वन्द्वा दिग्परिमाणस्याती

१ 'दक्षराही-' इति क-ग-पाठ । २ 'पयादि' इति ग-पाठ । ३ 'कुबुक' इत्यपि पाठ । ४ 'नियम
ऊर्ध्वं स्मृते' इति ग-पाठ ।

चाराः पञ्च दिग्गतस्यातीचारा भवन्ति । ऊर्ध्वं पर्वततरुशिखारोहणादिपरिमाणम् । अधश्चाधो-
लौकिकग्रामभूमिगृहकृपादिपरिमाणम् । तिर्यगपि योजनमर्यादाभिग्रहव्यतिक्रमः । क्षेत्रवृद्धिरि-
त्येकतो योजनशतपरिमाणमभिगृहीतम्, अन्यतो दश योजनानि अभिगृहीतानि, दिशि तस्या-
मृत्पत्रे प्रयोजने योजनशतमध्यादपनीय अन्यानि दश योजनानि तत्रैव स्वबुद्ध्याऽग्रे प्रक्षिपति
सपर्ययत्येकत इति क्षेत्रवृद्धिरेषा । स्मृत्यन्तर्धानस्वरूपमाचष्टे । स्मृतेर्भ्रंशोऽन्तर्धानमिति
अविस्मृतिमूलं नियमानुष्ठानम् । स्मृतिभ्रंशे तु नियमत एव नियमभ्रंशः किं मया परिगृहीतं
कया मर्यादयेति प्रतमित्यस्मरतोऽन्तर्धानम्-अपाकरण, तिरस्करणं नियमस्येति ॥ २५ ॥

देशव्रतविरतेरतिचाराभिधानायाह—

देशात्रकाशिकव्रतस्य
पञ्चातीचारा

सूत्रम्—आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपात-
पुद्गलक्षेपाः ॥ ७—२६ ॥

भा०—द्रव्यस्थानयनं प्रेष्यप्रयोगः शब्दानुपातः रूपानुपातः पुद्गलक्षेप
इत्येते पञ्च देशव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २६ ॥

दिग्देशव्रतयोर्विशेषे टी०—दिग्गतविशेष इव देशव्रतम् । इयास्तु विशेषः—एकं यावज्जीवं
सन्तर चतुर्मासपरिमाणं वा । देशव्रतं तु प्रतिदिवसं प्रतिप्रहर
प्रतिमुहूर्तादिपरिमाणम् । अस्यातिचाराः पञ्च भवन्ति—द्रव्यस्थानयनमित्यादि । विशि-
ष्टावधिके भूप्रदेशाभिग्रहे परतो गमनामम्भवात् सतो यदन्योऽवधिकृतदेशाद् बहिर्वर्तिनः
सचिन्तादिद्रव्यस्थानयनाय प्रयुज्यते त्वयेदमानेय सन्देशकप्रदानादिनाऽऽनयनप्रयोगः ।
आनायनप्रयोगः इत्यपरे पठन्ति । बलाद् विनियोज्यः प्रेष्यप्रयोगः यत्राभिगृहीत-
प्रविचार(?)देशव्यतिक्रमभयात् प्रेष्यं प्रहिणोति त्वयाऽऽशयमेव गत्वा मम गवाधानेयं
इद वा कर्तव्यं तत्रेति प्रेष्यप्रयोगः । स्वगृहवृत्तिप्राकारादिविच्छिन्नभूप्रदेशाभिग्रहे
बहिः प्रयोजने उत्पन्ने स्वयमगमनात् वृत्तिप्रकारप्रत्यासन्नवर्ती भूत्वा अभ्युच्छ्वसितादि
शब्दकरणेन समवसतिकान् बोधयति । ते च तच्छब्दश्रवणात् तदुपकण्ठमाढौकन्त इति स
देशव्रतातिचारः । अनुपातशब्दः प्रत्येकमभिसम्प्रान्यते । शब्दमनु पततीति शब्दानुपातः ।
स एव श्रोता पुरुषः । अथवा शब्दस्थानुपतनम्—उच्चारण तादृग् येन परकीयश्रवणविवरमनुपतति
शब्दः, तथा रूपानुपातः शब्दमनुचारयन्नुत्पन्नप्रयोजनः स्वशरीररूपं परेषा दर्शयति, तद्दर्शनाच्च
तत्समीपमागच्छन्ति ते द्रष्टार इति रूपानुपातः । तथा पुद्गलप्रक्षेपातिचारः । पुद्गलाः परमा-
ण्यदयः । तत्सयोगाद् द्वयणुकादयः स्कन्वाः सूक्ष्मस्पूलभेदाः । तत्र ये वादराकारपरिणता
लोष्टेष्टकाशुष्कलादयस्तेषां क्षेपः—प्रेरणम् । कार्यार्थी हि विशिष्टदेशाभिग्रहे सति परतो गमनाभा-

१ 'पुद्गलप्रक्षेपाः' इति अ-टी-पाठः । २ 'सुद्राजा' इति अ-पाठः । ३ 'तत्र कर्तव्यमिति' इति अ-पाठः ।

वात् लोष्टादीन् परेषां प्रतिबोधनाय क्षिपति । लोष्टादिपातसमनन्तरमेव च ते तत्समीपमनुधाव-
न्तीत्येते पञ्च देशाव्रतस्यातिचारा भवन्ति यस्माद् गमनागमनननितप्राणव्यपरोपण-
परिजिहीर्षया देशान्काशिक्षत्रतमभिगृह्यतेऽगारिणः तत्र स्वयमुपमर्दः कृतोऽन्येन वा का-
रित इति न कश्चिन् फले विशेषः प्रत्युत स्वय गमने क्रियानपि गुणो लक्ष्यते । ईर्यापथविशुद्धौ
स्वयं निपुणत्वात्, परस्य च प्रमादरतो गमने (आगमने) भूतोपमर्दसम्भवादिति ॥ २६ ॥

एव प्रज्ञप्ते देशव्रतातिचारेऽनर्थदण्डविरतैरतिचाराभिधित्सयेदमुच्यते—

अनर्थदण्डविरमण
प्रतस्य पञ्चातीचारा

सूत्रम्—कन्दर्प कौत्कुच्य-मौखर्या-ऽसमीक्ष्याधिकरणो-
पभोगाधिकत्वानि ॥ ७-२७ ॥

टी०—कन्दर्पः—कामस्तद्धेतुः विशिष्टो वाक्प्रयोगः कन्दर्प उच्यते । रागोद्रेकात् ग्रहा
समिधोऽग्निष्टवाक्प्रयोगः कन्दर्प । मुखनयनोष्ठचरणभ्रूविकारपूर्वकः परिहासादिजनको भा-
ण्डानकरस्येव कायिको व्यापारः । कौत्कुच्यं कुत्सितसङ्कोचनादिक्रियायुक्तः कुत्कुचः उद्गा-
व कौत्कुच्यम्—अनेकप्रकारा भाण्डादिविडम्बनक्रिया । कुदिति कुत्साया निपातो निपाता-
नामानन्धात् । अन्ये पठन्ति कौत्कुच्यमिति तेषां कुत्सितः कुच' सकोचनादिक्रियाभारु उद्गावः
कौत्कुच्यम् । धार्ष्ट्यप्रायममभ्यासम्यद्वयहुलप्रलापित्वं मौखर्यम् । असमीक्ष्य—अनालोच्य प्र-
योजनमात्मनोऽर्थमधिकरण उचितादुपभोगादतिरेकरणमसमीक्ष्याधिकरणं मुसलदानशि-
लापुत्रकशस्त्रगोधूमपत्रकशिलाग्न्यादिदानलक्षणम् । उपभोग आत्मन' पान भोजन-चन्दन-
कुङ्कुम-कस्तुरिकाविलेपनादिः । अतिरिक्तोऽन्यार्थो दण्डोऽनर्थदण्डः केवलमेतसो हेतुः । प्रत्ये-
कमुपभोगस्तुल्य एवेत्युपभोगादधिकत्वमुपभोगाधिकत्वमिति कृतद्वन्द्वाः पञ्चाप्यनर्थदण्ड-
विरतिव्रतस्यातिचारा भवन्तीति ॥

भा०—कन्दर्प' कौत्कुच्य मौखर्यमसमीक्ष्याधिकरणमुपभोगाधिकत्वमि-
त्येते पञ्चानर्थदण्डविरतैरतिचारा भवन्ति । तत्र कन्दर्पो नाम रागसंयुक्तोऽ-
सभ्यो वाक्प्रयोग' हास्यं च । कौत्कुच्य नाम एतदेवोभयं दुष्टकायप्रचार-
संयुक्तम् ॥

टी०—कन्दर्प इत्यादि भाष्य प्रायो गतार्थम् । तत्र कन्दर्पो नामेत्यादि । तत्र-
तेषु पञ्चस्वतीचारेषु कन्दर्पस्तान्त्रु वाग्व्यापारः तत्स्वरूपकथन रागसंयुक्त इति, रागः—
कामानुपद्गी स्नेहस्तन्मम्यद्गः, समार्हः—सभ्य, न सभ्योऽसभ्य' अयुक्तो वाक्प्रयोगः
हास्यं चेति । वाचः प्रयोग—उच्चारण वाक्प्रयोग' । हास्य' हि यावदस्पष्टवर्णश्रुतिरूपमिति ।

१ 'विरसति' इति ङ-पाठ । २ 'कौत्कुच्य' इति घ-पाठ । ३ 'मण्डोऽनर्थदण्डस्येव' 'मण्डचरणस्येव' इति
पाठ । ४ 'व्रतिव्रतस्यातिचारा' इति घ-पाठ । ५ 'नाम सरागस' इति ग-पाठ । ६ 'कायप्रवीचार' इति घ-ची-
पाठ । ७ 'मोहोदमादवसष्ट' इति च-पाठ ।

कौत्कुच्यं नामेत्यादि । नामशब्दोऽलङ्कारार्थः । एतदेव च वाचो व्यापारणं हसनं चोभयं-
द्वयमपि, दुष्टकायप्रवीचारसंप्रयुक्तमिति । दुष्टः कायप्रवीचारो मोहनीयकर्मोदयसमावे-
शाद् तद्युक्त—तत्सम्बद्धमुभयमपि वाग्व्यापारोपसर्जनं कायव्यापारप्रधानं कौत्कुच्यमिति ।

भा०—मौख्यमसम्बद्धवद्बहुप्रलापित्वम् । असमीक्ष्याधिकरणं लोकप्रतीतम् ।
उपभोगाधिकत्वं चेति ॥ २७ ॥

टी०—मौख्यमित्यादि । मुखरोऽनालोचितभापी तुण्डिलः, तदेवाचष्टे—असम्बद्ध-
वद्बहुप्रलापित्वमिति । असम्बद्धमिति पूर्वापरेणाघटमानं, बहु प्रलपति तच्छीलश्च बहुप्रलापी
तद्भाषो बहुप्रलापित्वम्, यत्किञ्चिदसम्बद्धं जल्पति, न च स्वात्मनः कञ्चिदर्थं साधयतीति ।
असमीक्ष्याधिकरणं अनालोच्याधिकरणम् । असमीक्ष्य कुर्माणः, स्वात्मानं नरकादिप्राधिकरु-
रोति येन तदधिकरणं, तच्च लोकप्रतीतमिति । यन्नात्मनः कञ्चिदुपकारं करोति परप्रयो-
जनमेव केवलं साधयति तदसमीक्ष्याधिकरणं आत्मनोऽनुपयोगादिति विवेकिजनप्रतीतम् ।
उपभोगाधिकत्वं चेति । लोकरप्रतीतमेवेत्यभिसम्बध्य स्नानालङ्कारादि यानुपभुज्यते
स्वात्मनस्तावदेव पेपयतीत्यादिक्रियालक्षण उपभोगस्ततोऽन्यस्याधिभ्यमित्युपभोगाधिकत्तम्,
अनर्थदण्डविरतेः पञ्चातिचारा भवन्ति ॥ २७ ॥

अनर्थदण्डानन्तरोपदिष्टमामायिक्रमप्रसिद्धार्थमिदमुच्यते—

सामायिक्रमव्रतस्य
पञ्चातिचारा

सूत्रम्—योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनु-
पस्थापनानि ॥ ७-२८ ॥

भा०—कायदुष्प्रणिधानं वाग्दुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानं अनादरः स्मृत्य
नुपस्थापनं इत्येते पञ्च सामायिक्रमव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २८ ॥

टी०—युज्यन्त इति योगाः—कायादयः । प्रणिधानं प्रयोगः । दुष्ट प्रणिधानं दुष्प्रणिधानम् ।
दुष्प्रणिधानशब्दस्य च प्रत्येकमभिसम्बन्धं दर्शयति—कायदुष्प्रणिधानमिति । शरीरायवाः
पाणिपादादयस्तेपामनिभृततापस्थापनं कायदुष्प्रणिधानम् । वर्णसंस्काराभावार्थान्नगमचा-
पल्यानि वाक्क्रिया वाग्दुष्प्रणिधानम् । क्रोधलोभाभिद्रोहाभिमानेर्ष्यादिकार्यव्यामङ्गजात-
सम्भ्रमो दुष्प्रणिघते मन इति मनोदुष्प्रणिधानम् । अनादरोऽनुत्साहः, प्रतिनियतायां वेला-
यामकरणं सामायिक्रमस्य, यथाकथञ्चित् प्रवृत्तिरनादरः—अनैकाग्र्य, स्मृत्यनुपस्थापनमुद्भ्रा-
न्तचिन्ता, स्मृतेरनुपस्थापनं स्मृत्यभावः । किंविपयायाः स्मृतेः? सामायिक्रमव्रतात् तद्विप-
याया इति । सामायिक्रमया कर्तव्यं न कर्तव्यमिति वा कृतं न कृतमिति वा स्मृतिभ्रशः । स्मृति-
मूलत्वाच्च मोक्षसाधनानुष्ठानस्येति, एते पञ्च सामायिक्रमव्रतस्यातिचारा भवन्तीति ॥ २८ ॥

१ 'भवन्तीति' इति च-आठ ।

२ 'मनोदुष्प्रणिधानं वाग्दुष्प्रणिधानं' इति क-आठ ।

कथिताः सामायिकातिचारास्तत्त्वमीपोदेशमात्रः एतु पौषधोपवासस्य केशतिचारा
इत्याह—

पौषधोपवासव्रतस्य
पञ्चातीचाराः सूत्रम्—अप्रत्यवेक्षिताप्रमाजितोत्सर्गादाननिक्षेपस-
स्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥७-२९॥

भा०—अप्रत्यवेक्षिताप्रमाजिते उत्सर्गः अप्रत्युपेक्षिताप्रमाजितस्यादान-
निक्षेपौ अप्रत्यवेक्षिताप्रमाजितसंस्तारोपक्रम अनादरः स्मृत्यनुपस्थापनमित्येते
पञ्च पौषधोपवासस्यातिचारा भवन्ति ॥ २९ ॥

टी०—प्रत्यवेक्षणं—चक्षुषा निरीक्षणं स्थण्डिलस्य सचित्ताचित्तमिश्रस्यावरजङ्गमजन्तु-
शून्यता । प्रमाजितं यत्प्रदानादिना, विशुद्धिहेतोर्यथा युज्यमानम्, आगमोपयुक्तस्य प्रतिपन्नपौ-
षधोपवासव्रतस्य क्रियाकलापोऽगारिणः प्रतिनिर्दिश्यते । उत्सर्गः—त्यागो निष्कृतं स्वेदं मल-
मूत्र पुरीषादीनां, प्रत्यवेक्षिते प्रमाजिते चोत्सर्गः कार्यः । अथवा अप्रत्यवेक्षिताप्रमाजिते उत्सर्गं
करोति तत्र पौषधोपवासव्रतमतिचरतीति । आदान—ग्रहणं यद्येपीठफलकादीनाम् । तदपि
प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य च कार्यम् । अन्यथाऽप्रत्यवेक्षिताप्रमाजितस्वादानमतिचारो, निक्षेपश्च ।
तथाऽप्रत्यवेक्षितेऽप्रमाजिते च भूप्रदेशे संस्तारोपक्रमः । संस्तारः सस्तीर्यते यः प्रतिपन्नपौ-
षधोपवासेन दर्भकुशकम्बलीवस्त्रादिस्तस्योपक्रमः—ऋणमनुष्ठानं, भूप्रदेशे, यद्वा दर्भादि
सस्तीर्यते तत्र प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य चेति, अन्यथाऽतीचारः । अनादरः स्मृत्यनुपस्थापनं च प्राग्
व्याख्यातम् । अनादरः पौषधोपवासप्रतिपत्तिकर्तव्यताक्रियाया, तद्विषयमेव स्मृत्यनुपस्थाप-
नमित्येते पञ्च पौषधोपवासस्यातिचारा भवन्तीति ॥ २९ ॥

सम्प्रति प्रस्तावापाठानुपमोगपरिमोगातिचारान् वक्तुकाम आह—

सूत्रम्—सचित्त-सम्बद्ध-समिश्रा-ऽभिपव दुष्पक्काहाराः ॥ ७-३० ॥

टी०—मोचनकृतमूपमोगं विशिनष्टि भाष्येण—

भा०—सचित्ताहारः सचित्तसम्बद्धाहारः सचित्तसंमि-
श्राहारः अभिपक्काहारः दुष्पक्काहारः इत्येते पञ्च भोगव्रत-
स्यातिचारा भवन्ति ॥ ३० ॥

टी०—चित्तं चेतनो सज्जानमुपयोगोऽवधानमिति पर्याया । सचित्तश्चासावाहारश्च
सचित्ताहारः । सचित्तं आहारो वा यस्य, सचित्तमाहारयतीति वा सचित्ताहारः, मूलकन्दली-

कन्द्रार्द्रकादिसाधारणवनस्पतिप्रत्येकतरुशरीराणि सचित्तानि तदभ्यन्तहारः । पृथिव्यादिका-
यानां वा सचित्तानाम् । तथा सचित्तेन सम्पद्धं कर्कटिकनीजकौलिकाकुलस्य पक्वदरोदुम्बराप्र-
फलादि भक्षयतः सचित्तसम्बद्धाहारत्वम् । तथा सचित्तेन सम्मिश्राहारः पुष्प फल-
व्रीहि-तिलानां व्यतिमिश्रमोदकादिस्नाद्यस्य वा । कुन्युपिपीलिक्कादिमूक्षमजन्तुव्यतिमिश्रस्याभ्य-
वहारः अभिपवाहार इति । सुरासौवीरकमांसप्रकारपर्णक्याद्यनेऋद्रव्यसद्घातनिष्पन्नः सुरा-
सीधुमधुवारादिरभिवृष्यवृक्षद्रव्योपयोगो वा । दुष्पकाहार इति । दुष्पक मन्दपक्वमभिन्नतन्दु-
लफललोष्टयवगोधूमस्थूलमण्डरुकण्डुकादि तस्याभ्यवहार ऐहिकप्रत्यनायकारी, यावता वाडं-
शेन सचेतनस्तावता परलोकमप्नुपहन्तीति ॥ ३० ॥

उक्तमृपभोगपरिभोगप्रतातिचारविधानम्, तदनन्तर व्याख्यातातिथिसंविभागातिचार-
प्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

अतिथिसंविभागमत
स्य पञ्चातीचारा.

सूत्रम्—सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेश-
मात्सर्यकालातिक्रमा. ॥७-३१॥

भा०—अन्नादेर्द्रव्यजातस्य संचित्तनिक्षेपः सचित्तपिधानं परस्येदमिति
परव्यपदेशः मात्सर्यं कालातिक्रम इत्येते पञ्चातिथिसंविभागस्यातिचारा
भवन्ति ॥ ३१ ॥

टी०—अन्नादेरित्यादि । अन्नमोदनसाधकादि चतुर्विध आहारो वाञ्छनादिः तस्य स-
चित्तेषु व्रीहि यव-गोधूम-शाल्यादिषु निक्षेपः । तच्चान्नादि कया बुद्ध्या निक्षिपति?—अदानबु-
द्ध्या । एतच्च जानात्यसौ—सचित्ते निक्षिप्तं सत् न गृह्णन्ति साधव इत्यतो देयं चोपस्थाप्यते
न चाददते साधव इति लामोऽयं ममेति । सचित्तपिधानमिति । सचित्तेन पिधानं—स्थगनं
मृरणरुन्दपत्रपुष्पादिना तत्रापि तथाविधयेव बुद्ध्या सचित्तेन स्थगयति । परव्यपदेश इति
साधोः पौषधोपनामपारणाकाले भिक्षायै समुपस्थितस्य प्रकटमन्नादि पश्यतः श्रावकोऽभिषेचे-
परकीयमिति नास्माकीन अतो न ददामीति, न चैव परमार्थः, परमार्थतस्तु तदीयमेव
वत् । अथवा परस्य—अन्यस्येदमस्तीति तत्र गत्वा मार्गयत यूयमिति । मात्सर्यमिति । मार्गितः
सन् कुप्यति, सदपि मार्गित न ददाति । अथवा तेन तावत् द्रमकेण दत्तं किमहं ततोऽपि न्यून
इति मात्सर्याद् ददाति । परोन्नतेर्भेदमनस्यं च मात्सर्यम्, कपायरूपितेन वा चित्तेन ददतो
मात्सर्यमिति । कालातिक्रम इति । उचितो यो भिक्षाकालः साधूनां तमतिहमम्यानागत वा
सुदृक्ते पौषधोपनासी, स च कालातिक्रमो ग्रहीतुरप्रीतिकरोऽप्रस्तानाददानं चेत्यतीचाराः ।
इत्येते पञ्चातिथिसंविगस्यातीचारा भवन्ति ॥ ३१ ॥

१ 'कोकिलिनाकुलादिना' इति ङ पाठ । २ 'मस्तिन्न०' इति च पाठ । ३ 'हारादिकप्रत्य०' इति च पाठ ।
४ 'सचित्ते निक्षेप' इति घ-पाठ ।

शीलसप्तकातिचारानभिधाय सम्प्रति मारणान्तिकसलेखनायाः कति अतिचारा भवन्तीत्याह—

**सूत्रम्—जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्ध-
निदानकरणानि ॥ ७-३२ ॥**

टी०—आशमाशब्द जीवितमरणाभ्या सहामिसम्बन्धनाह—

भा०—जीविताशसा मरणाशसा मित्रानुरागः सुखानुबन्धो निदानकरणमित्येते मारणान्तिकसलेखनायाः पञ्चातिचारा भवन्ति ॥

टी०—जीविताशसेत्यादि । सलेखनायाः अन्ते प्रतिपन्नप्रत्याख्यानस्यामी भवन्त्य-
तीचाराः । जीवित-प्राणधारणं तराशंसा-अभिलापो यदि बहुकाल जीवेयमिति । वक्ष्माल्य-
पुस्तकवाचनादिपूजादर्शनात् बहुपरिवारदर्शनाच्च लोकश्लाघाश्रवणाच्चैवं मन्यते-जीवितमेव श्रेयः
प्रत्याख्यातानशनस्यापि, यत् एवविधा महद्वेशेनेय विभूतिर्जते इति । मरणाशसा स्वेतद्विप-
रीता, न कश्चित् त प्रतिपन्नानशन गवेपयति न सपर्यति न चाद्रियते न कश्चित् श्लाघते ततस्त-
स्यैवविधायित्ते परिणामो जायते—यदि शीघ्र म्रियेयाहमपुण्यकर्मैति मरणाशसा । मित्रानुराग
इति । मेघन्तीति मित्राणि—स्नेहमत्यन्तं कुर्वन्ति सहजीवितमरणानि तेषु मित्रेषु अनुरागः—स्नेहो
यस्त तादृश्यामप्यनस्थायां न जहातीति मित्रानुरागोऽतिचाराः । तथा पुत्रादिप्यपीति योज्यम् ।
मित्रस्योपकारमकृत्वा पुत्रादीन् वा स्थानेष्वनवस्थाप्य यदि न म्रियेयेति, सर्वसङ्गत्यागस्तस्या-
मवस्थाया कार्य इत्युपदेशः । सुखानुबन्ध इति । अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमाहरणं चेतसि
सुखानुबन्धः । निदानकरणमिति । निदानम्—अवरुण्डनं तपस्यारिजस्य वा, यदि अस्य तपसो
ममास्ति फल ततो जमान्तरे चक्रवर्ती स्यामर्धमरताधिपतिर्महामण्डलिकः सुभगो रूपवानि-
त्यादि । एतच्चात्यन्ताधममनन्तससारानुबन्धित्यात् परित्याज्यम् । इत्येते पञ्चपट्टिरतिचारा ज्ञेयाः
परिहारार्थं प्राप्तेत्यमगारिधर्म एवप्रकारः ॥ ननु सम्यक्त्वातिचारपञ्चकसम्भवात् सप्ततिर-
तिचाराः स्युरिति ? उच्यते—सम्यक्त्व हि मूलप्रमादपीठरचनावत् आधारभूतमणुप्रतादीनाम्,
अतस्तस्याधारत्वाच्च त्रतशीलेष्पतिचारग्रहणम् । तदनेदिप्रत्यादिनोपसहरति—

भा०—तदनेषु सम्यक्त्वव्रतशीलव्यतिक्रमस्थानेषु पञ्चपट्टिष्वतिचारस्था-
नेषु अप्रमादो न्याप्य इति ॥ ३२ ॥

टी०—तस्मादपायदर्शनादनेषु पञ्चपट्टिष्वतिचारेषु प्रमादो न कार्यः, अप्रमादस्त-
न्याप्य इति ॥ ३२ ॥

भा०—अत्राह—उक्तानि प्रतानि व्रतनिश्चय । अथ वान किमिति ? अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहोक्तमित्यादिना सम्बन्धमाचष्टे । अत्र-व्रतेषु त्रतिषु च व्याख्यातेषु

१ 'कल्पानि' इति च पाठ । २ 'अनुभवभूतप्रीतिविशेषः' इति ग पाठ । ३ सम्यगति इति ङ-पाठ ।

तदनुवादद्वारेण दानं प्रस्तौति । उक्तानि—अभिहितानि लक्षणतो व्रतानि व्रतिनश्च । तदनन्त-
स्मुद्दिष्टं अथ दानं किमिति । सद्देवकर्मसंवाभिधानक्रममाश्रित्य प्रनयति—दानं किंलक्षणक-
मिति, तत् दानलक्षणं वक्तुकामः अत्रोच्यत इत्याह ।

सूत्रम्—अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ७—३३ ॥

टी०—अपरे मुक्तसम्बन्धमाचक्षते—अतिथिसंनिभागे चोदनात् दानधर्मोऽगारिणः
शेषधर्मोऽदितः । तत्र किंलक्षणं दानमित्याह—अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् । अनु-
गृह्यतेऽनेनेत्यनुग्रहोऽन्नादिरूपकारकः प्रतिग्रहीतुः, दातुश्च प्रधानानुपङ्गिकफलं प्रदानं मुक्तिः,
आनुपङ्गिकं स्वर्गादिप्राप्तिः प्रन्पुतस्येह मुकूलप्रत्ययातिविभक्तोऽधिष्ठायादिः सोऽर्थः—प्रयोजन
यस्य तदनुग्रहार्थं—अनुग्रहप्रयोजनम्, अर्थशब्दस्य प्रयोजनमाचित्वात् । स्वस्येति स्वशब्द
आत्मात्मीयज्ञातिधनादिषु वर्तते इत्यात्मीयमचनः प्रयुक्तः । समात्मीयन्यायेन स्वीकृतं
पूर्वजकामगतं न्यायवृत्त्या वा स्वमामर्थ्योपात्तं तस्यातिमर्गः—त्यागः । न चोद्गमनात् त्याग-
शब्देनोच्यते, किं तर्हि ? दानं विशिष्टसंप्रदानकृतमित्यर्थः । तच्च सम्प्रदानं द्विविधम्—अर्हद्भ-
गवन्तः साधर्मिकाश्च, तत्रार्हद्भ्यो दीयते पुष्प-त्रलि धूप-चामरा-ऽऽतपत्र-कलश ध्वज चन्द्रातप
किरीटाभरणादिः । साधर्मिकास्तु द्विप्रकाराः—भाष्यः श्रावकाश्च । साधवो ययोक्तज्ञानदर्शन-
क्रियानुष्ठानसम्पन्नाः । श्रावकाश्च सम्यक्त्वाणुन्नतादिद्वादशविधधर्मभाजः । तेभ्यो दानमन्नादे-
र्देशकालोपपन्नमिति । एवविधमूर्तार्थप्रतिपादनाय आत्मपराणुग्रहार्थमित्यादि भाष्यम् ।

भा०—आत्मपरानुग्रहार्थं स्वस्य द्रव्यजातस्यान्नपानवस्त्रादेः पात्रेऽतिसर्गो
दानम् ॥ ३३ ॥ किञ्च—

टी०—अनेन च भाष्येण विशुद्धबुद्धित्वं दातुराख्यायते । श्रद्धादिगुणयोग
उपायः प्रतिग्रहीता पात्रविशेषः देयसम्पत्तेति । आत्मा च परश्च आत्मपरो तयोरनुग्रहः
आत्मपरानुग्रहः सोऽर्थो यस्य तदात्मपरानुग्रहार्थम् । अनुग्रह उपकारः । न च
विशुद्धया धिया ददतः, कर्मनिर्जरादि फलं ममास्तीत्यनुग्रहग्रहणाद् विशुद्धबुद्धित्वं
लभ्यते, अन्यथा तु अनुग्रहाभावात् एव स्यात् । तच्च निर्जरादिफलमुपेय उपायादत्ते न सम्प-
द्यत इत्युभयपरिग्रहः । देशकालपुरुषानस्याः संप्रेक्ष्यागमानुमारिणा रागप्रमोदनिर्भरेण चेतसा
रोमाञ्चकञ्चुकोपगूढवपुषा वाऽभ्युत्थानासनप्रदानमन्दनचरणप्रमार्जनमत्कारपूर्वकं समाधायै-
काग्रमित्यादिरूपायः । आत्मेति दाता श्रद्धाशक्तिसंयत्तमाविनयवितृष्णतागुणसम्पन्नो
ददातीत्येवं परिणतः, परोपादानात् प्रतिग्रहीता ज्ञानक्रियान्वितो विजितेन्द्रियरूपायः स्वाध्याय-
तपोध्यानममाधिभाग् मूलोत्तरगुणसम्पन्नेतः पात्रमिष्यते । स्वस्य द्रव्यजातस्यान्नपानव-
स्त्रादेरित्यनेन देयनिर्देशः । स्वस्येत्यात्मीयस्य लोकविरुद्धचैर्यव्यवहाराद्यनुपात्तस्य । द्रव्य-

१ 'हेतुवादद्वारेण' इति इ-माठ । २ 'प्रिपुद्ध' इति उ पाठ । ३ 'प्रह्लादभाव' इति ग-पाठ ।
४ 'पायपरि' इति च पाठ । ५ 'दातिभरेण' इति इ पाठ ।

जातस्वेति द्रव्यविशेषस्य पुद्गलद्रव्यस्य जीवद्रव्यस्य च, पुद्गलद्रव्यस्यापि न सर्वस्य कृठारहलदा-
त्रशक्तादेरनेकप्राणिदुःखहेतोः। किं तर्हेः, अन्नपानरक्षादेः। आदिग्रहणादौषिकौषप्रद्विकसक-
लोपकरणपरिग्रहः। सर्वथा आहारो भेदन शय्योपधिर्षो सायोः परत एव लभ्यः। से च पुद्गलो-
त्पादनेनेपणाशुद्धः। स च दातुः प्रतिग्रहीतृथोपकारको निर्जराकलत्वात्, जीवद्रव्यस्यापि न
सर्वस्य, दासदासीनलीनर्दाहनादेः स्वयमेव दुःखितत्वात् क्रियमानत्वात्। यथाऽऽह—

“ जे न य दुहिय न य दुकरकारण होइ दिण्णमण्णेसिं ।

वइ अणुग्गहे त विहिए दिव्व असापज्जं ॥ १ ॥ ”

द्विपदमपि गृहिणा प्रन्यायामिष्टुं प्रन्याह पुनर्द्विहृत्प्रात्पत्नीप्रभृति स्वामिना दत्तमनु-
घात प्रनाज्य, इत्यमुक्तेन न्यायेन देशकालोपनमचेतन सचेतन वा द्रव्यजाते पात्रे गुणरति दै-
यम्। अत्राधारुमीधाय देशकालोपलपात्रविनिपुक्त स्वर्णानुहूलप्रत्यपातिकलमेव भवति, पारम्प-
र्यानुष्णिकफलमपीति ॥ ननु च सम्प्रदान यत् साक्षात् प्रतिगृह्णाति यथा साधुरशुनती वा। यत्
पुनर्भगवते दीयते निर्वाणप्राप्तये पुष्पयलिधूपादि तत्र कथं भगवतः सम्प्रदानत्वम् ? अत्रो-
च्यते—त्रिविध सम्प्रदान, प्रेरका अनुमन्त अनिराकर्तृमेदात्। तत्र प्रेरक यदर्थित्वमुपदर्शयत् कर्तारं
क्रियायां प्रेरयति। यत्रेदमुच्यते साधुभ्यो मिलां ददातीति। अनुमन्त यथा—आचार्याय
वासोयुग ददातीति। आचार्यो हि घष्यनर्थित्वाच्च प्रेरयति दाने पर तथापि दातुरनुग्रहक्रि-
याचिकीर्षया दीयमानमनुमन्यते। अनिराकर्तृ यथा—भगवते पुष्पाणि ददाति धूप वा, भगवान्
न प्रेरयति नानुमन्यते, किन्तु परहितोदयप्रतिपातपरिहारार्थमसन्निधानाद् दातार न निराक-
रोति। अतो युज्यत एव सम्प्रदानत्वं भगवतः। यदा तर्हसन्निधानादनिराकर्तृत्वं तदा कथं
परोपयोगिता कर्मणः ? नैवमुच्यते यत्र परस्वोपयोगोऽवश्यमस्ति न न्याग इति, अपि तु यो
व्यापारः कर्मणः परोपयोगाभिप्रायेण स त्यागः। असन्निहितेऽपि चोपयोक्तरी त्यक्तुः सौ-
मिसन्धिरस्तीत्यदोषः। काकत्त वा सन्निहितस्य क्रियायां निमित्तमावात्। एतावतैव च कार-
कत्वमिष्टं, देवताश्च स्वगुणातिशययोगाद् दातृश्रेतासि प्रसादमादधानास्त्यागे निमित्ततां आप-
घन्त एवेति ॥ ३३ ॥

क्रियेत्यनेन प्रस्तुतस्य दानधर्मस्य तरतमादतिशयभेदप्रतिपत्त्या फलविशेषनिरूपणायाह—

सूत्रम्—विधि-द्रव्य-दातृ-पात्र-विशेषाच्च तद्विशेषः ॥ ७-३४ ॥

टी०—विध्यादयः कृतद्वन्द्वः तेषां विशेषः—अतिशयः प्रकर्षाप्रकर्षयोगः तस्माद् विध्या-
दिविशेषाच्च धर्मविशेषः। धर्मश्च क्षमादिदशलक्षणः, स पुण्योपचयनिर्जराहेतुः। पुण्योप-

१ 'भवदुद्गमो' इति च पाठः।

२ छाया—

यत् न च दु खित न च दु खकारण भवति दत्तमन्येयम्।
वर्ततेऽनुग्रहे तद् विधिना दत्तमसाधयम् ॥ १ ॥

३ घन्त्युत्तमाचार्याह इतिगत 'य' इत्यनुसृतं स्मात्' इत्यादिपूर्वकं पश्यम्।

४ देवतावात' इति छ-पाठः। ५ 'एतावदेव च' इति छ-पाठः। ६ 'अपि प्रतिपाद्यत' इति छ-पाठः।

चयापचयौ निर्जराहेतुनिध्यादि(१)मात्रविध्यादिचतुष्टयापेक्षौ, तथा विध्यादिचतुष्टयप्रकर्षदेश
कालोपपन्नकल्पनीयदानादेकान्तैव निर्जरा प्रकर्षवर्तिनी मन्दाविध्यादिदानान्मन्दा मध्य-
विध्यादिदानान्मध्या । एतदेव भाष्येण विविच्य दर्शयति—

भा०—विधिविशेषाद् द्रव्यविशेषाद् दातृविशेषात् पात्रविशेषाच्च तस्य
दानधर्मस्य विशेषो भवति । तद्विशेषाच्च फलविशेषः ॥

टी०—विधिविशेषादिति । पञ्चम्याः प्रागुक्तं लक्षणम् । विधानं विधिः विशिष्टप्र-
कारः तदतिशयात् पुण्यनिर्जरातिशयस्तदतिशयात् स्वर्गफलविशेषो मुक्तिफलप्राप्तिर्वा । द्रव्य-
मन्नादि तद्विशेषात् । तथा दातृविशेषात् पात्रविशेषाच्च । तद्विशेष इति तच्छब्देन दानधर्मः
परामृश्यते । दान-त्यागस्तदवाप्यो धर्मो दानधर्मः तस्य विशेषो-भेदः प्रकार्पापकर्षल-
क्षणः । दानधर्मभेदाच्च फलभेदः, कारणानुरूपकार्यनिष्पत्तेः । एवं समामतः सूत्रार्थमाख्याय
सम्प्रति विशेषेण विवृणोति—

भा०—तत्र विधिविशेषो नाम देशकालसम्पत्श्रद्धासत्कारकमकल्प
नीयत्वमित्येवमादिः ॥

टी०—तत्रेत्यादि । तत्र-तेषु त्रिधादिचतुर्षु विधिविशेषस्तावदयम् । नामशब्दो
वाक्यालङ्कारे । देशकालसम्पदिति । व्यपगतस्थावरजङ्गमजन्तुको देशो दातुः प्रतिग्रहीतृथेति
देशसम्पत् । कालसम्पदपि न रात्रौ दिनाऽपि स्वार्थमुपकल्पेऽशनादौ उचिते भोजनकाले परि-
वेषकालेऽपि स्वतश्च कङ्कणकोखापडलकादङ्किकाद्युपकरणव्यग्रकरालु सञ्चरतीषु पुरःकर्मप-
श्चात् कर्माभावात् कालसम्पत् । एवं वस्त्रपात्रादिदानमप्युचितकाल इति । श्रद्धा गुणवत्सु दाना-
मिलापो दत्तमेभ्यो बहुफलं भवति । सत्कारोऽभ्युत्थानासनप्रदानादिः प्रहर्षपुरःसर देय-
गतः, तावत् क्रमो यो यत्र जनपदे प्रसिद्धः पटादिरन्यो वा । वस्त्रादिषु तु रत्नाधिकक्रमः ।
प्रकृतमध्यमजघन्यपात्रक्रमो वा । कल्पनीयत्वमुद्रमादिविशुद्धत्वमागमविहितमक्षयामक्षयपेया-
पेयग्राह्याग्राह्यता च । आदिग्रहणात् स्वयमेव स्वहस्तेन श्रद्धासवेगानन्दप्रविकसितवदननय-
नोऽत्यर्थमहमनुगृहीत इत्येष विधिः ॥

भा०—द्रव्यविशेषः अन्नादीनामेव सारजातिगुणोत्कर्षयोगः ।

टी०—द्रव्यविशेषो द्रव्यस्मातिशयः प्रकृतता । अन्नशब्देन चाशन गृहीतम् ।
आदिशब्दात् पानपानखाद्यवस्त्रपात्रदण्डकौघोपग्रहभेदोपधिपरिग्रहः । तदेयामन्नादीनां सार-
जातिगुणोत्कर्षयोगः । सारोऽन्नस्याच्युतगन्धरमादित्वम् । जाति. शालित्रीहिगोधूमादि-
का । गुणाः सुरभिलवणस्निग्धमधुरत्वादयः सुस्विन्नत्वादयो वा । एषां सारादीनामुत्कर्षः—
प्रकृतता तेन योगः-सम्बन्धः । एव पानकादीनामपि । तथा वस्त्रपात्रदण्डकादीनां देशान्त-

१ 'मन्दमप्याधिमत्र' इति ग पाठ । २ 'मन्दाप्य' इति च पाठ । ३ 'विध्यादिमात्र' इति छ-पाठ ।
४ 'मुपकृते' इति छ-च पाठ । ५ 'कालितथेतथ' इति च-पाठ ।

रोत्यन्नस्वरूपवानविशेषसंस्थानप्रमाणपरिमृजादिभेदेनोपयुज्य सारासारादयो वाच्याः ॥

भा०—दातृविशेष. प्रतिग्रहीतृर्धनसूया, त्यागेऽविपादः, अपरिभाविता, दित्सतो ददतो दत्तवतश्च प्रीतियोगः, कुशलाभिसन्धिता, दृष्टफलानपेक्षिता, निरुपघत्वम्, अनिदानत्वमिति ॥

टी०—दातृविशेष इति । दातृविशेषः—अतिशयः स्वपरिणामजनितः । प्रतिग्रहीता गुणसम्पन्नो वक्ष्यमाणः तत्रानसूया क्षमावचम् । प्रसन्नचित्तता पुण्यमानह यस्य मे मेहमनु विशन्ति तपस्विनः । न त्वक्षमा कार्या, प्रतिदिनसमेते मृगयन्ते निर्वेदिताः सुखमीभिर्वयमिति । त्यागे न विपीदति । दत्तेऽन्नादावविपादः । विपादो विपण्णता श्रद्धाहासोऽतिदत्त मयेति । गृहेऽपि चिन्तनीयमेव प्रयोजनमिति, दत्तैव चिन्तनीयमिदमेवैक मम स्व यद् प्रतिनामुपयुक्त मिति । तथा परिभाविता परिभवति तच्छीलश्च परिभारी तज्ज्ञानः परिभाविता—अनादरः, न परिभाविता अपरिभाविता आदर इति । देशकालप्राप्तस्य तु प्रतिग्रहीतृवर्धमानश्रद्धाप्रापिते नादरेण दानम् । दित्सत इत्यादि । साधुदर्शने याचने वा दातुमिच्छतः परमया श्रीत्या—प्रहृष्टतया योगः । एव च ददतो दत्तवतश्च कालत्रयेऽपि प्रहर्षयोगः । कुशलाभिसन्धितेति । भावकुशास्तु ज्ञानापरणादिकमौश्यास्ताँल्लनाति—छिनत्यपनयतीति कुशलः । अभिसन्धिरभिप्रायः । कुशलोऽभिसन्धिर्धनस्य, न मेनिर्जरापेक्षी तज्ज्ञानः कुशलाभिसन्धिता । दृष्टफलानपेक्षिता । दृष्ट फल राज्यैश्वर्यसुखादि सर्व वा सासारिक स्वर्गाद्यपि दृष्टमेव बहुशोऽनुकूलत्वात् तन्नापेक्षते—न शर्थयते यः स दृष्टफलानपेक्षी, तज्ज्ञानो दृष्टफलानपेक्षिता । निरुपघत्वमित्युपधा भावदोषो मायाकपायजनितः, यथा कश्चित् पटलकाद्युपकरणे देयस्यौदनादेरुपरि रचयति वर्णगन्धाद्यमधस्तु निःसारमित्येवमादि तदभावाच्चिरपघत्वमिति । निदानवृत्तलक्षणं स्वर्गमानुषजन्मविषय तत्प्राप्त्यभिसन्धभावात् निर्जरायमेव केवलमनिदानत्वमिति ॥

भा०—पात्रविशेष. सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपःसम्पन्नता इति ॥ ३४ ॥

टी०—पाति रक्षति ससारात् दातार दुर्गतिभयप्रपातादात्मानं चेति पात्र तस्य विशेषः—अतिशय. प्रकर्षवृत्तिता । क्रीदशी पुनः सेत्याह—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यसम्पन्नतेति । तत्र सम्यक्त्व नैसर्गिकाभिगमिकक्षयिकभेदात् प्रकर्षावर्षवृत्ति । ज्ञानमप्यात्मपरिणामो ज्ञाना वरणीयादिदृश्योपशमजयः । चारित्र्यमपि सामाधिक्यभेदाद् बहुप्रकारम् । एभिः सम्पन्नतायुक्तता सम्यक्त्वादिपरिणामभावत्वमित्येव विध्यादिदिशेषाद् विशिष्टं विशिष्टतर विशिष्टतरं च मोक्षपर्यवसान दानफल भवतीति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदहंत्ववचने तत्त्वार्थाधिगमे उमास्त्रातिवाचकोपसूत्रभाष्ये

भाष्यानुसारिण्यां च टीकायां सिद्धसेनगणिविरचितायां

अनगारागारिधर्मप्ररूपकः सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ सारादयो इति ल-पाठः ।

२ 'मायवदे' इति ड पाठः ।

३ 'विपाद इति' इति च-पाठः ।

४ 'प्रतिग्रहीत' इति च-पाठः ।

अष्टमोऽध्यायः ८

टी०—उक्त आसन्न इत्यादिना सम्बन्धमष्टमाध्यायस्याचष्टे—

अध्याय
सम्बन्ध

भा०—उक्त आसन्नः । बन्धं वक्ष्यामः । तत्प्रसिद्धयर्थमिद-
मुच्यते—

टी०—उक्तः—लक्षणविधानाभ्यामभिहितः “कायनाश्रयःकर्म योगः” “स
आसन्नः” (अ० ६, सू० १-२) इत्यारभ्य सामान्यतो विशेषतश्च । सम्प्रति प्रस्तावा-
यातसम्बन्धं बन्धं वक्ष्याम इति । एतदुक्तं भवति—जीवाजीवासन्नबन्धसवरसूत्रक्र-
मेणासन्नवो व्याख्यातः । तस्यानन्तरो बन्धः, स लक्षणविधानाभ्या अघुना व्याख्यायते ।
तदेतदनेन प्रतिपादयति—तत्प्रसिद्धयर्थमिदमुच्यते इति । तस्य बन्धस्य प्रसिद्धिः—शब्दा-
र्थनिरूपणं तत्प्रसिद्धयर्थं—तत्प्रसिद्धये तन्निरूपणार्थमुच्यते । इदमिति वक्ष्यमाणमिध्यादर्श-
नादिपञ्चकम् ॥ ननु बन्धं प्रस्तुत्य तद्वेतुकथनमसम्भ्रममिदं लक्ष्यते ? नासम्भ्रमः; यतो
नाकारणा कार्यनिष्पत्तिः । बीजाद्वि प्रसवोऽङ्कुरस्य, प्रथमतः च कारणमुपाददते कार्या-
र्थिनः, बन्धश्च कार्यं कारणं तस्य मिध्यादर्शनादिपञ्चकं प्रसिद्धमेवेति इयत्ता निर्धार्यते
कारणानामनेन सूत्रेणेत्याह—

बन्धस्य सामा-
न्यहेतुपञ्चकम्

सूत्रम्—मिध्यादर्शना-ऽविरति-प्रमाद-कपाय-
योगा बन्धहेतवः ॥ ८—१ ॥

टी०—मिध्यादर्शनादयो योगान्ताः पञ्च कृतद्वन्द्वः प्रथमानुवचनेन निर्दिष्टाः ।
मिध्यादर्शनं—तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणम् । अविरतिः—अनिष्टतिः—पापस्यानेभ्यो विरतिपरिणा-
सामावः । प्रमादस्त्विन्द्रियविकथयविकटनिद्रालक्षणः । कपायाः क्रोध मान माया-लोभाः
अनन्तानुबन्धिप्रभृतयः । योगा मनोवाकायव्यापारस्वभावाः । बन्धः कर्मवर्गणायोग्यस्क-
न्धानामात्मप्रदेशाना चान्योन्यानुगतिलक्षणः क्षीरोदकादेरिव सम्पर्को बन्धः । हेतुः निमित्त
कारणम् । बन्धस्य हेतवो बन्धहेतवः पञ्च मिध्यादर्शनादयः । सामान्यहेतवश्चैतेऽनग-
न्तन्याः सर्वकर्मबन्धस्य । विशेषहेतवस्तु ज्ञानावरणादेर्व्यापयाताः पष्ठे “तत्प्रदोपनिहन०”

१-२ 'वका आसन्न' इति क-ना-पाठ । ३ 'सम्बन्धस्य' इति ड-पाठ । ४ 'तत्प्रसिद्धयर्थं तत्प्रसिद्धयर्थं'
इति ड-पाठः । ५ 'तदनुबन्ध' इति ड-पाठः । ६ 'सम्बन्ध' इति ड-पाठः । ७ 'कार्याविनाश' इति
इति ड-पाठः ।

(सू० ११) इत्यादिना सूत्रकलापेनेति । भाष्यकारस्तु पदविच्छेदेन पञ्चापि सामान्यप्रत्ययान् दर्शयति—

भा०—मिथ्यादर्शनमविरतिः प्रमादः कृपाया योगा इत्येते पञ्च बन्धहेतवो भवन्ति ।

टी०—मिथ्या—अलीकमयथार्थं दर्शनं दृष्टिः—उपलब्धिरिति मिथ्यादर्शनम् । विगमणं विरतिः—सयमः, न विरतिरसयमो हिंसाधनियुत्तिरिति । प्रमाद्यत्यनेनेति प्रमादः विक्रयादि-कर्मप्रयाद् कः । कर्मप्रकृतिग्रन्थेषु तु प्रमादप्रत्ययः पृथग् नोक्तः । असयमप्रत्ययेनैव सगृही-मिष्यता तत्वाच्चतुर्विध एव प्रत्ययस्तत्राधीत*, प्रमादप्रत्ययः मिथ्यादर्शनासयमकलापयोगा-ख्यः, इह त्वाचार्येण मन्दबुद्धिप्रतिपत्तिहेतोः पृथगुपन्यस्तः । कथ्यते यत्र शरीरमानसैर्दुःखैः स कथः—समार* । “पुमि सज्ञायां घः” (पा० अ० ३, पा० ३, सू० १८) तस्य आया—उपादानकार-णानि कृपायाः—क्रोधादयः । युज्यतेऽनेनेति योग*, नोक्तमना योगद्रव्येणात्मेत्यर्थः । वीर्यान्त-रायकर्मक्षयोपशमजनितेन वीर्यपर्यायेण युज्यत इति । इतिशब्दोऽवधारणार्थः । एत एव पञ्च-विधा हेतवो भवन्ति सामान्यतः । तत्रेत्यादिना मिथ्यादर्शनादीनां स्वरूप निरूपयति—

भा०—तत्र सम्यग्दर्शनाद् विपरीतं मिथ्यादर्शनम् । तद् द्विविधम्—अ-भिगृहीतमनभिगृहीतं च ॥

टी०—तत्र—तेषु पञ्चसु प्रत्ययेषु मिथ्यादर्शनस्वरूप तावदिदम्—सम्यग्दर्शनाद् विपरीतं मिथ्यादर्शनमिति तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षण सम्यग्दर्शनमुक्त (अ० १, सू० २) तस्मात् सम्यग्दर्शनाद् निपरीतलक्षण मिथ्यादर्शनं तत्त्वार्थाश्रद्धान, अयथार्थश्रद्धानमित्यर्थः । तद् द्विविधमित्यादि । तच्च मिथ्यादर्शनं द्विविध-द्विप्रकार अभिगृहीतमनभिगृहीतं चेति । चशब्दात् सन्दिग्धमचनम् । अनभिगृहीतमिथ्यादर्शनभेदः सन्दिग्धमिति साक्षात् सूत्रोपात्तम् ॥

भा०—तत्राम्युपेत्यासम्यग्दर्शनपरिग्रहः अभिगृहीतमज्ञानिकादीनां श्र-याणा त्रिषष्टीना कुवादिशताना, शोयमनभिगृहीतम् ॥

टी०—तत्रेत्यादि । तयोरभिगृहीतानभिगृहीतमिथ्यात्वयोरभिगृहीतप्रपञ्चोऽप्यम्—अ-भ्युपेत्येति । मत्पज्ञानादि किमपि परिकल्प्यासम्यग्दर्शनपरिग्रहो मिथ्यादर्शनपरिग्रहस्त-दभ्युपाम एतदेवैकं सत्यमिति प्रतिपत्तिरभिगृहीतमिथ्यात्वम् । तद्दर्शनेऽनेकमेदमित्याह— अज्ञानिकादीनामिति । अज्ञानमेपामभ्युपगमोऽस्तीत्यज्ञानिका*, अथवा अज्ञानेन—चरन्ति-दीव्यन्ति वा अत्रानिका., अज्ञानमेव पुर्यार्यसाधनमभ्युपयन्ति, न खलु तद्वतः कश्चित् सक-

ः लस्य वस्तुनो वेदिताऽस्तीति । ते चाज्ञानपक्षावलम्बिनः सप्तपष्टिभेदाः केनचिद् विज्ञेय विद्य-
मानप्रक्रियाः सुगतश्लिष्यकाणामष्टादशनिकायभेदवन्नानात्वं प्रतिपन्नने । एतद्वन्तन्नन्विचेत-
सश्च शाकल्य बाष्कल-कुयुमि सात्यमुग्नि-राणायन-कंड-मध्यन्दिन-मोद् पिप्पलाद-
बादरायण स्विष्टकृदं ऽग्नि कात्यायन जैमिनि वसुप्रभृतयः सूरयोऽज्जन्मर्गनेनं प्रययन्ति ।
आदिशब्दात् क्रियावादिनोऽक्रियावादिनो वैनचिकाव सूचिताः । तत्र क्रि-
यावादिनोऽशीत्युत्तरशतभेदाः मरीचि कुमार कपिलो-ष्टक-गार्ग्य-व्या-
घ्रभूति वाहलि माठर मौद्गल्यायनप्रभृत्याचार्यप्रतीयमानप्रक्रियाभेदाः ।
अक्रियावादिनोऽपि चतुरशीतिविकल्पाः कोकूल-काण्डेविद्धि-कौशिक-हरिश्मथु-मा-
न्यनिक-रोमक-हारित मुण्डा भवलायनादिस्वरि(१)प्रथितप्रक्रियाकल्पाः । वैनचिकालु
द्वानिगृष्टविकल्पाः वासिष्ठ पराशर-जातूकर्ण-वालमीकि-रोमहर्षणि-सत्यदत्त-व्यासे-
लापुत्रौ पमन्य चन्द्रदत्ता-यस्थूलप्रभृतिभिराचार्यैः प्रकाशितविनयसाराः । एवमेतान्
मिथ्यात्वभेदानभिधाय संकलयति भाष्यकृदेकराशितया त्रयाणामित्यादिना माष्येण । त्रिश-
ब्दः संख्यावचनः अन्यूनानधिकवृत्तिः । एवं शतशब्दोऽपि । कियता शतानां ? त्रयाणामित्याह ।
कियता राशिनाऽधिकानाम् ? त्रिपष्टीनामित्याह, अभ्यधिकाना त्रिपष्टया । कुत्मिता वादिनः
कुत्मादिनः, एकान्तग्रहप्रस्तत्वाद् यत्किञ्चित् प्रलपन्तीत्यर्थः । शेषमनभिगृहीतमिति मिथ्या-
त्वमभिसम्बध्यते । अभिगृहीतमिध्यादर्शनम् यदन्यत् तत्त्वार्याश्रद्धानं तदनभिगृहीतमिध्या-
दर्शनम्, अनभिनिवेशमिध्यात्वमित्यर्थः ॥

भा०—यथोक्ताया विरतेर्विपरीताऽविरतिः ।

टी०—येन प्रकारेणाभिहिता सप्तमाध्यायादौ विरतिः 'हिंमनृत्वस्तेयात्रह्यपरिग्रहेभ्यो
मनोनाङ्कायैः कृतकारितानुमतिभिरुक्ता तस्या 'विरतेर्यथोक्ताया विपरीता अविरतिः
'हिंसादिषु प्रवृत्तिः', असयम इतियावत् ॥

भा०—प्रमादः स्मृत्यनवस्थानं कुशलेष्वनादरः योगदु-
ष्प्रणिधानं चेत्येव प्रमादः ॥

टी०—मोक्षमार्गशैथिल्यमिन्द्रयदोपात् प्रमादः, प्रमाद इत्यनूय स्वरूपमाचष्टे-स्मरणं
स्मृतिः-पूर्वोपलब्धवस्तुविषया तस्या अनवस्थानं-अंशः । विकथादिव्यप्रचितत्वादिद
विषायेदं कर्तव्यमिति नाध्येति । कुशलेष्वनादर-इति स्मरतोऽपि कुशलानाम्-आगम-
विहितानां क्रियानुष्ठानाना अनादरः-अनुत्साहः, अप्रवृत्तिरित्यर्थः- । योगदुष्प्रणिधानं

१ 'कयन्य' इति छ-याठ । २ 'दितिकायन' इति छ-याठ । ३ 'वित्तरि' इति च-याठ । ४ 'दर
प्रन्दर' इति च-याठ ।

चेति । योगाः कायादिव्यापारास्तान् दुष्टेन श्रणिधानेनार्तध्यानभाजा चेतसा समाचरति ।
चशब्दः समुच्चयार्थः । इत्येष प्रमाद इति निगमनार्थं पुनः प्रमादग्रहणम् । एष त्रिप्रकारः
प्रमादो भवति ॥

भा०—कपाया मोहनीये (अ० ८, सू० १०) वक्ष्यन्ते ॥ योगस्त्रिविधः
पूर्वोक्तः ॥

टी०—कपाया मोहनीये वक्ष्यन्त इति । उक्तनिर्वचनाः कपाया मोहनीये कर्मणीहै-
वाध्याये उपरिष्टाद् वक्ष्यन्ते प्रपञ्चतः सप्रमेदाः । योगस्त्रिविधः पूर्वोक्त इति । मनोयोगो
वाययोगः काययोग इति त्रिविधः—त्रिप्रकारः पूर्वश्रुतः पष्टेऽध्याये ।

एवमेते पञ्च सामान्यप्रत्ययाः सर्वकर्मबन्धहेतव इत्यर्थः । एते च प्रत्ययाश्चतुर्दशसु गुण-
स्थानेषु न सर्वे सर्वत्र भवन्ति, किं तर्हि ? योग्यत्वात् केचिदेव कचिद् भवन्तीति तद् भाव्यते—मि-
थ्यादृष्टिस्थाने तावत् सर्वेऽपि प्रत्यया मिथ्यादर्शनादयः सम्भवन्ति आहारककायाहारककाय-
धर्म्यघहेतूना चतुर्दशगुणस्थानेषु याज्या मिश्रवर्जाः सर्वप्रकृतीनामिति । तत उपरितनेषु त्रिषु गुणस्थानेषु सास्वाद
न सम्यग्मिथ्याप्रितसम्यग्दृष्ट्याख्येषु मिथ्यादर्शनवर्जिताः शेषप्रत्ययाः
कारणतां प्रतिपद्यन्ते कर्मबन्धस्य, आहारकद्वयवर्जिताः, सम्यग्मिथ्यादृ-
ष्टिस्थानेषु मिश्रकर्मयोगासम्भवः । अविरतसम्यग्दृष्टौ विरताविरतसम्यग्दृष्टौ चानन्तानुवर्तिव-
नो न सन्ति, पञ्चमगुणस्थाने विरताविरतसम्यग्दृष्ट्याख्ये यः सयमासयमः कपाययोगा, कपा-
याश्च 'यो बन्धहेतव', अप्रत्याख्यानावरणौदारिकमिश्रकर्मणाहारकद्वयवर्जिताः, यत एषामुदयो
नास्ति देशविरत इति । तत उपरितनगुणस्थानेषु पञ्चसु प्रमत्तप्रमत्तसंयतस्थानयोरपूर्वकरण-
प्रविष्टानिष्ठित्वाद्दरसम्परायसूक्ष्मसम्परायसयतस्थानेषु च त्रिषु उपशामकक्षपकभेदभिन्नेषु
कपाययोगप्रत्ययद्वयनिमित्तो बन्धो भवति । विशेषस्तु प्रमत्तसयतस्य सज्वलनकपायाश्चन्वारो
नोकपायाः नवैव त्रयोदश भवन्ति । योगास्तु पूर्वोक्तास्त्रयोदशैव । अप्रमत्तस्यापि त एव, केवलं
वैक्रियमिश्राहारकमिश्रवर्जिता एकादश योगा बन्धहेतवः । अपूर्वकरणप्रविष्टानामप्येत एव
वैक्रियमाहारकद्वयवर्जिता योगा नव । कपायास्तु त्रयोदश बन्धहेतवः । अनिष्ठित्करणप्रविष्टाना
नर योगा कपायाश्चत्वारः सज्वलनाः वेदत्रय च बन्धहेतव । सूक्ष्मसम्परायस्थानवर्तिनां
नर योगा' सज्वलनलोमश्च बन्धहेतव । तत उपरितनगुणस्थानत्रये उपशान्तक्षीणकपायसयो-
गिन्नेत्रलिसङ्गके योगप्रत्यय एव बन्ध', नान्यप्रत्यय इति । उपशान्तरूपायस्थाने क्षीण-
कपायस्थाने च नव नर योगा बन्धहेतव । सयोगिन्नेत्रलिस्थाने तु सप्त योगाः,
तत्कारणो बन्ध इति ॥

योगश्च पञ्चदशप्रकारः । तत्र मनोयोगश्चतुर्धा सत्यासत्यसत्यासत्यासत्यामृषामेदतः । एव

योगानां पञ्चदश-
विधत्वम्

वागपि चतुर्धा । काययोगस्तु सप्तप्रकारः—औदारिककाययोगः, औदारिकमिश्रकाययोगः, वैक्रियकाययोगः, वैक्रियमिश्रकाययोगः, आहारककाययोगः, आहारकमिश्रकाययोगः, कर्मणकाययोगश्चेति ॥

बन्धप्रत्ययानां
भजना

भा०—एषां मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सति नियतमुत्तरेषां भावः । उत्तरोत्तरभावे तु पूर्वेषामनियम इति ॥ १ ॥

टी०—एषां सामान्यप्रत्ययानां मिथ्यादर्शनादीनां भजना दर्शयति—नावश्यतया यत्रैकप्रत्ययस्तत्रान्यैरपि भाव्यम् । कदाचिदेकस्मिन् सति सर्वे भवन्ति, कदाचिन्नेति । एषां पञ्चानामपि सामान्यप्रत्ययानां सूत्ररूपसन्निवेशिनां बन्धनिमित्तानां पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सतीति वीक्षया नियतमुत्तरेषां भाव इति प्रतिपादयति । सति मिथ्यादर्शनप्रत्ययेऽवश्यंभाविनोऽविरत्यादयश्चत्वारः । सत्यामविरतौ त्रयः प्रमादादयः । सति प्रमादे कषाययोगौ । सत्सु कषायेषु योगा इति । योगप्रत्यय एव सति नेतरे चत्वार इत्यादि विपरीतं भाव्यं यावत् न मिथ्यादर्शनप्रत्यय इत्येतदनेन प्रतिपादयति—उत्तरोत्तरभावे तु पूर्वेषामनियम इति । अविरतिप्रमादकषाययोगेषु सत्सु न मिथ्यादर्शनप्रत्ययः । योगरूपायप्रत्यययोः सतोर्नावश्यमितरे त्रय इति सुज्ञानमिति ॥ १ ॥

एवमुपपादिते विस्तरेण बन्धहेतौ इदमात्राङ्कते—कथममूर्तस्यात्मनो हस्ताद्यसम्भवे सति आदानशक्तिविरहात् कर्मग्रहणमिति ? उच्यते—इयमेव तावदस्थानाऽऽरेका प्रक्रियाऽनभिज्ञस्य, केनामूर्तताऽभ्युपेताऽऽत्मनः ? कर्मजीवसम्बन्धस्यानादित्वादेकत्वपरिणामे सति क्षीरोदकबन्धमूर्त एव कर्मग्रहणे व्याप्रियते । न च बाह्यहस्तादिकरणव्यापारादेय घटादिवत् कर्मपौद्गलमपि सत्, किन्तु अद्यवसायविशेषाद् रागद्वेषमोहपरिणामाभ्यङ्गनलक्षणादात्मनः कर्मयोग्यपुद्गलजालश्लेषणमादान, स्नेहाभ्यक्तवपुषो ग्जोलगनमिति । एवंप्रकाराशङ्काव्यावृत्त्यर्थमिदमाह—

सूत्रम्—सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते ॥ ८-२ ॥

कर्मबन्धे
हेतु

टी०—कषायाः—क्रोधादयोऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदाः । सह कषायैः सकषायाः तद्भावाः सकषायत्वं तस्मात् सकषायत्वात् । हेतौ पञ्चमी । हेत्वर्थश्च कारणान्तरव्यावृत्तिः । पुनः कषायग्रहण तीव्रत्वाद्यवशिष्टप्रतिपादनार्थम् उत्कृष्टस्थितिरसविशेषप्रतिपादनार्थं च । जीव इत्यात्मा कर्ता स्थित्युत्पत्तिव्ययपरिणतिलक्षणः । मति च कर्तृत्वे कर्मबन्धफलानुभवौ । क्रियत इति कर्माष्टप्रकार तस्य योग्यानां दा-

रिकादिवर्गणास्यष्टासु ज्ञानापरणादिकर्मयोग्यानन्तानन्तप्रदेशस्कन्धांशतुःस्पर्शाच्च, एतदेव च पुद्गलग्रहणेन स्पष्टयति । पूरणगलनलक्षणा पुद्गलाः स्कन्धीभूतास्तानादत्ते, न पुनः क्रियामात्रं कर्म । कर्म हि पौद्गलमिष्ट रूपादिमदिति । आदत्त इति कर्मात्मप्रदेशेषु लगयति । करोतेः सर्वथात्वर्थवर्तित्मान्मिध्यादर्शनाद्यावेशादाहोऽकृतस्यात्मनस्त्वदाकारपरिणतिक्रिया कर्मलगन हेतुः । कर्ता चात्मा क्रियायाः, क्रियानिर्वर्त्य च कर्मत्यमुमेतार्थं भाष्येण स्पष्टयति—

भा०—सकपायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते । कर्मणो योग्या निति अष्टविधे पुद्गलग्रहणे कर्मशरीरग्रहणयोग्यानित्यर्थः । नामप्रत्ययाः सर्वे तो योगविशेषादिति चक्ष्यते (अ० ८, सू० २५) ॥ २ ॥

टी०—सकपायत्वादित्यादिना । पदच्छेदोऽपि हि व्याख्याङ्गम् । अन्यथा वट वृक्षे तिष्ठतीत्यादिषु निश्चय एव न स्यात् । ततः सामान्यं न्यायमाश्रित्य भाष्ये पदच्छेदद्वारेणार्थमाचष्टे । मिध्यादर्शनादयः कर्मबन्धस्याष्टप्रकारस्य सामान्यहेतवोऽभिहिता एव प्रथमसूत्रे, किमर्थं पुनः कपायग्रहणं मेदेनेति ? उच्यते—कपायाणां प्रधानहेतुत्वप्रतिपादनायैव । तत्रामर्षोऽप्रीतिर्मन्युलक्षणः क्रोधः, स्वगुणपरिकल्पनानिमित्तत्वात् । अग्रणतिर्मानः । पञ्जरीभिः सन्धाननिमित्तैश्चञ्चलप्रयोगो माया । तृष्णापिपासाऽभिष्वङ्गास्वादलक्षणो लोभः । तत्रैककोऽनन्तानुबन्धी, ससारानुबन्धीत्यर्थः । एवमप्रत्याख्यानं प्रत्याख्यानापरणः सज्वलनश्चेति । त एते पापिष्ठा बन्धहेतवः ससारस्थितेर्भूलकारण औजन्मजराभावलक्षणायाः कष्टवमाः प्राणिना मनपराद्वैरिणः । ययोक्तमर्षं (दशवैकालिके अ० ८, उ० २, सू० ४०)—

“कोहो य माणो य अणिग्गहोया, माया य लोभो य पञ्जुमाणा ।

चत्तारि एए कसिणा कसाया, सिंचति मूलाह पुण्णभवस्स ॥ १ ॥”—इन्द्रवज्रा

तथा—“ज अह्दुक्ख लोए, ज च सुह उच्चम तिहुयणमि ।

त जाण कमायाण, चुड्डिअरयहेउय सव्व ॥ २ ॥”

एतच्च सकपायत्व हेतुत्वेनोपात्तम् । हेतुश्च धर्मिणो भवति, स च धर्मी जीव इत्याह । कपायपरिणामो हि परिणन्तुरात्मनो, न त्वपरिणामस्य सर्वगतस्याक्रियस्येति । यथाऽऽह—

“जीवस्तु कर्मबन्धन-बद्धो वीरस्य भगवत् कर्ता ।

सन्तत्याऽनाद्य च तदिष्ट कर्मात्मनः कर्तुः ॥ १ ॥

ससारानादित्वाद् बन्धस्यानादिता भवति सिद्धा ।

अत एव कर्म मृतं नामृतं बन्धक हीष्टम् ॥ २ ॥

१ 'कर्मयोग्या' इति घ-पाठ । २ 'अष्टविध' इति घ टौ पाठ । ३ 'निमित्ताशुद्धप्रयोगो' इति ड-पाठ ।

४ 'धावबन्धी' (?) भावलक्षणयो ' इति ग पाठ । ५ 'पराध वैरिण' इति च-पाठ ।

६ छाया—

क्रोधप्र मानय धनिष्टहीती माया लोभश्च प्रवधमानी ।

चत्वार एते कृत्वा कपाया विघ्नन्ति मूलानि पुनर्मवस्य ॥

७ छाया—यदतिदु र्चं लोके यच्च सुखमुत्तम त्रिसुवनं ।

तद् आनीहि कपायाणा वृद्धिहयहेतुज सवम् ॥

न च निहेतुकमिष्ट देहग्रहणं यदादिमं नृणाम् ।
 सति चाप्यहेतुकत्वे न स्यात् ससारनिर्माद्यः ॥ ३ ॥
 तस्मान्मूर्त कर्मव्यतेर्ज्ञेयता यच्च तस्य परिणामः ।
 दृष्टो मूर्तिर्दृष्टौ च येन तदुदीरणोपशमौ ॥ ४ ॥
 यदि रूपि कर्म न स्यात् न स्यादात्मसहवर्त्यनद्वत्वात् ।
 वद्वे वा सति कर्मणि ननु सिद्धा रूपिता तस्य ॥ ५ ॥”

समस्तपुद्गला
 न बन्धयोग्या

एवं मूर्तत्वे सति न सर्वपुद्गला एव कर्मणो योग्याः, किं तर्हि? वर्गणा-
 क्रमेण, मनोवर्गणायोग्यपुद्गलराशेरुपरि भूयस्त्वादयोग्यवर्गणामतीत्याद्यल्प-
 त्वाच्च कार्मणशरीरायोग्यवर्गणागुल्लङ्घ्य कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त-

इति । आत्मा कर्ता अस्यगितास्रवद्वारः स्कन्धानतिस्सूक्ष्मानतिवादरांशयोग्यत्वात् परिहृत्य
 अनन्तावयवानपि योग्यानेवादत्ते । यथाऽऽह—

“न स आदात्तु स्कन्धानतिस्सूक्ष्मान् रादराश्च शक्नोति ।

स्वादेन न बन्ध्यन्ते जात्वणनः शर्कराश्च तथा ॥ १ ॥

अणवः स्कन्धाद्यैकोत्तरपरिवृद्धाः सुसूक्ष्मपरिणामाः ।

केचिदनन्तावयवा अप्यग्राह्या जिनैरुक्ताः ॥ २ ॥

एभ्यस्तु पराः स्कन्धा एकोत्तरवृद्धिवर्धिताः सूक्ष्माः ।

पञ्चरसपञ्चवर्णास्तथा द्विगन्धाश्चतुःस्पर्शाः ॥ ३ ॥

अगुरुलघवः स्थिताश्च क्षेत्रैकत्वेन वर्तमानाश्च ।

प्रायोग्याः कर्मतया ग्रहीतुमुक्ताः परिणमय्य ॥ ४ ॥

अणवोऽसेत्स्यद्भयोऽनन्तगुणाः सिद्धवदनन्ततमभागा ।

एकस्कन्धीभूताः स्कन्धाना चापि मानं तत् ॥ ५ ॥

औदारिकादिशेषद्रव्यादाने स एव विधिरुक्तः ।

तत्राद्यस्य स्कन्धाः सर्वेऽल्पिष्टप्रदेशास्तु ॥ ६ ॥

तेभ्योऽसङ्ख्येयगुणा वैक्रिययोग्याः प्रदेशतः स्कन्धाः ।

आहारकस्य तेभ्योऽपि तथा स्कन्धा असङ्ख्येयगुणाः ॥ ७ ॥

तेभ्यः प्रभृति तथैवानन्ताभ्यस्ताः प्रदेशतः स्कन्धाः ।

क्रमशस्तैजसभापाद्रव्यमनःकर्मणा योग्याः ॥ ८ ॥”

औदारिकादिस्क-
 णाना प्रदेशाः

एतदेवानेन भाष्येण प्रतिपादयति—अष्टविधेत्यादिना । अष्टप्रकारे पुद्गलग्रहणे
 औदारिक वैक्रियाऽऽहारक-तैजस-भापा प्राणापान-मनः कर्मभेदेन पुद्गलाः परमाणवो द्विप्रदेश-
 दयश्च-स्कन्धा-यावदचित्तमहास्कन्धः । एतेषु ये योग्याः पुद्गलास्तेषां अष्टविधे ग्रहणे सति विशि-

नष्टि-कर्मशरीरग्रहणयोग्यानित्यर्थः । कर्मैवाष्टधिघ शरीरमुक्तम्, अतः स्वार्थे^१ कर्मण(१)-
मिति प्रत्ययः । कर्मत्र कर्मण, कर्मसद्वचात् इत्यर्थः । ते पुनरादीयमानाः पुद्गलाः कर्त्राऽऽत्मना
किम्? नान्ना कर्मणां प्रत्यया भवन्ति-कारणतां प्रतिपद्यन्ते, क्व वा व्यचस्थिताः ? कुतो वा योगवि-
शेषादित्याद्युपक्रम्येदमुक्तम् । नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषादिति व्यक्ष्यते । सन्न्य-
मर्थः-सर्वकर्मणाम् अन्वर्थसज्ञा नाम सदेत्यनर्थान्तरम् । तद्यथा-ज्ञानापरणमित्यादि । ज्ञान
मात्रियते येन कर्मणा तत् ज्ञानापरणम्, एव सर्वत्र नामान्त्र्यं वाच्यम् । तस्यान्वर्थनान्मो
ज्ञानापरणादेः प्रत्ययाः-कारणानीति । नहि तान् पुद्गलान् विहाय ज्ञानापरणादिसज्ञाः सिद्धय-
न्तीति । तथा सर्वासु दिक्षु व्यवस्थिताः, काषवाच्चानोयोगानां च तीत्रादिपरिणामविशेषादि-
त्यादि सर्वमिहैवाध्याये प्रदेशबन्धनिरूपणे व्याख्यास्यते उपरिष्ठादिति ॥ २ ॥

एवं बन्धहेतून् निरूप्याधुना बन्धस्वरूपनिरूपणायाह—

सूत्रम्—स बन्धः ॥ ८-३ ॥

टी०—बन्धन बन्धः-परस्पराश्लेष. प्रदेशपुद्गलानां क्षीरोदकवत् प्रकृत्यादिभेदः । बध्यते
वा येनात्मा-अस्वातन्त्र्यमापाद्यते ज्ञानापरणादिना स बन्धः पुद्गलपरिणामः । स चानन्तर-
सूत्रे आत्मप्रदेशेषु रागाद्यभ्यङ्गनेषु कर्मयोग्यपुद्गलानामाश्लेषमात्रत्वेनोक्तः, तस्य स इत्यनेन
परामर्शः क्रियते । हेतुश्च निर्वर्तयन् कार्यं हेतुव्यपदेश प्रतिलभते । तस्य च मिथ्यादर्शनादे
रिदमेव निर्वर्त्य कार्यं, पौरुषेयसामर्थ्यप्रतिबन्धकारि जीवप्रदेशेषु ज्ञानापरणादिपुद्ग
लजालावस्थानम् । सामर्थ्यं च पुसो ज्ञानदर्शनवीर्यमुत्पन्नस्य तस्य प्रतिघातकमात्मप्रदेशप्रतिष्ठ
पुद्गलजालमिति । प्रतिष्ठा च तस्य विशिष्टगुणयोगाद्, यथा दीप ऊर्ध्वगुणयोगाद् वर्त्या स्नेह-
मादायार्चौरूपेण परिणमयति तथा रागादिगुणयोगात् कायादियोगवर्त्याऽऽत्मदीपः स्कन्धा-
नादाय कर्मतया परिणमनमापादयति । कायादिकरणयोगाच्चात्मनो वीर्यपरिणतिर्भवतीति
योगशब्देनोच्यते । तथा मृष्मयघटस्याग्निसयोगाद् रक्तत्वादिपरिणतिर्व्यटस्यैव तथाऽऽत्मनः
कायादिकरणयोगवीर्यपरिणतिरत्मन एव प्रादुरस्ति, न द्रव्यान्तरस्येति । यथा च स्नेहा-
भ्यक्ते वपुषि जलाद्रवाससि वा परागो लगति मलीभवति च, तथा रागादिस्नेहाभ्यङ्गनस्या-
त्मनः कर्मणशरीरपरिणामोऽपूर्वकर्मग्रहणे योग्यतामास्फुन्दति, आत्मदेहयोरैक्यादिना भोग-
वीर्यतः कर्मबन्धः । यथाऽऽह—

“अपि चायं प्रायोगिकबन्ध स च भवति कर्तृसामर्थ्यात् ।

इष्टश्च स प्रयोगोऽनाभोगिकीर्यतस्त्वस्य ॥ १ ॥”

इति ॥

“ननु वीर्येणानाभोगिकेन परिपान्य रसमुपाहरति ।

परिणमयति घातुवया, स च तमनाभोगवीर्येण ॥ २ ॥

१ 'कर्मणि ईदृशत्व' इति प्रतिपाति ।

२ 'हेतुस्तनिर्वर्त्य' इति उच्यते ।

३ 'सामर्थ्यतया'

घटादिभाविनो मृदवयया आम्रेडिता यथा पिण्डे ।
 तद्वज्ज्ञानापरणादिकर्मदेशा अपि ज्ञेयाः ॥ ३ ॥
 आम्रेडितमविभक्तं यद्यप्यष्टविधमिष्यते कर्म ।
 एवमपि जिनेर्दृष्ट नानात्व प्रकृतितस्तस्य ॥ ४ ॥
 पुद्गलतासाम्येऽपि द्रव्याणां ननु विपाकतो भेदः ।
 दृष्टः पित्तकफानिलपरिणामवता स्वगुणभेदात् ॥ ५ ॥
 यस्य गुणो यादृक् स्यात् ननु तादृशमेव भवति तस्य फलम् ।
 नहि जाम्प्रवानि निम्बः फलति न जम्बुश्च निम्बानि ॥ ६ ॥
 कर्मतरवोऽपि तद्वन्नानास्वस्वप्रयोगपरिपिक्ताः ।
 नानास्वस्वगुणसमान् फलन्ति तास्तान् गुणविशेषान् ॥ ७ ॥”

एनमेव चार्थं भाष्यकारोऽपि स्पष्टयति भाष्येण—

भा०—स एष कर्मशरीरपुद्गलग्रहणकृतो बन्धो भवति ॥ ३ ॥

टी०—स एष इत्यादिना । स एष लोलीभूत आत्मप्रदेशकर्मपुद्गलपिण्डः स इत्यनेन परामृश्यते । एष इति नान्यः । तस्यैवानुमन्वानमाचष्टे । आत्मप्रदेशानां पुद्गलानां चान्योन्यानु-
 गतिलक्षण एव बन्धो भवति । कर्मशरीरमिति कर्मणशरीरमात्मैक्याद् योगरूपायपरिणति-
 युक्तमपि च कर्मयोग्यपुद्गलग्रहणे—आत्मसात्करणे एकत्वपरिणामापादाने सार्थम् । एवं च
 कर्मशरीरेण पुद्गलानां यद् ग्रहणं गृहीतिस्तत्कृतो बन्ध इति भावनीयं भवति ॥ ३ ॥

भा०—स पुनश्चतुर्विधः—

टी०—स पुनश्चतुर्विध इत्यनेनोत्तरसूत्रसम्बन्धं कथयति लक्षणविधानाभ्याम् । जीवादि-
 पदार्थमसकृत्वाख्या प्रस्तुता, तत्र लक्षणतः प्रतिपादितो बन्धः । सम्प्रति लक्षितस्य विधानं
 वाच्यम् । अतः स एष उक्तलक्षणको बन्ध एकस्योऽपि कार्यभेदात् प्रकृत्यादिविभागमासाद-
 यति, अवस्थामेदाद् वा, यथा पृथग्जनः कार्यनीचैस्त्वलोभादिभेदान्नानात्व प्रतिपद्यते तद्वद्
 बन्धोऽपीति । पुनःशब्दो बन्धं विशिनष्टि—द्रव्यभावभेदे सति भावबन्ध इति । चतस्रो विधा
 यस्य स चतुर्विधः—चतुःप्रकारः । तत्प्रकारनिरूपणायेदमाह—

सूत्रम्—प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ८—४ ॥

बन्धस्य विधानं
 चतुष्टयम्

टी०—प्रकृत्यादयः कृतद्वन्द्वाः भवनविभक्त्या निर्दिष्टाः, तत्र प्रकृतिर्मौल कारण
 प्रकृत्यादीना
 साधनता मृदिव घटादिभेदानामेकरूपपुद्गलग्रहणम्, अतः प्रक्रियन्तेऽस्य सकाशा-
 दिति अकर्तरीत्यनुचरपादानसाधना प्रकृतिः । स्वभावचनो वा

१ 'न तु' इति ग-पाठ । २ 'एकलोली' इति ङ-पाठ । ३ 'विभक्त्यादिनिर्दिष्टा' इति ग-पाठ ।
 ४ 'भेदा भावैक' इति ग-पाठ ।

प्रकृतिशब्दः । द्रष्टृप्रकृतिर्दृष्टस्वभाव इति प्रसिद्धेः । ज्ञानारण्यं ज्ञानाच्छादनस्वभावं मौलमे दत्तः, एव दर्शनारण्यत्वात् योज्यम् । स्वभावपरचनत्वे च भावसाधनः प्रकृतिशब्दः । स्थित्यनुभावशब्दावपि भागसाधनौ । इयत्तयाऽवधारणात् प्रदेशशब्दः कर्मसाधनः । क्रमनियमस्तु शेषविकल्पप्रकृतेरादौ प्रकृतिग्रन्थः । उपात्तस्यापस्थानमौलपरिच्छेदात् ततः स्थितिग्रन्थः । सत्या स्थितौ फलदानक्षमत्वादानुभावग्रन्थः । ततः कर्मपुद्गलपरिमाणलक्षणः प्रदेशग्रन्थः । स ग्रन्थ इत्यत्र ग्रन्थस्य प्रस्तुतत्वात्तच्छब्देन परामर्शः । विधिर्विधान-भेदः तस्य विधयस्तद्विधयो-ग्रन्थभेदा इति, एतद् भाष्यकृताऽऽविष्कृतमेव प्रत्येक सम्बन्धता ग्रन्थशब्दम् ॥

भा०—प्रकृतिग्रन्थः, स्थितिग्रन्थः, अनुभावग्रन्थः, प्रदेशग्रन्थ इति ॥ ४ ॥

तत्र—

टी०—तत्र यथोक्तप्रत्ययसङ्गावे सति पुद्गलादान प्रकृतिग्रन्थः कर्मात्मनोरैक्यलक्षणः, तदथात्मनोऽध्यवसायविशेषादानभोगपूर्वकादाहारपरिणामस्तु कर्मपरिणतिः स्थित्यादिलक्षणा । तथाचोक्तमेव कर्मपुद्गलराशेः कर्त्रा परिगृहीतस्यात्मप्रदेशेष्ववस्थानं स्थितिः । अध्यवसायनिर्वर्तितः कालविभागः, कालान्तरावस्थाने सति विपाकपचाऽनुभावग्रन्थः । समासादितपरिपाकावस्थस्य चदरादेरिभोगभोग्यत्वात् सर्वदेशार्थत्येकद्वित्रिचतुःस्थानशुभाशुभतीव्रमन्दादिभेदेन वक्ष्यमाणः । ततस्तस्य कर्तुः स्वप्रदेशेषु कर्मपुद्गलद्रव्यपरिमाणनिरूपणं, प्रदेशग्रन्थः, अत्र च पारमर्षवचनविदः कणिकागुडघृतकंदुकभाण्डादिद्रव्यविकारमोदकमाहरन्ति प्रकृत्यादिग्रन्थनिरूपणाय । तथाहि—चित्रः पुद्गलपरिणामः कर्तुरध्यवसायानुगृहीत इति भाष्यते । मोदको हि वातपिचहरो युद्धिवर्धनः समोर्हकारी मारक इत्यनेकनाकारेण परिणमते जीवसयोगात्, तथा कर्मवर्गेणायोग्यपुद्गलराशिरप्यात्मसम्बन्धात् कश्चिद् ज्ञानमावृणोति, अपरो हि दर्शनं स्थगयति, अन्यः सुखदुःखानुभवहेतुरित्यादि योज्यम् । भ्रूयस्तस्यैवाविपन्नगन्धरसादरविनाशित्वेनावस्थानं स्थितिः । आह च—

“ इति कर्मणः प्रकृतयो मूलाश्च तथोचराश्च निर्दिष्टाः ।

तासां यः स्थितिकालनिग्रन्थः स्थितिग्रन्थ उक्तः सः ॥ १ ॥ ”

तस्यैव च स्निग्धमधुराद्येकद्विगुणादिभावोऽनुभावः । यथाऽऽह—

“ तासामेव विपाकनिग्रन्थो यो नामनिर्वचनभिन्नः ।

स रसोऽनुभावसञ्जन्तीवो मन्दोऽथ मध्यो वा ॥ १ ॥ ”

पुनस्तस्यैव कणिकादिद्रव्यपरिमाणान्वेषणं प्रदेशः, कर्मणोऽपि पुद्गलपरिमाणनिरूपणं प्रदेशग्रन्थ इति । यथोक्तम्—

१ 'दृष्टारपति' इति ग-याठ ।

२ 'पारमापत्य' इति ग-याठ ।

३ 'कंदुमाण्ड' इति ख-याठ ।

४ 'मोदकरो' इति ग-याठ ।

“तेषां पूर्वोक्तानां स्कन्धानां सर्गतोऽपि जीवेन ।
सर्वदेशीयैर्गविशेषाद् ग्रहण प्रदेशाल्पम् ॥ १ ॥
प्रत्येकमात्मदेशः कर्मावयवैरनन्तकैर्बद्धाः ।
कर्माणि बध्नतो मुञ्चतश्च सातत्ययोगेन ॥ २ ॥”

इतिकरणो मौलबन्धभेदेयचाप्रतिपादनार्थः । ज्ञानावरणादिकर्मणामष्टानामपि प्रकृ-
त्वादिभेद एव मौल इति ॥ ४ ॥

उत्तरसूत्रसम्बन्धार्थस्तत्रशब्दः । तत्र-तेषु चतुर्षु प्रकृत्यादिरुक्षणेषु बन्धभेदेषु प्रथमो
भेद उच्यते । स च बन्धो द्वेषा-मूलप्रकृतिबन्धः उत्तरप्रकृतिबन्धश्च । मूलप्रकृतिबन्धप्रति-
पक्ष्यर्थाभिर्दं वचनम्—

मूलप्रकृतयोऽष्टौ

सूत्रम्—आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीया-
युष्कनामगोत्रान्तरायाः ॥ ८-५ ॥

टी०—आद्यौ भव आद्योऽनन्तरातीतसूत्रविन्यामसंश्रयणात्^१(?) ज्ञानदर्शनयोः आव-
रणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते ज्ञानावरणं दर्शनावरणमिति । ज्ञानमेव मोघलक्षणो विशेष-
विषयः पर्याय आत्मनः, तथा दर्शनपर्यायः सामान्योपलम्भलक्षणस्तयोरारण-आच्छाद-
नमावृत्तिः आवरण आत्रियते वाऽनेनेति भावकरणयोर्व्युत्पत्तिः, सुखदुःख-
रूपेणानुभवितव्यत्वाद् वेदनीयमिति कर्मभाषणम् । मोहयति मोहनं वा
मुह्यत्यनेनेति वा मोहनीयम् । एत्यनेन गत्यन्तराणीत्यायुः, आयुरेव

ज्ञानावरणादीना
व्युत्पत्त्यर्थं

चायुष्कं स्वार्थं कन् । नामयतीति नाम प्रहयत्यात्मानं गत्याद्यभिमुखमिति, नम्यते वा
प्रहीक्रियतेऽनेनेति नाम । कर्वरि करणे वा व्युत्पाद्यते । गोत्रं उच्यते च भेदलक्षणं तद्
मच्छति-प्राप्तोत्पात्तेति गोत्रम् । अन्तर्धीयतेऽनेनात्मनो वीर्यलाभादीति अन्तरायः । अन्त-
र्धानं वाऽऽत्मनो वीर्यादिपरिणामस्येत्यन्तरायः । “कृत्यव्युटो बहुलं” (पा० अ० ३,
पा० ३, सू० ११३) इति लक्षणसद्भावात् सर्वत्र साधिमा प्रतिपत्तव्यः । तुल्यार्थत्वाद्
सर्वकैर्वन्ते संज्ञा इति चेन्न प्रसिद्धतरत्वात् गोसर्पादिसंज्ञावत् । एवमेते ज्ञानावरणादयः कृ-
व-

ज्ञानावरणादीना
क्रमे हेतुः

द्वन्द्वाः प्रथमया निर्दिष्टाः । क्रमस्त्वेषामर्थापेक्षः । तथाच ज्ञानदर्शनावर-
णोदयजनिता सर्वसत्त्वानां भवव्यर्था । तां च वेदयमानोऽपि मोहामि-
तत्वान्न विरज्यते । अविरक्तश्च देवमानुषतिर्यङ्मनरकायुषि वर्तते । न
ज्ञानामकं जन्म । जन्मवन्तश्चानुस्पृताः सदैव गोत्रेण । तत्र सत्सारिणां सुखलेनानुभवः
सान्तरायः सर्व इत्यन्तरायनिर्देशः ॥

भा०—आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यात् प्रकृतिबन्धमाह । सोऽष्टविधः, तद्यथा—ज्ञानावरणं, दर्शनावरणं, वेदनीयं, मोहनीयं, आयुष्कं, नाम, गोत्रम्, अन्तरायमिति ॥ ५ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यादित्यादि भाष्यम् । आद्यः—प्रथमो मूलप्रकृतिबन्धः । इतिकरणं शब्दपदार्थकः । सूचनात् सूत्र अने ऋभेद कर्म यतः सूचयति । क्रमः—सन्निवेशस्तस्य प्रामाण्यमन्यप्रमाणत्वादिवत् समाप्तः तस्मात्, सूत्रक्रमप्रामाण्यादिति हेत्वर्था पञ्चमी । प्रकृतिबन्धमिति सामान्याभिधानेऽपि मूलप्रकृतिबन्धमेव काका प्रतिपादयति सूत्रकारः । यतः पञ्चनवेत्यादिनोचरप्रकृतिबन्ध वक्ष्यति (अ० ८, सू० ६) । स मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टविधः—अष्टप्रकारः । तद्यथा—ज्ञानावरणमित्यादि गतार्थे भाष्यम् । इतिकरणः शुभाशुभस्य कर्मण इयत्ताप्रतिपत्तये प्रायोजीति ॥ ५ ॥

किञ्चान्यदित्यादिना सूत्रस्य सम्बन्धमाचष्टे । न केवल प्रकृतिबन्धो मूलविशेषणः, उचरोपपदविशेषणश्चेत्येतदनन्तर प्रतिपादयन्नाह—

मूलप्रकृतौनामत्रान्तरभेदसदृश्या
सूत्रम्—पञ्चनवद्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्वि-
पञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ८-६ ॥

टी०—पञ्चादीनां कृतद्वन्द्वानां भवनविभक्त्या निर्देशः । एते भेदाः—पञ्चादिभेदा यथाक्रममित्यनन्तरसूत्रकर्म प्रत्यवश्रुति, अनन्तरसूत्रक्रमप्रामाण्यात् ज्ञानावगणाद्यमित्यन्वयः । तांश्च पञ्चादिकान् भेदान् स्मभावतः प्रति मूलप्रकृतिं वक्ष्यति । ता एव मूलप्रकृतीरभिसम्प्रधयन्नाह—

भा०—स एष प्रकृतिबन्धोऽष्टविधोऽपि पुनरेकदाः पञ्चभेदः नवभेदः द्विभेदः अष्टाविंशतिभेदः चतुर्भेदः द्विचत्वारिंशद्भेदः द्विभेदः पञ्चभेद इति यथाक्रम प्रत्येतव्यम् । इत उत्तर यद् वक्ष्यामः ॥ ६ ॥ तद्यथा—

टी०—स एष प्रकृतिबन्धोऽष्टविधोऽपीत्यादि । आत्मपुद्गलद्रव्यस्यान्वयित्वात् स इत्यनेन सामान्यमात्रपरामर्शः । एष इत्यन्वयिनः परिणामविशेषप्रतिपत्तिः । प्रकृतिबन्ध इति मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टप्रकारोऽपि भूय एकैको ज्ञानावगणादिपञ्चादिभेदो मन्त्वय इति क्रमेण भाष्यकृद् दर्शयति—पञ्चभेद इत्यादिना भाष्येण । समुदायार्थस्त्वस्य भाष्यस्य प्रागाप्तबोद्धेः मूलप्रकृतिप्रदर्शित एव, केवल इह तूत्तरभेदानां सदृश्याप्रदर्शनमिति । तत्र पञ्चभेदो ज्ञानावरणप्रकृतिबन्धः क्रमेण याम्न् पञ्चभेदोऽन्तरायप्रकृतिबन्ध इत्यवमेतद् यथाक्रम प्रत्येतव्यम् । इत प्रमृत्युत्तरकाल यदभिधास्याम इति ॥ ६ ॥

तद्यथेत्यनेन सूत्रं सम्प्रधाति । पञ्चादिभेदा ज्ञानानरणादयोऽभिहिताः, तद् यथा ते व्यवस्थिताः येन क्रमेण स्वरूपेण पञ्चादिभेदास्तथा अद्यापि मूलप्रकृतिपूत्तरप्रकृतयः प्रतिपदं प्रदर्शयन्त इत्याह ।

सूत्रम्—मत्यादीनाम् ॥ ८-७ ॥

टी०—मत्यादीनामित्यादि । मतिरादिर्येषां श्रुतानधिमनःपर्यायकेवलज्ञानानामिति तद्गुणसविज्ञानो बहुग्रीहिः तानि मत्यादीनि तेषां मत्यादीनामावरणम् । क्रिययाऽऽप्तुमिष्ट-तमत्वात् कर्मणि षष्ठी । मत्यादीनामावरणं मत्यादीन्यात्रियन्तेऽनेनेति । अपरे तु प्रतिपदं पञ्चापि पठन्ति—मतिश्रुतानधिमनःपर्यायकेवलज्ञानामिति । एव चापार्थकः पाठो लक्ष्यते । यतोऽन्तरसूत्रे पञ्चादिभेदा ज्ञानानरणादय इत्यत्रधृतमेव । निर्ज्ञाताश्च स्वरूपपाठविचार पतः प्रथमाध्याये व्याख्यातत्वात् । अत आदिशब्द एव च युक्तः । भाष्यकारोऽप्येवमेव सूत्रार्थमावेदयते—

भा०—मत्यादीनां ज्ञानानामावरणं पञ्चविधम्—मतिज्ञानावरणं, श्रुतज्ञानावरणं, अचधिज्ञानावरणं, मनःपर्यायज्ञानावरणं, केवलज्ञानावरणम् । मत्यादीनां ज्ञानानामावरणानि पञ्च भवन्ति ॥ ७ ॥

टी०—ज्ञानावरणं पञ्चविधं भवति । मत्यादीनां ज्ञानानामावरणानि पञ्च विकल्पाश्चैकश इत्येतानदेव भाष्यमस्य सूत्रस्य । तत्र ज्ञानावरणं पञ्चविधं भवतीत्यनेनानन्तरसूत्रोक्तसंख्यापधारणं मन्तव्यम् । सूत्रार्थमाचष्टे—मत्यादीनां ज्ञानानामावरणानि पञ्चेति, मत्यादय एव ज्ञानानीति समानाधिकरणमाविष्करोति । तेषां मत्यादीनां ज्ञानानां पञ्चानां पञ्चैवावरणानि भवन्ति । बाहुल्यमङ्गीकृत्य समानाधिकरणप्रतिपत्तिः । मनःपर्यायज्ञाने तु सप्तम्यन्तेन समाप्तः पूर्वपदेन, मनःपर्यायेषु ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानम् । अथवा करणरूपाः पर्यायाः कार्यत्वेनोपचरिता इति समानाधिकरणं एव । तानि तु प्रथितान्येव । तद् यथा—मतिज्ञानावरणं श्रुतज्ञानावरणं अचधिज्ञानावरणं मनःपर्यायज्ञानावरणं केवलज्ञानावरणमिति । तत्रात्मनो ज्ञस्वभासस्य प्रकाशरूपस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमक्षयसमुद्भवाः प्रकाशविशेषा मतिज्ञानादिव्यपदेश्याः पर्याया गृह्यविरूपाः । तत्र च ज्ञानावरणस्य स्वस्थाने यावन्तो विकल्पाः सम्भवन्ति सर्वे ते ज्ञानावरणग्रहणेनैव ग्राह्या इति भाष्यार्थः । विरूपा—भेदाः । आदिशब्दोपादानात् मत्यज्ञानादित्रितयं समुच्चीयते, बोधसामान्यात् मतिश्रुतानध्यविशेषाच्च ।

१ 'मतिश्रुतानधिमन पर्यायकेवलज्ञानाम्' इति छन्दो पाठ । २ 'कारोऽयमेव' इति छ-पाठ । ३ छ-पुरतः । भाष्यं तु यथा—'ज्ञानावरणं पञ्चविधं भवति । मत्यादीनां ज्ञानानामावरणानि षष्णः । विकल्पविधेः इति ॥' इदं टीकाकाराणां संमतम् ।

४ 'माशृणोति' इति छ-पाठ । ५ 'धारणम् । मयादाना' इति छ-पाठ ।

तद् यथा-इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादवग्रहादयो मतिज्ञानस्य, अज्ञानप्रविकल्पाः श्रुतज्ञानस्य, भवक्षयोपशमजप्रतिपात्त्यादिविकल्पाश्चावधिज्ञानस्य, क्रतुविपुलमतिविकल्पौ मनःपर्यायज्ञानस्य, सयोगायोगास्यादिविकल्पाः केवलज्ञानस्येति । तत्रेन्द्रियनिमित्तं श्रोत्रादिपञ्चकमसृष्टवक्षयोपशमज ज्ञान योग्यदेशवस्थितत्वविषयग्राहि । अनिन्द्रिय तु मनोवृत्तिः ओषधज्ञान च, तदेतमतिज्ञान चतुरष्टाविंशतिद्वान्त्रिंशत्पद्त्रिंशदुत्तरत्रिंशतमेदमात्रियते येन तन्मतिज्ञानावरण देशघातिलोचनपटलमच द्रप्रकाशाऽम्नादिवद् वा । तथा श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतशेषेन्द्रियमनोविज्ञान च श्रुतग्रन्थानुमारि स्वार्थाभिधानप्रत्यल श्रुतज्ञानं, तदनेकमेदमाचक्षते प्रपचनाभिज्ञाः । यथाऽऽह (बृहत्कल्पे)—

“जावति अक्षरराह, अक्षरसजोग जेतिया लोए ।

एवइया पगडीओ, सुयनाणे ह्योति नायच्चा ॥ १ ॥”

तस्यावृत्तिः श्रुतज्ञानावरणम् । एतदपि देशघातीति । अन्तर्गतवहुतरपुद्गलद्रव्यावधानादवधि* पुद्गलद्रव्यमर्यादयैव वाऽऽत्मन* क्षयोपशमज प्रकाशाविर्भावोऽवधिः इन्द्रियनिरपेक्षः साक्षात्क्षेपग्राही लोकाकाशप्रदेशमानप्रकृतिभेद*, तदावरणमवधिज्ञानावरणम् । इदमपि देशघात्येव । तयोऽऽत्मनो मनोद्रव्यपर्यायान् निमिचीकृत्य य* प्रतिमासो मनुष्यक्षेत्राभ्यन्तरवृत्तिपल्योपमासङ्ख्येयभागावच्छिन्नपथात्पुरःकृतपुद्गलमात्मान्यविशेषग्राही मनःपर्यायज्ञानसङ्गस्तस्मात्तरण देशघाति मनःपर्यायज्ञानावरणम् । समस्तारणक्षयाविर्भूतमात्मप्रकाशतत्त्वमशेषद्रव्यपर्यायग्राहि केवलज्ञान तदाच्छादनकृत् केवलज्ञानावरणम् । एतच्च सर्वघातीति ॥ ७ ॥

सम्प्रति दर्शनावरणोत्तरप्रकृतिप्रतिपिपादयिषया सूत्रमाह—

दर्शनावरणस्य ननो
चरप्रहतय

सूत्रम्—चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्रा-
प्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धिवेदनीयानि च ॥ ८-८ ॥

टी०—चक्षुरादय* कृतद्वन्द्वा. पष्ठया निर्दिष्टा* प्रस्तुतावरणसम्बन्धाद् वेदनीयसम्बन्धनिराकरणप्रतिपत्तेश्च, दर्शनावरणमूलप्रकृतिमामर्थात् चक्षुरादयो दर्शनशब्देन सहाभिसम्बन्ध्यात्, निद्रादय* पञ्च स्त्यानर्द्धयन्ता* कृतद्वन्द्वा वेदनीयशब्दोत्तरनिर्दिष्टाः समानाधिकरणप्रतिपत्त्यर्थम् । पश्यत्यनेनारमेति चक्षु । सर्वमेवेन्द्रियमात्मन. सामान्यविशेषयोधस्वभावस्वरणद्वार, तद्वारक च सामान्यमात्रोपलम्भनमात्मपरिणतिरूप चक्षुर्दर्शनं तद्विधियाति चक्षुर्दर्शनावरण, शेषेन्द्रियमनोविषयमविशिष्टमचक्षुर्दर्शनं तद्विधियात्पचक्षुर्दर्शनावरणम् । अवधावपि प्रथममम्पाते सामान्यमात्रोपलम्भनमचधिदर्शनम् । केवलदर्शनमपि सामान्योपयोगलक्षणम् । एतदुत्तरावरणमवधिदर्शनावरण केवलदर्शनावरण च । स्वापो निद्रा सुप्तप्रतिबोधलक्षणा । वेद-

१ छाया—

मार्बन्ति अक्षराणि अक्षरसंयोगा यावन्तो लोके ।

एतावन्त प्रहतय श्रुतज्ञाने भवति ज्ञातव्या ॥

३ तदात्मनो इत इ-नात् । ३ 'विशेषवाणा(१)'पुर ह्य इति च-नात् । ४ 'ए-यानवृद्धिवेद' इति घ-नात् ।

वेदनीय
शब्दयोगे हेतु

नीयम्-अनुभवनीय निद्रा चासौ वेदनीयं चेति सर्वत्र समानाधिकरणः ।
दर्शनावरणोत्तरप्रकृतिप्रस्तावे वेदनीयं प्रस्तावापास्तमृपन्यस्तमित्यसमीची-
नमिवाभाति । यतो वेदनीय वृतीयमूलप्रकृतिरिति । अत्रोच्यते-दर्शनावर-

णभेदा दर्शनावरणजातीया एव, निद्रादयो यतः समधिगताया एव दर्शनलब्धेः उपयोगघाते
प्रवर्तन्ते, चक्षुर्दर्शनावरणादिचतुष्टय तूद्गमोच्छेदित्वान्मूलघात निहन्ति दर्शनलब्धिमित्यतो
दर्शनावरणभेदाः । वेदनीयशब्दस्तु सामान्येन सकलकर्मानुभववचनोऽपि प्रवचने प्रसिद्धतर-
त्वात् वृतीयमूलप्रकृतौ व्यवहियते । अनुभवनीयत्व तु सर्वकर्मणा परमार्थतः समस्तीत्यतो न
दोषः । दुःसप्रतिषोषलक्षणा निद्रानिद्रा । ऊर्जशयनलक्षणा प्रचला । चङ्क्रमणमाचरतः शयनं
प्रचलाप्रचला । स्त्यायतीति स्त्यानम् । स्तिमितचित्तो नातीव विकस्वरचेतन आत्मा । बाहुल-

पाठान्तर-
परामर्श

कात् कर्तारि ल्युट् । स्त्यानस्य स्वापविशेषे सति गृद्धिः-आकाङ्क्षाभिलाषो
मांसमोदकदन्ताद्युदाहरणप्रसिद्धा स्त्यानगृद्धिः । स्त्यानगृद्धिरिति वा
पाठः । तदुदयाद्धि महानलोऽर्धचक्रवर्तितुल्यजलः प्रकर्षप्राप्तौ भवति ।

अन्यथा जघन्यमध्यमावस्थाभाजोऽपि संहननापेक्षया सम्भवत्येवेति । स्त्यानस्य ऋद्धिः स्त्यान-
द्धिरिति । चशब्दः समुद्ययवृत्तिः । दर्शनावरणभेदाः चक्षुर्दर्शनावरणादयो निद्रावेदनीयाद-
यथेति वाक्यार्थः । उक्तार्थानुगामि च भाष्यम्—

भा०—चक्षुर्दर्शनावरणं, अचक्षुर्दर्शनावरणं, अवधिदर्शनावरणं, केवल-
दर्शनावरणं, निद्रावेदनीयं, निद्रानिद्रावेदनीयं, प्रचलावेदनीयं, प्रचलाप्रचलावेदनीयं,
स्त्यानद्धिवेदनीयमिति दर्शनावरणं नवभेदं भवति ॥ ८ ॥

टी०—चक्षुर्दर्शनावरणमित्यादि सर्वं गतार्थम् । दर्शनावरणं नवभेदं भवती-
त्यन्ते निगमित नवभेदमेवेति ॥ ८ ॥

सम्प्रति यत्तदागमे प्रसिद्धं वेदनीयत्वेन वृतीयं मूलप्रकृतिरूप तदुत्तरप्रकृतिविवक्षया
सूत्रकार आह—

वेदनीयस्य हे
उत्तरप्रकृति

सूत्रम्—सदसद्वेद्ये ॥ ८-९ ॥

टी०—उत्तरप्रकृतिभेदमात्रस्य विवक्षितत्वात् प्रथमैव, सद्येद्यमसद्येद्य चेति वेद-
नीयमूलप्रकृतेरुत्तरप्रकृतिद्वयं भवति । तत्राभिमतमिष्टमात्मनः कर्तुरूपमोक्षुर्मनुजदेवादि-
ब्रह्मसु शरीरमनोद्वारेण सुखपरिणतिरूपमागन्तुकानेकमनोऽद्भ्यक्षेत्रकालभोजनमम्यन्ध-
समासादितपरिपाकावस्थमतिबहुभेदं यदुदयाद् भवति तदाचक्षते । सद्येदनीयमभिहितं, विपरी-
तमसद्येदनीयम् । एवविधार्थानुवादि च भाष्यम् ।

१ 'योगत' इति ऋ-पाठः । २ 'स्त्यास्तमित' इति ष-पाठः । ३ 'स्त्यानगृद्धि' इति घ-पाठः ।

४ 'भावसाम्य' इति ष-पाठः ।

भा०—सद्येद्यमसद्येद्य च वेदनीयं द्विभेदं भवति ॥ ९ ॥

टी०—सद्येद्यमित्यादि । सच्छब्दः प्रांशस्त्वै । प्रशंसा चात्मनोऽभिमतविषयत्वम् । असच्छब्दस्तद्विपरीत्ये । चशब्द उच्चारप्रकृतिसमृद्धितौ । वेदनीय—वेद्य द्विभेदं—द्विप्रकार भवति ॥ ९ ॥

सम्प्रति चतुर्थमूलप्रकृतेर्मोहनीयनाम्नः उत्तरप्रकृतिप्रपञ्चाख्यानायाह—

सूत्रम्—दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीयाख्यास्त्रि-
द्विषोडशनवभेदा । सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभयानि कषायनोकषायौ अन-
न्तानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणसञ्चलनविकल्पा-
मोहनीयस्या
द्यवित्यात्तर
प्रकृतय
श्रेयश्च क्रोधमानमायालोभा हास्यरत्यरतिशोकभयजु-
गुप्सा स्त्रीपुंनपुंसकवेदा ॥ ८-१० ॥

टी०—मोहनीयमूलप्रकृतेरष्टाविंशतिरुत्तरप्रकृतयः सद्ग्रहभेदरूपाः सूत्रेणैव निर्दिष्टाः । मोहनीयशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत । दर्शनमोहनीय चारित्रमोहनीयमिति सद्ग्रहेण निर्देशः । पुनश्चारित्रमोहनीयपुत्रभेदापेक्षया सद्ग्रहेणैव निर्दिष्टम् । तद्वेदाख्यानं तु कषाय-
वेदनीय नोकषायवेदनीयमिति । दर्शनमोहनीय इत्यादिका आख्या यासामुत्तरप्रकृतीनां तास्तथा निर्दिष्टाः । तासां भेदप्रतिपादनार्थमाह—त्रिद्विषोडशनवभेदा इति । निर्देशक्रमे-
णैव श्यादशो भेदा यासां तास्तथोक्ता , दर्शनमोहनीयोत्तरप्रकृतिस्त्रिभेदा, चारित्रमोहनीयो-
त्तरप्रकृतिद्विभेदा, तौ चाम् विकल्पौ , कषायवेदनीयं षोडशभेद, नोकषायवेदनीय नवभेद-
मिति । एवमिति एवमेवा उत्तरप्रकृतयोऽष्टाविंशतिः सूचिताः मोहनीयप्रकृतेः ।

अधुना तु श्यादिभेदान् सूत्रेणैव प्रतिपादयति—सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभया-
नीति । सम्यक्त्व मिध्यात्व तदुभयमिति द्वन्द्वनिर्देशः । तदर्थश्रद्धानलक्षण सम्यक्त्वं,
तद्विपरीत मिध्यात्व, तदुभयमिति सम्यग्मिध्यात्तरश्रद्धानलक्षणम् । एवमेतत् त्रिविध
दर्शनमोहनीय सूचितम् । कषायनोकषायवित्यनेन चारित्रमोहनीयभेदद्वयाख्यानम् ।

अनन्तानुबन्धिप्रभृति कषायस्त एव मोहनीयम् । अरूपाया हास्या-
अकषायस्यार्थ
द्यः, केवला कषायसम्पर्कशून्याः स्वकार्यासमर्था इत्यकषायाः । सदैव हि
कषायसंपृक्ताचारित्रमोहनीयव्यपदेश्याः, अल्पकषायकार्यत्वात्कषाया इति ।

तत्र कषायमोहनीयभेदप्रदर्शनायमाह सूत्रशकलम्—अनन्तानुबन्धिः क्रोधमानमायालोभा
इति । अनन्तः सत्त्वरस्तरमुपभन्ति तच्छ्रीलाक्षेत्यनन्तानुबन्धिनः क्रोधाद्यः । अविद्यमानं
प्रत्याख्यानं येषामुदयात् तेषामप्रत्याख्यानात् । क्रोधाद्यः । अपरे पुनरावरणशब्दमत्रापि
सम्बन्धन्ति—अप्रत्याख्यानवरणा इति । अप्रत्याख्यानं देशविरतिः, तदप्यावृण्वन्ति

किमुत सर्वप्रत्याख्यानमिति । मूलगुणप्रत्याख्याननिघातवर्तिनः प्रत्याख्यानानरणाः क्रोधा-
दयः । स्वल्पनिमित्तप्राप्तापि युगपत् सञ्जलनाः सँजलनाः क्रोधादयः । एषा चानता
नुग्रह्यादीनामेकैकस्य क्रोधमानमाया लोभाख्या विकृत्पा भवन्ति, अनन्तानुग्रहिनः
क्रोधादयः, एवमप्रत्याख्यानाः प्रत्याख्यानानरणाः सञ्जलनाश्चेति । एतेमेते षोडशभेदाः
कपायवेदनीयाः सूचिताः । हास्येत्यादिना सूत्राग्रयेन नोरूपायवेदनीयमाचष्टे नभेदम् ।
तदष्टाविंशतिविधमावेदितं मोहनीयं कर्म सूत्रेणेति । अयुना भाष्यमनुस्रियते—

भा०—त्रि द्वि षोडश नवभेदा यथाक्रमम् । मोहनीयबन्धो द्विविधः—
दर्शनमोहनीयाख्यश्चारित्रमोहनीयाख्यश्च । तत्र दर्शनमोहनीयाख्यस्त्रिभेदः ।
तद्यथा—मिथ्यात्ववेदनीयं, सम्यक्त्ववेदनीयं, सम्यग्मिथ्यात्ववेदनीयमिति ॥

टी०—त्रि द्वि-षोडश-नवभेदा यथाक्रममित्यादि । उक्तार्थं चतद् भाष्यम् । दर्शन-
चारित्र-कपाय नोकपायमोहनीयप्रकृतयः क्रमेण त्रि द्वि-षोडश-नवभेदाः । अनेनाष्टाविंशतिवि-
धता प्रतिपादिता मोहनीयस्य । मोहनीयबन्ध इत्यादि । यथोक्तकाररूपसिद्धौ मोहशब्दो द्विप्र-
कारो दर्शनमोहनीयारयश्चारित्रमोहनीयाख्यश्च । तत्कार्यश्रद्धानं दर्शनं तन्मोहनाद् दर्शन-
मोहनीयम् । प्राणातिपातादिविरतिश्चारित्र तन्मोहनाच्चारित्रमोहनीयम् । तत्र दर्शनमोहनी-
यारयस्त्रिभेद इत्यादि । तत्र-तयोर्दर्शनचारित्रमोहनाययोर्दर्शनमोहनीयाख्यस्त्रिभेदः प्रकृ-
तिबन्धस्तावदुच्यते । तद्यथेत्यादिना तमेव दर्शयति—मिथ्यात्ववेदनीय-
दर्शनमोहनीयस्य त्रैविध्येऽपि बन्धेकता मित्यादि । तत्र दर्शनमोहनीयत्रैविध्ये सत्यपि बन्धो भवत्येकविध एव
तत्कार्याश्रद्धानलक्षणमिथ्यात्ववेदनीयस्य, न सम्यग्मोहनीयस्य, नापि
सम्यग्मिथ्यात्वमोहनीयस्येति । यतो मिथ्यात्वपुद्गला एवैकरूपा बद्धाः सन्त कर्त्राऽऽत्म-
नोऽध्यवसायविशेषात् सर्वाथा शोबिता मिथ्याभावरिणाम त्याजिताः सम्यग्मिथ्यात्व-
परिणति वा प्रापिताः सम्यक्त्व(सम्यग्मिथ्यात्व)व्यपदेशभाजो भवन्तीति ॥ न त्वेवविधा
एव बध्यन्ते, दूरविशुद्धास्तु सम्यग्मिथ्यात्वव्यपदेशभाज इति । यथाऽऽह—

“ मिथ्यात्वस्य ह्युदये, जीरो विपरीतदर्शनो भवति ।

न च तस्मै सद्धर्मः, स्वदत्ते पिचोदये घृतवत् ॥ १ ॥ ”

यथोक्तक्रमेण च मिथ्यात्वशुद्धौ ग्रन्थिभेदसमनन्तर सम्यक्त्वावाप्तिः । ततश्च—

“ सम्यक्त्वगुणेन ततो विशोधयति कर्म तच्च मिथ्यात्वम् ।

यद्वच्छुद्धैर्भृतिभिः शोध्यन्ते कोद्रवा मदनाः ॥ १ ॥

१ ' किं पुनः सर्वं ' इति ड पाठ ।

२ ' एवमेतत् षोडशभेद कपायवेदनीय सूचित ' इति च पाठ ।

३ ' स्वादु च ' इति ट पाठ, ' स्वदवे ' इति च पाठ । ४ ' छगणप्रमुद्ये ' इति ग-पाठ ।

यत् सर्वथा तत्र विशुद्धं तद् भवति कर्म सम्यक्त्वम् ।

मिश्रं तु दरविशुद्धं मन्यशुद्धं च मिथ्यात्वम् ॥ २ ॥”

मदनकोद्रवास्तु ज्यवस्था अविशुद्धं विशुद्धं-दरविशुद्धा इति दृष्टान्तीकृताः । मिथ्यात्वस-
म्यक्तवसम्यग्मिथ्यात्वेपु मिथ्यात्वोदयाच्च तत्राश्रद्धा भवति, विपरीतदृष्टित्वात् । यथाऽऽह—

“ ननु कोद्रवान् मदनकान् भुक्तानां नात्मवशता नरो याति ।

शुद्धादीं न च मुह्यति मिश्रगुणथापि मिश्राद् वा ॥ १ ॥”

न हि मिथ्यात्ववान् गुणगुणिनोरैक्यात् तदुदयानुगुणपरिणामरहितत्वात् पीतमद्यह
त्पूरभक्षणपित्तोदयाद् व्याकुलीकृतकरणपुरषवद् यथाऽवस्थितार्थरुचिप्रतिघातकारिणा मिथ्या-
त्वेनान्यथैव प्रतिपद्यते । यथाऽऽह—

“ मिच्छत्ततिमिरपच्छाड्यदिद्वी रागदोमसनुत्ता ।

धम्म निणपन्नत्त भव्यानि नरा न रोयति ॥ १ ॥

“मिच्छादिद्वी जीवो उवइह पणयण न महइह ।

सहइह असन्भाण उवइह वा अणुवइह ॥ २ ॥”

“ पयंमकरर च इक्षपि जो न रोयइ मुत्तनिहिह ।

सेस रोयतोवि ह मिच्छादिद्वी मुण्येयव्वो ॥ १ ॥”

—सहग्रहण्या (गा० १६७)

सूत्रं तु प्रतिविशिष्टपुरुषप्रणीतमेव श्रद्धागोचर इति । यथोक्तम्—

“ अर्हत्प्रोक्तं गणघरदब्धं प्रयेरुत्तुद्धद्वेषं वा ।

स्यविरम्ययितं च तथा प्रमाणभूतं त्रिधा सूत्रम् ॥ १ ॥

श्रुतत्रेयली च तस्मादधिगतदशपूर्णाङ्गं तौ स्थविरी ।

आसात्ताकागित्वाच्च सूत्रमितरत् स्थनिरद्वेषम् ॥ २ ॥”

अर्हत्वा—“ त मिच्छत्तं जमसदहणं तच्चाण जाण भावाण ।

मसइयमभिग्गहिय अणभिग्गहिय च तिविह च ॥ १ ॥”

—नवपदशतके (?)

१ ‘सर्वथाऽपि तत्र विशुद्धं तद् इति ग च पाठ । २ ‘मिथोऽपि’ इति ग-पाठ, ‘मिश्रादि’ इति तु च पाठ ।
३ छाया—

मिथ्यावतिमिरपच्छादितदृश्यो रागद्वेषसमुक्ताः ।

धर्मं जिनप्रज्ञतं भव्यां वापि नरा न रोचन्ते ॥

मिथ्यादृष्टिर्जीव उपदिष्टं प्रवचनं न श्रुत्याति ।

श्रुत्वात्तसंज्ञावमुपदिष्टं वाऽनुपदिष्टम् ॥

४ ‘मिच्छादिद्वी निश्चया’ इति पाठान्तरं कर्मप्रकृतौ १६७ तमे पद्यादे ।

५ उच्यते इत्यन्तौ १७ तमं सूत्रम् । ६-७ ‘दृष्ट’ इति च पाठ ।

८ छाया—

अर्हत्वा—तन्निश्चयात् यद् अश्रद्धात् तन्निश्चयात् जानीहि भावानाम् ।

सांख्यिकसामिप्रहिद्विभनाभिप्रहिद्वि च त्रिविधं च ॥

सम्प्रति सम्यक्त्वेदनीय 'शुद्धपुद्गलप्रत्ययस्तत्त्वार्थश्रद्धानपरिणाम आत्मनः । स चौपश-
मिकादिभेदेन पञ्चधा प्राग् व्याख्यातः औपशमिक-सास्त्रादन वेदक धायोपशमिक-क्षायिक-
सम्यक्त्व ल्यः । तत्रोपशान्ते दर्शनमोहमत्तके भन्तृयोपशमिक सदैव सम्यक्त्व-
प्रकारप्रपञ्च मन्तर्मुहूर्तकालानच्छिन्न, उपशमसम्यग्दर्शनकाले संयोजना उदयभाज
पण्णामात्रलिकानामन्ते कस्यचिद् यान्ति । उपशमसम्यक्त्व हि नित्यमेवोपहन्यतेऽनन्ता-
नुबन्धिभिः । यथाऽऽह-

“संयोजेनोदयश्चेत् स्यादास्यद्येतना(?) सम्यक्त्वम् ।

तस्य तु विशुद्धयतस्तदभावात् सम्यक्त्वमनवद्यम् ॥ १ ॥”

क्षायोपशमिकसम्यक्त्वपुद्गलचरमग्रामानुभवकाले वेदकसम्यक्त्व, उदितमिथ्यात्वपुद्ग-
लक्षये अनुदितमिथ्यात्वोपशमे च क्षायोपशमिकमुक्त, क्षायिक तु निरवशेषदर्शनमोहक्षये
भवति सम्यक्त्वम् । न च विशुद्धपुद्गलक्षये तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य परिणामस्याभासः ।
यथाऽऽह-

“प्रक्षीणे तर्हि सम्यक्त्वे, सम्यग्दृष्टिः कथं मता ? ।

क्षयो द्रव्यस्य तत्रेष्टः, परिणामस्य न क्षयः ॥ १ ॥”

सम्यग्मिथ्यात्ववेदनीयमधुनोच्यते । प्रथमतः सम्यक्त्वमुत्पादयन् करणत्रय विधायोप-
शमसम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । ततो मिथ्यात्वदलिक त्रिपुञ्जीत्वेन परिणमयति शुद्धमिथाशुद्धत्वेन ।
यथाऽऽह-

“सम्यक्त्वगुणेन ततो विशोधयति कर्म तच्च मिथ्यात्वम् ।

यद्ब्रह्मकृत्प्रभृतिभिः शोध्यन्ते कोद्रवा मदनाः ॥ १ ॥”

सम्यग्मिथ्यात्वं च तद्वेदनीयं चेति, एव पूर्वयोरपि द्रष्टव्यम् । इतिशब्दो दर्शनमोहनीयेयत्ता-
प्रतिपत्तये ।

दर्शनमोहनीयप्रकृतिग्रन्थमाल्पाय सम्प्रति चारित्रमोहप्रकृतिग्रन्थाचिख्यासया जगद्-
भा०—चारित्रमोहनीयाख्यो द्विविधः । कपायवेदनीयं नोऽरुपायवेदनीयं
चेति ।

टी०—चारित्रमोहनीयाख्यो द्विविध इत्यादि । द्विविकल्पचारित्रमोहप्रकृतिग्रन्थ' ।
कपायवेदनीयं नोऽरुपायवेदनीयं चेति ॥ एतावज्ज्ञेद मूलतश्चारित्रमोहनीयम् । यथाक्रम
तत्स्वरूपाख्यानायाह—

भा०—तत्र कपायवेदनीयाख्यः षोडश भेदः । तद्यथा—अनन्तानुबन्धी क्रोधो मानो माया लोभः, एवमप्रत्याख्यानकपायः प्रत्याख्यानकपायः संज्वलन-कपाय इत्येकदाः क्रोधमानमायालोभाः षोडशभेदाः ॥

टी०—तत्रैत्यादि । तयोश्चारित्रगोहभेदयोः कपायवेदनीयारयस्तावदय षोडश-भेदः । तद्यथेत्यनेन भेदानावदयते—अनन्तानुबन्धी क्रोध इत्यादि । अनन्तः सप्तारो नारक विषद् मनुज-देवजन्मचरामरणपरम्परालक्षण तदनुगन्नादन्तानुबन्धिनः सयोननाथ क्रोध मान माया लोभाः । तत्र क्रोधोऽप्रीतिलक्षणः । मानो गर्वः । माया शाश्वत् । लोभो गार्ह्यं तुष्णेत्यनर्थान्तरम् । आह च—

“ मयोजयन्ति यत्रमनन्तसङ्ख्यैर्भवे. कपायास्ते ।

सयोजनतानन्ताऽनुबन्धिता चाऽप्यतस्तेषाम् ॥ १ ॥

अनन्तानुबन्धिना च नात्र परतराजिज्ञानमन्मघनप्रशमूलकूमिलाज्ञानगोदाहरणानि, एवम-प्रत्याख्यानारणरूपायश्चतुर्वा क्रोत्रादिभेदेनेत्यतिदिश्यते । प्रत्याख्यान द्विविध—देशविरतिल-क्षण सर्वविरतिलक्षण च । तत्र दशविरतिलक्षणमन्य तदावरणं कपायोऽप्रत्याख्यानावरण-कपायः, सामर्थ्यात् अपिशब्द समुच्चयार्थो लभ्यते । ये स्वल्पमात्रं प्रत्याख्यानं ते सर्वविरतिलक्षणमावृण्वन्त्येवेति नास्ति चित्रम् । कपाय इति जातिविरक्षायामेकरचन-निर्देशः । आह च—

“ जावृण्वन्ति प्रत्याख्यान स्वल्पमपि येन जीवस्य ।

तेनाप्रत्याख्यानावरणास्ते निर्विशेषोक्त्या ॥ १ ॥”

नत्र हि सोऽल्पार्थः, उपमार्थो वा नञ्, प्रत्याख्यानावरणयदप्रत्याख्यानावरणः । यथोक्तम्—

“ प्रत्याख्यानारणसङ्कल्पाद् न तत् तथा भवति सिद्धम् ।

तर्पत्राज्ञानवचने तस्मद्दश. पुन्य एवेष्टः ॥ १ ॥”

एषामुदये सम्भ्रन्त्वलाभः सर्वदेशविरतिलक्षण प्रत्याख्यान नास्ति । प्रत्याख्यानावर-णरूपाय इति तथेवातिदेशः । प्रत्याख्यानशब्देनात्र सर्वविरतिपरिग्रहः तदावरणः । प्रतिशब्दः प्रतिषेधरचनः । प्रतिषेधस्याख्यानं प्रज्ञानमाचार्यादिमन्त्रिषो भावतः ‘सर्वान् प्राणिनो न हन्मि यावञ्जीव’ इत्यादि प्रत्याख्यान, तदेवप्रकारं स्थगयन्तीति प्रत्याख्यानावरणाः । यथाऽऽह—

“ सर्वप्रत्याख्यान येनावृण्वन्ति तद्रभिलषतोऽपि ।

तेन प्रत्याख्यानावरणास्ते निर्विशेषोक्त्या ॥ १ ॥”

१ ‘कपायप्रत्याख्यानकपायसम्भ्रन्त्वलाभः कपायवेदनीय इति कपायवेदनीयात् षोडशभेदः’ इति क-भा-पाठः । २ अत्रो न सम्भ्रान्तं यदुनासीत् इतिवृत्तं कमापिपयकमया योऽशुनत नोपठन्ते । ३ ‘सम्भ्रन्त्वात्, वा’ इति क-भा-पाठ-धिननोय । ४ ‘तत्प्राज्ञानवचने’ इति ख-पाठः ।

प्रत्याख्यानपरिणामजन्मविधातकारित्वात् प्रत्याख्यानावरणाः, न तु सत एव प्रत्याख्यानस्येति वाक्यार्थः । तथाचाहुः पूज्याः (श्रीजिनभद्रगणितमाश्रमणाः)—

“णासंतस्मावरण ण सत्तोऽभञ्जाडिविरमणपसगा ।
पच्चकराणावरणा तम्हा तम्सभजारणा ॥ १ ॥
उदए विरहपरिणई न होइ जेसिं खयाइओ होइ ।
पच्चकराणावरणा त इह जहा केवलावरण ॥ २ ॥”

—विशेषावश्यकै (गा० १२३६-१२३७)

तदुदयवर्तिनश्च द्वादशविधगृहधर्माणांतिः । यथाऽऽह—

“श्रापकधर्मो द्वादशभेदः सजायते ततस्तस्य ।
पञ्चत्रिचतुःसरयानतगुणशिक्षामयः शुद्धः ॥ १ ॥”

सञ्चलनकपायस्वरूपोपपादनायाह—सञ्चलनकपाय इति । समस्तपापस्थानविरति-भाजमपि यतिं दुःसहपरिपहसपाते युगपत् सञ्चलयन्तीति सञ्चलनाः । यथाऽऽह—

“सञ्चलयन्ति यतिं यत् सन्निभ सर्वपापविरत्तमपि ।
तस्मात् सञ्चलना इत्यप्रशमकरा निरुच्यन्ते ॥ १ ॥”

इतिशब्दः कपायवेदनीयस्येयचामाह । एकश्च इति । एकैकस्य अग्रत्याख्यान प्रत्याख्यानावरण-सञ्चलनरूपायस्य क्रोधादयो भेदाश्चत्वार इति । तत्राप्रत्याख्यानक्रोधाद्युदाहरणानि भूराज्यस्थिमेषशृङ्गकर्दमरागाः प्रत्याख्यानावरणक्रोधादेः रेणुराजिकाष्टगोमृत्रमार्गसञ्जनरागाः सञ्चलनक्रोधादेर्जलराजिंतिनिशलालेहहरिद्रारागाः । एवमेते षोडशभेदाः कपायवेदनीयस्येति ॥ प्रस्तावप्राप्त नोकपायवेदनीयमुच्यते—

भा०—नोकपायवेदनीयं नवभेदम् । तद्यथा—हास्यं, रतिः, अरतिः, शोकः, भयं, जुगुप्सा, पुरुषवेदः, स्त्रीवेदः, नपुंसकवेद इति नोकपायवेदनीयं नवप्रकारम् ॥

टी०—नोरूपायवेदनीयं नवभेदमिति । कपायैरुदेशत्वात् कपायविशेषत्वाद् वा नोरूपाया हास्यादयः । मिश्राद्यो वा नोशब्दः । कपायमहकृता एते स्वकार्यनिर्वर्तनप्रत्यला, न क्षमीषां पृथक् सामर्थ्यमस्ति । यद्योपश्च यः कपायस्तत्सहचारिण एतेऽपि तच्छोषा एव भवन्ति । एतदुक्तं भवति—अनन्तानुपन्ध्यादिसहचरितास्तत्स्वमात्रका एव जायन्ते, तस्मादेतेऽपि चरणोपघातकारित्वात् तत्तुल्यतयैव ग्राह्याः । तथाऽन्येनाप्यत्राचि—

“कपायसहवर्तित्वात्, कपायप्रेरणादपि ।
हास्यादिनररूपोक्ता, नोकपायकपायता ॥ १ ॥”

१ ध्याया—

नागत आवरण न सतोऽभञ्जादिविरमणप्रसङ्गात् ।
प्रत्याख्यानावरणं ततस्तत्सम्भवावरणा ॥
उदये विरतिपरिणति न भवति येषा क्षयादितो भवति ।
प्रत्याख्यानावरणास्त इह यथा केवलावरणम् ॥

२ ‘वृणशलाकाय’ इति श-याठ ।

तत्रथेत्यनेन तत्रापि नोरूपायान् स्वरूपेणात्पातुमुपक्रमते—तत्र हास्यनोरूपायमो-
होदयात् सनिमित्तमनिमित्त वा हसति स्मयते रङ्गावतीर्णनट्यत् । रतिमोहोदयाद् घाहाभ्य-
न्तरेषु वस्तुषु प्रीतिः आसक्तिः । इष्टेषु च शब्दादिविषयेषु । अरतिमोहोदयादेतेष्वेवाप्रीति-
ररतिः । शोकमोहोदयात् परिदेवते हन्ति च स्मस्तकाद्यययान् निःश्वमिति रोदिति स्तनति
लोठति भ्रुवः पीठ इत्यादि । भयमोहोदयात् प्रसृत्युद्विजते वेपथ इत्यादि । जुगुप्सामोह-
नीयोदयात् शुभाशुभद्रव्यविषय व्यलीकमुपजायत इत्यादि । पुरुषवेदमोहोदयात् अनेकाका-
राम् स्त्रीप्यभिलाषः आम्रफलाभिलाष इवोद्विक्तश्लेष्मणः, तथा सङ्कल्पजास्वपीत्यादि ।
स्त्रीवेदमोहोदयात् नानाकारेषु पुष्ट्येप्यभिलाष, सङ्कल्पजेषु चेत्यादि । नपुंसकवेदमोहो
बहुरूपः, तदुदयात् कस्यचित् स्त्रीपुरुषद्वयविषयोऽप्यभिलाषः किल प्रादुर्भवति, धातुद्वयोदये
मार्जितादिद्रव्याभिलाषतत्, कस्यचित् पुष्ट्येप्यभिलाषः, सङ्कल्पजविषये चानेरूप इत्यादि ।
इतिकरणो नोरूपायेयचाप्रदर्शनार्थः । उक्तमेवमेतन्नोरूपायवेदनीय नवप्रकारम् । एषा
पुरपादिवेदानां त्रयाणामपि तीत्रादिपरिणामसत्सिद्धयर्थं दृष्टान्तानाविधिर्गोपुराह—

भा०—तत्र पुंस्त्ववेदादीना तृणकाष्ठकरीपाशयो निदर्शनानि भवन्तीति ।
एव मोहनीयमष्टाविंशतिभेद भवति ॥

टी०—पुरुषवेदादीनामिति क्रमनिषममाचष्टे । तृणादय कृतद्वन्द्वा प्रत्येकमविश-
ब्देन सहाभिसम्बन्धन्ते । निदर्शनानि निदर्श्यन्त इति दृष्टान्ता भवन्ति । एतानि च कृत-
सन्निवेशत्रमात् । इतिशब्दोऽन्यानेकनिदर्शनगतिपर्ययः । तत्र पुरुषवेदमोहाप्रेर्भृश ज्वलतः
समासादितप्रतिक्रियस्याथैव प्रथमो जायते, समासादिततृणपुलकस्येव नातीव स्यात्सुरनुगन्धः ।
स्त्रीवेदजातवेदसस्तु बहुतरकालात्स्यायिनः सम्पापणस्पर्शनेन्धनाभिवाधितस्य चिराय प्रथमो
जायते, दृढतरसादिरादिकाष्टप्रशुद्धज्वालाकलापज्वलनस्येव । नपुंसकवेदमहामोहसत्प्राधिपस्तु
ममामादितोदयस्य महानगरस्य दाहदहनतुल्यस्य केरीपकृशानोरिवान्तर्विजम्भमाणदीप्ततर-
कणनिकरस्य बहुतरकालेऽप्य प्रथमो भवति । सम्प्रत्युपसहरति—एवमित्यादि । उक्तेन
प्रकारेण द्वित्रिषोडशमभेदलक्षणेनाष्टाविंशतिभेदलक्षणेनाष्टाविंशतिभेद मोहनीयमुक्तम् ॥

सम्प्रत्यनन्तानुगन्ध्यादिरूपायणासुदयेऽप्यमात्मा सम्भवत्यादिसामायिकानां क किं
लभते किं वा न लभत इति प्रतिपादयिपुराह—

अनन्तानुगन्ध्यादि
रूपायणासुदये
सम्भवदर्शनादीना
मुपपात

भा०—अनन्तानुगन्धी सम्यग्दर्शनोपपाती । तस्योदयात्
सम्यग्दर्शनं नोत्पद्यते, पूर्वोत्पन्नमपि च प्रतिपत्ति । अप्रत्या-
ख्यानकपायोदयाद् विरतिर्न भवति । प्रत्याख्यानाचरणरूपा-
योदयाद् विरतिरिरतिर्भवति, उत्तमचारित्रलाभस्तु न भवति ।
सञ्चलनरूपायोदयाद् यथारयातचारित्रलाभो न भवति ॥

टी०—अनन्तानुबन्धीत्यादि । अनन्तानुबन्धिकपायोदयः सम्यग्दर्शनमुपहन्ति, तद्वि-
धपरिणामोत्पादमेव निरणद्वीत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—तस्योदयाद्वि सम्यग्दर्शनं नोत्प-
द्यते प्रागवाप्तमपि प्रतिपनतीति । अप्रत्याख्यानेत्यादि । सर्वदेशलक्षणाया विरतेरभावः ।
प्रत्याख्यानेत्यादि देशविरतिर्भवति । उत्तमचारित्रं सर्वसात् प्राणातिपाताद् विरमामी-
त्येवंरूप तस्य लाभो न भवतीति । तुशब्दोऽप्रधारणार्थः । न जातुचिदेन भवतीति ।
संज्वलनेत्यादि । सञ्ज्वलनकपायोदये त्ररूपायचारित्रलाभो नास्ति । पूर्वोद्दिष्टमामा-
यिकेभ्योऽनन्तरमवाख्यातः क्रियाविशेषः । अवाच्यतचारित्र साधनान्तरकारण मुक्तेरिति ।
यथाख्यातचारित्र वा, येन वा प्रकारेण यथा भगवद्भिराख्यातमरूपायं चारित्र भवतीति ।
सर्वथा कपायाः ससारे हिण्डयन्ति जीवमिति काका प्रतिपादयति । यतस्तेषामुदये प्रतिवि-
शिष्टज्ञानक्रियावाप्तिरेव न समस्तीति । उपशान्तक्षीणकपायस्य सतो हि यथाख्यातमिष्यते ।
तत्राप्युपशान्तकपायी कटाचित्पातेऽपि विशुद्धिस्थानात् कुतश्चिन्न शक्यते । क्षीणकपायस्य तु
नास्ति प्रतिपातः । शास्त्रे पर्यायशब्दैरपि क्रोधादिकपायाणा व्यवहारोऽस्तीत्येतत् प्रदर्शनम्—

क्रोधस्य पर्याया भा०—क्रोध. कोपो रोपो द्वेषो भण्डनं भाम इत्यनर्थान्तरम् ।
तद्भावानुसारीणि तस्या(?)स्य क्रोधस्य तीव्र-मध्य विमध्य मन्दभावाश्रितानि निद-
निदर्शनानि च र्शनानि भवन्ति ।

टी०—क्रोध इत्यादि । क्रोधन क्रोधोऽप्रीतिः । कोपन कोपः पूर्वावस्थातोऽन्यथा
परिणामः । रोपण रोपः तत्परिणामेनालुपितत्वादात्मनः । द्वेषण द्वेष. तत्परिणामस्य वचन-
द्वारेण प्रकाशनात् निर्देशनात् । भण्डनं कलहः । भाम इति क्रोधविशेष ईर्ष्यालक्षणः ।
एवमादयः शब्दाः क्रोधाद्यप्रतिपादकत्वादेकार्याभिधायित्वादनर्थान्तरमेवेति ॥

भा०—तद्यथा—पर्वतराजिसदृशो भूमिराजिसदृशो वालुकाराजिसदृश
उदरराजिसदृश इति ।

टी०—अधुनाऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदस्यैकैकस्य क्रोधादेस्तीत्रादिभावदर्शनार्थं निदर्शना-
न्याह भाष्यकारः—तद्यथेत्यादिना । चतुर्णामपि क्रमेणानन्तानुबन्ध्य-ऽप्रत्याख्यान प्रत्याख्या-
नावरण-सञ्ज्वलनानां क्रोध मान माया लोभानामेकैकस्य चातुर्विध्यं दर्शयति—पर्वतराजि-
सदृश इत्यादि । पर्वतराज्या सदृशः । पर्वतः पापाणपुञ्जस्तदेकदेशोऽप्युपचाराच्छिलादिविभागः
पर्वतः, तत्र राजिः—भिदा पर्वतराजिः तथा सदृशः पर्वतराजिसदृशः । शिलाया राजिरूपत्वा
यावत् शिलारूप तावद्व्रतिष्ठते, न च तस्याः सन्धानमस्ति, एवमनन्तानुबन्धी क्रोध उत्पन्नो
भवापेक्षया यावत् तत्र भवे जीवति तावदप्यनुवर्तते, न तस्यास्त्युपसहरणोपायः, तदनु मरणाच्च
भूयसा नरकमेति । अप्रत्याख्यानस्तु 'भूमिराजिसदृश' सतत्सरमात्रकालानुबन्धी । भूमौ हि

१ 'प्रागेतनमपि' इति ङ-पाठ । २ 'कपायत्रये' इति ङ-पाठ । ३ 'नास्तीत्यतः प्रदर्शनम्' इति च-पाठ ।
४ 'पेक्षया तत्र' इति च-पाठ ।

राजिरुद्धता वर्षास्ववश्यतया सा निधनमायाति । क्रोधोऽप्येवमुत्पन्नो वर्षाभ्यन्तरे प्रशाम्यतीति ॥
 प्रत्याख्यानात्तरणस्तु बालुत्तराजिसदृशः । बालुकाया हि राजिरुत्पन्ना प्रकर्षतश्चतुर्मासाभ्य-
 न्तरे भूयः सन्धति । क्रोधोऽप्येव प्रत्याख्यानात्तरणश्चातुर्मासाभ्यन्तरे नियमेनोपशाम्यतीति ॥
 संज्वलनक्रोधाग्निः समुद्भूतः पाक्षिरुप्रतिक्रमणकाले प्रकर्षतो विधेयायतीति उदकराजिसदृश
 इति समाख्यायते । अस्य च उदकराजिसदृशात् पक्षमात्रकालसमूचक विज्ञेयम् ।

भा०—तत्र पर्वतराजिसदृशो नाम । यथा प्रयोगविस्त्रसामिश्रकाणामन्य
 तमेन हेतुना पर्वते राजिरुत्पन्ना नैव कदाचिदपि सरोहति, एवमिष्टवियोजनानिष्ट-
 योजनाभिलषितालाभादीनामन्यतमेन हेतुना पस्योत्पन्नः क्रोधः आ मरणात्
 व्यपगच्छति जात्यन्तरानुबन्धी निरनुनयस्तीव्रानुशयोऽप्रत्यवमर्शश्च भवति स
 पर्वतराजिसदृशः । तादृशं क्रोधमनुभूता नरैकैषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति ॥

टी०—तत्र पर्वतराजिसदृशो नामेत्यादिना ग्रन्थेनोदाहरणानि भावयति । प्रयोग-
 पुरूपव्यापारः । विस्त्रसा-स्वभाजः । मिश्रकरणाद्भयपरिग्रह पुरुषव्यापारस्वभावाभ्या-
 मिति । एषा प्रयाणामन्यतमेन हेतुनेति सम्प्रत्ये । सम्प्रति क्रोदोत्पत्तेर्निमित्तमाख्या-
 ति—इष्टार्थवियोजनादनिष्टार्थसंयोजनाद्भिलषितालाभादित्यादीनां कारणानामन्य
 तमेन हेतुना । पस्योत्पन्नः क्रोध इत्यादि । भवान्तरमप्यनुबन्धाति । निरनुनय इति ।
 अनुनयः पंचाङ्गकरणादिक्रिया तदभावाच्चिरनुनयः । अप्रत्यवमर्श इति । अविद्यमान-
 पथाचापपरिणाम । शेष गतार्थम् ।

भा०—भूमिराजिसदृशो नाम । यथा भूमेर्भास्कररश्मिजालादात्तस्नेहाया
 चास्वभिहताया राजिरुत्पन्ना वर्षापेक्षसंरोहा परमप्रकृष्टाऽष्टमासस्थितिर्भवति, एवं
 यथोक्तनिमित्तो यस्य क्रोधोऽनेकवर्षस्थापी दुरनुनयो भवति, स भूमिराजि-
 सदृशः । तादृशं क्रोधमनुभूता तिर्यग्योनावुपपत्तिं प्राप्नुवन्ति ॥

टी०—भूमिराजिसदृशो नामेत्यादि अप्रत्याख्यानरूपायानाश्रित्योच्यते, आत्त
 स्नेहाया इति शृहीतापीतस्नेहाया, वायुना चाभ्याहताया इत्यनेककारणता भूमिराजेराधे
 दयते । जघन्येनाष्टमासस्थितिरन्वर्षेण वर्षस्थितिरिति । एव यथोक्तेत्यादिना दृष्टान्तेन
 दार्शनिकमर्थं समीकरोतीति । शेष सुज्ञानम् ॥

भा०—बालुकाराजिसदृशो नाम । यथा बालुकायां काष्ठशलाका शर्करादी-
 नामन्यतमेन हेतुना राजिरुत्पन्ना वास्वीरणाद्यपेक्षसंरोहा अवीग् मासस्य सं-

१ 'विष्णायतीति' इति ग-च पाठ । २ 'सादृश्य इति ग-पाठ । ३ 'पर्वतराजि०' इति घ-पाठ ।

४ 'भय गच्छति' इति घ-पाठः । ५ 'सता' इति ग-पाठ । ६ 'प्रयोगः व्यापार इति च-पाठ ।

७ 'पभाद्' इति ङ-पाठ । ८ 'विधेयापीयो' इति घ-पाठ । ९ 'क कारण' इति ङ-च-पाठः ।

रोहति, एवं यथोक्तनिमित्तो यस्य क्रोधोऽहोरात्रं पक्षं मासं चातुर्मास्यं संवत्सरं वाऽचतिष्ठते स बालुकाराजिसदृशो नाम । तादृशं क्रोधमनुसृता मनुष्येऽपूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति ॥

टी०—बालुकाराजिसदृशो नामेत्यादि सुज्ञानम् । जघन्येनाहोरात्र उत्कर्षेण संवत्सरपरिणामोऽपीति । शेष गतार्यम् ॥

भा०—उदकराजिसदृशो नाम । यथोदके दण्डशलाकाऽऽजुल्यादीनामन्यतमेन हेतुना राजिरूपेणा ब्रह्मत्वादपामुत्पत्त्यनन्तरमेव संरोहति, एवं यथोक्तनिमित्तोत्पन्नो यस्य क्रोधो विदुषोऽप्रमत्तस्य प्रत्यवमर्शानोत्पत्त्यनन्तरमेव व्यपगच्छति स उदकराजिसदृशः । तादृशं क्रोधमनुसृता देवेऽपूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति ॥

टी०—उदकराजिसदृशो नामेत्यादि प्रायः सुज्ञानम् । विदुष इति क्रोधपरिणामाभिज्ञस्य । प्रत्यवमर्शः—पश्चात्तापः हाँ दुहुक्यमित्यादिकः । शेष सुज्ञानम् ॥

भा०—येषा त्वेष चतुर्विधोऽपि न भवति ते निर्वाणं प्राप्नुवन्तीति ॥

टी०—येषामित्यादि । अनन्तानुनव्यादिचतुर्विधक्रोधक्षपणान्मुक्तिप्राप्तिरवश्यमविनीति ।

सम्प्रति मानचातुर्विध्यप्रदर्शनायाह—

मानशब्दस्य पर्याया भा०—मानः स्तम्भः गर्वः उत्सेकः अहङ्कारः दर्पः मदः स्मय इत्यनर्थान्तरम् ॥

टी०—मान इत्यादि । सर्वदाऽऽत्मपूजाकाङ्क्षित्वात् मानः । स्तम्भनात् स्तम्भः अवनतेरभावात् । गर्वो जात्यादिः । उत्सेको ज्ञानादिमिराधिक्येऽभिमान आत्मनः । अहङ्कारोऽहमेव रूपमौभाग्यसम्पन्न इति । दर्पो रलकृतः । मद्यादिप्रदवदनालापदर्शनात् मदः । परापराधसहनप्रायत्वात् स्मयः । सर्व एते मानविशेषा इत्यतोऽनर्थान्तरमिति ।

क्रोधस्येवास्यापि तीव्रादिभानप्रदर्शनायाह—

भा०—तस्यास्य मानस्य तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति । तद्यथा—शैलस्तम्भसदृशः, अस्थिस्तम्भसदृशः, दारुस्तम्भसदृशः, तृणस्तम्भसदृश इति । एषामुपसंहारो निगमनं च क्रोधनिदर्शनैर्व्याख्यातम् ॥

टी०—तस्यास्येत्यादि । तस्येति पूर्वोद्दिष्टस्य । अस्येति पर्यायभेदेन निर्दिष्टस्य । आदिग्रहणात् मध्ये मन्दश्च भावः—आत्मनः परिणतिविशेषः । अनन्तानुनव्यादिषु क्रमेण शैलस्तम्भसदृशेत्याद्युदाहरणानि योज्यानि । एषामित्यादिना निर्दिशति । उपसंहार उप-

१ 'क्रोध' इत्यधिको घ-पाठ । २ 'निमित्तो यस्य' इति घ पाठ । ३ 'मर्शिनो' इति घ-पाठ । ४ 'यामे भेदस्य' इति ङ पाठ । ५ 'हा दुहुक्य' इति ङ पाठ । ६ 'प्राप्नुवति' इति घ-पाठ । ७ 'लनात्म' इति घ-पाठ ।

नयः । यथा शैलस्तम्भस्तयाऽनन्तानुबन्धीत्यादिक्रमेण । तस्मात् कुतश्चिन्मिचाहुत्पन्नो
मानः आ मरणाच्च व्येयगच्छति जात्यन्तरानुबन्धी निरनुनयोऽप्रत्यवमर्शश्च भवति स शैल-
स्तम्भसदृशः । तादृश मानमनुसृत्य नरकेऽप्युत्पत्तिं प्राप्नुवन्तीति निगमनग्रन्थः । चशब्दः
समुच्चितौ । एवमस्थिस्तम्भसदृश इत्यादिष्वपि यथायोग्युपनयनिगमने वक्तव्ये ॥

मायाशब्दस्य
पर्याया

भा०—माया प्रणिधिः उपधिः निकृति' आचरणं चञ्चना दम्भः
कूटम् अतिसन्धानम् अनार्जवमित्यनर्थान्तरम् ॥

टी०—माया प्रणिधिरित्यादि । मीयतेऽनया जन्तोस्तिर्यग्योन्यादिजन्मेति माया ।
प्रणिधिः त्रतापरिणतावासक्तिः प्रणिधान । बाह्यचेष्टयोपधीयते बाह्यत इत्युपधिरन्यथापरि-
णामयित्तम्य । निष्क्रियतेऽनया परः परिभूयत इति निकृति' । आचर्यते—अभिगम्यते भक्ष्यते
चा परस्तयोपायभूतयेत्याचरणम् तथाच घृक मार्जार गृहकोलिकादयः प्रसिद्धाः । परो विप्र-
लभ्यते यथा सा चञ्चना । दम्भन दम्भो वेपयचनाद्यनुमेयः । कृत्यते—दहते अमुना परः परि-
माणान्तरेणेति कूटं, सत्त्वग्रहणं वा कूट तद्वत् परिणामः । जतिसन्धीयतेऽनेन पर इति अति-
सन्धानं अतीवानुप्रविश्य सम्भानमन्तरङ्गात्प्रदर्शनं ततो दिनाश' । शक्रोर्भावः आर्जवं तद्वि-
परीत अनार्जवम्—कायमनोवक्रता । इतिशब्द एवार्थे । एवमेतान्येकार्थाभिधायीनि
नामानीति ॥

भा०—तस्या मायायास्तीत्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति ।
तद्यथा—चशकुलङ्गसदृशी, मेपविपाणसदृशी, गोमूत्रिकासदृशी, निलेंदनसदृ-
शीति । अत्राप्युपसहारनिगमने श्लोचनिदर्शनैर्व्याख्याते ॥

टी०—तस्या इत्यादि गतार्थम् । चशकुलङ्गो—वंशमूलमतिकुटिलं प्रजुर्कर्तुमशक्यं
उपायशतेनापि । शेष गतार्थं प्रायः । निलेंदनं वर्षक्यवलेखनीधारोल्लिखितमत्यन्तकुटिलम् ।
अत्रापीत्यादि गतार्थम् ॥

लोमशशब्दस्य
पर्याया

भा०—लोभो रागो गार्ध्वं इच्छा मूर्च्छा स्नेह' काङ्क्षाऽभिष्वङ्ग
इत्यनर्थान्तरम् ॥

टी०—लोभो राग इत्यादि । लुभ्यतेऽनेन जीव इति लोभः । आत्मरङ्गनाद्
रागः । प्राप्तिष्टयस्तु गार्ध्वं अमिरक्षणादि कार्यं शृद्धिलक्षणम् । इच्छाऽमिलापसैलोक्य-
विषयः । मूर्च्छा' प्रकर्षप्राप्ता मोहवृद्धि' । लिङ्गत्यनेनेति स्नेहः पितृपुत्रपत्न्यादिषु प्रीतिवि-
शेषः । भविष्यत्कालोपादानविषया काङ्क्षा । अभिष्वङ्गो नाद्याभ्यन्तरोपकरणविषयसुखे
राग आसक्तिः । शेष पूर्ववत् ॥

१ 'व्यय गच्छति' इति च-पाठ । २ 'ऽपचितत्वेवाधीयत' इति ड-पाठ । ३ 'शुद्ध्यत (१) वा' इति
च-पाठ । ४ 'कुणसन्धी' इति च-पाठ । ५ 'शेषा गतार्था प्राय' इति च-पाठ । ६ 'प्राप्ते' इति च-
पाठ । ७ 'यमुय सप्त सक्ति' इति ग-च-पाठ ।

भा०—तस्यास्य लोभस्य तीव्रादिभावाश्रितानि निर्दर्शनानि भवन्ति । तद्यथा—लाक्षारागसदृशः, कर्दमरागसदृशः, सञ्जनरागसदृशः, हरिद्रारागसदृश इति । अत्राप्युपसंहारनिगमने क्रोधनिर्दर्शनैर्व्याख्याते ॥

टी०—लाक्षारागसदृश इत्यादि । अनन्तानुबन्ध्यादयः क्रमेण योज्याः । शेष गतार्थम् ॥

भा०—एषां क्रोधादीनां चतुर्णां कपायाणां प्रत्यनीकभूताः प्रतिघातहेतवो क्रोधादीना सच्च भवन्ति । तद्यथा—क्षमा क्रोधस्य, मार्दवं मानस्य, आर्जवं रणोपाया मायायाः, सन्तोषो लोभस्येति ॥ १० ॥

टी०—एषां क्रोधादीनामित्यादि । प्रकृतानुपयोगित्वादसम्भद् इवाय लक्ष्यते ग्रन्थः । मोहनीयोत्तरप्रकृतिस्वरूपाख्यानमारब्ध, तत्र क्रोधादिप्रत्यनीकाः क्षमादय इति कः प्रस्तावः ? उच्यते—मोहनीयप्रधानानि हि कर्माणि, सर्वदेशोपघातद्वारेण जन्तोर्नरकादिभवप्रपञ्चप्रापणे विजृम्भन्ते । 'मोहस्तत्र तावत् कपायजनितः । कपायनशाद्धि बन्धस्थितिविशेषः सर्वदुःखावाप्तिश्च । यथोक्तम् (उपदेशमालायाम्)—

“ जं अद्दुःख लोए जं च सुह उत्तम तिहुयणंमि ।

तं जाण कसायाण बुद्धिक्खयहेउयं सव्व ॥ १ ॥”

अतस्तत्संवरणोपायभूताः क्षमादयो भाष्यकारेणोपन्यस्ताः सततमेतेऽभ्यसनीयाः कर्मणां लाघवमिच्छता मुमुक्षुणा । भाष्यं गतार्थप्रायम् । प्रत्यनीकाः शत्रव उच्यन्ते पुरुषाः । भूतशब्द उपमानार्थः । शत्रव इवोच्छेदनसाधर्म्यात् । एतदेव स्पष्टयति—प्रतिघातहेतवो भवन्तीति । अत्र च मिथ्यादर्शनमाघरूपायाश्च द्वादश सर्वघातिन्यः प्रकृतयः मङ्गलन-

सूत्रलाघव
परामर्श

नोरूपायास्तु देशघातिन्यः ॥ ननु च सूत्रनात् सूत्रमिति लघु विधेय सूत्रम् । तच्चैवं भवति—दर्शनचारित्रमोहनीयरूपायनोरूपायवेदनीयाख्या द्वित्रिषोडशनवमेदा इत्येव विवक्षितार्थसंग्रहः स्यात् । तत्रेदमुक्तम्—

“ दुर्व्याख्यानो गरीयाश्च, मोहो भवति बन्धनः ।

न तत्र लाघवादिष्टं, सूत्रकारेण दुर्वचम् ॥”

इति ॥ १० ॥

सम्प्रति क्रमप्राप्तस्यायुष्कर्मणश्चत्वार्युत्तरप्रकृतिस्वरूपाप्यभिधित्सुराह—

सूत्रम्—नारक-तैर्यग्योन-मानुष दैवानि ॥ ८-११ ॥

१ 'मोहतन्त्रता च कपायजनिता' इति च-पाठः ।

२ छाया—

यद् अतिदु ख लोके यच्च सुखमुत्तम त्रिभुवनेऽपि ।

तद्विद्धि कपायाणा बुद्धिक्खयहेतुकं सवम् ॥

टी०—नारकादीनि कृतद्वन्द्वानि प्रथमावहुनचनेन निर्दिष्टानि । यस्योदयात् प्रायोग्य-
प्रकृतिविशेषानुशङ्गीभूत आत्मा नारकादिभावेन जीवति यस्य च क्षयान्मृत उच्यते
तदायुः । आह च—

“ स्वानुरूपास्रजोपात्त, पौद्गल द्रव्यमात्मनः ।

जीवनं यत् तदायुष्क-मुत्पादादस्य जीवति ॥ १ ॥

आयुपथाच्चादय उपग्राहकाः प्रथममद्भ्येति । तस्यैवम्भूतस्य कर्मण उत्तरप्रकृतिचतुष्टयं वर्ण्यते—

भा०—आयुष्क चतुर्भेदम्—नारक, तैर्यग्योनं, मानुष, दैवमिति ॥ ११ ॥

टी०—आयुष्क चतुर्भेदमित्यादि भाष्यम् । आनीयन्ते शेषप्रकृतयस्तस्मिन्नुप-
मोगाय जीवन्तेत्यायुः, शाल्योदनादिव्यञ्जनविरूपा एव कास्यपात्राधार
आयुषो
व्युत्पत्त्यर्थं
भोक्तुं परिभोगाय कल्पन्ते, आनीयन्ते वाज्जेन तद्भवान्तर्भात्री प्रकृतिगण
इत्यायुः रज्जुवद्वेक्षुषिभारकणत, आयतते वा शरीरधारण प्रति वैन्व

इत्यायुनिगडादिवत् । आयुरेवायुष्कम्, चतुर्गतिकत्वात् समारस्य चतुर्भेदम् । तद्भेददर्श-
नार्थमाह—नारकमित्यादि । तत्र नरका उत्पत्तियातनास्थानानि पृथिवीपरिणतिविशेषास्त-
त्मगन्विनः सत्त्वा अपि तात्स्थ्यान्नरकास्तेषामिदमायुर्नारकम् । तिर्यग्योनय एक द्वि त्रि चतुः-
पञ्चेन्द्रियास्तेषामिदं तैर्यग्योनम् । मनुष्याः समूहं न गर्भजास्तेषामिदं मानुषम् । देवानां
भजनवास्यादिभेदानामिदं दैवम् । इतिशब्दः आयुःप्रकृतीयचाप्रतिपत्त्ये ॥ ११ ॥

सम्प्रति नामकर्मांतरप्रकृतिभेदाख्यानायाह—

सूत्रम्—गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसंज्ञघातसंस्थानसं-

नामकर्माणं ६७
उत्तरप्रकृतय

हननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यगुरुलघूपघातपराघातातपोद्यो-
तोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसू-

क्षमपर्याप्तस्थिरादेययगांसि सेतराणि तीर्थकृत्वं च ॥ ८-१२ ॥

टी०—गतिजातीत्यादिप्रागुद्दिष्टा द्वाचत्वारिंशत् पिण्डभेदा नामकर्माणस्तत्प्रातिपाद-

नामदा दस्य
व्युत्पत्त्यर्थं

नार्थं सूत्रम् । नमयति प्रापयति नारकादिभावान्तराणि जीवमिति नाम ।

अथवा जीवप्रदेशसम्बन्धिपुद्गलद्रव्यविपाकसामर्थ्याद् यवार्थसज्ञा ।

नमयति—प्रहयतीति नाम यथा शुक्रादिगुणोपेतद्रव्येषु चित्रपटादिव्यप-

देशप्रवृत्तिर्नियतसज्ञाहेतुरिति । तत्र गतिनाम चतुर्विधम् । जातिनाम पञ्चविधम् । शरीरनाम

१ 'सहायीभूत' इति ख-पाठ । २ 'यस्य' इति ड-ख-पाठ । ३ 'यद्' इति ड-पाठ ।

४ 'सङ्घातन सञ्चनरस' इति ग-पाठ । ५ 'प्रवृत्तयति' इति ड-पाठ । ६ 'पञ्चविध' इति ड-पाठ ।

पञ्चविधम् । अङ्गोपाङ्गनाम त्रिविधम् । निर्माणनामैकधा । संस्थाननाम षोढा । सङ्घातनाम
 पञ्चविधम् । बन्धननाम पञ्चविध पञ्चदशविध वा । संहनननाम षोढा ।
 गत्यादिनामकर्म
 णामवान्तरभेद
 सङ्ख्या
 स्पर्शरसगन्धवर्णनामैकैकविधम् । आनुपूर्वीनाम चतुर्धा । अगुरुलघुनाम
 कधा । उपघातपराघातात्तपोद्योतोच्छ्वासनामान्येकैकविधानि । विहायो-
 गतिनाम द्विधा । प्रत्येकशरीरसाधारणशरीरसंस्थानरसुभगदुर्भगसुस्वर-
 दुःस्वरशुभाशुभसूक्ष्मवादरपर्याप्तापर्याप्तस्थिरास्थिरादेयानादेयशोष्यशस्तीर्यङ्करनामान्येकैकप्र-
 काराण्येव । एतमेता उत्तरप्रकृतयो नामकर्मणः सप्तपष्टिः । अत्र च बन्धनसङ्घातनामनी
 शरीरनामान्तरभूते एव, अतः शरीरविषयत्वादेव नोत्तरप्रकृतिः । पृथक्सूत्रे यदुपादान
 पार्थक्येन तत् तयोः स्वरूपप्ररूपणार्थमिति ॥

भा०—गतिनाम जातिनाम शरीरनाम अङ्गोपाङ्गनाम निर्माणनाम बन्धननाम
 सङ्घातनाम संस्थाननाम संहनननाम स्पर्शनाम रसनाम गन्धनाम वर्णनाम आनुपूर्-
 वीनाम अगुरुलघुनाम उपघातनाम पराघातनाम आतपनाम उद्योतनाम उच्छ्वासनाम
 विहायोगतिनाम । प्रत्येकशरीरादीनां सेतराणा नामानि । तद्यथा—प्रत्येकशरीर-
 नाम साधारणशरीरनाम त्रसनाम स्थावरनाम सुभगनाम दुर्भगनाम सुस्वरनाम
 दुःस्वरनाम शुभनाम अशुभनाम सूक्ष्मनाम वादरनाम पर्याप्तनाम अपर्याप्तनाम
 स्थिरनाम अस्थिरनाम आदेयनाम अनादेयनाम यशोनाम अयशोनाम तीर्थकर-
 नाम इत्येतद् द्विचत्वारिंशद्विधं मूलभेदतो नामकर्म भवति । उत्तरनामानेक
 विधम् ॥

टी०—गतिनामेत्यादि भाष्यम् । तत्र गतिनामेत्येवमादिना भाष्येण इत्येतद्
 द्विचत्वारिंशद्विधं मूलभेदतो नामकर्म भवतीत्येवमन्तेन पिण्डप्रकृतिमात्रमाख्यायते ।
 गतिनाम । नामशब्दः सर्वत्र जातिनामादिष्वपि समानाधिकरणः । आनुपूर्व्यनाम, अन्ये
 पठन्त्यानुपूर्वीनाम, ततश्च प्रथमपाठे सूत्रमेवम्—आनुपूर्व्यागुरुलघूपघात इति,
 सूत्रपाठभेद
 इतरत्र आनुपूर्व्यागुरुलघूपघात इति । प्रत्येकशरीरादीनां दशाना सेतराणा-
 मिति—सप्रतिपक्षाणां साधारणशरीरादीना दशाना नामानि—अभिधानानि वक्ष्यमाणानि
 विज्ञेयानि । अथवा प्रत्येकशरीरादीना पूर्वपदाना सामानाधिकरण्यविश्लेषार्था नामानीति
 व्यक्तिविक्षातो नामशब्द उत्तरपद भवतीति । तद्यथेत्यादिनोद्देशः सामानाधिकरण्येन,
 प्रत्येकशरीरनामादिकं अन्ते तीर्थकरनाम प्रकृष्टत्वात् । इतिशब्दः पिण्डप्रकृतीयत्ताप्र-
 दर्शनार्थः । एतदिति नाम यथोक्त द्विचत्वारिंशद्भेद भवति मह बन्धनमङ्घातनामभ्याम् ।
 आसां पिण्डप्रकृतीनां सम्प्रति भेदप्रतिपत्तये वभाषे—उत्तरनामानेकविधमिति । उत्तरप्रकृति-
 नामेत्यर्थः । पिण्डप्रकृतिभेद इतियात् । तद्यथेत्यादिना निर्दिशति—

१ 'सङ्घात' पञ्चदशविध वा' इति पाठो न विद्यते च—प्रतौ । २ 'भेदन' इति च—पाठ । ३ 'पृथगपाठि'
 इति ग—पाठ ।

भा०—तद्यथा—गतिनाम चतुर्विधम्—नरकगतिनाम, तिर्यग्योनिगतिनाम, मनुष्यगतिनाम, देवगतिनाम ॥

टी०—गतिनामनः पिण्डप्रकृतेश्चत्वारो भेदाः नरकगतिनामादयः । तत्र यस्य कर्मण उदयाधारक इति व्यपदिश्यते तन्नरकगतिनाम । एव तिर्यग्गतिनामादिरित्यपि चक्तव्यम् ॥

भा०—जातिनाम्नो मूलभेदाः पञ्च । तद्यथा—एकेन्द्रियजातिनाम, द्वीन्द्रियजातिनाम, त्रीन्द्रियजातिनाम, चतुरिन्द्रियजातिनाम, पञ्चेन्द्रियजातिनाम ॥

टी०—जातिनाम्न इत्यादि । जातिनामेति पिण्डप्रकृतिरेकेन्द्रियादिना जातिपञ्चकापेक्षया । एते च मूलभेदाः पञ्च । तद्यथेत्यादिना निर्दिशति, एकेन्द्रियजातिनामेत्यादि । एकं—प्रथममिन्द्रिय जाति—सामान्य तदेव नाम, एव द्वीन्द्रियजातिनामादिचतुष्टयमपि वाच्यम् । एकेन्द्रियजातिनामकर्मभेदादेकेन्द्रिय इति व्यपदिश्यते । एकेन्द्रियसञ्ज्ञायपदेशनिमित्त एकेन्द्रियजातिनाम, जातिरिति सामान्येन पृथिव्यादिभेदेष्वन्वितत्वात्, एकेन्द्रियजातिनामान्तरेणैकेन्द्रियसञ्ज्ञाया अभाव एव स्यात् ॥

भा०—एकेन्द्रियजातिनामानेकविधम् । तद्यथा—पृथिवीकायिकजातिनाम, अप्कायिकजातिनाम, तेजःकायिकजातिनाम, वायुकायिकजातिनाम, घनस्पति कायिकजातिनामेति ॥

टी०—एकेन्द्रियजातिनामानेकविधमित्यादि । एकेन्द्रियजातयोऽपि पिण्डप्रकृतय एव पृथिवीकायिकादिभेदापेक्षया । तद्यथेत्यादिना निर्दिशति, पृथिवीकायिकजातिनाम पृथिव्येव कायः पृथिवीकायः स एषामस्ति ते पृथिवीकायिकाः तेषां जातिः तदेव नाम पृथिवीकायिकजातिनाम । पृथिवीकायिकजातिनामोदयात् पृथिवीकायिकव्यपदेशः । एव शेषाणि ॥

भा०—तत्र पृथिवीकायिकजातिनामानेकविधम् । तद्यथा—शुद्धपृथिवी-शर्करा चालुको पल शिला लवणा ज्य खपु ताम्र सीमक रूप्य-सुवर्ण-वज्र-हरिताल हिङ्गुलक-मनःशिला सस्यका ज्ञन-प्रवालका ऽभ्रपंश ऽभ्रघालिकाजातिनामादि गोमेदक रुचकाङ्क स्फटिक लोहिताक्ष जलावभास वैदूर्य-चन्द्रप्रभ-चन्द्रकान्त सूर्यकान्त-जलकान्त मसार्गलभा श्मगर्भ सौगन्धिक पुलका-ऽरिष्ट काक्षन मणिजातिनामादि च ॥

टी०—तत्र पृथिवीकायिकेत्यादि । अनेन पुनरपि पृथिवीकायिकजातिनामः पिण्ड-प्रकृतित्व दर्शयति । तद्यथेत्यादिना शुद्धपृथिव्यादयो भेदाः प्राग् व्याख्याता नानापुद्गल-परिणामाः पृथिवीकायिकव्यपदेशमान इति ॥

१ 'नामेति' इति घ-पाठ । २ 'सामान्य पृथि०' इति ग-घ-पाठ । ३ 'दलाक्ष' इति घ-पाठ ।

४ 'नाम' इति ग-पाठ । ५ 'स्फटिक' इति घ-पाठ । ६ 'गशास' इति घ-पाठ ।

भा०—अप्लायिकजातिनामानेकविधम् । तद्यथा—उपक्लेदा-ऽऽवश्याय नी-
हार-हिम वनोदरु शुद्धोदकजातिनामादि ॥

टी०—अप्लायिकजातिनामानेकविधमित्यादि । तद्यथेत्यादिना निर्दिशति ।
उपक्लेदो हेरतनुकः भूमेर्निर्गत्य तृणाग्रस्थितः । शेषा गतार्था मेदाः ॥

भा०—तेजःकायिकजातिनामानेकविधम् । तद्यथा—अङ्गार ज्वाला लाता-
र्वि-सुर्भुर-शुद्धाग्निजातिनामादि ॥

वायुकायिकजातिनामानेकविधम् । तद्यथा—उत्कलिका-मण्डलिका ह्यञ्ज-
का घन-सवर्तकजातिनामादि ॥

वनस्पतिकायिकजातिनामानेकविधम् । तद्यथा—कन्द मूल स्कन्ध त्वरु-
काष्ठ पत्र प्रवाल-पुष्प फल गुल्म गुच्छ लता-वल्ली-तृण-पर्व काय शेवाल पनक बल-
क-कुहनजातिनामादि ।

एवं छिन्द्रियजातिनामैकविधम् । एवं त्रीन्द्रिय चतुरिन्द्रिय पञ्चेन्द्रिय-
जातिनामान्यपि ॥

टी०—तेजःकायिकेत्यादि गतार्थम् । द्वि-त्रि चतुः-पञ्चेन्द्रियजातिनामानि शब्द-
शुक्तिकाद्युपदेहिकापिपीलिकादिभ्रमरसरघादितिर्यग्मनुष्यादिभेदेन वाच्यानि ॥

शरीरनामोत्तरप्रकृतयः पञ्च । तत्रतिपादनायाह—

भा०—शरीरनाम पञ्चविधम् । तद्यथा—औदारिकशरीरनाम, वैक्रिय-
शरीरनाम, आहारकशरीरनाम, तैजसशरीरनाम, कार्मणशरीरनामेति ।

टी०—शरीरनामेत्यादि । असारस्थूलद्रव्यवर्गणानिर्मापितमौदारिकशरीरं, तत्रा-
योग्यपुद्गलग्रहणकारणं यत् कर्म तदौदारिकशरीरनामोच्यते । विचित्रशक्तिकद्रव्यनिर्मापित
वैक्रिय, तद्योग्यपुद्गलादानकारणं यत् कर्म तद् वैक्रियशरीरनामाभिधीयते । कारणे कार्योप-
चारात् प्रयोजनप्रसाधनायाह्वियत इत्याहारकशरीरम् । शेष पूर्ववत् । तेजोगुणद्रव्यार-
व्यगुण्यगुणमाहारपरिपाचनक्षेम तैजसं शरीरम् । शेष पूर्ववत् । कुण्डमिव बदरादीनामशे-
पकर्माधारभूतं समस्तकर्मप्रसवनसमर्थमङ्कुरादीनां बीजमिव कार्मणशरीरम् । इय चोत्तर-
प्रकृतिः शरीरनामकर्मणः पृथगेव कर्माष्टकाणामुदयभूतादिति ॥

भा०—अङ्गोपाङ्गनाम त्रिविधम् । तद्यथा—औदारिकाङ्गोपाङ्गनाम, वैक्रिय-
शरीराङ्गोपाङ्गनाम आहारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम । पुनरेकैकमनेकविधम् । तद्यथा—

अङ्गनाम तावत् शिरोनाम, उरोनाम, पृष्ठनाम, बाहुनाम,
अङ्गाष्टकम् उदरनाम, पादनाम । उपाङ्गनामानेकविधम् । तद्यथा—स्पर्शनाम,

रसनाम, घ्राणनाम, चक्षुर्नाम, श्रोत्रनाम ॥

दी०—अङ्गोपाङ्गस्यादि । अङ्गान्युपाङ्गानि च यस्य कर्मण उदयाभिर्वर्त्यन्ते तदङ्गो-
पाङ्गनाम त्रिविधम्—औदारिक वैक्रियका ऽऽहारकमेदात् । तत्राङ्गान्यष्टौ—उरः शिरः पृष्ठमुदर
कर्णं पादा च । उपाङ्गानि स्पर्शनमस्तिष्कादीनि । अष्टानामङ्गानामेकैकस्योपाङ्गमनेकप्रकारम् ।
तत्र शिरोऽव्यमधिकृत्योपाङ्गानि भाष्यकृत् पपाठ—

भा०—तथा मस्तिष्क-कपाल-कृष्णाटिका शङ्ख ललाट-तालु-कपोल-हनु-
चिबुक-दशनौ-घ्र-भ्रू-नयन-कर्ण-नासाद्युपाङ्गनामानि शिरसः । एवं सर्वेषां
मङ्गानामुपाङ्गानां नामानि ॥

दी०—तथा मस्तिष्केति । मस्तिष्कं मस्तुलङ्गक शिरोऽङ्गस्यारम्भकोऽयवः ।
तथा कपालादयः दशन्यादयश्च ॥ ननु च धातुमध्येऽधीत मस्तिष्क नाङ्ग न प्रत्यङ्गमिति
कपालादिवदारम्भकत्वान्मस्तिष्कमप्युपाङ्ग शिरसोऽयसेयम् । एतदुर'प्रभृत्यङ्गानामप्येकैकस्य
वाच्या युपाङ्गनामानि ज्वलनजलानिलवसुधावनम्पतिवज्जरीवेषु सम्भवन्ति ॥

भा०—जातिलिङ्गाकृतिव्यवस्थानियामकं निर्माणनाम ॥

दी०—जातिलिङ्गाकृतीति । जातिरेकेन्द्रियादिलक्षणा पञ्चदोक्ता तस्यां जातौ लिङ्ग-
व्यवस्थामाकृतिव्यवस्थां च नियमयति यत्, लिङ्ग स्त्रियाः पुंसो नपुंसकस्य च यद्गताचारण,
आकार आकृति.—अवयवरचना तां च, यन्निर्मापयति निर्माणनाम तदुच्यते । एतदुक्तं
भवति—सर्वे जीवानामात्मीयात्मीयशरीरायवविन्यासनिधमकारण निर्माणनाम प्रासादादि-
निर्माणरूलाकौशलोपेक्षवर्धकिकरदिति ॥

भा०—सत्या प्राप्तौ निर्मितानामपि शरीराणा बन्धक बन्धननाम । अन्यथा
हि बालुकापुरूपवदनानि शरीराणि स्युरिति ॥

दी०—सत्या प्राप्तावित्यादि । शरीरनामकर्मोदयाद् गृहीतेषु गृह्यमाणेषु वा तद्यो-
भ्यपुद्गलेष्व्यात्मप्रदेशस्थितेषु शरीराकारेण परिणामितेष्वपि परस्परमवियोगलक्षण यदि बन्धन-
नाम काष्ठजतुवत् न स्यात् ततो बालुकापुरूपवद् विधटेरन् शरीराणि तद्वतेन भाष्येण
प्रतिपादितम् । औदारिकमेदाश्च पञ्चधा, न च भेदः प्रकृत्यन्तर शरीरनामकर्मणः । सङ्घातप्र-
कृतिस्वरूपनिरूपणायेदमाह—

भा०—घट्टानामपि च सङ्घातविशेषजनक प्रचयविशेषात् सङ्घातनाम
दाम्भृतिपण्डार्थपिण्डसङ्घातयत् ॥

दी०—घट्टानामपि चेत्यादि । घट्टानामपि च पुद्गलानां परस्पर जतुकाष्ठन्यायेन
पुद्गलरचनाविशेष' सङ्घात', सयोगेनात्मना गृहीतानां पुद्गलानां यस्य कर्मण उदयादौदारिक-

१ 'स्निग्धादीनि' इति ड-पाठ । २ 'स्वधनादयश्च' इति च-पाठ । ३ 'लिङ्ग त्रिधा पुंसो नपुंसकस्य
त्रिधा' इति ड-पाठ । ४ 'तदनन्तरे' इति ड-पाठ । ५ 'य सङ्घातवत्' इति घ-पाठ ।

तनुविशेषरचना भवति तत् सद्घातनामकर्म, पुद्गलरचनाकारेण विपच्यत इति पुद्गलविपाक्यु-
च्यते । तच्चौदारिकादिभेदात् पञ्चधा, परस्परविभिन्नलेप्यकरणविशेषवच्छरीरपरिणाम एव
ह्युपलक्ष्यते । स चैवंविधः कर्मभेदो यदि न स्यात् ततः प्रत्यक्षप्रमाणविनिश्चयः पुरुषयोपिद्ग-
वादिलक्षणो नानाशरीरभेदो नैव सम्भान्येत, सद्घातकर्मविशेषाभावात् । कारणानुविधायि च
कार्यं लोके प्रतीतम् । सद्घातविशेषादेव हि पुरुषादिशरीरलक्षणो विभागेन व्यपदेशः ।
अपिशब्दः सम्भावनार्थः । चशब्दोऽन्वधारणार्थः । सत्येव वन्धननाम्नि न स्याद् विशेषः ।
यतः सद्घातविशेषजनेकं प्रचयविशेषात् सद्घातनाम । सद्घातविशेषस्य जनकमिति
शेषलक्षणा पृष्ठीति नास्ति समासप्रतिषेधः । स तु प्रतिपदविहितायाः पृष्ठाः प्रतिषेधः । प्रचय-
विशेषादिति । प्रचयविशेषाद्वेतोः पुद्गलानां विन्यासः पुरुषस्त्रीविशेषात्मकः । चशब्दोऽ-
न्वधारणार्थः । यन्निमित्तञ्च स विन्यासस्तत् सद्घातनाम । तत्प्रसिद्धोदाहरणेन भावयन्नाह-
दारुमृत्पिण्डायःपिण्डसद्घातवदिति । गद्यग्रन्थनानुलोम्याच्चा द्विः पिण्डग्रहणम् ।
दारुमृदयःपिण्डवदिति दुरुच्चार स्यात्, अयोदारुमृत्पिण्डवदिति किं न कृतम् ? अपूति-
वचनाः सख्याचार्याः सकृदभिधाय न निरर्तन्ते, दारुपिण्डवत् मृत्पिण्डवत् अयःपिण्डवचेति दृष्टा-
न्तरयं सुलभत्वात् प्रतिपत्तुश्चातिशयिप्रगोधहेतुत्वात्, दार्वयमसद्घातो दारुपिण्डः । एव
मृदवयवसद्घातो मृत्पिण्डः । तथोऽयोऽवयवानां सद्घातोऽयःपिण्डः । त एवानौ-
दारिकादिशरीरयोग्यपुद्गलश्चेतनेनात्मनाऽऽत्मसात्कृत्य सद्घातनामकर्मोदयात् परस्पर सहताः
सन्तिष्ठन्त इति ॥

संस्थाननामस्वरूपाख्यानायाह—

भा०—संस्थाननाम पञ्चविधम् । तद्यथा—समचतुरस्रनाम, न्यग्रोधपरिम-
ण्डलनाम, सर्दिनाम, कुब्जनाम, वामननाम, हुण्डनामेति ॥

टी०—संस्थाननाम पञ्चविधमित्यादि । सस्थितिः संस्थानम्—आकारविशेषः ।
तेष्वेव वध्यमानेषु पुद्गलेषु संस्थानविशेषो यस्य कर्मण उदयाद् भवति तत् संस्थाननाम, पञ्-
विधं—पट्टप्रकारम् । तद्यथेत्यनेन पडापि नामग्राहमाचष्टे—समचतुरस्रनामेत्यादि । समं च
तच्चतुरस्रं चेति समचतुरस्रम् । यतस्तत्र मानोन्मानप्रमाणमन्यूनमनधिकम्, अङ्गोपाङ्गानि चावि-
कलानि ऊर्ध्वं तिर्यक् च तुल्यत्वात् समं चतुरस्रं चाविकलायनत्वात् स्वाङ्गुलाष्टशतोच्छ्रयाङ्गो-
पाङ्गुयुक्तं, युक्तिनिर्मितलेप्यकरुद् वा । न्यग्रोधपरिमण्डलनाम्नस्तु नामेरपरि सर्वावयवाः

१ 'जनकावयवा विशेषात्' इति ट-पाठ । २ 'स्वाशरीरादि' इति च-पाठ । ३ 'अपूर्तिवचना' इति
ग-ह-पाठ । ४ 'धायनिव' इति ट-पाठ । ५ 'यथा मृत्पिण्डस्तथा' इति ग-पाठ । ६ 'म एवमौदारिकादि'
इति च-पाठ । ७ 'धतेनात्' इति ट-पाठ । ८ 'साधिनम्' इति घ-पाठ । ९ 'ऊर्ध्वनिर्यक्चतुल्य'
इति ट-पाठ ।

समचतुरस्रसम्बन्धानलक्षणविषयादिनोऽधस्तात् पुनरुपरितनभागात्तुल्यपास्तस्य नावयवा इति
 अत एव न्यग्रोधपरिमण्डल तदुच्यते । न्यग्रोधाकृतित्वात् न्यग्रोधपरिमण्डलमुपरिविशालशाख-
 त्वादिति । सादिनामस्वरूप तु नाभेरधः सर्वाभयगाः समचतुरस्रलक्षणविषयादिन' उपरि
 तु तदनुरूपा' । सादीति शास्त्रमलीतरमाचक्षते प्रपञ्चवेदिन' । तस्य हि स्फुटो द्राघीयात्तुपरि-
 तना, न तदनुरूपा मिशा ज्ञेति । कुब्जनामस्वरूप पुनः ऋन्वराया उपरि हस्तपादं च समचतुरस्र-
 लक्षणयुक्त सक्षिप्तविद्युत्तमध्यकोष्ठ च कुब्जम् । धामननाम तु लक्षणयुक्त ओष्ठग्रीवादि उपरि
 हस्तपादयोर्न न्यूनलक्षण धामनम् । हुण्डसंस्थानं तु यत्र पादाद्यवयवा यथोक्तप्रमाणविसर्गा-
 दिनः प्रायस्त्रदण्डसंस्थानमिति । तथा चोक्तम् (बृहत्सङ्ग्रहण्याम् गा० १७६)

“ तुल्य वित्थरबहुल उस्सेहबहुल च मडहकोष्ठ च ।

हेट्टिक्रायमडह सन्ध्यासंस्थिप हुड ॥ १ ॥”

भा०—संहनननाम पद्मविधम् । तद्यथा—वज्रर्षभनाराचनाम, अर्धवज्रर्ष-
 भनाराचनाम, नाराचनाम, अर्धनाराचनाम, कीलिकानाम, सृपाटिकानामेति ॥

टी०—संहनननाम पद्मविधमित्यादि । अत्र पूर्वम् व्याख्या । तद्यथेत्यादिना
 पणामपि स्वरूपमाभिर्भावयति—वज्रर्षभनाराचेत्यादि, अस्थना बन्धविशेषः सहनन, ऋषभः
 पट्टः, वज्र—कीलिका, मर्कटबन्धः च उभयपार्श्वयोरस्थिवन्धः स किल
 नाराच' । वज्रर्षभनाराचा यत्र सहनने तद् वज्रर्षभनाराचसहननम्, अस्थना
 बन्धविशेष इति । अर्धवज्रर्षभनाराचनाम तु वज्रर्षभनाराचानामर्ध
 किल सर्वेषां वज्रस्यार्धं ऋषभस्यार्धं नाराचस्यार्धमिति भाष्यकारमतम् । कर्मप्रकृतिग्रन्थेषु
 वज्रनाराचानामैव पट्टहीन पठित, किमत्र तत्रमिति सम्पूर्णांशुयोगधारिणः कश्चित् संविद्व्रते ।
 अर्धगहणाद् वा प्रायमहीन व्याख्येयम् । नाराचनाम्नि तु मर्कटबन्ध एव केनलो न कीलिका
 न पट्टः । अर्धनाराचनाम्नि त्वेरुपार्श्वे मर्कटबन्ध', द्वितीयपार्श्वे तु कीलिकैव मर्कटबन्धाः,
 जनापि कर्मप्रकृतौ नैवास्ति । कीलिकानाम विना मर्कटबन्धेनास्त्रो मध्ये कीलिकामात्रम् ।
 सृपाटिकानाम कोटिद्वयसंगते ये अस्थिर्ना चमस्त्रायुभासात्रन्दे तत् सृपाटिकानाम कीर्त्यते ।
 सृपाटिका—फलसपुटक यथा तत्र फलकानि परस्परस्पर्शभात्रवृत्त्या वर्तन्ते एवमस्थीन्वत्र सहनने ।
 तदेवमेतान्मेवविधास्थिसङ्घातलक्षणानि सहनननामान्यौदारिकशरीर एव सहन्यन्ते, लोहप-
 ट्टनाराचकीलिकाप्रतिपदकपाटवदिति ॥

१ ' नोऽन्यथा' इति ट-पाठ ।

२ ट्याया—

तुल्य १ वित्थरबहुल २ उस्सेहबहुल ३ च मन्मकोष्ठ च ।

४ अस्तनवायमन्ध ५ सवनाद्यस्थित ६ हुण्डम् ॥

३ कर्षि' इति ग-पाठ । ४ एष चाभ्रते' इति ग-च पाठ । ५ कीलपट्ट' इति ट-पाठ ।

१ ' कानिनात्र' इति ग-च-पाठ ।

भा०—स्पर्शनामाष्टविधं कठिननामादि ॥ रसनामानेकविधं तिक्तनामादि ॥
गन्धनामानेकविधं सुरभिगन्धनामादि ॥ वर्णनामानेकविधं कालनामादि ॥

टी०—स्पर्शनामाष्टविधमित्यादि । औदारिकादिषु शरीरेषु यस्य कर्मण उद-
यात् कठिनादिः स्पर्शविशेषः मधुपजायते तद् स्पर्शनामाष्टविधम् । तामष्टभेदता प्रतिपादय-
न्नाह—कठिननामादीति । कर्कर मृदु-गुरु लघु स्निग्ध रूय शीतो प्यनामानि । स्वस्थाने
त्वनेकभेदत्वमेवां प्रकर्षापरकर्षजनितम् रसनामानेकविधं तिक्तनामादि । रसनामानेकभेद
तिक्त-कटु-कपाया-ऽम्ल-मधुर-लवणाख्यम् । लवणो मधुरान्तर्गत इत्येके । अनेकविधग्रहण ति-
क्ताद्यन्तर्भेदप्रतिपादनार्थम् । एवमन्यत्राप्यन्तर्भेदा वाच्या । गन्धनामानेकविधमित्यादि ।
सुरभिगन्धनामादि शरीरविषय सौरभ दुर्गन्धितं च यस्य कर्मणो विपाकान्निवर्तते तद्
गन्धनाम । अपरे साधारणं गन्धमाहस्तदमत् । सुरभिणा दुर्गन्धिना वा भवितव्यं, न माधा-

साधारण
गन्धनिवास

रणः कथिदस्तीति । वर्णनामानेकविधं कार्त्तमादि । यस्योदया-
च्छरीरेषु कृष्णादिपञ्चविधवर्णनिष्पत्तिर्भवति तद् वर्णनाम कृष्ण नील-लो-
हित-पीत-शुक्रभेदम् । सर्वाणि चैतानि स्पर्शनामादीनि वर्णनामान्तानि

शरीरवर्तिषु पुद्गलेषु विपच्यन्त इति ॥

आनुपूर्वीनामस्वरूपनिरूपणायाह—

भा०—गताद्युत्पत्तुकामस्यान्तर्गतौ चर्तमानस्य तदभिमुखमानुपूर्व्या तत्प्रा-
पणसमर्थमानुपूर्वीनामेति ॥

टी०—गताद्युत्पत्तुकामस्येत्यादि । गम्यतेऽपाविति गतिर्नारिकाद्युत्पत्तिस्थानम् ।
तच्च गतिनामकर्मोदयादवाप्यते । तस्या गताद्युत्पत्तिमिच्छतः कर्मणामर्थ्यादात्मनः । अन्तर्गतौ
चर्तमानस्येति । मनुष्यः 'तिर्थग्योनित्राच्य यावदुत्पत्तिस्थानं न प्राप्नोति तत्रान्तर्गति' तत्र
चर्तमानस्य कस्यचिज्जन्मवत्तवानुपूर्वीनामकर्मोदयो भवति । आनुपूर्वी च क्षेत्रसन्निवेशकर्मः ।
“जुश्रेणि गतिर्जीवाना पुद्गलाना च” (अ० २ सू० २७) इति वचनात् । तत्र यत्कर्मोदयाद-
तिशयेन तद्गमनानुगुण्य स्यात् तदप्यानुपूर्वीशब्दत्राच्य भवति । तत्रात्मनो गत्यन्तरं गच्छत
उपग्रहे वर्तते रूपमस्येव पयः । सा चान्तर्गतिर्द्विविधा—ऋज्वी वक्रा च । तत्र यदा ऋज्व्या
गच्छति समयप्रमाणया तदा पूर्वकर्ममायुरंतुभवन्नानुपूर्वीनामकर्मणोत्पत्तिस्थानं प्राप्त
पुरस्कृतमायुरासादयति । चक्रगत्या पुनः प्रवृत्तं रूपरलाङ्गुगोमूत्रिकालक्षणया द्वित्रिचतुः-
समयमानया वक्रारम्भकाले पुरस्कृतमायुरादत्ते । तद्वै चानुपूर्वीनामाप्युदेति । ननु च
यथैव गताद्युत्पत्त्या विना आनुपूर्वीनामकर्मणोत्पत्तिस्थानमिष्यति तद्वद् वक्रगत्यामपि कर्मात्तेति ?
उच्यते—ऋज्व्या पूर्वकायुर्व्यापारेणैव गच्छति, यत्र तत्पूर्वकर्मणोः क्षीणं तत्र तस्योदय इत्य-

१ 'जातियाच्यस्तुयावद्' इति च-पाठ । २ 'दित्यनिरयेन' इति ग-च-पाठ । ३ 'कडु वक्र' इति
पाठ । ४ 'रन्तमवमा' इति ड-पाठ । ५ 'कर्मणो' इति ड-पाठ ।

घटयद्विस्थानीयस्यानुपूर्वोनामकर्मणः । तदभिमुखमानुपूर्वोत्यादि । तदित्यनेनाविवक्षित-
गतिरभिमन्त्रयते । यस्या मृत उत्पत्स्यते तस्या अभिमुखमनुकूलमानुपूर्व्या प्रतिविशिष्टदेश-
क्रमेण तत्रापणसमर्थमिति वक्ष्यति, तदभिमुखमित्यनेनाभिमुख्यमात्र प्रतिपादित, भूयस्त्र-
त्प्रापणसमर्थमित्यनेनानुपूर्वोनामकर्मणः कार्यमादर्शयति, तदुदित तद्वृत्तिप्रापणे समर्थ-
प्रत्ययम् । आनुपूर्वोनामकर्मोपरं नरकगत्यानुपूर्वोनामादि चतुर्विधं भवति ।

मत्तान्तरप्रदर्शनायाह—

आनुपूर्वोन्त्या
स्यायां मतान्तरम्
भा०—निर्माणनिर्मितानां शरीराङ्गोपाङ्गानां विनिवेशक्रम-
नियामक्रमानुपूर्वोनामेत्यपरे ॥

टी०—निर्माणेत्यादि । निर्माणनामकर्म व्याख्यात प्राक-जातिलिङ्गाकृतिव्यव-
स्थानियामक निर्माणनामेति, निर्माणकर्मणा निर्मापिताना घटितानामवयवानामङ्गानां बाहू-
दरादीनां उपाङ्गानां चाङ्गुलिकर्णनासिकादीनां विनिवेशक्रमनियामकं-रचनानिवेशः तस्य
क्रमः—परिपाटी उभयपार्श्वतो वाहू कटेरधो जानुनोद्योपयुपर्यन्त्रापि वाच्यं क्रमस्तन्नियाम-
कं नियमकारि । अनेनाङ्गेनोपाङ्गेन चार्थे स्याने विनिवेशव्यमित्येवमानुपूर्वोनामापरे प्रव-
चनप्रवृद्धाः कथयन्तीति ।

अगुरुलघुप्रकृतिनिर्धारणायाह—

भा०—अगुरुलघुपरिणामनियामक्रमगुरुलघुनाम ॥

टी०—अगुरुलघ्वित्यादि । परिणामत्रयस्यात्र निषेधो विवक्षितो गुरुत्वलघुत्वगुरुलघु
त्वारयस्य । यस्य कर्मण उदयात् सर्वजीवानामिह कुञ्जादीनामात्मीयशरीराणि न गुरुणि न
लघूनि स्वतः, किं तर्हि ? अगुरुलघुपरिणाममेवावबन्धन्ति तत् कर्मागुरुलघुशब्देनोच्यते । सर्व-
द्रव्याण्येव च परिणामन्ते स्थित्यादिनाऽनेनैव स्वभावेनेति जैनः सिद्धान्तः । तत्रागुरुलघ्वारण्यो
यः परिणामः तस्य नियामकतमेतत् तत्रोद्भवशक्तिकैसभिधत्त इत्यगुरुलघुनाम । सर्व-
शरीराणि च निश्चयनप्रवृत्त्या न गुरुकादिव्यपदेशभाञ्जि । व्यवहारनयात् त्वन्योन्यापेक्षया
त्रैविध्यमनुरु यन्ते । यथोक्तम्—

“ निच्छयशो सब्बगुरु सब्बलहु वान विज्जए दब्ब ।

वनहारओ उ जुज्जह नायरसधेसु नत्तेसु ॥ १ ॥”

—बृहत्कल्पे

१ 'विनिवेशननियामकमानुपूर्वो' इति ग-पाठ । २ उपर्यादि इति ट-पाठ । ३ 'गतिलिङ्गा' इति
ड-पाठ । ४ 'किन्तु' इति ड-पाठ । ५ 'क निषेधे' इति ग-च-पाठ ।

६ छाया—

निययतां सर्वे गुरु सर्वे लघु वा न नियते इत्यम् ।

व्यवहारस्य सुव्यते बादरस्कभेषु भान्यथु ॥

७ श्लोकभेदं तु दशवत् विशेषात्रदयके (भा० ६६०) अपि ।

उपघातनामस्वरूपाख्यानायाह—

भा०—शरीराङ्गोपाङ्गोपघातकमुपघातनाम ।

टी०—शरीराङ्गोपाङ्गोपघातकमिति । शरीराङ्गानामुपाङ्गानां च यथोक्तानां यस्य कर्मण उदयात् परैरनेकधोपघात क्रियते तदुपघातनाम । मतान्तर वाशब्देन प्रतिपादयति—

भा०—स्वपराक्रमविजयाद्युपघातजनकं वा ॥

टी०—केचिदेवमुपघातजनकं वा केचिदुपघातनाम व्याचक्षते सूरयः पराक्रमः—प्राणो वीर्यं, स्वो-निज' पराक्रमः स्वपराक्रमः तस्योपघात जनयति, ममर्थवपुषोऽपि निर्वीर्यतामापादयति स्वविजय चोपहन्ति । विजितेऽप्यन्यस्मिन् नैव विजित इति व्यपदेश-हेतुतां प्रतिपद्यत इति । आदिग्रहणादन्यदपि यदुद्भूत कर्म तत् तस्योदयेनोपहन्यत इति ।

पराघातस्वरूप निरूपयति—

भा०—परत्रासप्रतिघातादिजनकं पराघातनाम ॥

टी०—परत्रासेत्यादि । यस्य कर्मण उदयात् कश्चिद् दर्शनमात्रेणैवोजस्वी वाह-सौष्टवेनान्यां समामप्यभिगतः सभ्यानामपि त्राममापादयति परप्रतिभाप्रतिघात वा करोति तत् पराघातनाम । आदिग्रहणात् संक्षोभदृष्टिगतिस्त्वम्भनपरिग्रहः ॥

आतपनामनिरूपणायाह—

भा०—आतपसामर्थ्यजनकमातपनाम ॥

टी०—आतपसामर्थ्यजनकमिति । आतपतीत्यातपः । कर्तर्यच् । आतप्यते वाऽने-नेति आतपः । पुंसि सजाया घः । तस्यातपस्य सामर्थ्यं-शक्तिरतिशयो येन कर्मणोदितेन जन्यते तदातपनाम । आडो मर्यादावचनत्वात् महत्साधुमण्डलश्रुतिवीकायपरिणाम एव तद् विपच्यते, नान्यत्रेति ॥

उद्द्योतनामस्वरूपप्रतिपादनायाह—

भा०—प्रकाशसामर्थ्यजनकमुद्द्योतनाम ॥

टी०—प्रकाशसामर्थ्यजनकमुद्द्योतनामेति । उद्द्योतनमुद्द्योत'-प्रकाशोऽ-नुष्णः सद्योतकादिप्रभावः । मत्तार्चिःसवितृमण्डलासम्भवि, यस्मादग्रेरुष्णः स्पर्शो लोहितं रूपम्, अतः प्रकाशस्य सामर्थ्यम्-अतिशय जनयति यत् तदुद्द्योतनाम ।

उच्छ्वासनामस्वरूपमाचष्टे—

भा०—प्राणापानपुद्गलग्रहणसामर्थ्यजनकमुच्छ्वासनाम ॥

१ 'उत्सरेनेक्या' इति ड-पाठ । २ 'प्राणवीयाहयो' इति ड-पाठ । ३ 'कर्तृयच' इति ड-पाठ । ४ 'हन्तेत' इति ड-पाठ ।

टी०—प्राणापानेत्यादि । ऊर्ध्वगामी समीरणः प्राणः । अयोगतिरपानः । तौ च मूर्तौ पुद्गलात्मकावित्यत आह—पुद्गलग्रहणसामर्थ्यजनकमिति । प्राणापानानन्तप्रदेश-स्कन्धपुद्गलपरिणामजन्यौ तद्योग्यपुद्गलानां ग्रहणम्—आदान तस्य सामर्थ्यम्—अतिशय जनयति यत् तदुच्च्वासनाम, यस्योदयादुच्च्वातनिश्वासा भवतः ।

विहायोगतिस्वरूपप्रतिपादनायाह—

भा०—लब्धिशिक्षद्विप्रत्ययस्याकाशगमनस्य जनक विहायोगतिनाम ॥

टी०—लब्धिशिक्षद्वीत्यादि । विहाय—आकाशः तत्र गतिर्विहायोगतिः । सा द्विधा—शुभा च अशुभा च । तत्र प्रशस्ता ह्यस गज वृषादीनाम् । अप्रशस्ता तूष्ण टौल शृगालादीनाम् । तत्र लब्धिर्देवादीना देवत्वोत्पत्त्यविनाभाविनी । शिक्षया ऋद्धिः शिक्षादिः तपस्विना प्रत्यक्षनर्धीयानाना विद्याद्याउर्तनप्रमानाद् वाऽऽज्ञाशगमनस्य लब्धिशिक्षद्विहेतोर्जनक विहायोगतिनामेति ॥

प्रत्येकशरीरनामनिर्धारणार्थमाह—

भा०—पृथक्शरीरनिर्वर्तकं प्रत्येकशरीरनाम ॥

टी०—पृथक्शरीरनिर्वर्तकमित्यादि । यस्य कर्मण उदयादेकैको जीवः प्रति प्रत्येकैकं शरीरं निर्वर्तयति तत् प्रत्येकनामैकद्वित्रिचतु पञ्चेन्द्रियविपर्यम् । यथा प्रत्येकवनस्पतिजीवो मूल-स्कन्ध शाखा प्रशाखा त्वक पत्र पुष्प फलादिषु पृथक् शरीरं निर्वर्तयति तथा द्वीन्द्रियादयोऽपीति ।

साधारणशरीरनामाद्या वादरनामपर्ययमाना एकादश प्रकृतीः क्रमेण व्याचष्टे—

भा०—अनेकजीवसाधारणशरीरनिर्वर्तकं साधारणशरीरनाम । अस-भाचनिर्वर्तकं असनाम ।

टी०—अनेकजीवेत्यादि । अनेकशब्देनानन्तसङ्ख्याग्रहणम् । अनन्ताना जीवानामेकं शरीरं साधारणं किमलयनिगोदवज्रप्रभृति यथैकजीवस्य परिभोगस्तथाज्नेःस्यापि । तदभिन्नं सद् यस्य कर्मण उदयान्निर्वर्तते तत् साधारणशरीरनाम । तथा असेत्यादि । अस्यन्तीति प्रसा-द्वित्रिचतु पञ्चेन्द्रियलक्षणा. प्राणिनः, यस्मात् तस्य कर्मण उदयात् तेषु परिस्पन्दोऽञ्जसा लक्ष्यते, स तादृशो गमनादिक्रियाविशेषो यस्य कर्मण उदयाद् भवति तत् अस-त्वनिर्वर्तकं असनाम, तदुदये एव गत्यादिक्रिया भवतीति साऽऽधार्यते । गमनं तु तदुदयात् स्वभावाच्च । तदुदयाद् द्वीन्द्रियादीना स्वभावात् परमाणु तेनो-वात्वादीनामिति । कमलिनीर-ण्डादेर्देशान्तर एव गमनभ्रमणाद् व्यभिचार इति चेन्न अधिष्ठातृष्णतरानुभावानुग्रहादिति ।

१ 'मधीतानां' इति छ-पाठः । २ 'विरवाणां' इति छ-पाठः । ३ 'मत्तवत्स्य' इति छ-पाठः । ४ 'रणनाम' इति ग-पाठः । ५ 'नावचायते' इति च-पाठः ।

भा०—स्थावरभावनिर्वर्तकं स्थावरनाम ।

स्थावरभावेत्यादि । स्थावरनाम स्थानशील स्थावर वद्भावः स्थावरत्व निर्वर्तयति यत् पृथिव्यम्बुवनस्पत्यादिलक्षणं तत् स्थावरनामकर्म । स्थानशीलत्वं तु स्थावरनामकर्मो-
दयादेव पृथिव्यम्बुवनस्पतीनाम् । परमार्थतस्तु तत्र स्थावरनामकर्मोदयात् स्थावरत्व, परि-
स्पदो भवतु मा वाऽभूत् । एव च तेजोनाम्नोरपि स्थावरत्वसिद्धिः कर्मोदयादेवेति ॥

भा०—सौभाग्यनिर्वर्तकं सुभगनाम ।

टी०—सौभाग्येत्यादि । कर्मनीयः सुभगो-मनसः प्रियस्तद्भावः साभाग्यं तस्य
निर्वर्तक-जनकं सुभगनाम ।

भा०—दौर्भाग्यनिर्वर्तकं दुर्भगनाम ।

टी०—दौर्भाग्येत्यादि । सौभाग्यविपरीतलक्षणं दुर्भगनाम । अनिष्टो मनसो
योऽप्रियस्तद्भावो दौर्भाग्यम् । यस्य कर्मण उदयादिति ॥

भा०—सौस्वर्यनिर्वर्तकं सुस्वरनाम । दौःस्वर्यनिर्वर्तकं दुःस्वरनाम ।

टी०—सौस्वर्येति । येन शब्देनोचरितेनाकर्णितेन च भूयमी प्रीतिरुत्पद्यते तत्
सुस्वरनाम । तद्विपरीतं दुःस्वरनाम । यत् तु श्रूयमाणमसुखमावहति तद् दुःस्वरनामेति ॥

भा०—शुभभावशोभामाङ्गल्यनिर्वर्तकं शुभनाम । तद्विपरीतनिर्वर्तकं
अशुभनाम ।

टी०—शुभेति । शुभो भावः पूजित उच्चमाङ्गादिस्त्वजनितः शोभा पूजापुरस्कारः
शिरसा पादादिनाऽस्पर्शनं माङ्गल्यमिति पवित्रं तन्निर्वर्तकं शुभनाम । तद्विपरीत-
निर्वर्तकमशुभनाम । शरीरामयानामेव हि शुभाशुभता प्राज्ञा । यथा पादेन
स्पृष्टः बुध्यतीति ॥

भा०—सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम । वादरशरीरनिर्वर्तकं वादरनाम ॥

टी०—सूक्ष्मेति । सूक्ष्मे-श्लक्ष्ण अदृश्य नियतमेव यस्य कर्मण उदयाद् भवति शरीर
पृथिव्यादीनां केषाञ्चिदेव तत् सूक्ष्मशरीरनाम । वादरशरीरनिर्वर्तकं वादरनाम ।
वादर-स्थूल केषाञ्चिद् विद्यावतां जीवानामिव यस्य कर्मण उदयान् स्थूलशरीरता मयति तद्
वादरनामेति, न तु चक्षुर्ग्राह्यता प्रतीत्यापेक्ष्य सूक्ष्मनादरमिति ॥

पर्याप्तस्थिरादेययशसां सप्रतिपन्नाणां स्वरूपनिरूपणाय प्रकल्पते—

भा०— पर्याप्तिः पञ्चविधा । तद्यथा-आहारपर्याप्तिः, शरीरपर्याप्तिः,
इन्द्रियपर्याप्तिः, प्राणापानपर्याप्तिः, भाषापर्याप्तिरिति । पर्याप्तिः क्रियापरिसमाप्तिः
आत्मनः ।

टी०—पर्याप्तिः पञ्चविधेत्यादि । पर्याप्तिः पुद्गलरूपात्मनः कर्तुं करणविशेषः । येन करणविशेषेणाहारारुद्रिग्रहणसामर्थ्यमात्मनो निष्पद्यते तत्र करणं यैः पुद्गलैर्निर्वर्त्यते ते पुद्गला आत्मनाऽऽत्तास्तथाविधपरिणतिभाजः पर्याप्तिशब्देनोच्यन्ते । सामान्येनोद्दिष्टां पर्याप्तिं नामग्राह विशेपेण 'निर्विद्विषन्नाह—तद्यथेत्यादि । आहारग्रहणममर्षकरणपरिनिष्पत्तिराहार पर्याप्तिः । शरीरकरणनिष्पत्तिः शरीरपर्याप्तिः । इन्द्रियकरणनिष्पत्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः । प्राणापानौ—उच्छ्वासनिःश्वासां तद्योग्यकरणनिष्पत्तिः प्राणापानपर्याप्तिः । भाषायोग्यपुद्गल ग्रहणविसर्गसमर्षकरणनिष्पत्तिर्भाषापर्याप्तिः । यद्योक्तम्—

“ आहारशरीरैरेन्द्रिय उसासपानोमणोऽहिनिष्पत्तिः ।

होइ जओ दलियाओ करण एसा उ पज्जत्ती ॥ ”

इतिशब्द इयत्ताप्रतिपादनार्थः ॥

ननु च पद पर्याप्तयः पारमर्षवचनप्रसिद्धाः कथं पञ्चसरयाका इति ? उच्यते—
इन्द्रियपर्याप्तिग्रहणादिह मनःपर्याप्तेरपि ग्रहणमवसेयम् । अतः पञ्चैवेति निश्चयः ॥

ननु च शास्त्रकारणानिन्द्रियमुक्तं मनः, कथमिन्द्रियग्रहणाद् ग्र-
हणीयते तदिति ? उच्यते—यथा शब्दादिविषयग्राहीणि सात्त्विकशुक्रादीनि
पर्याप्तिसदृश्या परामश
न तथा मनः, सुखादीना पुनः साक्षाद्ग्राहकं मनः, न सम्पूर्णमिन्द्रिय-
मित्यनिन्द्रियमुक्तम् । इन्द्रलिङ्गत्वात् तु भवत्येनेन्द्रियमिति ॥ तथा केचिदाचार्याः पृथग्मनः-
पर्याप्तिग्रहणमधीयत इत्युपरिष्ठादभिधास्यते । यच्चानुधारणं पञ्चैवेति तद् बाह्यकरणापेक्षया ।
मनः पुनरन्तःकरणमतः पृथक् पठन्तीति न कश्चिद् दोषः । उभयव्यापि मनःपर्याप्तिसम्भव
इति । पर्याप्ति परिनिष्पत्तिविवक्षितक्रियापरिसमाप्तिरात्मनस्तैजसकार्मणशरीरमात्र एव,
औदारिकादिशरीरप्रेक्षाया प्रथमत एवोत्पत्तावेताश्चिन्त्यन्ते, जमान्तरग्रहणकाल इत्यर्थः ।
युगपच्चारब्धा पदपि क्रमेण निष्पद्यन्ते, न समक्रमम्, उत्तरोत्तरपर्याप्तीना बहुतरकालत्वात् । क्रम-
शायम्—आहार शरीरेन्द्रिय प्राणापान वचन मनोलक्षणं । तत्राहारपर्याप्तिस्वरूपनिरूपणायाह—

भा०—शरीरेन्द्रियवाच्यं प्राणापानयोग्यदलिरुद्रव्याहरणक्रियापरिसमाप्तिः ।
आहारपर्याप्तिः । गृहीतस्य शरीरतया संस्थापनक्रियापरिसमाप्तिः । शरीरपर्याप्तिः ।
संस्थापन रचना घटनमित्यर्थः ।

१ 'निर्विद्विष' इति च-पाठः । २ 'करणपरिनिष्पत्ति' इति च-पाठः ।

३ छाया—

आहारशरीरेन्द्रियोच्छ्वासनिःश्वासात्मनोऽहिनिष्पत्तिः ।

भवति यस्मात् दलित्वात् करण एसा तु पर्याप्तिः ॥

४ 'शरीर एव' इति च-पाठः ।

टी०—शरीरेत्यादि । शरीरसोन्द्रियाणा वाचो मनसः प्राणापानयोश्चागमप्रसिद्ध-
वर्गणाक्रमेण यानि योग्यानि दलिकद्रव्याणि तेषामाह्रणक्रिया गृहणम्—आदानं तस्याः
परिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः करणप्रियेप' । अत्र च मनोऽग्रहणात् परिष्कृतमिन्द्रियग्रहणे न
मनसोऽप्युपादानमिति । सामान्येन गृहीतस्य योग्यपुद्गलमङ्गातस्तु शरीराङ्गोपाज्ञतया
संस्थापनक्रिया—विरचनक्रिया तस्याः पर्याप्तिः शरीरपर्याप्तिः । संस्थापनशब्दार्थप्रज्ञान
पर्यायशब्दैरावेदयते—संस्थापन रचना घटनमित्यर्थः । शरीरवर्गणायोग्यपुद्गलाना
प्रतिनियतावयवेनेत्यर्थः ।

भा०—त्वगादीन्द्रियनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः ।

टी०—त्वगिति स्पर्शनेन्द्रियं तदादीन्द्रियं स्पर्शनं रमनं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनोऽलक्षणम् ।
तत्र च रूपनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः ॥

भा०—प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणानिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिस-
माप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः ॥

टी०—प्राणेति । प्राणापानाबुद्धानसनिश्चासक्रियालक्षणौ तयोर्गंगाक्रमेण योग्यद्र-
व्यग्रहणशक्तिः सामर्थ्यं तन्निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः ॥

भा०—भाषायोग्यद्रव्यग्रहणानिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्भाषापा-
र्याप्तिः ।

टी०—अत्रापि वर्गणाक्रमेणैव भाषायोग्यद्रव्याणां ग्रहणानिसर्गौ तद्विषया
शक्तिः—सामर्थ्यं तन्निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्भाषापर्याप्तिरिति ॥

भा०—मनस्त्वयोग्यद्रव्यग्रहणानिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्मनःप-
र्याप्तिरित्येके ।

टी०—मनस्त्वयोग्यानि मनोऽर्गणायोग्यानि मनःपरिणामप्रत्यलानि यानि द्रव्याणि
तेषां ग्रहणानिसर्गसामर्थ्यस्य निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्मनःपर्याप्तिरिति । एके त्वाचार्या
भेदेन मनःपर्याप्तिमुपाददते । इन्द्रियपर्याप्तिं नोऽन्द्रियपर्याप्तिग्रहणेन गृह्यन्ते । इन्द्रियपर्याप्तिं
व्यतिरेकेण पठन्तीत्यर्थः । न पुनर्मनःपर्याप्तिं केचिदिच्छन्ति केचिन्नेति ॥

भा०—आसा युगपदारब्धानामपि क्रमेण समाप्तिरुत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वात्
सूत्रदावादिर्तनघटनवत् । यथासहस्यं च निदर्शनानि—

टी०—आसाभित्यादिना षडपि पर्याप्तयः समकमारब्धाः क्रमेण परिसमाप्तिमाभा-
व्यन्तीति दर्शयति । किं पुनः कारणं तेषाम्येव परिनिष्ठायाऽऽसाभित्याद्—उत्तरोत्तरसूक्ष्म-

१ 'स्वहृत्' इति च-पाठ । २ 'माध' इति ट-पाठ । ३ 'गत्स्य पयासत्व' इति ट-पाठ । ४ 'याप्ति
रनिन्द्रिय' इति ट-पाठ ।

तरत्वादिति । आहारपर्याप्तिः शरीरपर्याप्तिः सूक्ष्मतरा बहुतरसूक्ष्मद्रव्यनिचयघटिता । ततोऽ-
पीन्द्रियपर्याप्तिः सूक्ष्मतरा । तस्या अपि प्राणापानपर्याप्तिः । ततोऽपि वाक्पर्याप्तिः । ततश्च मन'-
पर्याप्तिः सुसूक्ष्मेति । तच्चोत्तरोच्चसूक्ष्मत्त दृष्टान्तेन भावयति— सूत्रदार्वादिकर्तनघटनव-
दिति । स्थूलसूत्रकर्तिका सूक्ष्मसूत्रकर्तिका च ते कर्तन युगपदारभेते । तत्र स्थूलसूत्रकर्तिका
चिराय कुष्ठुटक पूरयति । इतरा त्वाशु परिममापयति । दारवटनेऽप्येव एव क्रमः । स्तम्भा-
दीना स्थूलरूपनिर्वर्तन समचतुरस्रादि स्वरूपेन कालेन क्रियते, स एव स्तम्भः बुद्धिमपत्र-
च्छेद्यपुरिकास्रघाटकयुक्तधारेण निष्पाद्यते तुल्यजालेऽपि प्रारम्भे । जादिशब्दाच्चित्र पुस्त-
लेप्यकाटिपरिग्रहः । यथासदृश्यं च निदर्शनीति ॥

अनेन पणामपि पर्याप्तीना क्रमेण पद्भिरेव दृष्टान्त' स्वरूपमुपक्रमते । अतो दृष्टान्तस्व-
रूपप्रतिपादनायाह—

भा०—गृहदलिकग्रहणस्तम्भस्थूणाद्वारप्रवेशनिर्गमस्थानशयनादिक्रियानि-
र्वर्तनानीति । पर्याप्तिनिर्वर्तक पर्याप्तिनाम, अपर्याप्तिनिर्वर्तकमपर्याप्तिनाम, (अं-
पर्याप्तिनाम) तत्परिणामयोग्यदालिकद्रव्यमात्मनोपात्तमित्यर्थः ॥

टी०—गृहदलिकग्रहणेत्यादि । तत्र गृहदलिकग्रहणेनाहारपर्याप्तिं साधयति ।
गृह कर्तव्यमिति सामान्येन दलिक्रमादत्ते जाकादिकाष्टम् । ततः सामान्योपात्ते दलिकेऽत्र
स्तम्भ' स्थूणा वा भविष्यतीति निरूप्यते । एवमनेरुपद्रव्यग्रहणे सत्यग्रामी शरीरवर्गणा
योग्या पुद्गला शरीरनिष्पादनक्षमा इति शरीरपर्याप्तिः । भित्ताद्यु-
ग्रायरूपगृहालोचनायामपि सत्या कतिदारमिदं प्राङ्मुख्युदङ्मुख्य वा प्रवेशनिर्गमनार्थमालोच्यते, तथेन्द्रियपर्याप्ति
रप्यात्मन उपयोगवृत्त्या प्रवेशनिर्गमनद्वारस्थानीयेति । एव प्राणापानमापापर्याप्ती अपि एतेनै-
व निदर्शनेन सा वे । दार्ष्टान्तिकभेदात् तु दृष्टान्तभेदः । तत्र सद्धारकेऽपि निष्पन्ने सन्ननि
अत्रासनमत्र शयनीयमत्र भुजिभूरिति स्थानशयनादिक्रियानिर्वर्तनमालोचयन्ति गेहिनः,
तद्गमन'पर्याप्तिरपि हिताहितप्राप्तिपरिहारापेक्षालक्षणेति । एवमेताः पट् पर्याप्तीर्यन्निर्वर्तयति
तत् कर्म पर्याप्तिनाम, आपाकप्रक्षिप्तनिर्वृत्तघटवत् । अपर्याप्तिनाम तु अनिष्पन्नध्वस्य-
निष्पन्नपटवदिति । एतदुक्तं भवति—यस्योदये पर्याप्तयो नामादयन्ति परिपूरितामपर्याप्तं
एव म्रियते, सदाचिद् वा विनाऽपि भवति यथा सम्मूर्च्छनजमनुष्णादिरिति ॥

भा०—स्थिरत्वनिर्वर्तक स्थिरनाम । विपरीतमस्थिरनाम ॥

टी०—स्थिरत्वनिर्वर्तक स्थिरनाम । यस्योदयाच्छरीरावयवानां स्थिरता भवति
शिरोऽस्थिदन्तादीना तत् स्थिरनाम । अस्थिरनामापि शरीरावयवानामेव । यदुदयादस्थिरता

१ 'सूत्रा-' इति ८-पाठ । २ यदुदयान्तगतो घ-पाठ । ३ स्वापयतीति' इति ७-पाठ ।
४ 'हरोरक्षा' इति च-पाठ । ५ 'युवपत्न्य' इति ८-पाठ । ६ 'तद्वत्विपरीतः' इति ग-पाठ ।
७ 'शिरोमुपदन्ता' इति ग-पाठ ।

चलता मृदुता भवति कर्णत्वगादीना तदस्थिरनामेति । तदेतद्विपरीतमस्थिरनामेत्यनेन प्रतिपादितम् ॥

भा०—आदेयभावनिर्वर्तकं आदेयनाम । विपरीतमनादेयनाम ॥

टी०—गृहीतमात्रयत्नादादरोपचननहेतुता प्रतिपद्यते उदयाश्लिकाप्रविष्टं सत् । एतदुक्तं भवति—यस्योदयेन नामकर्मोदयस्तेनोक्तं प्रमाणं क्रियते तत् किञ्चिदपि दर्शनसमन्तरमेव चाभ्युत्थानादि लोकाः समाचरन्तीत्येवविधविपाकमादेयनाम । विपरीतमनादेयनाम । युक्तियुक्तमपि वचनं यदुदयात् प्रमाणयन्ति लोकाः, न चाभ्युत्थानाद्यर्हणार्हस्यापि कुर्वन्ति तदनादेयनाम । अथवा आदेयता श्रद्धेयता दर्शनादेः यस्य भवति स च शरीरगुणो यस्य विपाकाद् भवति तदादेयनाम । तद्विपरीतमनादेयनामेति ॥

भा०—यज्ञोनिर्वर्तकं यज्ञोनाम, तद्विपरीतमयज्ञोनाम ।

टी०—यज्ञः—प्रख्यातिः कीर्तिः लोके गुणोत्कीर्तना यज्ञसना यदुदयात् तद् यज्ञोनाम । तद्विपरीतं अयज्ञोनाम । दोषविषया प्रख्यातिरयज्ञोनामेति ॥

भा०—तीर्थकरत्वनिर्वर्तकं तीर्थकरनाम ॥

टी०—तीर्थकरत्वेति । यस्य कर्मण उदयात् तीर्थं दर्शनज्ञानचरणलक्षणं प्रवर्तयति यतिगृहस्थधर्मं च कथयति आक्षेपसक्षेपसवेगनिर्द्वारेण भव्यजनससिद्वये सुरामुरमनुजपतिपूजितश्च भवति तत् तीर्थकरनामेति ॥

नामकर्मभेदोऽख्यानाय नामशब्दनिर्वचनमाचष्टे शब्दार्थप्रतीतये—

भा०—तांस्तान् भावान् नामयतीति नाम । एवं सोत्तरभेदो नामकर्मभेदोऽनेकविधः प्रत्येतव्यः ॥ १२ ॥

टी०—तांस्तानिति । तास्तानामिजात्यादीन् (भावान्) नामयति—अभिमुखीकरोति समारिणः प्रापयतीति नामोच्यते । एवमित्यादिनोपसंहरति नामकर्मप्रकृतियुक्तव्यं, उक्तेन प्रकारेण सोत्तरभेद इति । गतिशतुर्था जातिः पञ्चप्रकारेत्वाटिकृत्तरप्रकृतिभेदः सह तेन नामकर्मभेदोऽनेकविधोऽवसेय इति ॥ १२ ॥

सम्प्रति प्रकृतिबन्ध गोत्रस्थारयातुमुपक्रमते—

गोत्रप्रकृती सूत्रम्—उच्चैर्नीचैश्च ॥ ८-१३ ॥

भा०—उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं च (द्विभेदं गोत्रम्) । तत्रोच्चैर्गोत्रं देवजानिकूलस्थानमानसत्कारश्र्वर्याद्युत्कर्षनिर्वर्तकम् । विपरीतं नीचैर्गोत्रं चण्डालशुष्टिरुव्याधमत्स्यबन्धदास्यादिनिर्वर्तकम् ॥ १३ ॥

१ ' प्रमीक्रियत ' इति च-पाठ । २ ' विपरात० ' इति ग-पाठ । ३ ' यतोभावनिव० ' इति ग-पाठ । ४ धनुषिद्वान्तगत पाठा ध-पुस्तके नास्ति ।

टी०—ज्ञानमित्यत्रापि सर्वत्र सदरथेयगुणत्वम् ॥

भा०—अवगाहना । सर्वस्तोका जघन्यावगाहनामिद्धाः । उत्कृष्टावगाहना-
सिद्धास्ततोऽसङ्ख्येयगुणाः । यवमयसिद्धा अमङ्ख्येयगुणाः, यवमयोपरि-
सिद्धा असङ्ख्येयगुणाः, यवमयाधस्तात् सिद्धा विशेषाधिकाः, सर्वे विशेषो-
पाधिकाः ॥

टी०—अवगाहनेत्यत्र उत्कृष्टावगाहनामिद्धा असङ्ख्येयगुणाः । द्वावम-
ङ्ख्येयगुणौ द्वौ विशेषाधिकाविति ॥

भा०—अन्तरम् । सर्वस्तोका अपृथग्वयानन्तरसिद्धाः, मत्समयानन्तर-
सिद्धा' पृथग्वयानन्तरसिद्धा इत्येवं यावद् द्विसमयानन्तरसिद्धा इति सङ्ख्येय-
गुणाः । एव तावदनन्तरेषु सान्तरेष्वपि सर्वस्तोका पृथग्वयानन्तरसिद्धाः, एकसम-
यानन्तरसिद्धाः 'सङ्ख्येयगुणाः', यवमयान्तरसिद्धा' 'सङ्ख्येयगुणाः', अधस्ताद्-
यवमयान्तरसिद्धाः 'सङ्ख्येयगुणाः', उपरियवमयान्तरसिद्धा 'विशेषाधिकाः',
सर्वे विशेषाधिकाः ॥

टी०—अन्तरमित्यत्रापि ममयेषु नैरन्तर्येण सिद्धाः सर्वेऽपि सङ्ख्येयगुणाः ।
सान्तरेष्वपीत्यादि । एकसमयान्तरसिद्धा 'सङ्ख्येयगुणा' यवमयान्तरे च 'सङ्ख्येय-
गुणाः', अधस्ताद्यवमयान्तरे च 'सङ्ख्येयगुणाः' ॥

भा०—सङ्ख्या । सर्वस्तोका अष्टोत्तरशतसिद्धाः, विपरीतक्रमात् सप्तो-
त्तरशतसिद्धावयो यावत् पञ्चाशदित्यनन्तगुणा' । एकोनपञ्चाशदादयो यावत्
पञ्चविंशतिरित्यरुह्येयगुणा । चतुर्विंशत्यादयो यावदेक इति 'सङ्ख्येयगुणा'
विपरीतहानिर्णय-सर्वस्तोका अनन्तगुणहानिसिद्धा', असङ्ख्येयगुणहानि-
सिद्धा अनन्तगुणा', सङ्ख्येयगुणहानिसिद्धा 'सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—सङ्ख्येयत्र अष्टोत्तरशतसिद्धा' सर्वस्तोका' । विपरीतक्रमादिति
सप्तोत्तरशतसिद्धा अनन्तगुणाः । एव विपरीतहान्या यावत् पञ्चाशदित्यनन्तगुणाः ।
विपरीतहानिर्णयेत्यादिना दर्शयति । सर्वस्तोका अनन्तगुणहानिसिद्धा', असङ्ख्येय-
गुणहानिसिद्धा अनन्तगुणा', सङ्ख्येयगुणहानिसिद्धाः 'सङ्ख्येयगुणा इति ॥

भा०—एव निसर्गा-ऽधिगमयोरन्यतरजं तत्त्वार्थभ्रद्धानात्मक शङ्काद्यतिशार-
विद्युक्त प्रशम मवेग निर्वेदा ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं विशुद्ध सम्यग्-
दर्शनमवाप्य मन्मथदर्शनोपलम्भाद् विशुद्ध च ज्ञानमधिगम्य निक्षेप प्रमाण नय-
निर्देश सत् सङ्ख्यादिभिरभ्युपायैर्जीवादीना तत्त्वाना पारिणामिकौ द्यिकौ पश-

भिरक्षायोपशमिकक्षायिकानां भावानां स्वप्नत्वं विदित्वा आदिमत्पारिणा
 उपसहार मिकौदिकाना च भावानां दुत्पात्तिस्थित्यन्यतानुग्रहपलपतत्त्वज्ञो
 विरक्तो निसृष्टः त्रिगुप्तः पञ्चसामिनो दशलक्षणधर्मांशुष्ठानात्
 फलदर्शनाच्च निर्वाणप्राप्तियतनयाऽभिवर्धितश्रद्धासंवेगो भावनाभिर्भाषितात्मा
 अनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतात्मानभिव्यङ्गः संवृतत्वान्निरास्रवत्वाद् विरक्तत्वान्निसृष्ट-
 त्वाच्च व्यपगताभिनवरुमोपचयः परीषहजयाद् बाह्याभ्यन्तरतपोऽनुष्ठानात्
 अनुभावतश्च सम्यग्दृष्टयविरतादीना च जिनपर्यन्तानां परिणामाद्यवसाय
 विशुद्धिस्थानान्तराणामसङ्ख्येयगुणोत्कर्षभास्या पूर्वोपचिनकर्म निर्जरयन्
 सामायिकादीना च सूक्ष्मसम्परायान्ताना संघमविशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरो-
 पलम्भात् पुलाकादीना च निर्ग्रन्थाना संघमानुपालनविशुद्धिस्थानविशेषाणाद्युत्त-
 रोत्तरप्रतिपत्त्या घटमानोऽत्यन्तप्रहीणानरौद्रध्यानो धर्मयानविजयादवाप्तसमा-
 धिबलः शुक्लध्यानयोश्च पृथक्त्वैकत्ववितर्कगौरव्यतरस्मिन् वर्तमानो नानाविधा-
 नृद्विविशेषान् प्राप्नोति । तद्यथा-आमशोपधित्वं विप्रुडौपधित्वं सवापधित्वं
 शापानुग्रहसामर्थ्यजननीमभिव्याहारसिद्धिमीशित्वं वशित्वं अद्यधिज्ञानं शारी-
 रविकरणाङ्गप्राप्तितामणिमानं लघिमानं महिमानं अणुत्वम् । अणिमा विमच्छि-
 द्रमपि प्रविश्यासीत् । लघुत्वं नाम लघिमा वायोरपि लघुतरः स्यात् । महत्त्वं
 महिमा मेरोरपि महत्तरं शरीरं विकुर्वीत् । प्राप्तिर्भूमिष्ठोऽनुत्यग्रेण मेरुशिखरभा-
 स्करादीनपि स्पृशेत् । प्राकाम्यमप्यनु भूमाविव गच्छेत्, भूमावाप्स्विव निमज्जे-
 दुन्मज्जेच्च ॥

टी० — एवमित्यादिना मन्दुदुद्गनुग्रहार्थं मरुलमेव तत्पार्थशास्त्रार्थं समासतः कथ-
 यति—विशुद्धं सम्यग्दर्शनमवाप्स्यैतस्य विशेषणानि निसर्गाधिगमादीनि । ज्ञानं
 च विशुद्धमधिगम्य सम्यग्दर्शनोपलम्भात् मिव्यादर्शनभावितमज्ञानमेव नियमतो
 मिथ्यादृष्टेः सम्यक्त्वलाभे तु विशुद्धं ज्ञानम् । निक्षेपो नामादिः । प्रमाणे प्रत्यक्ष-परोक्षे ।
 नया नैगमादयः । तथा निर्देश स्वामित्वादिभिः सन् सङ्ख्या-क्षेत्रादिभिश्च जीवादीनां
 च पारिणामिकादयो ये भावास्तेषा स्वरूपं विदित्वा धर्माधर्मादीना अनानीनामादिमता
 च पारिणामिकादीना धनशरीरादीनामुत्पात्तिस्थितिविनाशयतामनुग्रह'—उपकारस्तत्कृतः
 प्रलयः—उपघात इत्येवमत्रगम्य तत्त्वज्ञो विरक्तः सामारिकेभ्यो भावेभ्यो विगतवृष्णो
 गुप्त्याद्यनुष्ठानात् फलदर्शनाच्चेति निर्वाणमेव फलं तत्राप्यो यत्नार्थमभिवर्धितश्रद्धा-
 संवेगः पञ्चानां प्रताना भावना ईयांसमित्यादयस्तामिर्भाषितात्मा अनित्याद्यनुप्रेक्षाभिः
 स्थिरीकृतात्मा अनभिव्यङ्गो—न कचिदायद्वस्नेह' संवृतत्वादिभिर्व्यपगताभिनव-

केमोपचयः । क्रमेणा चानुभावतः सम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानानां केनलिप्यन्तानाम-
सद्वरयेयगुणोत्कर्षप्राप्त्या पूर्वोपधिनाकर्मनिर्जराणां सामायिकायुगलम्भात् पुलाका
दिस्थानावाप्त्यपेतात्त्यागरोद् यानो धर्म यानविज्ञेयाभ्यामादवासाद्यशुक्लव्यानद्वयस्य नाना-
विधा लक्षण्य उत्पद्यन्ते । स्वहस्तपादाययगमर्शमात्रेण सर्परोगापनयनमामर्ष्यमामर्शापि
धित्वम् । तदीयमत्रपुरीपाययसम्पर्काच्छरीरनैर्य्य विपुडौपाधित्वम् । तथा सर्प एव
तदीयाययया दुःखार्तानामोपधीभन्तीति सर्वोपाधित्वम् । अभिव्याहारसिद्धिर्वाध्यात्रेणैव ।
शापदानसामर्ष्यमनुग्रहणसामर्ष्यं च । ईशित्वं सर्पभूतेष्वस्त्वम् । वशित्वं सर्वभूतानि
स्ववशन्तीनि । तथाऽध्याधिज्ञानमेकरूप त्रैकियशरीरकरण तदेव च दर्शयत्यणिमादि-
विशिष्टम् ॥

भा०—जड्वाचारणत्व येनाग्निशिखाधूमनीहारावश्यापमेववारिधारामर्कट-
तन्तुज्योतिष्करश्मिवायूनामन्यनमप्युपादाय वियति गच्छेत् । विपद्गतित्वाचित्वं
येन वियति भूमाविव गच्छेत् शकुनिचच्च प्रडीनावडीनगमनानि कुर्यात् ॥

टी०—जड्वाचारणत्वमग्निशिखाधूमाद्यपि निश्चित्यं व्योम्नि गच्छेत् । मर्कटतन्तुः
कोलिकक्रोशकृततन्तुः । अपर विपद्गतित्वाचारणत्व निश्चित्य एव विस्रब्धो भूमाविव व्योम्नि
गच्छेत् । यथा च शकुनिवियति प्रडीनम्-उपरिष्ठाद् गमन अवडीनम्-अधस्ताद् गमनं
करोत्येवमसापि कुर्यात् ॥

भा०—अप्रतिघातित्वं पवनर्म येन वियतीव गच्छेत् । अन्तर्धानमदृश्यो
भवेत् । कामरूपित्वं नानाश्रयानेकरूपधारण युगपदपि कुर्यात् । तेजोनिर्गमो
सामर्ष्यमेतदादि । इति इन्द्रियेषु मतिज्ञानविशुद्धिविशेषाद् वारात् स्पर्शनाऽऽ-
स्वादन-घ्राण दर्शन श्रवणानि त्रिपयाणा कुर्यात् । सम्भिन्नज्ञानत्व युगपदनेकविष-
यपरिज्ञानमित्येतदादि । मानसं कोष्ठबुद्धित्वं बीजबुद्धित्वं पदप्रकरणोद्देशा याय
प्रामृतवस्तुपूर्वाङ्गानुसारित्वं श्रुतमत्तित्वं विपुलमत्तित्वं परचित्तज्ञानमभिल-
पिनार्थप्राप्तिमनिष्ठानप्राप्तिमित्येतदादि ॥

टी०—गच्छन् परंतमित्यादिभिरपि न प्रतिहन्यत इत्यप्रतिघातित्वम् । अन्तर्धा
नम्-अदृश्यत्वम् । युगपदनेकरूपधारण कामरूपित्वम् । तेजोलेश्याभोधणम् आदिग्रहणात्
शीनलेश्यानिर्गमशक्ति । मतिज्ञानविशुद्धिप्रकर्षाद् विपयाणा-रूपादीना देशप्रमाणनि-
यमोद्बन्धनेनापि ग्रहण कुर्यात् । युगपदनेकविषयग्रहण सम्भिन्नज्ञानत्वम् । आदिग्रह-
णादिन्द्रियव्यत्यासेनापि विषयग्रहणमामर्ष्यम् । मानसं-मनो यापारजातम् । कोष्ठबुद्धित्वं

१ 'केमोपचय' इति ग-पाठ । २ 'जयादभ्या' इति ग-पाठ । ३ 'निश्चित्य' इति ग-पाठ ।
४ 'कोलिकतन्तु' इति ग-पाठ । ५ 'दृग्वात्' इति ग-पाठ । ६ 'सम्भिन्नत्वम्' इति ग-पाठ ।

यत्किञ्चित् पदवाक्यार्थोदि गृहीतं तन्न रुद्राचिन्नशयतीति, कोष्ठप्रसिद्धधान्यवत् । धीजनुद्धित्वं स्वल्पमपि दर्शित वस्तु अनेकरूपकारेण गमयति । तद्यथा पदेन प्रदर्शितेन प्रकरणेनोदेशकादिना मर्ममर्थं ग्रन्थं चानुधावति । परचित्त जानाति । अभिलषितमर्थं प्राप्तोत्येव अनिष्टं च नैनाप्नोति । एवमादयोऽतिशयाः शुभानुभावादपरिमितास्तस्य तस्यामनस्थाया प्रादुःपन्तीति ॥

भा०—वाचिकं क्षीरास्रवित्वं म चास्रवित्वं वादित्वं सर्वमनजतं सर्वसत्त्वावबोधनमित्येतदादि । तथा विद्याधरत्वमाशीवित्वं भिन्नाभिन्नाक्षरचतुर्दशपूर्वधरत्वमिति ॥

टी०—वाचिकमप्यतिशयवत्त्वम् । तस्य क्षीरास्रवित्वं शृण्वतस्तदीयमनं क्षीरमिव स्वदते । एव म चास्रवित्वम् । विद्वत्ससन्मध्येपपराजितत्व वादित्वम् । सर्वेषां म्लेच्छशृगपशुपक्षिमृतीनां रुतार्थत्वम् । सर्वान् सत्त्वाननुद्धिकानपि बोधयतीति सर्वमन्त्वावबोधनम् । आदिग्रहणादिक्षुरमास्रवित्वादिग्रहणम् । तथा विद्याधरत्वं महाविद्याः सर्वा एव तस्य तदा स्वयमेवोपतिष्ठन्ते । आशीपित्वं कर्मजातिभेदादनेकरूपकारम् । भिन्नाक्षराणि किञ्चिन्पूनाक्षराणि चतुर्दश पूर्वाणि सम्पूर्णानि वा तद्वारणत्वम् ॥

भा०—ततोऽस्य निस्तृण्णत्वात् तेष्वनभिष्यक्तस्य मोहक्षपकरिणामावस्थस्याष्टाविंशतिविधं मोहनीयं निरवशेषतः प्रहीयते । ततश्च स्थवीतरागत्यं प्राप्तस्यान्तर्मुहूर्तेन ज्ञानावरण दर्शनावरणा जन्तरायाणि युगपदशेषतः प्रहीयन्ते । ततः संसारबन्धधीजवन्धननिर्मुक्तः फलयन्धनमोक्षापेक्षो यथाऽयानसंयतो जिनः केवली सर्वज्ञः सर्वदर्शी शुद्धो बुद्धः कृतकृत्यः स्नातको भवति । ततो वेदनीय नामगोत्राऽऽयुष्यक्षयात् फलयन्धननिर्मुक्तो निर्देहपूर्वोपात्तेन्धनो निरुपादान इवाग्निः पूर्वोपात्तभववियोगात् हेत्वभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावाच्छान्तः ॥

टी०—ततोऽप्येत्यादि । तेषु—अतिशयेष्वनभिष्यक्तस्य—अनुपजातगाद्वयस्य मोहक्षपकरिणामावस्थस्येति । अविरतसम्पृष्टयादिस्वानुवर्तिनो मोहक्षपणाभिमुत्सय श्रेण्या निरवशेषमोहक्षये सति ज्ञानावरणादिग्रहाणे च संसारवीजवन्धनं मोहज्ञानावरणादि तेन निर्मुक्तः केवली भवति । तत्र च फलयन्धनं वेदनीयादिचतुष्क तन्मोक्षणापेक्षस्तेनापि वेदनीयादिना अशेषफलवन्धनेन विमुक्तो ध्यानाग्निनिर्देहपूर्वोपात्तरुमन्धनो निरन्धन इवाग्निः पूर्वोपात्तो भवः—आद्वारिकादिकायन्तद्विद्योगादुत्तरस्य च नायस्य हेत्वभावात् संसारे पुनरप्रादुर्भावाच्छान्तः परमाहादमुपगतः कारणापेक्षम्—

१ 'स्यवन्ध' इति ज-पाठ । २ 'क्षय' इति ट-पाठ । ३ 'संश्रियुक्त' इति घ-पाठ ।
४ 'हेत्वभावात्' इति ट-च-पाठ ।

भा०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकमैकान्तिकं निरुपमं नित्यं निरतिशयं निर्वाणसुखमवाप्नोतीति ॥ ७ ॥

टी०—संसारसुखमतीत्यात्यन्तिकं माद्यपर्यमानमैकान्तिकं एकान्तैर्नैव भवति, न कदाचिन्न भवतीत्यर्थः । निरुपममिति नास्ति इह किञ्चित् तस्योपमानं तत्सदृशमिति । निरतिशयमिति नास्तीति शयः प्रकर्षोपकर्षलक्षणो विद्यते, सर्वमुक्ताना तुल्यत्वात् । नित्यमिति ध्रुव कृट्यमविचालि निर्वाणसुखमवाप्नोतीति ।

सत्कारार्हं सतत, निरुत्सुक्ते निर्भयो विरग्य विगदः ।
निःश्रण्यो निर्द्वेषो, निर्द्वन्द्वो नीरजा पितनुः ॥ १ ॥—आर्या
सत्साराधिं निर्वा-प्य दहन्तं परमसौख्यसलिलेन ।
निर्वाति स्वात्मस्थो, गतनाति-जरा मरण-रोग' ॥ २ ॥—,
व्याप्राधाभावाच्च स, सर्वज्ञत्वाच्च भवति परमसुखी ।
व्याप्राधाभापो नु, स्वस्थस्य ज्ञस्य ननु सुमुखम् ॥ ३ ॥—,
अनुपमममेयमव्यय-मनस्य शिवमजरमरुजमभयतृपम् ।
एकान्तिकैमात्यन्तिक-मव्यावाध सुखं ह्येतत् ॥ ४ ॥—,
त्रिष्वपि कालेषु सुखा-नि यानि तिर्यङ्-भनुष्य-देवानाम् ।
सर्वाणि तानि न समा-नि तस्य मात्रा सुरेनापि ॥ ५ ॥—,
तानि हि गगोन्द्योषा-ण्याप्राधापूर्यकाणि च सुरानि ।
न ह्यस्ति रागमपवि- य तत्र किञ्चित् सुखमपृक्तम् ॥ ६ ॥—,
एवं क्षायिक्यम्यरु-त्तय रीर्ये सिद्धत्त-दर्शन-ज्ञानै' ।
आत्यन्तिकै' स युक्तो, निर्द्वन्द्वेनापि च सुरेन ॥ ७ ॥—,

सम्प्रत्येनमेव शास्त्रार्थं श्लोकैरुपसंहरति, द्विर्द्वं सुखद्वं भवतीति ॥

भा०—एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्, विरक्तस्यात्मनो भृशम् ।

निरास्रवत्वाच्छिञ्जाया, ननायां कर्मसन्तानौ ॥ १ ॥—अनु०

टी०—एवमित्यादि । उक्तनीत्या यानि जीवादीनि तत्त्वानि तत्त्वपरिज्ञानाद् विरक्त-
स्य-विषयसुरावितृष्णस्य भृशमात्मन' स्थगितास्रवद्धारत्वाद् विच्छिञ्जायामभिनवकर्म-
सन्तानौ-कर्मसन्ताने ॥ १ ॥

१ 'कान्तोति' इति ग-पाठ । २ 'पुत्रागदित्वाति' इत्याभेदो ज-पाठ । ३ 'स्वम्य इत्यापि' इति ड-
पाठ । ४ 'क निरायं' इति घ-पाठ । ५ 'ममि' इति ज-पाठ, स्व-पाठस्य 'नामि' ।

भा०—पूर्वाजितं क्षपयतो, यथोक्तैः क्षयहेतुभिः ।

संसारबीजं कात्स्न्येन, मोहनीयं प्रहीयते ॥ २ ॥—अनु०

टी०—पूर्वेत्यादि । प्राक्तन कर्म क्षपयतस्तपोऽनुष्ठानादिभिः क्षयिवृत्तिभिः संसार-
तरोर्बीजं समस्तमेव मोहनीयं प्रहीयते अपकश्रेण्याम् ॥ २ ॥

भा०—ततोऽन्तरायज्ञानघ्न—दर्शनघ्नान्यनन्तरम् ।

प्रहीयन्तेऽयं युगपत्, त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥—अनु०

टी०—तत्र इत्यादि । अन्तराये ज्ञानदर्शनापरणयोश्च क्षीणयोर्युगपत् अशेषतः ॥ ३ ॥

भा०—गर्भसूच्यां विनष्टायां, यथा तालो विनश्यति ।

तथा कर्म क्षयं याति, मोहनीये क्षयं गते ॥ ४ ॥—अनु०

टी०—गर्भसूच्यामित्यादि । मरुतकसूच्या धस्ताया सर्वात्मना विनाशयुपैति
सकलस्तालतरुः, एव मोहनीये क्षीणे शेषं कर्म क्षयमेति सर्वम् ॥ ४ ॥

भा०—ततः क्षीणचतुःकर्मा, प्राप्तोऽथारघातसंयमम् ।

बीजबन्धननिर्मुक्तः, स्नातकः परमेश्वरः ॥ ५ ॥—अनु०

टी०—तत इत्यादि । क्षिप्तसकलघातिकर्मा यथारघातसंयममनुप्राप्तो बीजबन्धने-
न-मोहनीयादिना विमुक्तः स्नातकोऽन्तर्मलापगमात् परमेश्वरः—केवलार्द्धिप्राप्तः ॥ ५ ॥

भा०—शेषकर्मफलापेक्षः, शुद्धो बुद्धो निरामयः ।

सर्वज्ञः सर्वदर्शी च, जिनो भवति केवली ॥ ६ ॥—अनु०

टी०—शेष इत्यादि । वेदनीयादिकर्मफलापेक्षः शुद्धो मोहादिमलापगमात्
बुद्धः केवलज्ञानाज्ञाननिरामयो—निर्गताशेषरोगनिदानः केवली भवति ॥ ६ ॥

भा०—कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं, निर्वाणमधिगच्छति ।

यथा दग्धेन्धनो वह्नि-निरुपादानसन्ततिः ॥ ७ ॥—अनु०

टी०—कृत्स्नेत्यादि । सकलकर्मकलङ्कनिर्मुक्त ऊर्ध्वमेव निर्वाणमधिगच्छति ।
निर्वृतस्य स्थानमप्युपचारान्निर्वाणम् । अथवा निर्वाण-निर्वृतत्व सिद्धत्व प्रक्षिप्तप्रदग्धेन्धनो
वह्निरिव निरुद्धकाष्ठानुपादानसन्ततिः ॥ ७ ॥

भा०—दग्धे बीजे यथाऽन्यन्तं, प्रादुर्भवति नाड्कुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे, नारोहति भवाड्कुरः ॥ ८ ॥—अनु०

टी०—दग्धे इत्यादि । बीजेऽन्यन्त-भस्मसात्कृते नाड्कुरस्य प्रादुर्भावः, एवं
कर्मबीजे ध्वस्ते ससाराड्कुरस्याप्रादुर्भावः ॥ ८ ॥

भा०—तदनन्तरमेवोर्ध्वं—मालोकान्तात् स गच्छति ।

पूर्वप्रयोगासङ्गत्य-बन्धच्छेदोर्ध्वगौरवै ॥ ९ ॥—अनु०

टी०—तदनन्तरेत्यादि । सकलकर्मक्षयसमनन्तरमालोकान्तादूर्ध्वं स गच्छति ।

कथं मुक्तस्य गतिरित्यारेकायामिदमाह—पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छेदादूर्ध्वगौरवाच्च गतिरस्य भवति सिद्धा ॥ ९ ॥

पूर्वप्रयोगस्योदाहरणानि दर्शयति—

भा०—कुलालचक्रे दोलाया-मिषौ वाऽपि यथेप्यते ।

पूर्वप्रयोगात् कर्मैव, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ १० ॥—अनु०

टी०—कुलालेत्यादि । पूर्वप्रयोगात् कर्म क्रिया यथा कुलालचक्रादिषु तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ १० ॥

भा०—मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षाद्, यथा दृष्टाऽप्यलालुन* ।

कर्मसङ्गविनिर्मोक्षात्, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ ११ ॥—अनु०

टी०—मृल्लेपेत्यादि । अलालुनोऽप्यन्मज्जनं दृष्ट मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षात् एव कर्मादकसङ्गत्यागात् सिद्धिगतिः सिद्धा ॥ ११ ॥

भा०—एरण्डयन्त्रपेडासु, बन्धच्छेदाद् यथा गतिः ।

कर्मबन्धनविच्छेदात्, सिद्धस्यापि तथेप्यते ॥ १२ ॥—अनु०

टी०—एरण्डेत्यादि । व्याघ्रपादबीजबन्धनच्छेदाद् यन्त्रबन्धनच्छेदाद् पेडाबन्धनच्छेदाच्च गतिर्दृष्टा मित्राकाष्टपेडापुरानामेव कर्मबन्धनविच्छेदात् सिद्धस्य गतिः ॥ १२ ॥

भा०—ऊर्ध्वगौरवधर्माणो, जीवा इति जिनोत्तमै* ।

अधोगौरवधर्माणः, पुद्गला इति चोदितम् ॥ १३ ॥—अनु०

टी०—ऊर्ध्वेत्यादि । ऊर्ध्वगमन एव गौरवं धर्मः—स्वभापो जीवानाम् पुद्गलास्त्वधो गमनधर्माण इति सर्वत्रवचनम् ॥ १३ ॥

भा०—यथाऽधस्तिर्यग्ूर्ध्वं च, लोष्टवात्त्वन्निर्वीतय* ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते, तयोर्ध्वं गतिरात्मनाम् ॥ १४ ॥—अनु०

टी०—यथेत्यादि । यथाक्रममधोगमनादि । लोष्टानां वीतयो-गतयः स्वभावादेव-जायन्ते तयोर्ध्वं गतिरात्मनाम् ॥ १४ ॥

१ 'वापि' इति घ-पाठः । २ 'स्मृता' इति ज-पाठः । ३ ऊच्यमित्यादि' इति ज-पाठः । ४ 'वीजयोः' इति ग-पाठः । ५ 'स्वभावगतिरात्मनः' इति ग-पाठः । ६ 'लोष्टववीचयोः' इति ग-पाठः ।

भा०—अतस्तु गतिवैकृत्य-मेपां यदुपलभ्यते ।

कर्मणः प्रतिघाताच्च, प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ १५ ॥

टी०—अतस्त्वित्यादि । अस्मादुक्तप्रकारादन्यथा गतिवैकृत्यं यद् भवति गतिविकाररूपं तत् कर्मणः—क्रियायाः प्रतिघाताद् गिरिमित्यादेः प्रयोगाच्च पुरुषेच्छानुविधानादिष्यते सर्वम् ॥ १५ ॥

भा०—अधस्तिर्यग्धोर्ध्वं च, जीवानां कर्मजा गतिः ।

ऊर्ध्वमेव तु तद्धर्मा, भवति क्षीणकर्मणाम् ॥ १६ ॥—अनु०

टी०—अध इत्यादि । सर्वतो गतिर्जीवानामधस्तिर्यग्धोर्ध्वं च कर्मजा गतिः । क्षीणकर्मणां तूर्ध्वमेव गतिस्तद्धर्मा सा स्वाभाविकी गतिर्धर्मो येषामिति ॥ १६ ॥

भा०—द्रव्यस्य कर्मणो घट्ट-द्रुत्पत्त्याऽऽरम्भ-धीतयः ।

समं तथैव सिद्धस्य, गति मोक्ष-भवक्षयाः ॥ १७ ॥—अनु०

टी०—द्रव्यस्येत्यादि । द्रव्यस्य-परमाण्यादेः कर्मणः—क्रियाया यद्योत्पत्तिरारम्भो गतिश्च समं-युगपद् तथा सिद्धस्य गतिमोक्षभवक्षयाः गतिः मुक्तिर्मोक्षः—स्वात्मन्यवस्थानं भवक्षयो-जन्मक्षयः संसारक्षयो वेति ॥ १७ ॥

भा०—उत्पत्तिश्च विनाशश्च, प्रकाश तमसोरिति ।

युगपद् भवतो यद्वत्, तथा निर्वाण-कर्मणोः ॥ १८ ॥—अनु०

टी०—उत्पत्तिश्चेत्यादि । प्रकाश-तमसोर्यथा युगपदुत्पत्ति विनाशौ । यस्मिन् काले प्रकाश उत्पद्यते तस्मिन्नेव काले तमसो विनाश इति युगपद् एव निर्वाणं कर्मक्षयश्चेत्येक एव कालः । तथाऽन्यत्राप्युक्तम्—

सं ततो बन्धनमोक्षादूर्ध्वं जीनः प्रवेगतो याति ।

न त्वैरण्डकवीजं, बन्धनमुक्तं ब्रजत्यूर्ध्वम् ॥ १ ॥—आर्या

सङ्गत्यागाद् वा लघु-रात्मा भूत्वा स उत्पतत्यूर्ध्वम् ।

न तु गतलेपालान्-रुदूयाति जले निमग्नाऽपि ॥ २ ॥—,

ध्यानेन तथा चात्मा, प्रयोजितो येन स ब्रजत्यूर्ध्वम् ।

तिष्ठसुरपि न शक्तः, प्रवेगितो ननु नरः स्थातुम् ॥ ३ ॥—”

अपि चाग्नेरिव गमन, स्वाभाविकमूर्ध्वमात्मनस्तस्य ।

आत्माग्निशिखाया गति-रन्या कर्मानिलवशाद्धि ॥ ४ ॥—”

१ 'धीनयः' इति ग-पाठः । २ 'उत्पत्तिरित्यादि' इति च-ज-पाठः । ३ 'स गततो' इति च-ज-पाठः ।

स्वशस्यानभिसन्धे-श्च तस्य न च विग्रहा गतिर्भवति ।
 भवति हि निग्रहगमन, कर्मवशस्यार्थिनश्चेह ॥ ५ ॥—आर्या
 अपि चानुश्रेणिगति-जीवाना चैव पुद्गलानां च ।
 स्वभाविकीप्यते ये-न तेन सा विग्रहा सिद्धा ॥ ६ ॥—”
 सिद्धस्य गतिरयुक्ता, स्वशत्वान्निःप्रयोजनत्वाच्च ।
 नो सिद्धावयुक्ता, कर्मविमुक्तस्य निःपततः ॥ ७ ॥—”
 ग्रन्थविमोक्षात् सङ्ग-त्यागात् पूर्वप्रयोगतो वाऽपि ।
 ननु गच्छतोऽन्यशता न च मुक्तोऽभीप्यते विग्रहः ॥ ८ ॥—”
 इत्येव विग्रहापो-ऽस्पृष्टगतौ नान्तरास्ति यत्कालः ।
 सत्या हि सोत्तराम-स्थायां स्यात् सिद्ध इतरो वा ॥ ९ ॥—”
 सोऽस्पृष्टया हि गत्या-ऽनन्तरमेव समये जगच्छिदरम् ।
 अग्राहतेतग ते-न नास्ति ननु भो प्रजत्कालः ॥ १० ॥—”
 सिध्यति गत्या ह्यात्मा, सिद्धिक्षेत्रेऽपहाय देहमिह ।
 नह्यन्तराऽस्ति सिद्धि-नोसिद्धिश्चास्ति मुक्तस्य ॥ ११ ॥—”
 स्वशस्यानभिसन्धे, कृतकृत्यस्य च यथा स्वभावेन ।
 तस्योपयोग इष्ट स्तथा गतिः सा स्वभावेन ॥ १२ ॥—”

अथ यस्याः श्रुयिष्या उपरि मुक्तानामवस्थान सा किंस्वरूपेत्याह—

भा०—तन्वी मनोज्ञा सुरभिः, पुण्या परमभास्वरा ।

प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥—अनु०

टी०—तन्वीत्यादि । मध्ये योजनाएकरहला प्रदेशपरिहाण्या चोपर्युपरि मक्षिकापत्रात्
 तनुतरा पर्यन्तेऽतितन्वी मनोत्रेण्यन्तर्द्विचिरा सुरभिः—इष्टगन्धा पुण्यवद्भिः श्रुतिकायिकै-
 निर्वर्तिता पुण्या मृश भासनशीला प्राग्भारेति नाम तस्याः । सा च लोकमूर्धनि व्यव-
 स्थिता ॥ १९ ॥

भा०—नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छन्ननिभा शुभा ।

ऊर्ध्वे तस्याः क्षिते सिद्धा, लोकान्ते समवस्थिताः ॥ २० ॥—अनु०

टी०—नृलोकेत्यादि । नृलोकेऽर्ध्वतृतीयद्वीपा मानुषोत्तरमहीधरपरिक्षिप्ता तनुत्यवि-
 ष्कम्भा, पञ्चचत्वारिंशद्योजनलक्षविस्तरेत्यर्थः । उत्तानीकृतसितच्छन्नकाकृतिः शुभरूपाधा-
 तिमका शुभा तस्याः क्षितेऽपरि लोकान्तस्पृशा सिद्धानामवस्थानम् ॥ २० ॥

१ 'स्याधिन' इति ज-पाठः । २ 'यन सेम (१) सा निग्रहा' इति ज-पाठः । ३ 'नो सिद्धता च
 पुष्प' इति ग-पाठः । ४ 'गोप्यति' इति ज-पाठः । ५ 'सुरभिण्या' इति ज-पाठः ।

भा०—तादात्म्याद्दुपयुक्तास्ते, केवलज्ञानदर्शनैः ।

सम्यक्त्वसिद्धतावस्था, हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः ॥ २१ ॥—अनु०

टी०—तादात्म्येत्यादि । स आत्मा स्वभावो येषां ते तदात्मानः तद्भावस्तादात्म्य
तस्मात् केवलज्ञानदर्शनस्वभावात् सदैव उपयुक्ताः धायिकसम्यक्त्वसिद्धतावस्थाः ।
हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः क्रियापरिणाम प्रति न किञ्चित् तेषामस्ति निमित्तमिति ॥ २१ ॥

भा०—ततोऽप्यूर्ध्वगतिस्तेषां, कस्मान्नास्तीति चेन्मतिः ।

धर्मास्तिकायस्याभावात् स हि हेतुर्गतेः परः ॥ २२ ॥

टी०—ततोऽप्यूर्ध्वमित्यादि । लोकान्ताद् परतोऽपि गतिस्तेषां कस्मान्न भवतीति
चेत् गतेहेतुर्धर्मास्तिकायः परः- प्रधानमपेक्षाकारण तदभावाच्च परतो गतिः ॥ २२ ॥

भा०—संसारविषयातीतं, मुक्तानामव्यय सुखम् ।

अव्यावाधमिति प्रोक्तं, परमं परमर्षिभिः ॥ २३ ॥

टी०—संसारेत्यादि । संसारविषयमतीतं मुक्तानां सुखमव्ययत्वाद् विगतव्यापारं
परमं-प्रकृतं परमर्षिभिः-तीर्थकारादिभिरभिहितम् ॥ २३ ॥

भा०—स्यादेतदशरीरस्य, जन्तोर्नष्टाष्टकर्मणः ।

कथं भवति मुक्तस्य, सुखमित्यत्र 'मे शृणु ॥ २४ ॥

टी०—स्यादेतदित्यादि । नष्टाष्टकर्मणो विगतयोगत्रयस्य कथमकरणस्य सुख-
सम्भव इत्यत्र मे शृणु ॥ २४ ॥

भा०—लोके चतुर्ष्विहार्थेषु, सुखशब्दः प्रयुज्यते ।

विषये वेदनाभावे, विपाके मोक्ष एव च ॥ २५ ॥

टी०—लोके इत्यादि । प्रतीतिं दर्शयति । सुखे विषयः शब्दादिः तथा दुःसुखेदनाया-
श्वाभावे, कर्मविपाके च सद्देदनीयादिके । तथा सकलकर्मलयलक्षणे च मोक्षे ॥ २५ ॥

उदाहरणानि यथाक्रम दर्शयति—

भा०—सुखो वह्निः सुखो ऽ -विषयेष्विह कथ्यते ।

दुःखाभावे च पुरुषः, सुखितोऽस्मीति मन्यते ॥ २६ ॥

टी०—सुखो वह्निरित्यादि । उदाहरणानि यथाक्रम दर्शयति ॥ २६ ॥

भा०—पुण्यकर्मविपाकाच्च, सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम् ।

कर्मकेशविमोक्षाच्च, मोक्षे सुखमनुत्तमम् ॥ २७ ॥

टी०—पुण्यकर्मैत्यादि । गैतार्थावेतां श्लोकौ ॥ २७ ॥

भा०—सुखप्रसुप्तवत् केचि-दिच्छन्ति परिनिर्वृतिम् ।
तदयुक्त क्रियावत्त्वात्, सुखानुशयतस्तथा ॥ २८ ॥

टी०—सुखप्रसुप्तेत्यादि । शोभनेन स्वात्मनः सुखनिद्रया सुसवदिच्छन्ति निर्वृतिं
तदेतदयुक्त योगश्चात् क्रियावत्त्वात् तथा सुखानुशयाच्च । अनुशयः प्रकर्षापकर्षत्वम् ॥

भा०—श्रम क्लम-मद-व्याधि-मदनेभ्यश्च सम्भवात् ।
मोहोत्पत्तेर्विपाकाच्च, दर्शनक्षस्य कर्मणः ॥ २९ ॥

टी०—श्रमेत्यादि । श्रम'-खेद' क्लमो-ग्लानिः मदो-मद्यपानादिजनितः व्याधिः-
ज्वरादिः मदनः-कामसेजन एभ्यश्च सुखापसुप्तत्वस्य सम्भवात् रत्यरतिभयशोकादिको मोह-
स्तस्माच्च सुप्तत्वमममः । दर्शनक्ष-दर्शनावरणकर्म तस्य विपाकात्-उदयात् सुखप्रसुप्तत्व-
मिति । न चेतानि कारणानि युक्ताना सम्भवन्ति ॥ २९ ॥

भा०—लोके तत्सदृशो ह्यर्थः, कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते ।
उपगीयेत तद् येन, तस्मान्निरुपम सुखम् ॥ ३० ॥

टी०—लोके इत्यादि । मोक्षसुखसदृशोऽर्थः सकलेऽपि लोके न कचिदस्ति ततोऽ-
नुपमं तत् ॥

भा०—लिङ्गप्रसिद्धेः प्रामाण्या-दनुमानोपमानयोः ।
अत्यन्तं चाप्रसिद्धं तद्, यत् तेनानुपमं स्मृतम् ॥ ३१ ॥

टी०—लिङ्गेत्यादि । नाप्युपमानं तत्र क्रमते सादृश्याभावात् । सादृश्याख्यं लिङ्गं नास्ति
मोक्षसुखस्य । नाप्यनुमानस्य मृत्किसुखं गोचरीभवति । यस्मात्तस्य प्रामाण्यं लिङ्गप्रसिद्धेः
कारणात् । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवये लिङ्गम् । न चास्ति सादृशो मोक्षसुखप्रतिपत्तावित्यतो
नाप्यनुमेयम् ॥ ३१ ॥

भा०—प्रत्यक्षं तद्गवता-मर्हता तश्चै भाषितम् ।
गृह्यतेऽस्तीत्यतः प्राज्ञ-नं छद्मस्थपरीक्षया ॥ ३२ ॥ इति

टी०—प्रत्यक्षमित्यादि । अर्हता-सर्वज्ञानामेव तत् प्रत्यक्षं प्रत्यक्षीकृत्य च तैर्यथावद्
भाषितं-व्यपेतरागद्वेषमोहैः श्रद्धेयान्त्यै सर्वज्ञैरेव तदाख्यातम् । अतः सर्वज्ञप्रणीतागमप्रामा-
ण्यात् तदस्तीति गृह्यते । प्रज्ञाऽसामर्थ्याच्च छद्मस्थपरीक्षया आगमव्यतिरिक्तैश्च छद्मस्थ-
प्रत्यक्षादिभिः परीक्ष्यमाणं न जातुचिदुपलभ्यत इति ॥ ३२ ॥

एवमनुपममव्याप्राय च ज्ञाद्यत् स्वाभाविकं मुक्तिमुपमनुभवति क्षपितसकलकर्मजालः ।

भा०—यस्त्विदानीं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसम्पन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घटमानः कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तिः कर्मणां चातिगुरुत्वादकृतार्थ एवोपरमति स सौधर्मादीनां सर्वार्थसिद्धान्तानां कल्पविमानविशेषाणामन्यतमस्मिन् देवतयोपपद्यते ।

टी०—यः पुनरधुना दुःखग्रहलं ससारमवेक्ष्य तन्निःसरणकृतप्रयत्नं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसम्पन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घटमानो—मोक्षार्थकृतोत्साहो दुःखमाकालदोषात् परिपेलवकीलिकासेवार्तसंहननदोषादनेकापायाल्पायुर्दोषाच्चाल्पशक्तिः—अतीव स्तीकरीयः कर्मणां च—मोहनीयादीनामतिगुरुत्वादिति तीत्रानुभावादकृतार्थ एव—अक्षपितकर्माटक एव उपरमति—कालं करोति स एतत्पचितशुभराशिः सौधर्मादीनां द्वादशानां कल्पानां विमानानां च सर्वार्थसिद्धान्तानामन्यतमस्मिन् कल्पे विमाने वा देवत्वायोपपद्यते— देवत्वेनोपपद्यत इत्यर्थः ।

भा०—तत्र सुकृतकर्मफलमनुभूय स्थितिक्षयात् प्रच्युतो देशजातिकुलशीलविद्याविनयविभवविषयविस्तरविभूतियुक्तेषु मनुष्येषु प्रत्यायातिमवाप्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धबोधिमवाप्नोति । अनेन सुखपरम्परायुक्तेन कुशलाभ्यासानुबन्धक्रमेण परं त्रिर्जनित्वा सिध्यतीति ॥

टी०—तत्र—सौधर्मादिषु कल्पेषु विमानेषु वा सुकृतकर्म—पुण्यकर्म तस्य फलं—विपाकमनुभूयायुषः स्थितिक्षयात् प्रच्युतो मगधादावार्थदेशे क्षत्रियादौ मनुष्यजातौ इक्ष्वाकुकुलादिषु शीलवत्सु—सर्वेषु विद्या—सुकृत्यनुगुण ज्ञान विनयः—अभ्युत्थानादिः विभवः—धन-धान्य-द्रविणसम्पत् विषयाः—शब्दादयः सर्वेषामेवैषां विस्तरः—प्राचुर्यं विस्तर एव विभूतिस्तद्युक्तेषु प्रत्यायातिमवाप्य—जन्म समधिगम्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धं बोधिमवाप्नोति । सम्यग्दर्शनमादिर्यथोर्ज्ञानचारित्रयोर्गोधिस्वरूपयोस्त गोधिमवाप्नोति । ज्ञानचरणे बोधिशब्दवाच्ये समवाप्नोतीत्यर्थः । अनेन—उक्तलक्षणेन कुशलाभ्यासानुबन्धक्रमेण सुखपरम्परायुक्तेन परं—प्रकर्षतस्त्रिर्जनित्वा मनुष्यो देवः पुनर्मनुष्य इति एवं त्रीणि जन्मानि समवाप्य सम्यक्त्वज्ञानलाभादिहितसपरस्तपसा क्षपितकर्मराशिः मिच्यति सिद्धिक्षेत्र इति । उक्तं च—

“एवं सवरवर्मा, पिनह्य सम्यक्त्वग्राहमधिरूढः ।

सज्ज्ञानमहाचापो—ध्यानादितपशितपृषत्कैः ॥ १ ॥—आर्या

सयमरणाजिरस्यः, क्लेशचमूः सविधूय भव्यात्मा ।
 कर्मनृपरिवृत्तं हृत्वा—अपरैराज्यश्रिय लभने ॥ २ ॥—आर्या
 एव कर्मोदयज्ञै—मीनै' कर्मक्षयोपशमजैश्च ।
 समारमुनाचार्यैः, सिद्धिं कर्मक्षयादेव ॥ ३ ॥—
 ज्ञान सुमार्गदीपै, सम्यक्त्व तु तदविप्रणाशाय ।
 चारित्र्यमात्मनत्वं, क्षपयति कर्माणि तु तपोऽग्निः ॥ ४ ॥—
 एतेन भवति सिद्धिः, सिद्धान्तचतुष्टयेन जिनश्चने ।
 न तु संपररहितस्य च, सा स्यान्न ज्ञानमात्रेण ॥ ५ ॥—
 इत्येकान्तसमेक—द्वीप विविध शपमेरुपातालम् ।
 अष्टधाहृदिरस्य, चतुरास्रं चतुरलम् ॥ ६ ॥—
 त्रिमहावात त्र्युदय, पद्भवेण चतुरशीतिनियतोर्मिम् ।
 सप्तारार्णवमात्मा, नात्र चतुरङ्गयोत्तरति ॥ ७ ॥—

सम्प्रति वाचको निजाचार्यान्वय द्विप्रकारमेव्यावेदयते—

भा०—वाचकमुख्यस्य शिव-त्रियः प्रकाशयशसः प्रशिष्येण ।
 शिष्येण घोपनन्दि क्षमाश्रमणस्यैकादशाङ्गविदः ॥ १ ॥—गीतिः
 वाचनया च महावा चक्षमणमुण्डपादशिष्यस्य ।
 शिष्येण वाचकाचा- र्यमूलनाम्न' प्रथितकीर्तः ॥ २ ॥—आर्या
 न्यग्रोधिकाप्रसूते—न विहरता पुरवरे कुसुमनाम्नि ।
 कौभीपणिना स्वातित नयेन चात्सीसुनेना र्यम् ॥ ३ ॥—

टी०—त्रयाय प्रजाजकान्वय'—शिवश्रीनाम वाचक पितामह' सद्ग्रहकारस्य, तस्य
 शिष्यो घोपनन्दिक्षमणस्तस्याय सद्ग्रहकार शिष्य' । सम्प्रति वाचनाचार्यान्वयो मुण्डपादी
 नाम महावाचकः क्षमण' सौम्य पितामह सद्ग्रहकारस्य । तस्य शिष्यो मूलनामा
 वाचकस्तस्याय सद्ग्रहकार शिष्य' । सम्प्रत्यात्मीयजन्मान्वयस्थानमाचष्टे—न्यग्रोधिका
 नाम ग्रामस्तत्र जातेन पाटलिपुत्रे कुसुमपुरनाम्नि विहरता । कौभीपणिनेति गोत्राह्वानम्,
 स्वातितनयेनेति पितुरारयानम्, चात्सीसुनेनेति गोत्रेण नाम्ना उमेति मातुरारख्यानम् ॥

भा०—अर्हदचनं सम्यग्, गुरुक्रमेणागत संभवधार्यं ।

दु.स्वार्तं च दुरागम विहतमतिलोकमवलोक्य ॥ ४ ॥—आर्या

इदमुच्चैर्नागरवा-चकेन सत्त्वानुकम्पया दृग्धम् ।

तत्त्वार्थाधिगमाख्यं, स्पष्टमुमास्वातिना शास्त्रम् ॥ ५ ॥—आर्या

यस्तत्त्वाधिगमाख्यं, ज्ञास्यति च करिष्यते च तत्रोक्तम् ।

सोऽव्यावाध सौख्यं, प्राप्स्यत्यचिरेण परमार्थम् ॥ ६ ॥—आर्या

टी०—सम्प्रदायाविच्छेदेनायातमर्हद्वचनं सम्यगवधार्य शरीरैर्मानसैश्च दुःखैरातं
गमैरैहिकसुरोपदेशप्रार्थयैः प्रभृतिभिः प्रमाणविवदनायामक्षमैर्विहितमतिम्—उपहत-
ज्ञानमवलोक्य लोकमुच्चैर्नागरवाचकेनेति स्वशाखासूचकं तत्त्वार्थाधिगमाख्यं शास्त्रं
यसत्त्वानुकम्पया विरचितं स्फुटार्थमुमास्वातिनेति । तदेतच्छास्त्रं जीनादितत्त्वाधि-
मार्थं योज्यभोत्स्यते सूत्रतोऽर्थतथानुष्ठास्यति तत्रोक्तं सोऽव्यावाधसुखलक्षणमनन्तमनुपम
मार्थं मोक्षमचिरेण प्राप्स्यतीति ॥

इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे भाष्यानुसारिण्यां वृत्तौ

मोक्षस्वरूपनिरूपको दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ तत्समाप्तौ च समासेयं तत्त्वार्थटीका ॥

आसीद् दिङ्गणिः क्षमाश्रमणता प्रापत् क्रमेणैव यो

विद्वत्सु प्रतिभागुणेन जयिना प्रख्यातकीर्तिर्भूशम् ।

षोढा शीलभरस्य सच्छ्रुतनिधिर्मोक्षार्थिनामग्रणी-

र्ज्ज्वालामलमुचैर्कनिजतपस्तेजोभिरव्याहृतम् ॥ १ ॥—शार्दूल०

यत्र स्थितं प्रवचन, पुस्तकनिरपेक्षमक्षत विमलम् ।

शिष्यगणसम्प्रदेय, जिनेन्द्रवक्त्राद् विनिष्क्रान्तम् ॥ २ ॥—आर्या

तस्याभूत् परवादिनिर्जयपटुः सैर्हा दधच्छरता

नाम्ना व्यज्यत सिंहसूर इति च ज्ञाताखिलार्यागमः ।

शिष्यः शिष्टजनप्रियः प्रियहितव्याहारचेष्टाश्रयाद्

भय्याना शरण भवौचपतनकेशार्दिताना भुवि ॥ ३ ॥—शार्दूल०

निर्भूततमःसंहति—रजण्डमण्डलशशाङ्कसञ्छाया ।

अद्यापि यस्य कीर्ति- भ्रमति दिगन्तानविश्रान्ता ॥ ४ ॥—आर्या

शिष्यस्तस्य बभूव राजि(ज ?)कशिरोरत्नप्रभाजालक-

व्यासैङ्गाच्छुरितस्फुरन्नरमणिप्रोद्भासिपादद्वयः ।

१ 'गणी' इति ज-पाठ । २ 'पद' इति ङ-पाठ । ३ 'राजत' इति च-पाठ । ४ 'जातक'
क-पाठ । ५ 'सङ्गच्छुरित०' इति च-पाठ ।

भास्वामीति विजित्य नाम जगृहे यस्तोजसा सम्पदा
 भास्वन्त भवनिर्जयोद्यतमतिर्विद्वज्जनाग्रेसरः ॥ ५ ॥—शार्दूल०
 क्षमया युक्तोऽतुलया, समस्तशास्त्रार्थविन्महाश्रमणः ।
 गच्छाधिपगुणयोगाद् गुणाधिपत्य चकारार्थम् ॥ ६ ॥—आर्या
 तत्पाठरजोनपरः, स्वल्पागमशेषुपीरुनहुजाड्यः ।
 तत्त्वार्थशास्त्रटीका-मिमा व्येधात् निद्वसेनगणिः ॥ ७ ॥—
 अष्टादशमहस्राणि, द्वे शते च तथा परे ।
 अशीतिरधिका द्वाभ्यां, टीकायाः श्लोकसग्रहः ॥ ८ ॥—अनु०
 मूलसूत्रप्रमाणं हि, द्विशतं किञ्चिद्भूतम् ।
 भाष्यश्लोकस्य मानं च, द्वाविंशतिशतानि वै ॥ ९ ॥—”

इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमटीका समाप्ता ॥ अङ्कतोऽपि श्लोकसंख्या २०६८० ।

१ 'व्याप्य' इति ग-पाठः । २ अतः परं केवलमयमेव उल्लेखो ज-प्रती-—प्र-धाप्रत्य १८२४२ सव संख्या ग्रन्थे भवतु । इति धातत्त्वार्थटीका समाप्ता ।

सूत्रक्रमेणान्तराधिकारसूचा

सूत्राङ्कः

सूत्रपाठः

अधिकारः

शृङ्गाङ्कः

षष्ठोऽध्यायः ६

१	कायवाञ्छन कर्म योग		१
"	"	योगशब्दे ऽतु	"
"	"	योगस्यार्थ	२
"	"	योगस्य त्रैविध्यम्	"
"	"	त्रिविजयोगाना व्याख्या	३
"	"	काययोगस्य सप्तविधत्वम्	"
"	"	प्रत्येकयोगस्य द्वैविध्यम्	४
"	"	कायिकयोगस्य भेदा	"
"	"	वाचिकयोगस्य भेदा	५
"	"	मानसिकयोगस्य भेदा	"
"	"	शुभयोगस्य भेदा	"
२	स आसन्न		६
"	"	आसन्नव्याख्या	"
३	शुभ पुण्यस्य		७
४	अशुभ पापस्य		"
"	"	द्विचत्वारिंशत् पुण्यप्रकृतय	"
"	"	द्वयशीति पापप्रकृतय	८
५	सकरायाऋयापयो साम्पराधिकैर्यापययो		"
"	"	सूत्रगतशब्दाना व्युत्पत्ति	"
"	"	आसन्नस्य द्वैविध्यम्	९
६	इन्द्रियरूपायाव्रतक्रिया पञ्चचतु पञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्या पूर्वस्य भेदा		१०
"	"	साम्पराधिकसन्नस्य ४९ भेदा	"
"	"	पञ्चविंशते क्रियाणां विवेचनम्	११
७	तीव्रम दशाताज्ञातमाननीर्याधिकरणनिशेषेभ्यस्तद्विशेष		१३
"	"	बन्धनिशेषाणा हेतव	"

भास्वामीति विजित्य नाम जगृहे यस्तेजसा सम्पदा

भास्वन्त भवनिर्जयोद्यतमतिर्निद्रज्जनाग्रेसरः ॥ ५ ॥—शार्दूल०

क्षमया युक्तोऽतुलया, समस्तशब्दार्थनिम्हाश्रमणः ।

गच्छाधिपगुणयोगाद् गुणाधिपत्य चकारार्थ्यम् ॥ ६ ॥—आर्या

तत्पादरजोत्पन्नः, स्वल्पागमशेषुपीकनहुजाव्य' ।

तत्त्वार्थशास्त्रटीका—मिमा व्येधात् सिद्धसेनगणिः ॥ ७ ॥—^१

अष्टादशसहस्राणि, द्वे शते च तथा परे ।

अशीतिरधिका द्वाभ्यां, टीकायाः श्लोकसंग्रहः ॥ ८ ॥^२—अनु०

मूलसूत्रप्रमाणं हि, द्विशत किञ्चिद्भूतम् ।

भाष्यश्लोकस्य मान च, द्वाविंशतिशतानि वै ॥ ९ ॥—^३

इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमटीका समाप्ता ॥ अङ्कतोऽपि श्लोकसंख्या २०६८० ।

^१ 'भ्याप' इति ग-पाठ । ^२ अतः परं केवलमयमेव उद्देशो ज-प्रती—'अन्यात्र च १८२६२ संज्ञा स्यात् इति धीतरवायदीक्ष समाप्ता' ।

सूत्रक्रमेणान्तराधिकारसूचा

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
		पष्ठोऽध्यायः ६	
१	कायवाच्यन कर्म योग		१
”	”	योगशब्दे रतु	”
”	”	योगस्यार्थ	२
”	”	योगस्य त्रैविध्यम्	३
”	”	त्रिविधयोगाना व्याख्या	३
”	”	काययोगस्य सतविधत्वम्	”
”	”	प्रत्येकयोगस्य द्वैविध्यम्	४
”	”	कायिकयोगस्य भेदा	”
”	”	वाचिकयोगस्य भेदा	५
”	”	मानसिकयोगस्य भेदा	”
”	”	शुभयोगस्य भेदा	”
२	स आसन्न		६
”	”	आसन्नव्याख्या	”
३	शुभ पुण्यस्य		७
४	जशुभ पापस्य		”
”	”	द्विचत्वारिंशत् पुण्यप्रकृतय	”
”	”	द्वयशीति पापप्रकृतय	८
५	सकयायाकयाययो साम्पराधिकर्यापययो		”
”	”	सूत्रगतशब्दाना व्युत्पत्ति	”
”	”	आसन्नस्य द्वैविध्यम्	९
६	इन्द्रियकपायात्रतत्रिया पञ्चचतु पञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्या पूर्वस्य भेदा		१०
”	”	साम्परायिकासन्नस्य ४९ भेदा	”
”	”	पञ्चविंशते क्रियाणा विवेचनम्	११
७	तीव्रम दक्षाज्ञातमाननीर्याधिकरणनिशेषेभ्यस्तद्विशेष		१३
”	”	बन्धनिशेषाणा हेतन	”

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
८	अधिकरणं जीवाजीवा		१६
"	"	अधिकरणस्य द्वैविध्यम्	"
९	आद्य सरम्भसमारम्भारम्भरूतकारितानुमतऋषायनिशपैस्त्रिस्त्रिधतुधैकरा		१७
"	"	जीवाधिकरणस्य भेदप्रभेदा	"
"	"	सरम्भादीना व्याख्या	"
"	"	जीवाधिकरणस्य निरूप्यसङ्ख्या	१९
१०	निर्वर्तनानिक्षेपसयोगनिर्गो द्विचतुर्द्विभेदा परम्		२०
"	"	निर्वर्तनादीना व्याख्या	"
"	"	निर्वर्तनाधिकरणस्य स्वरूपम्	२१
११	तत्त्वदोषनिह्नन्मात्सर्यान्तरायासादनोपगतता ज्ञानदर्शानावरणयो		२३
"	"	ज्ञानावरणीयकर्मण आस्रवा	"
"	"	दर्शनावरणीयरूपेण आस्रवा	२४
१२	दु खशोऋतापाऋन्दनयधपरिदेऋनान्याऋपरोऋयस्यान्यसद्वेदस्य		"
"	"	असद्वेदस्यास्रवा	"
१३	भूतब्रह्मनुकम्पा दानं सरागर्तयमादियोग क्षान्ति शौचनिति सद्देयस्य		"
"	"	सद्देयस्यास्रवा	"
"	"	दु छादीना लक्षणाणि	२५
"	"	भाष्यगतशब्दानां व्याख्या	"
"	"	सद्देयस्यान्येऽप्यास्रवा	२६
१४	केऋत्थ्रुतसङ्घर्मेदेऋर्णवादो दर्शनमोहस्य		२७
"	"	दर्शनमोहस्यास्रवा	"
"	"	केऋत्थिनोऽर्णवाद	"
"	"	श्रुतस्यार्णवाद	"
"	"	सयतादीनामर्णवाद	"
"	"	देवानामर्णवाद	२८
१५	कपायोदयात् तीव्रा मपरिणामध्वारिऋमोहस्य		"
"	"	क्षीयेदादिननोऋषायऋतवहेतव	"
१६	बह्वारम्भपरिऋहलं च नारकन्यायुप		२९
"	"	बह्वारम्भपरिऋहताया व्याख्यान्तरम्	"
१७	माया तैर्यग्योनस्य		३०

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
१८	अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दानार्जं च मानुषस्य		३०
१९	नि शीलव्रतत्वं च सर्वेषाम्		३१
२०	सरागसयमसयमासंयमाकामनिर्जराजलतपासि दैवस्य		३१
२१	योगप्रकृता विसंपादनं चाशुभस्य नाग्न		३३
"	"	अशुभनाग्न आस्रग	३४
२२	निपरीत शुभस्य		३४
२३	दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेश्वनतिचारोऽभीक्ष्ण ज्ञानोपयोगसंगो शक्तिस्त्यागतपत्नी सङ्घसाधुसमाभिर्नैयावृत्त्य करणमर्हदाचार्यगृह्युत्तप्रवचनभक्तिरानन्द्यक्तापरिहाणिर्मार्गप्रभा- यना प्रवचनप्रसन्नमिति तीर्थकृत्त्वस्य		३५
"	"	तीर्थकरनामकर्मण आस्रग	३५
"	"	विनयस्य भेदप्रभेदा	३५
"	"	सनेगस्य व्याख्या	३६
२४	परात्मनिन्दाप्रशंसि सदसद्गुणाच्छ्रदनोद्धानो च नीचैर्गोत्रस्य		३८
"	"	नीचैर्गोत्रस्यास्रग	३८
२५	तद्विपर्ययो नीचैर्दृश्यनुत्सेको चोत्तरस्य		३९
"	"	उच्चैर्गोत्रस्यास्रग	३९
२६	विघ्नकरणमन्तरायस्य		३९
"	"	अन्तरायस्यास्रग	३९
"	"	दानलाभादीना व्याख्या	४०
"	"	अव्यायोपसहार	४०

सप्तमोऽध्यायः ७

१	हिसानृतस्तेषाम्ब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम्		४१
"	"	व्रतव्याख्या	४१
"	"	हिसादीना व्याख्या	४१
२	देशसर्वतोऽणुमहती		४२
"	"	रात्रिभोजननिषेधे हेतव	४२
३	तत्स्येवार्थि भावना पञ्च पञ्च		४४
"	"	व्रताना भावनाना सङ्ख्या	४४
"	"	सूत्रपाठविचार	४४

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
३	"	अहिंसाया पञ्च भावना	४४
"	"	सूत्रतस्य पञ्च भावना	४५
"	"	अस्तेयस्य पञ्च भावना	४६
"	"	ब्रह्मचर्यस्य पञ्च भावना	४७
४	हिंसादिष्विहामुन चापायाज्यदर्शनम्		४८
"	"	हिंसाया निपाकः	"
"	"	अनृतस्य निपाकः	४९
"	"	स्तेयस्य निपाकः	"
"	"	अनलस्य निपाकः	५०
"	"	परदारगमनस्य फलम्	"
५	दु खमेव वा	परिग्रहस्य निपाकः	५१
"	"		५२
"	"	हिंसादयो दु खम्	"
"	"	मधुने न सुखागति	५४
"	"	माध्यस्य सूत्रीकरणे दोष	५६
६	मैत्रीप्रमोदकारुण्यमायस्थानि सत्तन्गुणानि कृद्ध्यमानानि नैवेद्यु		"
"	"	मैत्रीभावना	"
"	"	प्रमोदभावना	"
"	"	कारुण्यभावना	५७
"	"	माध्यस्यभावना	"
७	जगत्कायस्वभावौ च सनेगैराग्यार्थम्		५८
"	"		५९
"	"	जगत्स्वभाव	६०
"	"	कायस्वभाव	"
८	प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा	सूत्रगतशब्दानां व्याख्या	"
"	"		"
"	"	हिंसा उक्षणम्	६३
"	"	पञ्चमीनिभक्तेर्निचार	"
"	"	द्रव्यहिंसा	६४
"	"	भारहिंसा	"
"	"	प्रमत्तस्य लक्षणान्तरम्	६५

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
८	”	माणे बौद्धीय पूर्वपक्ष	६५
”	”	हिंसाव्यक्षणे बौद्धमतखण्डनम्	६६
”	”	योगव्याख्या	७०
”	”	एकेन्द्रियादीनां हिंसाया योगविचार	”
”	”	रागद्वेषमोहेहेतुका वजा	७१
”	”	वज्रपर्याया	७२
९	असदभिधानमनृतम्		”
”	”	अनृतस्य लक्षणम्	”
”	”	सूत्रविन्यासविचार	”
”	”	असत्स्रैविच्यम्	७३
”	”	आत्मन परिमाणस्य विचार	”
”	”	आत्मनो निष्क्रियत्वस्य निरास	७४
”	”	सम्भिन्नप्रलापतानिरास	७५
१०	अदत्तादानं स्तेयम्		७६
”	”	स्तेयलक्षणम्	”
”	”	सूत्रपाठविचार	”
”	”	भाष्यपाठविचार	७७
”	”	देशरुत्तिता	”
११	मैथुनमब्रह्म		७८
”	”	अब्रह्मलक्षणम्	”
”	”	प्रमत्तयोगादित्यस्य नोपयोगे हेतु	”
१२	मूर्च्छा परिग्रह		८०
”	”	परिग्रहलक्षणम्	”
”	”	लोभस्य साम्राज्यम्	”
”	”	बाह्याम्पन्तरा मूर्च्छाविषया	”
”	”	मूर्च्छाया पर्याया	८१
”	”	व्रतव्रतिनो सम्बन्ध	८२
१३	नि शल्यो व्रती		”
”	”	वाक्यार्थविचार	८३
१४	अगार्यनगारश्च		८४

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
१४	" -	अगारिणां भेदा	८५
"	" "	अनगारभेदा	८६
"	" "	श्रावकप्रमणशब्दार्थ	"
१५	अणुनतोऽगारी		"
१६	दिग्देशानर्थदण्डभिरविसामायिकर्षोपमोपनामोपभोगपरिभोगपरिमाणानिधित्तन्निभागप्रतगम्यनक्ष		८८
"	"	गुणगिज्ञानानिस्तर	"
"	"	दिग्दन्तयान्या	८९
"	"	क्रमभेद हेतु	९०
"	"	देशानन्वयाप्या	"
"	"	अनर्थदण्डन्याप्या	"
"	"	सामायिकच्छरणम्	९१
"	"	पौपयच्छरणम्	९२
"	"	चतुर्थभक्त्यार्थ	"
"	"	उपभोगपरिभोगप्रतस्य छक्षणम्	९३
"	"	पञ्चदश कर्मादानानि	"
"	"	अतिधित्तन्निभागस्य व्याख्या	"
१७	मारणात्तिकीं संलेपनां जोषिता		९४
१८	शङ्काकाङ्क्षानिचिन्तिस्ताऽन्यदृष्टिप्रशंसामस्ताना सम्यग्दृष्टेरनिचारा		९६
"	"	सम्यग्दर्शनस्य पञ्चातिचारा	"
"	"	शङ्काया स्वल्पम्	"
"	"	काङ्क्षाया स्वल्पम्	९८
"	"	निचिन्तिस्तानिचार	९९
"	"	शोषानिचारद्वयम्	"
"	"	क्रियायादिनां १८० भेदा	१००
"	"	अक्रियायादिनां ८४ भेदा	१०१
"	"	अज्ञानिकाना ६७ भेदा	"
"	"	वैनयिवरानां ३२ भेदा	"
१९	व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम्		"
२०	वच वच षड्विच्छेदाऽतिभारारोपणाऽन्वपाननिरोध		१०२
"	"	स्थूलप्राणान्तिपातविरमणव्रतस्यातिचारा पञ्च	१०३

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
२१	मिथ्योपदेश-रहस्याभ्याख्यान-कूटलेखक्रिया-न्यासापहार-साकारमन्त्रभेदा		१०४
"	"	स्थूलमृपात्रादनिरमणव्रतस्यातिचारा पञ्च	"
२२	स्तौनप्रयोग तदाहतादान निरुद्धराज्यातिक्रम हीनाधिकमानो मान प्रतिरूपकल्पनहारा		१०६
"	"	स्थूलादत्तादाननिरमणव्रतस्यातिचारा पञ्च	"
२३	परत्रिणाहकरणे-त्वरपरिगृहीता-ऽपरिगृहीतागमना-ऽनङ्गक्रीडा-तीव्रक्रामाभिनिवेशा		१०८
"	"	स्थूलमैथुननिरमणव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
"	"	सूत्रपाठपरामर्श	१०९
२४	क्षेत्रवास्तु हिरण्यसुवर्ण-धनग्रान्य दासीदास-कुप्यप्रमाणातिक्रमा		"
"	"	स्थूलपरिग्रहपरिमाणव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
"	"	क्षेत्रवास्तुभेदा	११०
२५	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्भ्यतिक्रमक्षेत्रद्विस्तृत्यन्तर्धानानि		"
"	"	दिग्ब्रतस्य पञ्चातिचारा	"
२६	आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपा		१११
"	"	देशानकाशिकव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
"	"	दिग्देशव्रतयोर्विशेष	"
२७	कन्दर्प-कौतुक्य मौखर्या-ऽसमीक्ष्याधिकरणो-पभोगाधिकत्वानि		११२
"	"	अनर्थदण्डनिरमणव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
२८	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि		११३
"	"	सामायिकव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
२९	अप्रत्यनेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्कारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि		११४
"	"	पौषवोपवासव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
३०	सच्चित्त सम्बद्ध-समिध्रा ऽभिपय-दुष्पकाहारा		"
"	"	उपभोगपरिभोगव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
३१	सच्चित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमा		११५
"	"	अतिथिसविभागव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
३२	जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुम धनिदानकरणानि		११६
३३	अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम्		११७
३४	विधि-द्रव्य-दातृ-पात्रीशेषाच्च तद्विशेष		११८

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिहारः	पृष्ठाङ्कः
१४	" "	अतिशयोक्तिभेदा	८५
"	"	अनासन्नभेदा	८६
"	"	भारतप्रमाणस्य भेदा	"
१५	अणुव्रतोज्ञात्री		"
१६	दिग्देशानर्कदण्डस्त्रिंशत्सामायिकपौत्रशोपरासोपभोगपरिभोगपरिभाषणातिथिसंनिभागतप्राम्प्यनघ		८८
"	"	शुभादिदानातिथिवार	"
"	"	द्विप्रनरपारण्य	८९
"	"	क्रमभेद हेतु	९०
"	"	दशव्रतव्याख्या	"
"	"	अनर्कदण्डव्याख्या	"
"	"	सामायिकलक्षणम्	९१
"	"	पौत्रशोपरास्य	९२
"	"	चतुर्थभक्त्यर्थ	"
"	"	उपभोगपरिभोगप्रत्यक्षम्	९३
"	"	पञ्चदश वर्मादानाती	"
"	"	अतिथिसंनिभागतस्य व्याख्या	"
१७	मारणातिशयी संकल्पना जोषिता		९४
१८	शङ्काकाङ्क्षानिचिक्त्वाऽन्यदधिप्ररोमासेस्तत्रा सम्पृच्छेरेनिचारा		९६
"	"	सम्पददर्शनस्य पञ्चातिचारा	"
"	"	शङ्काया स्वल्पम्	"
"	"	काङ्क्षाया स्वल्पम्	९८
"	"	निचिक्त्वातिचार	९९
"	"	शेषातिचारद्वयम्	"
"	"	त्रितयानादिनां १८० भेदा	१००
"	"	अक्रियानादिना ८४ भेदा	१०१
"	"	अज्ञानिनाना ६७ भेदा	"
"	"	वैतयिकाणां ३२ भेदा	"
१९	व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम्		"
२०	वच वच च्छिच्छेदाऽतिभारारोपणाऽन्यपाननिरोध		१०२
"	"	स्थूलप्राणान्तिपातरिमणव्रतस्पातिचारा पञ्च	१०३

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
२१	मिथ्योपदेश-रहस्याभ्याख्यान-कूटलेखक्रिया-न्यासापहार साकारमन्त्रभेदा		१०४
"	"	स्थूलमृषानादभिरमणव्रतस्यातिचारा पञ्च	"
२२	स्तेनप्रयोग तदाहतादान निरुद्धराज्यातिक्रम हीनात्रिकमानो मान प्रतिरूपरूपनहारा		१०६
"	"	स्थूलादत्तादानभिरमणव्रतस्यातिचारा पञ्च	"
२३	परविनाहकरणे-त्वरपरिगृहीता-ऽपरिगृहीतागमना-ऽनङ्गक्रीडा-तीव्रकामाभिनिवेशा		१०८
"	"	स्थूलमैथुनभिरमणव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
"	"	सूत्रपाठपरामर्श	१०९
२४	क्षेत्रवास्तु हिरण्यसुवर्ण-धनशान्य दासीदास-कुप्यप्रमाणातिक्रमा		"
"	"	स्थूलपरिग्रहपरिमाणव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
"	"	क्षेत्रवास्तुभेदा	११०
२५	ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्गानानि		"
"	"	दिग्ब्रतस्य पञ्चातिचारा	"
२६	आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपा		१११
"	"	देशानकाशिकव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
"	"	दिग्देशव्रतयोर्भिशेष	"
२७	कन्दर्प-कौलुच्य मौल्य्याऽसमीक्ष्याधिकरणो पभोगाधिकत्वानि		११२
"	"	अनर्थदण्डभिरमणव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
२८	योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि		११३
"	"	सामायिकव्रतस्य पञ्चातिचारा	"
२९	अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्गितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि		११४
"	"	पौषत्रोपवासव्रतस्य पञ्चानिचारा	"
३०	सचित्त-सम्बद्ध-समिश्रा-ऽभिपय-दुष्पकाहारा		"
"	"	उपभोगपरिभोगव्रतस्य पञ्चानिचारा	"
३१	सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदशमात्सर्यकालातिक्रमा		११५
"	"	अनिधिसविभागव्रतस्य पञ्चानिचारा	"
३२	जीवितमरणार्शामित्रानुरागसुखानुपन्ननिदानकरणानि		११६
३३	अनुग्रहार्थ स्वस्यातिसर्गो दानम्		११७
३४	विधि-द्रव्य-दातृ पात्रविशेषाच्च तद्विशेष		११८

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
		अष्टमोऽध्यायः ८	
		अध्यायसम्बन्ध	१२१
१	मिथ्यादर्शनाऽविरति प्रमाद रूपाय-योगा बधहेतव		"
"	"	व-स्य सामान्यहेतुपञ्चकम्	"
"	"	कर्मप्रत्याद् भिन्नता	१२२
"	"	अज्ञानिकादीना सूर्य	१२३
"	"	प्रमादस्य त्रैविध्यम्	"
"	"	कर्मत्रधहेतूनां चतुर्दशगुणस्थानेषु योजना	१२४
"	"	योगाना पञ्चदशविधत्वम्	१२५
"	"	बधप्रत्ययाना भजना	"
२	सकषायत्वाजीर कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते		"
"	"	कर्ममध्ये हेतु	"
"	"	समस्तपुद्गला न बन्धयोग्या	१२७
"	"	बधयोग्यपुद्गलवर्णनम्	"
"	"	औदारिकादिस्कन्धाना प्रदेशा	"
३	स बध		१२८
४	प्रकृति स्थित्य ऽनुभावं प्रदेशास्तद्विधम्		१२९
"	"	बधस्य विज्ञानचतुष्टयम्	"
"	"	प्रकृत्यादीना साधनता	"
५	आद्यो वानदर्शनाऽरण्येदनीयमोहनीयापुष्करनामगोत्रान्तराया		१३१
"	"	मूलप्रकृतयोऽष्टौ	"
"	"	ज्ञानाऽरणादीना व्युत्पत्त्यर्थ	"
"	"	ज्ञानावरणादीना क्रमे हेतु	"
६	पञ्चनयद्वयधर्मिभिरनिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विषयभेदा यथाक्रमम्		१३२
"	"	मूलप्रकृतीनामवान्तरभेदसङ्ख्या	"
७	मल्यादीनाम्		१३३
"	"	सूत्रपाठनिर्धार	"
८	चक्षुरचक्षुरधिनेयलना निदानिग्रानिद्रापचलाप्रचलाप्रचलाऽस्थानगृह्णिवेदनीयानि च		१३४
"	"	दर्शनावरणस्य नवोत्तरप्रकृतय	"
"	"	वेदनीयशब्दयोगे हेतु	१३५

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
८	"	पाठान्तरपरामर्श	१३५
९	सदसद्वेद्ये		"
"	"	वेदनीयस्य द्वे उत्तरप्रकृती	"
१०	दर्शनचारित्रमोहनीयकपायनोकपायवेदनीयाख्याच्छिद्विषोडशनवभेदा । सम्यक्त्वमित्यात्वतदुभयानि कपायनोकपायौ अनन्तानुबध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानानरणसञ्चलनविकल्पाश्चैकश क्रोधमानमाया-लोभा हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सा स्त्रीपुनपुंसकवेदा		१३६
"	"	मोहनीयस्याष्टाविंशतिरुत्तरप्रकृतय	"
"	"	अकपायस्यार्थ	"
"	"	दर्शनमोहनीयस्य त्रैविध्येऽपि बधैकता	१३७
"	"	सम्यक्त्वप्रकारप्रपञ्च	१३९
"	"	अनन्तानुबध्यादिकयापाणामुदये सम्यग्दर्शनादीनामुपजात	१४२
"	"	क्रोधस्य पर्याया तद्भावानुसारीणि निदर्शनानि च	१४३
"	"	मानशब्दस्य पर्याया	३४५
"	"	मायाशब्दस्य पर्याया	१४६
"	"	लोभशब्दस्य पर्याया	"
"	"	क्रोधादीना सचरणोपाया	१४७
"	"	सूत्रलाघनपरामर्श	"
११	नारक-तैर्यग्योन-मानुष-दैवानि		"
"	"	आयुषो व्युत्पत्त्यर्थ	१४८
"	"	नामकर्मण ६७ उत्तरप्रकृतय	"
"	"	नामशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्था	"
"	"	गत्यादिनामकर्मणामत्रान्तरभेदसङ्ख्या	१४९
"	"	सूत्रपाठभेद	"
"	"	अङ्गाष्टकम्	१५१
"	"	अर्धवज्रर्धमनाराचव्याख्याया मतभेद	१५४
"	"	साधारणगन्धनिरास	१५५
"	"	आनुपूर्वीव्याख्यायां मतान्तरम्	१५६
"	"	पर्याप्तिसङ्ख्यापरामर्श	१६०

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
१२	गांतजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणत्रयनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धगर्भानुपूर्व्यगुणलक्ष्णपूषवातपरावाता- सपोद्द्योतोच्छ्वासनिहायोगतय प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरश्चसूक्ष्मपर्याप्तस्त्रिरादेययशांसि सेतराणि तीर्थकृत् च		१६०
१३	लवैर्नाचैश्च		१६३
"	"	गोत्रप्रकृती	"
१४	दानादीनाम्		१६४
"	"	अन्तरायस्य प्रकृतिपञ्चकत्वम्	"
१५	आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य परा स्थिति		१६५
"	"	सूत्रगतशब्दप्रयोगनामि	"
"	"	ज्ञानानरणीयादिप्रकृतीनामत्राजकाल	१६६
१६	सप्ततिमोहनीयस्य		"
१७	नामगोत्रयोर्दशति		"
१८	त्र्यंशत् सागरोपमाप्यायुष्यस्य		"
"	"	सातासातपो परापरौ चन्वौ	१६७
१९	अपरा द्वादशमुहूर्ता वेत्नीयस्य		"
"	"	सूत्रपाठभेद	"
"	"	नामकर्मोत्तरप्रकृतीनामुल्लेख्य स्थितिरबाधा च	"
"	"	नामप्रकृतीना जघन्या स्थितिरबाधा च	१६८
२०	नामगोत्रयोरेष्टौ		"
"	"	ज्ञानानरणादीना उत्तरप्रकृतीना जघन्या स्थितिरबाधा च	"
२१	शोषाणामन्तर्मुहूर्तम्		१६९
२२	निपाकोऽनुमान		"
"	"	कैवाचित् कर्मणां पुद्गलादिषु निपचनम्	१७०
"	"	सङ्क्रमस्थानम्	१७१
२३	स ययानाम		१७२
२४	तत्तश्च निर्जैत		१७३
"	"	निर्जैतइयस्य व्याख्या	"
२५	नामप्रत्यया सर्जतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रानगाढस्थित्या सर्वात्म्यप्रदेशेषु अनन्तानन्तप्रदेशा प्रदेशत्रयचित्रारोऽष्टविध		१७४
"	"		"

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
२५	”	‘सर्वत’पदस्य व्याख्याने मतभेद	१७५
२६	सद्वेद्य-सम्यक्त्व हास्य रति पुरुषपदे-शुभायु-नीम गोत्राणि पुण्यम्		१७७
”	”	मतान्तरम्, तत्समाधानस्याशक्यत्वम्	१७८
”	”	८२ पापप्रकृतय	”
”	”	अभिप्रायभिन्नता	१७९

नवमोऽध्यायः ९

१	आसन्ननिरोध संनर		१८०
”	”	सत्तरलक्षणम्	”
”	”	संनरद्वैनिव्यम्	”
२	स गुप्ति-समिति धर्मो-ऽनुप्रेक्षा-परीपहजय-चारिणै		१८१
”	”	संवरस्य उपाया	”
३	तपसा निर्जरा च		१८२
”	”	संवरस्य अपर उपाय	”
”	”	उत्तरसूत्रसम्बन्ध	१८३
४	सम्यग्योगनिग्रहो गुप्ति		”
”	”	गुप्ति-लक्षणम्	”
”	”	गुप्ते प्रकारत्रय कायगुप्तेऽर्क्षण च	१८४
”	”	शयनविनरणम्	”
५	ईर्या भापै-प्रणा-ऽऽदाननिक्षेपो-त्सर्गा समितय		१८६
”	”	पञ्चद्विधत्वं समितीनाम्	”
६	उत्तम क्षमा-भार्दवा-ऽऽर्जन शौच सत्य-सयम-ताप ह्यागा-ऽऽकिञ्चन्य-ब्रह्मचर्याणि धर्म		१८९
”	”	धर्मस्य दशनिधता	”
”	”	क्षमाया पर्याया	”
”	”	क्षमाकरणे अन्यान्यालम्बनानि	१९०
”	”	अष्टविन्ता मानस्य	१९२
”	”	प्रशमरतौ मतान्तरम्	१९३
”	”	औत्पत्तिकीप्रमुखबुद्धिचतुष्टयम्	”
”	”	संथमस्य सप्तदशविधत्वम्	१९७
”	”	पृथ्वीकायिकशब्दस्य सिद्धि	१९८

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
६	"	पुस्तकग्रहणे हेतु	१९८
"	"	तपोलक्षणे मतान्तरम्	१९९
"	"	कनकानलीस्वरूपम्	२००
"	"	कनकानल्या पारणाविधि	"
"	"	रत्नानलीस्वरूपम्	२०१
"	"	मुक्तानलीस्वरूपम्	२०२
"	"	क्षुद्ररुसिंहनिनीडितस्वरूपम्	"
"	"	महासिंहनिनीडितस्वरूपम्	"
"	"	एकमासिक्या स्वरूपम्	२०६
"	"	सत्तरात्रिन्या स्वरूपम्	"
"	"	भाष्यपाठपरामर्श	"
"	"	आचार्याणां पञ्चविधत्वम्	२०८
"	"	ब्रह्मचर्यस्य परिपूर्णतायां साधनानि	२०९
७	अनित्याऽशरण-ससारे-कत्वाऽन्यत्वाऽशुचित्वा-ऽऽस्तन-संवर निर्जरा-लोक-बोधिदुर्लभ-धर्म- स्वाख्यातवानुचिन्तनमनुप्रेक्षा		"
"	"	द्वादश भावना	"
"	"	अनित्यमाननाया स्वरूपम्	"
"	"	अशरणभावनाया स्वरूपम्	२११
"	"	स्वजन परजनविरेक	२१२
"	"	८४००००० योनय	"
"	"	शरीरस्यानुचित्वे हेतुपञ्चकम्	२१५
"	"	उत्तरार्धस्य अर्थद्वयम्	२१८
"	"	जिह्वादिनिषयप्रस्ताना विडम्बना	२१९
"	"	गीतसङ्गीतयोर्विशेष	"
"	"	निर्जराया पर्याया	"
"	"	विपाकस्य द्वैविध्यम्	२२०
"	"	उत्पत्तेर्द्वैविध्यम्	२२१
"	"	पाठभेद	२२२
८	मार्गाध्ययन निर्जरार्थं परिपोढव्या परीपहा		२२३
"	"	परीपहसहने हेतु	"

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
९	क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकनाभ्यारतिस्त्रीचर्यानिपद्याशय्याऽऽक्रोशन्प्राचनाऽऽजामरोगतृणस्पर्श- मलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानदर्शनानि		२२४
”	”	२२ परीपहा	”
”	”	स्थितिरकल्प	२२५
”	”	कल्पे ऽपधि	”
”	”	अनस्थितकल्पस्य चातुर्विध्यम्	”
”	”	अनस्थितस्य षाट्विध्यम्	२२६
”	”	जिनरूप	”
”	”	धर्माद्यदर्शने हेतव	२२८
१०	सूक्ष्मसम्प्राय-छन्नस्यनीतरागयोश्चतुर्दश		२२९
११	एकादश जिने		२३०
”	”	केवलिन परीपहा	”
१२	बादरसम्प्राये सर्वे		”
१३	ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने		”
१४	दर्शनमोहा-ऽन्तराययोरदर्शनालाम्बौ		२३१
१५	चारित्रमोहे नाग्न्या-ऽरति-स्त्री-निपद्या-ऽऽक्रोश-याचना-सत्कारपुरस्कारा		”
१६	वेदनीये शेषा		”
१७	एकादयो भाज्या युगपदैकोनविंशते		२३२
”	”	यौगपयेन परीपहा	”
१८	सामायिक-छेदोपस्थाप्य परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्प्राय-यथाख्यातानि चारित्रम्		”
”	”	चारित्रस्य पञ्चविंशत्वम्	”
”	”	सूत्रपाठनिर्भर्षा	२३३
”	”	सामायिकशब्दस्य निष्पत्ति	”
”	”	सामायिकस्य द्वैविध्यम्	”
”	”	छेदोपस्थाप्यस्य द्विनिष्पत्ता	”
”	”	परिहारविशुद्धे द्विविजत्वम्	”
”	”	परिहारविशुद्धिसंयमस्य सीमा	२३४
”	”	औपशमिकी श्रेणी	”
”	”	क्षपणश्रेणीर्गणनम्	२३५
१९	अनशाना-ऽऽमौदर्थ-वृत्तिपरिसङ्ख्यान-रसपरिल्याग-विनिकशय्यासन-कपकेशा वाढा तप		”
”	”	वाढातपस पङ्क्तिता	”

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
१९	”	सम्यग्रहणे हेतव	२३६
”	”	इत्वरमनशानम्	”
”	”	यान्त्रीविकानशानस्य भेदप्रभेदा	”
”	”	पादपोषगमनानशानम्	”
”	”	इक्षिन्पनशानम्	२३७
”	”	भक्तप्रण्यारयानानशानम्	”
”	”	अत्रमोदर्यस्य त्रैविध्यम्	”
”	”	पुत्र्यप्रमदानां कनउसहृल्या	”
”	”	दत्तिभिक्षयोर्विशेष	२३८
”	”	उत्क्षिप्तवृत्ति	”
”	”	मासमक्षणे निषेध	२३९
”	”	मधुनर्द्धविष्यं नयनीतस्य च चातुर्विंशत्	”
”	”	क्षीरादिविठ्ठतिनां विविचिता	”
”	”	वाह्यतपसोऽनेकविधं फलम्	२४१
”	”	कायकेशस्य निफलतासाधक पूर्वपक्ष	२४२
”	”	उत्तरपक्ष	२४३
”	”	तपोऽक्षणम्	”
”	”	तपस सार्थकता	”
२०	प्रायश्चित्त विनय-वैपाकृत्य-स्याध्याय-व्युत्सर्गं ध्यानाभ्युत्तरम्		२४९
”	”	अभ्यन्तराणि पद् तपासि	”
”	”	अभ्यन्तरतपोऽक्षणम्	”
”	”	प्रायश्चित्तादीना व्युत्पत्ति	”
२१	नव चतुर्-दश पञ्च द्विभेदं यथाक्रमं प्राग् ध्यानात्		”
”	”	अभ्यन्तरतपोभेदनिर्देश	”
२२	आजोचन प्रतिक्रमण-तद्बुभय वित्रेक-व्युत्सर्ग-तप शब्दे परिहारो पक्ष्यापनानि		२५०
”	”	प्रायश्चित्तस्य नव भेदा	”
”	”	आजोचनस्य पर्याया	”
”	”	वित्रेकस्य पर्याया	२५१
”	”	व्युत्सर्गस्य पर्याया	”
”	”	छेदस्य पर्याया	२५२

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
२२	"	उपस्थापनस्य पर्याया	२५२
"	"	अननस्याध्यपारधिकयोरेन्तर्भाव	२५३
"	"	प्रायश्चित्तप्रकाराणां सङ्ख्या	"
"	"	प्रायश्चित्तशब्दस्य व्युत्पादनम्	२५४
२३	ज्ञानदर्शनचारित्रोपचारा		"
"	"	विनयस्य चातुर्विध्यम्	"
"	"	ज्ञानविनयस्य पञ्चविधत्वम्	२२५
"	"	दर्शनविनयस्य एकविधत्वम्	"
२४	आचार्यो पाप्याय-तपस्वि-शैक्षक ग्लान गण कुल-सङ्घ-साधु समनोज्ञानाम्		२५६
"	"	वैयावृत्यस्य दशनिधता	"
"	"	गच्छकुलयोरर्थ	२५७
२५	वाचना-प्रच्छना-ऽनुप्रेक्षा-ऽऽम्नाय-धर्मोपदेशा		२५८
"	"	स्वाध्यायस्य पञ्चनिधत्वम्	"
"	"	धर्मोपदेशस्य पर्याया	"
२६	वाह्या-ऽभ्यन्तरोपल्यो		२५९
२७	उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम्		"
"	"	ध्यानस्य लक्षणम्	"
२८	आ मुहूर्तात्		२६०
"	"	ध्यानस्य कालमानम्	"
"	"	दुःशब्दस्य अर्था	"
२९	आर्त-रौद्र-धर्म्य-शुक्लानि		"
"	"	ध्यानस्य चतुर्विधता	"
"	"	आर्तादीनां व्युत्पत्ति	२६१
३०	परे मोक्षहेतु		"
३१	आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार		२६२
"	"	आर्तस्य प्रथमो विकल्प	"
"	"	'आर्त'शब्दस्य निष्पत्ति	"
३२	वेदनायाश्च		"
"	"	आर्तस्य द्वितीयो विकल्प	"
३३	विपरीतं मनोज्ञानाम्		२६३

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिसारः	पृष्ठाङ्कः
३३	"	आर्तस्य तृतीयो विकल्पा	२६३
३४	निदानं च	"	"
"	"	आर्तस्य चतुर्थो विकल्प	"
"	"	'निदान'शब्दस्य सिद्धि	"
३५	तदविरत-देशविरत प्रमत्तसपत्नानाम्	"	२६४
"	"	आर्तध्यानस्य स्वामिन	"
३६	हिंसा ऽदृत स्तेप त्रिपयसंरक्षणम्यो रौद्रमविरत-देशविरतयो	रौद्रध्यानस्य स्वामिन	२६५
"	"	"	"
३७	आज्ञा ऽपाय विपाक-सस्थानत्रिचयाय धर्ममप्रमत्तसपत्नस्य	धर्मस्थानस्य चातुर्विध्यं तत्स्वामिनश्च	२६६
"	"	"	"
"	"	'त्रिपय'शब्दस्य निष्पादनम्	२६७
"	"	कर्माष्टकस्य पञ्चानि	२६८
३८	उपशान्तक्षीणकपाययोश्च	"	२६९
३९	शुक्र चाये	"	२७३
४०	पूर्वविद	"	२७५
४१	परे केवलिन	"	"
"	"	अन्तिमशुक्रध्यानद्वयस्य स्वामिन	"
४२	पृथक्त्वैकत्वविरत-सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिर्गतानि	"	२७८
"	"	शुक्रध्यानस्य चातुर्विध्यम्	"
४३	तत् च्येकत्रययोगोपादानाम्	"	२७८
४४	एनाम्रये सवितर्के पूर्वे	"	२७९
"	"	'प्रति'शब्दस्य अर्थनानात्वम्	"
४५	वितर्कं श्रुतम्	"	२८०
४६	विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्ति	"	"
४७	सम्यग्दृष्टिश्चावकविरतानन्तनियोजकद्वन्द्वनिमोहक्षपकोपरामकोपरशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिना क्रमशोऽस्तद्द्वयेयगुणनिर्जरा	"	२८१
"	"	विषमणि निर्जरणानि	"
"	"	श्रावकस्य व्याख्या	"
४८	पुलाक-वशु-रा-कु-गीळ-निर्मन्थ-स्नातका निर्मन्था	"	२८२
"	"	निर्मन्थाना पञ्चविधत्वम्	"

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
४८	पुलाक वकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्तातका निर्ग्रन्था	निर्ग्रन्थशन्दार्थ	२८२
"	"	पुलाक वकुशयो स्वरूपम्	"
"	"	पुलाकशन्दार्थ	"
"	"	व्याख्याभेद	"
"	"	वकुशशन्दार्थ	२८३
"	"	वकुशस्य द्वैनिव्यम्	"
"	"	शरीरवकुशस्य स्वरूपम्	"
"	"	उपकरणवकुशस्य स्वरूपम्	"
"	"	कुशीलस्य द्वैनिव्यं प्रतिमेनानुकुशीलस्य स्वरूपं च	"
"	"	ईर्याया पर्याया	२८४
४९	संयमश्रुतप्रतिमेनतीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पत साध्या	साध्या	२८५
"	"	अनुगामविकल्पाद्यकम्	"
"	"	व्याख्यानन्तरम्	"
"	"	पुलाकस्य पञ्चविधता	२८६
"	"	वकुशादे पाञ्चविधम्	"
"	"	मतान्तरम्	"
"	"	आगमे मतभेद	२८७
"	"	मतान्तरम्	"
"	"	वकुशस्य द्वैनिव्यम्	२८८
"	"	आगमे मान्यताभेद	२८९
"	"	मनान्तरम्	"
"	"	मतभेद	"
"	"	निर्ग्रन्थानामयनसायस्थानानि उपक्रम	२९० २९३

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	अधिकारः	पृष्ठाङ्कः
		दशमोऽध्यायः १०	
१	मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनान्तरणान्तरायक्षयाच्च केवलम्		२९३
२	वधहेत्वभावन-निर्जराम्याम्		२९४
"	"	कर्मपरिक्षये हेतू	"
३	कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष		२९६
"	"	कस्मिन् गुणस्थान कस्या प्रकृते क्षयः	२९७
४	औपशमित्तिभिव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्व ज्ञान दर्शन-सिद्धत्वस्य		"
५	सदनन्तरमूर्त्त्य गच्छन्त्या लोकान्तात्		२९८
"	"	मतान्तरम्	२९९
६	पूर्वप्रयोगाद्, असङ्गत्वाद्, वधच्छदात्, तथागतिपरिणामाच्च तद्रति		३००
"	"	मुक्तिगमने हेतव	"
"	"	अलाघुनोऽनस्था	३०२
७	क्षेत्र-काल-गति विद्व-तीर्थ चारित्र प्रत्येक-बुद्धबोधित-ज्ञान-ऽनगाहना-ऽन्तर-सद्-र्या-ऽल्प-वद्- रत साध्या		३०४
"	"	सिद्धस्य १२ अनुयोगद्वाराणि	"
"	"	संहरणस्य द्वैविध्यम्	३०६
"	"	मतान्तरम्	"
"	"	ऋमप्यादिसप्तानां संहरणभावन	३०८
"	"	आचार्यस्य स्व-उना	"
"	"	प्रत्येकबुद्धबोधितस्य व्याख्यायाश्चातुर्विध्यम्	"
"	"	चतुर्विधत्पाना द्वयेऽन्तर्भावन	३१०
"	"	तीर्थस्त्राणामनगाहना	३११
"	"	उपमहार	३१५

श्वेताम्बरीय-दिगम्बरीयसूत्रपाठभेदसूची

सूत्राङ्कः

सूत्रपाठः

सूत्राङ्कः

सूत्रपाठः

प्रथमोऽध्यायः

श्वेताम्बराम्नाय

दिगम्बराम्नाय

- ९ मतिश्रुताग्रिमन पर्यायकैवलानि ज्ञानम् ।
 १५ अग्रप्रहेहापायधारणा ।
 २१ द्विनिधोऽग्रधि ।
 २२ भगप्रत्ययो नारकदेवानाम् ।
 २३ यथोक्तनिमित्त पङ्क्तिरूप्य शेषाणाम् ।
 २४ ऋजुनिपुलमती मन पर्याय ।*
 २६ त्रिशुद्धिक्षेत्रम्यामिनिपयेभ्योऽग्रधिमन पर्याययो ।
 २७ मतिश्रुतयोर्निग्रध सर्द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ।
 २९ तदनन्तभागे मन पर्यायस्य ।
 ३४ नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नया ।

- ९ मतिश्रुताग्रिमन पर्यायकैवलानि ज्ञानम् ।
 १५ अग्रप्रहेहानायधारणा
 * *
 २१ भगप्रत्ययोऽग्रधिर्देवनारकाणाम् ।
 २२ क्षयोपशमनिमित्त पङ्क्तिरूप्य शेषाणाम् ।
 २३ ऋजुनिपुलमती मन पर्याय ।
 २५ त्रिशुद्धिक्षेत्रम्यामिनिपयेभ्योऽग्रधिमन पर्याययो ।
 २६ मतिश्रुतयोर्निग्रधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ।
 २८ तदनन्तभागे मन पर्यायस्य ।
 ३३ नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरुद्धैरम्भूता
 नया ।

द्वितीयोऽध्यायः

- ५ ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलक्ष्यध्वतुस्त्रिपञ्चभेदा
 यथाक्रम सम्यक्त्वचारित्रसयमास्यमाध
 ६ गतिकपायलिङ्गमियादर्शनाज्ञानासयतासिद्ध-
 त्वेस्याध्वतुस्त्रिपञ्चभेदे ।
 ७ जीवभव्याभव्यत्वादीनि च ।
 १३ पृथिव्यम्बुनस्पतय स्थारता ।
 १४ तेजोराष्ट्र द्वीन्द्रियादयश्च त्वा ।
 १९ उपयोग स्पर्शादिषु ।

- ५ ज्ञानाज्ञानदर्शनऊन्वयध्वतुस्त्रिपञ्चभेदा सम्य-
 क्त्वचारित्रस्यमामयमाध ।
 ६ गतिकपायलिङ्गमियादर्शनाज्ञानासयतासिद्ध-
 त्वेस्याध्वतुस्त्रिपञ्चभेदे ।
 ७ जीवभव्याभव्यत्वानि च ।
 १३ पृथिव्यत्तेजोराष्ट्रनस्पतय स्थारता ।
 १४ द्वीन्द्रियादयश्चत्वा ।
 * * *

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नाय		दिगम्बराम्नाय
२१	स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्गा ।	२०	स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्था ।
२३	वाय्वतानामेकम् ।	२२	वनस्पत्यन्तानामेकम् ।
३०	एकसमयोऽभिप्रेतः ।	२९	एकममयान्निप्रेतः ।
३१	एक द्वौ वाऽनाहारकः ।	३०	एक द्वौ त्रीन् वाऽनाहारकः ।
३२	सम्मूर्च्छनगर्भोऽपपाता जमः ।	३१	सम्मूर्च्छनगर्भोऽपपादाजमः ।
३४	जराप्यण्डपोतजाना गर्भः ।	३३	जरायुजाण्डजपोताना गर्भः ।
३५	नारकदेनानामुपपातः ।	३४	देननारकाणामुपपादः ।
३७	औदारिकप्रतिक्रियाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ।	३६	औदारिकप्रतिक्रियाहाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ।
४१	अप्रतिघाते ।	४०	अप्रतीघाते ।
४४	तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्या चतुर्म्भः ।	४३	तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्म्भः ।
४७	विक्रियमौपपातिरुम्	४६	औपपादिकं विक्रियिरुम् ।
	* * *	४८	तैजसमपि ।
४९	शुभ विशुद्धमन्याजानि चाहारकं चतुर्दशपूर्व धर एतः ।	४९	शुभ विशुद्धमन्याजानि चाहारकं प्रमत्तसंपतस्यैव ।
	* * *	५२	शेषास्त्रिंशः ।
५२	जौपपातिकचरभदेहोत्तमपुरुषासह्युपेयवर्णा युपोऽनपन्व्यायुपः ।	५३	औपपादिकचरमोत्तमदेहान्द्रूपेयवर्णयुपोऽनप- वर्णयुपः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

१	रत्नार्करीगालुकापङ्कधूमतमोमहातम प्रभा
भूमयो घनाम्बुजाताकाशप्रतिष्ठा सत्ता-
धोऽथ पृथुतरा	१	रत्नार्करीगालुकापङ्कधूमतमोमहातम प्रभा भूमयो
घनाम्बुजाताकाशप्रतिष्ठा सत्तायोऽप ।
२	तासु नग्का ।	२	तासु त्रिशाप्यवर्षेतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोत्तैकनरक-
शतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ।
३	[तिष्ठु नारका] निन्यागुभनरदृश्यापरिणाम
दहवेदनाभिक्रिया ।	३	नारका निन्यागुभनरदृश्यापरिणामदेहवेदनाभि-
क्रिया ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराम्नाय		दिगम्बराम्नाय
७	जम्बूद्वीपलज्जाणादय शुभनामानो द्वीपसमुद्रा ।	७	जम्बूद्वीपलज्जाणादादय शुभनामानो द्वीपसमुद्रा ।
१०	तत्र भरतहैमव्रतहरिनिदेहरम्यकहैरण्यप्रतै- रावतवर्णा क्षेत्राणि ।	१०	भरतहैमव्रतहरिनिदेहरम्यकहैरण्यप्रतेरावतवर्णा क्षेत्राणि ।
*	*	१२	हेमार्जुनतपनीयपैडूर्यरजतहेममया ।
*	*	१३	मणित्रिचित्रपार्श्वार्थं उपरि मूले च तुल्यनिस्तारा ।
*	*	१४	पद्ममहापद्मतिमिच्छकेसरिमहापुण्डरीरुपुण्डरीका हृदास्तेषामुपरि ।
*	*	१५	प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धत्रिंशत्सहस्रं हृद ।
*	*	१६	दशयोजनामगाह ।
*	*	१७	तमये योजन पुष्करम् ।
*	*	१८	तद्द्विगुणद्विगुणा हृदा पुष्कराणि च ।
*	*	१९	तन्निवासिन्यो देव्य श्रीहीधृतिकीर्तिबुद्धिदृश्य पत्योपमस्थितय ससामानिकपरिपक्वा ।
*	*	२०	गङ्गासि धुरोद्दिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्तासीतासीतो- दानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूटारक्तारक्तोदा सरितस्तमध्यगा ।
*	*	२१	द्वयोर्द्वयो पूर्वा पूर्वगा ।
*	*	२२	शेषास्वपरगा ।
*	*	२३	चतुर्दशानदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्ध्वादयो नद्य ।
*	*	२४	भरत पद्मिन्द्रातिपञ्चयोजनशतविस्तार पट्ट चैकोन- विंशतिभागा योजनस्य ।
*	*	२५	तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षरवर्षा निदेहान्ता ।
*	*	२६	उत्तरा दक्षिणतुल्या ।
*	*	२७	भरतैरावतयोर्वैद्विहासो पट्टसमयाम्यामुत्सर्पण्यवसर्पि- णीभ्याम् ।
*	*	२८	ताभ्यामपरा भूमयोऽत्राधिता ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बरगन्नाय		दिगम्बरगन्नाय
*	*	२९	एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिर्नर्मदेनकुश- बन्ध ।
*	*	३०	तथोत्तर ।
*	*	३१	त्रिदेहेषु संस्येयकाला ।
*	*	३२	भरतस्य शिष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नम्रतिशतभाग ।
१७	वृत्स्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्मुहुर्ते	३८	वृत्स्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्मुहुर्ते ।
१८	तिर्यग्योनीनां च ।	३९	तिर्यग्योनिजानां च ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

२	तृतीय पीतलशय ।	२	आदितस्त्रिपु पीतान्तलेश्या ।
७	पीतान्तलेश्या ।	*	*
९	शेषा स्पर्शरूपशब्दमन प्रतीचारा द्वयोर्द्वयो ।	८	शेषा स्पर्शरूपशब्दमन प्रतीचारा ।
१३	ज्योतिष्का सूर्याश्च द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्ण- तारकाश्च	१२	ज्योतिष्का सूर्याश्च द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णक- तारकाश्च ।
२०	सौर्धर्मशानमानत्वुमारमाहेन्द्रमल्लोकान्तक- महाशुक्रमहस्त्रारेष्वानतप्राणतमोरारणा युतयो- र्नसु प्रैत्रेयकेषु त्रिजयवैजय तजयन्तापराजितेषु * सर्गार्थसिद्धौ च ।	१९	सौर्धर्मशानसानत्वुमारमाहे द्रब्रह्मरक्षोत्तगलान्त- वकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्त्रारेष्वानत- प्राणतयोरारणाच्युतयोर्नसु प्रैत्रेयकेषु त्रिजय- वैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्गार्थसिद्धौ च ।
२५	ब्रह्मलोकान्त्या लोकान्तिका ।	२४	ब्रह्मलोकालया लौकान्तिका ।
२८	श्रीपपातिकमनुष्येषु शेषास्तिर्यग्योनय ।	२७	श्रीपपातिकमनुष्येषु शेषास्तिर्यग्योनय ।
२९	स्थिति ।	२८	स्थितिरसुरनागसुपर्णादीपशेषाणां सागरोपम- त्रिपल्योपमाद्धर्हीनमिता ।
३०	भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीना पल्योपममध्यर्कम् ।	*	*
३१	शेषाणां पादोने ।	*	*
३२	असुरेद्रयो सागरोपममार्किकं च ।	*	*
३३	सौर्धर्मदिषु मयाक्रमम् ।	२९	सौर्धर्मशानयो सागरोपमेऽधिकम् ।
३५	सागरोपमे ।	*	*
३५	अनिके च ।	*	*

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बरान्नाय		दिगम्बरान्नाय
३६	सप्त सानत्कुमारे ।	३०	सानत्कुमारमाहेन्द्रयो सप्त ।
३७	निशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदश- भिरधिकानि च ।	३१	त्रिसप्तत्रयोदशत्रयोदशपञ्चदश भिरधिकानि तु ।
३९	अपरा पल्योपममधिकम् च ।	३३	अपरा पल्योपममधिकम् ।
४०	सागरोपमे ।	*	*
४१	अधिके च ।	*	*
४७	परा पल्योपमम् ।	३९	परा पल्योपममधिकम् ।
४८	ज्योतिष्क्राणामधिकम् ।	४०	ज्योतिष्क्राणा च ।
४९	प्रहाणामेकम् ।	*	*
५०	नक्षत्राणामर्गम् ।	*	*
५१	तारकाणां चतुर्भाग ।	*	*
५२	जघन्या त्वष्टभाग ।	४१	तदष्टभागोऽपरा ।
५३	चतुर्भाग शोषाणाम् ।	*	*
	* * *	४२	लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

२	द्रव्याणि जीवाश्च ।	२	द्रव्याणि ।
*	*	३	जीवाश्च ।
७	असङ्ख्येया प्रदेशा धर्माऽर्गयो ।	८	असङ्ख्येया प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम्
८	जीवस्य च ।	*	*
१६	प्रदेशसंहारनिर्मर्गाम्या प्रदीपनत् ।	१६	प्रदेशसंहारनिर्मर्गाम्या प्रदीपनत् ।
१७	गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोर्व्यपकार ।	१७	गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोर्व्यपकार ।
२६	सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ।	२६	भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ।
*	*	२९	सद् द्रव्यलक्षणम् ।
३६	बधे समाधिकौ पारिणामिकौ	३६	बधेऽधिकौ पारिणामिकौ च ।

सूत्राङ्कः सूत्रपाठः सूत्राङ्कः सूत्रपाठः

श्वेताम्बराम्नाय

दिगम्बराम्नाय

३९ कालश्चेत्येके ।	३९ कालश्च ।		
४२ अनादिरादिमाश्च ।	*	*	
४३ रूपिष्वादिमान् ।	*	*	
४४ योगोपयोगौ चीनेषु ।	*	*	

षष्ठोऽध्यायः

३ शुभ पुण्यस्य ।	३ शुभ पुण्यस्याशुभ पापस्य ।
४ अशुभ पापस्य ।	* *
६ आतनभाषेन्द्रियक्रिया पञ्चचतु पञ्चपञ्चोत्तरशति- सूत्रया पूर्वस्य भेदा ।	५ इन्द्रियकभावान्नतक्रिया पञ्चचतु पञ्चपञ्चोत्तरशति- सङ्ख्या पूर्वस्य भेदा ।
७ तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावातीर्थीभिरुपनिशेषे म्यस्तद्विशेष ।	६ तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाभिकरणतीर्थविशेषेभ्यस्त- द्विशेष ।
१५ कपापोदयात् तीव्रात्मपरिणामधारिन्मोहस्य ।	१४ कपापोदयात् तीव्रपरिणामधारिन्मोहस्य ।
१६ बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुष ।	१५ बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुष ।
१८ कल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावा- मार्दसार्जं च मानुषस्य ।	१७ अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ।
* *	१८ स्वभावामार्दनं च ।
* *	२१ सम्पत्त्वं च ।
२२ विपरीते शुभस्य ।	२३ तद्विपरीते शुभस्य ।
२३ दर्शनविशुद्धिर्भिनयसपन्नता शीलव्रतेष्वनति- चारोऽभीक्ष्ण ज्ञानोपयोगसंगेन शक्तिव स्यागतपत्नी सङ्घमाधुसमात्रैर्यावृत्त्य- करणमर्हदाचार्यैरदृश्युत्प्रवचनभक्तिरा- वश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचन- वसुत्वमिति तीर्थैकत्वस्य ।	२४ दर्शनविशुद्धिर्भिनयसपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽ भीक्ष्णज्ञानोपयोगसंगेन शक्तिवस्यागतपत्नी नाधुसमात्रैर्यावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यैरदृश्युत्- प्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवसुत्वमिति तीर्थैकत्वस्य ।

सूत्राङ्कः

सूत्रपाठः

सूत्राङ्कः

सूत्रपाठः

श्वेताम्बराम्नाय

दिगम्बराम्नाय

सप्तमोऽध्यायः ।

* * * * *	४ वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपान-
भोजनानि पञ्च ।
* * * * *	५ क्रोधेलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुनीचिभाषणं
च पञ्च ।
* * * * *	६ शून्यागारविमोचिताभासपरोपरोनाकरणभैक्ष्यशुद्धि-
सद्धर्मात्रिसादा पञ्च ।
* * * * *	७ स्त्रीरागऋथाश्रयणतमनोहराङ्गिनीरीक्षणपूर्वतानु-
स्मरणवृष्येष्टरसरशरीरसस्कारत्यागा पञ्च ।
* * * * *	८ मनोज्ञामनोज्ञद्वियत्रिपयरागद्वेपरर्जनानि पञ्च ।
४ हिंसादिष्विहामुत्र । पापानद्यदर्शनम् ।	९ हिंसादिष्विहामुत्रापापानद्यदर्शनम् ।
७ जगत्कायस्वभावाौ च संगेगैराग्यार्थम् ।	१२ जगत्कायस्वभावाौ च संगेगैराग्यार्थम् ।
१६ ण्डिशानर्थदण्डनिरतिसामायिकपौषधोपनासोप-
भोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतस-
म्पन्नश्च ।	२१ दिग्देशानर्थदण्डनिरतिसामायिकप्रोषधोपनासोप-
भोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्प-
न्नश्च ।
१७ मारणान्तिर्की सङ्खेखना जोपिता ।	२२ मारणान्तिर्की सङ्खेखना जोपिता ।
१८ शङ्काकाङ्क्षात्रिचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशसासस्त-
वा सम्यग्दृष्टेरतिचारा ।	२३ शङ्काकाङ्क्षात्रिचिकित्सान्यदृष्टिप्रशसासस्तवा
सम्यग्दृष्टेरतिचारा ।
२५ ऊर्ध्वागस्तियग्रव्यतिक्रमक्षेत्रद्विसृष्ट्यन्तर्धानानि ।	३० ऊर्ध्वागस्तियग्रव्यतिक्रमक्षेत्रद्विसृष्ट्यन्तराजानानि ।
२३ परत्रिवाहकरणेत्वरिपरिगृहीताऽपरिगृहीताग-
मनाऽङ्गक्रीडातीव्ररूपाभिविनेशा ।	२८ परत्रिवाहकरणेत्वरिऋपरिगृहीतापरिगृहीतागमना-
नङ्गक्रीडाकामतीव्ररूपाभिविनेशा ।
२७ कन्दर्पकौतुकुच्यमौख्यसमीक्ष्याधिकरणोप-
भोगाधिकृत्यानि ।	३२ कन्दर्पकौतुकुच्यमौख्यसमीक्ष्याधिकरणोपभोग-
परिभोगानर्थक्यानि ।
२८ योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।	३३ योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुस्थानानि ।
२९ अप्रत्ययेक्षिताप्रमाजितोत्सर्गादाननिक्षेप-
सस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।	३४ अप्रत्ययेक्षिताप्रमाजितोत्सर्गादानसस्तारोपक्रमणा-
नादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ।
३२ जीनितमरणशंसामितानुरागसुखानुबन्ध-
निदानकरणानि ।	३७ जीनितमरणशंसामितानुरागसुखानुबन्धनिदा-
नानि ।

सूत्राङ्कः सूत्रपाठः

सूत्राङ्कः

सूत्रपाठः

श्वेताम्बराभ्याम्

दिगम्बराभ्याम्

अष्टमोऽध्यायः ।

- २ सकपायत्वाज्जीर कर्मणो योग्यान् पुद्गलाना- २ सकपायत्वाज्जीर कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स
दत्त । मय ।
- ३ स वय । * *
- ५ आद्यो ज्ञानदर्शानारण्येदनीयमोहनीयायुष्क ४ आद्यो ज्ञानदर्शानारण्येदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रा-
नामगोत्रा तराया तराया ।
- ७ मयादीनाम् । ६ मतिश्रुतात्रयिभन पर्ययकैरगतानाम् ।
- ८ चक्षुरचक्षुरवधिक्त्रयाना निद्रानिद्रानिद्रा ७ चक्षुरचक्षुरवधिक्त्रयाना निद्रानिद्रानिद्राप्रचठाप्रच
प्रचलाप्रचलाप्रचठास्थानाद्विन्दनीयानि च । लाप्रचठास्थानगृह्यपथ ।
- १० दर्शनचारिन्मोहनीयत्रपायनोक्तपायनेरनीया ९ दर्शनचारिन्मोहनीयात्रपायनरुपायनदनीयास्त्यास्त्रि द्वि
र्यास्त्रिद्विपोदशनरभेदा सम्भक्त्यमित्यात्व नरपोहनामदा सम्भक्त्यमित्यात्तदुभयान्य-
तदुभयानि कपायानोक्तपायनन्तानुवय कपायनरुपायौ हास्वरस्वरानिशोकभयशुभ्रुप्तास्त्रीपुं
प्रपायनप्रत्यारधानारण्यसञ्जलनविक नपुंसकदेशे अत्र तानुवयप्रयास्थानप्रत्यारयान
त्पात्रैकश क्रोधानानमायाजोभा हास्यस्य सञ्जलनविकल्पाश्चैकश क्रोधमानमायाजोभा ।
रतिशोक्तभयशुभ्रुप्तास्त्रीपुंनपुंसकनदा ।
- १४ दानादीनाम् । १३ दानाभोगोपभोगदीर्घाणाम् ।
- १७ नामगोत्रयोर्विशति । १६ विशतिर्नामगोत्रयो ।
- १८ त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाभ्यायुष्कस्य । १७ त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाभ्यायुष्क ।
- २१ शेषाणामतर्मुहूर्तम् । २० शेषाणाम तर्मुहूर्ता ।
- २५ नामप्रत्यया सर्गतो योगविशेषात् सूक्ष्मैक २४ नामप्रत्यया सर्गतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकशैरागहा-
क्षेत्रावगाढारिता सत्रात्मप्रदेशेष्वनन्ता र्विज्ञता सर्गात्मप्रदेशेष्वनन्तान् तत्प्रदेशा ।
न तत्प्रदेशा ।
- २६ सद्द्वयमभ्यङ्गनहास्यरतिपुण्येदशुभायुर्नाम २५ सद्द्वयशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।
गोत्राणि पुण्यम् ।
- * * २६ अतोऽयत् पापम्

नवमोऽध्यायः ।

- ६ उत्तम क्षमामादवाज्जन्तार्थानयसपमनप ६ उत्तमक्षमामादादार्जुनशौचसत्यमयमनपस्यागाकिञ्चन्य-
स्यागाकिञ्चन्यत्रह्यचर्याणि धर्म । ब्रह्मचर्याणि धर्म ।

सूत्राङ्कः	सूत्रपाठः	ङ्कः	सूत्रपाठः
	श्वेताम्बराभ्याय		दिगम्बराभ्याय
१८	सामायिक उद्दोषस्त्राप्यपरिहारविशुद्धिमूत्रम सम्पराययथाख्यातानि चारित्रम् ।	१८	सामायिक उद्दोषस्त्रापनापरिहारविशुद्धिमूत्रमसम्पराय- यथाख्यातमिति चारित्रम् ।
२२	आलोचनप्रतिग्रमणतदुभयपिनेकव्युत्सर्गतप- श्चेदपरिहारोपस्थापनानि ।	२२	आलोचनप्रतिग्रमणतदुभयपिनेकव्युत्सर्गतपश्चेदपरि- हारोपस्थापना ।
२७	उत्तमसहननस्यैकाप्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ।	२७	उत्तमसहननस्यैकाप्रचिन्तानिरोधो ध्यानमात्- सुहृतीत् ।
२८	आ सुहृतीत् ।	*	*
३३	विपरीतं मनोज्ञानाम् ।	३१	विपरीत मनोज्ञम्य
३७	आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्त- संयतस्य ।	३६	आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ।
३८	उपशा तक्षीणकपाययोश्च ।	*	*
३९	शुक्ले चाद्ये ।	३७	शुक्ले चाद्ये पूर्वनिद
४०	पूर्वनिद ।	*	*
४२	पृथक्त्वैकृत्यनितर्कमूत्रमक्रियाप्रतिपातिशुपरत- क्रियानितृत्तीनि ।	३९	पृथक्त्वैकृत्यनितर्कमूत्रमक्रियाप्रतिपातिशुपरत- क्रियानितृत्तीनि ।
४३	तत्रैकैकाययोगायोगानाम् ।	४०	त्रैकैकाययोगायोगानाम् ।
४४	एकाश्रये सत्रितर्के पूर्वं ।	४१	एकाश्रये सत्रितर्कचारे पूर्वं ।

दशमोऽध्यायः

२	वधहेत्वभात्रनिर्जराभ्याम् ।	२	वधहेत्वभात्रनिर्जराभ्या कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष ।
३	कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष ।	*	*
४	औपशमिकादिभ्यस्तत्राभात्राचान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वैभ्य ।	३	औपशमिकादिभ्यत्वाना च ।
*	*	४	अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वैभ्य ।
५	तदतरमूर्च्छं गच्छत्या लोकान्तात् ।	५	तदनन्तरमूर्च्छं गच्छत्यालोकान्तात् ।
६	पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् वचश्चेदात् तत्रागतिपरि- णामाच्च तद्रति ।	६	पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् वचश्चेदात् तत्रागतिपरि- णामाच्च ।
*	*	७	आविद्धवुलालचक्रवद् व्यपगतलेपात्राबूदरेण्ट्रीज- वदमिश्रिखानच्च ।
*	*	८	धर्मास्तिकायाभावात् ।

पाठान्तराणि

—३७६—

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
१	२०	तत्प्रणाडिकर्षमास्र०	तत्प्रणाडिकर्षेमास्र०
२	८	सायक०	साधकतमत्वाद्
३	२८	स्वातन्त्र्यस्वाभाव्यात्	स्वातन्त्र्याभावात्
३	२९	निश्चयव्यवहारो यथार्थ	निश्चयव्यवहारपौर्ण्यार्थ
३	२९	निरतन्यमिति	निरन्तव्यमिति
४	३	विना न चिन्तयते	विना चिन्तयते
४	२७	सम्भवात्	सम्भवी
५	१३	वसाम	वत्स्याम
५	१४	सापाय उत्पादनारम्भो	सोपाय उच्छेदनारम्भो
६	१	कुशलचारी	कुशला चारिज्जपसी
६	१२	इत्युपप्रदर्शने	इत्युपदर्शने
७	२६	च	च पराजयतेऽत्
१०	२५	टी०—	पञ्च हिंसाऽवृत्तस्तेयाव्रह्मपरिग्रहा इत्यादि ।
१२	३	तत्त्वार्थश्रद्धानं	तत्त्वार्थश्रद्धान
१२	९	व्ययमानवेद्यमानस्य	व्ययमानस्य वेद्यमानस्य वा
१४	१२	गणित०	गणति०
१५	५	महाप्राणस्य, अतो वीर्यातिशय	महाप्राणस्याभोगीर्यातिशय
१५	१५	मात्रादिभेदेन	मात्राधिमात्राभेदेन
१०	११	सूत्र एव सुष्टी०	सूत्रानयवसुष्टी०
२२	११	करणस्मेतरोऽपि	करण स्मरतोऽपि
२३	१०	वस्यापि	०
२३	१५	तथैकप्रयोगचित्तैऽस्य	तथैकप्रयोगचित्तस्य
२९	४	भयस्य	भयवेदनीयस्य
२९	५	कुशला०	शिष्टवर्गकुशला०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
२९	२८	एवमेव	एवमेवे
३१	१२	पदम्	प्रतिपदं
३३	२	अनुरोधात्	अनुरोगो
४२	२	निवृत्ते	निवृत्तौ
४२	४	नानुनिष्ठतीति	नानुतिष्ठ तीति
४३	७	मर्मादि	नर्मादि
४३	१६	गुणा	गुण
४९	१३	अलीकं	अलीकमत्यापयानम्
५१	१३	एव	इव
५१	१६	कृतविकृत०	कृत्यनिकृत्य०
५१	२१	अर्जनं	अर्जनमुपादानं
५३	१९	स्वभावानि,	स्वभावानि तथात्मकत्वा मेथुनं दु खमेवेत्यादि ।
५४	८	भैषजोपयोग	भैषज्योपयोग
५४	९	भैषजा०	भैषज्या०
५७	१४	यशस्तत्प्रथनम्	यशस्तदनाद
६१	२०	अपर कायस्वभावाद्	अपरकायस्य स्वभाजो
६१	२६	तदभावादय	तदभावादयं
६५	९	प्रमत्त	प्रमत्ते योगे दुष्प्रणिधानं च प्रमादोऽष्टविध स्मृतस्तेन योगात् प्रमत्त स्यादप्रमत्तस्ततोऽन्यथा । क्रमेण व्यज्यते
६६	२०	क्रमेण त्यज्यन्ते	क्रमेण व्यज्यते
६७	१५	पशुपुष्टी	पशुपुष्टिपाशुमुष्टी
६८	१	तस्मादेन पद०	तस्मादेनपद०
६८	७	सुतरामनिहिता०	भोक्तुरातनिहिता०
६८	१८	अत्रयेन, व०	अत्रयेन युज्यते वध०
७६	३	वेन्द्रादिभि कस्मैचिद्	वेन्द्रादिभि परिगृहीतुभि कस्मैचिद्
८०	१९	लोम इति ।	लोम इति निरवापि ।
८४	३	नादिभाजत	वनार्शसाजत,

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
८५	१४	गारिणो भगवती-	गारिणोऽङ्गतमगवती-
८६	१६	श्राम्यति-तपश्चरति	श्राम्यति तपति-तपश्चरति
९३	१५	कर्मणा कार्यम्	कर्मणा परिमाण कार्यम्
९६	५	स्यन्ते वा	स्यन्ते अभ्यासमाधीयन्ते वा
९६	२२	व्यतिक्रम	व्यतिक्रम -उत्सुक
९७	१५	सिद्ध (जाय ?)माना	भिद्यमाना
१०२	२	जनादिषु	जनादिषु कुलेषु
११३	१०	प्रतीतमिति	प्रनीतमिति भाष्यम्
११४	२१	मिथिनष्टि भाष्येण	मिथिनष्टि सच्चिदाहार इत्या- दिना भाष्येण
११५	१५	अनादरित्यादि	अनादरित्यादि भाष्यम्
१२२	७	कथ्यते यत्र	कथ्यते प्रमादप्रत्ययो यत्रात्मा
१३९	७	स्यादास्ययेतना(?)	स्यादस्य यान्ता
१४१	१८	तिनिशल्यालेह०	तिनिशल्यालेह०
१४९	८	मिषयत्वादेन	मिशेषादेव
१५४	३	सादिनाम०	साचिनाम०
१५९	२३	मिथान्ता जीमानामिव	जीवानां
१६१	२८	परिनिष्ठायाऽऽत्तामित्याह	परिनिष्ठा आत्तामित्याह
१६९	२६	कार्त्स्न्यग्रहणम्	कार्त्स्न्यग्रहणम्
१७०	२०	पूर्वकर्म०	पूर्वकर्म०
१७१	२०	सङ्क्रामति	सङ्क्रामति
१७५	१४	येन	ये ते
१८४	१७	यत्रात्स्नानं	यत्रात्स्नानं
१८४	२५	पीठिकाद्यसुषैत्र	पीठिकाद्यसुषैत्र
१९६	१८	दोषाक्षेपि	दोषादरेऽपि
१९६	२२	पदलोप०	पदाश्रय०
२१०	३	धर्मध्यानादिष्व्यासङ्गो	धर्मध्यानादिषु व्यासङ्गो
२१०	८	शय्याशरीरादि०	वाह्या-शय्याशरीरादि०
२१४	२४	ममत्वो	ममत्वाद्
२१६	६	अज्ञचित्ते	किञ्चाप्यदज्ञचित्ते

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मूलपाठः	पाठान्तरम्
२१७	२४	आसूयते	आसूयानिहामुत्रापययुक्तानि- त्यादि । आसूयते
२२६	८	कालभवा	कालभवा
२३४	२	परिहाराचारिण०	परिहारिण०
२३६	९	प्रमचनोदितशु(श्रा)द्ध०	प्रमचनोदितं श्राद्ध०
२३६	२८	अयमपि हि	अयमपि हि प्रतिपत्ता—अस्या
२३७	३	ज्ञानपरायण	ज्ञानध्यानपरायण
२५८	२२	सूर्यार्थ	सूत्रमर्थ
२७१	१	यानद् वादर०	यानद् द्वादश वादर०
२८२	५	अस्य	अथास्य
२८५	८	दु स्वरसुस्वरनीचे	दु स्वरसुस्वरनीचै
२८८	१८	तस्य	त्रिमूर्पार्थं तस्य
२९१	१७	प्रदेशकं	प्रदेशाग्रं
२९१	२६	प्रदेशग	प्रदेशाग्र
२९३	१३	प्रकृतीना	कर्मप्रकृतीना
२९४	१२	यथाऽऽगमे	यथा गम्येत
२९६	१२	शतम्—एतत्	शतमेवमेतत्
३००	१३	मुखस्य	मुख्यस्य
३११	१०	मिन्ममानाना	सिध्यमानानामनन्तरं
३११	१०	मन्तर	मन्तर सिध्यता
३११	१५	सिध्यतो	सिध्यन्तो
३१७	२२	अनिरत	विरत
३२२	६	सिद्धान्तयुक्ता	सिद्धा च युक्ता
३२३	२०	सुखे	सुखौ
३२३	२३	सुखो	सुखो वायु
३२४	८	सुखप्रसुप्त	सुस्वाप्रसुप्त
३२५	२०	प्रत्यायाति	प्रत्ययाति
३२५	२४	दिहित	दाहित

अनुभवाधारेणाशुद्धिशोधनपत्रकम् (Emendations & Alterations)

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
४	२३	तेषु	तेषु भेदेषु
६	२६	निरर-रघ्नं	निरर-रघ्नं
७	२२	निर्वर्तन, शक्ती०	निर्वर्तनशक्ती
८	४	गत्वानुपूर्वी	गत्वानुपूर्वी तिर्यग्मातिस्तिर्यग्मात्वा उपूर्वी
८	१२	भवेद्	भवो वा
८	२०	धगति उपादानं कर्मकरायस्य	धगत्युपादानं कर्माकरायस्य
८	२२	कर्मकदम्बकौ	कर्मगयकदम्बकौ
८	२३	भाय नमनुदरा-	भानत्वादनुदरा-
९	८	प्रकृतोपयोगा०	प्रकृत उपयोगा०
१२	५	वडनादि	वडनादि
१२	१४	निवर्तने० निवर्तने	निर्वर्तने० निर्वर्तने
१२	१८	परितापिका तु	परितापनिका तु
१२	२३	क्रोधानिध	क्रोधानिधे
१२	२६	शयन्पुस्ताद्या०	शयवित्तपुस्ताद्या०
१४	१०	स्तीत्र	स्तोक
१५	३	तस्य	तस्य तिर्यस्य
१५	९	प्रकर्षनिर्वातेन	प्रकर्षापकर्षनिर्वातेन
१६	१२	कल्पस्येत्याशङ्काया	कल्पनेत्याशङ्काया
१६	१३	जीना	जीवाजीना
१७	१८	सनक्रम०	सूदनक्रम०
१७	२३	निरृति०	निरृति०
१७	२३	क्रियाभ्याह-	क्रियाभ्याह-
१७	२६	वाक्यसंरम्भाधिकरणम्	वाक्यसंरम्भाधिकरण मन संरम्भा- धिकरणम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१९	११	सारणमसार्थैव	सरणमसार्थं
१९	१३	क्रियानादिपदार्थान्त-	क्रियानाचिपदार्थान्त-
१९	१५	भिद्यात्	भिन्द्यात्
२०	१७	शस्त्रमलपथ	शस्त्रमलापथ
२१	१५	सस्थानादि	सस्थापनादि
२१	२४	योग्यनिर्मापिता	योग्यद्रव्यनिर्मापिनौ
२३	१६	अनन्तराय	अन्तराय
२४	३	कर्मप्रस्तानात्	कर्मनाधप्रस्तानात्
२४	२०	सद्वैद्यस्यास्त्रना	अमद्वैद्यस्यास्त्रना
२४	२३	असद्वैद्यस्यास्त्रना.	सद्वैद्यस्यास्त्रना
२४	२३	सयमादि योग	संयमादियोग
२५	१६	शुत्पादयन्ति० दयन्ति	शुत्पादयति० दयति
२५	१८	एव	इव
२६	५	वनीयमादिषु	वनीपकादिषु
२६	१९	रक्तस्याम०	लोभकनायरक्तस्यात्म०
२७	१३	दुरूपचार०	दुरूपचर०
२८	२	तेन	अतो न
२८	७	चारम्भकस्य	वाऽऽरम्भकस्य
२८	२७	योषिन्सव्यभिचार०	योषिसु व्यभिचार०
३१	२	व्रतत्व सर्वेषाम्	व्रतत्व च सर्वेषाम्
३३	१८	शीततपनलेस्या०	पीतपन्नलेस्या०
५३	२७	वोपाये	वोपायेन
३४	१५	घृपादिचार्य०	घृपादिचौर्य०
३४	२४-२५	त्रिगदुदयस्यास्त्रना	त्रिगदभेदस्यास्त्रना
३६	१८	दिवस०	प्रतिदिवस०
३६	२४	स्वगुणदोषाकृष्ट०	स्वगुणसन्दोहाकृष्ट०
३७	४	चरणदर्शन-	चरणदर्शनज्ञान-
३७	२३	वाधकल्याण०	वाधककल्याण०
३९	१३	तद्विपर्ययो	तद्विपर्ययो
४१	२१	निपरीतरुमात्राद्यादि	निपरीतरुद्रुकमात्राद्यादि

श्लोकः	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
४१	२६	विरति	विरति साध्या
४९	१०	कारणच्छेद०	करचरणच्छेद०
५०	८	पातालीकास्तय०	पातालीकस्तोय०
५१	४	दिप्रहणात् नाना०	दिप्रपणाद यातना नाना०
५१	२१	पालनं	परिपालनं
५२	९	सुखार्थं	सुखार्थी
५२	१७	नोपेक्ष्यन्ते	नापेक्ष्य ते
५५	१९	परिग्रहता	परिग्रह
५५	२२	रक्षणे	रक्षण
५७	१	निययोदय	निययपादय
५७	९	कारार्थे	कारार्थ
५९	१	पायेनावोध०	पायेन बोध०
६०	८	भनन्त्यशुभपरि०	भनन्त्यशुभशुभपरि०
६०	२२	व्यारयातो	व्याख्यास्येते
६३	८	घ्ननभिष्वङ्गो	वैराग्यमभिष्वङ्गो
६३	९	तेषु गार्ध्वनिति	तेष्वगाध्वमिति
६४	२७	वाक्यपरि०	वाक्यपरि०
६५	२	दृढायुष्मकर्म०	दृढायुष्मकं कर्म०
६६	४	दर्शनस्पर्शने	दर्शनं स्पर्शने
६६	१७	परित्यागाकारणं	परित्यागाकरणं
६७	७	हन्यमानेष्वर्मा	हन्यमानेष्वेतेष्वधर्मो
६७	१५	फलत	फलित
६७	२३	निःस्पितं	निकषिर्ध
६७	२४	वाससतं	वाससयं
६८	१	वसुनधा(ः)रामिप	वसुनधोरामिप
६९	९	पातहेतुक०	पातनिर्हेतुक०
६९	११	शरशृङ्गस्येव	खरशृङ्गस्येव
७१	१	मन्तरेण स्पष्ट०	मन्तरेणास्पष्ट०
७१	७	मप्रकृष्टं च	मप्रकृष्ट प्रकृष्टं च
७१	१८	स्तानच्च मद०	स्तानद् भ्रमरमद०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
७२	१	प्राणिना	प्राणिना प्राणानां
७४	१७	मृपानादादिवृत्तय	मृपानादादिनिवृत्तय
७६	८	लक्षण	लक्ष्य
७७	१०	सत्यम् । गृहिणा	सत्यम्, तद् गृहिणा
७९	४	परिमाणवृह०	परिमाणो वृह०
७९	६	आमरण	आरमण
७९	१६	तीत्रदेहपरि-	तीत्रदेदपरि-
७९	२५	परम्परा रागात्	परम्पराकारिरागात्
८०	१७	दूर्वर्ति	दूरदेशवर्ती
८०	२३	द्वित्रिचतु पाद्गाण्डाह्य	द्वित्रिचतु पाद्गाण्डार्य
८०	२५	वैताऽऽमनो	वैताऽऽमनो
८०	२८	०	त्रिपादिति पाठोऽसङ्गत प्रति- भाति, परिग्रहाधिकारे त्रिपादा- ख्यस्यासम्भवात्
८०	२८	५ 'वत्	६ 'वत्
८२	१	गार्घ्यम्	गर्घ
८२	३	गृहस्य	गर्घस्य
८४	५	ततोऽप्यात्म०	सतोऽप्यात्म०
८४	२७	भवेत्	भावत
८५	२३	त्रिनिधमेव	द्वित्रिधमेव
८९	५	गुणव्रतसख्या	गुणव्रतसञ्ज्ञा
८९	१३	सूर्योपलक्षिता	सूर्योदयोपलक्षिता
८९	१८	कायापेक्षया	कार्यापेक्षया
९०	२०	करणापेक्षया	कारणापेक्षया
९१	११	पुनर्भोगो वा	पुनर्भोगो वसन्तादे
९१	१६	आदराधानार्थं दण्ड०	परिभोग इति बलिर्भोगो वा
९१	२१	समाय प्रति०	आदराधानार्थमनर्थदण्ड०
९२	१२	तस्य	समाय, समो हि प्रति०
९२	१३	माख्याते	यस्य माख्यायते

श्लोकम्	पाङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
२४७	१५	द्वरेणैव सायु०	द्वरेणैव न सायु०
२५१	२४	पर्याया	पर्याया
२५९	५	संसक्तानसक्तपा-	ससक्तससक्तभक्तपा-
२६०	१५	निशोष्य वा त०	निशोष्य अद्धा वाऽन्त०
२६७	२४	निरतस्वामिकम्	निरतदेशनिरतस्वामिकम्
२६९	२२	निष्पातद्वृता०	विध्यातद्वृता०
२७२	७	लिङ्गम् ।	लिङ्गम् । यथोक्तम्-
२७२	११	ऋज्वायम्य	ऋज्वायस्य
२७७	२३	नाम्नि	नामानि
२८०		जयात्, क्षुत्पिपासा०	जयात्, सम्भृक्षुत्पिपासा०
२८१	३	सर्वे एव	सर्व एव
२८१	५	निर्जरणमाह	निर्जरणमाह
३०२	२३	गच्छत्या	गच्छत्याऽऽ
३०३	५	दर्शनानरण	दर्शनचरण
३०३	१९	प्रतिष्टे	प्रतिष्ठे
३०४	५	स्पदस्तत	स्पदस्य तत
३०४	१५	मिरनु०	मिरनु०
३१५	७	दृष्टम	दृष्टिनि
३२९	२३	४९,	३९
३३१	३	दैवस्य	दैवस्य
३४२	१३	विच्छतिना	विच्छतीना

અભિપ્રાય: (Opinions)

“ શ્રીઉમાસ્વાનિવાચકૃત શ્રીતત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર (પ્રથમ વિભાગ) આ મતાન્ અન્યના દ્વા અધ્યાય છે તેમાંથી આ પ્રથમ વિભાગમાં પાંચ અધ્યાય શુભકારે બહાર પાડેલ છે ત્રય સ્વોપત્ત ભાષ્ય સહિત અને બે આચાર્યોની કરેલી સનધકારિકાદ્યતિ સહિત છે તદુપરાત શ્રીસિદ્ધનેનગણિકૃત ભાષ્યાનુસારી નિસ્તુત િકાયુક્ત છે આરભમા પ્રસ્તાવના વિગેરે પણ બહુ ઉપયોગી આપેલ છે કીમત રૂ ૬) રાખેલ છે પ્રતિ અનુક્રમણિકા વિગેરે પણ ઉપયોગી આપેલ છે અર્થાત્ ૬૭ છે ”

પુ ૪૨, અ ૯, પૃ ૩૧૦ }
સ ૧૯૮૩, માર્ગશીર્ષ

શ્રીજ્ઞેન ધર્મ પ્રગાશ

Prof Hermann Jacobi, writes from Bonn in his letter, dated the 18th January 1927, as follows —

“ I have just been looking into the *Tattvārthādhigamasūtra* and think the edition a very good one, printed in the best style It fulfils a great want long felt by all Jain scholars interested in philocophy ”

In his letter, dated the 21st June 1927, he observes —

“ Your request to write a Foreword to the *Tattvārthādhigamasūtra* puts me at a great inconvenience, as I am overburdened with work through which I can hardly get, especially at my advanced age Besides, I do not know what I should write in a Foreword of mine, since all that can be said has been so well said already by the editor ”

Dr Johannes Hertel, Professor of Sanskrit in the University of Leipzig makes the following remark in his letter of the 23rd August 1927 —

“ I must congratulate you as well as Prof Kapadia on publishing this magnificent edition of this highly interesting and importing Sūtra together with the gloss and the commentary and I hope that you will soon be able to publish the 2nd part as well ”

“ This new edition of *Umāsvāti's* work, so carefully established by you, is valuable to the greatest degree, because it contains the excellent commentary of *Siddhasenagani*, that was hitherto properly unknown to western scholars, a short extract from it having been only printed by the late *Prof P Peterson* in his third report

Both the introductions, Sanskrit and English by Prof Kapadia, when once completed by the second part at the end of the book, will be verily exhaustive, and according to my opinion a preface or Foreword by a European learned man becomes indeed neither necessary nor useful Be pleased to believe that native men like Mr K P Mody or Prof Kapadia and others have really the same authority as any European one

For my part, I am very little qualified to write whatever after Prof Kapadia. All topics are soon or will be worn by him. Umāsvāti, his life and works Tattvārthasūtra, nature and value of it, the commentaries and the commentator, particularly Siddhasena Gani, his age and works, etc. Truly, nothing is to be added. But, in order to be agreeable to you, I can only write a kind of afterword without significance for which I beg of you to improve the bad English language. Besides you may not print it."

—an Extract from Dr A Guerinot's letter of the 20th June, 1927

મારે કહેવું જોઈએ કે આ ગ્રંથકૃષ્ટ અમદાવાદના સરકારણુ કરતા ધણી દૃષ્ટિએ મદસ્વનું છે એના સ્પષ્ટ અમ કયો છે વિસ્તારનો ભય છતાં છે-રે જાણી દહિ કે તમારી સરચાએ પ્રયસાપાત્ર પ્રકાશનનું ધણ કામ કર્યાં જતા આદર્શપ્રકાશનનું કાર્ય જીલ ક્યું નથી, જો કરી શકાય તેમ છે તમારી સરચાનું આ તત્ત્વાર્થપ્રમણન કાષ્ટ આશા છે એને ગમે તેટલે ખર્ચે અને ગમે તેટલે ભોગે વિશિષ્ટ પ્રસ્તાવનાથી અલકૃત કરાવી આજ સુધીના અમમ્ પુસ્તકપ્રકાશનોનો કૃષ્ણ બનાવે."

—૫ મુખલાલજીના તા ૧૯ મા ૨૭ ના પત્રમાંથી

July 11th 1927

Dear Sir,

I was glad to receive the large volume containing Śrī Umāsvāti's Tattvārthādhigamasūtra with his own Bhāṣya, and his introductory Kārikās and commented upon by Siddhasenā Gani. This volume being finished, the first half of a very praiseworthy work has been done, and by the forms No 1-16 you kindly sent me too, I learn that the definitive completion is soon to be expected. Let me express my very best congratulations for the Trustees of Sheth D L P Fund and for Professor H R Kapadia, the learned editor. All scholars interested in the study of Jainism will be thankful to see a printed edition of the valuable commentaries which until now has to be studied from Manuscript copies only, as e.g. Professor Jacobi was obliged to do in 1906. An idea of Siddhasena's personality can best be acquainted when one thoroughly studies the whole text of his Tikā. This is one of the reasons which, as I am sorry to say, prevent me from accomplishing to your kind request to write an introduction to the Second part of your work. Another one is this that my preparations for a journey to India do not give me the necessary leisure for undertaking a work equal to that of Professor Kapadia, who, according to my opinion, would be the best man to do it owing to his thorough knowledge of the subject. I beg to express my sincere thanks for the proposal with which you have honoured me. Let me add my request to send me the second volume when completed, for which you will get back the forms named above.

I remain,

Dear Sir,

Yours truly

W Schubring

“ શ્રેષ્ઠિ શ્રદ્ધિનયદ લાગલાઇ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર કંડ તરફથી પ્રગટ થયેલ પ્રાચીન જૈન પુસ્તકોમાં તત્ત્વવાર્તાધિગમસૂત્રનો નબર ૬૭ મો આવે છે, અને તે એ કંડના એક મેકેટરી ની છબીપુસ્તક સાકરચદે પ્રગટ કર્યું છે આ પુસ્તકના રચનાર પ્રસિદ્ધ જૈન નિદ્ધાન મુનિરાજ શ્રીઉમાસ્વાતિ વાચક છે, જ્યારે તેના ઉપર શ્રદ્ધિનયુક્તમુરિએ અને શ્રીમિહ્રસેનગણિએ ટીકા લખી છે સપાઠકે આ પુસ્તકની પ્રતાપના અત્રેણમા અને સમૃતમા આનેખી છે પુસ્તક આસપે સાડી પાચમો પાનાનું છે અને તે શ્રીતપાગજ્ઞમાયર્ શ્રીમદ્ ૧૦૦૮ વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરને અર્પણ કરાયેલ હોવાથી તેમની અને જે દેવચદ લાલભાઈની ત્રિરંગી છબીઓ તેમા આપી છે

“તત્ત્વવાર્તાધિગમસૂત્ર” એ નામ ઉપરથી જ કોઇ સમજી શકે એમ છે કે તેમા જૈન ધર્મના મૂળ તત્ત્વોનું વર્ણન હોવુ જોઈએ અને છે પણ તેમજ આ પુસ્તક જૈન ધર્મના પાયારૂપ છે તેમા વિવેચના છુટા છુટા તત્ત્વો અને તેના સબ ધોનું લખાણથી નર્ણન કરવામા આવ્યું છે પુસ્તકના પરેવા અધ્યાયમા ૭ તત્ત્વોનું ૪ નિદેશાનું અને ૭ નયોના સ્વરૂપનુ, ખીજા અધ્યાયમા આ માનુ, ત્રીજા અધ્યાયમા નાગકીના છવોનુ અને માનવસંશ્લિનુ અને તિયર્ઓનુ, ચોથા અધ્યાયમા દેવોનુ અને પાચમા અધ્યાયમા અણવનુ વર્ણન છે આ પાચે અધ્યાયો જૈન ધર્મના પાયારૂપ તત્ત્વોના વર્ણનરૂપ છે અને જે કોઈ તેનો અભ્યાસ કરે તેને જૈન ધર્મ વિશે નવો પ્રકાશ મળ્યા વગર નહિ રહે એ પીપીના અધ્યાયોમા પણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને લગતી બામતો સમજાવે છે કુકમા આખા પુસ્તકમા ત્થિરચનાનુ એવુ અદ્ભુત કથન છે કે જે હાનની ગોધોની સાથે સરખાવતા પણ પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે માન જ ઉત્પન્ન કરે

સપાઠકે પુસ્તક રચનાર શ્રીમદ્ ઉમાસ્વાતિ વાચકનુ જીવનકાલ પણ સમૃત અને અત્રેણ લાગ ઓમા આપ્યું છે જે પણ વાચવા લાયક છે સપાઠકે આ પુસ્તકનુ ગુજરાતી ભાષાતર કરી પુસ્તકમા આવેલ તત્ત્વોની હાલની વૈજ્ઞાનિક શોધો સાથે સરખામણી કરી હોન તો સમૃત અને અત્રેણ ભાવાથી અગ્નણુ છત્રાસુઓને વધારે ઉપયોગી થઇ પડત આ પુસ્તકમા શ્રીમિહ્રસેનગણિપુસ્ત ૧૮૦૦૦ સ્ત્રોકની ટીકા તેમજ શ્રીઉમાસ્વાતિ વાચક રચિત ૨૨૦૦ સ્ત્રોકનું ભાષ્ય પણ આપવામા આવ્યું છે જેની સામગ્રી આઆમા આવેલ શ્રીવિજયધર્મજદમી જ્ઞાનમંડિરમાથી મળેની સવત્ ૧૭૨૨ વર્ષમા લખાયેન પ્રન ઉપરથી મળી છે શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવામા ઉપાધ્યાય શ્રીમગનવિજયજી મહારાજે બહુ મહેનત લીધી જણાય છે આ ગ્રથમા પૂરાવાઓ સહિત આ પુસ્તક રચનાર જ્ઞેતામર કે વિગબર સપ્રતાયતા હતા તેની દરીયો આપીને, કતાને જ્ઞેતામર સપ્રતાયના સાખીત કરવામા આવેન છે” —તા ૧૩-૯-૩૦, “ એક ગાહેરી ”

—તા ૨૦-૯-૩૦ ને દિને મુખર્જિયાચાર્યમા પ્રસિદ્ધ થયે ।

टी०—यद्दद्याज्जीवो गन्तुत्युच्चैर्नाञ्चैश्च जातीस्त्वान्नास्तद् गोत्रं द्विविधम्—उच्चैर्नाञ्चैवेति उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रम् । चक्षुःदोषप्रधारणार्थं । छिन्नेद द्विप्रकारमेवेति । तत्रोच्चैर्गोत्रमित्यादिना गोत्रकर्मण्ये कार्यमावेदयते । कार्यलिङ्गं हि कारणं तपोर्द्धयोः प्रकृत्योर्ये दुर्बलगोत्रं तस्येदं कार्यमिति दर्शयति । कार्यदेशे मगवा ऽङ्गं चक्षुःकालिङ्गादिके सम्भ्रमजातिः । पितुरन्वयो हरियशोश्चाङ्गप्रभृतिः । कुलमातुरन्वयः । सोऽप्येवप्रकार एवोन्नभोजादिलक्षणः । स्वानमिति । प्रभोः ममीपे प्रथममन्ननिवेशितम् । मानः पूना स्नहस्तेन तामूल्यदानादिः । सत्कारोऽभ्युत्वानामनाञ्जलिप्रग्रहादि क्रियते तस्यासौ, उच्चैर्गोत्रादयः ऐश्वर्यनिमाधर्यप्रातिप्रभृतेः पाभूत्य उत्कर्षार्थं रूपभाक्त्यादनेकविधम् । एषा देशादिमन्भवानां निर्वर्तकमुच्चैर्गोत्रम् । विपरीतं नीचैर्गोत्रमिति । चण्डालाः प्रसिद्धा एव मातङ्गाः । चण्डाग्रहणं च प्रदर्शनं मूढानां वरुडकमुंरुंरुंकादीनाम् । मौष्टिका शौरिकादयः । व्याघ्रा मृगयोः सुपकाः । सत्स्थवन्धा प्राणातिपातहेतुभिरानायादिभिर्जानन्ति ये । दामभावो दास्य तन्निर्वर्तकं नीचैर्गोत्रमिति । आदिशब्दादवस्करशोषकादिपरिग्रह इति ॥ १३ ॥

अष्टमप्रकृतेरन्धस्वरूपनिरूपणायाह—

सूत्रम्—दानादीनाम् ॥ ८—१४ ॥

भा०—अन्तरायः पञ्चविधः । तद्यथा—दानस्यान्तरायः, लाभस्यान्तरायः, अन्तरायस्य गहृति भोगस्यान्तरायः, उपभोगस्यान्तरायः, वीर्यस्यान्तराय इति पञ्चसूत्रम् ॥ १४ ॥

टी०—दानादीनाम् एतावत् सूत्रम् । तत्र दानादीनामिति पष्ठी प्रतिविशिष्टसम्प्रदायेषु । प्रस्तुतवान्तरायो मूलप्रकृतिवन्धमाह—अन्तरायः पञ्चविध इति । तद्यथेन्येन पञ्चविधता दर्शयति—दानस्येत्यादि । दानं देयम् । सत्यपि द्रव्ये न ददाति तदि कर्मोदितं दीघमानस्य कर्मणो विघ्नम्—अन्तरायमन्तर्धानं करोतीति दानान्तरायः । द्रव्ये प्रतिग्राहके च सन्निहितेऽस्मै दत्तं महाफलमिति जानानोऽपि दातव्यं न ददाति । एव लाभभोगोपभोगवीर्यान्तरायेऽपि योज्यम् । तथा कश्चिद् वदान्यं सर्वदा दानार्द्रंरुः समस्त्वार्थिन्यो यथापार्थनं स्वशक्त्या निर्विशेषमूर्जितचेता परमं याचतेऽपि नो विद्यजति प्रदेयमल्पमपि तस्य लाभान्तरायः कर्मोदयः । तथा सकृदुपभुज्य यत् त्यज्यते पुनरुपभोगाक्षमं माल्य-चन्दनाऽगुरुप्रभृति, तच्च मन्भवादापि यस्य कर्मण उदयाद् यो न भुङ्क्ते तस्य भोगान्तरायकर्मोदयः ।

१ मूर्च्छकादीनाम् इति च-पाठः । २ अन्तराय इत्यधिको च-पाठः । ३ मूलप्रकृतिवन्धमाह इति च-पाठः । ४ जानन्ति इति च-पाठः । ५ मूर्च्छन इति च-पाठः ।

स्त्री-वस्त्र-शयनाऽऽपन भाचना दिरूपो भोगः । पुनः पुनरपभुञ्जते हि न । पौनःपुन्य
 चोपशब्दार्थः । न मम्मवन्नपि यस्य कर्मण उदयान् परिशुज्यते तत् कर्म उपभोगान्तरा-
 यारम् । वीर्यमुत्साहः चेष्टा शक्तिरिति पर्यायाः । तत्र क्रम्यचित्तं कल्पम्याप्युपचितनपुषोऽ
 पि यूनोऽप्यल्पप्राणता यस्य कर्मण उदयान् न वीर्यान्तराय इति । उक्तलयमस्य वीर्यान्तरायस्य
 सामस्त्येनोदयः प्रथिव्यपृष्ठेजोवायुवनस्यतिष्ठु तत्रोपगमजनितताग्न्यन्तात् । द्वीन्द्रियादेस्तु ब्रह्मि
 वीर्यस्य चापद्धि चरमर्ममन्त्रश्रव्य इति प्रकर्षापनर्षविशेषोपलब्धेः । उन्पन्ननेपले तु भगवति
 सर्ववीर्यान्तरायस्य । तत्र तु निगतिशय वीर्यमिति । अत्र चाष्टानामपि कर्मणामुत्तरप्रकृतीनां
 विंशत्युत्तर प्रकृतिशत भवति-बन्ध प्रतीत्य एतावत्यः । पञ्चतयो न यन्ते, मन्ववत्त्वमम्यग्मि-
 ध्यात्वयोर्वन्धो नास्ति । मिथ्यादर्शनपुद्गलानामेव तथा परिणामान्, ताभ्यामह द्वाविंशत्युत्तर
 प्रकृतिशतम् । ताभ्येमा-—ज्ञानावरण पञ्चभेदम् अन्तराय च, दर्शनावरण नशवा, वेद्य द्विधा
 गौर च, मोहोऽष्टाविंशतिभेदः, आयुश्चतुर्धा, नामकर्मणि गतिश्चतुर्विधा शालुपूर्वा च, जातिनाम
 पञ्चविधं, शरीरनाम च, मन्वनमड्वातनाम्नो शरीरनामान्तर्गतत्वाच्च प्रकृतिगणना, सस्या-
 ननाम षोडश सहनन च, अज्ञोपाङ्ग त्रिधा, विहायोगतिद्विधा, वर्णगचरमम्यर्शागुर-
 लधूपनातपराजातोच्चात्मातपोद्योतप्रसम्भ्यावरनाडरसूक्ष्मपर्याप्तपर्याप्तप्रत्येकशरीरनापारणशरीर
 स्थिरास्थिरशुभाशुभसुभगदुर्भगसुखदुःस्वगदेयानादियप्रशोनामायशोनामनिर्माणनामतीर्थ-
 करनामान्येकभेदानि भवन्ति ॥ १४ ॥

इत्य प्रकृतिनन्परिणाममभिधाय स्थितिमन्वमभिधेयतयोपक्रममाण आह—

भा०—उक्तः प्रकृतिबन्ध । स्थितिबन्धं च-न्याम ।

टी०—उक्तः प्रकृतिबन्ध । स्थितिबन्धं बध्याम इति । प्रकृतिबन्धो यथा-
 वदभिहितः । मम्प्रति स्थितिबन्धमभिधान्याम इति प्रतिजानीते भाष्यकारः । तदभिधित्तया
 चेदमाह—

सूत्रम्—आदितस्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिगतसागरोपमकोटी-
 कोट्यः परा स्थितिः ॥ ८-१५ ॥

सूत्रगतशब्दप्र-
 योचनाभि

टी०—आदिन इत्यादि सूत्रम् । आदानादितः आपसरानिकस्त्वनि ।
 जात्यादिभ्यस्तमिर्वा-न्त्रः । तिष्ठत्रचनमन्मूलप्रकृतिव्युदासार्थम् । तव-

शान्यप्रकृत्यमन्त्रत्येयान्तरायचचनमन्त्रस्थित्यविलज्जनाथम् । मामान्वन्धित्त्रार्थमित्यर्थः । च-
 शब्देनान्तरायस्य मशुचयः । सागरकोटीना च ज्योत्यः । परेति प्रकृता, मध्यमजघन्यस्थितिनि-
 रासः । स्थितिबन्धन प्रतिजातोपसंहारार्थम् । आदितस्तिष्ठणामित्यादिभाष्येणामुमर्थ
 प्रतिपादयति—

भा०—आदितस्त्रिसृणा कर्मप्रकृतीना ज्ञानावरण दर्शनावरण-वेद्यानाम्
अन्तरापप्रकृतेश्च त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १५ ॥

टी०—ज्ञानदर्शनावरणवेद्यानामन्तरायकर्मण्येषा स्थितिः—अरस्थान बन्धका
प्रानादरणीयादि लात् प्रभृति यावदशेष निर्जाणिमित्येष स्थितिकालः । एवमामा चतसृणा
प्रवृत्तीनामवाधा मूलप्रकृतीनां उत्कृष्ट स्थितिगन्ध उक्तः । वर्षमहस्रत्रितय चावाधा
कालः । वाधाकालस्तु यत्प्रभृति ज्ञानावरणदिकर्म उदयानलिकाप्रविष्ट
यावच्च निःशेषपक्षीण तावद् भवति, तच्चोदयानलिका प्रविशति गन्धकालादारभ्य त्रिषु वर्ष
सहस्रेष्वतीतेषु, स स्वल्पवाधाकालो यतस्तत् कर्म नानुभूयते तावत् कालमिति ॥ १५ ॥

अथ मोहनीयकर्मप्रकृतेः कियान् स्थितिगन्ध इति तदभिधानायाह—

सूत्रम्—सप्ततिमोहनीयस्य ॥ ८-१६ ॥

भा०—मोहनीयस्य कर्मप्रकृतेः सप्ततिसागरोपमकोटीकोट्यः परा
स्थितिः ॥ १६ ॥

टी०—सप्ततिमोहनीयस्येति । सागरोपमकोटीकोट्य इत्यनुवर्तते । ताः सप्ततिसख्य-
यां सम्प्रध्यन्ते । मोहनीयेत्यादिना एतदेव स्पष्टतरं विद्युष्येति, प्रतिपादितार्थं चैतद्
भाष्यमिति । अस्यास्त्रवाधाकालः सप्त वर्षमहस्राणि । ततःपरं वाधाकालो यावदशेष
क्षीणमिति ॥ १६ ॥

नामगोत्रमूलप्रकृत्योः स्थितिप्रतिपादनायाह—

सूत्रम्—नामगोत्रयोर्विंशति ॥ ८-१७ ॥

भा०—नामगोत्रप्रकृत्योर्विंशतिः सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १७ ॥

टी०—नामकर्मणो गोत्रकर्मणश्च विंशतिः सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थिति-
रिति । नामगोत्रेत्यादिना भाष्येण स्पष्टीकृत एषोऽर्थः । अस्याप्यवाधाकालो वर्षसहस्र-
द्वयमिति ॥ १७ ॥

आयुष्कोट्यस्थितिप्रतिपादनायाह—

सूत्रम्—त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य ॥ ८-१८ ॥

भा०—आयुष्कप्रकृतेस्त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि परा स्थितिः ॥ १८ ॥

टी०—त्रयस्त्रिंशदित्यादि । त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि पूर्वकोटिप्रिभागभ्यधिकानि ।
त्रयस्त्रिंशद्वचनात् कोटीकोट्य इति निवृत्तम् । पूर्वकोटिप्रिभागवाधाकालः । आयुष्कप्रकृते-
रित्यादि भाष्यं सुज्ञानमेव ॥ १८ ॥

मूलप्रकृतीनामुक्तः सामान्येन स्थितिबन्ध उक्तः । सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीना प्रत्येकमु-
त्कृष्टो जघन्यश्चोच्यते सूत्रक्रमाश्रयणेन । तत्रासद्वैद्यप्रकृतेस्त्रिंशत् सागरो-
पमकोटीकोट्य* स्थितिः परा, जघन्या सागरोपमस्य सप्तभागात्त्रयः
सतासातयो परापरा वन्धो पल्योपमस्यासहस्रेष्यभागेन न्यूना^१, मद्द्वेद्यस्य पञ्चदश सागरोपमकोटी-
कोट्य उक्तः स्थितिः, पञ्चदशवर्षशतान्यथाया, जघन्या द्वादशमुहूर्ता,

अथाधाऽन्तर्मुहूर्तम् ।

अत्रैतत्सूत्रमाह—

सूत्रम्—अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ ८-१९ ॥

भा०—वेदनीयप्रकृत्येपरं द्वादशमुहूर्ता स्थितिरिति ॥ १९ ॥

सूत्रपाठभेद टी०—वेदनीयप्रकृत्येपरित्यादिभाष्यम् । अपरेत्युत्कृष्टापेक्षया जघन्यो-
च्यते । अपरा जघन्येत्यर्थ* । कथं म-यमा नेति चेत् व्याख्याविशेषाद्-
दोषः । अधरेति वा सूत्रपाठः । अपरेति^(१) स्पष्टमेव सूत्रमधीयते—जघन्या द्वादश
मुहूर्तेति ॥ १९ ॥

सम्प्रति नामगोत्रयोर्लक्षप्रकृतीना स्थितिरुच्यते । तत्र नामप्रकृतीनां तावत् मनुष्य-
गतिमनुष्यगत्यानुपूर्वोरुत्कृष्ट* स्थितिवन्धः पञ्चदश सागरोपमकोटीकोट्यः पञ्चदशवर्षशता-
न्यथाया, नरकगतिः तिर्यग्गतिरेकेन्द्रिया जातिः पञ्चेन्द्रियजातिः ओदारिक वैक्रिय तैजस-
कार्मणशरीराणि हृण्डसस्थान औदारिकान्जोपाङ्गं वैक्रियाङ्गोपाङ्गं च वज्रसहनन वर्णगन्वरस-
स्पर्शनरकानुपूर्वीतिर्यग्गानुपूर्वीअगुरुग्धूपघातपराघातोच्छ्वासातपोद्योताप्रशस्तनिहायोगतिरस-

नामक्रमात्तरप्रकृ-
तीनामुत्कृष्टा
स्थितिरव्याधा च

स्थानरनादरपर्याप्तप्रत्येकशरीरास्थिरासुभगदुर्भगदुःस्वरानादेयायशःकी-
र्तिनिर्माणनाम्नामुत्कृष्टस्थितिवन्धो निशतिः सागरोपमकोटीकोट्यः
वर्षसहस्रद्वयमथा । देवगतिर्देवगत्यानुपूर्वी समचतुरस्रसस्थान वज्रर्ष-
भनाराचसहनन प्रशस्तविहायोगतिस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेययशःकीर्तीना

दश सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः दश वर्षशतान्यथाया । न्यग्रोधसस्थानवज्रनाराच-
सहननयोर्द्वादशसागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः द्वादश वर्षशतान्यथाया । साचिसस्थान-
नाराचसहननयोश्चतुर्दशसागरोपमकोटीकोट्य उक्तः स्थितिः, चतुर्दश वर्षशतान्यथाया ।
कुञ्जसस्थानार्धनाराचसहननयोर्त्कृष्टा स्थितिः षोडश सागरोपमकोटीकोट्य* षोडश वर्ष-
शतान्यथाया । वामनसस्थानकीलिकासहननद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजातीना सूक्ष्माप-
र्याप्तसाधारणनाम्नां चोत्कृष्टा स्थितिरष्टादश सागरोपमकोटीकोट्यः, अष्टादश वर्षशतान्यथाया,
आहारकशरीर एतद्भोपाङ्गतीर्थकरनाम्नामुत्कृष्टा स्थितिः सागरोपमकोटीकोटेरन्तः अथाधा

१ 'श्रयणाद् इति म-पाठ । २ 'रुक्' इति ट-पाठ । ३ 'स्थितियाधा' इति च-पाठ । ४ 'द्वादश'
इति च-पाठ ।

त्वन्तर्मुहूर्तम् । एवमेता नामकर्मणः सप्तपष्टिस्त्रप्रकृतयः । शेषकर्मणा त्रिपञ्चाशत् । एव च त्रिंशत्पुत्र प्रकृतिशत भवति ॥

सम्प्रति नामप्रकृतीनामेव जघन्या स्थितिस्त्रयते । मनुष्यतिर्यग्गतिपञ्चेन्द्रियजातिरौदारिकृतैजसकर्मणानि सस्वानपद्रु ओदारिकाङ्गोपाङ्ग सहननपद्रु वर्णगन्धरसस्पर्शातिर्यग्मनुष्यानुपूर्व्या अगुलघ्रपधातपराधातोच्द्रवासातपोद्योता. प्रज्ञास्ताप्रशस्ते विहायोगती तसस्थानरशुभाशुभसुभगदुर्भगसुस्वरदुःस्वरमूक्ष्मनादरपर्याप्तापर्याप्तप्रत्येक साधारणशरीरस्थिरास्थिराऽऽदेयानादेयनिर्माणायशमा सागरोपमस्य द्वौ सप्तभागौ जघन्या स्थिति पल्योपमामडरपेयभागेन न्यूनौ, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्तकालः, देवनरगती जाघ जातिचतुष्क वैक्रियशरीर एतदङ्गोपाङ्ग नरकदेवानुपूर्वीणा जघन्या स्थिति सागरोपमसहस्रस्य द्वौ सप्तभागौ पल्योपमासख्येयभागभागेन न्यूनौ, अत्राधाऽलोऽन्तर्मुहूर्तः । आहारकशरीरे तदङ्गोपाङ्गतीर्यकरनाम्ना जघन्या स्थितिः सागरोपमकोटीकोट्यन्तः, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्तकाल । यज्ञःकीर्तैर्जघन्या स्थितिरष्टौ मुहूर्ताः, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्तकाल इति, अत्र सूत्रोपनिबन्ध. कृतो वाचकेनेति, इतरा तु मध्यमा बहुपक्तव्यत्वादुपेक्षिता ।

सूत्रम्—नामगोत्रयोरष्टौ ॥ ८-२० ॥

भा०—नामगोत्रप्रकृत्योरष्टौ मुहूर्ता अपरा स्थितिर्भवति ॥ २० ॥

टी०—नामगोत्रप्रकृत्योरित्यादि भाष्य गतार्थम् । एवमेतासा नामप्रकृतीना सप्त पष्टिसरयानामुत्कृष्टा जघन्या च स्थितिरुक्तेति । सम्प्रति गोत्रकर्मण उत्तरप्रकृत्योर्जघन्या स्थितिरभिधीयते । नीचगोत्रस्य जघन्या स्थितिः सागरोपमस्य द्वौ सप्तभागौ पल्योपमासख्येयभागेन न्यूनौ, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्तकालः । उच्चगोत्रस्थितिर्जघन्येनाष्टौ मुहूर्ताः, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्तकाल इति, अत्रापि सूत्रानुप्रवेशः ॥ २० ॥

पञ्चानां ज्ञानावरणप्रकृतीना चक्षुरादिदर्शनावरणप्रकृतिचतुष्टय्याः पञ्चाना चान्तराय-शागारणादीना प्रकृताना जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्तकालः, अत्राधोप्यन्तर्मुहूर्त एव । दर्शनावरणे निद्रापञ्चकस्य जघन्या स्थिति सागरोपमस्य त्रयः सप्तभागा पल्योपमामडरपेयभागेन न्यूनौ । मोहनीयप्रकृते. मिथ्यात्मस्य सप्त भागा सागरोपमस्य जघन्या स्थिति पल्योपमामडरपेयभागेन न्यूनौ । अन्तानुनन्ध्यप्रत्यारयानप्रत्यारयानावरणरूपायाणा द्वादशाना चैतारो भागा सागरोपमस्य जघन्या स्थितिः पल्योपमामडरपेयभागन्यूनौ । सञ्जलनकोधस्र जघन्या स्थितिर्मासद्वयम्, अन्तर्मुहूर्तयानाया । सञ्जलनमानस्य जघन्या, स्थितिर्मास अन्तर्मुहूर्तमनाया । सञ्जलनमायाप्रकृतेर्जघ-

१ 'पष्टिस्त्र' इति च-वा. । २ 'चत्वारो भागा सागरोपमस्य' इति च-प्रती नास्ति ।

न्याऽर्धमासः, अवाधा अन्तर्मुहूर्तकालः । संज्वलनलोभस्यान्तर्मुहूर्तकाला स्थितिर्जघन्या, अवाधा-
प्यन्तर्मुहूर्त एव । पुंवेदस्य जघन्या स्थितिरष्टौ वर्षाणि, अवाधा अन्तर्मुहूर्तकालः । हास्यरत्यरतिभ-
यशोकजुगुप्सास्त्रीनपुंसकवेदाना जघन्या स्थितिः सागरोपमभागौ द्वौ पल्योपमासद्वय्येयभाग-
न्यूनौ, अन्तर्मुहूर्तश्चावाधा । देवनारकायुषां जघन्या स्थितिः दश वर्षसहस्राणि, अवाधा अन्तर्मुहूर्त-
कालः । तिर्यग्मनुष्यायुषां जघन्या स्थितिः क्षुल्लकभवग्रहणम्, अवाधा अन्तर्मुहूर्तकाल इति ॥

एवमेतेषां ज्ञानदर्शनावरणमोहायुषां कर्मणां यत्रान्तर्मुहूर्तकाला स्थितिस्त्रेदं सूत्रमुपतिष्ठते-

सूत्रम्—शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ॥ ८-२१ ॥

भा०—वेदनीय नाम गोत्रप्रकृतिभ्यः शेषाणां ज्ञानावरण दर्शनावरण मोह-
नीयाऽऽयुष्काऽन्तरायप्रकृतीनामपरा स्थितिरन्तर्मुहूर्तं भवति ॥ २१ ॥

टी०—वेदनीयेत्यादि भाष्य सुगममिति ।

भा०—उक्तः स्थितिबन्धः । अनुभावबन्धं वक्ष्यामः ॥

टी०—सम्प्रत्यनुभावबन्धविवक्षया आह—उक्तः स्थितिबन्धः । अनुभावबन्धं
वक्ष्याम इति प्रतिज्ञातं तन्निस्तरणाय—

सूत्रम्—विपाकोऽनुभावः ॥ ८-२२ ॥

टी०—विपाकोऽनुभाव इति । विपचन विपाकः—उटयात्रलिकाप्रवेशः । कर्मणां
विक्षिप्तो नानाप्रकारो वा पाको विपाकः—अप्रशस्तपरिणामानां तीव्रः, शुभपरिणामाना मन्दः ।
यथोक्तकर्मविशेषानुभवन अनुभावः “कृत्यव्युटो बहुल” (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११३)
इति वचनात् । अथवाऽऽत्मनाऽनुभूयते येन करणभूतेन बन्धेन सोऽनुभावबन्धः । “करणाधि-
करणयोश्च” (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११७) इति घञ् । अनुशब्दस्य सप्रदायार्थं प्रदर्शनम् ।
अनुगतौ वा भावोऽनुभाव इति प्रादिसमासः क्रियालोपी । सर्वासा हि प्रकृतीनां फल विपाकोदया-
नुभावबन्धाज्जीवस्यानुसमय कर्मानुभवनमिच्छाऽनिच्छापूर्वकम् । तद्यथा ज्ञानावरणस्य फलं ज्ञाना-
भावः दर्शनावरणस्यापि फलं दर्शनशक्त्युपरोध इति । एवं सर्वकर्मणां स्वकार्यबन्धोऽनुभूतिरिति ।

भा०—सर्वासां प्रकृतीनां फल विपाकोदयोऽनुभावो भवतीति । विविधः
पाको विपाकः, स तथा चान्यथा चेत्यर्थः । जीवः कर्मविपाकमनुभवन् कर्मप्रत्यय-
मेवानाभोगवीर्यपूर्वकं कर्मसद्वृत्तं करोति ।

टी०—सर्वासां प्रकृतीनामित्यादि भाष्यम् । सर्वासामिति कात्स्न्यग्रहणम् । कर्म-
बन्धस्य फल विपाकः तस्योदयोऽनुभाव इति पर्यायकथनेन व्याख्या भवति । वेद्यते अवश्यं-
भाषी विपाकः सर्वस्य कर्मणः । विशब्दार्थमाचष्टे—विविधो—नानाप्रकारः पाको विपाक

उच्यते । तद्द्वैविध्यं निरूपयति—तथा चान्यथा चेत्यर्थः । यथा येनाध्यवसायप्रकारेण याद्गमाव बद्ध कर्म तत् तथा तैर्नैव प्रकारेण विपच्यते अन्यथा च, प्रकारान्तरेणापीत्यर्थः । अनुमानो विपाको रस इति पर्यायाः । स च तीव्रमन्दमध्यमाऽस्याभेदः शुभशैकः । तत्र कदाचिच्छुभमप्यशुभरसतयाऽनुभूयते, अशुभं च शुभरसतयेति वैविध्याः । तथा चाह—

“ तासामेव विपाकनिगन्धो यो नामनिर्वचनभिन्नः ।

स रसोऽनुमानसङ्गस्तीव्रो मन्दोऽस्य मध्वो वा ॥ १ ॥”

तत्र चाष्टप्रकारे कर्मणि किञ्चित् कर्म पुद्गलेष्वेव विपच्यते, तत्पुद्गलान् परिणमयति नानाप्रकारेण, किञ्चिद् भवविपाकि प्राप्तजन्मन आत्मनः शरीरवतो विपच्यते । अपर तु क्षेत्रविपाकि, क्षेत्रान्तरे विपच्यत इत्यर्थः । अन्यज्जीवविपाकीति, जीव एव विपच्यते इति । एव चतुर्थो विपच्यते । तथा चाह—

“ सहनन सस्थान वर्णस्पर्शरसगन्धनामानि ।

अङ्गोपाङ्गानि तथा शरीरनामानि सर्वाणि ॥ १ ॥

अगुरुलघुपराघातोपघातनामातपोद्योतनामानि ।

प्रत्येकशरीरस्थिरशुभनामानीतरैः सार्धम् ॥ २ ॥

प्रकृतय एताः पुद्गलपाका भवपाकमुक्तमायुष्कम् ।

क्षेत्रफलमानुपूर्वा जीवविपाकाः प्रकृतयोऽन्याः ॥ ३ ॥”

केषाञ्चित् कर्मणा
पुद्गलादिषु विपचनम्

कथं पुनरन्यथा बन्धोऽन्यथा विपाकरूपो रस इति प्रतिपादनायाह—जीवः कर्मविपाकमनुभवन्नित्यादि । स्थित्युत्पत्तिव्ययपरिणाम्यात्मा कर्मणो ज्ञानावरणादिकस्य विपाकसुज्ञानो रसमनुभवन् वेदयमानः प्रकृतीनां सङ्क्रमं करोति । स च सङ्क्रमः कर्मप्रत्ययः—कर्महेतुक एव, निर्निमित्तो यः स्यादनामोभो हि ज्ञानावरणोदयः । अनाभोगवीर्यपूर्वकर्मसङ्क्रमोऽभिसम्बध्यते । करोति क्रियते आद्युज्जतः—अध्यवस्यतयेष्टाऽऽत्मनो या तदाभोगवीर्यमनासुज्ञतोऽनध्यवस्यतः सामर्थ्यं विशिष्टक्रियापरिणामः अनाभोगवीर्यं तत्पूर्वक—तद्द्वारक कर्मसङ्क्रम निघत्ते । स पुनः सङ्क्रमः कासु प्रकृतिषु कासा वा प्रकृतीनामित्याह—

भा०—उत्तरप्रकृतिषु सर्वासु मूलप्रकृत्यभिन्नास्तु, न तु मूलप्रकृतिषु सङ्क्रमो विद्यते, बन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वात् ।

टी०—उत्तरप्रकृतिष्वित्यादि । मूलप्रकृत्यपेक्षया उत्तरप्रकृत्यभिधानम् । अष्टौ मूलप्रकृतयो ज्ञानावरणादिकाः । उत्तरप्रकृतयस्तु पञ्चभेद ज्ञानावरणमित्यादिकाः । तत्रोत्तरप्रकृतीनामेवोत्तरप्रकृतिषु सङ्क्रमः । सर्वास्वित्युत्सर्गः । कासाञ्चिन्न भवतीत्यपीत्यर्थः । अपेक्षदिस्यते चोपरिष्ठात् । पञ्चप्रकार ज्ञानावरण चतुर्दर्शनावरणादिप्रकृतिष्वप्यविशेषेण

सर्वासु सङ्क्रामतीति प्राप्तम्, अत आह—मूलप्रकृत्यभिन्नास्विति । मूलप्रकृतिभ्यः अभिन्ना-
सु-अपृथग्भूतासु-मूलप्रकृतीरजहतीषु । यथा-मूलप्रकृतिरेका ज्ञानावरणमिति । उत्तरप्रकृतयः
पञ्च । तत्रैताः पञ्चाप्यन्योन्यमेव सङ्क्रामन्ति, नान्यमूलप्रकृत्युत्तरप्रकृतिषु । एनमेवार्थं मावधा-
रणं दर्शयति—न तु मूलप्रकृतिषु सङ्क्रमो विद्यत इति । तुशब्दोऽव-

सङ्क्रमस्थानम् धारणार्थः । नैव मूलप्रकृतिषु सङ्क्रमोऽस्ति । नहि ज्ञानावरणं दर्शनावरणे
सङ्क्रामति, नापि दर्शनावरणं ज्ञानावरणे, इत्येवमन्यत्रापि योज्यम् । अमुमेवार्थं युक्त्या
प्रतिपादयन्नाह—घन्धविपाकनिमित्तान्यन्यजातीयानीति । भिन्नजातीयानीत्यर्थः ।
अन्यद् घन्धनिमित्तं ज्ञानावरणस्य तत् प्रदोषनिर्वादि । अन्यदसद्वेदनीयादेर्दुःखशोकादि
ज्ञानदर्शनावरणयोर्नन्वनिमित्तमभिन्नमपि सदाशयविशेषाद् भेदमुपाश्रुत एव । विशेषग्राहि
ज्ञानावरणम् । दर्शनावरणं तु सामान्यमात्रग्राहि, सामान्योपयोगमेवान्तर्धत्ते । एव घन्धनि-
मित्तभेदाद् विपाकनिमित्तभेदाच्च भिन्नासु मूलप्रकृतिषु सङ्क्रमो नास्ति । पूर्वं सर्वास्वि-
त्युक्तं यत् तत् सम्प्रत्यपोद्यते—

भा०—उत्तरप्रकृतिषु च दर्शनचारित्रमोहनीययोः सम्यग्मिथ्यात्ववेदनी-
यस्यायुष्कस्य च जात्यन्तरानुबन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वादेव सङ्क्रमो
न विद्यते ॥

टी०—उत्तरप्रकृतिष्वित्यादि । कासाञ्चित् उत्तरप्रकृतीनामपि कासुचित् प्रकृतिषु
सङ्क्रमो नास्तीति दर्शयति । तत्र दर्शनमोहश्चत्वारोऽजन्तानुबन्धिनः श्लोधादयो मिथ्यात्व
सम्यग्मिथ्यात्व सम्यक्त्वमिति । शेषचारित्रमोहोऽप्रत्याख्यानादिः । तत्र दर्शनमोहो न सङ्क्रा-
मति चारित्रमोहे नापि चारित्रमोहो दर्शनमोहे इति । सम्यग्मिथ्यात्वस्यासत्यपि बन्धे
सम्यक्त्वेऽस्ति सङ्क्रमः । सम्यक्त्वं तु सम्यग्मिथ्यात्वे न सङ्क्रमति । तथा सम्यक्त्वसम्यग्-
मिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्व सङ्क्रामयति । आयुष्कस्य च नारकं तिर्यङ्-मनुष्यं देवभेदस्य परस्पर
नास्ति सङ्क्रम इति । उक्तं चान्—

“ मूलप्रकृत्यभिन्नाः सङ्क्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः ।
नन्वात्माऽमूर्तत्वाद्ध्यवसानप्रयोगेण ॥ १ ॥
शियिलयति दृढं बद्धं शियिलं दृ(द्र)ढयति च कर्म ननु जीवः ।
उत्कृष्टाय जघन्याः स्थितीर्निर्पर्यामयति चापि ॥ २ ॥ ”

सङ्क्रमणस्थित्युदीरणान्नयस्य दृष्टान्तत्रयोपप्रदर्शनायाह—

“ वारीकरणं ताम्रस्य शोषणस्तेमने मृदः क्रमशः ।
आम्रपरिपाचनं वा काले तेषूपदृष्टान्ताः ॥ ३ ॥ ”

१ 'रणक' इति ऊ-च-पाठ । २ 'न्यतते' इति ऊ-पाठ । ३ 'सङ्क्रम इति' इति क-ग-पाठ ।
४ 'प्रकृतय' इति ड-पाठ । ५ 'तेष्वेव' इति ऊ-पाठ, 'तेष्वत्र' इति तु ग-पाठ ।

यथासद्ब्रह्ममभिसम्बन्धः कार्यः ।

“ अनुभावांश्च विपर्यासयति तयैव प्रयोगतो जीवः ।
 कीत्रान् वा मन्दान् वा स्वासु प्रकृतिष्पभिन्नासु ॥ ४ ॥
 यद् यद् वा मन्द संत्क्षारीक्रियते हरिद्रया चूर्णम् ।
 वाताऽऽतपादिमिथश्च क्षार मन्दीक्रियेत यथा ॥ ५ ॥
 तीव्रोऽनुभावायोगो भवति हि मिथ्यात्ववेदनीयस्य ।
 सम्यक्त्वे त्वतिमन्दो मिथ्रे मिथ्रोऽनुभावश्च ॥ ६ ॥ ”

अत्र प्रतिज्ञातेऽर्थे युक्तिमाह—जात्यन्तरानुबन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वादेव सङ्क्रमो न विद्यते इति । जात्यन्तरस्यानुबन्धनमनुवर्तन यः करोति पारुस्तस्य यन्निमित्तं तदन्यजातीयक भिन्नम् । तथाच दर्शनमोहनीयादीनामास्रया भिन्ना एव पठिताः प्रवचन इति ॥

भा०—अपवर्तन तु सर्वासां प्रकृतीनां विद्यते । तदायुष्केण व्याख्यातम् (अ० २, सू० ५२) ॥ २२ ॥

टी०—अपवर्तनं त्वित्यादि । सर्वासामेव प्रकृतीनां सम्भवत्यपवर्तन । द्राघीयस्याः कर्मस्थितेरल्पीकरणमपवर्तनम् । सर्वासामेव प्रकृतीनां तत् सम्भवत्यध्ययसायविशेषात् । तच्च प्राग् व्याख्यातमेवेति तत्प्रतिपादनायाह—तदायुष्केण व्याख्यातमिति । तदपवर्तनमायुष्कर्मणा द्वितीयेऽध्याये (५२तमे सूत्रे) व्याख्यातमिति ॥ २२ ॥

विपाकोऽनुभावा इति स्वरूपभात्रमारण्यातम् । सम्प्रति तु यथा विपच्यते कर्म तथा प्रतिपादयन्नाह—

सूत्रम्—स यथानाम ॥ ८-२३ ॥

टी०—स विपाक उक्तलक्षणो यथानाम भवति । यथाशब्देन वीप्साराचिनाऽव्ययीभावः । यद् यस्य नाम सज्ञान्तर कर्मणस्तत् तथा नामानुरूपमेव विपच्यते, यस्मात् ज्ञानावरणादीनां सविकल्पानां प्रत्येकमन्वर्थनिर्देशः । ज्ञानमात्रियते येन तत् ज्ञानावरणम् । यद् विपच्यमान ज्ञानामावे विवर्तते इति । इत्थं दर्शनावरणमपि । सामान्योपयोगोपरोध इति यावत् । सुरानुभवः सद्बोधम् । दुःखानुभवोऽसद्बोधम् । तथा दर्शनमोहश्चारिणमोहश्च । दर्शनतत्त्वार्थश्रद्धानलक्षण चारिण मूलोत्तरगुणभेद तन्मोहयतीति । आयुर्जीवन-प्राणधारणं यद्दुःखाद् भवति तदायुः । तांस्तान् गत्यादीन् भावान् प्रशस्तान्प्रशस्तांश्च नामयति—प्रापयतीति नाम । यद्दुःखाद् गतिनामाद्यनुभवतीत्यर्थः । तथा प्रतिभेदमपि गतिं नामयतीति गतिनाम । एव जातिनामाद्यपीति । गोत्रमिति । 'कै गै श्दे' (पा० घा० ७१६-७१७) गोत्र सशब्दनं

गीयते यस्योदयादुच्चैरयं पूज्य उग्रो भोज इत्वाङ्कुरिति तदुच्चैर्गोत्रम् । तथा यदुदयाद् दरिद्रः
अप्रज्ञातो गर्हितश्चाण्डालादिस्तवीचैर्गोत्रम् । दांनादीनां विघ्नमुदयाद् यस्य सोऽन्तराय इति ।

एनमेवार्थं भाष्येण प्रतिपादयति—

भा०—सोऽनुभावो गतिनामादीनां यथा नाम विपच्यते ॥ २३ ॥

टी०—सोऽनुभाव इति । अनन्तरप्रस्तुतस्य विपाकस्य तच्छब्देन परामर्शः । अनुभावः
कर्मणां सामर्थ्यम् । गतिनामादीनामिति यद् ग्रहणं तदशेषकर्माधारताप्रदर्शनार्थम् ।
ज्ञानावरणाद्युदयो भवति गतिजातिशरीरादिवृत्तेर्जीवस्य । अन्यथा त्वसम्भव एवेति । सप्तम्यर्थे
पृष्ठी । गतिनामादीनां वा सर्वकर्मणां स विपाको भवति, यथा नाम विपच्यते—विपाकमु-
दयमामादयतीति यावत् ॥ २३ ॥

यदि विपाकोऽनुभावः प्रतिज्ञायते ततस्तत्कर्मानुभूतं सत् किमावरणवदवतिष्ठते, उत
निःसारं सत् प्रच्यवते ? उच्यते—पीडानुग्रहानात्मनः प्रदायाभ्यवहृतौ दानादिविकारवन्निवर्तते
अवस्थानहेत्वभावात् । अस्यार्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रम्—

सूत्रम्—ततश्च निर्जरा ॥ ८-२४ ॥

टी०—ततश्चेति विरामार्थत्वात् पञ्चमी । ततो विपाकात् कर्मणो विगमणं परिशुद्धं
भवति ॥

भा०—ततश्चानुभावाद् कर्मनिर्जरा भवति । निर्जरा क्षयो वेदनेत्येन-
र्थान्तरम्, अत्र चशब्दो हेत्वन्तरमपेक्षते । तपसा निर्जरा चेति वक्ष्यते
(अ० ९ सू० ३) ॥ २४ ॥

टी०—ततश्चानुभावादित्यादि भाष्यम् । तस्मादनुभावाद् विपाकलक्षणात् कर्मणो
ज्ञानावरणादेर्निर्जरा परिपतनमात्मप्रदेशेभ्यो भवति । निर्जराशब्दार्थमाचष्टे—निर्जरा क्षयो
वेदनेति । निर्जरणं निर्जरा, हानिरित्यर्थः । क्षयो—विनाशः कर्मपरिणतेर्विगमः । वेदना
रसानुभव आकर्मपरिणामफलपरिणामभोगपरिसमाप्तेः इति धारणा(?) शाटव्यपगमपातप्रच्यु-
त्यादयो निर्जराशब्दार्थाः परिज्ञेयाः । सा च निर्जरा द्विविधा—विपाकजा अविपाकजा वा ।
विपाक उदयः । उदीरणा त्वविपाकः । तत्राद्या संसारोदधौ परिप्लवमानस्यात्मनः शुभा-
शुभस्य कर्मणो विपाककालप्राप्तस्य यथायथमुदयावलिक्लामोतसि पतितस्य फलोपभोगादुप-
जातस्थितिक्षये या निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा । यत् पुनः कर्मा-
प्राप्तविपाककालमौपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्याद्दनुदीर्णं क्लालुदीर्योदया-
वलिक्लामुपवेश्य वेद्यते पनसतिन्मुकाप्रकलपाकनत् सा त्वविपाकजा

निर्जराद्वयस्य
व्याख्या

१ 'भोग' इति ग-च-पाठ । २ 'दानादीना' इति च-पाठ । ३ 'अन्यथा' इति क-ग-पाठ ।

४ 'भवतीति' इति घ-पाठ । ५ 'त्यर्थ' इति घ-पाठ । ६ 'मनुप्रच्यते' इति ग-पाठ ।

कायादिचेष्टा योगाना विशेषो भेदः तीव्रमन्दादिकः तस्माद् योगविशेषादनुल्य बन्धनम्, एतदेवाह—कायवाहानःकर्मयोगाच्च बध्यन्ते इति । कायस्य वाचः मनसश्च क्रिया—कर्म अनुष्ठानभाषणचिन्तनादिका तथाऽऽत्मनो योगः—सम्बन्धः । क्रियाक्रियावतोः कथञ्चिदनन्यत्वात्, तस्य क्रियायोगस्य विशेषस्तीव्रस्तीव्रतरस्तीव्रतम इत्येवं बन्धोऽपि प्रकृष्टादिभेदो मन्तव्यः । किंशुणाः के वेत्यत्राह—

भा०—सूक्ष्मा बध्यन्ते, न वादराः ।

टी०—सूक्ष्मा बध्यन्ते, न वादरा इति । सूक्ष्मशब्दो ह्यापेक्षिकत्वाद् बहुभेदः, परमाणोरारभ्य यावदनन्तप्रदेशः सूक्ष्मास्तापदप्यतिसूक्ष्मत्वाच्च बन्ध्या भवन्ति । अनन्तानन्तप्रदेशवर्गणायामपि भूयोऽनन्तराशिप्रदेशात् केचिद् ग्रहणयोग्याः केचिन्नेति अतः सूक्ष्मग्रहणम् । एव क्रमेणौदारिक वैक्रिया ऽऽहारक तैत्तस भाषा प्राणापान-मनोवर्गणाः समुल्लङ्घ्य कर्मवर्गणायोग्याः सूक्ष्मपरिणतिरूपा एव बध्यन्ते, न वादरपरिणतिभाज इति । एव क्रमेण सूक्ष्मपरिणतिभाजः केचिद्ग्रहणयोग्याः केचिद् ग्रहणयोग्याः, पुनरपि केचिद्ग्रहणयोग्या इति ॥

पञ्चमप्रश्नप्रतिवचनार्थमाह—

भा०—एकक्षेत्रावगाढा बध्यन्ते, न क्षेत्रान्तरावगाढाः ।

टी०—एकक्षेत्रावगाढा इत्यादि । एकस्मिन्—अभिन्ने क्षेत्रे जीवप्रदेशैः सहै येऽवगाढा—आश्रितास्ते बध्यन्ते । यत्राकाशे जीवोऽवगाढस्तत्रैव ये कर्मयोग्याः पुद्गलास्त एव बध्यन्ते, न क्षेत्रान्तरावगाढाः । तत्र च वर्तमानास्ते रागादिस्नेहगुणयोगादात्मनि लगन्ति, न क्षेत्रान्तरावगाढास्तत्रावपरिणामाभावाद्ना(न्या)श्रितानामिति ।

षष्ठप्रश्नोचरमाह—

भा०—स्थिताश्च बध्यन्ते, न गनिसमापन्नाः ।

टी०—स्थिता इत्यादिना । स्थिता एव बध्यन्ते । चक्षुस्स्यावधारणार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्यमर्थं दर्शयति—न गतिसमापन्ना इति । समाप्तिः प्राप्तिः गतिपरिणाम इत्यर्थः । गतिप्राप्तास्तु गच्छन्त्येव, परिणामविशेषात्तात्मनि क्षिप्यन्ते वेगित्वादिति ।

सप्तमप्रश्नप्रतिभेदायाह—

भा०—सर्वात्मप्रदेशेषु सर्वप्रकृतिपुद्गलाः सर्वात्मप्रदेशेषु बध्यन्ते । एकैको ह्यात्मप्रदेशोऽनन्तैः कर्मप्रदेशैर्बद्धः ।

टी०—सर्वात्मप्रदेशेष्वित्यादि । सर्वे च ते आत्मप्रदेशाश्च सर्वात्मप्रदेशाः । आत्मप्रदेशात्वासङ्ग्येयास्तेषु सर्वप्रकृतिपुद्गलाः सर्वात्मप्रदेशेषु बध्यन्त इति । सर्वाश्च ताः प्रकृतयश्च

१ 'कर्मविशेषाच्च' इति ड-पाठ । २ 'भूयोऽपि भूयो' इति च-पाठः । ३ 'प्रज्ञेपात्' इति ड-पाठः । ४ 'सह तत्र येऽवगाढा' इति ड-पाठ । ५ 'प्रश्ननिर्भेदायाह' इति ग-पाठः ।

सर्वप्रकृतयो-ज्ञानावरणादिकास्तत्स्वरूपाः पुद्गला' सर्वप्रकृतिपुद्गलाः । सर्वात्मप्रदेशोपु
बध्यन्त इति । पुनरेकैकस्य कर्मणो ज्ञानावरणादेर्योग्याः पुद्गलाः क्रियन्त' एकैकस्मिन्नात्म-
प्रदेशे बध्यन्त इति स्पष्ट' विद्युगोति—एकैको हीयादि । अमत्कृत्येयप्रदेशा मनो जीवस्य
एकैकः प्रदेशोऽनन्तैर्ज्ञानावरणकर्मस्कर्यैर्बद्धः । एव दर्शनावरणादिकर्मप्रदेशरिति । प्रदेश-
शब्दः स्क्रन्धचनः, प्रकृष्टा देशा बहवो यत्र स्क्रन्धो विति निर्चनात् ।

अष्टमप्रश्ननिर्मेदायाह—

भा०—अनन्तानन्तप्रदेशाः कर्मग्रहणयोग्याः पुद्गला बध्यन्ते ।

टी०—अनन्तानन्तप्रदेशा इति । अनन्ते राशौ भूयोऽनन्तपुद्गलप्रक्षेपाऽनन्तानन्त
इति व्यपदेशः । ते चात्मन एकैकस्मिन् प्रदेशे ज्ञानावरणादिपुद्गला अनन्तानन्तप्रदेशाः
स्क्रन्धाः कर्मवर्गणायोग्या बध्यन्ते, श्लेषमुपयान्तीत्यर्थः । अयोग्यास्तु न बध्यन्त इति ।

तत्प्रतिपादनायाह—

भा०—न तु सद्द्रयेयासद्द्रयेयानन्तप्रदेशाः । कुतः ? अग्रहणयोग्यत्वात्
प्रदेशानामिति । एष प्रदेशबन्धो भवति ॥ २५ ॥

टी०—न तु सद्द्रयेयासद्द्रयेयानन्तप्रदेशा इति । नैत्र मद्द्रयेयादिप्रदेशा बध्यन्त
इति । कुत एतदित्याह—अग्रहणयोग्यत्वात् प्रदेशानामिति । प्रदेशाना-स्क्रन्धानामेवंविधा-
नामग्रहणयोग्यत्वादिति । सम्प्रति उपसहरति—एष प्रदेशबन्धो भवतीति । एतत् प्रदेश-
बन्धस्वरूपमित्यर्थः ॥ २५ ॥

भा०—सर्वं चैतदष्टविधं कर्म पुण्यं पाप च । तत्र—

टी०—सर्वं चैतदित्यादिसम्बन्धग्रन्थः । सर्वमिति सोत्तरप्रकृतिक्रमप्रकार ज्ञानावर-
णाद्यन्तरायपर्यवसान पौद्गल कर्म द्विधा (वि) भज्यते—पुण्यं पाप च । शुभ कर्म पुण्यं, अशुभ
पापमिति । तत्र द्विप्रकारे कर्मणि प्राशस्त्यान्शुभमेवाभिधीयते । तान्नरूपणेन यच्छेष तत्
पापमित्यर्थाद् गम्यते, अतः—

सूत्रम्—सद्वेद्य-सम्यक्त्व-हास्य-रति-पुरुषवेद-शुभायु नाम-गोत्राणि
पुण्यम् ॥ ८-२६ ॥

भा०—सद्वेद्यं भूतव्रत्यनुकम्पादिहेतुकं सम्यक्त्ववेदनीयं केवलेश्रुतादीना
वर्णवादादिहेतुकं हास्यवेदनीय रतिवेदनीयं पुरुषवेदनीयं शुभमायुष्क मानुष
दैवं च शुभनाम गतिनामादीना शुभ गोत्र उच्चैर्गोत्रमित्यर्थः । इत्येतदष्टविधं
कर्म पुण्यम्, अतोऽन्यत् पापमिति ॥ २६ ॥

टी०—सद्वेद्यमिति । तत्र सद्वेद्य सुररूपेणानुभवनीयम् । तदुपादानहेतवः प्रागुक्ताः । कारणानुरूप कार्यं भवतीति स्मरयति—“ भूतत्रयानुरूप्या दान सरागसयमादि योग* क्षान्ति* शौचमिति सद्वेद्यस्य ” (अ० ६, मू० १३) । सम्यक्त्ववेदनीयं तत्त्वार्थ-श्रद्धानाकारेणानुभवनीयम्, तदपि केवलश्रुतसद्वेद्यधर्मदवाना चर्णचादादिहेतुकम् । वर्णः—कीर्ति, यत्र सद्गतगुणोद्भावन भक्तिः पूजा पर्युपासनम् आदिग्रहणात्, ते हेतवो यस्य तत् तद्वेतुकम् । हास्यवेदनीय हास्याकारेणानुभवनीयम् । एव रतिवेदनीयं च रत्याकारेण, पुरुषवेदनीयं पुर्याकारेणैति । शुभायुर्नामगोत्राणीति । शुभशब्द* प्रत्येकमभिसम्ब-ध्यते । तत्र शुभायुष्कं मानुषं दैव च भाष्यकाराभिप्रायः । कर्मप्रकृतिग्रन्थानुमारिणस्तु तिर्यगापुरपि शुभमाचक्षते । यदि च तत् तथा चशब्देनानुपपद्यते । शुभनाम गतिनामा-दीना मध्यादुद्धर्तव्य सप्तत्रिंशत्प्रकारम् । शुभ गोत्रमाचष्टे । उच्चैर्गोत्रमित्यर्थः । एवमे-तदुच्चैर्गोत्रान्त सद्वेद्यादि कर्मापविध पुण्यसञ्चित, अर्थाद्बन्ध च्युदसनीय पापमिति । कर्म-प्रकृतिग्रन्थानुमारिणस्तु द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतीः पुण्या ऋथयन्ति—सद्वेद्यं (१), तिर्यग् मनुष्यदे-वायुषि (२), मनुष्य देवगती (२) पञ्चेन्द्रियजाति* (१), शरीराणि पञ्च (५), समचतुरस्रसत्यानं (१), वज्रर्षमनाराचसहननं (१), अहोपाङ्गत्रय (३), प्रशस्तवर्णं गन्ध रस-स्पर्शा. (४), मनुष्य-देवानुपूर्व्यां (२), अगुरुलघु पराधात-उच्छ्वास आतप उद्योत प्रशस्तविहायोगति त्रस-चादर-प

मतांतरम्, तत्समा-
धानस्यादाक्यत्वम्
र्याप्तप्रत्येक स्थिर शुभ सुभग सुस्वर आदेय यत्र कीर्ति (१६) पर्ययमानाः
शुभा. निर्माण तीर्थकर उच्चैर्गोत्र. (३) सहेति ॥ आसा च मध्ये सम्यक्त्व
हास्यरति पुर्यवेदा न सन्त्येवेति । कोऽभिप्रायो भाष्यकृत* को वा कर्म
प्रकृतिग्रन्थप्रणायिनामिति सम्प्रदायविच्छेदान्मया तावन्न व्यज्ञायीति, चतुर्दशपूर्वधरादयस्तु
सत्रिद्वते यथापदिति निर्दोष च्चारुवातम् । द्वयधिकारीतिरपुण्यकृतीनाम् । तद्यथा-
पञ्च ज्ञानावरणानि नत्र दर्शनावरणानि असद्वेद्यं मिथ्यात्व षोडश कपायाः नत्र नोकपाया*
नारकायुः नरक-तिर्यग्गती एक द्वि त्रि चतुरिन्द्रियजातयः, आद्यवर्जानि सस्यानानि पञ्च
सहननानि पञ्चैव अप्रशस्तवर्णं गन्ध रस स्पर्शाः नारकतिर्यग्गत्यानुपूर्व्यां उपधा
तनाम अप्रशस्तविहायोगतिः स्थानर सूक्ष्मा ऽपर्याप्तक साधारणा ऽस्थिरा ऽशुभ
दुर्भग दुःस्वरा ऽनादेया यत्रःकीर्तय इति, तथा नीचैर्गोत्र पञ्चविधमन्तरायमिति ।
सम्यक्त्वादिपूभयया दर्शनात् सशेते मनः ।

८२ पाप
प्रकृतयः

सातं तिर्यग् नृ सुरा यूपि शरीराणि पञ्च मनुजगतिः ।

देवगतिः पञ्चेन्द्रियताऽहोपाङ्गानि सर्गाणि ॥ १ ॥

वज्रर्षमनाराच समचतुरस्र च तीर्थकरनाम ।

स्पर्श रस गन्ध वर्ण विहायोगतयः प्रशस्ताश्च ॥ २ ॥

१ 'शुभसयमदवाउपय' इति च-पाठ । २ 'यथाऽनातय' इति घ-पाठ ।

अग्रुल्लघु पराघातो च्छासो द्योता-ऽऽतपाश्च निर्माणम् ।
 उच्चैर्गोत्र नर देवप्रायोग्यानुपूर्व्यौ च ॥ ३ ॥
 प्रत्येकदेह नादर पर्याप्ता ऽऽदेय-सुस्वर त्रमताः ।
 स्थिर शुभ सुभग-यशांसि च शुभसज्ञाः प्रकृतयः प्रोक्ताः ॥ ४ ॥
 सम्यक्त्वात् हास्य रति व्यवदाना पुण्यतामुशन्त्येके ।
 न तथा पुनस्तदिष्ट मोहत्वाद् देशयातित्वात् ॥ ५ ॥
 केवलवर्जज्ञानाद्द्विघ्न नोकपायसञ्जलनाः ।
 अपाधिदृगनक्षिनेत्रारणानि च देशघातीनि ॥ ६ ॥
 दृग्ज्ञानावृन्मोहानां, शेष सर्वघातिकर्मोक्तम् ।
 घाति प्रतिघाति किञ्चित् (किञ्चिद्) घात्यन्यदुपदिष्टम् ॥ ७ ॥

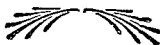
अपरस्त्वाह—

अभिप्राय-
भिन्नता

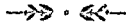
रति सम्यक्त्व हास्याना, पुंवेदस्य च पुण्यताम् ।
 मोहनीयमिति भ्रान्त्या, केचिन्नेच्छन्ति तच्च न ॥ १ ॥-अनु०
 सर्वमष्टविध कर्म, पुण्य पाप च निर्वृतम् ।
 किं कर्मव्यतिरिक्तं स्याद्, यस्य पुण्यत्वमिष्यताम् ॥ २ ॥
 शुभायु नाम गोत्राणि, सद्द्वेषं चेति चेन्मतम् ।
 सम्यक्त्वादि तथैवास्तु, प्रसादनमिहात्मनः ॥ ३ ॥
 पुण्य प्रीतिकर सा च, सम्यक्त्वादिषु पुष्फला ।
 मोहत्वं तु भवान्ध-कारणादुपदर्शितम् ॥ ४ ॥
 मोहो रागः स च स्नेहो, मोहो रागः स चार्हति ।
 रागस्यास्य प्रशस्तत्वान्-मोहत्वेन न मोहता ॥ ५ ॥

इति श्रीमदहर्हत्प्रपचने तत्त्वार्थार्थाधिगमे भाष्यानुसारिण्या तत्त्वार्थटीकायां बन्धस्वरूप-
निरूपकोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(ग्रन्थाग्र १२६० अष्टमाध्यायस्य, समग्रतस्तु १८७७९)

नवमोऽध्यायः ९

टी०—तत्र तान्दध्यायमन्वमाह भाष्यकारः—

भा०—उक्तो बन्धः । संवर वक्ष्यामः ॥

टी०—उक्तः—प्रपञ्चेन प्रतिपादितोज्जादिमन्ततिरष्टविधः कर्मबन्धः । पौरुषेयत्वादेव कदाचित् केनचिदस्यन्तमुच्छिद्यतऽपि, पुनः समामादिततदुच्छेदसाधनेनात्यन्तिकक्षयमाप्नाद्यत इति । तत्र पूर्वोपचितकर्मनालविच्छेदाय “तस्मा निर्जरा च” इति कात्स्न्येनोच्छेदवक्ष्यति (अ० ९, सू० २) । अपूर्वकर्मव्ययप्रवेशनिवारणाय तु संवरमेव तान्दवक्ष्यामः—

स्वरलक्षणम्

सूत्रम्—आसन्ननिरोध संवरः ॥ ९-१ ॥

टी०—आसूयते—समादायते यै कर्माष्टविधमास्रवास्ते कर्मणा प्रवेशनीयम् शुभाशुभलक्षणाः कायादशत्रय इन्द्रिय रूपाया ऽत्रत क्रियाश्च पञ्च चतुः पञ्च पञ्चविंशतिमद्रूपास्तेषां निरोधो—निवारण—स्वगन संवरः । पर्यायकथनेन व्याख्या ॥

भा०—यथोक्तस्य काययोगादेर्द्विचत्वारिंशद्विधस्यास्रवस्य निरोधः संवरः ॥ १ ॥

टी०—यथोक्तस्येत्यादि भाष्यम् । पृष्ठे याये कायादिरास्रवोऽभिहितोऽनेकरूपकारः, तस्य काययोगादेरास्रवस्य द्वाधिकचत्वारिंशद्भेदस्य निरोधो यः स संवरः । आत्मनः कर्मोपादानहेतुभूतपरिणामाभावात् संवर इत्यभिप्रायः । अतो यावत्किञ्चित्कर्मगमनिमित्तवस्याभावः संवरः । स च सर्व देशभेदाद् द्विधा । नाद्वरसूक्ष्मयोगनिरोधकाले सर्वसंवरः, शेषकाले चरणप्रतिपत्तारभ्य देशसंवरपरिणतिभागात्मा भवति । अत्राह—यदि

स्वरद्वैविध्यम्

सकलास्रवद्वारस्यगनलक्षणं संवरस्त्वतः सर्वकर्मनिमित्तास्रवच्छिद्रसत्तु-

वर्षा कतिपयपुरणमाध्यैऽप्रमनति, अशेषस्य परिस्पन्दस्य निराचिकीर्षितत्वात् । अतः समचतुरस्रसम्बन्धान्नर्षभनाराचसहननादिभाजामाहितपराक्रमाणां कर्माणि निर्जिर्नोर्षता परिपूर्णशक्तिकानां परिस्पन्दस्वभावयोगत्रयनिर्ग्रहं क्रमते, प्रागुपचितकर्मनिवृत्तिश्च, न पुनरैदंशुगीनपुरुषाणां यथोक्तसंरामादिति ? उच्यते—संवरद्वैविध्ये सति सर्वसंरामाभावः साम्प्रतिकानामित्यनुमनुमहे । देशसंवरस्तु सामाधिक्यदिवारिततां सत्यपि परिस्पन्दवच्चे विदिततराना

१ 'उक्तो बन्ध संवरं वक्ष्यामः इत्यनेनाशयः' इति उ-पाठ । २ ताल्प्यादौ ङ-प्रती । ३ 'स्पन्दवच्य' इति उ-पाठ ।

निक्षेपणादिनिमित्तमात्मनि नाश्लिष्यति कायोत्सर्गभानः परित्यक्तहिमादिदोषविषयक्रिया कस्य वा समयविहितक्रियानुष्ठापिन', कायगुप्तत्वात्, एव सम्यग्योगप्रयत्ननिगृहीतिलक्षणा-
 म्निस्तो गुप्तयः सवरस्य कारणीभवन्ति । समितयोऽपि गुप्तिरूपा एव प्रायश्चेष्टालक्षणत्वात् ।
 चेष्टा च काययाज्ञानोव्यापार' । तत्रेयाऽऽज्ञाननिक्षेपोच्चारदित्वागसमितयस्तिस्रः कायव्यापा-
 रान्तर्भूताः । मनोव्यापागनुयायिनी चेपणासमितिः, वाग्व्यापारलक्षणा भाषासमितिः । यत् तु
 पार्थव्येनोपादानं तत् मन्दाधिया विवेकेन सुरप्रतिपत्त्यर्थं, प्रथमत्रतमृषाणादादिप्रपञ्चनत् ।
 तथा क्रोध मान माया लोभानां सभेदानां धमा मार्दवाऽऽर्ज्यं शौचैर्निगृहीतत्वात् सवरवाप्तिः ।
 सत्य त्यागाऽऽकिञ्चन्य ब्रह्मचर्याणि चारि तानुरोधीनि । सयमोऽपि सप्तदशप्रकार' कश्चित् प्रथम-
 त्रतान्तःपाती, कश्चिद्दुत्तगुणा तर्भूत' । तयो द्वान्शुविधमुत्तरगुणान्तःपात्येव । अनित्याशरणादि-
 चिन्तनमपि सष्टप्रतो हेतुभूतमुत्तरगुणानुयायि च । परीपहा अपि ययास्यमापतिताः सम्यगधि-
 सहनेन जीयमानाः सवरमाधिष्णुवन्ति । तथा हि साऽनुत्तमचन परस्माहरणाऽऽर्ज्यं परिग्रह-
 यामिनीभोजनानि सश्लेषविशेषाहितरुलुपस्य कर्मास्रानिमित्तानि । निरोधे सति विरमणमाजो
 न जातुचिदापवति तन्निमित्तक कर्मेति । आधार्कमादिपरिभोगनिमित्तं च कर्मास्रवणं तत्प-
 रित्यागे सति नैवास्ति । सर्वं चैतदारेकादिदोषज्ज्वालविमुक्तसम्यग्दर्शनपीठप्रतिग्रन्थं
 गुप्त्यादि चारित्र्यात्तम् जतः सति तत्त्वार्थभ्रदानलक्षणे सम्यक्त्वे न भवति मिथ्यादर्शन-
 प्रत्ययः कर्मास्र इत्येवमेते गुप्त्यादयः सवरस्य हेतवः—अभ्युपायाः सम्पद्यन्त इति ॥ २ ॥

अथ किमेभिरेव गुप्त्यादिभिरेव सवरो निष्पद्यते उतापरेणापि केनचिदित्वाह—
 किञ्चान्यदिति । अनेन कारणान्तरमपि सम्प्रनाति । न गुप्त्यादय एव केनाः सवरण-
 समर्थाः, किञ्चान्यदपि तपोलक्षणं सष्टतेः कारणमस्तीति प्रदर्शयन्नाह—

सवरस्य
 अपर उपाय

सूत्रम्—तपसा निर्जरा च ॥ ९—३ ॥

टी०—तपसा निर्जरा चेति । पृथग् योगकरणशुभयहेतुत्वात् । तपसोऽभिनयकर्म-
 प्रवेशाभावात् पूर्वोपचितकर्मपरिक्षयश्च । तप्यत इति तप', सेव्यत इति यावत् । तपति वा
 कर्तारमिति तप' । तपसेति करणे वृत्तीया । निर्जरणं निर्जरा—विषयानां कर्माभयवानां
 परिश्रुतन, हानिरित्यर्थ' । तपमा सेव्यमानेन कर्माण्यात्मप्रदेशेभ्यो विघटन्त इतियावत् ।
 कर्तुं सन्तापकृत्वाद् वा शृङ्करस कर्मातिरुद्धत्वाच्चि.स्नेहयन्धन परिश्रुततीत्यर्थ' । चशब्दः
 प्रस्तुतसवरानुसर्षी, तपमा सवरश्च क्रियते, अनशनप्रायश्चित्तध्यानादितपोयुक्तोऽवश्यन्तयैव सष्ट-
 तास्रवदारो भवतीति ॥

भा०—तपो द्वादशविधं वैक्ष्यते (अ० ९, सू० १९-२०) । तेन संवरो भवति निर्जरा च ॥ ३ ॥

टी०—तपो द्वादशविधमित्यादि भाष्यम् । द्वादश विधाः—प्रकारा यस्य तद् द्वादशविधं तपः, उपरिष्टात् ङ्हेवा न्याये (सू० १९-२०) अभिधास्यते—ग्राह्यमनश्नादि षोढा, आभ्यन्तर च प्रावधित्तादि षोढा । तेन द्वादशभेदेन तपसा करणतामापन्नोक्तलक्षणः संवरो भवति—आर्गन्तुककर्माभाप्रतिपादन, निर्जरा च भवतीति चिरन्तननन्दकर्मभाप्रतिपात्तिः । एवमिदमुभयस्य संवर्निर्जरालक्षणस्य हेतुभूत तपो भवतीति ॥ ३ ॥

आह—अस्मिन् भारते वर्षे साम्प्रतिकपुरुषाणामल्पवीर्यत्वात् सकलयोगनिरोध-
लक्षणसंवरात्यये गुप्त्यादिसामर्थ्यात् परिस्पन्दवतामपि संवरास्तित्वा
उत्तरसूत्र
सम्बन्ध
माश्रीयते यदि ततस्त एव स्वरूपतोऽभिधेया इति क्रमेण गुप्त्यादिस्वर-
रूपनिर्णयः कार्यः । तत्र तावद् गुप्तिस्वरूपमेवोच्यते—“सम्यग्-
योगनिग्रहो गुप्तिः” (सू० ४) । भाष्यकारस्त्वन्यथा कियताऽपि विशेषेण सम्बन्धमाह—

भा०—अत्राह—उक्तं भवता (अ० ९, सू० २)—गुप्त्यादिभिरभ्युपायैः संवरो भवतीति । तत्र के गुप्त्यादय इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राह—उक्तमित्यादि । गुप्त्यादिभिः संवरो भवतीत्यत्रावसरे कश्चित् प्रश्नयति—उक्तं भवता गुप्त्यादिभिरभ्युपायैः संवरो भवति । तत्र—तेषु संव-
कारणेषु के गुप्त्यादयः—किंस्वरूपा गुप्त्यादय इति ? । अत्रोच्यते प्रतिपादयितुर्वचनम्,
अत्र प्रश्ने निर्वाचनमभिधीयते ॥

शुक्लिलक्षणम् सूत्रम्—सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ९-४ ॥

टी०—सम्यक्—प्रशस्तो मुमुक्षोर्योगनिग्रहो गुप्तिः—आत्मसंरक्षणम् । योगा मनो-
यार्क कायलक्षणास्तेषां निग्रहो—निगृहीतिः प्रवचनविधिना मार्गव्यवस्थापनमुन्मार्गमननिवारणं
चेति, अतो योगनिग्रहविशेषगार्यं सम्यगिति, सम्यग्—आगमानुसारेणारक्तद्विष्टपरिणतिस-
हचरिष्णोर्मनोव्यापारः काय-वाग्व्यापारश्च निर्व्यापारता—यार्क-काययोर्निग्रहो गुप्तिर्भवति,
न पुनस्तस्करस्येव प्रेत्यग्रागतो गाढमन्धननन्दस्यातिपीडितहृदयप्रदेशस्य सम्पुटितनकविवरस्य
पराधीनात्मनोऽनिच्छतो (वृत्तो) योगनिग्रह इष्यते ।

सम्प्रति भाष्येण सूत्रार्थं स्पष्टयन्नाह—

भा०—सम्यगिति विधानतो ज्ञात्वाऽभ्युपेत्य सम्यग्दर्शनपूर्वकं त्रिविधस्य योगस्य निग्रहो गुप्तिः ।

१ 'वक्ष्याम' इति ङ-पाठ । २ 'गन्तुमा' इति ङ-पाठ । ३ 'काययोग' इति ग-पाठ ।
४ 'प्रययागो' इति ग-पाठ ।

दी०—सम्यगित्यादि । सम्यगित्यस्य शब्दार्थमात्रे—विधानत इति, समेदं विज्ञाय योग, वा कारयोगस्वौदारिक क्रियाऽऽहारक तैजस कार्मणभेदाः सम्भविनः, वाग्योगस्य सत्वामृपादयः, मनसः सातवसङ्ख्यादयः । ज्ञात्वेत्यागमतो यथापदवचुष्य, अभ्युपेत्य सम्यग्दर्शनपूर्वकमिति प्रतिपद्य च भारतः—एवमेते योगाः परिणताः कर्मबन्धान, एव च कर्मनिर्जरायै । सम्यग्दर्शनपूर्वकमित्यभ्युपगमक्रियापिशेषणम् । प्रथम सत्वे निर्वेदा अस्तिक्याऽनुत्सर्पाभिव्यक्तिलक्षण सम्यग्दर्शनं तत् पूर्वं यस्याभ्युपगमस्येति । त्रिविधस्य योगस्येति मूलभेदाख्यानम्, उत्तरभेदानां मूलानतिलङ्घित्वात् परिग्रहः निग्रहः स्ववशे व्यवस्थापनं, स्वातन्त्र्यप्रतिपक्षेण मुक्तिमार्गं चुङ्गलं परिणामो गुप्तिः, सरक्षण भयानकात् कर्मबन्धशत्रोः ।
त्रिविध्यप्रतिपादनायाह—

गुप्ते प्रकाश्य भा०—कायगुप्ति, चागुप्ति, मनोगुप्तिरिति । तत्र शायनाऽऽसना-
कायगुप्तेल्लक्षणं च ऽऽदाननिक्षेपस्थानं चङ्क्रमणेणु कायचेष्टानियमः कायगुप्तिः ॥

दी०—कायगुप्तिर्वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति । कायस्य गुप्तिः सरक्षण उन्मार्गमतेराग-
मतः । तथा च सरक्षितः कांथो नात्मानमुपहन्ति, एव वाञ्छनोगुप्त्योरपि व्याख्या । इतिशब्दो
ऽप्यधारणार्थः । त्रिविध एव मूलभेदतो योगः । तत्र—तेषु योगेषु निगृहीतव्येषु काययोगनिग्रह
एव तावदुच्यते—शायनमागमोक्तो निद्रामोक्षकालः । न च रात्रावैत्र, न दिवाऽन्यत्र ग्लानादेः ।
तत्रापि क्षणदायाः प्रथमयामेऽतिक्रान्ते गुरुमापृच्छ्य प्रमाणयुक्ताया वसतो, एकस्य
साधोर्हेस्तत्रयप्रमिते भूप्रदेशे सभाजनस्य च यत्रास्थानं सफलपकाशपूर्णं च सा प्रमाणयुक्ता,
तत्र प्रमृज्य स्वापकाशं प्रत्यवेक्ष्य सहत्यास्तीर्थं च सस्तरणपट्टं द्रव्यमूर्ध्वमधय
काय प्रमृज्य सपादं मुखसंस्त्रिंशत्तजोहृतिभ्याम् अनुज्ञापितसस्तरका-
स्थानः कृतसामायिकरुनमस्कृतिः वामराहपथानः आकुञ्चितजानुकः कृक-
याकुब्दं वियति प्रसारितचङ्घो वा प्रमाजितक्षोणीनलन्यस्तचरणो वा भूयः सङ्कोचममे
प्रमाजितसदशरुद्रवर्तनकाले च मुखसंस्त्रिंशत्तजोहृतिभ्यां नात्वं ततीन्ननिद्रः शयीत ।

आसन-निवेशनं यत्र भूप्रदेशे विवक्षितं तत्र प्रत्यवेक्ष्य चक्षुषां च रजोहरणेन प्रमृज्य च
बहिर्निपद्यामास्तीर्थं निविशेत् । निविष्टोऽप्याकुञ्चनप्रसारणादि पूर्ववत् कुर्यात् । वर्षादिषु च
वृत्तिकापीठं चाद्यगुप्यं सामाचार्यं प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य च सन्निवेशनं कुर्यात् । आदाननिक्षेपौ
च दण्डकोपकरणचेष्टाभोजनादिविषयो, वा तावपि प्रत्यवेक्षणप्रमार्जनपूर्वकं निरवद्यं भवतः ।
तथा स्थानमूर्धास्थितिलक्षणमवष्टम्भादिर्केसुप्रत्यवेक्षितप्रदेशविषयं पिण्डीकृतसंज्ञायन्त-
र्धानमवष्टम्भादि च निरवद्यं, चैद्धर्मणं—गमनं तदपि प्रयोजनरतः पुरस्ताद् युगमात्रप्रदेश-

१ 'निग्रहं परिग्रहः' इति ग-पाठः । २ 'कायना' इति च-पाठः । ३ 'प्रमाणयुक्ताया' इति ड-
च-पाठः । ४ 'प्रमृज्यशयनेन' इति ड-पाठः । ५ 'चतुषां प्रमृज्य च रजाह्वया बहिर्निप' इति च-पाठः ।
६ 'मत्र भूमदत्ते विविष्टो' इति ड-पाठः । ७ 'वृत्तिका' इति च-पाठः । ८ 'प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य' इति ग-च-
पाठः । ९ 'दिवास्तुत्रय' इति ड-पाठः । १० 'वचमण' इति ग-च-पाठः ।

सन्निवेशितदृष्टेरप्रमत्तस्य स्थावराणि जङ्गमानि च भूतानि परिवर्जयतोऽत्वरथा पदन्यासमा-
चरतः प्रशस्तम् । एवमेतेषु गमनादिविषयेषु कायकृतचेष्टायाः-कायव्यापारस्य नियमो-
व्यवस्था निग्रहः-एवं कर्तव्यम्, एवं न कर्तव्यमिति । उक्तं च—

“ कायक्रियानिवृत्तिः कायोत्सर्गे शरीरगुप्तिः स्यात् ।
दोषेभ्यो वा हिंसादिभ्यो विरतिस्तयोर्गुप्तिः ॥ १ ॥ ”

अत्र च यद्यपि मनोव्यापारसमष्टयः कायव्यापारः तथापि कायचेष्टायाः साक्षात्कायेनैव
निष्पादितत्वाद् बहिरूपलक्ष्यमाणत्वाच्च प्राधान्येन विवक्षा ॥

वाग्गुप्तिविषयप्रदर्शनायाह—

भा०—याचन-पृच्छन प्रश्नव्याकरणेषु वाङ्नियमो मौनमेव वा वाग्गुप्तिः ॥

टी०—याचनेत्यादि । याचनं-प्रार्थनं अन्यतो गृहस्थादेराहारोपधिशय्याना, तच्च मुख-
धसनाच्छादितवक्त्रभागस्य प्रवचनविहितत्रायक्यशुद्धयनुसारिणो भाषमाणस्य वाग्गुप्तिर्भवति ।
तथा पृच्छनमाचरतोऽध्वगमनवैद्यसन्देहविच्छेदादिविषयमागमविविधानो वाग्गुप्तिः । तथा
धर्ममाचक्ष्वेति पृष्टः श्राद्धेन केनचित् प्रकल्पग्रन्थाभिहितनीत्या व्याकुर्यात् सम्यगुपयुक्तः,
अन्यद् वा सावधमनवद्य वा पृष्टः समाधाय लोकागमाविरोधेनाचक्षीत्, एवविधः पृच्छनादि-
विषयो वाग्नियमो वाग्गुप्तिः, मौनमभाषणमेव वा वाचोगुप्तिरिति । आह च—

“ अनृतादिनिवृत्तिर्वा, मौनं वा भवति वाग्गुप्तिः । ”

इति ॥

मनोगुप्तिस्वरूपाख्यानायाह—

भा०—सावद्यसङ्कल्पनिरोधः कुशलसङ्कल्पः कुशलाकुशलसङ्कल्पनिरो-
ध एव वा मनोगुप्तिरिति ॥ ४ ॥

टी०—सावद्येत्यादि । अवद्य-गर्हितं-पाप सहावद्येन सावद्यः सङ्कल्पः-चिन्तनं
आलोचन आर्तरोद्रध्यायित्वं चलचित्ततया वा यदवद्यवचिन्तयति, तस्य निरोधः-अकरणम
प्रवृत्तिर्भनोगुप्तिः । तथा च कुशलसङ्कल्पानुष्ठानं सरागस्यमादिलक्षणं येन धर्मोऽनुनध्यते
यावाथाध्यवसायः कर्मोच्छेदाय यतते सोऽपि सर्वः कुशलसङ्कल्पो मनोगुप्तिः । अथवा न
कुशले सरागसंयमादौ प्रवृत्तिर्नाप्यकुशले ससारहेतौ, योगनिरोधानस्थायाभभावाद् एवं मनसो
गुप्तिः । तत्काले च व्यानमम्भनात् सकलकर्मक्षयार्थ एवात्मनः परिणामो भवतीति ॥ ४ ॥

एव कायादिनिरोधात् तन्निमित्तकर्मनास्रण्ये सति संवरसिद्धिरुक्ता । सम्प्रति चेष्टा-
वतोऽपि संवरसिद्धयर्थमिमाः पञ्च समितयोऽभिधीयन्ते । आह च—

१ ' वाग्गुप्ति ' इति ग-पाठ । २ प्रवचनविहित' इति च-पाठ ।

“ तदृणपनिशुद्धयर्थं भित्तोर्गुप्तीर्जगाद तिस्रोऽर्हन् ।
चेष्टितुकामस्य पुनः समितीः प्राणिरपत् पञ्च ॥ १ ॥”

इति ॥

पञ्चविधत्व
समितीनाम्

सूत्रम्—ईर्या-भाषै पणा-ऽऽदाननिक्षेपो-त्सर्गा-समितयः ९-५

टी०—अनन्तरसूत्रात् सम्यग्रहणमनुवर्तते, तत् ग्रन्थेकमभिसम्बन्धनीयं ममि-
तिग्रहणं च । ईरणभिर्या-गतिपरिणामः । सम्यगागमानुमारिणी गतिः ईर्यासमितिः । समि-
तिरिति तान्त्रिकी सत्ता पञ्चमु चेष्टामु । अयमा नानुवर्तते सम्यग्रहणम् । समितिरिति
समुपसर्गः प्रशसार्थः । प्रशस्ता-ईति चेष्टा सर्वविम्प्रचनानुसारेण प्राशस्त्यार्था । एवं भाषण
भाषा तद्विषया चेष्टा (भाषा)समितिः । एषणमेपो-गवेषण त करोतीति णिच् तत्र स्त्रीलिङ्गे भावे
युच् एषणा, यथागममाहारदेर्गवेषणमेपणासमितिः । आदानं-ग्रहणं, निक्षेपो-न्यासः
स्थापन तयो समितिः-प्राप्तनेन विधिना अनुगता आदाननिक्षेपसमितिः । उत्सर्जन
मुत्सर्गः । उत्सर्जनमाहारोपविशस्योचारादेर्भगवद्वचनापेक्षमुत्सर्गसमितिः । ईर्यादयः
कृतद्वन्द्वाः समितिशब्दसमानाधिकरणा इति ।

अमुमेवार्थं भाष्येण स्फुटयति—

भा०—सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगेषणा सम्यगादाननिक्षेपौ सम्यगुत्सर्ग
इति पञ्च समितयः । तत्रायद्वयकायैव संयमार्थं सर्वतो युगमात्रनिरीक्षणायुक्तस्य
शानैर्यस्तपदा गतिरीर्यासमितिः ॥

टी०—सम्यगीर्येत्यादिना, सम्यग् आगमपूर्विका ईर्या-गमनमात्मपरवाधापरिहारेण ।
ययोक्तं (दशवैकालिके अ० ५, उ० १, सू० ३-४)—

“ सुराजो युगमायाए, पेहमाणो मर्हि चरे ।
वर्जितो वीरहरियाई, पाणे य दगमद्विय ॥ १ ॥”
ओवायं विसम खाणु, विज्जलं परिचजण ।
सकमेण न गच्छिज्जा, विज्जमाणे परफमे ॥ २ ॥”

सम्यग्भाषाऽप्यागमानुवर्तिनी—

१ 'प्रतिह' इति म-पाठ ।

२ छाया—

पुरतो युगमायाय प्रेक्षमाणो मर्हि चरेव ।

वर्जयन् वीरहरितानि प्राणितय एक मृत्तिकाम् ॥ १ ॥

सकमाव विषयं स्थाणु विज्जलं (सकदेम) परिचजयेव ।

सकमेण (अस्तिरय) न गच्छेत् विज्जमाने परावमे (विचर) ॥ २ ॥

“ जो य सच्चा अवचन्वा, सच्चा मोसा य जा मुसा ।
जा य बुढेहि नाइण्णा, न त भासिज्ज पण्णवं ॥ १ ॥ ”

—दशवैकालिके (अ० ७, उ० २, सू० २)

सम्यगेपणा—गवेपणमागमविधिना पिण्डादीनाम् । सम्यगादाननिक्षेपौ प्रत्युपेक्षाप्रमार्जनपूर्वकौ ।
सम्यगुत्सर्गः स्थण्डिले व्यपगतप्राणिके । इतिशब्दः स्वरूपप्रतिपादनार्थः । एवंस्वरूपाः
पञ्चैव समितयः । तदेव स्वरूपं प्रपञ्चयति—तत्रेत्यादि । तत्र—तासु समितिष्वीर्याममिति-
रित्यंरूपा आवश्यकाथैवेति अवश्यकार्यमवश्य कर्तव्यं यदागमचौदितं प्रयोजनं विहारादि-
भूगमनं तदेव भूयः स्पष्टयति—संयमार्थमिति । संयमः मत्तदशमेदः । तदेव चावश्यकमवश्यतया
कर्तव्यम् । सर्वत इति सर्वत्र युगप्रमिते भूप्रदेशे, पादाग्रादारभ्य यावद् युगमात्रं तावन्निरि-
क्षणेत्यर्थः । युक्त आयुक्तस्तस्यैव चेष्टमानस्य शनैः शनैः—मन्द गतिमेदमकुर्वतोऽन्यासश्चरण-
योराचरत ईर्यासमितिः । आह च—

“ उपयोगोद्योतालम्बनमार्गविशुद्धिभिर्यतेधरतः ।
सूत्रोदितेन विधिना भयतीर्यासमितिरेवघा ॥ १ ॥ ”

सम्प्रति भाषासमितिरूपणायाह—

भा०—हितमितासन्दिग्धानवद्यार्थनियतभाषणं भाषासमितिः ॥

टी०—हितमितेत्यादि । आत्मने परस्मै हितमायत्यामुपकारकं मृत्पसनाच्छादिता-
स्यता, नातिगृह प्रयोजनमात्रसाधकं मित, अनन्दिग्वं सूक्तम् अर्थवर्णप्रतिपत्तौ वा न सन्देहकारि
निरवद्यार्थमनुपघातकं पण्णा जीवकायाना एवंविधं च नियतं सर्वदैव भाषणं भाषास-
मितिः । आह च—

“ त्र्यंक्तानृतादिदोषं सत्यमसत्यानृतं च निरग्रहम् ।
सूत्रानुंवायि वदतो भाषासमितिर्भवति साधोः ॥ १ ॥ ”

एपणासमितिस्वरूपाप्रधारणायाह—

भा०—अन्नपानरजोहरणपात्रचीवरादीनां धर्मसाधनानामाश्रयस्य चोद्ग-
मोत्पादनैपणादोपवर्जनमेपणासमितिः ॥

१ छाया—

या च सत्याऽनकन्या सत्यामृषा च या मृषा ।

या च बुद्धैरनाचरिता नैमा भाषेत प्रज्ञानान् ॥

३ 'रूपाश्रयस्य काये०' इति च-पाठ । ३ 'आवश्यककार्यवेत्या' इति ग-पाठ । ४ 'विदित' इति ड-पाठ ।

५ 'युगप्रतावे भूप्रदेशे' इति ग-च-पाठ । ६ 'त्यङ्त्वा' इति च पाठ । ७ 'सुवीचि' इति च-पाठ ।

टी०—अक्षपानेत्यादि । अन्नं—अशन खाद्य स्वाद्यमेदम् । पान आरनालतन्दुलक्षाल-
नालुद्रमादिदोषपरिशुद्धम् । तथा रजोहरणं समुत्समनम् । पात्रद्वयम् । चोलपटकादि चीवरम् ।
आदिग्रहणाच्चतुर्दशविधोऽप्युपधिः स्वविरक्त्ययोग्यो जिनकल्पयोग्यश्च सहोपग्रहिकेण ब्राह्मः ।
धर्मसाधनानामिति । श्रुतचरणधर्मसाधकानामित्यर्थः, साक्षात् पारम्पर्येण च । न हि
यात्राद्यन्तरेण महाप्रतसरक्षणं कर्तुं शक्यम् । एतमाहारोपकरणविषयामेवणा प्रतिपाद्य प्रति-
श्रयैषणाभिधानायाह—आश्रयः ग्रह्या । साऽप्युद्रमादिदोषरहितैव परिभोग्या । चशब्दः
समुच्चिता । तत्र षोडश आधाकर्मादय उद्रमदोषाः । उत्पादनादोषाः षोडशैव धान्यादयः ।
दशैषणादोषाः शङ्कित्वाद्यः । एतदोषपरिहारेणान्नपानादिग्रहणमेवणासमितिः ।

“उत्पादनोद्रमेवणधूमाङ्गारप्रमाणकारणत ।

सयोजनाच्च पिण्ड शोधयतामेवणासमितिः ॥ १ ॥ ”

आदाननिक्षेपमितिन्मरूपविश्लेषाह—

भा०—रजोहरणपात्रचीवरादीनां पीठफलकादीनां चावश्यकार्थं निरीक्ष्य
प्रमृज्य चादाननिक्षेपौ आदाननिक्षेपणासमितिः ॥

टी०—रजोहरणेत्यादि । रजोहरणपात्रचीवरादीनामिति चतुर्दशविधोपधिग्रहणं
द्वादशविधोपधिपरिशुद्धः, पञ्चविंशतिविधोपधिग्रहः, पीठफलकादीनामिति वा शेषोपग्रहिको-
पकरणसङ्ग्रहणमावश्यकार्थमित्यन्वयन्तया वर्षासु पीठफलकादिग्रहः, कदाचिद्धेमन्तग्री-
ष्मयोरपि कचिदनुपविष्ये जलरुणिकाकुलाया भूमावेव द्विविधमप्युपधि स्थिरतरमभिसमीक्ष्य
प्रमृज्य च रजोहृत्या आदाननिक्षेपौ कर्तव्यावित्यादाननिक्षेपणासमितिः । आह च—

“न्यामाधिकरणदोषान् परिहृत्य दयापरस्य निक्षेपतः ।

न्यासे समित्तिरथादाने च तथैवाददानस्य ॥ १ ॥ ”

उत्सर्गसमितिस्वरूपकथनायाह—

भा०—स्थण्डिले स्थावरजङ्गमजन्तुवर्जिते निरीक्ष्य प्रमृज्य च मूत्रपुरीपा-
दीनामुत्सर्ग उत्सर्गसमिति रिति ॥ ५ ॥

टी०—स्थण्डिल इत्यादि । स्थानदानात् स्थण्डिलमुज्जितव्यवस्तुयोग्यो भूष-
देश* । कीदृक पुनस्तदवकाशं ददातीत्याह—स्थावरजङ्गमजन्तुवर्जितम् । तत्र स्थावराः
मैत्रिचा मिश्राश्च पृथिव्यादय* पञ्च । द्वीन्द्रियादयो जङ्गमाः । तद्वर्जिते निरीक्ष्य चक्षुषोपयुज्य
प्रमृज्य च रजोहृत्या उल्लपानसिलमलभक्तपानमूत्रपुरीपादीनामुत्सर्ग—उज्ज्वलमुत्सर्गस
मितिः । इतिशब्दः परिसमाप्तिचनः । आह च—

* 'प्रदण' इति छ-पाठः । १ 'पतप्रद' इति छ पाठ । २ 'अपचित्ता' इति च-पाठ । ४ 'लेखमल
मर्च' इति ग-च-पाठ ।

“न्यासादानसमित्या व्युत्सर्गे चापि वर्णिता समितिः ।
सूत्रोक्तेन (च) विधिना व्युत्सृजतोऽर्थ्यं प्रतिष्ठाप्यम् ॥ १ ॥”
एव माघोर्नित्यं यतमानस्याप्रमत्तयोगस्य ।
मिथ्यात्वाविरतिप्रत्ययं निरुद्धं भवति कर्म ॥ २ ॥” ॥ ५ ॥

अत्राह—उक्त समितिगुप्तीना सवरहेतुत्वम् । अधुना को धर्मः संसरस्य कारणम् ? इति
वक्तव्यम् । साध्वगारिधर्मभेदाहितसन्देहस्य प्रश्नः । उच्यते—सत्यप्यविशेषामिधाने न पुण्यकर्म
धर्मः, किं तर्हि ?, सरापादनमामर्थ्यनिमित्तं यो धर्मः स उच्यते ।

धर्मस्य

दशविधता

सूत्रम्—उत्तमः क्षमा-मार्दवा-ऽऽर्जव-शौच-सत्य-संयम-

तपस्त्यागा-ऽऽकिञ्चन्य-ब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ९-६ ॥

टी०—उत्तमग्रहणं अगारिधर्मव्यवच्छेदार्थम् । उत्तमो धर्मः प्रकर्षयोगात् । क्षमादयो
हि उत्तमविशेषणविशिष्टास्तादृशक्षगारिणो न सन्ति । यतः सर्वावस्था अनगाराः क्षमन्ते,
सकलमदस्थाननिग्राहिणः शाठ्यरहिताः सन्तोषामृतहृत्ताः सत्यवादिनः संयमिनः तपस्विनो
यथावद् दातारः कनकादिकिञ्चनरहिताः सर्वप्रकार ब्रह्म निभ्रतीति ॥ न त्वेवं जातुचिद् गृहिणां
क्षमादयः प्रकर्षभाजो भवन्ति । क्षमादयः कृतब्रह्माः प्रथमानहुञ्चननिर्दिष्टाः समुदिता
एवोत्तमो धर्मः । एष च क्षमादिमहोदयः सरर धारयति करोति यतस्ततो धर्मः । सररार्थं
चात्मना धारयत इति धर्मः ।

एतावन्ति धर्माङ्गानि तन्निष्पादितश्च धर्म इति दर्शयति—

भा०—इत्येव दशविधोऽनगारधर्म उत्तमगुणप्रकर्षयुक्तो भवति ॥

टी०—एवमेव दशप्रकारो यतिधर्मः । उत्तमा गुणा मूलोत्तराख्यास्तेषां प्रकर्षः—
पराकाष्ठा तद्युक्तोऽनगाराणां धर्मो भवति ॥

क्षमाया पर्याया

भा०—तत्र क्षमा तितिक्षा सहिष्णुत्वं क्रोधनिग्रह इत्यन-
र्थान्तरम् ॥

टी०—तत्र क्षमेत्यादिना विवृणोति । उत्तमत्वं क्षमेति क्षमणं—सहनं परिणाम
आत्मनः शक्तिमतः । अशक्तस्य वा प्रतीकारानुष्ठाने ता पर्यायशब्दैराचष्टे । तितिक्षा क्षान्तिः ।
सहिष्णुत्वं सहनशीलत्वम् । क्रोधनिग्रहः क्रोधस्योदयनिरोधः, उदितस्य वा विवेकगलेन
निष्कलताऽऽपादनम् । एवमेतेऽनर्थान्तरवाचिनः शब्दाः क्षामेवाभिदधति ।

भाष्यकारस्तु स्वयमेवाशङ्क्याह—

भा०—तत् कथं क्षमित्वमिति चेदुच्यते—क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावा-
भावचिन्तनात् ॥

टी०—तत् कथं क्षमितव्यमिति चेत् । क्षमितव्यमिति भावे कृत्यः । क्षमाऽपि भाव एव । अतः सामान्यमात्रमाश्रित्य तच्छब्दप्रयोगः । वाच्यार्थस्तु—सा-क्षमा कथं-कथं प्रकारेण कर्तव्या ? । एवं मन्यते दुर्मज्ञः क्रोधवेगो मदाकुलस्येव करिणः । चेच्छब्दः शङ्कायाः सूचकः । एवमाशङ्किते आशङ्कान्युदासचिकीर्षया आह—उच्यते इति । क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावाभावचिन्तनात् । भावः सद्भावोऽस्तित्वं तच्चिन्तनात् तदुपयोगात् उभयथाऽपि क्रोधो न घटत इति । येन निमित्तेन परप्रयुक्तेनायं मम कोप उत्पद्यते तन्निमित्तं मयि किं सत्यमेवास्ति उवाच्यते इति परः १, यदि सत्यमस्त्येतन्निमित्तं किं कोपेन ? कृतं सत्यं मयेदं, नाणीयोऽपि परस्यात्राऽऽगः सद्भूतमर्थं प्रकाशयतः, स्वकृतं हि दुश्चरितं तपतीत्येव चिन्तयेत् । एतदेवाह—भावाचिन्तनात् । तावद् विद्यन्ते मयेते दोषाः किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीतीति क्षमितव्यम्, तथाऽभावचिन्तनादपि क्षमितव्यमित्यादि, ये दोषाः परेणोपक्षिप्यन्ते मयि नैते विद्यन्ते । अभाव एव, परस्त्यत्रानादेवमभिधत्ते । अज्ञातैव दोषानुपक्षिपतीत्यर्थः । एव च निरपराधमात्मानमयेत्यं क्षन्तव्यमेव ॥ किञ्चान्यदालम्बनं महिष्णुवे इत्याह—

भा०—परैः प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावचिन्तनाद्भावचिन्तनाच्च क्षमितव्यम् । भावचिन्तनात् तावद् विद्यन्ते मयि एते दोषाः किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीतीति क्षमितव्यम् । अभावचिन्तनादपि क्षमितव्यम्, नैते विद्यन्ते मयि दोषा यानज्ञानादसौ ब्रवीतीति क्षमितव्यम् । किञ्चान्यत् ॥

टी०—गतार्थमेवेदं भाष्यम् ।

क्षमास्वरूपे अन्यान्या भा०—क्रोधदोषचिन्तनाच्च क्षमितव्यम् । क्रुद्धस्य हि विद्वेषादालम्बनानि मादनमृतिभ्रशन्नतलोपादयो दोषा भवन्तीति । किञ्चान्यत् ॥

टी०—क्रोधदोषचिन्तनाच्चेत्यादि । क्रुद्धः—रूपापपरिणतो विद्वेषी कर्म कर्माति, परं वा निहन्ति च्यापादयति वा । अतः प्राणातिपातनिवृत्तिप्रतलोपः स्यात्, गुरुनामादयेद्-अधिक्षिपेत्, अतो ज्ञानादिनिर्वाणसाधनपरिहाणिरवश्यभाविनी । क्रुद्धो वा अष्टस्मृतिको मृपाऽपि भाषेत, विस्मृतप्रजग्याप्रतिपत्तिः परेणादत्तमप्याददीत, द्वेषात् परपासुण्डिनीषु ब्रह्म-जतभङ्गमप्यासेवेत् । तथा प्रद्विष्टः सहायबुद्ध्या गृहस्थेणविरतेषु सूच्यते मयि कुर्यात् । आदि-ग्रहणाद् उत्तगुणमङ्गमप्याचरेत् कारटक(करटुक?)भक्तालाभे मासक्षपकरत् ॥ किञ्चान्यदालम्बनं क्षान्तावित्याह—

१ 'अज्ञाने' इति ग-न्ध-ग- । २ 'नाहं' इति घ पाठ । ३ 'दपि नैते मयि' इति ग-पाठ ।
४ 'मव-तानि' इति घ पाठ । ५ 'गजत' इति ग पाठ ।

सू ६।

भा०-यादस्मिन्नावचिन्तनाच्च परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशात्ताडनमारणधर्मशंशा-
 नानुत्तरोत्तररक्षायम् । शल इति मृदमाह । परोक्षमाक्रोशति चाले क्षमितव्यमेव ।
 एवंस्वभावा हि बाला भवन्ति । दिष्टया च मां परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्ष-
 मिति लाम एव मन्तयः । प्रत्यक्षमप्याक्रोशति चाले क्षमिनव्यम् । विद्यते
 एवैतद् चालेषु । दिष्टया च मां प्रत्यक्षमाक्रोशति, न ताडयति, एतदप्यस्ति
 शान्तेष्विति लाम एव मन्तयः । ताडयत्यपि चाले क्षमिनव्यम् । एवंस्वभावा हि
 बाला भवन्ति । दिष्टया च मां ताडयति, न प्राणैर्वियोजयतीति । एतदपि विद्यते
 शान्तेष्विति । प्राणैर्वियोजयत्यपि चाले क्षमिनव्यम् । दिष्टया च मां प्राणैर्वियोजयति,
 न धर्माद् भ्रंशयतीति क्षमिनव्यम् । एतदपि विद्यते शालेष्विति लाम एव
 मन्तयः । किञ्चान्यन्-

श्री०-बालस्वभावोऽपि । बालस्योऽप्येवमवचनः, न चोऽप्यस्यावाची । तथैव
 पाद भाष्यहृत् । शलः मृदो निर्विक्र इत्यर्थः । तस्य च एव स्वभावो मृदत्त्वान् वक्तिः-
 नमपि च तन्महावचनोचनमन्वेषणं, अतन्मचिन्तनाच्च क्षमितव्यमेव । चण्डः समुच्चयः ।
 उत्तरोत्तररक्षायमिति परोक्षाक्रोशत् प्रत्यक्षाक्रोशनमृचर, प्रत्यक्षाक्रोशनात् ताडनं,
 शान्त्यन्तर्णं, भागाद् धर्मभंगन, परोक्षाक्रोशेन क्षमाया प्रत्यक्षाक्रोशेन रक्षित मञ्जति ।
 दम्बुव्यवहारे, बन्ति हि क्षित्यति मन्दाप्रमाक्रोशुर्भवेत्ततः परोक्षमाक्रोशति, न प्रत्यक्षम् ।
 दिष्टयेति दर्शयति वचनविरूपितो निपातः प्रसादवचनः प्रशंसवचनो वा । अयमेव च
 शक्यो मन-रदमेव वा साधु चर्मा परोक्षमाक्रोशति, न प्रत्यक्षमित्येव एव लामः ।
 शक्तिः कल वचनानुक्तः-अपमेव (मे) लाम इति, एवं सर्वत्र व्याख्या । किञ्चान्यदा-
 त्मननाश्रित्य समा कारा तदभिधीयते-

भा०-स्वकृतकर्मफलान्भागमात्रेण । स्वकृतकर्मफलान्भागामोऽयं मन, निमित्त-
 तमात्र पर इति क्षमिनव्यम् । किञ्चान्यन्-

श्री०-स्वकृतफलान्भागमात्रेण । अन्मान्तरोपाचस्य कर्मणः स्वकृतस्यायं विपा-
 को मन यथाक्रोशति तादवति वा परः, स तु निमित्तमात्र कर्मद्वयस्य । अस्माद् द्रव्येणकाल-
 नवमारंभः कर्मोद्देशो मगवद्विराग्यतः । स्वकृतं च कर्मानुभवितव्यमव्यन्तया
 शिखापरे, शला वा वरुणोपमिति । किञ्चान्यदाऽम्बुन श्रुन्तुमन्सा विधातव्यमित्याह-

भा०-क्षमापुण्यान्भागामादीननुम्व्य क्षमिनव्यमेवेति क्षमाधर्मः ॥ १ ॥

टी०—क्षमागुणाश्चेत्यादि । क्षमाया गुणाः ज्ञानादिषु द्विहेतवोऽज्ञापासादयः । तांश्चाशुचिन्त्य क्षमामेव विदधीत । आयासो-दुःखहेतुधेष्टानिशेषः प्रहरणसहायान्नेपण सर-
म्भावेशारुणिलोचनस्वेदद्रवप्रवाहप्रहारवेदनादिकः । तद्विपरीतोऽज्ञायामः-स्वस्यता । आदि-
ग्रहणात् तत्प्रत्ययकर्मप्रायश्चित्ताभावः शुभध्याना यत्सायिता परसमाधानोत्पादन स्थितिप्र-
सन्नान्तरात्मत्वमित्यादयः । इत्यमनुस्मृतो गुणाः सम्पद्यन्ते क्षममाणस्य, क्षमिनव्यमिति
क्षमाधर्मः । तथा मार्दवधर्मः मृदुः-अस्तब्धस्तरानस्तत्कर्म वा मार्दवम् । तद्व्यगणप्रदर्श-
नापाह—

भा०—नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ मार्दवलक्षणम् । मृदुभावो मृदुकर्म चां मार्दवं,
मदनिग्रहो मानविघातश्चेत्यर्थः । तत्र मानस्येमान्यष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥

टी०—नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकाविति । नीचैर्वृत्ति-अभ्युत्थानासनदानाञ्जलिप्रग्रहयथाई-
विनयकररूपा नीचैर्वर्तनम् । उत्सेकश्चित्तपरिणामो गर्वरूपस्तद्विपर्ययोऽनुत्सेकः । समारस्व
भावं भावयतोऽसमञ्जसनिशिष्टजातिद्वुलादिसम्पदः कदाचिदेवासाधन्ते कदाचिद्धीनास्ततो
न गर्वपरिणाममास्कन्दतीत्येतदेवाह—मदनिग्रह इत्यादि । माद्यत्यनेनेति मदः जात्या-
दिमदस्तस्य (निग्रहः उदयनिरोधः कदाचिदुदितस्य वा वैकल्याणापादनं मानो मूलप्रकृति
यद्विजृम्भणादेते प्रादुर्पन्ति जात्यादिमदास्तस्य) च निर्घातो मूलोत्कर्तनमित्यर्थः । तद्भाते
चाप्रश्यम्भामी जान्यादिमदविनाशः । तन्निरूपणार्थमाह—तत्र मानस्येत्यादि । तत्रेति वा-
क्योपन्यासात्तर्थाः । स्थानानि भेदाः । इमानीति प्रत्यक्षीकरोति । परस्यानुभवश्रुत्यादयति—

भा०—तद्यथा—जातिः १ कुलं २ रूपम् ३ ऐश्वर्यं ४ विज्ञानं ५
अष्टविघता मानस्य श्रुतं ६ लाभः ७ वीर्यम् ८ इति ॥

टी०—तद्यथेत्यादिनोदाहरति । जात्यादीनि वीर्यान्तान्यष्टौ स्थानानि । तत्र
जातिः पित्रन्वयः प्ररयातवभवशता जातिर्जन्मात्मलाभ पञ्चेन्द्रियादिलक्षणा वा तथा गर्व-
शुद्धहति विशिष्टजातिरहमिति । विदितकर्मपरिणामस्तु निरणद्वि जातिमदः, स्वकृतकर्मफलानु-
भाजो जीवा नानाजातीश्चावचाः प्रपद्यन्ते इति न श्रेयान जातिमदः । मात्रन्वयः कुलं उग्र-
भीजादि वा । तेनापि मदेो न युक्तएव जात्यादिभावनानादिति । रूप शरीरानयवानां सन्निवेश
विशेषो लावण्ययुक्तस्तेनापि कश्चिन्माद्यनि, तत्प्रतिषेधेस्त्वाद्युत्तरकारणालोचनाद् भवति । तत्राद्य
कारण मातुरोजः पितुः शुक्रम्, उत्तरकारणं जननीप्रस्तानपातरमाभ्यग्रहारे रसहरणेत्ये-
वमाद्युततो न प्रतिभाति रूपमदः । त्वय् मासा ऽस्य पुरीष पूयाद्यशुभप्रायत्वात् । ऐश्वर्यमदो

१ 'द्रव्य' इति च-पाठ । २ 'च' इति च-पाठ । ३ 'जन्मात्मा जात पधेन्द्रिया' इति च-पाठ ।
४ भोगादि इति च-पाठ । ५ 'वेधमुत्तर' इति च-पाठ ।

घनधान्यसम्पत्प्रभवः । घनं रजत-चामीर-मरकतादि गो महिष्य-ऽजाविकादि च, व्रीहि-
 तिल मुद्ग माष कद्दवादि धान्यं तेनापि र्मालुभावाद्प्राप्तेन प्राप्तेन वा संस्क्यमाणेन हेतुकारिणा
 अकाण्डमङ्गुरेणाऽऽयत्तामायासवह्नेनेन को मद इत्येव प्रत्याचक्षीत ॥ वाचकेन त्वेतदेव
 प्रक्षरतौ बलसत्तया प्रक्षरमरनात्तुपात्तम् । तच्च त्रिधा-शरीर-स्वजन-द्रव्य-बलम् ।
 मता तरम् इहैश्वर्यमहणात् स्वजनद्रव्यरत्नपरिग्रहः । गुणीचल तु वीर्यप्रदणात् पृथग्
 गृहीत वीर्यबलस्य ग्राधान्यप्रकाशनार्थम् । विज्ञानं-बुद्धिबलविधा-आत्मचिकी, वैनयिकी,
 कर्मजा, पारिणामिकी चेति । तत्रात्मचिकी अदृष्टाश्रुतपूर्वस्तुत्पन्नने तत्करणेन ममासादितो-
 औत्पत्तिकप्रमुख पञ्चना (१) अव्याहतरुत्त-भरतरोहकाण्डेति भवति । गुणादिविनयात्-
 बुद्धिचतुष्टयम् छानाभ्यागविशेषप्रमत्ता वैनयिकी ऐहिकाशुभिकरुत्तलम्पादिनी प्रस्तुत-
 कार्पनिस्तरणसमर्था धर्मादिनिवर्गान्नाथार्थग्राहिणी च पुराणननकागदभिविनीपरिज्ञाननमित्तिरु-
 स्यैव । कर्मजा पुनः धीः साधुकारफला, जनाचार्यरु कर्म, तत्र पुनःशृनरूपयोगात् प्रतिक्षण-
 मभ्यस्यतस्तादृशी बुद्धिबलपथे येन प्रथमादिकृत्तनानिशापि पाश्चान्य कर्मोत्पत्तायते, सांविधि-
 कृतीवन्तन्तुवादादेरिव । पारिणामिकी तु बयोत्रिपात्तलन्वयन्मा परमहितनिःश्रेयसफला
 पञ्चावयवादिसाधनानुसारिणी भवत्यभयक्रुमारारदेरिव यथाप्रमत्तम् । इत्थ लन्वया बुद्ध्या
 अहमेव बुद्धिमानिति मन्यमान परिमत्ति श्रेय जनप्र । मद्रममुद्रतस्य परपरिभयपरि-
 वादादा.मोक्तर्पाचाशुभं कर्म नीचैर्गोत्रादि न्त्वमेति यदनेकमपयम्परासु परिनिष्ठास्यतीति
 सापायमवग(म)त्य बुद्धिगर्भमित्य विचिन्वयेत्-बुद्धयो दि विनयापानहन्तः गर्भदा, न जातु-
 चित् अहङ्कारस्य कारणीभवन्ति । मानपगम्य च दिनयम्बुद्वनमयदयम्मात्रि । विनयहीनस्य च
 धर्मतपसी निष्फले स्यातामिति विज्ञानमूत्रो यत्नेन महता विवर्जनीयः । श्रुतम्-शास्त्रप्रणीत
 आगमः तत्परिज्ञानान्मायति जहमेवैको जाने, नापर इति । श्रुतमदान्यत्र प्राप्तिश्रेयस परं
 मन्यते, श्रुतमदं च निनिष्ठुत्तरित्यमात्रोचयेत्-प्ररुपापकर्मवृत्ति वात् श्रयोपशमस्य मन्ति मत्तो
 ज्ञेयसि षट्श्रुताः, कदाचिदहमन्येवैवोऽननश्रुतोऽन्निगठना र्थनादागमानामधिगतश्रुतोऽपि
 वा दुरधिगतवदर्थः स्यामिति श्रुतमदनाग. श्रेयान् । अपि च-चतुर्दशपूर्वैरपि पट्टम्यानक-
 मवधुष्यते यदि, तत्र का कथा श्रेयश्रुतवरे श्रुतज्ञानानग्यश्रयोपशमवर्धयिष्यात्, अधिगतवदन्

श्रुतेनापि परिहार्यः श्रुतमद इति । लम्भनं लाभः—प्राप्तिविशिष्टफलस्य सत्कारसन्मानादेः नृप-
तिसन्निभ्रमृत्यस्वजनेभ्यो विज्ञान तपो-ऽभिजन शौर्याद्याधिक्यादह लभेय, अपरः प्रयत्न-
वानपि न लभत इति स्वलाभेन माधति । तथा सञ्चलनवृत्तभर्ता च प्राप्तोऽहं, अयमपरो न
कस्मैचिद् रोचते, वचनगप्यस्य नादरयन्तीति सर्वोऽप्यर्थं लाभमदः । स चैव निगृहीतव्यो
लभान्तरायकर्मोदयादलाभो लभान्तरायकर्मक्षयोपशमाच्च सत्कारादिलाभः, समारे परि-
भ्रमतो जीवस्य कादाचित्को न तु शश्वतः, कर्मायचत्वात्, ससागनुग्रह्येवेति लाभम-
दत्यागः श्रेयस्करः । ऋद्धभ्यक्रमाप्तिरपि कर्मोदयचनितैव, समारिणां च सुलभेति वाङ्म-
फलाभमदः परिवर्तनीय इति । वीर्यं—पराक्रमः शक्तिरुत्साहः सामर्थ्यमतिशयवती चेष्टेति
पर्यायाः । वीर्यान्तरायक्षयोपशमात् प्रादुरसि वीर्यं प्रलपिशेपस्तेन वीर्येण माधतीति वीर्य-
मदः, तस्य प्रतिक्षेपः ससारासुगन्धिद्विन्दनात्, समारासुगन्धी वीर्यमदः कषायरूपत्वात्,
वीर्यस्य चाशाश्वतत्वात् । तथाहि—बलिनोऽपि पुष्पाः क्षणेन निर्मलतामुपयन्तो ह्ययन्ते,
निर्मलाश्च बलान्तः सत्कारवशादाशु जायन्ते, तथा व्धाधि जरा मृत्युपुद्गलपलेषु चक्रवर्तिह-
रिसीरिणोऽपि सीदति ससुरासुराः, किमुताचे पृथग्भना इति ? वीर्यमदाद् घ्युपरमः
श्रेयान् । इतिशब्दो मदस्थानानामियत्तामावेदयति । मौलान्येतावन्ति, सूक्ष्ममेदास्तेषां
भूयास इति ॥

सम्प्रति सामान्येन सर्वमदस्थानेषु दोषानाविर्भावयत्प्रसहरति—

भा०—एभिर्जात्यादिभिरष्टाभिर्मदस्थानैर्मत्तः परात्मनिन्दाप्रशंसाभि-
रतः तीव्राहङ्कारोपहतमनिरिहामुत्र च अशुभफलमकुशल कर्मोपचिनोति । उप
दिश्यमानमपिच श्रेयो न प्रतिपद्यते । तस्मादेषा मदस्थानाना निग्रहो मार्दवं
धर्म इति ॥ २ ॥

टी०—एभिर्जात्यादिभिरित्यादि । उक्तद्वयैर्जात्यादिभिर्मत्तः—अहंमानी परनिन्दा-
यामात्मप्रशंसाया च सकस्तीत्रेण—अतिशयवताऽहङ्कारेणोपहतबुद्धिर्मलीमसधिपण इह-
परलोकानुभवाय कर्मोपचिनोति—गन्नाति अकुशल-पापमशुभफलम्, अकुशलमपि धर्मं
कदाचित् कुशलफलतया परिणमत इत्यशुभफलग्रहणम् । सम्यग्दर्शनादि मुक्तिसाधन श्रेयः ।
तच्चार्यायमानमपिन प्रतिपद्यते—न श्रद्धा च । यत एतदेव तस्मादेषा मदस्थानानां मार्दवं
निग्राहकं, तच्चिप्रहाच्च धर्म इति ॥

सम्प्रति मायाप्रतिपक्षमार्जव लक्षयति—

भा०—भावविशुद्धिरविसधादनं चार्जवलक्षणम् । क्रजुभावः क्रजुकर्म

१ 'प्रवृत्त्य' इति ड-पाठ । २ 'लभेयमपर' इति घ-पाठ । ३ 'वचिचिन्तनात्' इति ग-पाठ ।
४ 'विवलता' इति घ-पाठ । ५ 'कुर्यान्तया' इति ड-घ-पाठ । ६ 'धृष्टे' इति ड-पाठ ।

वाऽऽर्जवम् । भावदोषवर्जनमित्यर्थः । भावदोषयुक्तो हि उपधिनिवृत्तिसंप्रयुक्त इहामुत्र चाशुभफलमकुशल कर्मोपचिनोति । उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते । तस्मादार्जव धर्म इति ॥ ३ ॥

टी०—भावविशुद्धिरिति । भावाः—कायमाद्धानसानि तेषां विशुद्धिः—अकृत-शाश्वविरहितत्वम्, मनसोऽपि परिणामः कायमाचोरूपचर्यते तद्वृत्तानुवृत्तेः । मायावी तु सर्वाभिसन्धानपरतया सर्वाभिशङ्कनीयः कपटपटप्रच्छादितकायादिक्रियः सुहृदेऽपि द्रुयति ।

तमेव योगानामविपर्यास दर्शयति ऋजुभाव इत्यादिना । उपधिनिवृत्त्योर्विशेषः—उपधिः छन्न उादन स्वाभिसन्धे' निकारो निवृत्तिः परबुद्धिपराभयद्वारेण स्वाभिसन्धेः साकल्या-पादनम् । अविस्त्रादनमविनाशन अहिंसनमित्यनर्थान्तरम् । विनाशन—परिणामान्तरापादन विसत्रादनमुच्यते । न विसत्रादनमविस्त्रादनम्, परिणामान्तरानापादनमिति । तस्मादेव-विधमार्जव धर्मः ॥

अधुना लोभप्रतिपक्ष शौचलक्षणमाविर्भावयन्नाह—

भा०—अलोभः शौचलक्षणम् । शुचिभावः शुचिरुर्म वा शौचम् ॥

टी०—अलोभ इति । अलोभः शौचलक्षणम् । लोभस्तु भावतः परमार्थतोऽ-भिष्वङ्गश्चेतनाचेतनमिश्रस्तुविषयः । लोभदापाच क्रोडमानमायाहिंसाऽनृतस्तेयाऽत्रह्नपरि-ग्रहार्जनमलजालेनोपचीयमान आत्मा भवत्यशुचिः । तत्रालोभो—लोभाभावो न कश्चिन्म-त्वम् । अलोभस्य हि लोभदोषविनिर्मुक्तत्वान्निर्भयत्वम् । ततः स्वपरहिताभिप्रवृत्तिरि-त्येतदेव शौचलक्षणं गुरयमात्मनः ।

एतदेव स्पष्टयति—

भा०—भावविशुद्धिर्निष्कल्मषता । धर्मसाधनमात्रास्त्रपि अनभिष्वङ्ग इत्यर्थः । अशुचिर्हि भावकल्मषसयुक्त इहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोप-चिनोति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते । तस्माच्छौच धर्म इति ॥ ४ ॥

टी०—भावविशुद्धिर्ममत्वाभावो निःसङ्गता च, अपरद्रोहेणात्मार्यानुष्ठान, निष्कल्म-षता—निर्मलता भाव(धर्म?)साधनमात्राः—रजोहरण-मुरसुसस्त्रिका-चोलपट्टक पात्रादिलक्षणाः तास्वप्यनभिष्वङ्गो विगतमूर्च्छ इत्यर्थः । यस्मादशुचिर्भावकल्मषसयुक्तः, भावकल्मष च लोभकषायस्तस्मात् तत्त्यागः । शौच धर्म इति, शरीरमहात्रणप्रक्षालनादि द्रव्यशौचं, तच्च प्रासुकैपणीयेन जलादिना निर्लेपनिर्गन्धितापादनमागमोक्तेन विधिना कार्यमिति ॥

अवसरप्राप्त पञ्चम धर्माङ्गं निर्दिदिशुराह—

भा०—सत्यर्थे भवं वचः सत्यं, सङ्गद्यो वा हितं सत्यम्, तदननृतम्, अपरूपमपिशुनमनसभ्यमचपलमनाविलमविरलमसम्भ्रान्तं मधुरमभिजातमसन्दिग्धं स्फुटमौदार्ययुक्तमग्राम्यपदार्थाभिव्याहारमसीभरमरागद्वेषयुक्तम् ॥

टी०—सन्-विद्यमानोऽर्थोऽनेकधर्मा तस्मिन् सत्यर्थे भव, टिगाटित्वात् यत्, यथा-
ऽस्थितार्थप्रतिपत्तिकारि सत्यम् ॥ नन्वेव सति लु-धकाय मृगाख्यानमपि सत्यं स्यात्, किं
(एव ?) तर्हि सच्छब्दः प्रशसार्थं । प्रशस्तोऽर्थः सन् न पापहेतुः तस्मिन् सति भवं सत्य,
पक्षान्तरसमाश्रयणं वा, सङ्गद्यो वा हितं सत्यमिति, सन्तो जीवा एव गृह्यन्ते, हितशब्दो-
पादानात् । न ह्यनीवसम्बन्धि किञ्चिद्विद्यतमस्ति, अतोऽप्रशस्तार्थव्यावृत्तिः । सामान्येन वा
जीवाजीवेभ्यो हितम् । अनेकपर्यायकलापभाजोऽर्था । तेषां यथाऽस्थितविवक्षितपर्यायप्रति-
पादनं सत्य, एतदेव तेभ्यो हितं यद् यथार्थप्रतिपादनमिति, तस्येदानीं सत्यवचनस्य विशेष
गुणानाच्छे-तदनृतमिति । अनृत-भूतनिहवः अभूतोऽज्ञान विपरीतकटुकसाय्यादिवचन,
नानृतम् । ननु च सत्यपर्याय एवायम् । सत्यमेतत्, तथापि वक्ष्यमाणोत्तरगुणोप्यर्थं पुनर्वच-
नम् । परप-रूक्ष स्नेहरहित (निष्ठुर) परपीडाकारि । न परपमपरूपम् । तत्राविनयेषु माध्य-
स्थ्यभाषना, विनयेषु तु सौम्या वागपरूपम्, पिशुन-प्रीतिविच्छेदकारि द्वयोर्बहूनां वा सत्या-
सत्यदोषारयानात् । न पिशुनमपिशुनम् । सभार्ह-मभ्य, न सभार्हमसभ्य-सभासु विगर्हित
विदग्धसभासु गुह्यप्र-दृष्टनामोद्घाटनचननम् । तस्य प्रतिषेधो नामभ्यमनसभ्यम् । चपलः-
अनालोचितभाषी, तद्वचनमपि चपल, तच्च दोषायेपि भवति । आविल-कलुप, कपायवशर-
तिनो वचन न आविलमनाविल, प्रसन्नवचनमितियावत् । विरल-विश्रम्यभाषणम् । सविच्छे-
दत्वाच्च श्रोतुरनादरवाक्यव्याहरणाच्छरणवैरस्य करोति । न विरलमविरलमनुसन्ततमिति ।
सम्भ्रान्तं तु त्रासकर, न सम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तं अतित्वरितं वा सम्भ्रान्तमनुच्छेत्तु मापते च यत्
अव्यक्तवर्णपदलोपत्वादप्रत्याषकं वा श्रुतिविरसाक्षरमप्ररोचकमेव स्यात् । मधुरमिति प्रसन्न-
पदघटित श्रुतिसुख, सुरावबोधार्थं च अन्नभिमान-विनयसहित अभिजात सप्रशय सविनय
सन्दिग्धम्-जाकाङ्क्षाविनिवर्तने अक्षम, तद्विपरीतमसन्दिग्धमाकाङ्क्षाविच्छेदकारि,
निराकाङ्क्षमिति । अस्फुटम् अनिश्चितार्थत्वादात्मनिशीर्षणप्राय, (वि)निश्चितार्थं तु स्फुटम् ।
अनौदार्यम्-अत्यौदत्यप्रदीपक, तद्विपरीतमौदार्यम् । अप्रधानार्थं अनौदार्यं उदारार्थप्रति-
षेधत्वाद्दुदार तन्नाम औदार्यं तद्युक्तमौदार्ययुक्तम् । विद्वज्जनमनोऽनुरज्जनेऽसमर्थं ग्राम्य, न

१ 'भ्यास्वर्थ' इति च-पाठ ।

२ 'तनुत्राच' इति च-पाठ ।

३ 'अनुच्छेत्तु' इति छ-पाठ ।

४ 'अन्नभिमानविनय' इति च-पाठ ।

५ 'मविनिश्चिता' इति छ-पाठ ।

ग्राम्यमग्राम्यम् । पदार्थाश्च विरक्षितानभिव्याहरतीति पदार्थाभिव्याहारम्, अग्राम्यत्वात् पदार्थानभिव्याहरतीति । निद्रज्जनाभिमत्तानित्यग्राम्यपदार्थाभिव्याहार, सीभरं विकृत्यन विमर्दकर, न सीभरमसीभरं आश्चेत् प्रस्तुतार्थपरिममात्तिकारि । अरागद्वेषयुक्तमिति मायालोभाभ्यां कोपमानाभ्यां चायुक्तम् ॥

भा०—सूत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्थमर्थ्यमार्थेजनभावग्रहणसमर्थमात्मपरार्थानुग्राहकं निरुपधं देशकालोपपन्नमनवद्यमर्हच्छासनप्रशस्त यत् मित याचनप्रच्छन्नं प्रश्नव्याकरणमिति सत्यधर्मः ॥ ५ ॥

टी०—सूचनात् सूत्रं—गणधरप्रत्येकमुद्रस्थविरप्रयितं तस्य यो मार्गः—उत्पर्णापवादलक्षणः तदनुसारेण प्रवृत्तार्थ—प्रस्तुतार्थात् अनपेत अर्थं शुश्रूषुर्जनोऽर्थी तस्य भावः—चित्तं तद्ग्रहणसमर्थं—तदानर्जनसमर्थम् । तदेवंविधमात्मपरानुग्रहसमर्थं भवति । निरुपधं मायारहितम् । उपधा—भावदोषः । देशे यद् यत्र यस्यार्थस्य प्रसिद्धं तद्देशोपपन्नमनिरुद्धम्, कालोपपन्नं यद् यत्र काले भण्यमानं न परस्योद्वेगकारि भवति, प्रस्तात्रापेक्षमित्यर्थः । अनवद्यम्—अगहितम् । अर्हच्छासनं द्वादशाङ्गं प्रयत्नं तत्र तेन वा प्रशस्तम् अनुजातं यत् तत् प्रयत्नमहितो मुषवसनाच्छादितवदनविनरः पाणितलस्थगितमुखो वा । मितमिति यात्रता विरक्षितकार्यप्रतिपत्तिस्तावदेव, न त्वपरिमितं, याचनमभीक्ष्णात्प्रहादित्रिषु, प्रच्छन्नमुत्पन्नसन्देहस्य मार्गादिसूत्रार्थविषय प्रश्नव्याकरणमन्येन पृष्टः प्रयत्नानिरुद्धं व्याकरोतीति । तदेवमनृतपरुषाद्यपोक्षं तद्विपर्ययेण सत्यमन्वेप्यमिति । याचनप्रच्छन्नप्रश्नव्याकरणेषु च त्रिष्वेव प्राधान्येन साधोर्गोव्यापारो, नान्यत्र निष्प्रयोजनत्वात्, स्वाभ्यायवाचनाद्यपि न कर्तव्यमिति चेत्, न तद्, आत्मसंस्कारार्थो वाचनादिर्यत्नः । सस्कृतात्मा च त्रिष्वेव याचनादिषु व्याप्रियत इति । अथवा मुमुक्षोर्मुक्त्यर्थं यत्ने यदुपकारकं वचनं न तस्यास्ति निषेध इति ॥

सम्प्रति सयमोऽभिधीयते—

भा०—योगनिग्रहः सयमः । सँ सप्तदशविधः । तद्यथा—पृथिवीकायिकसंयमः, अप्रकायिकसयमः, तेजस्कायिकसंयमः, चायुक्तायिकसंयमः, वनस्पतिकायिकसयमः, दीन्द्रियसंयमः, त्रीन्द्रियसंयमः, चतुरिन्द्रियसयमः, पञ्चेन्द्रियसयमः ॥

टी०—योगनिग्रहः सयम इति । योगा—मनोवाक्यालक्षणास्तेषां निग्रहः—प्रवचनोक्तविधिना नियमः एवमेव गन्तव्यमेवं स्थातव्यमेवं चिन्तयितव्यं एवं भाषितव्यमिति एष

सयमोऽभिधीयते, स सप्तदशविध इति । स इत्यन्वयः सयमः सप्तदशप्रकारो भवति । तद्यथेत्यनेन तान् प्रकारानभिमुखीकरोति । पृथिवीकायिकसंयमः पृथिवी कायः— शरीर येषां ते पृथिवीकायाः । एव चेत्त्वव्याधिभावः ? उच्यते—
 पृथ्वीकायिकश्च
 शब्दस्य निदि
 पृथिवीकायशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् भवत्येव मत्वव्याधिः कृष्णसर्पवल्मीक इति यथा । अथवा ज्ञापकाद् भवन्ति “इद्धार्योः शत्रुच्छिन्नि” (पा० अ० ३, पा० २, सू० १३०) इति । पृथिवीकायिकनातौ जातेर्ना सयमः—सम्यग् यमैः—उपरमो निवृत्तिरित्यर्थः । ये जीवाः पृथिवीशरीराः तेषां सद्यः परितापव्यापतीर्मनो-वाक् कायैः कृतकारितानुमतिभिश्च परिहरतीत्यर्थः । एव सर्वत्र यावत् पञ्चेन्द्रियसयमः ।

भा०—प्रेक्ष्यसयमः, उपेक्ष्यसयमः, अपहृत्यसयमः, प्रमृज्यसंयमः, कायसंयमः, वाक्सयमः, मनःसयमः, उपकरणसयम इति सयमो धर्मः ॥ ६ ॥

टी०—प्रेक्ष्येति । प्रेक्ष्यसंयम इत्यत्र क्रियापदाध्याहारः । प्रेक्ष्य क्रियामाचरन् संयमेन युज्यते । प्रेक्ष्येति चतुषा दृष्ट्वा स्थण्डिल योनचन्तुहरितादिरहित पश्चादूर्ध्वनिर्घातवर्तनस्थानानि विदधीतेत्येवमाचरतः सयमो भवति । उपेक्ष्यसंयम इति व्यापार्याऽव्यापार्य चेत्यर्थः । एवं च सयमो भवति, सायुन् व्यापारयतः प्रवचननिहितासु क्रियासु सयम इति व्यापारणमेवोपेक्षेण गृहस्थान् स्वक्रियासु अव्यापारयत उपेक्षमाणस्य—औदासीन्यं भजतः सयमो भवति । अपहृत्यसयम इति । प्रोज्झ्य—परिवर्ज्य सयमं लभते, वस्त्रपात्राद्यतिरिक्तमनुपकारक चरणस्य वर्जयत. सयमलाभ, भक्तपानादि वा ससक्त विधिना परित्यजत इति । प्रमृज्य सयम इति प्रेक्षिते स्थण्डिले रजोहृत्या प्रमार्जनमनुविधाय स्थानादि कार्यं पथि वा गच्छतः सचिचाचित्तमिश्रपृथिवीकायरजोऽनुरजितचरणस्य स्थण्डिलात् स्थण्डिल सङ्क्रामतोऽस्थण्डिलाद् वा स्थण्डिल प्रमृज्य चरणौ सयमभावत्वमगार्यादिरहितेऽन्यथा त्वप्रमार्जयत एव सयमः । कायसंयम इति । धावन-चलग्न प्लवनादिनिवृत्तिः, शुभक्रियासु च प्रवृत्तिः । वाक्सयमो हिंस्र-पश्यादिनिवृत्तिः, शुभभाषाया च प्रवृत्तिः । मनःसयमोऽभिद्रोहाऽभिमानेर्ष्यादिनिवृत्तिः, धर्मेयानादिषु च प्रवृत्तिः । उपकरणसयम इत्यजीवकायसयमः ।
 पुस्तकग्रहणे अजीवकायेश्च पुस्तकादिः, तत्र यदा ग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नाजोऽभूवन् हेतु पुरुषाः दीर्घोष्पश्च तदा नासीत् प्रयोजन पुस्तकैः, दुष्मानुभानात् तु परिहीनैर्ग्रहणधारणादिभिरस्ति निर्धुक्त्यादिपुस्तकग्रहणानुज्ञेत्येवं यथा कालमपेक्ष्यात्सयमः सयमो वा भवतीत्येव सयमो धर्मः ॥

१ 'यत्रोपरम' इति श-पाठ । २ 'निपद्यत्वेन' इति ड-पाठ । ३ 'क्षण ग्रहण गृहस्था' इति श-पाठ । ४ 'एव' इति च-पाठ । ५ 'कायसयमश्च' इति श-पाठ ।

सम्प्रति तपः प्रस्तापनायातमुच्यते—

भा०—तपो द्विविधम् । तत् परस्ताद् (अ० ९, सू० १९-२०) वक्ष्यते । प्रकीर्णक चेदमनेकविधम् ।

टी०—तपो द्विविधमित्यादि । तंपतीति तपः । कर्तव्यमुन् वा । संयमात्मनः शेषा-
शयविशोधनार्थं बाह्याभ्यन्तरतपन तपः । शरीरेन्द्रियतापनात् कर्मनिर्दहनाच्च तपः । अपर
तपोलक्षणे आह—“ विशेषेण कायमनस्तापविशेषात् तपः ” । द्विविधमिति बाह्यमा-
मतान्तरम् भ्यन्तर वा (च) । बाह्यमिति ग्राह्यद्रव्यापेक्षत्वात् तीर्थिकगृहस्थादिकार्यत्वाच्च ।
आभ्यन्तर त्वन्यतीर्थिकानभ्यस्तत्त्वाद्दन्तःकरणव्यापारस्य प्राधान्याद् ग्राह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च ।
अन्ये त्वाहुः—“परप्रत्यक्षं बाह्यम् । स्वप्रत्यक्षमाभ्यन्तरम्” । जयवा आतापनादिः कायलेश-
स्तपो बहिर्लक्ष्यत इति बाह्यम् । अनशनादिभ्यो[वा तेभ्यो]ऽपि च बहिस्तरा वर्तत
इति तदुपलक्षितं बाह्यम् । नैव प्रायश्चित्तादि । तत् परस्ताद्—उपरिष्ठाद् वक्ष्यते—अनशनावमौ-
दार्पादि प्रायश्चित्तविनयादि च यथाक्रमम् । इह त्वशून्यार्थं पुरुषविशेषचरितं प्रकीर्णक काला-
हारादिनियतमनेकविधं तद्यथेत्यादिना दर्शयति—

भा०—तद्यथा—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे षे । कनकरत्नमुक्तावलयस्तिम्बः ।
सिंहविक्रीडिते षे ॥

टी०—यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे षे इति । म-यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धते—यवमभ्या
वज्रमभ्या च । चन्द्रप्रतिमे इति चन्द्रतुल्ये । यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः प्रतिदिनमेव भिक्षाकल-
लवृद्धिः । यथा चन्द्रस्य हानिः प्रतिदिनं तथा भिक्षाकलहानिरिति । तत्र यवमभ्या चन्द्रप्र-
तिमा शुरुप्रतिपदारम्भादमावास्यान्ता, प्रतिपद आरभ्य यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः (तथा भिक्षा-
कलवृद्धिः), कवलवृद्धिर्वा यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदश कवलाः । ततः कृष्णप्रतिपद्यपि
पञ्चदशैव । एवमेकैककलहान्या यावदमावास्यायामेकः कल इत्येषा यवमभ्या ।

वज्रमभ्या कृष्णप्रतिपदारम्भा, कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशकलानभ्यवहरति । तत्राप्येकैकक-
लहानिन्यावदमावास्यायामेकः कलः, शुरुप्रतिपद्यप्येक एवेति । द्वितीयादिष्वेकैकवृद्धिर्वावत्
पौर्णमास्या पञ्चदशैव तेषा वज्रमभ्या ।

१ 'वक्ष्यति' इति ग-पाठ । २ 'तन्यतीति' इति ग-पाठ । ३ 'तापन तप' इति ड-पाठ ।
४-५ 'यवस्त्वेव मध्ये स्थूलस्य पर्यन्तभागयोस्तु तनुकस्य मध्यं यस्या सा यवमभ्या, वज्रस्त्वेव मध्ये तनुकस्य
पर्यन्तयोस्तु स्थूलस्य मध्यं यस्या सा वज्रमभ्या' इति श्रानेमिचन्द्रसूत्रिवरनिरचितस्य प्रपञ्चनस्तारोद्धारस्य
भौसिद्धसेनसूत्रिकृतटीकायां (४४० तमे पत्राद्) ।

१ यवमभ्या चन्द्रप्रतिमासुद्विंशं प्रोचम्—

“एकैकां घषयेद् भिक्षां, शुक्रे कृष्णे च न्दापयेत् ।

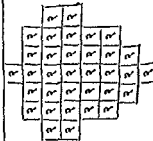
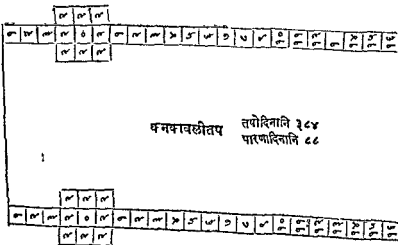
मुञ्जीत नामावास्याया-मेव चात्रायणो विधिः ॥”

तथा कनकरत्नमुक्तावल्यास्तिच इति कनकावली रत्नावली मुक्तावली च । तत्र कनकावली तान्द्राख्यायते - प्राक् तावच्चतुर्थभक्त ततः षष्ठं ततोऽष्टमं ततोऽपि षष्ठान्यथै । पुनश्चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशतिद्वाविंशतिचतुर्विंशति-कावलीस्वरूपम् पञ्चविंशत्यष्टाविंशतित्रिंशद्द्वाविंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्तानि । ततः पुनश्चतुस्त्रिंशत्सख्यानि षष्ठानि । ततः परमेतदेवायमर्थं चतुस्त्रिंशद्भक्तादारभ्य प्रतिलोमविरचनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति । अस्यां च तपोदिवसानां त्रीणि शतानि चतुरशीत्यधिकानि अष्टाशीति पारणादिवसाः, तत्रक्षेपाच्च चत्वारि दिनशतानि द्विसप्तत्यधिकानि भवन्ति । पिण्डस्तु वर्षमेकं त्रयो मासाः द्वाविंशतिर्दिवसा इति ॥

अत्र च प्रथमकनकावल्या सर्वकामगुणिनेन पारणाविधिः । द्वितीयकनकावल्या पारणके सर्वनिर्विकृतिक पारयितव्यम् । तृतीयस्या पारणाविधिर्लेपकृता-हारेण । चतुर्थ्या पारणाविधिराचाम्लेन परिमितभिक्षेणेति । एवमासां चतसृणामपि कालः पञ्च वर्षाणि मासद्वयमष्टाविंशतिर्दिनमा इति ॥

१ प्रवचनसाधेद्वारे तु प्रथम रत्नावलीतपो व्याख्यातम्, तदनन्तरं कनकावलीतप । सर्ष च तद्दीक्षायां (४३७तमे पन्नाङ्के) - " कनकमयमणिकनिष्पन्नो भूषणविशेष कनकावली, तदाद्वारे यत् तपस्तत् कनकावली सुच्यते, एतच्च कनकावलीतपो रत्नावलीतप क्रमेणैव क्रियते "

२ कनकावलीस्थापना यथा-

३ 'रत्नोपहारेण' इति उ-पाठः ।

चतुर्थद्वादशे चतुर्थचतुर्दशे चतुर्थपोडशे चतुर्थाष्टादशे चतुर्थविंशतितमे
 मुक्तावलीस्वरूपम् चतुर्थद्वाविंशे चतुर्थचतुर्विंशे चतुर्थपञ्चविंशे चतुर्थाष्टाविंशे चतुर्थत्रिंश-
 श्रक्ते चतुर्थद्वात्रिंशश्रक्ते चतुर्थचतुस्त्रिंशश्रक्ते । अतः परमन्यदर्थं चतुस्त्रिंश-
 श्रक्तादि प्रतिलोमं न्यमनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति । अत्र त्रीणि दिनशतानि पष्टच
 विक्रान्ति वर्षमेकम् । एतच्चतुर्गुणं जात वर्षचतुष्टयं, पारणादिनान्यपि क्षेप्याणि । पारणा-
 विधिश्च पूर्ववत् ।

तथा अपरस्तपोविशेषः—सिंहविक्रीडिते द्वे-क्षुल्लकसिंहविक्रीडितं महासिंहविक्री-
 डितं च । तत्र क्षुल्लकसिंहविक्रीडितस्य रचना । चतुर्थपष्ठे चतुर्थाष्टमे
 क्षुल्लकसिंहविक्री- पष्टदशमे अष्टमद्वादशे दशमचतुर्दशे द्वादशपोडशे चतुर्दशाष्टादशे पोड-
 डितस्वरूपम् शविंशे ततोऽष्टादश, पुनराद्याधमेव प्रतिलोम रचनीयं त्रिंशपोडशादिकं
 यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, पद्भिर्मासैः सप्तमिश्च दिवसैः परिसमाप्तिः । एतच्चतुर्गुणं जातं
 वर्षद्वयं दिनान्यष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशत् पारणादिवसा इति । महत्तः सिंहविक्रीडितस्य रचना ।
 चतुर्थपष्ठे चतुर्थाष्टमे पष्टदशमे अष्टमद्वादशे दशमचतुर्दशे द्वादशपोडशे चतुर्दशाष्टादशे पोडप-
 विंशे अष्टादशद्वाविंशे त्रिंशतिचतुर्विंशे द्वाविंशतिपञ्चविंशे चतुर्विंशाष्टाविंशे पञ्चविंशतित्रि-
 महासिंहविक्री- श्रक्ते अष्टाविंशतिद्वात्रिंशश्रक्ते त्रिंशच्चतुस्त्रिंशश्रक्ते, ततो द्वात्रिंशश्रक्ते,
 डितस्वरूपम् ततः परमाद्याधमेव चतुस्त्रिंशश्रक्तादिकं प्रतिलोमं विरचनीयं यावत्
 पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति । अस्य च कालो वर्षमेकं पट् मासा दिनान्यष्टादश ।
 एष कालश्चतुर्गुणो जात वर्षाणि पट् मासद्वयं दिनानि द्वादश, शेष पूर्ववत् । तथा अपर तपः—

१ “ महासिंहविक्रीडितापेक्षया तस्य (क्षुल्लक)-द्वयं सिंहस्य विक्रीडित-गमनं सिंहविक्रीडितम्, तदिव यत्
 तप इव सिंहविक्रीडितम् । विद्वो हि गच्छन् गत्वाऽतिक्रान्तं देशमवलोकयति एव यत्र तपसि अतिक्रान्ततपोविशेषं
 पुनराधेय्यं शमेत न तं प्रहरति तत् सिंहविक्रीडितम्” इति प्रयत्नसारोद्धारटीकाया (४३५तमे पत्राङ्के) ।

२ स्थापना—

०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
क्षुल्लकसिंहविक्रीडित तप										तपोदिनानि ३५४										
										पारणादिनानि ३३										
०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०

३ स्थापना—

०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
महासिंहविक्रीडित तप										तपोदिनानि ४६७										
										पारणादिनानि ६१										
०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०

क्षुल्लकमर्षतोभद्रमुच्यते—तिर्यग्ूर्ध्वं कर्णयोश्च सर्वत्र दिनराशिस्तुल्यः पञ्चदशपरिमाण-
इति । अथवा क्षुल्लकस्य सर्वतोभद्रस्य द्वितीयो विकल्पः । चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशानि,
अष्टमदशमद्वादशचतुर्थपष्ठानि, द्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमानि, पष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थानि,
दशमद्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमानीति ॥

सम्प्रति महत्सर्वतोभद्रं भण्यते—सप्त गृहकाणि कृत्वा तिर्यग्ूर्ध्वं च तपोरचना ।
चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशभक्तानि, चतुर्दशषोडशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशम-
क्तानि, दशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थपष्ठाष्टमानि, पष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थानि,
षोडशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशानि, द्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमानि, अष्ट-
मदशमद्वादशचतुर्दशषोडशचतुर्थपष्ठानि ॥

१ क्षुल्लकसर्वतोभद्रस्य द्वितीयो विकल्प, अथ तु प्रवचनसारोद्दारे निर्दिष्टस्य मद्रतपस स्वरूपवाची ।

१	२	३	४	५
३	४	५	१	२
५	१	२	३	४
२	३	४	५	१
४	५	१	२	३

२ महासर्वतोभद्रम्

१	२	३	४	५	६	७
६	७	१	२	३	४	५
४	५	६	७	१	२	३
२	३	४	५	६	७	१
७	१	२	३	४	५	६
५	६	७	१	२	३	४
३	४	५	६	७	१	२

३ प्रयचनसारोद्दारे सर्वतोभद्रं यथा—

७	६	७	८	९	१०	११
८	९	१०	११	५	६	७
११	५	६	७	८	९	१०
७	८	९	१०	११	५	६
१०	११	५	६	७	८	९
६	७	८	९	१०	११	५
९	१०	११	५	६	७	८

प्रवचनसारोद्दारे महाभद्रमपि दृश्यते तद्वचना यथा—

१	२	३	४	५	६	७
४	५	६	७	१	२	३
७	१	२	३	४	५	६
३	४	५	६	७	१	२
६	७	१	२	३	४	५
२	३	४	५	६	७	१
५	६	७	१	२	३	४

भद्रोत्तररचना । द्वादशचतुर्दशपोडशाष्टादशविंशतिभक्तानि, अष्टादशविंशतिद्वादश-
चतुर्दशपोडशभक्तानि, चतुर्दशपोडशाष्टादशविंशति द्वादशभक्तानि, विंशतिद्वादशचतुर्दश-
पोडशाष्टादशभक्तानि, पोडशाष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशभक्तानि दिनानि पञ्चविंशत्त्रयो-
चरतपसि ।

तथाऽपर तपः आचाम्लवर्धमानम् । अलवणारनालौदनलक्षणमाचाम्लं तद् वर्धमान
यत्र तपसि तदाचाम्लवर्धमान तस्य प्ररूपणा—प्राक् तावदाचाम्लं ततश्चतुर्थभक्तं पुनर्द्वे आचाम्ले
पुनश्चतुर्थभक्तं पुनस्त्रीण्याचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्त चत्वार्याचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं पञ्चा-
चाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्त एवमेकैकमाचाम्ल वर्धयता चतुर्थभक्तं च विदधता तांश्च वर्धयि-
तव्यमाचाम्ल यावदाचाम्लशतं पूर्णं पर्यन्ते च चतुर्थभक्त कालपरिमाणमस्य चतुर्दश वर्षाणि
मासत्रयं विंशतिर्दिवसाश्चेति । सर्वतोभद्रमित्येवमादीत्यादिग्रहणादनेकप्रकार तपोऽस्ति
प्रकीर्णकमिति ज्ञापयतीति पारमर्ष एव प्रसिद्ध प्रवचने ॥

अथवाऽऽदिशब्दसङ्गृहीता द्वादश भिक्षुप्रतिमास्तद्दर्शनार्थमाह—

भा०—तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमाः—मासिक्याद्याः आ सप्तमासिक्यः सप्त,
सप्तचतुर्दशैकविंशतिरात्रिभ्यास्तिस्रः, अहोरात्रिकी, एकरात्रिकी चेति ॥ ७ ॥

टी०—तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिक्याद्या इति । मासिकी आदिर्यासां ता
मासिक्याद्याः । द्वादशेति इयत्तानिरूपणाय सख्या । भिक्षुरुद्रमोत्पादनैपणादिशुद्ध-
भिक्षाशी । प्रतिमा प्रतिज्ञा । मासः प्रयोजनमस्या इति मासिकी । मासेन परिसमाप्तिमायाती-
त्यर्थः । आ सप्तमासिक्याः सप्तेति विभाग दर्शयति, द्वित्रिचतुःपञ्चपदसप्तमासाख्याः ।
एवमेताः सप्त तथाऽपरास्तिस्रः प्रथमा सप्तरात्रिकी द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया
सप्तरात्रिकी चेति । एवमेता दश । अपरे द्वे अहोरात्रिकी एकरात्रिकी
चेति । एवं द्वादश । तत्र मासिकीं प्रतिमामारुढः साधुर्भोजनस्यैका दैविमाचे ।

१ भद्रोत्तरम्

५	६	७	८	९
८	९	५	६	७
६	७	८	९	५
९	५	६	७	८
७	८	९	५	६

प्रवचनसारोद्भारे तु भद्रोत्तर यथा—

५	६	७	८	९
७	८	९	५	६
९	५	६	७	८
६	७	८	९	५
८	९	५	६	७

१ 'तदेव' इति ङ-पाठ । २ 'सप्तरात्रिक्या' तिस्र' इति घ-पाठ । ३ 'रात्रिकी रात्रिकी' इति घ-पाठः ।
४ 'दक्षिणामा(१)' इति ङ-पाठ ।

एकमासिक्या
स्वरूपम्

तथा पानकस्य, दायिका च एलुकस्यान्तः पादमेकं विन्यस्यापर बहिर्व्य-
वस्थाप्य ता दातिं यदि ददाति ततः कल्पते । तथा आदिमध्यावसान-
गोचरत्रयहींडी पेडा अर्धपेडा गोमूत्रिका पतङ्गरीथिः सबुक्कृत्ता गत्वा
प्रत्यागता चेति पट्टविधगोचरभूमिचारी । एवविधतपशारीति यत्र ज्ञायते तत्रैकरात्र कल्पते
वास* । यत्र न ज्ञायते तत्रैकरात्र वाऽहोरात्रद्वय वा वस्तु कल्पते, न परतः । याचनप्रच्छनाऽनु-
ज्ञापनप्रश्नव्याकरणभाषी आगमनचिकटगृहकृत्रक्षमूलोपाश्रयत्रयपरिमोगकारी पृथिवी काष्ठयथा-
स्तीर्णसस्तारकत्रयशायी कश्चित् तदध्यासिते प्रतिश्रये अग्निं लगयेत् ततो दाहभयार्त्रं निष्कामेत्
कण्टकादिक पादलग्नमक्षितो वा कण्ठकादि नो निर्हरेत् । जलस्थलादिषु यत्रास्तमेति तपनस्ततः
स्थानादेकमपि पद न प्रयाति । विगतजीवेनापि पानकेन हसनपादादिप्रक्षालन न करोति ।
समुरमापततो दुष्टाश्चहस्त्यादेर्भात्या पदमग्न्येक पश्चाद्वापमर्षेत् । एवमादिभिर्नियमविशेषैर्नि-
चित्रा एषा मासिकी प्रतिमेति । द्विमामप्रतिमामारूढस्यान्धमो द्वे दत्ती पानकस्य च, शेषचर्या
पूर्ववत् । एवमुत्तरास्वपि यावन्तो मासास्तान्त्य एव दत्तयोऽपि यावत् मस्रमासिक्यां
सप्त दत्तयः । शेष प्रथमप्रतिमात्रद्विधानम् । प्रथमसमरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य चतुर्थमक्त-

सप्तरात्रिक्या
स्वरूपम्

मपानक ग्रामादेर्बहिर्रुत्तानपार्श्वशायिनो निपण्णस्य वा कल्पते स्थातु
दिव्यमानुषतैर्यग्योनानुपमर्गान् सम्यक्सहमानस्येत्यन्यत् पूर्ववत् ।
द्वितीयां सप्तरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य तदेव चतुर्थमक्तमपानकं च स्थान
त्वस्य देण्डायत लगडशायिता उँत्कुडुकासन वा । तृतीयामपि सप्तरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य
चतुर्थमक्तमपानकं च, स्थान पुनरस्य गोदोहिका वीरासन आऽप्रकृतिता चेति । अहोरात्रिकीं
प्रतिपन्नस्य प्रतिमां पृष्ठमक्तमपानकं बहिर्ग्रामादेश्चतुरङ्गुलान्तरौ चरणौ विधाय लग्नितराहोः
कायोत्सर्गान्स्थानमेक, शेष पूर्ववत् । एकरात्रिकीं प्रतिमां कुर्वतोऽष्टममक्तमपानकं ग्रामादे-
र्बहिरीपत् ग्राम्भारगतेन कायेनेकपुत्रलनिर्बद्धदृष्टिनिमिपनयनो यथाप्रणिहितगात्रः सुगुप्तेन्द्रिय-
ग्राम कायोत्सर्गान्स्थायी दिव्यमानुषतैर्यग्योनानुपमर्गान् सम्यक् तितिक्षते मस्तस्य भवतीति सप्त-
चतुर्दशैर्काव्यशितिरात्रिक्यस्ति सप्त इति । नेद पारमर्षप्रवचनानुसारि भाष्य, किं तर्हि ?
प्रमचगीतमेतत् । वाचको हि पूर्ववित् कथमेवविधमार्पविसवादि निर्व
घ्नीयात् ? सूत्राननयोधादुपनातत्रान्तिना केनापि रचितमेतद् वचनकम्-
दोचा सचराइदिया तद्व्या सचराइदिया । द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया सप्तरात्रिकीति
सूत्रनिर्भेदः । द्वे सप्तरात्रे त्रीणीति सप्तरात्राणीति । सूत्रनिर्भेदं कृत्वा पठितमज्ञेन सप्तचतुर्दशै-
र्काव्यशितिरात्रिक्यस्ति सप्त इति ॥

१ 'मासिकामेत्' इति ग-पाठ । २ 'कादिना इति ल-पाठ । ३ 'दण्डयत' इति ल-पाठ । ४ 'उत्कुडुकास्थान'
इति ल-पाठ । ५ 'द्विकानुवारा' इति ल-पाठ । ६ 'निर्बद्धदृष्टि' इति च-पाठ । ७ 'मपवचना' इति ल-पाठ ।
इति ल-पाठ । ८ 'द्विपत्' इति र-पाठ ।

एव तपः प्रकीर्णकमभिधाय त्यागाभिव्यक्त्या प्राह—

भा०—वाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्यागस्त्यागः ।

टी०—वाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानादिराश्रयो यस्य तस्यैवविधस्य भावदोषस्य परित्यागस्त्यागोऽभिधीयते । न हि निरालम्बनो भावदोषः समस्ति । यथा ह्यशुभं तपसा नादत्ते प्राक्तनं च त्यजत्येवं वाह्योपकरणादित्यागोऽपि सत्प्रणोत्यासन्नद्वाराणि । तत्रोपकरणं वाह्यं रजोहरणपात्रादि स्थविरजिनकल्पयोग्योपधिः दुष्टवादमनसैः अभ्यन्तरक्रोधादिश्चातिदुस्त्यज उपधिः । शरीरं वाऽभ्यन्तरमन्नपानं च वाह्यम् । आदिग्रहणादांप्रग्रहिकं च बहिर्निषदादण्डकादि आश्रयभूतं भावदोषस्य भवति । भावदोषो मूर्च्छा स्नेहः गार्ध्यादिः । सयमसाधनं रजोहरणादीत्येव धारयति, न पुना रागादियुक्तः शोभाद्यर्थम् । एवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागः सर्वप्रकारस्त्याग उच्यते ॥

सम्प्रति आकिञ्चन्यस्वरूपनिरूपणायह—

भा०—शरीरधर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिञ्चन्यम् ॥ ९ ॥

टी०—शरीरेति । उक्तेन न्यायेन भावदोषत्यागं कृत्वा वाह्योपकरणं रजोहरणपात्राद्युपसृजानोऽप्यकिञ्चन एव भवति । शरीरमाश्रयमात्रमात्मनो यदा च तत्र त्यागार्हमशुचित्वह्मासास्यिपञ्जर केवल धर्मसाधनचेष्टायाः सयमभरक्षमाया साहायके वर्तते । तदिदं शकटाधोपाञ्जनवदाहारादिनोपग्राह्यम् । न त्वययसन्निवेशशोभार्थमिति । निर्ममत्वमाकिञ्चन्यं धर्मोपकरणं रजोहृत्यादि प्रमार्जनादिकार्यप्रसाधनाय व्याप्रियत इति सयमोपकरणम् । अत्रापि निर्ममत्वमाकिञ्चन्यमिति ॥

ब्रह्मचर्यस्वरूपनिर्दिधारयिष्या प्राह—

भा०—व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कपायपरिपात्ताय च गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यम् ॥

टी०—व्रतपरिपालनाद्येत्यादि । आकिञ्चन्ये व्यग्रस्थितो ब्रह्मचर्यं परिपालयेत् । तत्र ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणम् । गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यमिति । वृहत्त्वादात्मा ब्रह्म [आष्टचिरात्मनि ब्रह्मचर्यमात्मायात्मा] ब्रह्मणि चरणमात्मारामत्वमरक्तद्विष्टात्मनि व्यग्रस्थानम् । अत्र ब्रह्मणश्च विनिवृत्तिर्व्रतं त्रैयुननर्जप्राधान्येन । तत्र परिपालनाय गुरुकुले वस्तव्यम् । यद्यपि मनोज्ञामनोऽ-

१ 'त्यागधर्म' इति ग-पाठ । २ 'अनसमभ्यन्तर' इति ग-पाठ । ३ 'शोभार्थं प्रति' इति च-पाठ । ४ 'रजोऽस्यादि' इति ङ-पाठ । ५ 'तस्य प्रतिपा०' इति ग-पाठ ।

विषयरामविरामविमुक्तिर्ब्रह्मचर्यं, तथापि प्रधानत्वेन विवक्षा मैयुनचेष्टुरेव । तत्परिपालनार्थं च भगवद्भिर्नवगुणस्य उपदिष्टाः—वसति कथा निपद्ये-न्द्रिय-कृद्धान्तर पूर्वक्रीडितप्रणीताहारा र्दतिमात्र भोजनविभूषणारयाः । ज्ञानसवर्धनार्थं च गुरुकुलनामः । ययोक्तमार्थे—

“नाणस्स होह भागी धिरयरओ दंसणे चरित्ते य ।

धन्ना आवकहाए गुरुकुलनास न मुचति ॥ १ ॥”

कपायाः क्रोधादयस्तेषा परिपाकः—परिणतिरूपशमः क्षयो वा तदर्थं च गुरुकुल-वासोऽभ्युपेयः । गुरुरहितस्य हि परिणामत्रैचिञ्चाद् विक्रयादिदोषात् असज्जनसम्पर्कात् अम-त्रिक्रयासदगात् अनुस्रोतोगामित्वदोषात् सद्य एव मोक्षमार्गाद् अशः स्यात् । तस्मादाप्राणितात् गुरुकुलवासः श्रेयः । गुरुकुलवासेन वा स्वतन्त्रीकृतस्य ज्ञानदर्शनचरणतभावनागुण्या-दिपरिवृद्धिः । अत एव च साधोर्द्विसङ्गृहीतत्वमाचार्योपाध्यायाभ्याम् । निर्ग्रन्थ्यास्तु प्रवर्तिनी सङ्गृहीतत्व च । तदेव च पर्यायशब्दराख्यातमादराधानार्थम् ॥

भा०—अस्वातन्त्र्य गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देश(शाव?)स्थापित्व-
आचार्याणा मित्यर्थं च पञ्चाचार्याः प्रोक्ता—प्रत्राजकः, दिगाचार्यः, श्रुतोद्देष्टा,
पञ्चविधत्वम् श्रुतममुद्देष्टा, आज्ञायार्थवाचक इति ॥

टी०—अस्वातन्त्र्य गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशावस्थापित्वमिति । आचार्यग्रहणाच्च पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः—रथाप्याः प्रत्रानकः—सामायिकत्रतादेरारोपयिता १, दिगाचार्यः—सचित्ताचिचमिश्रवस्त्वनुज्ञायी २, श्रुतोद्देष्टा—श्रुतम्—आगममुद्दिशति यः प्रथमतः ३, एवमुद्दिष्टगुर्वोदेरपाये तदेव श्रुत समुद्दिशत्यनुजानीते वा यः स्थिरपरिचितकारयितृत्वेन सम्यग् धारणानुप्रवचनेन च स श्रुतसमुद्देष्टा । समुद्देशानुज्ञायोरेककालत्वात् समुद्देशसङ्गृ-हीतमनुज्ञानम् ४, आज्ञाय—आगमस्तस्योत्सर्गापवादलक्षणोऽर्थस्त वक्तीत्याज्ञायार्थवाचकः, पारमर्षप्रवचनार्थकथनेनानुग्राहकोऽक्षनिपद्धानुज्ञायी पञ्चम आचार्यः ५ ॥

भा०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येमे विशेषगुणा भवन्ति । अत्रह्यविरतेर्ब्रतस्य भावना यथोक्ता इष्टस्पर्श रंस गन्ध विभूषानभिनन्दित्वं चेति ॥

टी०—तस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यादि । पुनरपि तद्रक्षणद्वीकरणार्थं ब्रह्मचर्यस्य विशेषगुणा ख्याप्यन्ते—इमे इति प्रत्यक्षीक्रियन्ते । विशेषेण—अतिशयोक्तोपकारित्वाद् विशेष-पगुणा अत्रह्यविरतेर्ब्रह्मचरतस्य । यथोक्ता भावनाः प्राह पञ्च दोषवर्जनेन निगूढरूपज्ञा-

१ छाया—

ज्ञानस्य भवति भागी धिरनरतो धीने चरित्ते च ।

धन्ना आवकथ गुरुकुलवास न मुचन्ति ॥

२ 'शुभापयामे' इति ड-पाठ । ३ 'रतिवतभावना' इति घ-पाठ । ४ 'रस-रूप-गन्ध शब्द विभूषा' इति घ-पाठः ।

लोचनपूर्वरतस्मृतिवृष्यरसकामकथनेभ्यः संसक्तादानमयाच निरतयो भावना ब्रह्मणः, इष्टाद्य शुभा ये स्पर्शादयः, शरीरविभूषा च, तत्रानभिनन्दत्व-तत्प्राप्ताप्यपरितुष्टिर्मनसोऽ-
प्रसादः-अरक्तद्विष्टतेत्येवं ब्रह्मचर्यं जायते इति । तदेव क्षमया क्रोध निहन्यात्, निहतक्रोधो
नीचैर्वृत्यनुत्सेकाभ्या मार्दव धारयेत्, परित्यक्तमदस्थान आर्जन भावयेत्, भावदोषवर्जनेन
निगूढदोषा मायामार्जनेन प्रकटीकृत्य शौचमाचरेत् अलोभसश्रयेण, लोभाशौच अलोभशौचेन

सशोध्य शुद्धात्मा सत्य भूयात्, सत्यभाषी सप्तदशविध सयममनुतिष्ठेत्,
संयतात्मा शेषाशयविशोधनार्थं तपश्चरेत्, ततो चाद्यान्यपि धर्ममाधनानि
त्यजेत्, त्रिधमनेष्वपि कायवाङ्मानसेषु धर्मोपकरणेषु स्वजनसुहृत्स-
म्बन्धिषु च निःस्पृहत्वान्निर्ममत्वान्ख्यमाकिञ्चन्य भावयेत् । सत्वाकिञ्चन्ये ब्रह्मचर्यं परिपूर्णं
भवतीति ॥ ६ ॥

एव परमप्रिशुद्धिलक्षणे धर्मे व्यग्रस्थितः पुनरपि जातमगुणदोषजुगुप्सार्थं जगद् द्वाद-
शभिः स्वतत्त्वैर्विभज्यानुचिन्तयेदित्याह—

द्वादश भावना

सूत्रम्—अनित्या-ऽगरण-संसारे-कत्वा-ऽन्यत्वा-ऽगुचि-
त्वा-ऽऽश्रव-संवर-निर्जरा-लोक-बोधिदुर्लभ-धर्म-
स्वाख्यातत्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षा ॥ ९-७ ॥

टी०—अपरे पठन्ति-अनुप्रेक्षा इति अनुप्रेक्षितव्या इत्यर्थः । अपरेऽनुप्रेक्षाशब्दमेक-
वचनान्तमधीयते, तत्रार्थोऽनित्यादिचिन्तनमनुप्रेक्षाच्यते, बहुवचनान्ते त्वनित्यादिचिन्तना-
न्यनुप्रेक्षा इति ।

भा०—एता द्वादशानुप्रेक्षाः । तत्र बाह्याभ्यन्तराणि शरीर-शय्या-ऽऽसन-
घञ्जादीनि द्रव्याणि सर्वसंयोगाश्चानित्या इत्यनुचिन्तयेत् । एवं तस्य चिन्तयन-
स्तेष्वभिष्वङ्गो न भवति । सा भून्मे तद्वियोगज दुःखमित्यनित्यानुप्रेक्षा ॥ १ ॥

टी०—एता द्वादशानुप्रेक्षा इत्यादि । एता अनित्यादिका परामृश्यन्ते । द्वादशेति
द्वादशेन, नाधिका न्यूना वा । अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षा । अनुप्रेक्ष्यन्ते अनुचिन्त्यन्त इति चाऽनु-
प्रेक्षाः । तत्र-तास्त्रनित्यभावना तावद् भण्यते । तत्रानित्यादयो धर्मस्वाख्यातान्ताः कृतद्वन्द्वाः
विहितमात्रप्रत्यया अनुचिन्तनशब्दन सह कृतपट्टीसमासास्तत्पुरुषसमानाधिकरणाणुप्रेक्षाश-
देन सह सम्प्रतिपद्यन्ते । अभ्यन्तर शरीरद्रव्य जीवप्रदशैर्वाप्तत्वात् नाहानि शय्या ऽऽसन घञ्जा-

अनित्यभावनायाः
स्वरूपम्

दीनि । आदिग्रहणादौविकीर्णप्रतिहिकोपधेः समस्तस्य ग्रहणम् । तत्र
शरीरं तावत् जन्मनः प्रभृति पूर्वानस्था जहदुत्तरानस्थामास्कन्दत् प्रतिष-
णमन्यथाऽन्यथा च भवज्जराजर्जरितमकलापय पुद्गलजालविरचनामात्र

१ 'सप्त वाच' इति छ-च-पाठ । २ 'ग्रहण' इति छ-पाठ । ३ 'तत्त्वानु' इति घ-पाठ ।

पर्यन्ते परित्यक्तसन्निवेशविशेष विशीर्यत इत्यनित्यमेव परिणामानित्यतया । एवमनागत-
मेवानुप्रेक्षमाणस्य तत्रामिच्छाङ्गः—स्नेहप्रतिबन्धो न भवति । तत्र स्नेहाभ्यञ्जनोद्धर्तनमर्दन-
स्नानविभूषादिषु निःस्पृहस्य धर्मध्यानादिष्वामङ्गो भवति । आगमेऽप्यभिहितम्—“ज
पि मे इमं सरीरम इष्ट कृतं पियं मशुण्ण” इत्यादि । श्रव्या—प्रतिश्रयः सस्तरणपट्टकादिः संस्ता
रकफलकादिर्वा । आसनं—गोमयपीठकादि । वस्त्रं—कल्प चोलपट्टकादि । प्रतिदिनस रजसा
विपरिणम्यमान सर्वप्रकार रसां सन्निवेशानस्या त्रिहाय विशारत्ता प्रतिपद्यत इत्यनित्य
भावनान्यासान्न तेषु समत्व भवति, केवल धर्मसाधनमिति ग्रहणम् । सर्वसंयोगाश्चानित्या
इति । यान्तः सयोगा—मम सम्बन्धाः केचिद् बाह्याभ्यन्तरैर्द्रव्यैः श्रय्याशरीरादिभिस्ते
ह्यकाण्डमङ्गुरा इत्यवश्यं चादिमता सयोगेन वियोगान्तेन भवितव्यम् । स्वमात्रं एत्वय
बाह्याभ्यन्तराणां द्रव्याणामित्यर्थं चिन्तयेत् । कस्माद्धेतोः ? यस्माच्चैवं चिन्तयनस्तेष्व-
भिष्वङ्गो न भवति स्नेहप्रतिबन्धः । एतदेवाह—मा भून्मे तद्वियोगजं दुःखमित्यादि ।
तैरियोगो बाह्याभ्यन्तरैर्द्रव्यैः, तद्वियोगे जातं दुःखं शरीर मानस वा । तन्मा भूदित्यना-
गतमेवेत्यनित्यानुप्रेक्षा ॥

अधुनाशरणानुप्रेक्षाप्रतिपादनायाह—

भा०—यथा निराश्रये जनविरहिते वनस्थलीपृष्ठे बलवता क्षुत्परिगतेनाभि-
पैपिणा सिंहेनाभ्याहतस्य मृगशिशोः शरणं न विद्यते । एवं जन्म-जरा-मर-
णव्याधि प्रियविप्रयोगा अप्रियसप्रयोगे प्सितालाभ दारिद्र्य दौर्भाग्य दौर्मनस्य मर-
णादिसमुत्पत्तेन दुःखेनाभ्याहतस्य जन्तोः ससारे शरणं न विद्यत इति चिन्तयेत् ।

दी०—यथा निराश्रये इत्यादि । यथेति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । निराश्रये इति शुक्ति-
स्थानशून्ये । जनविरहिते इति निरारकाभावप्रदर्शनम् । यत्र तु जनस्वर कदाचित् कश्चित्
कारुणिको निवारयत्यपि । वनस्थलीपृष्ठ इति । वनशब्देन वृक्षा एव गृह्यन्ते, न पुनर्जालि-
ह्रंदादिशुक्तिस्थानम् । बलवतेति । दुर्बलेनाभिभूतः कदाचित् प्रणश्यत्यपि । बलवानपि
यदि प्राणो भवति ततो मन्दादरत्वान्नानुगच्छेदित्याह—क्षुत्परिगतेन आभिपैपिणेति ।
सिंहेन मृगराजेन अभ्याहतस्य—अभिभूतस्य । मृगशिशोरिति जीर्णभृगः कदाचिद्-
नुभूतः शतवतुषुगुरानि सरणं प्रगल्भत्वात् प्रणश्येदपि, न पुनः शवः । शरणं—भयापहारि
स्थान तस्य चाभावात् ।

१ 'तत्र' इति ग-पाठः ।

३ भगवत्या (स० २, व० १, सू० ९४) १२७ तमे पत्रादे ।

१ छाया—

यद्यपि मे इदं शरीरक इष्टं कान्तं प्रियं मनोज्ञम् ।

४ 'मे सम्बन्धा' इति ग-पाठः ।

५ 'जातिशरणाविपुत्ति' इति ग-पाठः ।

एवमित्यादिना दार्ष्टान्तिकमर्थं ममीकरोति । जन्म-यौनेनिःसृग्णं गर्माधानं वा,
 उभयं दुःखहेतुस्तत्राकुलः पिण्डकण्ड योनिशुद्धेन पीडयमानः कृच्छ्रेण
 निःसृगति । उदग्म्योऽपि पिण्डित्वायवन्वात् पुर्गदन्त्रप्रपुटीपाट्टितः
 कतिचिन्मासात् दुःखेन गमयति । निर्दृष्टिस्तु यौनेनैरसा ग्रभ्यत
 एव, प्रतिश्रणमवस्थान्तरापत्तेः । मरणमप्यारीचिकमवश्यमान्येव जन्मवतः । व्याघ्रयो
 ज्वगः शीसार-कासश्चास कुष्ठप्रभृतयः । प्रिय-दृष्टो जनमेव सः प्रिययोगः । गद्विपरीतो-
 ऽप्रियस्तेन च सं(प्र)योगः । ईप्सितमाप्तुमिष्टं तस्याऽऽद्यः । दौर्मनस्यं मानमयेव
 दुःखम् । अतः स्वमरणमल्पायुषत्त्रादुपक्रममन्त्रिणानां न सकलायुषः परिख्यात् तत्राप्यव्यया
 प्राणिनां संसारे भवति । आदिग्रहणाद् वधमन्यपरिक्षेपशीतोप्यदशमसद्वन्द्वाभिवयः ॥

भा०—एवं ह्यस्य चिन्तयतो नित्यमशरणोऽस्मीति नित्योऽङ्घ्रियस्य
 सांसारिकेषु भावेष्वनभिष्वङ्गो भवति । अर्हच्छासनोक्तं एव त्रिषीं पदने, तंदि
 परं शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा ॥ २ ॥

टी०—एव जन्मनाऽऽदितः समुद्भूतेन दुःखेनालीढस्य जन्मवतः शरणं नाम्नीत्याशो-
 चयतः मर्षदाऽहमशरण इति नित्यमेव भीतस्य सांसारिकेषु भावेषु मनुजगुगुसुखेषु
 हस्त्यश्वादिषु हिरण्यसुवर्णादिषु च नाभिष्वङ्गो-न प्रीतिर्भवतीति परमर्षिप्रणीतशानना-
 मिहिते एव विधौ ज्ञानचरणादिलक्षणे घटते-प्रवर्तते इति । जन्मजगमरणमयपरिष्वक्तस्य
 च यसात् तदेव परं-प्रकृतं शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा ॥

ससाराणुप्रेक्षानिरूपणाय प्रक्रमते—

भा०—अनादौ संसारे नरक तिर्यग्योनि मनुष्या जगमप्रशृणेषु चक्रवत्
 परिवर्तमानस्य जन्तोः सर्व एव जन्तवः स्वजनाः परजना वा ॥

टी०—अनादौ संसारे इत्यादि । अविद्यमान आदिर्मायानादिर्नाभूत् जन्म
 नाप्युत्पादितः केनचिदिति । संसरणम्-इत्येतत्तत्र गमनं संसारमस्य चातुर्विधं नरक-
 भेदेन । भवशब्दो जन्मवचनः । नरकादिजन्मनां ग्रहणानि-उपादानानि तेषु चक्रवत्
 परिभ्रमतो जन्मवतः सर्व एव प्राणिनः क्षिति-जल दहन पत्र-जन्मपतिशरीरा
 पञ्चेन्द्रियलक्षणाः स्वजनकाः सन्तो यदा यौनेन मध्यत्रेण प्राण्यादिमन्त्रेण
 न्धमन्वधुवन्ननुभवन्त्यनुभविष्यन्ति वा तदा स्वजनाः, साम्प्रदायिके वा यदा
 परजनाः । एतदेव दर्शयति—

भा०—नहि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यते । माता हि भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति । भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति । भार्या भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति । दुहिता भूत्वा माता भगिनी भार्या च भवति । तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति । भ्राता भूत्वा पिता पुत्रः पौत्रश्च भवति । पुत्रो भूत्वा [शशुर्भवति] पिता भ्राता पौत्रश्च भवति । पौत्रो भूत्वा पिता (भ्राता) पुत्रश्च भवति । भर्ता भूत्वा दासो भवति । दासो भूत्वा भर्ता भवति । मित्र भूत्वा शशुर्भवति । शशुर्भूत्वा मित्र भवति । पुमान् भूत्वा स्त्री भवति नपुंसकं च । स्त्री भूत्वा पुमान् नपुंसकं च भवति । नपुंसकं भूत्वा स्त्री पुमाश्च भवतीति ॥

टी०—नहि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यत इति । न नित्यमेव क्वचित् स्वजनः परजनो वाऽस्ति । स्वजनो भूत्वा कर्मानुभावात् परजनो भवति । परजनश्च भूत्वा स्वजनो भवति इयमेव्यवस्थैव समारे न व्यवस्थाऽस्तीति । माता हि भूत्वेत्यादिना तामेवाव्यवस्थ्यां प्रपञ्चयति ॥

भा०—एवं चतुरशीतियोनिप्रमुखशतसहस्रेषु राग द्वेष मोहाभिभूतैर्जन्तुभिरभिवृत्तविषयतृष्णैरन्योन्यभक्षणामिघातवन्धाभियोगाक्रोशादिजनितानि तीव्राणि दुःखानि प्राप्यन्ते । अहो द्वन्द्वाराम' कष्टस्वभाव संसार इति चिन्तयेत् । एव ह्यस्य चिन्तयत. संसारभयोद्विग्नस्य निर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च संसार-प्रहाणाय घटत इति संसारानुपेक्षा ॥ ३ ॥

टी०—एव चतुरशीतियोन्यादिर्यत्र सम्मूर्च्छति गर्भस्थानं वा तत्र विभागो भवति परस्पर केनचिद् वैलक्षण्येन दृश्येनादृश्येन वा सर्वज्ञचनप्राक्षेण । तत्र पृथिवी-
८४००००० जल-जलन समीरणेषु प्रत्येकं सप्त सप्त लक्षा, दश लक्षाः प्रत्येकचनस्पतिषु,
योग्य निगोदजीवेषु च चतुर्दशलक्षाः, द्वि त्रि-चतुरिन्द्रियेषु प्रत्येकं द्वे द्वे लक्षे, तिर्यङ्-
नारु-देवेषु प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रो लक्षा, मनुजेषु चतुर्दश लक्षाः, एव चतुरशीतिर्लक्षा
योनीनां, चतुरशीतियोनिप्रमुखानि शतसहस्राणि । प्रमुखशब्दः प्रधानवचनः ।
चतुरशीतियोनिप्रधानानि यानि शतसहस्राणि तेषु, नान्येष्वित्यर्थः । रागो माया लोभौ
द्वेष क्रोध मानो मिथ्यात्वहास्यादिर्मोहः, एमिरभिभूतै-वशीकृतैर्जन्मवद्विः अनिवृत्ता
विषयतृष्णा तेषां तैरविच्छिन्नविषयतृष्णैरन्योन्य-परस्पर भक्षणं पृथुरोमादीनामिव ।
तथा वधः (अभिघातः ?)-मारण वन्धः-सयमनं अभियोग'-अभ्याख्यान (आ-
क्रोश-अप्रियमचन, एमिरन्योन्यभक्षणादिभिर्जन्तितानि तीव्राणि-प्रकृतानि दुःखानि
प्राप्यन्ते-अनुभूयन्ते । अहो इति विस्मये न,) आ. एतदेवविधदुःखभाजनमन्यदस्ति

१ 'पापार्थे विपरीतत्वं घ-शुक्ते । २ ' भवति ' इति घ-पाठ । ३ ' मवस्यैव ' इति च-पाठ ।

यादृशः संसारः, द्वन्द्वं वधनन्धदंशमशकशीनोष्णादयः त एवारासो यत्र संसारे । आरामो हि नानाजातीयतरुममूहः । आराम इवारासो द्वन्द्वाना सद्वातः । कष्ट-कृच्छ्रं दुःखं गहनं स्वभावः-स्वरूप यस्य संसारस्येत्येव चिन्तयेत् । ततः संसारभयानुच्छिन्नस्य जातारतेः सांसारिकसुखजिहासालक्षणो भवति निर्वेद इत्येषा संसारानुपेक्षा ॥

एकत्वभाषनास्वरूपभाषनायाह—

भा०—एक एवाहं, न मे कश्चित् स्वः परो वा विद्यते । एक एवाहं जाये । एक एव त्रिये ॥

टी०—एक एवाहमित्यादि । एक एवाहं न जातुचित् सहायो जाये त्रिये वा-जननं मरणं वाऽनुभवामीति । यमलकयोरपि क्रमेणैव निःसरणम् । यच्च जन्मनि दुःखं मरणे वा तदेक एवा(हम)नुभवामीत्यर्थः । न तस्य मदीयस्याशर्मणोऽनुभवे कश्चित् सहायोऽस्ति । तत्रैव सहजन्मानः सहमरणाच्च निगोदजीवा अपि न व्यभिचारयन्त्यमुमर्थमेक एवाह जाये एक एवाह त्रिये इति ॥

एतदेव भाष्येण दर्शयति—

भा०—न मे कश्चित् स्वजनसज्जः परजनसंज्ञो वा व्याधि-जरा मरणादीनि दुःखान्यपहरति प्रत्यंशहारी वा भवति । एक एवाह स्वकृतकर्मफलमनुभवा-मीति चिन्तयेत् । एव ह्यस्य चिन्तयतः स्वजनसंज्ञकेषु स्नेहानुरागप्रतिबन्धो न भवति परसज्जकेषु च द्वेषानुबन्धः । ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षार्थैव घटत इत्येकत्वानुपेक्षा ॥ ४ ॥

टी०—न मे कश्चिदित्यादि । मत्तः सकल दुःखमाक्षिप्यात्मनि निधत्ते इत्ये-तन्न, प्रत्यशो विभागो वण्टनम् । न च सम्भूय स्वजना. परजना वा मयि दुःखमुत्पन्न विमाजयन्तीत्यर्थः । तत्रैवैक एवाहं स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवामीति चिन्त-येत् । स्नेहानुरागप्रतिबन्ध इति । जनन्यादिष्वकामविषये स्नेहः, भार्याया कामविषयो-ऽनुरागः, प्रतिबन्धः—आमक्तिर्न भवति । परसज्जकेषु द्वेषानुबन्धः । पर एवाय न रुदा-चिदात्मीयो भवति किमनेन ममादृतेनेति । ततः स्वजनेषु परजनेषु च निःसङ्गतामुपगतो मोक्षार्थैव यतेत (घटेन ?) इत्येकत्वानुपेक्षा ॥

अन्यत्वभाषनाविभाषनायाह—

भा०—शरीरव्यतिरेकेणात्मानमनुचिन्तयेत्—अन्यच्छरीरमन्योऽहम्, तेन्द्रि-यकं शरीरम्, अतीन्द्रियोऽहम् ।

टी०—शरीरव्यतिरेकेणेत्यादि । शरीर पञ्चप्रकार औदारिकादि तस्माच्छरीर-
पञ्चकादन्योऽहम् । कुत एतद् ? यस्मादिन्द्रियग्राह्य शरीर, अतीन्द्रियोऽहं, न चयुरादिना
करणेन गहीतुं शक्यः । इन्द्रियग्राह्य शरीरमित्यव्यापिनी भेदप्रतिपत्तिरित्याह ।

भा०—अनित्य शरीर नित्योऽहम्, अज्ञ शरीर ज्ञोऽहम्, आद्यन्तवच्छ-
रीर अनाद्यन्तोऽहम्, बहूनि च मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि संसारे परि-
भ्रमतः स एवायमहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत् । एष एतस्य चिन्तयतः शरीर-
प्रतिबन्धो न भवतीति । अन्यच्च शरीरास्त्रित्योऽहमिति श्रेयसे घटत इत्यन्य-
त्वानुपेक्षा ॥ ५ ॥

टी०—अनित्यं शरीरमित्यादि । पुद्गलात्मकमौदारिकादि शरीर, पुद्गलाद्य विशरा-
रुत्वाच्छरीरमन्निवेशविशेषं विहाय स्फुरन्तरेण परमाणुरूपेण वा वर्तन्ते, न जातुचिदात्मा
असह्येयप्रदेशसन्निवेश परित्यज्य ज्ञानदर्शनरूप वां वृत्तो वर्तते वर्तिष्यते वा । ततश्च नित्य-
त्वमात्मनः । ननु परिणामानित्यतया आत्मा अनित्योऽपीष्यते इत्यपरित्युक्त्याह—अज्ञ
शरीर ज्ञोऽहमिति । न कदाचित् पुद्गला ज्ञानाद्युपयोगरूपेण परिणामिनो भवन्ति । आत्मा तु
परिणामी । ज्ञानाद्युपयोगपरिणामेन अतोऽन्यत्वं, तथा आद्यन्तवच्छरीर अनाद्यन्तोऽहम् ।
आदि—आरम्भकालः अन्तो—विनाशकालः, तौ यस्य स्तस्तद् आद्यन्तवत् । आदिरौदारिक
वैक्रियाऽऽहारकाणां सुज्ञानः । तैजस कार्मण्यो' सत्यप्यनादिसम्बन्धे सन्तत्याजनादित्वमिष्ट,
पर्यायाङ्गीकारेण तु तैजसकार्मण्यपुद्गलाः परिशटन्ति लगन्ति च । यदाऽऽश्लेषमायान्ति तैजस-
कार्मण्यतया तदा आदि, यदा परिशटन्ति तदाऽन्त' । नैवमात्मनः कदाचिदादिरन्तो वा विद्यते,
आरम्भारम्भकभावामावात् । ज्ञानरूपेण दर्शनरूपेण वा (दर्शयति) अविच्छिन्नत्वात् तत्स्व-
रूपत्वाच्च सर्वदेवानाद्यन्तोऽह इत्यन्यत्वं । नहूनि च मे शरीरशतसहस्राणीत्यादि ।
न हि प्राक्तनजन्मशरीराणि इदानीन्तनजन्मशरीराणि भवन्ति । संसारे परिभ्रमतः ।
अनादौ च संसारे परिभ्रमतो बहून्यतीतानि शरीरकाणि, नहि तेषा अधुनातनशरीरे-
ऽन्योऽस्ति स्वत्योऽपि । अह पुन' स एव येनोपभुक्तान्यतीतानि शरीरशतसहस्राणीत्यतो-
ऽहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत् । अन्यत्वे च सति विच्छिन्नशरीरममत्तो नि. श्रेयसायैव
यतते इत्यन्यत्वानुपेक्षा ॥

अशुचित्वानुपेक्षानिर्धारणायाह—

१ 'चाह्यतो इति ग-पाठ । २ 'न च' इति घ-पाठ । ३ 'परिणमितोऽतोऽन्यत्वं' इति ङ-पाठ ।
४ 'आरम्भारम्भकभावामावात्' इति ट-पाठ । ५ 'त्वात्वं इति झ-पाठ ।

शरीरस्याशुचित्वे हेतुपञ्चकम्
 भा०—अशुचि खल्विदं शरीरमिति चिन्तयेत् । तत् कथम-
 शुचीति चेत् आद्युत्तरकारणाशुचित्वात्, अशुचिभाजनत्वात्,
 अशुच्युद्भवत्वात्, अशुभपरिणामपाकानुबन्धात्, अशक्य-
 प्रतीकारत्वाच्चेति ॥

टी०—अशुचि खल्विदं शरीरमित्यादि । शुचि-मलरहित न शुच्यशुचि शरीरकं-
 पाणिपादाद्यवयवसन्निवेशविशेषस्तदशुचीत्येवं चिन्तयेत् ।

ननु च निर्मलशरीराः स्निग्धत्वचः स्त्रियः पुमामथ दृश्यन्ते, तत् कथमस्य
 प्रतिज्ञामात्रेणाशुचित्वं प्रतिषेधमहीत्याह—

भा०—तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वात् तावच्छरीरस्याय कारणं शुक्रं
 शोणितं च तदुभयमत्यन्ताशुचीति । उत्तरमाहारपरिणामादि ।

टी०—तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यादि हेतुपञ्चकम् । तत्र-तेषु पञ्चसु हेतुषु
 आद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यस्य व्याख्या । तावच्छब्दः क्रमावद्योतनार्थः । आद्यं कारणं-
 प्रथमं शुक्रं शोणितं च । करोतीति कारणम्, निर्वर्तयति उत्पादयतीत्यर्थः । येनासा(योना)-
 वृत्यद्यमानो जीवस्तैजसकार्मणशरीरो प्रथममेव शुक्रशोणिते अभ्यवहरति शरीरीकरोति औदा-
 रिकशरीरतया परिणमयति । ततः कललार्तुदपेक्षीघनपाणिपादाद्यङ्गोपाङ्गशोणितमामस्तुल-
 झास्थिमज्जकेशमशुनखशिराधमनीरोमकृपादिना परिणमयति । उत्तरकारणं तु रसाहरण्या
 परस्परप्रतिनद्धया जनन्याहृतमाहाररसमभ्यवहरति । तदेव तदुभयमत्यन्ताशुचीति शुक्र-
 शोणितयोरशुचित्वं लोकस्य प्रतीतमिति ख्यापयति अत्यन्ताशुचीति, न जातुचिच्छुचित्वं
 शुक्रशोणितयोः समस्ति ॥

भा०—तद्यथा—कवलाहारो हि ग्रस्तमात्र एव श्लेष्माशय प्राप्य श्लेष्मणा
 द्रवीकृतः अत्यन्ताशुचिर्भवतीति । ततः पित्ताशय प्राप्य पच्यमानः खलीभूतोऽ-
 शुचिरेव भवति । पको वाय्वाशय प्राप्य वायुना 'विभिद्यते पृथक् खलः पृथग्
 रसः, खलात् मूत्रपुरीपादयो मलाः प्रादुर्भवन्ति, रसाच्छोणित परिणमति, शोणि-
 तान्मास, मासान्मेदः, मेदसोऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जानः, मज्जभ्या शुक्रमिति ।
 सर्वं चैतत् श्लेष्मादिशुक्रान्तमशुचि भवति । तस्मादाद्युत्तरकारणाशुचित्वाद-
 शुचि शरीरमिति ॥

टी०—तद्यथा कवलाहारो हीत्यादिनोत्तरकारणस्याशुचित्वमाचष्टे । क्वत्राहारो
 हि जनन्या ग्रस्तमात्र एव श्लेष्माशयं-कफस्थानं प्राप्तं श्लेष्मणा द्रवतामापादितोऽत्य-

१ 'मनुचिन्त' इति घ-पाठ । २ 'अम्लोदनाऽशुचि' इति घ-पाठ । ३ 'निग्यते' इति घ-पाठ ।
 ४ 'मवा मवान्या शुक्र' इति घ-पाठ । ५ 'शुचिभवत्' इति घ-पाठ ।

न्ताशुचि । ततोऽपि पित्तस्थानप्राप्तो मलतामापन्नोऽशुचिरेव । ततो वाग्वाशयं प्राप्तः ममीरणेन विभज्यमानः पृथक् खलः पृथग् रस इति द्वयीं परिणतिमापद्यते । तत्र खलात् मूत्र पुरीष दूपिका स्वेद लालादयो मलाः प्रादुष्यन्ति । रसाच्छोणित मांस-भेदो-ऽस्थि-मज्जा शुक्राणि जायन्ते । सर्वं चैतत् कफादिशुक्रान्तमशुच्येव, तस्मादाद्युत्तरकारणा शुचित्वादशुचि शरीरमिति निगमयति ॥

अशुचित्वे हेत्वन्तरमाह—

भा०—किञ्चान्यत्—अशुचिभाजनत्वात् अशुचीना खल्वपि भाजन शरीर कर्ण नासा ऽक्षि दन्त मल-स्वेद श्लेष्म पित्त-मूत्र पुरीषादीनामवस्करभूत तस्माद-शुचीति ॥ किञ्चान्यत्—अशुच्युद्भवत्वात् एषामेव कर्णमलादीनामुद्भवः शरीर तत उद्भवन्तीति । अशुचौ च गर्भे सम्भवतीत्यशुचि शरीरम् ॥ किञ्चान्यत्—अशुभपरिणामपाकानुबन्धादार्तवे विन्दोराधानात् प्रभृति खल्वपि शरीर कलला अर्बुदपेशी घनव्यूह सम्पूर्णगर्भे कौमार यौवन स्थविर भावजनकेनाशुभपरिणामपाकेनानुबद्धं दुर्गन्धिं पूतिस्वभाव दुरन्त तस्मादशुचि ॥

टी०—किञ्चान्यत् । अशुचिभाजनत्वादिति । अशुचीनि कर्णमलादीनि तेषामवस्करभूतम् । अवस्कोर्बेषःस्थान पाद(पापुः)क्षालनक तदिव यत् तदवस्करभूत तस्माद-शुचीति । किञ्चान्यत्—अशुच्युद्भवत्वादिति हेत्वन्तरम् । एषामेव कर्णमलादीनामशुची-नामुद्भव आकर शरीर यस्मात् तत उद्भवन्ति—उत्पद्यन् एते कर्णमलादयः, अनन्तरेण हेतुना उत्पन्नाना कर्णमलादीनामाश्रयः शरीरमिति प्रतिपादितम् । अनेन पुनर्हेतुना शरीरादेव कर्ण-मलादय उत्पद्यन्त इति प्रतिपाद्यते । अथवाऽय विशेषः—अशुचौ च गर्भे सम्भवतीत्यशुचि शरीरम् । गर्भे—उदरमध्यम् । चन्द्रो वायुन्दार्ये । अशुचौ वा गर्भे पुरीषादिप्राप सम्भवति—उत्पद्यते यस्माच्छरीर तस्मादशुचीति । किञ्चान्यदित्ययमपरो हेतुरशुचित्वे । अशुभपरि-णामपाकानुबन्धादिति । अशुभ परिणामो यस्य पाकस्य तेनानुबन्धित्वात् अनुगतत्वात् । एषेवाशुभपरिणाम पाक प्रकाशयति (आर्तव इत्यादिना) आर्तवम्—प्रतौ (भव) शोणित तस्मिन् आर्तवे सति । विन्दोराधानात् प्रभृतीति । विन्दु—शुक्रावयवस्तदाधानात्—तन्त्रक्षेपात् प्रभृति औदारिक कललादिभावेन परिणमते । अर्बुद—घनव्यूहोऽवयवविभागः । सर्वथायमशुभपरिणाम पाक कललावयवरूपस्तेनानुबद्धं दुर्गन्धिं—अशुभगन्धम् । अत एव पूतिस्वभाव कोयस्वभावम् । दुरन्तमिति । पर्यसनेऽपि कृम्यादिपुञ्जो वा गृध्र-सागमेय-वायसादिभक्ष्य वा भस्मान्वाभस्थिशकलानि वा । एवमिदं दुष्टा(र?)न्त शरीर यतस्तस्मादशुचीति ॥

१ 'अशुचि पार' इति क-पाठ । २ 'अशुचि' इति ग-पाठ । ३ 'अशुचिभाजनव्यति' इति क-पाठ । ४ 'अवस्कर' इति क-पाठ । ५ 'कापस' इति ग-पाठ । ६ 'कृम्यादि' इति क-पाठ ।

भा०—किञ्चान्यत्-अशक्यप्रतीकारत्वात् । अशक्यप्रतीकारं खल्वपि शरीरस्याशुचित्वम्, उद्वर्तनं रूक्षणं स्नानां ज्वलेपनं धूपं प्रघर्षं वासयुक्तिं माल्यादिभिरप्यस्य न शक्यमशुचित्वमपनेतुम् ।

टी०—किञ्चान्यदिति प्रकारान्तरेणाशुचित्वप्रतिपादनम् । अशक्यप्रतीकारत्वादिति । अशक्यः प्रतीकारो यस्वाशुचित्वस्य । अशुच्यपनयनप्रकारश्च लोके जलक्षालनादिना प्रसिद्धः । उद्वर्तनकं प्रतीतम् । रूक्षणं रोध्रकपायादिभिः । स्नानं जलेन । अनुलेपनं चन्दनादिकम् । धूपो विशिष्टसुगन्धिद्रव्यसमवायः । प्रघर्षोऽङ्गवर्षणकम् । वासयुक्तिः पटवासादिकम् । माल्यं मालाहं पुष्पम् । आदिग्रहणात् कर्पूरोशीरतुररुक्कस्तूरिकाग्रहः । एभिरप्यस्य शरीरकस्य विशिष्टद्रव्यैरशुचित्वमपनेतुं न शक्यम् । कुतः ?

भा०—अशुच्यात्मकत्वात् शुच्युपघातकत्वाच्चेति । तस्मादशुचि शरीरमिति । एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरे निर्वेदो भवतीति । निर्विण्णश्च शरीरं (रेजन्म) प्रहाणाय घटत इत्यशुचित्वानुपेक्षा ॥ ६ ॥

टी०—अशुच्यात्मकत्वादिति । अशुचिरात्मा-स्वभावो यस्य तदशुच्यात्मकम् । अशुचिस्वभावस्य पुरीपादेरिव अशक्यप्रतीकारम् अशुचित्पापनयनम् । शुच्युपघातकत्वाच्चाशुचि शरीरम् । शुचीनि द्रव्याणि शाल्योदनदधिक्षीरादीनि, तान्यप्यात्मसम्पर्कादुपहनन्ति अशुचीकरोति । तथा कर्पूर-चन्दनं काशमीरजादीनि सुगन्धिद्रव्याणि सश्लेषमात्रादेव पूतीकरोति, अतोऽन्विष्यमाणं सर्वप्रकारं शरीरमेवाशुचि । परमार्थतो नापर किञ्चित् स्वतोऽशुचि समस्ति शरीरकं वा शरीरसम्पृक्तं वा विहायेति । एवं ह्यस्य चिन्तयत इत्यादिना अशुचित्वानुपेक्षायाः फलमाह—निर्वेदः-अप्रीतिः-अरतिः-उद्वेगः । शरीरके निर्विण्णश्च न शरीरसंस्कारार्थमायतते । जन्मप्रहाणायैव तु घटते इत्यशुचित्वानुपेक्षा ॥ ६ ॥

आस्रवानुपेक्षास्वभावप्रकाशनायाह—

भा०—आस्रवान् इहामुत्रापाययुक्तान् महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णान् अकुशलागमकृशालनिर्गमद्वारभूतान् इन्द्रियादीन् अवचतश्चिन्तयेत् ।

टी०—आस्रयते-यैः कर्मादीयते त आस्रवास्ते इन्द्रियादयस्तानास्रवानिह लोके । अमुत्रेति परलोके । अपायो-दोषः पीडा दुःखं तेनापायेन युक्तान् । महानदी-गङ्गादिका

तस्याः स्रोतः—प्रवाहः तस्य वेगः—(सं)सर्पणविशेषः तद्वत् तीक्ष्णान् । यथा स नदीप्रवाहः
 तृणकाष्ठादि पतितमपहरति, एवमेते चक्षुरादयः स्वप्रवाहपतितमात्मानम-
 उत्तरार्धस्य पहरन्ति, संमार्गाद् अशयन्ति । अकुशलं—पाप सामान्येन वा कर्मबन्ध-
 बन्धद्वयम् स्तस्यागमः—प्रवेशस्तद्वारभूतान्, कुशलस्य च पुण्यस्य दशविधधर्मस्य
 निर्गमद्वारभूतान् । इन्द्रियमादिर्येषां ते इन्द्रियादयस्तानवद्यतः—खण्ड-
 यतो जीवस्यापकारिणश्चिन्तयेत् । अथवा अवद्य—गर्हित गर्हितान् पापान् इत्येव चिन्तयेत् ।
 तद्यथेत्यादिना सोदाहरणानाम्प्रान् दर्शयति—

भा०—तद्यथा—स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचित्तः सिद्धोऽनेकविध्याचलसम्पन्नोऽ-
 प्याकाशगोऽष्टाऽङ्गमहानिमित्तपारगो गार्ग्यं सत्यकिर्निधनमाजगाम । तथा प्रभू-
 तयवमोदरुप्रमाथावगाहादिगुणसम्पन्नविचारिणश्च मदोत्कटा धलवन्तो हस्तिनो
 हस्तिबन्धकीपु स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचित्ता ग्रहणमुपगच्छन्ति । ततो बन्ध घघ दमन-
 (वाहन)निहननाऽङ्कुशापाणिप्रतोदाभिघातादिजनितानि तीव्राणि दुःखान्पनु-
 भवन्ति । नित्यमथ स्वच्छ-दप्रचारसुखस्य वनवासस्पानुमरन्ति । तथा मैथुन-
 सुखप्रसन्नादाहितगर्भाऽश्वतरी प्रसवकाले प्रसवितुमशक्नुवती तीव्रदुःखाभिहता
 अवशा मरणमभ्युपैति । एवं सर्व एव स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्ता इहामुत्र च विनिपा-
 तमृच्छन्तीति ॥ १

टी०—सिद्धविद्यः सोऽनेकेन विद्याचलेन युक्तोऽपि विद्यद्विचारी अङ्गस्वरलक्षणादि
 अष्टाङ्गनिमित्त तस्य पारङ्गतो गार्ग्यं इति गोत्राख्या सत्यकिः स्त्रीभ्यामक्तचित्तो निधन-
 विनाशमुपजगामेति । तथेत्यपरमुदाहरणम् । यवस्र.—चरणीयविशेष' तस्य प्रमाथो मञ्ज-
 नमर्दनाभ्यवहारलक्षण' । उदके च स्वेच्छयाऽवगाह । अवगाहादिगुणसम्पन्नेति ।
 आदिग्रहणात् मिहादिप्यालरहितत्वम् । एवविषयविचारिणो मदेन दुष्टजरा हस्तिनः ।
 हस्तिबन्धकीपिविति गणि(करेणु?)कानां सजा । तास्वनेकप्रकार चाडुकरणस्पर्शनादिभिः
 प्रौढयोपित इव मनुजान् प्रतारयन्ति हस्तिमूर्खान् । बन्धः—सयमन घघः—ताडन दमन-
 शिक्षाग्रहण पथाद् (वाहन) निहनन—अङ्कुशाभिघात' प्रतोदः—प्राजनकस्तेनाभिघातः ।
 आदिग्रहणादतिभारारोपण, युद्धकाले च शस्त्राभिघातः । तथेति दृष्टान्तान्तरमाह—तथा
 मैथुनेति । मैथुनसुखप्रसङ्गेनाहित—धृतो गर्भो यस्या अश्वतरी—वेगसती प्रसवकाले
 मरणमभ्युपैत्यवशा । एवमित्यादिना दार्ष्टान्तिकमर्थमुपसहरति । एवमुक्तेन न्यायेन
 लोचद्वयेऽपि विनाशमृच्छन्ति—प्राप्नुवन्तीति ।

१ 'मार्गाद्' इति ऊ-यात् । २ 'वन्तोऽपि हस्ति०' इति घ-यात् । ३ 'स्वयंप्रस्य स्वच्छन्द' इति
 घ-यात् । ४ 'मृतान्' इति ड-च-यात् ।

भा०—तथा जिह्वेन्द्रियप्रसक्ता मृतहस्तिशरीरस्थस्रोतोवेगोदवायसवत्
 हेमन्तघृतकुम्भप्रविष्टमूपिक्रवत् गोष्ठप्रसक्तहृदवासिकर्मवत् मांसपेशीलुब्ध-
 श्येनवत् बंडिशगतमांसगृद्धमत्स्यवचेति ॥ तथा घ्राणेन्द्रिय
 जिह्वादिविषयप्रस्ता प्रसक्ता ओषधिगन्धलुब्धपन्नगवद् पललगन्धानुसारिमूपकव
 चेति ॥ तथा चक्षुरिन्द्रियप्रसक्ता स्त्रादर्शनप्रसङ्गादर्जुनकचोर-
 वत् दीपांलोकनलोलपतङ्गवद् विनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत् ॥ तथा श्रोत्रे-
 न्द्रियप्रसक्तास्तित्तिरि रूपोत कपिञ्जलवत् गीतसङ्गीतव्यनिलोलमृगवद् विनि
 पातमृच्छन्तीति चिन्तयेत् । एव हि चिन्तयन्नास्त्रचनिरोधाय घटत इत्यास्त्रवानु-
 प्रेक्षा ॥ ७ ॥

टी०—तथेत्यास्त्रवान्तरेऽपि दोषदर्शनम् । सामयिकानि च वायसाद्युदाहरणानि ।
 घडिशो—गलः तत्र मांसम् । तथेत्यपरास्त्रगतदोषोद्घाटनमुदाहरणद्वयेन । तथाऽपरनास्त्रवे
 दोषोपपादनम् । अर्जुनचोरः श्यामाया निवेशितदृष्टिर्निर्गम गत इति सामयिकमेवाख्यायनम् ।
 तथेत्ययमप्यास्त्रवः सदोष इति कथयति । तित्तिरः पञ्जरस्थः तित्तिरीशब्दश्रवणादागतो
 युयुत्सार्थो पाशेन ग्रथ्यते । एवं कपोत कपिञ्जलादेरपि, गीतमेरुक-
 एव गौराखेटके गायति, सङ्गीतक तु वंशकास्यादियुक्तम् । एवमेता-
 नास्त्रान् दोषग्रहणानि चिन्तयेत् । एवं च परिचिन्तयन्नास्त्रचनिरो-
 धायैव घटत इत्यास्त्रवानुप्रेक्षा ॥ ७ ॥

गीतसङ्गीतयो-
 विशेषः

सवरानुप्रेक्षानिरूपणायाह—

भा०—संवराश्च महाव्रतादीन् गुप्त्यादिपरिपालनाद् गुणतश्चिन्तयेत् ।
 सर्वे ह्येते यथोक्तास्त्रवदोषाः संवृतात्मानो भवन्तीति चिन्तयेत् । एवं ह्यस्य
 चिन्तयतो मतिः संवरायैव घटत इति संवरानुप्रेक्षा ॥ ८ ॥

टी०—संवराश्च महाव्रतादीनित्यादि । आस्त्रद्वाराणां पिधानमास्त्रदोषपरिवर्जन
 सारः । तांश्च सवरान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीन् गुप्त्यादिपरिपालनादिति । गुप्त्यादयः
 परिपालनाः—परिपालका येषां महाव्रतादीनाम् । आदिग्रहणादुत्तरगुणपरिग्रहः । इतरना-
 दिग्रहणात् समितिग्रहणम् । तान् गुणैतश्चिन्तयेत् । गुणा—उपकारिणस्तान् गुणान् इत्येवं
 चिन्तयेत् । सर्वे ह्येते इत्यादि गतार्थं भाष्यम् ॥ ८ ॥

निर्जराऽनुप्रेक्षास्वरूपावधारणमधुना—

निर्जराया पर्याया भा०—निर्जरा वेदना विपाक इत्यनर्थान्तरम् ।

१ 'द्वैमन्यत' इति च-पाठ । २ 'बद्धिमानिषयद्ध' इति घ-पाठ । ३ 'लोकलोक' इति घ-पाठ ।
 ४ 'अर्जुन' इति च-पाठ । ५ 'पालना' इति च-पाठ । ६ 'गुणवत्' इति ग-पाठ ।

टी०—निर्जरा वेदनेत्यादि । निर्जरण निर्जरा आत्मप्रदेशेभ्योऽनुभूतरसकर्मपुद्गलप
रिशटना । निर्जराया एकार्थविमौ वेदना विपाक इति । तत्र वेदना अनुमनः तस्याः स्वादन
विपचन विपाकः । कर्मपुद्गलानां उदयानलिकाप्रवेशेऽनुभूतरसानामुत्तरकाल परिशतः ।
विपच्यमाना विपाकाः परिशतन्ति ।

भा०—स द्विविधः—अबुद्धिपूर्वः कुशलमूलश्च । तत्र नरकादिषु कर्मफल-
विपाकोदयोऽबुद्धिपूर्वरुस्तमवद्यतोऽनुचिन्तयेत् अकुशलानु-
विपाकस्य द्वैविध्यम् बन्ध इति ॥

टी०—स द्विविधः इति विपाकाभिसम्बन्धः । निर्जरया सहैकार्यत्वाद् । तद्वैविध्य
प्रदर्शनायाह—अबुद्धीत्यादि । तत्राबुद्धिपूर्वः बुद्धिः पूर्वा यस्य कर्म शाट्यामीत्येवंलक्षणा
बुद्धिः प्रथम यस्य विपाकस्य स बुद्धिपूर्वः न बुद्धिपूर्वोऽबुद्धिपूर्वः, तत्र तयोर्विपाकयोरय
तावदबुद्धिपूर्वः नरकतिर्यङ्गानुप्यामरेषु कर्म ज्ञानावरणादि तस्य यत् फलमाच्छादकादिरूप
तद्विपाक—तदुदयस्तस्मात् कर्मफलाद् विपच्यमानाद् यो विनिर्जरणलक्षणो विपाकः । सति
तस्मिन् कर्मफले विपच्यमाने स भवत्यबुद्धिपूर्वकः । न हि तैस्तपः परीपहजयो वा नार-
कादिभिर्मनीषितः । तमेवविध विपाकमवद्यतः पाप सत्तारानुगन्धिनमेव चिन्तयेत्, नहि
तादृशा निर्जरया मोक्षः शक्योऽधिगन्तुमिति । एतदेवाह—अकुशलानुबन्ध इति ।
यस्मादुपशुञ्चापि तत् कर्मफल पुनः ससृतावेव भ्रमितव्यम् ।

भा०—तपःपरीपहजयकृतः कुशलमूलः । तं गुणतोऽनुचिन्तयेत् शुभानु-
बन्धो निरनुबन्धो वेति । एवमनुचिन्तयन् कर्म निर्जरणायैव घटत इति निर्जरा
ऽनुप्रेक्षा ॥ ९ ॥

टी०—यः पुनः कुशलमूलो विपाकस्तपसा द्वादशविधेन परीपहजयेन वा कृतः
सोऽनश्यतयैव बुद्धिपूर्वकः । तमेवविध गुणत इति । गुणम्—उपकारकमेव चिन्तयेत् ।
यस्मात् स तादृशो विपाकः शुभमनुबन्धानि, अमरेषु तावदिन्द्रसामानिक्रुदिस्यानानि अवा-
प्नोति । मनुष्येषु च चक्रवर्तिचलमहामण्डलिकादिपदानि लब्ध्वा ततः सुतपरम्परया मुक्ति-
मवाप्स्यतीति शुभानुबन्धो निरनुबन्धो वेति । वाशब्दः पूर्वविरुद्धापेक्षः । तपःपरीपह-
जयकृतो विपाकः सकलकर्मफलक्षणः साधान्मोदायैव कारणीभवतीति ॥ ननु च यदि
बुद्धिपूर्वको देवादिकलः शुभानुबन्धो विपाकस्तत जोगमेन सह विरोधः “ नो इह लोगह-
याए तत्र अहिहेजा ” (अ० ९, उ० ४, सू० ४) भण्यते, न मृगुलुणा देवादिकलमित्, सहितः (?)
मोक्षार्थमेव घटते, यदान्तरालिक फलं देवादि तदानुपल्लिक, इक्षुवनसेके तृणादिसेकवत् ।

१ परिशतन् इति ङ-पाठः । २ वा निर्जरणः इति ग-पाठः । ३ महितै इति च-पाठः ।
४ देवादिदेवा इति ङ-पाठः । ५ दशवैकालिकाख्येन । ६ छाया—न इह लोकायै तप अपितित्येत् ।

... विदुः ...
 ... विदुः ...
 ... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

... विदुः ...

अनादौ समारे इत्यादिना बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा निरूपयति—

भा०—अनादौ संसारे नरकादिषु तेषु तेषु भवग्रहणेऽनन्तकृत्व, परिवर्त-
मानस्य जन्तोर्विबिधदुःखाभिरतस्य मिथ्यादर्शनाद्युपहतमतेर्ज्ञानदर्शनावरणमो-
हान्तरापोदयाभिभूतस्य ।

टी०—अनादाविति सर्वकालावस्यायिनि । संसारे किंस्वरूपेण नरकादिष्वित्याह,
तेषु तेषु भवग्रहणेऽनन्तकृत्व । तेष्वेव नरक तिर्यङ् मनुष्याऽमरभवग्रहणेषु पुनः पुनश्चक्रान्
परिमतोऽनन्तकृत्व प्राणिनः शारीरमानभैरानाप्रकारैर्दुःखैरालीङ्गस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानावि-
रतिप्रमादकपायादिभिरुपहतमतेः, ज्ञानानरणाद्युदयाभिभूतस्य-ज्ञानावरणादिकर्मचतुष्टयं
यातिकर्म विशेषतो मोहनीय सम्यग्दर्शनादिमार्गस्य विघातकमित्येतदाह ।

भा०—सम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधिदुर्लभो भवतीत्यनुचिन्तयेत् । एवं
एस्य बोधिदुर्लभत्वमनुचिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभ-
त्वानुप्रेक्षा ॥ ११ ॥

टी०—सम्यग्दर्शनादीत्यादि । सम्यग्दर्शनविरत्यप्रमादकपायविशुद्धो बोधिदुर्लभो
भवतीति विभक्तिविपरिणामेनाभिसम्प्रधनीयम् । जन्तुना दुर्लभ इति ।
पाठभेद
बोधिश देनात्र चारित्रमेव विप्रक्षितम् । अथवा पाठान्तर सम्यग्दर्शना-
दिविशुद्धो बोधिः सम्यग्दर्शनादिरेव बोधिरपगतसकलशुद्धादिदोषरहितो दुःखेन लभ्यत
इति । एवं बोधिदुर्लभत्वमनुचिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधि-
दुर्लभत्वानुप्रेक्षा ॥

स्वाख्यातधर्मानुप्रेक्षाप्रतिपादनायाह—

भा०—सम्यग्दर्शनद्वारं पञ्चमहाव्रतसाधनो द्वादशाङ्गोपादिष्टतत्त्वो
शुभ्यादिविशुद्धव्यवस्थानः ससारनिर्वाहकः ।

टी०—सम्यग्दर्शनद्वार इत्यादि । तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षण सम्यग्दर्शनं तत् द्वारं मुख्य
यस्य धर्मस्येति । नहि सम्यग्दर्शनप्रतिष्ठामन्तरेण महाव्रतादिलभं समस्ति । प्रागेव
सम्यग्दर्शनं द्वारभूत धर्मानुष्ठानस्येति प्रतिपादयति, सम्यग्दर्शनद्वारेण धर्मानुगमः इति ।
पञ्च महाव्रतानि साधनं यस्येत्यनेन समस्तमूलोत्तरगुणपरिग्रहः । आचारादीनि
दृष्टिवादपर्यन्तानि द्वादशाङ्गानि—उर्ध्वदासप्रणीतागमः तेनोपादिष्ट तत्त्वं-स्वरूप यस्य
धर्मस्य, चरणकरणलक्षणस्येत्यर्थः । शुभिसमितिपरिपालनविशुद्धं व्यवस्थानमस्येति ।
शुभिसिः समितिमिथ परिपालन-परिरक्षण विशुद्ध निर्मल व्यवस्थान स्वरूपानस्थानं यस्य स

तथोक्तः । संसारो नरकादिगतिचतुष्टयं तस्मान्निर्वाहको निस्तरकः । न चासापभावीभवति मुक्तावस्थायामित्याह—

भा०—निःश्रेयसप्रापको भगवना परमर्षिणाऽर्हताऽहो स्वारयातो धर्म इत्येवमनुचिन्तयेत् । एव ह्यस्य धर्मस्वाख्यातत्वमनुचिन्तयतो मार्गाच्यवने तदनुष्ठाने च व्यवस्थानं भवतीति धर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनानुपेक्षा ॥ १२ ॥ ७ ॥

टी०—निःश्रेयसप्रापक इति । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयस-स्वात्मन्येवावस्थानं सम-स्तकर्मापेतस्य निःश्रेयसमुच्यते तस्य प्रापकः, तस्य पर्यायान्तरस्योत्पादक इत्यर्थः । यशोविभवादियुक्तो भगवान्, परमर्षिरिति समधिगतसकलज्ञानस्तीर्थंकरनामकर्मोदयात् तीर्थस्य प्रणायकः चन्दनपूजाद्यर्होऽर्हन् तेनामोघवचनेन स्वाख्यातो अहो इत्याथर्ये नाप-रेण रेनचिदेवं कथितः, सुप्रसर्गापवादलक्षणः, ख्यातो धर्म इत्येवमस्य धर्मस्वारयात-त्वमनुचिन्तयतो मार्गाच्यवने तदनुष्ठाने वाऽवस्थानं भवतीति । मार्गो-रत्नत्रय मुक्तेः पन्थाः तस्मादच्यवनम्-अप्रच्यवनमनपेतत्वम् । तदिति मार्गस्य सम्बन्धः, तस्यानुष्ठान-श्रद्धानं स्वाध्यायक्रिया चरणम् । एतदेव परमार्थतोऽच्यवनं मार्गाद् यथोक्तक्रियाऽनुष्ठान-मित्येषा धर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनानुपेक्षा ॥ ७ ॥

भा०—उक्ता अनुपेक्षाः । परीपहान् वक्ष्यामः—

टी०—उक्ता अनुपेक्षाः सोदाहरणाः । सम्प्रति परीपहान् वक्ष्याम इति प्रतिजानीते—

पर्यपहसहने
हेत् सूत्रम्—मार्गाच्यवन-निर्जरार्थं परिपोढव्याः परी-
पहाः ॥ ९-८ ॥

भा०—सम्यग्दर्शनादेर्भोक्षमार्गादच्यवनार्थं कर्मनिर्जरार्थं च परिपोढव्याः परीपहा इति ॥ ८ ॥

टी०—अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्प्रध्यते—मार्गाच्यवनार्थं निर्जरार्थं च । परीपहा-धिसहने मार्गाच्यवन प्रयोजनम् । कदाचित् क्लिष्टचित्तः क्लीपत्वात् सहनासमर्थः सन्मार्गात् प्रच्यवेतापि अतस्तत्सहनादरः मार्गः, तस्य तु सम्यग्धिसहमानस्य गिरेरिव निष्प्रकम्प-चेतमो निराकुलध्यानस्य जायते कर्मनिर्जरा । एतदेवाह—सम्यग्दर्शनादेरित्यादिना । तच्चार्थश्रद्धानादिलक्षणो मार्गो निर्धृतेरात्यन्तिक्याः, तस्या मार्गान्मा प्रच्योम्भहीति सहन्ते

१ 'नि सारक' इति च-पाठ । २ 'मर्षिणाऽहो ख्यातो धर्म' इति ग-पाठ । ३ 'स्वाख्यातत्वम्' इति घ-पाठ । ४ 'आत्मन्येव' इति ङ-पाठ । ५ 'विभावादि' इति घ-पाठ । ६ 'इत्यस्य ध्यानैक(ः)जायते' इति ग-च-पाठ । ७ 'श्रद्धानाश्रद्धानादि' इति ग-पाठ ।

परीपहाः । तथा ज्ञानावरणादिकर्मक्षपणार्थं च (परि)सोढव्याः सिद्धि[प्रस्थान]प्राप्तिकारणसम्-
रविग्नहेतवः परिपोढव्याः, परीपहा इति निर्वचनम् । समन्तादापतन्तः क्षुत्पिपासादयो
द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षा' सोढव्याः-सहितव्याः परीपहा भण्यन्ते । " कृत्यल्युटो बहुल'"
(पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११३) इति करणाधिकरणाभ्यामन्यत्रापि कर्मणि घप्रत्ययः ।
परिसहन्त इति परीपहा' ॥ ८ ॥

कियन्तस्ते किंनामानः किंस्वरूपाश्चेत्याह—

भा०—तद्यथा—

टी०—तद्यथेति सङ्ख्यादिनिरूपणोपक्रमणम् ।

सूत्रम्—क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकनाभ्यारतिस्त्रीचर्यानिपद्या-
शय्याऽऽक्रोशवधयाचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कार-
पुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानि ॥ ९-९ ॥

२० परीपहा

टी०—क्षुत्पिपासेति सूत्रम् । क्षुत्पिपासादयः परीपहा द्वाविंशतिर्नामतः क्षुदेदि-
नामानः । स्वरूपमपि शब्दार्थेनावेदितमेव । सङ्ख्यादीनां त्रयाणामपि प्रदर्शनं करोति
माप्यकारः—

भा०—क्षुत्परीपहः १ पिपासा २ शीतं ३ उष्णं ४ दशमशक ५ नाभ्य ६
अरति' ७ स्त्रीपरीपह' ८ चर्यापरीपह' ९ निपद्या १० शय्या ११ आक्रोशः १२
वधः १३ घाचन १४ अलाभः १५ रोग' १६ तृणस्पर्शः १७ मल १८ सत्कार-
पुरस्कार' १९ प्रज्ञाऽज्ञाने २०-२१ अदर्शनपरीपहः २२ इति ॥

टी०—क्षुदेदनामुदितां शेषवेदनातिशयिनीं सम्यग् विपहमानस्य जठरान्त्रविदाहि-
नीमागमविहितेन विधिना क्षुधा शमयतोऽनेपणीयं च परिहरत' क्षुत्परीपहजयो भवति ।
अनेपणीयग्रहणे तु न विजितः स्यात् क्षुत्परीपहः । एव पिपासापरीपहः । एपणीयभावे तु
प्राणदयालुना समस्तमनेपणीयं परिहरता शरीरस्थिति' कार्या । शीतपरीपहजयस्तु शीते
पतति महत्त्वपि जीर्णवसन' परित्राणवर्जितो नाकल्यानि वासासि गृह्णाति शीतत्राणाय । आग-
मविहितेन विधिना एपणीयमेव कल्यादि गवेषयेत् परिसुञ्जीत वा । नापि शीतातोंऽग्निं
ज्वालयेत् । अन्यज्वालित वा नासेवेत् । एवमुत्तिष्ठता शीतपरीपहजयः कृतो भवति ।
एवमुष्णततोऽपि जलावगाहनम्बानव्यजनवातादि वर्जयेत्, अभिघारितच्छयादि वा । अत

१ क्षुधादि' इति च-पाठः ।

२ 'अनेपणीयां च०' इति च-च-पाठः ।

उष्णमापतित सम्यक् सहेत । न चातपत्राद्युष्णवारणायाददीतेति । दशमशकादिभिः दश्यमानो-
ऽपि न ततः स्थानादपगच्छेत्, न च तदपनयनार्थं धूमादिना यतेत, न च व्यजनादिना
निवारयेदित्येवं दशमशकपरीपहजयः कृतः स्यात्, नान्यथेति ।

नाग्न्यपरीपहस्तु न निरुपकरणैव दिगम्बरभौतादिवत् । किं तर्हि ? प्रवच-
नोक्तविधानेन नाग्न्यम् । प्रवचने तु द्विप्रकारः कल्पः—जिनरूपः स्वविरकल्पश्च ।

तत्र स्वविरकल्पे परिनिष्पन्नः, क्रमेण धर्मश्रमणममनन्तर प्रत्रज्याप्रतिपत्तिः । ततो द्वादश
वर्षाणि सूत्रग्रहणं पश्चात् द्वादश वर्षाण्यर्थग्रहणं ततो द्वादशवर्षाण्य-
नियतवासी देशदर्शनं कुरुते । कुर्वन्नेव च देशदर्शनं निष्पादयति
शिष्यान् । शिष्यनिष्पत्तेरनन्तर प्रतिपद्यते अभ्युद्यतविहारम् । स च

त्रिविधः—जिनकल्पः शुद्धः परिहारो यथालन्द्यश्च । तत्र जिनरूपप्रतिपत्तियोग्य एव जिनरूपं
प्रतिपत्तुकामः प्रथममेव तपःसत्त्वादिभावनाभिरात्मानं भावयति । भावितात्मा च द्विविधे
परिकर्मणि प्रवर्तते । यदि पाणिपात्रलब्धिरस्ति ततस्तदनुसूत्रमेव परिकर्माचेष्टते । अथ
पाणिपात्रलब्धिर्नास्ति ततः प्रतिग्रहधारित्वपरिकर्मणि प्रवर्तते । तत्र यः

कल्पे उपधि

पाणिपात्रलब्धिसम्पन्नस्तस्योपधिरवश्यंतया रजोहरणं मृगवस्त्रिका च ।

कल्पग्रहणात् त्रिविधवतुर्विधः पञ्चविधो वा । प्रतिग्रहधारिणस्तु नत्रप्रकारोऽप्रश्यतया, कल्प-
ग्रहणाद् दशविध एकादशविधो (द्वादशविधो) वा उपधिरागमाभिहितः । एवंविधं नाग्न्यमिष्टम् ।
दशविधसामाचार्या चेमाः पञ्च तेषां सामाचार्यः आप्रच्छन्नं मिथ्यादुष्कृतमाप्रश्यका निशीथि-

(पेषि ?) का गृहस्थोपसम्पन्नः । उपरितनी वा त्रिप्रकारा सामाचारी आप्रश्यकादिका । श्रुत-
सम्पदपि तेषामाचारवस्तु नवमस्य पूर्वस्य जयन्त्यतः । तत्र हि कालपरिज्ञानं न्यक्षेण, उत्कर्षेण
दश पूर्वाणि भिन्नानि, न सम्पूर्णाणि । वज्रर्षभनाराचसंहननाथ ते वज्रकुञ्जकल्पधृतयः ।

स्वित्तिरपि तेषां क्षेत्रादिका अनेकभेदा । क्षेत्रतस्तावद् जन्मना सद्भावेन च सर्वास्वेव कर्म-
भूमिषु, सहरणतः कदाचित् कर्मभूमात्रकर्मभूमौ वा, अवसर्पिण्यां कालतः तृतीयचतुर्थयोः
समयोर्जन्मतः त्रिचतुर्थपञ्चमीषु सद्भावः । चतुर्थ्यां लब्धजन्मा पञ्चम्यां प्रत्रजति । उत्सर्पिण्यां
दुष्पमादिषु त्रिषु कालविभागेषु जन्म, द्वयोस्तु सद्भावः । सामायिकच्छेदोपस्थाप्ययोजिनकल्प-

प्रतिपत्तिशरणयोः । एव तीर्थपर्यायागमवेदादिकाऽपि स्थितिरुपयुज्यागमानुसारेण वाच्या ।
ननु चाचेलक्यादिर्दशविधः कल्पः । तत्राचेलक्यं स्फुटमेवोक्तम् । तत्र च मध्यमतीर्थ-

वर्तिनां सामायिकसयतानां चतुर्विधः कल्पोऽवस्थितोऽप्रश्यंतया करणीयः । यथाऽऽह—
अवस्थितकल्पस्य "शय्यातरपिण्डत्यागः कृतिकर्म च तथा व्रतादेशः ।
चातुर्विच्यम् पुरपञ्चेष्टत्वं हि, चत्वारोऽवस्थिताः कल्पाः ॥ १ ॥ "

१ 'श्रागया' इति च-पाठः । २ 'तत्र ग्रहण' इति छ-पाठः । ३ 'स्थापनयो' इति ग-पाठः ।
४ 'वेदादि' इति छ-पाठः ।

पञ्चविधधानवस्थितः कल्पः । यथोक्तम्—

धनवस्थितस्य “ आचेलन्यौद्देशिकं नृपपिण्डत्याग-भासकल्पाश्च ।
पाङ्चिभ्यम् वर्षाविधिः प्रतिरुमणविधानं वाऽन्यस्यिताः कल्पाः ॥ १ ॥ ”

आद्यचरमतीर्थङ्करतीर्थवर्तिना तु दशविधो 'व्यवस्थित' कल्पः ।

अस्य तु पुनर्मगवतस्तीर्थे श्रीवर्धमानचन्द्रस्य ।

स्थित एवेष्टः कल्पः स्थानेषु दशस्यपि यथास्तु ॥ १ ॥

किं पुनः कारणमेतदेवं तीर्थकृतां विषममुपदेशनम् ?

“ आर्जव-जडा अनार्जव जडा वृषभ-वीरतीर्थकालभनाः ।

मनुजा यस्मात् तस्मात्, कल्पः स्थित एव स प्रोक्तः ॥ १ ॥ ”

सत्यमुक्तमाचेलन्यम् । तत् तु यथोक्तं तथा कर्तव्यम् । तीर्थकरकल्पस्तावदन्य
एव, मति-यता-अधिज्ञानिन, प्रतिपन्नचारित्रास्तु चतुर्ज्ञानिन इति युक्तमेव तेषां पाणिपात्र-
भोजित्वमेकदेवद्वयपरिग्रहाश्च । साधवस्तु तदुपदिष्टाचारानुष्ठायिनो जीर्णस्रग्दितासर्वतनु-
प्रावरणाः श्रुतोपदेशेन विद्यमानवविधनामस्यचेलना एव । यथाऽऽपगोचरणे द्वादश-
परिवेष्टितशिरा* पुष्पो नम्र उच्यते सवस्त्रकोऽपि, तथाऽत्र शुद्धप्रदेशस्यगनाय गृहीतचोलपट-
कोऽपि नम्र एवेति । योषिश्च काचित् परिःश्रुण्णाटिकापिधाना तन्तुवायमाह-नम्राऽह, देहि
मे द्वादशकामिति । एव साधनोऽयमहाधनमूल्यानि स्रग्दितानि जीर्णानि च विभ्रतः श्रुतो-
पदेशाद् धर्मबुद्ध्या नाग्न्यभाज एवेति । चारित्रसूत्रे शुद्धपारिहारिकान् वक्ष्यामः ॥

यथालन्दिकास्तु भण्यन्ते । लन्दमिति कालस्याख्या । तच्च पञ्चरात्रं, तेषां हि पञ्चको
गच्छः, सामाचारी तु तेषां जिनकल्पिकैस्तुल्या, सूत्रप्रमाणमिक्षाचर्पाकल्पान् विहाय, तत्रा
परिसमाप्तावसूत्रार्थास्तु गच्छप्रतिग्रहाः । परिसमाप्तार्थास्त्वप्रतिग्रहाः । तत्र केचित् जिन-
कल्पिका* केचित् स्थविरकल्पिका यथालन्दिन* । तत्र जिनकल्पिकाः निष्प्रतिकर्मशरीराः

समुत्पन्नरोगाधिकित्साया न प्रवर्तन्ते, नेत्रमलाद्यपि नापनयन्ति; स्वविर-
जिनकल्पः कल्पिकास्तत्पन्नरोग गच्छे प्रक्षिपन्ति । गच्छोऽपि प्राप्तुकैर्षणीयेन परिकर्म
करोति भैषजादिना । स्वविरकल्पिकास्त्येकैश्च प्रतिग्रहधारिण, संप्रावरणाः । जिनकल्पिकानां
तु वस्त्रपात्राणि भाज्यानि । एतान् पञ्चपञ्चरात्रचारिण एते । गणप्रमाणं जघन्यतस्त्रयो गणाः,
शतश उत्कृष्टा । भिक्षाचर्या तु तेषां पञ्च पञ्चव, एकैकवीर्यौ चरन्तः पञ्चभिः, पट्टकैर्मांसकल्प
परिसमापयन्ति । स्थितास्थितरूपयोश्च द्वयोरपि ते भवन्ति । एवमेते जिनकल्पिकादयो
गच्छनिर्गतास्तत्र यथेवंविधं नाम्यमिष्यते तदां नागमोपरोधः । अथ परिधानकपरित्याग-
मात्रं ततस्तदप्रमाणकं न मनासि प्रीणयति जनेन्द्रशासनानुमारिणामिति । स्थविरकल्पिकास्तु
चतुर्दशविधोपधयः उत्सर्गपवादव्यवहारिण* औपग्रहिकोपधिचारिणश्च । प्रज्यादिद्वार-

१ महार्थमूल्यानि* इति ड-पाठ । २ वाद् वक्ष्याम* इति ड-पाठ । ३ एवत्र पञ्चरात्र* इति ड-पाठ ।
४ 'कल्पिको' इति ड-पाठ । ५ 'ततो' इति ड-पाठ । ६ 'शोषधमाहिकी' इति च-पाठ । ७ 'पारणाश्च'
इति ड-पाठ ।

रोगो-ञ्जरा-ज्जीवार-कासश्चासादिः, तस्य प्रादुर्भावे सत्यपि न गच्छनिर्गताधिकित्सायां प्रवर्तन्ते । गच्छवासिनस्त्वल्पगहुत्वालोचनया सम्यक् सहन्ते, प्रवचनोक्तेन वा विधिना प्रतिक्रियामाचरन्तीति रोगपरीपहजयः ।

अशुषितृणस्य दर्भोदेः परिभोगोऽनुज्ञातो गच्छनिर्गतानां गच्छवासिनां च, तत्र येषां शयनमनुज्ञात निष्पन्नानां तेषां (निशाया ते तान् ?) दर्भान् भूमावास्तीर्य संस्तारकोचरपट्टको च दर्भानामुपरि विधाय शेरते, चौरापहतोपकरणो वा प्रतनुकसंस्तारकादिपट्टो वाऽत्यन्तजीर्णत्वात् तथापि त परुषकुशदर्भादितृणसस्पर्शे सम्यगधिसहते यस्तस्य तृणस्पर्शोपरीपहजयः ।

रजः परागमात्र मलस्तु स्वेदवारिसम्पर्ककठिनीभूतो वपुषि स्थिरतामितो ग्रीष्मोष्मसम्पातजनितधर्मनलाद्रतां गतो दुर्गन्धिर्महान्तमुद्वेगमुत्पादयति । तदपनयनाय न कदाचिदभिषेकाद्यभिलाष करोतीति मलपरीपहजयः ।

सत्कारो भक्तपानसस्त्रपात्रादिना परतो योगः, पुरस्कारः सद्भूतगुणोत्कीर्तनं चन्दनाभ्युत्थानासनप्रदानादिव्यवहारश्च, तत्रामत्कारितोऽपुरस्कृतो वा न द्वेष यायात्, न दूषयेत् मनोविकारेणात्मानमिति सत्कारपुरस्कारपरीपहजयः ।

प्रज्ञायतेऽनपेति प्रज्ञा-बुद्धयतिशयः, तत्रासौ न गर्वमुद्बहते इति प्रज्ञापरीपहजयः । प्रज्ञाप्रतिपक्षेणाल्पबुद्धिकत्वेन परीपहो भवति । नाह किञ्चिज्ज्ञाने मूर्खोऽह सर्वपरिभूत इत्येव परितापमुपागतस्य परीपहः, तदकरणात् कर्मविपाकोऽयमिति परीपहजयः ।

ज्ञानं तु श्रुताख्य चतुर्दश पूर्वाण्येकादशाङ्गानि, समस्तश्रुतधरोऽहमिति गर्वमुद्बहते, तत्रागर्वकरणात् ज्ञानपरीपहजयः । ज्ञानप्रतिपक्षेणाप्यज्ञानेनागमशून्यतया परीपहो भवति, ज्ञानावरणक्षयोपशमोदयविवृम्भितमेतदिति, स्वकृतकर्म फलपरिभोगादपैति तपोनुष्ठानेन चेत्येवमालोचयतो ज्ञानपरीपहजयो भवति ।

अदर्शनपरीपहस्तु सर्वपापस्थानेभ्यो विरतः प्रकृष्टतपोऽनुष्ठायी निःसङ्गश्चाहं तथापि धर्माधर्ममद्वन्द्वनारकादिभावाक्षे, अतो मृषा समस्तमेतदिति अदर्शनपरीपहः ।

धर्माद्यदर्शने हेतव तत्रैवमालोकयेत्-धर्माधर्मौ पुण्यपापलक्षणौ यदि कर्मरूपौ पुद्गलात्मकौ, ततस्त्वयोः कार्यदर्शनादनुमानमधिगम्यत्वम् । अथ क्षमाक्रोधादिकौ धर्माधर्मौ, ततः स्वानुभवत्वादात्मपरिणामरूपत्वात् प्रत्यक्षविरोधः । देवास्त्वत्यन्तरतमुखासक्तत्वान्मनुष्यलोके च कार्याभावात् दुष्यमानुभावाच्च न दर्शनगोचरमायान्ति । नारकास्तु तीव्रवेदनातो पूर्वकृतकर्मोदयनिगडबन्धनवशीकृतत्वादस्वतः प्राः कथमायान्तीत्येवमालोचयते अदर्शनपरीपहजयो भवतीति । इतिशब्द इयत्ताप्रदर्शनार्थः ॥

१ 'सन्वात' इति ग-पाठः ।

२ 'बुद्धितिवच' इति ङ-पाठः ।

३ 'तापस्तस्य' इति ग-पाठः ।

४ 'पमाल्य' इति ङ-पाठः ।

५ 'यवश्च दर्शन' इति ङ-पाठः ।

भा०—एते द्वाविंशतिर्धर्मविघ्नहेतवो यथोक्त प्रयोजनमभिसन्धाय राग-
द्वेषौ निहृत्य परिषोढव्या भवन्ति ॥ ९ ॥

टी०—एत इति । बुद्धादयोऽदर्शनान्ताः प्रत्यक्षीकृता द्वाविंशतिरिति न न्यूना नाधिकाः
क्षमादिदशलक्षणकस्य धर्मस्य विघ्नहेतवः—अन्तरायकारणभूताः । यथोक्त संवराय
प्रयोजनमभिममीक्ष्य अभिसन्धाय संवरफलं चाभिसन्धाय मोक्षं रागद्वेषौ निहृत्येति ।
केचिद् रागाद्बुद्धयमासादयन्ति केचिद् द्वेषादिति, अतः सर्व एवैते प्रादुष्यन्तः ममापतिताः
समन्ताद् परिषोढव्या भवन्तीति ॥ ९ ॥

पञ्चानामेवत्यादिना सूत्रं सम्भ्रामति—

भा०—पञ्चानामेव कर्मप्रकृतीनामुदयादेते परीपहाः प्रादुर्भवन्ति । तद्यथा-
ज्ञानाचरण वेदनीय दर्शनचारित्रमोहनीयाऽन्तरायाणामिति ॥

टी०—पञ्चानामेव न यथा न चतसृणां कर्मप्रकृतीनामुदयाद् निपाकादेते द्वाविंशतिः
परीपहाः समुपनायन्ते । काः पुनस्ताः पञ्च कर्मप्रकृतय इति नामग्राहमाचष्टे—ज्ञानाचरणस्य
वेद्यस्य मोहनीयस्य । तत्र मोहनीय द्विप्रकार-दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं च । तथा
अन्तरायस्येत्थेवमेताः पञ्च प्रकृतयः । तत्र कः परीपहः कस्य गुणस्थानेषु चेत्याह—

सूत्रम्—सूक्ष्मसम्पराय-छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ ९-१० ॥

भा०—सूक्ष्मसम्परायसंयते छद्मस्थवीतरागसंयते च चतुर्दश परीपहाः
संभवन्ति, क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याप्रंजाजानालाभशय्यावधरोगतृण-
रूपशमलानि ॥ १० ॥

टी०—सूत्रमेत्यादि । स्वामिविशेषाप्रधारणम् । चतुर्दशानां परीपहाणां सम्परायः-
कपायो लोभारयस्तस्य बादराणि सृष्टानि परिश्रान्तितानि नममे गुणस्थाने । दशमे तु गुण-
स्थाने सूक्ष्मसम्परायस्य वेद्यन्ते । ततः सूक्ष्मः सम्परायो यस्यासौ सूक्ष्मसम्परायः, शमकः
सुषुप्तौ वा सुषुप्तौ शूलोत्तरगुणमम्पन्नस्तस्मिन् सूक्ष्मसम्परायसंयते अमी चतुर्दश
परीपहाः सम्भवन्ति, उदयमासादयन्तीति यावत् । छद्म-आवरण तत्र स्थितश्छद्मस्यः
सावरणज्ञान इति । वीतः—अपेक्षो रागः सकलमोहोपर्यमात् ममस्तमोहक्षयाद्यस्य, क्रमेणै
कादशदशगुणस्थानवर्तिनो संयतो परिगृह्यते । छद्मस्थवीतरागसामान्याद्यैकवचनम् ।
सूक्ष्मसम्परायस्य छद्मस्थवीतरागश्चेति द्वन्द्वः । तयोश्चतुर्दशैते भाष्यपरिपठिताः परीपहाः क्षुत्
दसौ शमलानि ॥ १० ॥

१ 'परीपहा' इत्यधिका घ-पाठ । २-३ 'यते' इति ग-पाठ । ४ 'भवन्ति' इति घ-पाठ ।
५ 'सम्परायस्य' इत्यधिका घ-पाठ । ६ 'शमसमस्तन्मोह' इति ड-पाठ ।

भवस्यकेवलिनः शेषकर्मकारणामात् वेदनीयसम्भवाच्च तदाथया एव परीपहा
भवन्तीत्याह—

सूत्रम्—एकादश जिने ॥ ९-११ ॥

टी०—अस्य भाष्यम्—

भा०—एकादश परीपहाः सम्भवन्ति जिने वेदनीयाश्रयाः । तद्यथा—
केवलिनः परीपहा क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पशमल-
परीपहाः ॥ ८१ ॥

टी०—एकादशैव परीपहाः पूर्वोक्तचतुर्दशकमध्यादपनीच अमून् प्रज्ञाज्ञानाला-
भाख्यांतीन् एकादश शेषा भवन्ति वेदनीयकर्मश्रया जिने । मोहपुरःसरेषु ज्ञानदर्शना-
वरणान्तरापेषु क्षयमात्यन्तिकमुपगतेषु घातिकर्मसु उत्पन्नमकलज्ञेयग्राहिनिरावरणज्ञानो जिनः
षेवलीतियावत् । तत्रान्योपान्त्ययोगुणस्थानयोजितत्व, तत्र सम्भवः ॥ ११ ॥

सर्वेषां परीपहाकारणानां कर्मणामुदयसम्भवमङ्गीकृत्याह—

सूत्रम्—चादरसम्पराये सर्वे ॥ ९-१२ ॥

भा०—चादरसम्परायसंपत्ते सर्वे द्वाविंशतिरपि परीपहाः सम्भवन्ति ॥१२॥

टी०—चादरः—स्फुलः सम्परायः—कपायस्तदुदयो यस्यासौ चादरसम्परायः समतः ।
स च मोहप्रकृतिः कश्चिदुपशमयतीत्युपशमक । कश्चित् क्षययतीति क्षपकः । तत्र सर्वेषां
द्वाविंशतिरपि क्षुदादीनां परीपहाणामदर्शनान्तानां सम्भव इति उक्ता गुणस्थानेषु यथा-
सम्भव परीपहाः ॥ १२ ॥

सम्प्रति कर्मप्रकृतिष्वन्तर्भावकथनायाह—

सूत्रम्—ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ ९-१३ ॥

भा०—ज्ञानावरणीयोदये प्रज्ञाज्ञानपरीपहौ भवतः ॥ १३ ॥

टी०—प्रज्ञा चानानं च प्रज्ञाज्ञाने । प्रज्ञापरीपहोऽज्ञानपरीपहश्च ज्ञानावरणे भवतः ।
ज्ञानारणक्षयोपशमात् प्रज्ञाज्ञानं च । सत्येव हि ज्ञानारणे तस्य क्षयोपशमः । ज्ञानावरणो-
दयाच्च अप्रज्ञा—निर्घुद्विकत्वमज्ञानं चेति । कथं पुनरिदंमभयं लभ्यते ? तुल्या हि सहिता
अप्रज्ञा च ज्ञानं च अप्रज्ञाज्ञाने ज्ञानारणोदये भवत इत्युभयथाऽपि स्पष्टं भाष्यम् ॥ १३ ॥

१ 'भवपरीपहा' इति ड-पाठ । २ 'वत्तरुण०' इति ड-पाठ । ३ 'रिदं लभ्यते' इति, ड-पाठ,
'रिदमुदयं लभ्यते' इति डू च-पाठ ।

सूत्रम्—दर्शनमोहा-ऽन्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ ९-१४ ॥

भा०—दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ यथासङ्ख्यं दर्शनमोहोदयेऽदर्शनपरीपहः । लाभान्तरायोदयेऽलाभपरीपहः ॥ १४ ॥

टी०—दर्शनमोहः—अनन्तानुग्रन्धिनो मिथ्यात्वादिप्रयं च, यथासदख्यमिति क्रमेण दर्शनमोहे अदर्शनपरीपहः । अन्तराये अलाभपरीपहः । अदर्शनम्—अभद्धानं देवादि-सन्नापनिपयम्, अतो मिथ्यात्वानुगन्धाद् दर्शनमोहेऽन्तःपात इति ॥ १४ ॥

सूत्रम्—चारित्रमोहे नाश्या-ऽरति-स्त्री-निपद्या-ऽऽक्रोश-याचना-सत्कारपुरस्काराः ॥ ९-१५ ॥

भा०—चारित्रमोहोदये एते नाग्न्यादयः सप्त परीपहा भवन्ति ॥ १५ ॥

टी०—दर्शनमोहवर्जं शेष चारित्रमोहनीयम् । चारित्र मूलोत्तरगुणसम्पन्नान्मोहनात् पराद्भ्रुत्वाच्चारित्रमोहनीयम् । तद्दुदये सत्येते नाग्न्यादयः सप्त परीपहा भवन्ति । नाग्न्यं जुगुप्सोदयात् । अत्युदयादरतिः । स्त्रीवेदोदयात् स्त्रीपरीपहः । निपद्या-स्थानासेवित्वं भयोदयात् । क्रोधोदयादाक्रोशपरीपहः । मानोदयाद् याच्नापरीपहः । लोमोदयात् सत्कार(पुरस्कार)परीपह इति ॥ १५ ॥

सूत्रम्—वेदनीये शेषाः ॥ ९-१६ ॥

भा०—वेदनीये शेषा एकादश परीपहा भवन्ति ये जिने सम्भवन्तीत्युक्तम् (अ० ९, सू० ११) । कुतः शेषाः ? एभ्यः प्रज्ञा-ऽज्ञान-दर्शना-ऽलाभ-नाग्न्या-ऽरति-स्त्री-निपद्या-ऽऽक्रोश-याचना-सत्कारपुरस्कारेभ्य इति ॥ १६ ॥

टी०—वेदनीयकर्मोदये शेषाः एकादश परीपहाः सम्पतन्ति । कुतः शेषाः ? उपर्युक्तेभ्योऽन्ये शेषाः । के पुनरुपर्युक्ताः ? प्रज्ञा-ऽज्ञाने अदर्शना-ऽलाभौ सप्त च नाग्न्यादयः, एभ्यः शेषाः केवलिनो ये सम्भवन्ति । एकादश जिने प्रागुक्ताः क्षुत्पिपासा-शीतोष्णदशमशकचर्याशय्याघरोगतृणस्पर्शमलपरीपहाख्या इति ॥ १६ ॥

एवमेते व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः आवादरसम्परायात् सर्वे भवन्ति । परतस्तु नियताः । तत् किमेते कदाचित् सर्वेष्वेकस्य जन्तोर्योगपद्येन सम्भवन्ति न वा ? सम्भवन्तीत्याह—

सूत्रम्—एकादयो भाज्या युगपदैकोनविंशतेः ॥ ९-१७ ॥

भा०—एषा द्वाविंशतेः परीपहाणामेकादयो भजनीया युगपदेकस्मिन् जीवे आ एकोनविंशतेः । अत्र शितोष्णपरीपहौ युगपत्त भवतः, अत्यन्तविरोधित्वात् । तथा चर्याशय्यानिपद्यापरी-पहाणामेरुस्य सम्भवे द्वयोरभावः ॥ १७ ॥

टी०—एकादय इति तद्गुणसविवानो बहुमीहिः । अयवैकशेषः । एकथासारादियै कादिः, एक आदिर्येषा ते एकादयः, एकादिय एकादयश्च एकादयः । तदेते द्वाविंशतिः परीपहा भाज्या-विकल्प्या युगपदेकस्मिन् यतौ । तत्र कस्यचिदेक* कस्यचिद् द्वौ कस्यचिद् त्रयस्तापद् भावदेकोनविंशतिरविरोधात् युगपदेकत्रोदयन्ते, विरोधात् तु न द्वाविंशतिरप्येक-स्मिन् युगपदिति । भाज्या इति णिजन्ताद्यत् । णिजपि चौरादिरुः । आ एकोनविंशतेरिति एकेनोना विंशतिरिति तत्र समाम् । तृतीयेति योगविभागात्तजः प्रकृतिभावः । आहुक्तः, ऊनार्थामिधायी चात्र नञ् । एकेनोना विंशतिरित्यर्थः । विंशतिशब्दस्य द्विदशमनि-र्वृत्तत्वात् द्वौ दशकौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशति* । एकत्रचनान्तता एकत्वेन निपातनात् । बहुत्वाद् बहुवचनमिति चेत् न, एकार्थत्वाद् यूय वनादिवत् । कथं पुनरेकोनविंशतिः समस्ति युगपत् न पुनर्द्वाविंशतिरपीत्याह—अत्यन्तविरोधादिति । शीतोष्णयोरसहानस्थानलक्षणो विरोधः परस्परपरिहारेण स्थितिः । अत्यन्तग्रहण पर्यायनयत्रिक्षाप्राधान्यरूपानर्थम् । शीतो-ष्णपर्यायावत्पन्तमिच्छौ विरुद्धौ, तयोश्चैकस्मिन् काले नैकत्वेनावस्थानम् । द्रव्याधिक्यस्य तु तदेव द्रव्यमपास्तसमस्तपर्याय शीतमुष्णं चेत्युत्थितासीनपुत्रपद् उत्कणविक्रणीभूतसर्पवद् वा नास्ति कश्चिद् विरोधः । तथा चर्या शय्या निपद्यानामेकस्य सम्भवे द्वयोरभावः । चर्यायां सत्यां निपद्या शय्ये न स्तः । निपद्यायां तु शय्या चर्ययोरभावः । शय्यायां पुनानिपद्या-चर्ये न भवत* इति त्रयो वर्ज्यन्त इति ॥ १७ ॥

उक्तः परीपहजयः । सम्प्रति प्रस्तावप्राप्त चारित्रमुच्यते-

चारित्रस्य
पञ्चविधम्

सूत्रम्—सामायिक-छेदोपस्थाप्य-परिहारविशुद्धि-
सूदमसम्पराय-यथाख्यातानि चारित्रम् ॥ ९-१८ ॥

भा०—सामायिकसंयम* १ छेदोपस्थाप्यसयमः २ परिहारविशुद्धिसंयमः ३ सूक्ष्मसम्परायसयम ४ यथाख्यातसयमः ५ इति पञ्चविधं चारित्रम् । तत् सुखाकादिषु (अ० ९, सू० ४८) विस्तरेण वक्ष्याम* ॥ १८ ॥

१ 'भा' इत्यधिको ग-पाठः । २ 'एकाविंशते एकेन न विंशतिरिति नञ्समास' इति च-पाठः ।

यैरिति परिशुक्ततादृग्विधतपसः, निर्विण्कायिका इत्यर्थः । परिहारविशुद्धिक च तपः प्रतिपन्नानां नवको गच्छः । तत्र परिहाराचारिणश्चत्वारोऽनुपरिहारिणोऽपि चत्वारः कल्पस्यित एकः, वाचनाचार्य इत्यर्थः । सर्वेऽपि ते शुताद्यतिश्रयमम्पन्नाः तयापि रूच्या (रूच्या ?) कल्पस्यित एकः कश्चिदवस्थाप्यते । तत्र ये कालभेदेन विहित तपोऽनुतिष्ठन्ति ते परिहारिणः । नियताचाम्लभक्तास्त्वनुपरिहारिणस्तेषामेवामिसराः, तपोलानानां परिहारिणां सहायके वर्तन्ते । कल्पस्यितोऽपि नियताचाम्लभक्त एव । तत्र तपः परिहारिणां ग्रीष्मे चतुर्थपष्टाष्टमभक्तलक्षणं जघन्यमध्यमोत्कृष्ट क्रमेण । शिशिरकाले षष्ठाष्टमदशमानि जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि । वर्षास्वष्टमदशमद्वादशभक्तानि जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि । पारणाकालेऽप्याचाम्लमेव पारयन्ति । उक्तविधान तपः पञ्चासं कृत्वा परिहारिणोऽनुपरिहारित्व प्रतिपद्यन्ते । अनुपरिहारिणश्च परिहारिणो भवन्ति । तेऽपि पञ्चासान् विदधते तत् तपः, पश्चात् कल्पस्यित एकावयेव पञ्चासांनधिक परिहारतपः प्रतिपद्यते । तस्य चैकोऽनुपरिहारी भवति, तन्मध्ये अपरथैकः कल्पस्यित इति, एवमेव परिहारविशुद्धः सयमोऽष्टादशमिर्मासैः परिसमाप्तिमुपयाति । परिसमाप्ते तु तस्मिन् पुनस्तदेव केचित् परिहारतपः प्रतिपद्यन्ते स्वशक्त्यपेक्षाः, केचिद् वा जिनकल्पम्, अपरे तु गच्छमेव वा विशन्तीति । परिहारविशुद्धिकाश्च स्थितकल्प एव प्रथमचरमतीर्थकर्तरीर्थयोरेव, न मध्यमतीर्थेष्विति । सूक्ष्मसम्परायसयमस्तु श्रेणिमारोहतः प्रपततो वा भवति ।

परिहारविशुद्धि
सपमस्य सीमा

श्रेणिरपि द्विप्रकारा-औपशमिकी धायिकी च । तत्रौपशमिकी अनन्तानुबन्धिना मिथ्या स्वादित्रय नपुसकस्त्रीवेदौ हास्यादिपट्क पुषेदः अप्रत्याख्यानानवरणा सञ्चलनाश्रेति । अस्याश्च आरम्भकोऽप्रमत्तसयतः । अपरे तु श्रुवते—“अविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरतानामन्यतमः प्रारभते, स चानन्तानुबन्धिनश्चतुरोऽपि ममकमेव शमयति अन्तर्गृह्णते, ततो दर्शनत्रिक, ततोऽनुदीर्णं पुमानारोहन्नपुमकवेद, ततः स्त्रीवेद, योपिदारोहन्ती, प्राग् नपुसकवेद, ततः पुरुषवेद, तृतीयप्रकृतिरधिरोहन् प्राग् स्त्रीवेद, ततः पुरुषवेद, ततोऽपि हास्यादिपट्क ततः (नपुसक)पुषेद, ततोऽप्रत्याख्यानाना प्रत्याख्यानानवरणाना च युगपदेव द्वौ क्रोधौ सञ्चलनक्रोधान्तरितौ शमयति, पश्चात् सञ्चलनक्रोध, पुनर्द्वौ मानौ, पश्चात् सञ्चलनमान, पुनर्द्वौ माये, ततः सञ्चलनमायां, पुनर्द्वौ लोभौ, पश्चात् सञ्चलनलोभम् । सङ्ख्येयानि खण्डानि कृत्वा क्रमेण चोपशमय्य पश्चिमखण्डमसङ्ख्येयानि खण्डानि करोति । ततः प्रतिशमयमसङ्ख्येयभागमुपशमयन् समस्तमन्तर्गृह्णते शमयति । तांश्चासङ्ख्येयभागान् शमयन् सूक्ष्मसम्परायसयमी भवति । अत्यन्तविशुद्धाध्यवसायो दशमगुणस्थानवर्ती, श्रेण्यारोहे च वर्धमानविशुद्धाध्यवसायस्य विशुद्धमवतरतः

संक्रिष्टाध्यवसायस्य संक्रिष्टं, सूक्ष्मः-श्लक्ष्णावयवः सम्परायः-कपायः संसारभ्रान्तिहेतुर्यत्र तत् सूक्ष्मसम्परायम् । स चोपशान्तकपायोऽपि स्वरूपप्रत्ययलाभाद् दचदग्धाञ्जनद्रुमवदुदकासेच-नादिप्रत्ययलाभाद्दुकरादिरूपेण भस्मच्छन्नाग्निवद् वा वाय्विन्धनादिप्रत्ययतः स्वरूपमुपदर्शय-ति, तद्वदसौ सुरसस्त्रिकादिषु ममत्वसमीरणेन सन्धुक्षमाणः कपायाग्निश्चरणेन्यनमामूलतो दहन् प्रच्याव्यते प्रतिविशिष्टाध्यवसायादिति । क्षायिकी तु श्रेणिरनन्तानुगन्धिनो मिथ्यात्प्रमिश्र-सम्यक्त्वानि अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणाः नपुंसकस्त्रीवेदौ हास्यादिपट्कं पुवेदः सज्वल-नाथ, अस्याश्चैरोहकः अत्रिरतदेशप्रमत्ताप्रमत्ताविरतानामन्यतमो विशुध्यमानाध्यवसायः । स

क्षपकश्रेणी-
वर्णनम्

चानन्तानुगन्धिनो युगपदेव क्षपयत्यन्तर्मुहूर्तेन । ततः क्रमेण दर्शनिकं, ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणांश्च युगपदेव क्षपयितुमारभते । विमध्य-भागे चैषामिमाः षोडश प्रकृतीः क्षपयति-नरकतिर्यग्गती एतदानुपूर्व्यौ

एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातीयातपोद्द्योतस्यावरसाधारणसूक्ष्मनामानि, ततो निद्रानिद्राप्रचला-प्रचलास्त्यानर्द्धीः, ततोऽष्टानां शेष, ततोऽनुदीर्णं वेद जघन्य पूर्ववत्, ततो हास्यादिपट्कं, ततोऽप्युदितं वेद, ततः सज्वलनानामेकैक क्रमेण क्षपयति, साप्तशेषे च पूर्वसज्वलनकपाये उत्तर क्षपयितुमारभते । सर्वत्र पूर्वशेषं चोत्तरेणैव सह क्षपयति यावत् सज्वलनलोभसद्दल्येयभागः । तमपि सद्दल्येय (भाग) मसद्दल्यानि खण्डानि कृत्वा प्रतिसमयमेकैकं खण्डं क्षपयति, तदा- [पि] सूक्ष्मसम्परायसंयमी भवति । समस्तमोहनीयोपशमे तु एकादशगुणस्थानप्राप्त उपशा-न्तकपायो यथाख्यातसंयमी भवति । क्षपकस्तु सकलमोहार्णानुत्तीर्णो निर्ग्रन्थो यथारख्यात-संयमी जायते । अथशब्दो यथाशब्दार्थे । यथा ख्यातः संयमो भगवता तथाऽभावेव, कथं च ख्यातः ? अकपायः, स चैकादशद्वादशयोर्गुणस्थानयोः, उपशान्तत्वात् क्षीणत्वाच्च कपायाभाव इति । एवं पञ्चविधं चारित्रमष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणात् । तच्च पुलाकादिषु विस्तरेण वक्ष्यामः पुलाकादिसूत्रे उपरिष्ठात् (अ० ९, सू० ४८), पुलाकादिभेदेषु सामायिज्ञादि-संयमः पञ्चप्रकारोऽपि पञ्चसु पुलाकादिनिर्ग्रन्थेषु विस्तरेण-प्रपञ्चेन भाषयिष्यत इति ॥१८॥

उक्तं चारित्रं, प्रकीर्णकं च तपः, सम्प्रत्यनशनादिकं तपो भग्यते—

बाह्यतपस
षड्विधता

सूत्रम्—अनशना-ज्वमौर्दर्य-वृत्तिपरिसद्दल्यान-रसपारि-
त्याग-विविक्तशय्यासन-कायक्लेशा बाह्यं तप. ॥९-१९॥

टी०—द्विविध तपः—ब्राह्ममभ्यन्तरं च, तत्र बाह्याभ्यन्तरशब्दार्थः प्राड् निरूपितः । तदेकैकं षोडा । तत्र बाह्यस्य तावद् भाष्यकारो भेदानाचष्टे षडपि सूत्रं विदुष्वन्—

भा०—अनशन १ अवमौर्दर्य २ वृत्तिपरिसङ्ख्यानां ३ रसपरित्यागः ४ विविक्तशाय्यासनता ५ कायक्लेशः ६ इत्येतत् पञ्चविधं चाद्यं तपः ॥ “सम्यग् योगनिग्रहो गुप्तिः” (अ० ९, सू० ४) इत्यतः प्रभृति सम्यगित्यनुवर्तते, सयमरक्षणार्थं कर्मनिर्जराय च चतुर्थपष्ठाष्टमादि सम्यगनशनं तपः ॥

टी०—अनशनममौर्दर्यं वृत्तिपरिसङ्ख्यानामित्यादि । प्राक् प्रकृतः सम्यग्शब्दोऽनुवर्तते । स च विशेषणम्—सम्यगनशनं सम्यगवमौर्दर्यम्, एव च सर्वत्र वृत्तिपरिसङ्ख्यानादिष्वपि । किं पुनर्विशेषणेन व्यावर्त्यते ? नृपशत्रुतस्करकृताहारनिरोधादि तथा पङ्क्तिनिमित्त-

माजीवादिहेतोः उपहतमात्रदोषस्य हि न सयमरक्षणं न च कर्मनिर्जरेत्यतः सम्यग्रहणे हेतवः सम्यग्रहणम् । यस्तु प्रवचनोदितशु(श्रा)द्धतया स्वसामर्थ्यापेक्षो द्रव्यक्षेत्रकालमावाभिन्नः क्रियाशाहापयन्नहोरात्रान्यन्तरकार्याः करोत्यनशन-

दितपः स कर्मनिर्जरामागु भवतीत्येवमर्थमनुवर्त्यते । सम्यग्रहणं पालतपःप्रतिषेधार्थं च । सयमः सप्तदशमेद उक्तः (अ० ९, सू० ६), चारित्र्यं वा पञ्चप्रकार संयमः । तत्परिपालनाय रसत्यागादि सम्यक्त्वो भवति । कर्म ज्ञानावरणादि तस्य निर्जरा—आत्मप्रदेशेभ्यः परिशोढनम् । यथोक्तम् (प्रशामरतौ श्लो० १५९)—यद्द्वयं विशेषणादुपचितोपीत्यादि । तपश्च प्रायः सर्वं समये प्रतीतं शुभाशुभकर्मक्षयावेत्येव कर्मनिर्जरेणार्थं चेत्युक्तम् । चशब्दः समुच्चयार्थः । तत्रानशनमादावेव, आहारगवेषणे यत्नानपि सयतः केनचिद्वि-

तीचारकलङ्केन युज्यत एवेति तत्परिहारायोपन्यस्त सप्रपञ्चं चतुर्थपष्ठाष्टमादीत्यादिना, अशनम्—आहारस्तत्परित्यागोऽनशनम् । तद् द्विधा—इत्वर यावज्जीवकं च । तत्रेत्वर

इत्वरमाशनम् नमस्कारसहितादि । चतुर्थभक्तादि तु भाष्यकारेणोपन्यस्तमतीत्वरत्वादितरदुपेक्षितम् चतुर्थभक्तादि षण्मासपर्यवसानमित्तरमनशनं भगवतो

महावीरस्य तीर्थे । यावज्जीविकं तु त्रिविधम्—पादपोषणमन, इङ्गिनी, भक्तप्रत्याख्यानमिति । तत्र पादपोषणमन द्विधा—सव्याघातमव्याघातं च । सतोऽप्या

शुपो यदोपक्रान्तिः क्रियते सधुपजातव्याधिनीत्यन्नमहावेदनेन तत् सव्याघातम् । निर्व्याघातं तु प्रत्रय्याशिक्षापदादिक्रमेण जराजर्जरित-

शरीरः करोति यदुपहितचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानो निर्जन्तुक स्यण्डिलमाश्रित्य पादप इवैकेन पार्श्वेन निपत्याऽपरिस्पन्दस्तानदास्ते प्रशस्तध्यानव्यापृत्तान्तःकरणो यावदुत्क्रान्ताः प्राणास्तदेतत् पादपोषणमनाख्यं अनशनम् । इङ्गिनी धृतविहितक्रियाविशेषस्तद्विशिष्टं मरणमिङ्गिनीमरणम् । अयमपि हि

पादपोषणना
नशनम्

१ 'व्याख्यते' इति ट-पाठ । २ 'त्येवमनु' इति ङ-पाठ । ३ 'शतन' इति च-पाठ ।

* सपूर्णं पर्यं यथा—

“यद्द्वयं विशेषणादुपचितोऽपि यत्नेन जीयते दोषः ।
तद्वत् कर्माश्रितं निजरायति संश्रुत्सपसा ॥”

प्रव्रज्यादिप्रतिपत्तिक्रमेणैवायुषः परिहाणिमवबुध्य आत्तनिजोपकरणः स्थावरजङ्गमप्राणि-
 द्विन्यनशनम् विवर्जितस्यण्डिलस्थायी एकाकी कृतचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानः छायात
 उष्ण उष्णाच्छाया सङ्क्रामन् सचेष्टः सम्यग्ज्ञानपरायणः प्राणान् जहाति ।
 एतदिद्विनीमरणमपरिकर्मपूर्वकं चेति । भक्तप्रत्याख्यानं तु गच्छमध्वर्तनः, स कदाचित्
 त्रिविधाहारप्रत्याख्यायीति, कदाचित्तुर्विधाहारप्रत्याख्यायी, पर्यन्ते कृत-
 समस्तप्रत्याख्यानः समाश्रितमृदुसंस्तारकः समुत्सृष्टशरीराद्युपकरणममत्वः
 स्वयमेवोद्गाहितनमस्कारः समीपवर्तिसौधुदत्तनमस्कारो वा उद्वर्तनपरि-
 वर्तनादि कुर्वाणः समाधिना करोति कालमेतद् भक्तप्रत्याख्यानं मरणमिति ॥

भक्तप्रत्याख्याना
नशनम्

उक्तमनशनम् । अवमौदर्यमुच्यते—

भा०—अवमौदर्यम् । अवममित्यूननाम । अवममुदरमस्य (इति) अव-
 मोदरः । अवमोदरस्य भावः अवमौदर्यम् ॥

टी०—अवमौदर्यम् । अवममित्यूननामेत्यादि । अवम-न्यूनमुदरमस्येत्य-
 वमोदरः । तद्भावोऽवमौदर्य-न्यूनोदरता ॥ कवलप्रमाणनिरूपणार्थमाह—

अवमौदर्यस्य
त्रैविध्यम्

भा०—उत्कृष्टावकृष्टौ च वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेन त्रि-
 विधमवमौदर्यं भवति । तद्यथा—अल्पाहारावमवौदर्यं, उपा-
 र्धावमौदर्यं, प्रमाणप्रासात् किञ्चिद्नावमौदर्यमिति । कवलपरि-
 सङ्ख्यायान् च प्राग् द्वात्रिंशद्भ्यः कवलेभ्यः ॥

टी०—उत्कृष्टावकृष्टावित्यादि । उत्कृष्टो विकृत्य मुखविभ्र यत्नतो महाप्रमाणं
 कृत्वा यः प्रक्षिप्यते, अकृष्टस्त्वत्यन्तलघुक', तौ वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेनाविकृत-
 स्वसुरप्रमाणेनावमौदर्यं कार्यम्, तच्च त्रिविधमवमौदर्यं तद्यथेत्यादिना प्रत्यक्षीकरोति—
 अल्पाहारावमौदर्यमित्यादि । तत्राहारः पुसो द्वात्रिंशत्कवलप्रमाणः । कवलाष्टकाभ्यवहारो-
 ऽल्पाहारावमौदर्यम् । उपार्धावमौदर्यं द्वादश कवलाः, अर्धममीपम् उपार्धं, द्वादश कवलाः,
 यतः कवलचतुष्टयप्रक्षेपात् सम्पूर्णमर्धं भवति । प्रमाणप्रासाहरो द्वात्रिंशत्कवलः । स चैकेन
 कवलेन न्यूनः किञ्चिद्नावमौदर्यं भवति । इतिशब्दः प्रकारार्थः । प्रमाणप्रासावमौदर्यं चतु-
 र्विंशतिः कवलाः । [भागद्वयावमौदर्यं षोडश कवलाः] त्रिविधे चावमौदर्ये
 एकैककवलहासेन बहूनि स्थानानि जायन्ते । सर्वाणि च तान्यवमौदर्य-
 विशेषाः । कवलपरिसङ्ख्यायान् चेति पुरुषस्य ~, योगितो-
 ऽष्टात्रिंशतिः, अतो विभागः कार्यः ॥

पुरुषप्रमदाना
कवलसङ्ख्या

भा०—वृत्तिपरिसङ्ख्यानमनेकविधम् । तद्यथा—उत्क्षिप्तनिक्षिप्तान्तप्रान्त-
चर्यादीनां सक्तुकुल्मापौदनादीनां चान्यनममभिगृह्यावशेषस्य प्रत्याख्यानम् ।

टी०—वृत्तिसङ्ख्यानमनेकविधमित्यादि । वर्त्यते यथा सा वृत्तिः—भैक्षं तस्याः
परिसङ्ख्यान-परिगणन, आममविहितोऽभिग्रहो वा परिगणन,
दत्तिमिक्षयीधि शेषः दत्तीनां मिधानां वा । तत्र दत्तिर्यदेकमुत्सेन प्रक्षिपति पात्रकादौ
पटलकेन वा दौहनकादिना वा । मिधा तु हस्तेनोत्क्षिप्य यद्
ददानि कङ्कुकुलेन औदङ्गिकया वा तत् परिगणनम्—एका दत्तं ग्रहीष्याम्यथ द्वे तिस्रो वा
इत्यादि । एवं मिधानामपि परिगणनं शीघ्रप्रवेशकाले करोति । तद्यथेत्यादिना अभिग्रहा
नेकविधत्व दर्शयति—उत्क्षिप्तनिक्षिप्तान्तेत्यादिना । उत्क्षिप्तं पटलका-
उत्क्षिप्तवृत्ति टिक कङ्कुकुलादिनोपकरणेन दानयोग्यतया दायकेनोद्यत तादृश
यदि लप्से ततो ग्रहीष्यामि, नाशिएमित्युत्क्षिप्तचर्या—उत्क्षिप्ताभ्यन्तरणमिति । तथा परो
निक्षिप्तचरकः पूर्वोक्तविपरीतग्राही । इत्यमुत्क्षिप्तचर्यादीनामन्यतममभिग्रहमभिग्रहं पर्यटति
भिन्नायै । सक्तुकुल्मापौदनादीनां चेत्यनेन द्रव्य क्षेत्र काल भागविभक्तानभिग्रहान् सूचयति ।
तत्र द्रव्यतः सक्तुकुल्मापात्रशुष्कौदनम् । आदिशब्दात् तत्र एककमाचाम्लपर्णक मण्डकान् वा
ग्रहीष्ये, क्षेत्रतो देहलीं जहयोरन्तः कृत्वा, कालतो विनिवृत्तेषु सर्वभिक्षाचरेषु, भावतो
हसनरोदनादिव्यापृतो निगडादिभद्रोऽक्ताक्षः कृततमालपत्रो वा दायको ददाति यत्, तदेवै-
मन्यतमं द्रव्याद्यभिग्रहं शेषप्रत्याख्यानं वृत्तिपरिसङ्ख्यानं तप इति ॥

भा०—रसपरित्यागोऽनेकविधः । तद्यथा—मद्य-मांस-मधु-नवनरीतादीनां
रसविहृतीनां प्रत्याख्यानं विरसरूक्षाद्यभिग्रहश्च ॥

टी०—रसपरित्यागोऽनेकविध इत्यादि । रस्यन्ते—खाद्यन्तेऽतिशयेनेति रसाः ।
उत्परित्यागो हि तत्परिहारः । सोऽनेकरूपकारस्त्वद्बहुत्वादेव । तद्यथेत्यादिना रसान् प्रत्यक्षी-
करोति, मद्य मासेत्यादि । तत्र मद्य गौडपिष्टद्राक्षासर्जरादिद्रव्यसम्भारोपजातमदसामर्थ्यं
त्रिपगरादिद्रव्यजीवमस्वतन्त्रं करोति, अस्वतन्त्रश्च तद्वशः कार्याकार्यविवेकशून्यः प्रभ्रष्टस्मृति-
संस्कारो न किञ्चिन्नाचरति गृहीतम् । [अतो नित्यावपरिहार्यद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षयाऽनुपु-
क्तितः शुद्धेनागमानुसारीणा यथायुक्तमाचरणीयः,] सर्वथा तत्परित्यागस्त्वपः । मांसं तु प्राणिश-
रीरावयव, तच्च प्राणव्यपरोपणमन्तरेण दुष्प्रापम् । प्राणातिपातश्च स्वशरीरसम्भृतदुःखानुमानेन
न शक्यं प्राप्तेन कर्तुं, स्वयं न करोतीत्यन्यः कार्यत इत्येतदपि न, अन्योऽपि नैव कार्यते । न

१ ' हान्तप्रान्त ' इति घ पाठः । २ ' कटु उक्तेन ' इति ङ च-पाठः । ३ ' उदङ्गिकया ' इति ग च-पाठः ।
४ ' बरसा ' इति ङ-पाठः । ५ ' देवमद्रव्या ' इति ङ-पाठः

चानुमोदनीयः । स्वयमेव कुर्वन् मुनिना माधुभ्यो दास्यामीति, एवं कृतकारितानुमतिभिः
 परिहारः सर्वथा मुमुक्षोरूपदिष्टः शासनप्रेणायािना सर्वज्ञेनेति । अयं यत्
 मासभक्षणे निषेध
 कृतकारितानुमतिपरिशुद्धमोदनादिनत् तत् किमिति न वर्णते ? । तदपि
 गार्थपरिहारार्थं यतयः परिहरन्त्येव द्रव्यादिचतुष्टयापेक्षाः ॥ ननु चैवमोदनादयोऽपि गार्थ्य-
 परिहारिणा त्याज्याः ? , नैतदेवम्, मांसरसो हि सर्वरसातिशायी वृष्यतमश्च किल । तत्र चाव-
 श्यमावि गार्थ्यम् । न चैवमोदनादयः ॥ ननु च क्षीर दधि घृतादयोऽपि रसा वृष्या एवेति,
 उच्यते—तेऽपि हि मुमुक्षोः सर्वदा नैवानुज्ञाता भगवद्भिः । यदाऽप्यनुज्ञातास्तदाऽपि मात्रया
 तस्माद्योभाजनप्रक्षिप्तघृतादिभिन्दुक्षयत्र चरणत्राद्यै प्रत्यलाः । परेणाप्यवश्यमिदमभ्युपेयं, न
 नियोगतोऽभ्यनर्हत्येव सर्वमेव, त्रिकोटिपरिशुद्धथाहिगजाश्वनरमासाभ्यवहारप्रसङ्गात् ।
 तस्मान्न सर्वमेव त्रिकोटिपरिशुद्धमभ्यवहार्यम् । मद्यपाने चातिप्रसङ्गः । अथ मद्यपानं प्रकृति-
 सावधमिति परिह्रियते । एतदप्यसत् प्राणातिपातसम्बन्धात् रसातिशयगार्थ्याच्च । माममपि
 प्रकृतिभावधमेव । अपि च—मद्यमुपशुद्धते युक्तितो येन न तेषु किञ्चिदवद्यमुपलभ्यते ।
 तस्मान्मांसरसपरित्यागः श्रेयानिति । मधु त्रिप्रकारम्—माक्षिकं कौचित्तं
 आमरं च । एतदपि प्राण्युपघातनिष्पन्नमेवेति परिहार्यं द्रव्यादिचतुष्ट-
 यापेक्षयेति । गो-ऽमहिष्य-ऽजा-विकाना नवनीतं चतुर्धा । स चापि रसो
 वृष्य इति परिहार्यः । आदिग्रहणात् क्षीर दधि-गुड-घृत-तैलाख्याः
 पञ्चावरुष्यन्ते विकृतयः । तत्र क्षीरविकृतिः पञ्चप्रकारा गो-महिष्य-ऽजा-विको ष्ठीणाम् । दधि-
 विकृतिरपि करमीर्जाना चतुःप्रकारैव । गुडविकृतिरिक्षुविकारः । फाणितादि प्रसिद्धं, खण्ड-
 शर्करावर्जः । दधिविकृतिरिव घृतादिविकृतिरपि चतुर्विधम् । तैलविकृ-
 तिरपि चतुर्विधा । तिला-ऽतसी सिद्धार्थक कुसुम्भकारयानि तैलानि ।
 दशमी घृताद्यवगाहनिष्पन्ना । अवगाहकविकृतिरूपपादिका । साऽपि
 आदिग्रहणादागृहीतैव । एवमेतासा रसविकृतीनां प्रत्याख्यानं तपः । एता हि घृष्यत्वाद्
 वाजीकरणप्रसिद्धेय, न सर्वदाऽभ्यनर्हार्थाः, चित्तनिकारहेतुभूतत्वात् । एवं च विकृतयोऽन्वय-
 सन्नां लभन्ते । अतो मुमुक्षुणा ललनाऽङ्गप्रत्यङ्गविलोकनत् प्रत्याख्येयाः । इत्थं च रमपरि-
 त्यागलक्षणं विशिष्टं तपः । विरसरूक्षाद्यभिग्रहश्चेत्यनेन विनापि विकृतिभिः शक्यं प्राग-
 सरक्षणं यत्तिनेति दर्शयन्ति । विगतस विरसम्, विकृतिभिरससृष्ट विरस वा । तस्माद् रसात्
 प्रच्युतं रूक्षं कोद्रवाभ्लपर्णकम् । आदिग्रहणादन्तप्रान्तपरिग्रहः ॥

भा०—विविक्तशय्यासनता नाम एकान्तेऽनायाधेऽसंसक्ते स्त्रीपशुपण्डक-
 बर्जिने ।

१ 'प्राणयिना' इति ड-पाठः । २ 'पञ्चविकृतिरिते' इति घ-पाठः ।

टी०—विविक्तशय्यासनता नामेति । शय्याग्रहणेन प्रतिश्रय-फलक-संस्वारकग्रहणम् । आसनग्रहणेन पीठदृसिकादिविविक्त गार्हंतजनसम्पातरहितं अचलाशुपिरादि च । विविक्त च तत्र शय्यासन च विविक्तशय्यासन तद्गतो विविक्तशय्यासनता । नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः अभिधानग्रन्थो वा । अस्यैव विवरणभेदान्तेऽनावाध इत्यादि, पर्यायकथनेन व्याख्यानम् । विविक्तम्—एकान्तम् अनाराधम् असमक्त स्त्रीपशुपण्डकवर्जितमिति पर्यायाः । अथवा एकान्ते इति । 'अम गत्यादिपु' (पा० धा० ४६६) "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति वचनादमनम्—अन्तः श्रुतज्ञान तद्व्यापार एवैको यत्र वाचना प्रच्छनादिभिरुत्सर्पति तदेकान्तम् । अनाराधे इति । आनाधः—शरीरोपघातः, स न विद्यते यत्र तदनावाधम् । असंसक्ते इति सूक्ष्मस्थूलजनुरहिते । स्त्रीपशुपण्डकवर्जित इति । स्त्रियो—मानुष्यः पशवो—गो महिष्य-ऽजा-विकाधाः पण्डका—नपुमकानि । वस्तुतत्वारिजोपघाते एवैव सर्वे ॥

तदेकान्तादिगुणयुक्त प्रतिश्रयादि दर्शयति—

भा०—शून्यागार देवकुल सभा पर्वतगुहादीनामन्यतमस्मिन् समाध्यर्थं सलीनता ॥

टी०—शून्यागारेत्यादिना । शून्यागार शून्यगृहमदोपम् । देवकुलं दुर्गाघायतनादि । सभा यत्र प्राङ्मनुष्याः समवायमकृक्षत । सम्प्रति तु न तत्र समवयन्ति । पर्वतगुहा—पर्वतविवर गिरिनगरादाविव लयनानि । आदिग्रहणादन्यदपि जीर्णोद्यानमध्यवर्ति मण्डपकादि परिगृह्यते । एषां यथोक्ताना अन्यतमस्थाने व्यवस्थानम् । किमर्थमिति चेत् समाध्यर्थम् । समाधिर्ज्ञान-दर्शन-चारित्र-तपो वीर्यात्मक पञ्चधा । समाधान सभाधि* ज्ञानादीनामपरिहाणिवृद्धिश्च । इत्य-मित्यं सलीनता तपोविशेषः । इन्द्रियाणि सयम्य सस्वान्तानि क्रोधादिकषायकदम्बक च विविक्त शय्यासनमासेमानस्य सलीनता भवति । प्राप्तेष्विन्द्रियविषयेषु भवितव्यमरक्त-द्विष्टेन कषायसलीनता । क्रोधस्य तापदुःखनिरोधः, प्राप्तेदयस्य च वैकल्यापादनम्, एव शेषाणामपि । तथा अकुशलमनोनिरोधः, कुशलचित्तोदीरणं वा । एव वागपि वाच्या । काय-व्यापारस्तु समुत्पन्नप्रयोजनस्य यत्नतः सलीनताव्यपदेशमश्नुते । विना तु प्रयोजनेन निशलासनमेव श्रेयः । विरिक्तचर्या तु भाष्यकृतवैक्या ।

भा०—कायक्लेशोऽनेकविधः । तद्यथा—स्थानधीरासनोत्कट्टकासनैकपार्श्व-दण्डायतशयनानापनाप्रायुतादीनि ।

टी०—कायक्लेशोऽनेकविध इत्यादि । कायः—शरीर तस्य क्लेशो—बाधनम् । कायात्म-नोरभेदः सप्तार्धवस्थापामन्योन्यानुगतत्वात् क्षीरोदकादेरिव, अतः कायबाधायासात्मनो बाधा-

—१ 'एव एतसर्वे' इति च-पाठ । २ 'निरूपयति' इति ड-च-पाठ । ३ 'महयत' इति च-पाठ । ४ 'शहरण वा' इति ड-पाठ ।

अवश्यम्भाविनी, एकत्वपरिणतेश्च विना समार्थात्मनः सुखदुःखाभाव एव स्याद्, एवमात्मनः कायद्वारेण केशोपपत्तिः "सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः" (अ० ९, सू० ४) इत्येतस्मात् सम्यग्रहणमनुवर्तते, तच्च कायक्लेशविशेषणम् । आगमानुसारिणी सम्यक्क्लेशोत्पत्तिः निर्जरायै न्याय्या । स चागमेऽनेकप्रकारः कायक्लेश उपन्यस्तः । तच्चधेत्यादिना तदनेकविधत्वं दर्शयति—स्थानवीरासनेत्यादि । स्थानग्रहणादूर्ध्वस्थानलक्षणकायोत्सर्गपरिग्रहः । तस्य चाभिग्रहविशेषात् स्वशक्त्यपेक्षातः कालनियमश्चन्द्रावर्तंसकनृपतेरिवावगन्तव्यः । वीरासनं तु जानुप्रमाणासनमन्निविष्टस्याघस्तात् समाकृष्यते तदामन, निवेष्टौ च तदवस्य एवास्ते यदा तद्व कायक्लेशाल्यं तपो भवति । तत्राप्यभिग्रहविशेषादेव स्वसामर्थ्यापेक्षातः कालनियमः । उत्कण्डुकासनं तु प्रसिद्धमेव विनाऽऽसनेन भूमौ वा प्राप्तस्निग्धवस्य भवति । एकपार्श्वशायित्वत्वधोमुख उचानमुखस्तिर्यग्व्यवस्थितो वा कालनियमभेदेन यदवतिष्ठते तत् तपः कायक्लेशाल्यम् । तथा दण्डायतशायित्व नाम तपः क्रजुकृतशरीरः प्रसारितजट्वाद्द्वयक्षलनरहितस्तिष्ठति यदा तदा तद् भवति । तथा आत्तापनमपि ऊर्ध्वग्राहोरूर्ध्वस्थितस्य निविष्टस्य निषण्णस्य वा प्रज्वलितगमस्तिजालम्य सवितुरभिमुखस्थितस्य भवति । अप्राचरणाभिग्रहः शिशिरसमये प्राचरणाग्रहणम् । आदिग्रहणात् हेमन्तेऽपि रजनीप्लातापनं सन्तापनमात्मनः, शीतार्तिसदनमित्यर्थः । तथा सलगण्डशायित्वमप्रतिकर्मशरीरत्वमलानकं केशोल्लुञ्चनमित्येवमेतानि स्थानवीरासनादीनि ॥

भा०—सम्यक् प्रयुक्तानि बाह्यं तपः ।

टी०—सम्यक् प्रयुक्तानि आगमचौदितानि-अनुगता(नि) बाह्यं तपः । यथा-शक्ति विधिनाऽनुष्ठेयम्, अन्यथा त्वविधिप्रयोगादात्मानमितराश्च धर्मावश्यकविधानात् पीडयेदविध्युपयुक्तविषयत् । किं पुनरितो बाह्यात् तपसः फलमवाप्यत इत्याह—

बाह्यतपस अनेन-
प्रिय फलम्

भा०—अस्मात् पद्विधादपि बाह्यात् तपसः सङ्गत्याग-शरीरलाघवे-न्द्रियविजय-संयमरक्षण कर्मनिर्जरा भवन्ति ॥ १९ ॥

टी०—अस्मात् पद्विधादपीति । सङ्गत्यागः शरीरलाघवं इन्द्रियविजयः संयमरक्षणं कर्मनिर्जरा चेत्यनेक फलमासाद्यते । तत्र निःसङ्गत्व बाह्याभ्यन्तरोपधिष्वन-

१ 'हात्' इति ङ-पाठः । २ एतद्वर्णनायं विलोकयता योगशास्त्रस्य स्वोपज्ञ विवरण (पृ १७७) ।
३ 'निषेधा' इति ट-पाठः । ४ 'दत्त' इति ङ-पाठः । ५ 'पेडात्' इति ङ-पाठः । ६ 'नियमस्थल' इति ग-पाठः । ७ 'चोदनाति मुग्धा बाध' इति च-पाठः ।

भिष्यङ्गो-निर्ममता । प्रतिदिनमतिमात्राहारोपयोगात् प्रणीताहारोपयोगाच्च शरीरस्य गौरव,
ततश्च मासस्वल्पविहारिरायोग्यता । तद्वर्जनात् तु शकटाभ्यञ्जनवदुपयोगाद् वा शरीरलाघव-
मुपजायते । ततश्चाप्रणीतशरीरस्योन्मादानुद्रेजादिन्द्रियविनयः । भक्तपानार्थमहिण्डमानस्य
चर्याजनितजेन्तूपरोघाभावात् सयमरक्षण निःसङ्गादिगुणयोगादनशनादितपोऽनुतिष्ठतः शुभ-
ध्यानव्यवस्थितस्य कर्मनिर्जरणमवश्य भवतीति ॥ अत्र केचिन्मोहान्धतमसञ्जाया(च्छ)न्नाद्योद-
यन्ति-आतापनशिरोहृत्श्वनानशनशयोत्सर्गादिकायकेशोपक्रमेण न कर्म-
कायहेतव्यस्य विफल
तासाधक पूर्वपक्षः
विच्छेदो भवतीति प्रतिजानते । विकल्प्य चैनमर्थं युक्त्या प्रसाधयन्ति ।
दुःख चेत् पूर्वकृतजं व्यर्थं यत्नो न वा क्षयः, कर्माभावो न वा मोक्षो
वेति नाकृतद्वन्द्वः । यत् तदनेनेनोपक्रमेणातापनादिना प्रयोगेणोपक्रमिकं शुद्धिपूर्वकमात्मानं
तापयतां दुःखमुपजायते तत् किं पूर्वकृतकर्महेतुकमाहोस्त्रिदातापनाद्युपक्रमेणैव जनितमिति ? ।
तत्र यदि प्रथमो विकल्पः पूर्वकृतकर्महेतुकं तदातापनादिजं दुःखमेव तर्हि व्यर्थं एवा-
तापनाद्युपक्रमः । पूर्वकृतकर्मविपाके ह्यातापनादिप्रयत्नस्यानीधरत्नदर्शनाभारकादिभिति ।
ततश्चाहृतानाभात्मसन्तापनाद्युपक्रमविशेषवैयर्थ्यमन्यजन्मकृतकर्मफलोपमोगित्वाच्चारकादिव-
दिति प्रयोगः । न च तत् पूर्वकृतकर्मजं दुःखं प्रयत्नानुविधायित्वाचर्तकीभ्रमद्भवदिति ।

अथ द्वितीयो विकल्पः—आतापनाद्युपक्रमजनितमेव दुःखं, न पूर्वकृतकर्महेतुकम्, एव
तर्हि न वा क्षयः, कर्मणां क्षयाभावो वा यत्नवैयर्थ्यं वेति चाशब्दाद् विकल्पः । नहि पूर्वकृतस्य
पापस्य क्षयः सिद्ध्यति, तत्फलाप्रतिवेदनात्, अदत्तफलत्वादित्यर्थः । न तस्य कर्मणः परि-
क्षयः, अदत्तफलत्वात्, इतरादत्तफलकर्मवत् । अथ आतापनादिप्रयत्नोऽपि पूर्वकृतहेतुक एवा-
भ्युपेयते, न तर्हि कश्चित् पुत्रपकारोऽस्तीति प्राप्तः कर्माभावः । असति च पुरपुरकारे प्राक्तनस्या
कृतत्वादभावः स्यात् कर्मणो यस्यापमातापनादिप्रयत्नं फलमभ्युपगम्यते तदपि प्राक्तनं कर्म
न सिध्यति इत्यत्यन्ताभाव एव कर्मणां प्राप्तः । न वा मोक्षः । अथ योऽसौ पापस्य कर्मणो
विपाकः सोऽपि कर्मैव प्रतिज्ञायते, अतस्तदस्योपक्रमिकं कर्म प्राप्तोति, पापविपाकत्वात् । अतो
न सिध्यति मोक्षः, पापक्षयासम्भवात् । न वा पापस्य कर्मणः कुशलो विपाक आतापनादिः
समस्ति, कुशलस्यापि अकुशलविपाकप्रसङ्गादिति । स एव मोक्षाभावप्रसङ्गः । नैवाहृतानां
पापस्य कर्मणः क्षयः सम्भाव्यते । असञ्चेतिवा कृतवन्धवः असञ्चेतितमपि प्राणातिपातादि
कुर्वन्नेनसा युज्यते । लोकश्च व्याप्तः स्थानरज्जुमजन्तुभिः सूक्ष्मैर्वादैरेव । तत्र चावश्यम्भावी
चङ्क्रमणादिक्रियासु जन्तुत्वः । तथा जप्रकुर्वतोऽपि च पाप परेषामनुत्पादयन्तोऽपि च दुःख
कामक्रोधशोकमयादीनां निमिचीभवन्तः पापेन युज्यन्ते । एवमसञ्चेतितवन्धवोऽकृतवन्धवश्च

१ 'व्याजन्तुः' इति ड-च-पाठ । २ 'भावीति' इति ड-च-पाठ । ३ 'प्रयत्नः' इति च-पाठ ।
४ 'कर्मणः' इति ड-पाठ ।

उत्तरपक्ष

जैनानां नास्त्येव मोक्ष इति । अत्रोच्यते—द्विविधः कर्मपरिपाकहेतुर्भग-
वद्भिरुक्तः—स्थितिक्षयस्तपश्च । तत्र प्रणिधानादिगमनमन्तरेण कर्मक्षयः

स्थितिक्षयात् । यथोक्तं (अ० ८, सू० १५-१८)—“ आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्
सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः, सप्ततिमोहनीयस्य, नामगोत्रयोर्विंशतिः त्रयस्त्रिंशत् साग-
रोपमाण्यायुष्कस्य ” इति च । स्फुटमिदं प्रणिधानमन्तरेण स्थितिक्षयात् कर्मविनाशः । तथा
अपर कर्मक्षपणार्थमर्हता दर्शित तपो द्विविधम्—अभ्यन्तर बाह्यं च । एकैकं चापि पद्भेदम् ।
लोके परसमयेषु च यत् प्रथित तत् तपो भवति बाह्यम् । अभ्यन्तरमप्रथित कुशलजनेनैव तु
ग्राह्य तथैतदागोपालाङ्गनादिजनप्रसिद्धमशुभकर्मक्षपणकारीति । रात्रावभोजनं चैकभोजन
निष्प्रतिक्रियत्स च रोमनस्रधारण वृक्षमूलवीरासनादीनि अज्ञातपिण्डपातोत्यादप्रतिवृद्धमटन-
मामरणात् । अदर्शनधाननचीवरधारणभूकाशुशय्या-व इत्येवमादयः कायस्य
तपोलक्षणम्

क्लेशा ननु प्रसहन्ते सर्वैरपि पापण्डिभिः । अतस्तपस्तद् भवति सिद्ध
दुःखमहनार्थितालक्षण सुखेऽनादरस्तपः कष्टं देहत्यागो वीर्योद्यमौ च विषयेऽसङ्गत्व स्वात्म-
वशीकरण च । प्रियधर्माणां च वीर्यसञ्जनन कायक्लेशस्य गुणाः प्रभावना ध्यानदार्ढ्यं च ।
ततश्चैव प्रमाणयतो मायासूत्रवीर्यस्य ‘आर्हतानामात्मसन्तापनाद्युपक्रमवि-
शेषवैयर्थ्यम्’ (पृ० २४२) इति लोकविरोधिनी प्रतिज्ञा । लोके त्वपिगानतो-
ऽनशननादितपः प्रसिद्धं कर्मक्षयकृतं, तदपहुवानस्य परिस्फुट एव लोकविरोधः । तथा मध्या-
ह्नादुपर्योदनादि न भोक्तव्यं बुभुक्षितेनापि । रात्रौ च कालोपस्थायिमिश्रुदर्शननिमित्तगर्म-
पातादीनां च दर्शनाच्च भोक्तव्य इति । कालविशेषाश्रयणेन नीरुजस्यापि अशनप्रतिषेध
उक्तो वृक्षमूलासेपित्वनिष्प्रतिक्रियत्वादि च कायक्लेशलक्षण तपः स्वागमेऽभ्युपेतमिति ।
अतस्तपोऽकिञ्चित्करमित्यागमविरोधः । तथा सर्वज्ञप्रणीतागमानुसारिलोचमौण्ड्याताप-
नादिकं कायक्लेशः प्रतिविशिष्टेऽफलः आगमचोदितत्वे सति कायक्लेशत्वाद् वृक्षमूलासे-
पित्वनिष्प्रतिक्रियादिनात् । अन्यजन्मकृतकर्मफलोपमोगित्वादिति यद्यन्यजन्मकृत ददाति
स्वतन्त्रसेवनोपमोक्तुः कथिद् व्यापारः, ततो द्रव्य क्षेत्र काल-भावनिरपेक्षत्वादसिद्धो हेतुः ।
नहि किञ्चिदपि द्रव्यादिनिरपेक्षं फलमिष्ट जैनेन्द्रैर्येन कर्मणा विपाकोपशमात्मात्मचेष्टापूर्वकौ,
न तु यादृच्छिकौ । अतः कथं व्यर्थता लोकमौण्ड्यादिक्रियायास्तदुदयहेतुकायाः ? ।
यथोक्तम्—

“ यदि भाग्य फलहेतु—ननु विफलो हेतुनाऽप्यनुपदेशः ।

न्याय्या पाचयति नृणा-मीहा पुण्य हि सापेक्षम् ॥ १ ॥—आर्या

उभयोपशमौ ह्युक्तौ, सापेक्षौ कर्मणोः शुभाशुभयोः ।

स्याद् विकलेहा सर्वं, निरपेक्ष कर्म कल्पयत. ॥ २ ॥—आर्या

तस्मादवश्यभागा, अप्यर्थास्ते प्रयोगतः सिद्धाः ।

न त्विह नौभिर्भवति, कदाचिदनुच्च सलिलमन्यैः ॥ ३ ॥—आर्या

तस्मान्मुमुक्षोः श्राद्धस्य प्रवचनानुसारिप्रवृत्तौ स्ववीर्येण कर्मोदयमाविर्भावयतो न व्यर्थ आतापनादिक्रियाकलापः कर्मनिर्जरणफलः ॥ अथ न स्वतन्त्रमेव फलं ददाति कर्म, न तर्हि व्यर्थमातापनादि तपः पूर्वकृते तद् भवति कर्म । न च व्यर्थो यत्नः, पुरुषप्रयत्नेन विपच्यमानत्वात् । ततश्च नारकदृष्टान्तः साध्यशून्यः । नारकीयमपि कर्म [अन्य]जन्मान्तरोपात्त नरकभयापेक्षमुदयति । स्वपरिणामापेक्ष च न व्यर्थ, निर्जराफलत्वात् । एव चातापनादिप्रयत्न-स्यानीश्वरत्वमिदं, कर्मापगमहेतुत्वात् । यद्योक्त (पृ० २४२) 'न च तत्पूर्वकृतकर्मज दुःखं प्रयत्नानुविधायित्वात्' इति, तदप्यपेशलम् । यद् यत् प्रयत्नानुविधायि तत् तद् पूर्वकृतकर्मज न भवति, यथा नर्तकीभूभङ्गकर्मणि । 'रादिरशलाकाभीत' किल नश्यन्ननाकुलः सुगतः प्रयत्नवानपि पादे विद्धः शलाकया । तच्च पादवेधनकर्म प्रयत्नानुविधायि भवति पूर्वकृतकर्मजं चेत्यनेकान्तः ।

“ इत एकनरते कल्पे, शक्त्या मे पुरुषो हतः ।

तस्य कर्मविपाकेन, पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः । ॥ १ ॥”

इति तत्सिद्धान्तः । नर्तकीभूभङ्गोऽपि पूर्वकृतकर्म एव । भूभङ्ग इति भुवोर्विन्यासः—औदारिक-शरीरावयवः । तच्चौदारिक पूर्वकृतकर्मज क्रियाक्रियातोरभेदादिति साधनशून्यो दृष्टान्तः । न च कर्म क्रियैवाहृतानाम् । कर्म हि पौद्गलिकमिष्ट तच्च पूर्वमिति । अयातापनाद्युपक्रमजनितमेव तद् दुःखं, न पूर्वकृतकर्मज, तत् कर्मक्षयाभाव इति यदुक्त (पृ० २४२, पं० १५) तदसम्बन्धकमानमेव । यस्मात् पूर्वकृतमेव कर्म द्रव्याद्यपेक्षमुदेति, न पुनरातापनादिक्रियया तदपूर्वमेवोत्पद्यत इत्यज्ञातजैनसिद्धान्तेन वैषाद्युपादि फलित मूढेनेति । तच्चाशङ्कितमातापनादिप्रयत्नोऽपि पूर्व-कर्मकृत एवेति, ततश्च पुरपकाराभाव इत्येतदप्यज्ञानविजृम्भितम् । जीवरुमणोरनादिसम्बन्धः । आत्मा च समारी सकर्मकः कर्ता । क्रियत इति च कर्म, वीर्यान्तरायक्षयोपशमाच्च । वीर्य-प्रय-त्नविशेषः आत्मनः करणजन्यः । करणानि च कर्तव्यापारापेक्षाणि प्रयत्नमारभन्त इति । ईदृशि प्रक्रियाया कथं पुरपकाराभावश्चोत्पद्यते ? तथा अपरमुक्तमज्ञेन (पृ० २४२, पं० २१) यदि पापस्य कर्मणो यो विपाकः सोऽपि कर्म, ततो मोक्षामात्र, पापक्षयासम्भवात् । यस्मात् किल तदप्यौप-क्रमिक कर्म तस्याप्यपरो विपाकस्तस्याप्यपर इति कुतो मोक्षः ? । अत्राप्यज्ञानमेवापराध्यति । कर्मपुद्गलानां विपाकोऽनुभावो रसविशेषः । स कर्मैव गुणगुणिनोः कथञ्चिद्वक्यात् । तच्च कर्म

१ 'नन्विहानोर्मा भवति' इति च-पाठ । २ 'प्ररते' इति ह-च-पाठ । ३ 'मानकमेव' इति ज-पाठ ।

पक्वं परिशुद्धं जीवप्रदेशेभ्यः, न हि ततोऽन्यत् कर्मोपादानमस्ति, कथं मोक्षाभावः ? । न चायं नियमः—पापस्य कर्मणः पापेनैव विपाकेन भवितव्यं कुशलस्य च कुशलेनैवेति, स्थित्यनुभावनन्धयोर्विपर्यासवचनात् । यथोक्तम्—

“मूलप्रकृत्यभिन्नाः, सद्क्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः ।
न त्वात्माऽमूर्तत्वा-दध्ययसांनप्रयोगेण ॥ १ ॥—आर्या
शियिलयति दृढं बन्धं, शियिल द्रढयति च कर्म ननु जीवः ।
उत्कृष्टाय जघन्या, स्थितिर्विपर्यामयति चापि ॥ २ ॥—आर्या
तारीकरणं ताम्र-स्य शोषगस्तेमने मृदः क्रमशः ।
वृक्षपरिपाचनं वा, काले तेषूपदृष्टान्ताः ॥ ३ ॥”—आर्या

सद्क्रमस्य तारीकरण, स्थितेः शोषगस्तेमने, वृक्षपरिपाचनमित्युदीरणाः ।

“अनुभावांश्च विपर्या-सयति तथैव प्रयोगतो जीवः ।
तीत्रत्वमन्दत्वान्स्थासु प्रकृतिष्वभिन्नासु ॥ ४ ॥—आर्या
यद्दृढं वा मन्दं सत्क्षारी-क्रियते हरिद्रया चूर्णम् ।
चातातपादिभिश्च, क्षार मन्दीक्रियेत यथा ॥ ५ ॥”—आर्या

इति । यदप्युक्तं (पृ० २४२) असञ्चेतिता कृतनन्धतो मोक्षाभावः इति तदप्युक्तम् । यदि सञ्चेतितमेव शुभमशुभ वा ध्यते नासञ्चेतित, एवं तर्हि न कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरस्ति । न हि साङ्ख्यः काणभुजो वा द्विजादिर्वा स्व दर्शनं मिथ्येति सञ्चेत्य प्रतिपद्यते । सर्वोऽपि हि स्व दर्शनं निश्चितमेव सम्यगित्यभ्युपगच्छति, न मिथ्येति सञ्चेतयति । अथैवमाशङ्केयाः—विपरीताभिनिवेशात् तस्य मिथ्यादर्शनम् । तदेव सति रज्जुद्वया छिन्दतः सर्पमवश्यम्भाविनी हिंसाप्राप्तिः, विपरीताभिनिवेशात् ससारमोचकयान्निर्गलाकार्तप्रभृतीनां च निघ्नता धर्मोऽयमेवेति पापमिति वा सञ्चेतनात् पाप स्यात् । न हि ते अपुण्यमेव सञ्चेतयन्ति । अथ यथा तथा वा प्राणवधे विहिते पाप भवति, ततः सिद्धैव हिंसा नावश्यम् । यदि प्राणी च भवति प्राणिसत्त्वा च भवति यद्यत्किञ्च वाऽस्योत्पद्यते यथितथ भवति ततो हिंसेति । अथ ते हिंसामित्येवं सञ्चेतयन्ति ससारमोचकादयो भिक्षुरपि तर्हि सञ्चेतयितुं नियमेन जीववधो भवत्या-रम्भ इति ।

यथोक्तम्—

“भूकाष्टान्यपगोमय-वनजायुवनस्पतीन् पशून् प्रेष्यान् ।
मत्वाऽऽरभमाणस्य, प्राणव्यपरोपण नियतम् ॥ १ ॥—आर्या

१ 'निगम' इति ड-पाठ । २ 'सान्नाप्रयोगेन' इति ड-पाठ । ३ 'न तु' इति ड-पाठ ।

४ 'वा द्विजो वा' इत्यधिको ड-पाठ ।

आरम्भे सञ्चेतन—मस्त्येतेषां च न तु जिघांसायाम् ।
 इति तदपि तुल्यमुभये—पामप्यन्याभिस्तन्धित्वात् ॥ २ ॥—आर्या
 सञ्चेत्यहिमकोऽतिवृ—शंमस्तेषां तथा तु नारम्भी ।
 बन्धोऽपि तदनुसृतो, बन्धविशेषो हि भावनशात् ॥ ३ ॥—आर्या

अजानन्नमन्यमानो वा यः शोणितमुत्पादयति भाषामूनोस्तस्यानन्तर्यरूपबुद्धिबुद्धि-
 त्वात् समस्ति । न च भक्तिशून्यस्य बुद्धोऽयमिति तत्त्वतोऽशुद्धिरस्ति । यस्य चास्ति भक्तिः
 स उपासकः कथमुत्पादयेद् बुद्धस्यामृत् ? । न च सशवितस्याश्रद्धतश्च सञ्चेतनमिष्टम् । नो चेद्
 बाह्यारम्भेऽपि सर्वपाशण्डिनां भवेद् दोषः । यत् ते निदन्ति निर्ग्रयानां जीवाः किलेमे इति ।
 आनन्तर्यकमेव भातापिर्हतां वधेऽर्यां स्तूपमिदञ्च तथैव चौर्याप्यनृताद्यकुशलानि यथोक्तेन
 चतुष्टयसंयोगेनेति । बालस्य पांसुमुष्टी राज्य फलित इति वाऽस्ति बुद्धोक्तिः । न च पांसुष्व-
 न्नत्वं व्यक्तम् । सञ्चेतयन्ति पांसून् रन्धनाधारम्भोपदेशित्वाच्च बुद्धस्य हिंसकत्व प्राप्तं, न तु
 चेतयति स जन्तून् काष्ठाद्याश्रितकृन्धूद्देहिःकापिपीठिकादीन् नो चेन्न भवेत् न सर्वज्ञः यद्यसञ्चे-
 तितः कर्मबन्धो न भवति, ततः सर्व एव प्रयत्नो व्यर्थः स्यात् ।

“ ईर्याभाषादानो—त्सर्गस्थानशयनाशनादिषु च ।

यतन व्यर्थं सर्वं, प्रतिलिख्यसमीक्ष्यकरणादि ॥ १ ॥—आर्या

पात्रपरीक्षणमुदक—स्नानणमुपसम्पदादिनियमाश्च ।

भावप्रामाण्येन तु, बुद्धस्य भवन्त्यपार्थानि ॥ २ ॥—आर्या

शुभबुद्ध्या शुभफलद, यदि च शुभं कर्म तत् समारब्धम् ।

शुभबुद्ध्या विप्राणां, पश्चादिवधे कथमधर्म ? ॥ ३ ॥—आर्या

यदप्युक्तं गन्धसमुद्रकवज्जन्तूनामापूर्णो लोरुः । तदत्रहिंसकत्व दुर्लभमिति । उक्तं च—

“ जीव्याप्ते लोके, यतेरहिंसा कथं भवेत् कृत्स्ना ? ।

उदविभ्रजगाहमानः, कथं न सदृघट्टयेत् सलिलम् ? ॥ १ ॥—आर्या

अत्रोच्यते—

“ इत्येष विप्रलापो, यत्कायाः सूक्ष्मपरिणताः पञ्च ।

अप्रतिघातिन इष्टाः, स्कन्धप्रतिभेद उक्तश्च ॥ २ ॥—आर्या

अपि चाचिचा कायाः, प्रजुराः सन्तीह जीवनिर्मुक्ताः ।

स्वादं येषु यतेर्धृत्ति—निवासप्रभृतिचेष्टासु ॥ ३ ॥—आर्या

१ 'भित्तिवशसि'पत्वात्' इति ग-पाठ । २ 'बुद्धिमुद्रत्वात्' इति ट-पाठ । ३ 'वीयोद्' इति
 ग-पाठ । ४ 'वीयाव्य' इति ग-पाठ । ५ 'भित उद्देहिना' इति ट-पाठ ।

अपि वा प्रमत्तमाह-हिसकमर्हन्न वक्रजडकरणम् ।
 सूत्रोदितेन मार्गे-ण विहारश्चाप्रमादारुयः ॥ ४ ॥-आर्या
 ज्ञानस्य हि सगुणो यत्, स्वाध्यायशुभाय कर्मणे यतते ।
 नोऽसाध्यं साधयितु, प्रवर्तते ज्ञानवान् पुरुषः ॥ ५ ॥-आर्या
 ज्ञानी कर्मक्षपणा-र्थंमुत्थितो नो शठः प्रयतमानः ।
 सूत्रोदितेन विधिना, न बन्धकः सत्त्वररणेऽपि ॥ ६ ॥-आर्या
 स्यान्नाम यदा बन्ध-शुद्धस्य प्रमाददोषेण ।
 तस्य प्रायश्चित्तं, दशविधमातिष्ठति तदा सः ॥ ७ ॥-आर्या
 उपपादिताश्च कायाः, सर्वे मोक्षश्च सर्वतन्त्रेष्टः ।
 यदि चैवं नाहिंसा, स्यात् तस्मान्मोक्ष एव ननु ॥ ८ ॥-आर्या
 श्रुवते परामहिंसा, सर्वे धर्मप्रवादिनो लोके ।
 तिष्ठति भिक्षावृत्तौ, ज्ञानरतौ सा त्वनारम्भे ॥ ९ ॥"-आर्या

तस्मादसञ्चेतितोऽपि कर्मबन्धः समस्ति जीवन्त्याप्तेऽपि लोकेऽस्त्याहिंसकः साधुरिति ।
 यथोक्तमनुत्पादयन्तोऽपि दुःख परस्य कामक्रोधादीना निमित्ततां प्रतिपद्यमानाः काययोग-
 द्वारेणैव सायुज्यन्ते । यतः सर्वाङ्गोपाङ्गसुन्दरो मुनिर्योऽपि तां कामाग्निमुद्दीपयति कस्येचिच्च
 तद्दर्शनात् प्रद्वेषः । यदि च बाह्यनिमित्तमात्राद् बन्धः, ततो मृगोऽपि वधहेतुरिति स्यात्, न
 तस्यापि वधनिमित्तत्वाद् बन्धः । तथा जैनैश्चोद्यते-नैमित्तिकं पापमनिच्छतो मायासूनवीयस्य
 मांसभक्षणमप्यदोष स्यात् । एवं चोदित आह-यदि त्रिविधमाशय नोत्पादयति । तद्यथा-
 मांसरसगृह्णाशयं तत्पर्येष्ट्याशयं वध्ये नैर्घृण्याशयं चेत्येतदप्यज्ञातपरसमयस्य फल्गु वचनम् ।
 यतो याजदात्माधिष्ठितः कायस्तावदप्रमत्तस्य आगमानुसारेण यतमानस्य नैवास्त्येनसा
 योगः । यथोक्तम्-

“ यो रक्तो द्विष्टो वा, मूढो वा य प्रयोगमाचरति ।

तस्माद्धि तदनुत्पन्नो, बन्धस्तस्मार्हता प्रोक्तः ॥ १ ॥ ”-आर्या

यदा त्वचेतनः कायोपविद्धः सत्त्वेन तदाऽत्युत्पष्टष्टिविधस्त्रिविधेनेति न तज्जनितः
 कर्मबन्धोऽस्ति । एतेन काष्ठादीनां पुण्यपापप्रसङ्ग उक्तो वेदितव्यः । यथोक्तमार्गे-“यं हि
 धर्मपुण्यपापक्रियायामिच्छतः क्रुद्धस्त्वेन पुण्यार्थिनो निर्गन्धशिगेलुश्चने पापप्रसङ्गात्” इत्यादि
 सर्वं प्रतिहृतं बोद्धव्यम् । न च दृष्टान्तः सर्वैरिच्छैरुपनेयः, अनुमानाभावप्रसङ्गादिति ।
 यथोक्तम्-“मृगस्यापि वधनिमित्तकर्मबन्धः” इति । तत्राप्युक्तमेव पूर्वं इति चानुक्तोप-

लम्भोज्यम् । चन्धो हि नः प्रयोगवशात् । न च तस्य हन्यमानस्य तत्र हिंसाप्रयोगोऽस्ति ।
औद्देशिकाधारम्मै चाप्रश्यभावी जीववधः शाक्यानाम् । यथोक्तम्—

“ प्रतिसेवासवासः, प्रतिश्रुतिश्रानुमोदना हीटाः ।

औद्देशिकादिनिर्घ-र्तने च नियमेन जीववधः ॥ १ ॥—आर्या

मिक्षुद्विश्य हते, दोषो न तु मांसमक्षणेऽभीष्टः ।

शाक्यानां सर्वानु-द्विश्यारब्धमदन् भिक्षुः ॥ २ ॥”—आर्या

कथमदुष्टः ? यस्मात् सद्योऽपि हि न भिक्षुव्यतिरेकेणान्योऽस्ति । यच्च सद्यमुद्दिश्य
कृतं तद् भिक्षुदेशेनैव कृतं, तदव्यतिरेकात् । मायासूनवीयश्वोदयति—

“ कथमेपणीयमपि भि-क्षुरदन् हिंसा न सोऽनुमन्येत ।

परितुष्यति यच्छब्ध्या, ग्रहणं नह्यस्त्यसति दोषे ॥ १ ॥”—आर्या

जैनेन्द्रास्त्वाहुः—

“ इत्येव विप्रलापो, न स तुष्यति येन जीवघातात् ।

सुखमुत्सर्पति मेय, धर्मोऽग्नेनेति तुष्यति तु ॥ २ ॥—आर्या

ननु देहेन समर्थे-नानेन सुखं तपोऽधितिष्ठामि ।

इति तुष्यतोऽस्ति न यते-र्मातापितृमैधुनानुमतिः ॥ ३ ॥”—आर्या

अथ कदाचिदाशङ्कत—

“ औद्देशिकादिभोज्यपि, तथैव न तु तुष्यतीत्यपि न युक्तम् ।

आत्मार्थे हि हितानां, न यतिर्दयते स जीवानाम् ॥ ४ ॥—आर्या

हत्वाऽऽत्मारथं सच्च, समक्षमुपहृतमुदीक्ष्य तन्मांसम् ।

न हि गृह्णाति दयालु-र्गृह्णन् ननु निर्दयो भवति ॥ ५ ॥—आर्या

परमुद्दिश्यारब्ध-मपि तद् गृह्णन् कथं न विहृतः स्यात् ।

इत्येव विप्रलाप-स्तद्व्यारब्ध स्वभावेन ॥ ६ ॥—आर्या

गृहिणा नह्यारम्भः, शक्यो वारयितुं सर्व एव जीवानाम् ।

स हि धर्म. सत्तरतां शक्यस्त्वौद्देशिकारम्भः ॥ ७ ॥”—आर्या

निवारयितुं यद्योक्तमाशयत्रयविशुद्धमदतो मांसं न दोष इति (पृ० २४७, पं० १९)
उच्योक्तं रसपरित्यागस्तपसि तत्रमिति ॥ १९ ॥

प्रकृतमुच्यते । किञ्च प्रकृतं तपस्तत्र बाह्यमुक्तम् । अघुनाऽऽभ्यन्तरमुच्यते । तत्राति-
घयेन कर्मनिर्देहनस्यमम् ।

तद्यथेत्यनेन सूत्र सम्प्रधानाति । अभ्यन्तरतपोभेदस्याद्यस्य निर्दिष्टविकल्पसङ्ख्यस्य
वस्त्रेदानामाख्याविशेषप्रवचनस्यर्थमिदमुच्यतेऽत्र—

प्रायश्चित्तस्य
नव भेदा

सूत्रम्—आलोचन-प्रतिक्रमण-तदुभय-विवेक-व्युत्सर्ग-
तप श्लेद परिहारो पस्थापनानि ॥ ९-२२ ॥

भा०—प्रायश्चित्त नवभेदम् । तद्यथा—आलोचनं, प्रतिक्रमणं, आलोचन-
प्रतिक्रमणे, विवेकः, व्युत्सर्गः, तप, श्लेदः, परिहारः, उपस्थापनमिति ॥

टी०—आलोचनादय उपस्थापनान्ता' कृतद्वन्द्वा नपुसकलिङ्गेन निर्दिष्टाः । प्राय-
श्चित्त नवभेदमित्यादि विवरणम् । औपसङ्ख्यानिकः सुट् । तद्यथेत्यादिना नवापि भेदान्
विवेकेन दर्शयति । तदुभयमित्येतद् व्याचष्टे—आलोचन-प्रतिक्रमणे इति । तदित्यने-
नालोचन प्रतिक्रमण च सङ्गृहीतम् । एष च तृतीयो भेदः । आलोचनादीन् भाष्यकार एव
क्रमेण विवृणोति । अनया मर्षाद्या दोषरहित. कार्याकार्यव्युत्पन्नानलनल्पितवत् सकलम-
तीचारमाचष्टे—प्रत्यक्षीकरोति प्रकाशयत्यालोचनार्हाय गुरवे । तत्र कश्चिदतीचारः प्रकाश-
मात्रेणैवापोहते, यथाश्रुतोपदिष्टव्यापारानुष्ठायी मोक्षाय प्रयत्नमानोज्वल्यकरणीयेषु प्रत्युपेक्ष-
णप्रमार्जनैवापुत्रस्यस्वाध्यायतपश्चरणाहाराद्युच्चारविहारानिचैत्ययतिवन्दनादिषु कार्येषु अत्य-
न्तोपयुक्तो निःसपन्नः प्रवर्तते व्यस्तस्थूलातिचारः सूक्ष्मास्रवप्रमादक्रियाविशुद्धयर्थमालो-
चनमात्रादेव विशुध्यति । तस्यालोचनस्यैकार्थाः पर्यायाः—

आलोचनस्य
पर्यायाः

भा०—आलोचन विवरण प्रकाशनमाख्यानं प्रादुष्करण-
मित्यनर्थान्तरम् ॥

टी०—आलोचन मर्षादिन मर्षाद्या गुरोर्निवेदनम् । पिण्डिताख्यानस्य विवरणं
द्रव्यादिभेदेन । प्रकाशनं गुरोश्चेत्सि सम्यगतीचारसमारोपणम् । आख्यानं प्रथमं मृदुना
चेतसा । प्रादुष्करणं निन्दा-गर्हाद्वारेण । इति—एतन्मनर्थान्तरम्—एकार्थत्व परमार्थत इति ॥

प्रतिक्रमणमित्यादि स्वयमेव विवृणोति भाष्यकारः—

भा०—प्रतिक्रमण मिथ्यादुष्कृतसंप्रयुक्तं प्रत्यवमर्श. प्रत्याख्यान कायो-
त्सर्गकरणं च ॥

टी०—अतीचाराभिमुखपरिहारेण प्रतीप क्रमणम्—अपसरण प्रतिक्रमणम् । एत-
दाह—मिथ्या-अलीकमुत्सृज्यन्मार्ग । दुष्ट कृत दुष्कृतं चरणविराधनमित्यर्थः । तेन सम्प्र-

१ 'प्रत्यय' इति ङ-च-पाठ । २ 'स्थानानि' इति च-पाठ । ३ 'स्थानमिति' इति ग-पाठ ।

४ 'निःसप' इति च-पाठ । ५ 'प्रत्यय' इति घ-पाठ ।

युक्तः प्रत्ययदर्शः-पश्चात्तापः उत्सृज्यमिदं मया दृष्टं कृतमिति स्वच्छन्दतो न सूत्रा-
नुसारेणेति समुपजातविप्रतिसारः प्रतीपमपसर्पति प्रत्याख्याति-न पुनरेवं करिष्यामीति
प्रत्याख्यानं प्रतिक्रमणं, कायोत्सर्गकरणं चेति । कायस्य-शरीरस्य उत्सर्गः-उद्धानं
भावतः कायोत्सर्गः । यस्मात् सुविशुद्धभावस्यापि ममायं कायो बलान्निपतितः कायेष्विति
न मे भावदोष इति ।

तदेतदेवंविधं प्रतिक्रमणं प्रायश्चित्तमहिंसकस्य गुप्तिसमितिप्रमादिनो गुरूनासादयतो
विनयहानिमाचरत इच्छाकारादिसामाचारीमप्रयुञ्जानस्य लघुकर्मपादचमूच्छीवतो विधिशून्य-
कासजृम्भितक्षुतवातमोक्षणकन्दर्पहासविक्रयादिमतो विहित तदुभयप्रायश्चित्तनिरूपणायाह—

त्रिवेकस्य पर्याया
भा०—एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे । विवेको विवेचन विशो-
धनं प्रत्युपेक्षणमित्यनर्थान्तरम् । स एष संसक्तान्नपानोपधि-
शय्यादिषु भवति ॥

टी०—एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे इति । आलोचनं व्याख्यात प्रतिक्रमणं च ।
एतदेवोभयं प्रायश्चित्त प्रागालोचन पश्चाद् गुरुसन्दिष्टस्य प्रतिक्रमणम् । एतदोभयं प्रायश्चित्तं
सम्प्रमभयातुरापत्सहसाज्नाभोगानात्मवशगतस्य दुष्टचिन्तितभाषणचेष्टावतश्च विहितम् ।
सम्प्रति विवेकप्रायश्चित्तापसरः—विवेको विवेचनमित्यादि । विवेकः—त्यागपरिणामः । वि-
वेचन-भावविशुद्धिः । विशोधनं-निरवयवता पुनः प्रत्युपेक्षण प्रस्फोटनमीक्षणमेव वा प्रयत्नेन
स्वल्पोऽप्यवयवो नास्तीति । विशुद्धिरित्येते पर्यायशब्दा अभिन्नमर्थमभिदधति । विवेकप्राय-
श्चित्तस्य विषयं दर्शयति—स एष विवेकः संसक्तान्नपानोपकरणादिषु भवतीति ।
उपयुक्तेन गीतार्थेन गृहीतं प्राक् पश्चादवगतमशुद्ध विवेकार्हम् । अन्नपानग्रहणात् पिण्डपरिग्रहः ।
उपधिरौधिकौपग्रहिकलक्षणः । शय्या-प्रतिश्रयः । आदिग्रहणाद् डगलकमस्ममल्ल(क)भेषजादि-
परिग्रह इत्येवं विवेक एव प्रायश्चित्तमिति ॥

सम्प्रति व्युत्सर्गप्रायश्चित्तमुच्यते—

भा०—व्युत्सर्गः प्रतिष्ठापनमित्यनर्थान्तरम् । एषोऽप्य-
व्युत्सर्गस्य पर्याय नेपणीयान्नोपकरणादिषु अशङ्कनीयविवेकेषु च भवति ॥

टी०—व्युत्सर्ग इत्यादि । विशिष्ट उत्सर्गो व्युत्सर्गः—प्रणिधानपूर्वको निरोधः । काय-
वाग्व्यापारस्य, पर्यायान्तरेण व्याचष्टे—प्रतिष्ठापनमित्यनर्थान्तरम् । प्रतिष्ठापनशब्दः परि-
त्यागार्थः । कायोत्सर्गप्रायश्चित्तस्य विषयमादर्शयति—एषोऽपि कायोत्सर्गः प्रायश्चित्त भवति ।
क ? अनेपणीयादिषु-त्यक्तेषु । तत्रानेपणीयमुद्गमाद्यविशुद्धमन्नपानमुपकरण वा प्रतिष्ठाप्य

कायोत्सर्गः कार्यः । आदिग्रहणाद् गमनागमनविहारश्रुतसावधस्वमदर्शननौसन्तरणोच्चार-
प्रसूवणारणपरिग्रहः । अशाङ्कनीयविवेकेषु चेति । घनससक्तसकुदधितक्रादिषु न
प्राणिनो विवेक्तुं शक्यन्त इत्यशङ्कनीयविवेकेषु च सकुप्रभृतिषु प्रतिष्ठापितेषु कायोत्सर्गेत
एव तपः प्रायश्चित्तं भवतीति ॥

तपःप्रायश्चित्तनिर्क्षया त्वाह—

भा०—तपो ब्राह्ममनशानादि प्रकीर्णं चानेकविधं चन्द्रप्रतिमादि ॥

टी०—तपो ब्राह्ममनशानादि । प्रायश्चित्तमित्यभ्यन्तरतपः, अनशानादि तु बाह्यम् ।
ब्राह्मभ्यन्तरता च केनचिदशनेत्पविरोध* । तत्रानशनग्रहणाच्चतुर्थमक्तपरिग्रहः, श्रुतानुसा-
रात् पञ्चमव्यवहारानुसाराच्च । तच्च मध्यमग्रहण मध्यमग्रहणाद्याद्यभेदपरिग्रहोऽपि । तत्राद्याः
पञ्चक दशक विंशति पञ्चविंशतिभेदा लघवो गुरुवश्च । मासोऽपि च लघुर्गुरुः । चत्वारश्च
मासा लघवो गुरुवश्च । पट्टं च मासा लघुर्गुरुवः मध्यं च । भिन्नमासो लघुर्गुरुभेदः । सर्वमेतत्
तप* प्रायश्चित्तं ज्ञानदर्शनचारित्र्यापरिधानुसूयमागमेऽतिचारविशुद्धयर्थम् । सम्प्रति पञ्चम-
व्यवहारप्रमाणेन यतयो ब्रूयसा विशुद्धिमाचरन्ति । तच्च निर्विकृत्याद्यमभक्तान्तम् । तच्चाने-
कातिचारविषयम् । यथा उद्देशकाध्ययनश्रुतस्कन्धाङ्गेषु प्रमादिनः कालनिर्णयातिक्रमादिषु
क्रमेण निर्विकृत्याद्याचाम्लान्तमनागाढयोगे, आगाढे तु पुरस्तादर्धचतुर्थमक्तान्तम् । एव-
मादि प्रकीर्णकं चानेकविधं चन्द्रप्रतिमादीत्युक्तलक्षणं बाह्यं तपसि प्राक् प्रपञ्चनेति ॥

छेदप्रायश्चित्तमिधिसयोवाच—

छेदस्य पर्याया भा०—छेदोऽपवर्तनमपहार इत्यनर्थान्तरम् । स प्रव्रज्यादिवस-
पक्ष-मास-सवत्सराणामन्यतमेपा भवति ॥

टी०—छेदोऽपवर्तनमपहार इत्यभिन्नार्था* पर्याया* । स च छेदः पर्यायस्य महा-
व्रतारोपणकालादारभ्य गण्यते । एतदेवाह—प्रव्रज्येत्यादि । प्रव्रज्यादिवस-पक्ष-मास
सवत्सराणामन्यतमेपा भवति । प्रव्रज्यादिवसो यत्र महाव्रतारोपणं कृतं तदादि*
पर्यायः । तत्र पञ्चकादिच्छेदपर्यायस्य यथा यस्य तावद् दश वर्षोप्यारोपितमहाव्रतस्यापराधा
नुरूपं कदाचित् पञ्चकच्छेदं, कदाचिच्च दशक इत्यादि यावत् पण्मासपरिमाणच्छेदो लघु-
र्गुरुर्वा, एवविधेन छेदेन लिङ्गमानः प्रव्रज्यादिवसमप्यपहरतीति । अस्य च विषयस्तपसा
गर्हितः तपसोऽनमर्थस्तपश्चात्प्रधानः तपसा च यो न दाम्यत्यतिपरिणामकश्चेत्यादि ॥

सम्प्रति सूत्रप्रायश्चित्तमभिधीयते—

भा०—परिवारो मासिकादि* । उपस्थान पुनर्दीक्षणं पुन-
उपस्थानस्य पर्याया श्वरणं पुनर्व्रतारोपणमित्यनर्थान्तरम् ॥

टी०—परिहारो मासिकादिरिति । इदं मूलप्रायश्चित्तोपलक्षणम् । परिह्रियते अस्मिन् सति बन्दनालापात्रपानप्रदानादिक्रियया साधुभिरिति परिहारः । स च मासादिकः पण्मासान्तः । तस्य चान्ते कचिन्मूल पुनर्ब्रतारोपण तद्विषयः सङ्कल्पपात् कृतः प्राणातिपातो दर्पाच्चतुर्यासेवनमुत्कृष्ट मृदावादादि वा सेनमानस्येत्येवमादिः । अनवस्थाप्यपारश्चिक्योरन्तर्भावः स्थाप्यपारश्चिकप्रतिपादनार्थमाह—उपस्थापन पुनर्दीक्षणमित्यादि । अनवस्थाप्यपारश्चिकप्रायश्चित्ते लिङ्गक्षेत्रकालतपःसाधर्म्यादेकस्थीकृत्योक्ते तत्र यथोक्तं तपो यान्न कृत तावन्न त्रतेषु लिङ्गे वा स्थाप्यते इत्यनवस्थाप्य तेनैव तपमाप्तिचारपारमञ्चतीति पारश्चिकः । पृषोदरादिपाठाच्च सस्कारः शब्दस्य । तयोः पर्यन्ते तेषुपस्थापन-व्यवस्थान पुनर्दीक्षण-पुनः प्रज्याप्रतिपत्ति पुनश्चरण-चारित्रं पुनर्ब्रतारोपणमित्यनर्थान्तरम् । तत्रानवस्थाप्यविषयः साधर्मिकान्यधार्मिकास्तेयहस्तताडनादिः दुष्टमूढान्योन्यकर्णादिः पारश्चिकस्येति ॥

१ भा०—तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तं देश कालं शक्तिं सहनन सयमविराधनां च कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृतां च प्राप्य विशुद्ध्यर्थं यथाऽहं दीयते चाचर्यते च ॥

टी०—तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तमित्यादि । तदेतदित्यालोचनादेः परामर्शः । नवविधमिति स्वकृतसूत्रसन्निवेशमाश्रित्योक्तम् । आर्षे तु दशधा विशुद्धिधा वाऽभिहित प्रायश्चित्तं यक्ष्यमाणनिर्वचनम् । देशो निर्गुणः किले क्षेत्रम् । कालः स्निग्धो रूक्षः साधारणश्च । शक्तिः प्रायश्चित्तकारिणो वीर्यं-सामर्थ्यम् । सहनन वज्रर्षमनाराचादि । सयमः सप्तदशभेदः समस्तो वा मूलगुणोत्तरगुणकलापः तस्य विराधना-स्रण्डनमतिचरणम् । चशब्दः ममूच्चयार्थः । ता विराधनां विशिनष्टि-कायेन्द्रियेत्यादि । कायाः पृथिव्यादयः पदसङ्ख्याः । तत्रावनि जल ज्वलन पवन प्रत्येकवनस्पतिषु सङ्घटन परितापना ज्वद्रावणविषयमन्यादृशं प्रायश्चित्तमन्यादृक् साधारणवनस्पतावन्यादृशं च द्वि त्रि-चतुःपञ्चेन्द्रियकायेषु इत्यमुपयुज्य यथावद् देयम् । एव कालादयोऽपि पर्यालोचनीयास्तदनु रूपं च देयमिति । तथा एक-द्वि त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियप्राणिप्रत्युपेक्षणेन च विभजनीयं प्रायश्चित्तम् । अथवा एक-द्वि त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियजातिद्वारेण गुणा राग-द्वेष मोहाः तेषामुत्कर्षाऽपकर्ष-मध्यावस्थाः समीक्ष्य मृगराज-गवादिव्यापादकवत् तत्कृता च विराधनां प्राप्य अतिचारनिशोधनार्थं यथाऽहंमपराधा-नुरूपं दीयते चाचर्यते च प्रायश्चित्तमिति ॥

१ 'मूल व्रता' इति ड-पाठः । २ 'यावत्कृत' इति ड-पाठः । ३ 'लिङ्गे वा स्थाप्य' इति ड-पाठः । ४ 'इत स्तत्र' इति ड-पाठः । ५ 'खिलक्षेत्र' इति ट-च-पाठः ।

सम्प्रति प्रायश्चित्तमिति शब्द व्युत्पादयति—

भा०—‘चित्ती सञ्ज्ञानविशुद्धयोः’ धातुः । तस्य चित्तमिति भवति निष्ठान्तमौणादिकं च ॥ एवमेभिरालोचनादिभिः कृच्छ्रैस्तपो- विशेषैर्जनिताप्रमादः तं व्यतिक्रम प्रायश्चेतयति, चेतयश्च न पुनराचरतीति । अतः प्रायश्चित्तमपराधो वा प्रायस्तेन विशुध्यत इति । अतश्च प्रायश्चित्तमिति ॥ २२ ॥

टी०—चित्ती सञ्ज्ञानविशुद्धयोर्धातुरित्यादि । भीमसेनात् परतोऽन्यैर्वैयाकरणैरर्थद्वये पठितो धातुः सञ्ज्ञाने विशुद्धौ च । इह विशुद्धचर्यस्य सह सञ्ज्ञानेन ग्रहणम् । अथवा ‘जनेकार्यो धातवः’ इति सञ्ज्ञाने पठितो विशुद्धानपि वर्तते । भाष्यकृता चोपयुज्यमानमेवार्थमभिसन्धाय विशुद्धिरपि पठिता तस्य चित्तमिति रूपं भवति निष्ठान्तमौणादिकं च चेततीति चित्त विशुद्धचतीत्यर्थः । भाष्यविशुद्धिमुपजायमानां सञ्ज्ञानीते चेतति-प्रणिदधान इति । ‘अजृष्टसिन्धुः क्तः’ (उणादिसूत्रे ३७७) कस्य च निष्ठासञ्ज्ञा । औणादिकं चैतच्छब्दरूपं चित्तमिति नान्यलक्षणमवेप्यम् ‘उणादयो बहुलं’ (पा० अ० ३, पा० ३, सू० १) इति चित्तेरपि क्तः कर्तरि । केन पुनः प्रकारेण विशुद्धिरित्याह— एवमेभिरित्यादि । उक्तलक्षणैरालोचनादिभिः पारश्चिकावसानैः कृच्छ्रैः—दुष्करैस्तपो-विशेषैर्जनिताप्रमादः कृताप्रमादः, अप्रमत्त इत्यर्थः । तं च मूलोत्तरविषय व्यतिक्रममतिचारमुपयुक्तं प्रायो-बाहुच्येन चेतयति । प्रायोग्रहणमत्यन्तसूक्ष्मातिचारव्युदासार्थम् । चेतयश्च—सञ्ज्ञानानो न पुनराचरति—आसेवते तादृशमपराधमित्यतः प्रायश्चित्तमुच्यते । प्रायःशब्देन वाऽपराधोऽभिधीयते । तेनालोचनादिना सूत्रविहितेन सोऽपराधो विशुद्धयत्यपीति । अतश्च—अस्माच्च हेतोः प्रायश्चित्तमिति ॥ २२ ॥

उक्तं प्रायश्चित्तम् । अधुना विनयोऽभिधीयते । तत्प्रतिपादनायाह—

विनयस्य चातुर्विच्यम् सूत्रम्—ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ ९-२३ ॥

भा०—विनयश्चतुर्भेदः । तद्यथा—ज्ञानविनय, दर्शनविनय, चारित्रविनयः, उपचारविनय इति । तत्र ज्ञानविनयः पञ्चविधो मतिज्ञानादिः ।

टी०—ज्ञानादयः कृतद्वन्द्वौ प्रथमावहुवचनेन निर्दिष्टौ । एतद्विवरणायाह—विनयश्चतुर्भेद इति । विनयनिर्गमनमुपरि व्याख्यास्यते तांश्चतुर्धा भेदानामग्राहमाचष्टे । तद्यथाशब्दस्त्वदुपन्यासार्थः । ज्ञानविनय इत्यादि । तत्र—तेषु चतुर्षु भेदेषु ज्ञानविनयस्तावत् पञ्च-

१ ‘चित्ती सञ्ज्ञाने’ इति पाणिनीये (पा० ३९) । २ ‘ग्रहणया’ इति छ-पाठः ।

ज्ञानविनयस्य
पञ्चविधत्वम्

विधो मतिज्ञानादिः । आदिग्रहणात् श्रुता-स्वधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानपरिग्रहः । अस्मिन् सति ज्ञानादिपञ्चके भक्तिर्हृत्मानो ज्ञानस्वरूपश्रद्धानं तद्विषय श्रद्धान च ज्ञानविनयः । श्रुते च विशेषः—“काले

विणए बहुमाणे उवहाणे” इत्यादि ॥

दर्शनविनयस्य
एकविधत्वम्

भा०—दर्शनविनयस्त्वेकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः ।

टी०—दर्शनविनयस्त्वेकविध एव । “तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनम्” (अ०१, सू०२) इत्येकलक्षणत्वादेकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः । तथाऽर्हत्प्रणीतस्य च धर्मस्याचार्योपाध्याय स्वधिर कुल-गण-सङ्घ-साधु सभोगा(मनोज्ञा ?)ना चानासादनाप्रशम सवेग निर्वेदानुरुम्पाऽऽस्तिक्यानि च सम्यग्दर्शनविनय इति ॥

भा०—चारित्र्यविनयः पञ्चविधः । सामायिकविनयादिः । औपचारिकविनयोऽनेकविधः—

टी०—सामायिकादयः प्रागुक्तलक्षणाः सामायिकादिस्वरूपश्रद्धानपूर्वक चानुष्ठानविधिना च प्ररूपणमित्येव चारित्र्यविनयः । औपचारिकेत्यादि । उपचरण उपचारः—श्रद्धानपूर्वकः क्रियाविशेषलक्षणो व्यवहारः, स प्रयोजनमस्येत्यौपचारिकः । स चानेकप्रकारः । तस्य विषयनिर्देशार्थमाह—

भा०—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यादिगुणाधिकेषु अभ्युत्थानासनप्रदानचन्दनानुगमनादिः । विनीयते तेन तस्मिन् वा विनयः ॥ २३ ॥

टी०—सम्यग्दर्शनेत्यादि । सम्यक्त्वज्ञानचरणानि गुणास्तैरभ्यधिका ये म्रुनयः । आदिग्रहणाद् दशविधसामाचारीसम्पत्परिग्रहः तेषु । अभ्युत्थानासनप्रदानेत्यादि । अभिमुखमागच्छति गुणाधिके उत्थानमासनादभ्युत्थानं अदृष्टपूर्वं च साधुवेषभाजि कार्यमभ्युत्थानम् तदनन्तरमासनप्रदानं ततो चन्दनप्रतिपत्तिः । गच्छतः कतिचित् पदान्यनुगमनमनुजनम् । आदिग्रहणान्मुकुलितकरकमलद्वयस्य ललाटदेशे न्यासोऽञ्जलिप्रग्रहः, वस्त्रादिपूजासत्कारः । सद्भूतगुणोत्कीर्तनं सन्मानः । विनयशब्दनिर्भेदप्रदर्शनायाह—विनीयते—क्षिप्यतेऽनेनाष्टप्रकारकमेति विनयः । पचाद्यधिय करणसाधनम् । विनीयते चास्मिन् सति ज्ञानानरणादिगजोराशिरिति विनयः । अधिकरणसाधने च ॥ २३ ॥

१ सम्पूर्णा गाया तच्छाया चैवम्—

“ काले विणए बहुमाणे उवहाणे तह अनि हवणे ।

धजण भस्य तदुभए अष्टविहो नाणमायारो ॥ ”

[काले विनये बहुमाने उपघाते तथा अग्निहवने ।

व्यज्जनेऽर्थे तदुभय अष्टविधो ज्ञाने आचार ॥]

सम्प्रति वैद्यावृत्त्यमुच्यते—

वैद्यावृत्त्यस्य
दशविधता

सूत्रम्—आचार्यो पाध्याय-तपस्वि-शैक्षक-ग्लान-गण-
कुल-सद्ग्रह-साधु-समनोज्ञानाम् ॥ ९-२४ ॥

टी०—आचार्यादीना समनोज्ञानानां कृतद्वन्द्वाना पष्ठीनह्वचनेन निर्देशः ॥

भा०—वैद्यावृत्त्य दशविधम् । तद्यथा—आचार्यवैद्यावृत्त्यं, उपाध्यायवैद्या-
वृत्त्य, तपस्विवैद्यावृत्त्य, शिक्षकवैद्यावृत्त्यं, ग्लानवैद्यावृत्त्य, गणवैद्यावृत्त्य, कुलवै-
द्यावृत्त्यं, सद्ग्रहवैद्यावृत्त्यं, साधुवैद्यावृत्त्य, समनोज्ञवैद्यावृत्त्यं, इति व्यावृत्तभावो
वैद्यावृत्त्यमिति व्यावृत्तकर्म वा ॥

टी०—वैद्यावृत्त्य दशविधमित्यादि । आचार्यादिभेदाद् दशधा । तान् दश प्रकारान्
नामग्राहमारख्याति—आचार्यवैद्यावृत्त्यमित्यादिना । वैद्यावृत्त्यग्रन्थव्युत्पादनायाह—व्यावृ-
त्तेत्यादि । व्यावृत्तो-व्यापारप्रवृत्तः, प्रचनचोदितक्रियाविशेषानुष्ठानपर, तस्य यो भावः—
तथाभवन तथापरिणामस्तद्वैद्यावृत्त्यम् । व्यावृत्तकर्म वेति । तथाभूतस्य यन् कर्म क्रियते तद्
वैद्यावृत्त्यम् । पूर्वेन क्रियाक्रियारतो प्राधान्यमुत्तरं क्रियाया इति । तच्च वैद्यावृत्त्यं यथासम्भव
क्षेत्रवसतिप्रत्यवेक्षणभक्तपानमन्त्रपानमेपजशरीरशुश्रूषणतदादेशगमनविद्यामन्त्रप्रयोगसा यादिः ।
आचार्याद्युद्देशेनाचार्यादीना यत् कर्तव्यं तत्र व्यग्रता ॥

भा०—तत्राचार्यं पूर्वोक्तं (अ० ९, सू० ६) पञ्चविधं । आचारगोचर-
उपाध्यायशाब्दस्य अर्थं विनयं स्वाध्यायं वाऽऽचार्यादनु तस्मानुपाधीयत इत्युपाध्यायं,
सद्ग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चोपाधीयते सद्ग्रहादीन् वाऽऽयोपाध्ये-
तीत्युपाध्याय । तिसद्ग्रहो निर्ग्रन्थः । आचार्यो पाध्यायमंग्रहः । तिसद्ग्रहा
निर्ग्रन्था आचार्यो-पाध्याय प्रवर्तिनीसद्ग्रहाः ॥

टी०—आचार्यं पूर्वोक्तं पञ्चविध इत्यादि । आचरत्याचरयति वेत्याचार्यः ।
'कृत्यत्युटो बहुल' (पा० अ० ३, पा० ३, सू० ११३) वचनात् । पूर्वोक्त इति ('उत्तम) क्षमामा-
र्द्धवा'टिमू० (पृ० १८९) पञ्चप्रकारं—ग्रनाजकं १ दिगाचार्यं २ श्रुतोद्देशं ३ श्रुतसमुद्देशं ४
आप्तयत्राचकं ५ वेति । आचारो ज्ञानादिभेदं पञ्चधा । तस्य गोचरो विषयो यथास्वं तद्विषयो
विनयस्तमाचारगोचरविनय स्वाध्याय पञ्चप्रकारं वक्ष्यमाण आचार्याल्लब्धानुज्ञा साधनोऽनु-
पधात् तस्मानुपाधीयत इत्युपाध्यायं अपादानमाधनो धञ् । सद्ग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चेति ।
पञ्चपानप्रदानात् सद्ग्रहः । अन्नपानमेपजप्रदानाद् उपग्रहः । एतदर्थं चोपाधीयते—सेव्यत

इत्युपाध्यायः ष्टोदरादित्वात् । सद्ग्रहादीन् वाऽस्योपाध्येतीति सग्रहोपग्रहानुग्रहान्-चाऽस्य सम्बन्धिनस्तत्समीपभग्नस्तत्कृतानुपाध्येति स्मरतीति उपाध्याय' द्विसद्ग्रहो निर्ग्रन्थ इति । सद्ग्रहतेजनेनेति सद्ग्रहः । द्वाभ्या सद्ग्रहते इत्यर्थः ॥

का पुनरियं प्रवर्तनीत्याह—

भा०—प्रवर्तनी दिगाचार्येण व्याख्याता । हिताय प्रवर्तते प्रवर्तयति चेति प्रवर्तनी ॥

टी०—प्रवर्तनी दिगाचार्येण व्याख्यातेति । दिगाचार्यो दिशामनुजानाति । सचित्ताचित्तमिश्रप्रदायीत्यर्थः । तेन व्याख्याता तत्सदृशी द्रष्टव्या श्रुतसकलनिशीथा-ययना-समुचितकल्पव्यवहारस्तत्र ग्राहिणी सविभ्रा प्राप्तदिगनुज्ञा चात्माहिताय प्रवर्तते निःश्रेयसायैव घटते । अन्याथ प्रवर्तयति साध्वीः स्मरणापधारणारणादिप्रयोगेणेति प्रवर्तनी ॥

भा०—विकृष्टोपगतपोयुक्तस्तपस्वी । अचिरप्रव्रजितः शिक्षयितव्यः शिक्षः, शिक्षामर्हतीति शैक्षो वा । ग्लानः प्रतीतः । गणः स्थविरसन्ततिसंस्थितिः । कुलं एकाचार्यसन्ततिसंस्थितिः । सद्ग्रहश्चतुर्विधः श्रमणादिः । साधवः—सयताः । सम्भोगयुक्ताः समनोज्ञाः ॥

टी०—विकृष्टेत्यादि । विकृष्टं-दशमादि किञ्चिन्व्यूनपण्मासान्तं उग्रं-भावविशुद्ध-मनिश्रितमल्पसत्त्वस्य वा भयानकमुग्रं तपस्तेन युक्तस्तपस्वीति । अचिरप्रव्रजित इत्यादि । आद्यपश्चिमतीर्थयोर्मध्यमतीर्थेषु च कतिचिदहानि प्रतिपन्नस्य सामायिकस्य गतानि यस्य सोऽचिरप्रव्रजितः । अनारोपितविविक्तगतो वा ग्रहणासेनशिक्षामुभयोः शिक्षयितव्यः शिक्षः । शिक्षामर्हतीति । वा शिक्षाशीलो वा शैक्षः । छत्रादित्वाणप्रत्ययः । ग्लानो मन्दोऽपदुर्व्याध्यभिभूतः । प्रतीतः—सुज्ञात एवेत्यर्थः । कुलानि स्थानीयादीनि । कुलं-समुदायः । गणः—स्थविरसन्ततिसंस्थितिः । स्थविरग्रहणेन श्रुतस्थविरपरिग्रहः, न वयसा पर्यायेण वा, तेषा सन्ततिः—परम्परा तस्याः सस्थानं-वर्तन अद्यापि मनन संस्थितिः कुलमाचार्य-सन्ततिसंस्थितिः एकाचार्यप्रणयेयसाधुसमूहो गच्छः । बहूना गच्छाना गच्छ-कुलयोर्दर्थः । एकजातीयाना समूहः कुलम् । तत्र ये आचार्यगुणोपेतास्तत्सन्तति-

संस्थितिः कुल तेषा प्राधान्यम् । सद्ग्रहश्चतुर्विधः—साधु-साध्वी-श्रामरु-श्राविकाः । तत्र ये व्यग्रस्थिताः ज्ञान-दर्शन-चरणगुणास्ते परमार्थतः सद्ग्रहः श्रमणादिरिति । 'पुर्होचरो धर्मः' इति ज्ञापनार्थमुक्तम् । साधवः संयता इति । जानादिलक्षणाभिः पौरुषेयीभिः शक्तिभिः साध-

१ 'शविरते प्रव्रजित' इति घ-पाठः । २ 'आचार्य' इति घ पाठः । ३ 'गुणो यस्तव' इति छ-पाठः ।

४ " धम्मो पुरिसपन्नो पुरिसवरदेसिओ पुरिसचिदो । लोए वि षट् पुरिसो किं पुण लोयुतमे धम्मे ? ॥ "

इत्युक्तेषु लपदेशमाख्यायां (गा० १६) । ५ ' लक्ष्याभि ' इति घ-पाठः ।

यन्तीति साधयो मोक्षम्, सयता इति मूलोत्तरगुणसम्पन्नाः द्वादशविधमम्भोगभाजः समनो ज्ञानदर्शनचारित्राणि मनोज्ञानि मह मनोज्ञैः समनोज्ञाः तानि तानि वा सम्भोगकारणानि सविज्ञेष्वपि विद्यन्ते ॥

भा०—एषामन्नपानवन्नपात्रप्रतिश्रयपीठफलकसंस्तारादिभिर्धर्मसाधनैरुप-
ग्रहः शुश्रूषा भेषजक्रिया कान्तारविषमदुर्गोपसर्गेषु अभ्युपपत्तिरित्येतदादि
वैयावृत्त्यम् ॥ २४ ॥

टी०—एषामित्यादि । आचार्यादयः समनोज्ञान्ताः सम्बन्ध्यन्ते एषामित्यनेन । अन्न-
पानादयः प्रसिद्धाः तैरुपग्रहः—उपकारः । शुश्रूषा—विश्रामणादिका । भेषजक्रिया मान्ये
सति तदनुरूपभेषजसम्पादनम् । कान्तारम्—अरण्यम् । श्वापदबहुलत्वाद् विषमदुर्गं—गर्ता-
कृपकण्टकादिप्रचितम् । उपसर्गो—ज्वराऽतीसार-कास-श्वास-भरकादिः । अभ्युपपत्तिः—
अभ्युद्वरण परिपालन परिरक्षणमन्नपानादि(भिः) यत् तद् वैयावृत्त्यमिति ॥ २४ ॥

सम्प्रति स्वाध्यायोऽभिधीयते—

स्वाध्यायस्य
पञ्चविधत्वम्

सूत्रम्—वाचना प्रच्छन्नाऽऽनुप्रेक्षाऽऽन्नाय-
धर्मोपदेशाः ॥ ९-२५ ॥

भा०—स्वाध्यायः पञ्चविधः । तद्यथा—वाचना, प्रच्छन्नं, अनुप्रेक्षा, आ-
ज्ञाय, धर्मोपदेश इति । तत्र वाचनं शिष्याध्यापनम् । प्रच्छन्नं
ग्रन्थार्थयोः । अनुप्रेक्षा ग्रन्थार्थयोरेव मनसाऽभ्यासः । आ-
ज्ञायो धोपविशुद्ध परिवर्तनं गुणनं, रूपादानमित्यर्थः । अर्थो-
पदेशो व्याख्यानं अनुयोगवर्णनं धर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरम् ॥ २५ ॥

टी०—स्वाध्यायः पञ्चविध इत्यादि । तद्यथेत्यनेन भेदपञ्चकोपन्यास सूचयति ।
तत्र वाचनेत्यादि । शिष्याणामध्यापनं वाचना कालिकस्योत्कालिकस्य वाऽऽलापकप्र-
दानम् । ग्रन्थः सूत्रार्थः सूत्रामिषेयं तद्विषयं प्रच्छन्नम् । सन्देहे सति ग्रन्थार्थयोर्मनसाऽभ्या-
सोऽनुप्रेक्षा । न तु घट्टिवर्णोच्चारणमनुश्रावणीयम् । आज्ञायोऽपि परिवर्तनं उदात्तादिपरि-
शुद्धमनुश्रावणीयमभ्यासविशेषः । गुणनं—सङ्ख्यानं पदाक्षरद्वारेण रूपादानमेकरूपम् । एका
परिपाटी द्वे रूपे णीणि रूपाणीत्यादि । धर्मोपदेशस्तु सूत्रार्थकथनं व्याख्यानमनुयोगवर्णन-
मनुयोगद्वारप्रक्रमेण श्रुतचरणधर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरमिति ॥ २५ ॥

जगृता व्युत्सर्गो व्याख्यायते—

सूत्रम्—वाह्याऽभ्यन्तरोपधो. ॥ ९-२६ ॥

भा०—व्युत्सर्गो द्विविधः—वाह्योऽभ्यन्तरश्च । तत्र वाह्यो द्वादशरूपक-
स्पोषधेः । अभ्यन्तरः शरीरस्य कपायाणां चेति ॥ २६ ॥

टी०—व्युत्सर्गा द्विविध इत्यादि । विविधस्योत्सर्गो व्युत्सर्गः । संसृक्तासंसृक्तपा-
नादेः विधिना प्राचनविहितेनोत्सर्गो व्युत्सर्गः । स द्विप्रकारः वाह्याऽभ्यन्तरभेदात् ।
तत्र तयोर्वाह्यस्य तावद् द्वादशरूपकस्पोषधेः पात्रतद्वन्धपात्रस्थापनादीनि द्वादश रूपा-
प्यम्येति द्वादशरूपकः । उपग्राहकत्वादुपकारत्वादुपधिः । अभ्यन्तरः शरीरस्य कपा-
याणां चेति । शरीरस्य पर्यन्तकाले विज्ञायाकिञ्चित्करत्वं शरीरकं परित्यजति—उज्जति ।
यथोक्तम् (भग० शु० २, उ० १, सू० ९५)—“जं पि य इमं शरीरं इहं कर्तं” इत्यादि ।
श्रोत्रोदयः कपायाः समारपरिभ्रमणहेतवः तेषां व्युत्सर्गः—परित्यागो मनो-वाक्-कायैः कृत-
कारिता अनुमतिभिश्चेति ॥ २६ ॥

मन्वत्त्वादिपर्यं भोक्षमाणं, तत्रापि ध्यानं गरीयस्तन्निरूपणायाह—

सूत्रम्—उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो
ध्यानम् ॥ ९-२७ ॥

ध्यानस्य श्रमणम्

भा०—उत्तमसंहननं वज्रपर्वभेनाराचं वज्रनाराचं नाराचं अर्धनाराचं च ।
सद्युक्तस्यैकाग्रचिन्तानिरोधश्च ध्यानम् ॥ २७ ॥

टी०—उत्तमं—प्रकृष्टं संहननम्—अस्त्रा वन्धविशेषः । उत्तमं संहननमभ्येनृत्युत्तमसंहननं,
तदुत्तमसंहननं चतुर्विधं वज्रपर्वभेनाराचं वज्रनागचं नागचं अर्धनागचम् । वज्रं—कीलिका,
क्रमण-पट्टः, नागरो-भर्कटवन्धः । प्रथमं त्रिंशत्पुच्छम् । द्वितीयासंहनने पट्टो नास्ति । तृतीये
वज्रपर्वे न सः । ततो वज्रपर्वे अप्यवज्रपर्वे नागचं चैन्दनं चन्द्राग्रे भेदाः प्रतिपाद्याः
उत्तमसंहनननासाः । उत्तमसंहननप्रवर्णं निर्गोत्रं कार्यं प्रतिविशिष्टमात्रं त्र्यप्रतिपादनार्थम् । तस्यो-
त्तमसंहननस्य एकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् । अग्रम्—आत्म्यनं एकं च तदग्रं चैकेकाग्रं,
एकाग्रमभ्यनमि रथः । एकस्मिन्नात्म्यने चिन्तानिरोधः । चल् चित्तभेदं चिन्ता, तन्निरोधस्त-
संस्कारान्मासनमन्त्रोपयोगं निर्गोत्रः । अतो निश्च म्यग्मन्त्रव्यवसानमेकालम्यने उग्रस्यविषय
ध्यानम् । केसलिनां पुनरासायनोपयोगेनैव एव ध्यानम्, अमात्रान्नसः । नक्षत्राप्रकेवलस्य

१ अत्र—

वापि ५ इहं शरीरं इति वाच्यम् ।

२ 'अर्धनागचं व' इति च-वाच्यम् । ३ 'नागचं कीलिका' इति वाच्यम् । ४ 'द्विपवन' इति च-वाच्यम् ।

५ 'अत्रापि' इति वाच्यम् । इति च-वाच्यम् ।

मनोव्यापारः समस्ति, मकलकरणग्रामनिरपेक्षत्वादिति । तद्युक्तस्येति तेन प्रतिविशिष्टेन सह-
ननप्रयेणाद्येन चतुर्विधेन वा युक्तस्य-सम्पन्नस्य । एकाग्रचिन्तानिरोधः । चशब्दाद् वाक्-काय-
निरोधश्च ध्यानम् । अत्र च ध्याता संमार्थात्मा ध्यानस्वरूपमेकाग्रचिन्तानिरोधः । ध्यातिर्ध्यान-
मिति भावमाधनः । कालतो मुहूर्तमात्रं चतुःप्रकारमार्तादिभेदेन । ध्येयप्रकारास्त्वमनोज्ञविषय-
सप्रयोगादयः । शोकाक्रन्दनविलपनादिलक्षणमार्तं, उत्सन्ननद्रादिलक्षण रौद्रं, जिनप्रणीत-
भावभ्रदानादिलिङ्गं धर्म्यं, अनाथाऽसम्मोहादिलक्षणं शुभम् । फलं पुनस्तिर्वद्-न्नरक-देवगत्यादि-
मोक्षाख्यमिति क्रमेण उच्यतेसहजनपदार्थलभ्यो ध्याता अभिहितः । ध्यानस्वरूप भावसाधनता
च विज्ञेया ॥ २७ ॥

सम्प्रति ध्यानकालप्रमाणनिरूपणायाह—

ध्यानस्य कालमात्रम् सूत्रम्—आ मुहूर्तात् ॥ १-२८ ॥

भा०—तद्ध्यानमा मुहूर्तात् भवति परतो न भवति दुर्ध्यानत्वात् ॥ २८ ॥

टी०—आ मुहूर्तादिति । घटिकाद्वयं मुहूर्तं । अभिविधायाद् । अन्तर्मुहूर्तपरिमाणं
न परतो मुहूर्तादित्यर्थः । तद्ध्यानमित्यादि । तदेतत् सामान्यलक्षणोक्तं ध्यानं चतुर्विधम-
प्यामुहूर्तात् भवति, परतो न भवत्यशक्तेरेव । यस्मान्मोहनीयकर्माणुमावात् संलेशाद् वा
विशोध्य चान्तर्मुहूर्तात् परावर्तते । उक्तं च—

“नान्तर्मुहूर्तकाल, व्यतीत्य शक्यं हि जगति मङ्क्रेषुम् ।

नापि विशोद्धं शक्य, प्रत्यक्षो हात्मनः सोऽयं ॥”—आर्या

किं पुनः कारणं परतो न ध्यानमस्तीत्याह—दुर्ध्यानत्वात् । दुरितिशब्दो वैकृते वर्तते ।
विकृतो वर्णो दुर्बर्ण इति यथा, एव विकृत ध्यान विकारान्तरमापन्नं दुर्ध्यानमिति । अथवा
दुःशब्दस्य अर्था व्युद्धौ दुःशब्दः । ऋद्धिवियुक्ता यवना दुर्बर्णं दुष्क(ए?) बीजमिति । एवं
ध्यानलक्षणविनिर्मुक्तं दुर्ध्यानं । अनीप्साया वा दुःशब्दः । अनीप्सितोऽस्या
भग इति दुर्मगा कन्या । एवमनीप्सितं दुर्ध्यानमिति तद्भाष्यो दुर्ध्यानन्वं तस्माद् दुर्ध्यानत्वाद्
परतो ध्यानमस्ति ॥ २८ ॥

सामान्येन ध्यानलक्षणमभिधाय सम्प्रति भेदकथनायाह—

ध्यानस्य चतुर्विधता सूत्रम्—आर्तं रौद्र-धर्म्य-शुक्लानि ॥ १-२९ ॥

भा०—तच्चतुर्विधं भवति—तद्यथा आर्तं, रौद्रं, धर्म्यं, शुक्लमिति ॥ २९ ॥
तेषाम्—

१ 'ध्यानमिति' इति श-पाठः । २ 'धम' इति घ-पाठः । ३ 'धर्म' इति घ-पाठः ।

टी०—कृतद्वन्द्वान्यार्तादीनि नष्टंस्तत्र ह्यवचनेन निर्दिष्टानि—तच्चतुर्विधं भवतीत्यादि । तद्वधान सामान्येन लक्षितं चतुर्विधं भवति—चतुर्षां मितये । चतस्रो विधा यस्य तच्चतुर्विधम् । विधाप्रदर्शनायाह—तद्यथेति । आर्तं, रौद्रं, धर्म्यं, शुक्रमिति । तत्रार्तस्य शुब्दनिर्मेदाभिधानम् । अतश्चन्द्रो दुःखपरिहान्याश्रित्येते । अर्ते गतिक्रियापरिस्पन्दिनो निष्ठाप्रत्ययान्तः । तन्माडागतार्थे वदित्वाचनो णि । आर्तं दुःखमेव दुःखानुभवि चेति । तथाचान्तेष्विन्द्रिययोगो दुःखम् । वेदना च चेत-शिरोदशनादिका दुःखमेव । दशा म्नेष्विन्द्रियविशेषोऽप्यर्थमेव । निन्द-नमपि चित्तदुःखासिकयैव क्रियत इत्युपपन्नं प्रत्ययार्थः । तथा रोदयत्यस्य गतिरिति चो दुःखस्य हेतुः तेन कृतं तत्कर्म वा रौद्रं प्राणिवधवन्धपरिणतं अन्वैव च इत्यर्थः । धर्मः समादिदन्-लक्षणकलास्मादनपेत धर्म्यम् । शुक्र-शुचि निर्मलं सत्कर्मजरहेतुत्वादिति । शुभा दुःख-मष्टप्रकारं कर्म वा च शुचं क्लमयति-रूपयति निरसति शुक्रं इत्येतत्तदेव ध्यानं चतुर्विध-मिति ॥ २९ ॥

आर्तादीना
व्युत्पत्ति

तेषामित्यनेन सूत्रं सम्बन्धाति—

सूत्रम्—परे मोक्षहेतु ॥ १-३० ॥

भा०—तेषां चतुर्णां ध्यानानां परे धर्म्य-शुक्ले मोक्षहेतु भवतः । पूर्वं त्वार्तरौद्रे संसारहेतु इति ॥ ३० ॥

टी०—तेषां चतुर्णामित्यादि । यानि प्रस्तुतानि ध्यानानि तेषामार्त-रौद्र-धर्म-शुक्लानां चतुर्णां ध्यानानां सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य परे धर्म्य-शुक्ले मोक्षहेतु-शुक्लेः कारणता प्रतिरच्यते । तत्रापि साक्षात् शुक्लेः कारणीभवतः । पाश्चात्यां शुक्र-ध्यानमेवां मूढमक्रियमप्रतिपाति व्युत्पत्-क्रिया वा निवर्ति, धर्म्यं यान पुनरायाम्यां मह शुक्रमेवाम्या पारंपर्येण मोक्षस्य कारणं भवति, न साक्षादिति । तत्तथैतद्धर्म्य-ध्यानादि देवगतेषु चैव कारणं, न शुक्लेरेव । अयोदिदन्मन्त्र-साह—पूर्वं त्वार्तरौद्रे संसारहेतु इति । आर्त-रौद्रयोः संसारहेतुत्वं, न जातुचिन्मिच्छेत्सा । संसारश्च नारकादिभेदव्यहर्ता इति । परमार्थतन्मृत् गगद्वेषमोहा संसारहेतवः । तदु-द्वं चार्तरौद्ररूपमपि प्रकृत्यतमरागद्वेषमोहमाजः, अतः संसारपरिभ्रमणहेतुत्वा तयोर्गति ॥ ३० ॥

भा०—अत्राह—किमेषां लक्षणामिति ? अत्रोच्यते—

टी०—सम्प्रति 'त्रेयप्रकाश' विषयविषयिषिद्वयानिमित्तमेन्द्रोच्यन्ते—अत्राह—इति । सम्बन्धो लक्ष्यते येन तद्वक्षणं विलापशोकादि । अमनोजविषयसम्बन्धे क्रन्दति हेतुर्वाति लक्ष्यते आर्तध्यायी ॥

१ 'तद्वक्षणम्' इति च पाठः । 'विनाश' इति च पाठः ।

आर्तस्य प्रथमो
विन्यस्य

सूत्रम्—आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय
स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ९-३१ ॥

भा०—अमनोज्ञानां विपषाणां सम्प्रयोगे तेषां विप्रयोगार्थं यः स्मृति-
समन्वाहारो भवति तदार्तध्यानमित्याचक्षणे ॥ ३१ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—आर्तमनोज्ञाना इत्यादि । आर्तशब्दः पूर्ववद् व्याख्येयः । अयं चापरप्रकारः ।
अतिर्घातुर्दुःखार्थः । तस्यातिरिति रूपम् । अतिश्व-दुःखं शरीर मानस
आर्तशब्दस्य
निष्पत्तिः
चानेकप्रकारं तस्या भवमार्तं ध्यानम् । अमनोज्ञानं अनिष्टाः शब्दादयः
तेषां सम्बन्धे इन्द्रियेण सह सम्पर्के सति चतुर्णां शब्द-स्पर्श-रस-गन्धाना-

मेकस्य च योग्यदेशात्स्थितस्य द्रव्यादस्तेन विपषिणां प्राग्ग्राहकलक्षणे सम्प्रयोगे सति
तद्विप्रयोगायेति । तदित्यमनोज्ञानविषयाभिमम्बन्धः । तेषाममनोज्ञानां शब्दादिना विप्रयोगः
अपगमस्तदर्थं विप्रयोगायानिष्टशब्दादिविषयपरिहाराय यः स्मृतिसमन्वाहारस्तदार्तम् ।
स्मृतिसमन्वाहारो नाम तद्विप्रयोगादेवानुग्रहप्रतिपत्तीच्छया य आत्मनः प्रणिधाननिशेषः स
समन्वाहारः स्मृतेः कथमहमसादमनोज्ञानविषयसम्प्रयोगाद् विमुच्येयेति । स्मर्यतेऽनेनेति स्मृति-
र्मनोजमिधीयते । स्मृतिहतत्वाद् वा स्मृतिर्मनः । तस्याः स्मृतेः प्रणिधानरूपायाः सम-
न्वाहरणं समन्वाहारः । अमनोज्ञानविषयविप्रयोगोपाये च्यवस्थापनं मनसो निश्चलमार्तध्यानं
केनोपायेन त्रियोगः स्यादित्येकतानमनोनिवेशनमार्तध्यानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्चान्यदिति
सम्बन्धाति ।

प्रकारान्तरमन्यदस्वार्तस्यास्तीत्याह—

आर्तस्य द्वितीयो
विन्यस्यः

सूत्रम्—वेदनायाश्च ॥ ९-३२ ॥

टी०—वेदनं-वेदनाया अनुभवः । अनन्तरसूत्रमनुवर्तते तदभिमन्वसन् भाष्यकृदाह—

भा०—वेदनायाश्चामनोज्ञानायाः सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार
आर्तमिति ॥ ३२ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—वेदनाया अमनोज्ञानाया इत्यादि । सुखा दुःखा चोभयी वेदना । तत्रा-
मनोज्ञानायाः सम्प्रयोगे वेदनायाः प्रकृपितपरमपित्तक्षेपममनिपाननिमित्तरूपतायाः शूल-
शिरःकम्पञ्चराक्षिभ्रमणदशनादिकायास्तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो ध्यानमार्तमेव
द्वितीयो विन्यस्यः । किञ्चान्यदित्यार्तप्रकारान्तरं दर्शयति—

आर्तस्य तृतीय
विकल्प

सूत्रम्—विपरीतमनोज्ञानाम् ॥ ९-३३ ॥

भा०—मनोज्ञानां विपयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनाया विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तम् ॥ ३३ ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—मनोज्ञा-अभिरुचिता इष्टाः प्रीतिहेतवः तेषां विपरीतं संयोजनं कार्यम् । मनोज्ञानामित्यादि । मनोज्ञानां विपयाणां वेदनायाश्च मनोज्ञायाः विपरीतप्रधानार्थाभिसम्बन्धो विपरीतशब्देन क्रियत इत्याह—विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगायेत्यादि । तत्सम्प्रयोगार्थः तत्सम्प्रयोगाय सम्प्रयोगप्रयोजनः स्मृतेः समन्वाहारः । कथं नु नाम भूयोऽपि तैः सह मनोजविषयैः सप्रयोगः स्यान्ममेति । एवं प्रणिघत्ते दृढं मनस्तदप्यार्तमिति ॥ ३३ ॥

किञ्चान्यदिति तुरीयमार्तप्रकारं दर्शयति—

आर्तस्य चतुर्थो
विकल्प

सूत्रम्—निदानं च ॥ ९-३४ ॥

टी०—निपूर्णाद् दातेर्लव्नार्थस्य ल्युटि रूपम् । निदायते-लूयते लुप्यते येनात्महितमै-
निदानश-दस्य कान्तिकाल्यन्तिकानामाधसुखलक्षणं तन्निदानमिति । चशब्दः मसुचये ।
सिद्धिः । एष चार्तप्रकार इत्यर्थः ।

भा०—कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवति ॥ ३४ ॥

टी०—कामोपहतचित्तानामित्यादि । काम-इच्छाविशेषः शब्दाद्युपयोगविषयः । अथवा मदनः-कामः चिरमुग्रतपोनिष्ठाय कर्मक्षपणक्षमदीर्घदर्शितया स्वल्पस्य विनश्वरस्थावितृप्तिकारिणः सुरमनुजसुरैश्वर्यसौभाग्यादेः कृते तत्रैव कृतदृढप्रणिधाना उद्विग्नविनश्वर सतत-वृत्तिकारणशुक्तिसुखमनुपममैवमन्य, प्रवर्तमानाः कामोपहतचेतवः पुनर्भवविषयगृद्धानां विदधति यन्निदानं तदार्तध्यानं निदानरूपम् । एष एवार्थो विभक्त्यन्तरेण प्रतिपादितः । कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवतीति । तस्यैतस्यार्तध्यानस्य चतुःप्रकारस्यापि शोकादीनि लक्षणानि भवन्ति । यैरार्तध्यायी लक्ष्यते करतलपर्योत्सप्रम्लानमदनः शोचति क्रन्दति विलपति हा हा अहो धिक् कष्टं हुं मानस्योरस्ताडं परिदेवते दीर्घं निश्वासिति कपोष्णं शून्यव्याधिसूचितं इवोपलक्ष्यते । तथा कलहमायामात्सर्थासूत्र्यास्तथा अरतिः स्त्रीभोजनकथासुहृत्सज्जनानुरागाश्च तस्य लक्षणानि भवन्ति परिस्फुटानीति ॥ ३४ ॥

इत्यमार्तध्यानं सभेदकमभिधायाऽधुनास्यैव ध्यातारः स्वामिनो निरूप्यन्ते इति तदर्थमाह—

१ 'मवगम्य' इति च पाठ । २ 'पयस्तप्रम्लानं' इति ग-पाठ, 'पयन्तप्रम्लानं' इति छ ट-पाठ ।
३ 'मारस्ताडन' इति छ-पाठ ।

आतर्ध्यानस्य
स्वामिन

सूत्रम्—तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् । ९-३५॥

भा०—तदेतदातर्ध्यानं अविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानामेव
भवतीति ॥ ३५ ॥

टी०—तदित्यार्तमभिसम्बध्यते । तदार्तर्ध्यानमविरतसम्यग्दृष्ट्यादीना त्रयाणां
स्वामिनां सम्भवति । एतस्य त्रयं स्वामिनश्चतुर्थं पञ्चम-षष्ठगुणस्थानार्तिन क्रमेणाविरत-
देशविरतप्रमत्तसंयताः । अविरतश्चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेति अविरतसम्यग्दृष्टिः प्रत्याख्यानाव-
रणोदये सति विरतिलक्षणस्य सयमस्याभावाद् अविरतसम्यग्दृष्टिः । आह च—

“आवृण्वन्ति प्रत्या-ख्यानं स्वल्पमपि येन जीवस्य ।

तेनाप्रत्याख्याना-वरणास्ते नञ् हिंसोऽल्पार्थः ॥ १ ॥—आर्या

प्रत्याख्यानावरणसद्वत्त्वाद् वा तत् तथा भवति सिद्धम् ।

न त्वब्राह्मणवचने, तत्सदृशः पुरुष एवेष्टः ॥ २ ॥”—आर्या

औपशमिक-क्षयोपशमिक-क्षायिक्रमेदाच्च त्रिविधं सम्यग्दर्शनं, तद्योगात् सम्यग्दृष्टिः
देशविरतः सयतासयतं हिंसादिभ्यो देशतो विरतत्वात् सयतं, अन्यतः मानद्योगादनिवृत्त
इति स एवासंयतः, सोऽविरतसम्यग्दृष्टिस्थानादसत्येयानि विशोधितस्थानानि गत्वा अप्रत्या-
ख्यानावरणकषायेषु क्षयोपशमं नीतेषु प्रत्याख्यानावरणकषायेदयात् कृत्स्नप्रत्याख्यानाभावाद्
देशविरतः । आह च—

“तस्मादविरतसम्यग्-दृष्टिस्थानाद् निशोधिमुपगम्य ।

स्थानान्तराण्यनेका-न्मारोहति पूर्वविधिनेन ॥ १ ॥—आर्या

क्षपयत्युपशमयति वा, प्रत्याख्यानावृतः कषायास्तान् ।

सततो येन भवेत् त-स्य निरमणे बुद्धिरल्पेऽल्पा ॥ २ ॥—”

तस्य तथैव निशोधि-स्थानान्यारोहतोऽतिसहचरानि ।

गच्छन्ति सर्वेयाऽपि, प्ररुर्पतस्ते क्षयोपशमम् ॥ ३ ॥—”

श्रानकधर्मो द्वादश-भेदः सञ्जायते ततस्तस्य ।

पञ्चत्रिंशत्सहस्र-त्रतगुणशिक्षामयः शुद्धः ॥ ४ ॥—”

सर्वं प्रत्याख्यानं, येनावृण्वन्ति तदभिलषतोऽपि ।

तेन प्रत्याख्याना-वरणास्ते निर्विशेषोक्ताः ॥ ५ ॥—”

इदानीं प्रमत्तसंयतं । तस्मादसहस्रधेयानि निशोधिस्थानान्यारोहत्स्त्वृतीयकषायेषु प्रकर्षात्
क्षयोपशमं गतेषु सर्वसाधयोगप्रत्याख्याननिरतिर्भगति । उक्तं च—

१ ‘सयतानां’ इति छ-पाठः । २ ‘वरणो दशविरति’ इति छ-पाठः । ३ ‘सयतीसंयत’ इति छ-पाठः ।
४ ‘चितस्थानानि’ इति छ-पाठः । ५ ‘शमनीयेषु’ इति घ-पाठः ।

आर्तरौद्रे व्याख्याते । सम्प्रति धर्मयानव्याख्यासङ्गः । तच्च ममेद सस्वामिक-
मारव्यायते—

धर्मध्यानस्य चातु
त्रिष्य सरस्वत्या
मिनश्च

सूत्रम्—आज्ञाऽपाय विपाक-संस्थानविचयाय धर्ममप्र-
मत्तसयतस्य ॥ ९-३७ ॥

भा०—आज्ञाविचयाय अपायविचयाय विपाकविचयाय संस्थानविचयाय
च स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानम् । तदप्रमत्तसंपतस्य भवति ॥ ३७ ॥
किञ्चान्यत्—

टी०—आज्ञार्दाना कृतद्वन्द्वाना विचयशब्देन मह पट्टीसमासः । आज्ञादीना विचयः—
पर्यालोचनम् । विचयशब्दः प्रत्येकमभिमन्त्र्यते । आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयशब्दात्
तादर्थ्यं चतुर्थी । धर्मशब्दो व्याख्यातः । अप्रमत्तसंपतस्येति स्वामिनिर्देशः । तत्राज्ञा-
सर्वज्ञप्रणीत जागम' । तामाज्ञामित्यं विचिनुयात्—पर्यालोचयेत्—पूर्णापरविशुद्धामतिनिपुणा-
मशेषजीवकाशरितामनन्वया महार्था महानुमाना निपुणजनविनेया द्रव्यपर्यायप्रपञ्चवतीमनाद्य-
निधना “इच्छेद्य दुवालसग गणिपिडग न कयाद् णासी” इत्यादि (नन्दी सू० ५८) वचनात् ।
तत्र प्रज्ञायाः परिदुर्बलत्वादुपयुक्तोऽपि सूक्ष्मया शेषुप्या यदि नावैति भूतमर्थं सावरणज्ञानत्वात् ।
यथोक्तम्—

“ नहि नामानाभोग-च्छन्नस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति ।

ज्ञानावरणीय हि, ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥ १ ॥ ”—आर्या

तथाप्येवं विचिन्वतोऽवितथज्ञादिनः क्षीणरागद्वेषमोहाः सवजा नान्यथाव्यवस्थितमन्यथा
वयन्ति मापन्ने वाऽनृतकारणाभावात् । अतः सत्यमिदं शासनमनेरुदुःखगहनात् समारसाग-
रादुच्चारकमित्याजाया स्मृतिसमन्वाहारः । प्रथमं धर्मध्यानमात्राविचयारयम् ।

अपायविचयं द्वितीयं धर्मध्यानमुच्यते । अपाया-रिपद' शारीर-मानमानि दुःखानीति
पर्यायास्तेषां विचय-अन्वेषणमिहामुत्र च रागद्वेषादुल्लितचेतोऽवृत्तयः सत्त्वा मूलोत्तरप्रकृति-
विभागापि तजन्मचरामरणार्णवभ्रमणपरिषेदितान्तरात्मानं साम्यारिकसुराप्रपञ्चेऽवितृप्तमानसा'
कायेन्द्रियादिष्व्वाप्तनद्वारप्रनाहपु वर्तमाना मिथ्याराज्ञानाविरतिपरिणतिभिर्निवृत्ताः । प्रातिप-
दिकात् तादर्थ्यं चतुर्थीगृह्यवचनम् । हिंसार्थं हिंसार्थं हिंसाप्रयोनन रौद्रं भवति ध्यानम् ।
एवमनृताय स्तेयाय विषयसरक्षणाय चेति वाच्यं रौद्रमित्युक्तं निर्वचनं प्राक् । अचिरतश्च

१ छाया—

इत्येतद् द्वादश्याङ्गे गणिपिडं न कयापि नासीत् ।

२ विचिप्रता इति च-पाठः ।

नरकादिगतिषु दीर्घरात्रमपायैर्युज्यन्ते । केचिदिहापि कृतपैरानुग्रहाः परस्परमाक्रोशधनन्धा-
द्यपायभाजो हृद्यन्ते क्रिद्यन्ते इत्यतः प्रत्ययायप्रायेऽस्मिन् ससारेज्यन्तोद्वेगाद्य स्पृतिममन्वाहा-
रतोऽप्यायविचयं धर्मध्यानमाविभेदति ।

तृतीय धर्मध्यान विपाकविचयाख्यमुच्यते—विपिधो विशिष्टो वा पाको विपाकः—
अनुमानः । अनुमानो रसासुभनः । कर्मणां नरक तिर्यङ्-मनुष्याऽमृगभेषु तस्य विचयः—अनु-
चिन्तन मार्गण तदर्पितचेताः । तत्रैव स्मृतिं ममन्वाहस्य वर्तमानो निपाकविचयाध्यायी भवति ।
ज्ञानावरणादिकमष्टप्रकारं कर्म प्रकृति स्थित्य-अनुमान-प्रदेशभेदमिष्टानिष्टविपाकरिणाम जघन्य-
मध्यमोत्कृष्टस्थितिक विपिधविपाकम् । तथा—ज्ञानावरणाद् दुर्मेधस्तम् । दर्शनावरणाच्चक्षुरादि-
वैकल्य निद्राशुभ्रवथ । असद्वेद्याद् दुःस्र, सद्वेद्यात् सुसासुभनः । मोहनी
याद् विपरीतप्राहिता चारिरेविनिवृत्तिश्च । आयुषोऽनेकमप्रादुर्भासः ।
नाम्नोऽशुभप्रशस्तदेहादिनिवृत्तिः । गोपादुचनीचक्षुलोपपत्तिः । अन्तराया-
दलाम इति । इत्य निरुद्धचेतसः कर्मविपाकासुरण एव स्मृतिसमन्वाहारतो धर्मं भवति
ध्यानमिति ॥

सत्यानविचयं नाम चतुर्थं धर्मध्यानमुच्यते—सत्यानम्—आकारविशेषो लोकास्य द्रव्याणां
च । लोकस्य तावत् तत्राधोमुत्तमद्वयसंस्थान वर्णयन्त्यधोलोक स्थालमिव च तिर्यग्लोक-
मूर्ध्वमधोमद्वयसमुद्गम् । तत्रापि तिर्यग्लोको ज्योतिर्व्यन्तराकुलः । असद्व्येया द्वीपसमुद्रा
बलयाकृतयो धर्माऽधर्माऽऽकाश पुद्गल-जीवास्तिशयात्मका अनादिनिघनमत्रिवेशभाजो व्योम-
प्रतिष्ठाः क्षितिपल्यद्वीपमागरनरकविमानभयनादिसत्यानानि च । तथाऽऽत्मानमुपयोगलक्षणम-
नादिनिघनमर्थान्तरभूत शरीराद्, अरूप कर्तारमुपमोक्ता च स्वकृतकर्मणः शरीराकार, मुक्तौ
विभागाद्वीनाकारम् । ऊर्चल्लोको द्वादशरूपा असकलसकलनिशाकरमण्डलाकृतयो नव प्रवैयकाणि
पञ्च महाविमानानि मुक्ताधिनासथ । अधोलोकोऽपि भवनवासिदेवो नारकाधिपसतिः । धर्मा-
धर्मानपि लोकाकारो गतिस्थितिहेतु, आकाशमगहाहलक्षण, पुद्गलद्रव्य शरीरादिकार्यं, इत्ये
सत्यानमन्वाभान्यान्वेपणार्थं स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानमुच्यते । पदार्थस्वरूपपरिज्ञानं तत्त्वाव-
बोधस्तत्त्वान्वेषाच्च क्रियानुष्ठानं तदनुष्ठानान्मोक्षावाप्तिरिति । तदेतद्प्रमत्तसंघतस्य भवति
धर्मध्यानं प्रमत्तसयतत्यानाद् विगुद्घमानाध्ययमायोऽप्रमत्तध्यानमाप्नोति । यथोक्तम्—

“निर्वाता एव तथा, विशेषधोऽसद्व्येयलोकमात्रास्ताः ।

तरतमयुक्ता या अधि-तिष्ठन् यतिरप्रमत्तः स्यात् ॥ १ ॥”—आर्या

१ 'चापेनेतिनिवृत्तिश्च' इति छ-पाठः । २ धर्मध्यान' इति छ-पाठः । ३ 'तत्राधोमुत्तमद्वयसंस्थान' इति
छ-पाठः । ४ 'देवनार' इति छ-पाठः । ५ 'स्थान एव नरतच्छमणकामान्नेति' इति ग-पाठः ।

जतो विशुद्धाद्वायां वर्तमानोऽप्रमत्तसंयतस्तस्य च भगवतो धर्मध्यानादितपोयोगैः कर्माणि क्षपयतो विशोधिस्थानान्तराणि आरोहतः ऋद्धिविशेषाः प्रादुर्भूयन्त्यणिमादयः । उक्तं हि—

“अग्राहते च स श्रुत-जलधिं प्राप्नोति चावधितानम् ।
मानसपर्यायं वा, विज्ञानं वा कोश्यादिवुद्धिर्वा ॥ १ ॥—आर्या
चारणवैक्रियसर्गै-पर्यावृथावापि लब्धयस्तस्य ।
प्रादुर्भूयन्ति गुणतो, बलानि वा मानसादीनि ॥ २ ॥”—”

अत्र च श्रेणिप्राप्त्यभिमुखः प्रथमकपायान् दृष्टिमोहजयं चाविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरत-
प्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतम उपशमश्रेण्याऽभिमुख्यादुपशमयति, क्षपकश्रेण्याभिमुख्यात् क्षप-
यति । यथोक्तम्—

“क्षपयति तेन ध्याने-न ततोऽनन्तानुमन्धिनश्चतुरः ।
मिथ्यात्वं समिश्रं, सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ॥ १ ॥—आर्या
क्षीयन्ते हि कपायाः, प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च ।
देशयतोऽयतमस्यग्-दृग्प्रमत्तप्रमत्तेषु ॥ २ ॥ —”
पार्ष्णिप्राहारीस्तान्, निहत्य विगतस्पृहो निदीर्णभयः ।
प्रीतिसुरसमपशोभः, प्राप्नोति समाधिमत्स्थानम् ॥ ३ ॥”—” इति ॥ ३७ ॥

किञ्चान्यदित्पनेन स्वाम्यन्तर सम्वधाति—

सूत्रम्—उपशान्तक्षीणकपाययोश्च ॥ ९-३८ ॥

भा०—उपशान्तकपायस्य क्षीणकपायस्य च धर्मे व्यानं भवति ॥ ३८ ॥

किञ्चान्यत्—

टी०—चक्षुः मधुचये । कपायश्चक्षुः प्रत्येकमभिसम्बन्धते । उपशान्ताः कपाया

यसासाधुपशान्तकपायः एकादशगुणम्यानवर्ती । क्षीणाः कपाया यस्य स क्षीणकपायः ।
मसच्छमाभिवदुपशान्ताः निवशेषतः परिश्रुतिताः क्षीणा विजातदुताश्चनवदनयोश्च उपशान्त-
क्षीणकपाययोगप्रमत्तसंयतस्य च व्यानं धर्मे भवति । तत्रोपशान्तक्षीणकपायस्वरूपनिर्ज्ञानाय
अद्यस्तनं गुणम्यानप्रथमव्यंशं प्रत्यर्णाम्, अन्यथा तदपग्नितानमेव स्यादिति । अप्रमत्तस्या-
नामसद्व्येवानि विशोधिस्थानान्वाच्यापूर्वकणं प्रत्ययति । समये समये स्थिति-चात-रसचात-
न्यिविबन्ध गुणश्रेणि-गुणमद्-प्रमत्तकणमपूर्वं निर्गन्तव्येन्यपूर्वकणम् । अप्राप्तपूर्वकत्वाद् वा

१ 'निदुष' इति च-पाठः । १ 'दन्तदेन दन्त' इति च-पाठः ।

ससारे तदपूर्वकरणम् । न तत्र कस्याश्चिदपि कर्मप्रकृतेरपशमः क्षयो जा । उपशमनाभिमुख्यात्
तत्पुरस्कारादुपशमकः क्षणार्हत्वाच्च शपक इति । उक्त च—

“स ततः क्षपकश्रेणिं, प्रतिपद्य चरित्रयातिनीः शेषाः ।
क्षपयन् मोहप्रकृतीः, प्रतिष्ठते शुद्धलेख्याकः ॥ १ ॥—आर्या
श्रविशत्यपूर्वकरण, प्रस्थित एव ततोऽपर म्यानम् ।
तदपूर्वकरणमिष्ट, कदाचिदप्राप्तपूर्वत्वात् ॥ २ ॥” —”

ततोऽप्युत्तरोत्तरमिश्रोधिस्थानप्राप्त्या अनिष्टचित्तस्थान भवति । परस्पर नातिवर्तन्ते इत्य-
निष्टचित्तयः । परस्परतुल्यवृत्तय इत्यर्थः । सम्पराया कथायास्तदुदयो बादरो येषा ते बादर-
सम्परायाः । अनिष्टचित्तय ते बादरसम्परायाश्च त इत्यर्थः । ते उपशमकाः क्षपकाश्च । तत्र नष्टु-
सकञ्चीविदपट्टनोक्तपायादिक्रमान्मोहप्रकृतीरपशमकः शमयति—

“अणदसणपुसगइत्थिवेपउक च पुरमवेपं च ।
दो दो एगत्तरिए, सरिसे सरिस उजसमेह ॥ १ ॥” —आर्या
—आर्यकनिर्णयकौ गा० १-१६

क्षपको निद्रानिद्रादिउदय(यादित्रय)क्षयात् जयोदशनामकर्मक्षयाचाप्रत्याख्यानापरणादि
करायाष्टकनपुमरुञ्चीवेदक्रमाच्च क्षपयति । उक्त च—

“अथ स क्षपयति निद्रा-निद्रादित्रयमशेषतस्तत्र ।
नरकगमनानुपूर्वीं, नरकगति चापि कात्स्न्येन ॥ १ ॥—आर्या
सूक्ष्मस्वावरसाधा-रणात्तपोदध्योतनामकमीणि ।
तिर्यग्गतिनाम तथा, तिर्यग्गत्यानुपूर्वीं च ॥ २ ॥ —”
चतुरेकडिरीन्द्रिय-नामानि तथैव नाशमुपपद्यन्ति ।
तिर्यग्गतियोग्यास्ताः, प्रकृतय एकादश प्रोक्ताः ॥ ३ ॥ —”
अथै ततः कथायात्, षण्डकनेद ततस्ततः स्त्रीन्वम् ।
क्षपयति पुवेदे सह-क्रमस्य षण्णोऽवसप्तत्वं ॥ ४ ॥ —”
पुस्त्य क्रोधे क्रोध, माने मानं तथैव मायायाम् ।
माया च तथा लोभे, स क्षपयति सद्-क्रमस्य ततः ॥ ५ ॥—”

१ छाया—

अनद्वानुपुसगञ्चीवेदप्रकं च पुराचद च ।

दो दो एगत्तरिनी सण्णे सण्ण क्षपशामयति ॥

— १ 'पूर्वांश' इति व-पाठ, 'पूर्वी च' इति च-पाठ । ३ 'पुवेदो' इति व-पाठ ।

लोभस्य यावद् वादरप्रकृतीर्वेदयति तावदनिवृत्तिनादरसम्परायसंपत्ताः । ततः सूक्ष्म-
प्रकृतिवेदनालोभकपायस्य सूक्ष्मसम्परायसंपत्तः उपशमकः सञ्ज्वलनलोभमुपशमयति क्षपकः
क्षपयति । यथोक्तम्—

“ अथ सूक्ष्मसम्पराय-स्थान प्राप्नोति वादरे लोभे ।
क्षीणे सूक्ष्मे लोभे-कपायशेषे विशुद्धात्मा ॥ १ ॥
यत् सम्परायमुपजन-यन्ति स्वयमपि च सम्परायन्ति ।
व्यासङ्गहेतवस्ते-न कपायाः सम्परायाख्याः ॥ २ ॥
मम्भगभावपरायण-हेतुत्वाद् चाऽपि मम्भगयास्ते ।
प्रकृतिविशेषाच्च पुन-लोभकपायस्य सूक्ष्मत्वम् ॥ ३ ॥
स ततो विशुद्धियोगे, नयति मथानान्तर व्रजस्तमपि ।
क्षपयन् गच्छति यावत्, क्षीणरूपायत्वमाप्नोति ॥ ४ ॥”

ततोऽष्टाविंशतिविधमोहनीयोपशमादुपशान्तकपायवीतरागऽऽन्नस्थः वीतो-गतो (रागो
यस्मादिति वीतरागः) छन्न-आवरणं तत्र स्थितः छन्नस्थः मोहनीयस्य कृत्स्नक्षयात् स क्षीणक-
पायवीतरागऽऽन्नस्थः ततः क्षीणकपायो धर्मशुक्लाद्यद्वय-ध्यानविशेषाद् यथागम्यातसंधमविशुद्ध्या-
ज्वशेषाणि कर्माणि क्षपयति । तत्र निद्राप्रचले द्विचरमसमये क्षपयति । ततोऽप्य चरमसमये आवरण-
द्वयान्तरायक्षयात् केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यत इति । धर्मध्यानानुप्रवेशपरिकर्माणि च भावनादेशका-
लासनादीनि । तत्र चतस्रो भावना ज्ञान-दर्शन-चारि-त्रैराग्याख्याः । ज्ञाने नित्याभ्यासान्मनसः
तत्रैव प्रणिधानमवगतगुणसारश्च निश्चलमातिरनायासेनैव धर्मं ध्यायति । तथा निगतशङ्कादिशल्यः
प्रशम-संवेगनिर्वेदा-ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिभ्य-स्थैर्यं प्रभावना-यतना-सेवन-भक्तियुक्तः असम्मूढचेता
दर्शनभावना विमर्लीकृतमातिरस्वलितमेव धर्मं ध्यायति । तथा चरणभावनाधिष्ठितः कर्माण्य-
पराणि नादत्ते, पुरातननिर्जरेण शुभानि वा सञ्चिनुते । ततथायत्नेनैव धर्मध्यायी भवति । तथा
जगत्कायस्वभावालोचनात् सुविदितजगत्स्वभावो निःसङ्गो निर्भयो विरागो वैराग्ये भावनावष्ट-
ब्धचेता' लीलयैव धर्मध्यायी भवति । देशोऽपि निष्कण्ठको यः । कण्ठकाः स्त्री-पशु-पण्डकाः ।
कालोऽपि यस्मिन्नेव काले मनसः समाधिरत्यद्यते स एव ध्यानकालः । यथोक्तम्—

“ र्णत्थि कालो अकालो वा ज्ञायमाणस्म मित्रबुधो ।”

आसन-कायावस्थानिशेषः । य एवानाधकोऽभ्यस्तो जितः स एव कायविकल्प आसनम्
यथोक्तम्—

१ 'च क्षीणक' इति च-पाठ । २ 'विमलकृत' इति च-पाठ ।

३ छाया-

नास्ति कालोऽकालो वा ध्यायमानस्य भिक्षो ।

“कालः ममाधिर्ध्यानस्य, कायात्स्या चित्तासनम् ।
शुचिनिष्कण्ठको देश-स्ते च स्त्री-पशु-पण्डकाः ॥ १ ॥”

आलम्बनान्यपि वाचना-प्रच्छन्ना-परिर्तन चिन्तनानि सद्वर्मादयस्त्रादीनि च सामायिका-
दीनि । एभिरालम्बनैर्धर्म-ध्यान समारोहति ध्यानप्रतिपत्तिक्रमश्च मनोयोगनिग्रहादिः । भवकाले
केवलिनः शेषस्य ध्यातुर्यथा समाध्यपेक्षमिति । लेख्यास्तु पीत-पत्र शुकान्यास्तीत्र मन्दादिभेदाः ।
निसर्गा अधिगमाभ्यामशेषजीवादिपदार्थश्रद्धान जिनसाधुगुणोत्कीर्तन प्रशंसा विनय-दानानि च
धर्मध्यानलिङ्गम् ।

“तस्मादथाप्रमत्त-स्थानात् स विशोधिमुत्तमं प्राप्य ।
स्थानान्तराप्यनेका-न्यारोहति पूर्वविधिर्न ॥ १ ॥—अथा
देशे ततो विरिक्ते, समे शुचौ जन्तुविरहिते कल्पे ।
श्रज्जायम्य स देह, वद्ध्वा पल्यङ्गमचलाङ्गः ॥ २ ॥—,
वीरासनादि चासन-मथ समपादादि वाचलं स्थानम् ।
यद् वा अधिष्ठाय यति, शयने चोत्तानशयनादि ॥ ३ ॥—,
हेयमखिलं विरिदिप-नाधितिष्ठासश्च मोक्षविधिमखिलम् ।
सन्धाय स्मृतिमात्मनि, किञ्चिदुपावर्त्य दृष्टिं स्वाम् ॥ ४ ॥—,
विषयेभ्य इन्द्रियाणि, प्रत्यरहन्त्य च मनस्तथा तेभ्यः ।
धारयति मनः स्वात्मनि, योग प्रणिधाय मोक्षाय ॥ ५ ॥—,
ध्यान ततः सधर्म्यं, भिन्नुनिचिनोति मोहनाशाय ।
उत्तममहनत्रल, सुपकश्रेणीसुपायिपासत् ॥ ६ ॥ —,
तलक्षणान्युपशमा-जैत्रमार्दवलापरानि दृष्टानि ।
उपदशजास्रानि-सर्गास्तद्वृत्तय इष्यन्ते ॥ ७ ॥ —,
तत्त्वश्रवाचनासु-प्रेक्षापरिर्तनावलम्बनकः ।
तदनुप्रेक्षा ससा-रैक्यानित्याशरणचिन्ता ॥ ८ ॥ —,
एकप्रेण मनः स्व, निरुध्य भावाज्जिनाज्ञया प्राप्तात् ।
निचिनोति यथावत्त्वं, तथैव च शुभाशुभापायान् ॥ ९ ॥ —,
सस्थानानि च सर्व-द्रव्याणा कर्मफलनिपाकाश्च ।
प्रवचनसम्मिन्नमति-निशुद्धलेख्या. प्रतिचिनोति ॥ १० ॥—”

१ 'मनसमाधि' इति च-पाठः । २ 'पेक्षमेति' इति च-पाठः । ३ 'तद्वापि' इति च-पाठः ।
४ 'स्तत्र' इति च-पाठः । ५ 'इचय' इति च-पाठः ।

क्षपयति तेन ध्याने—न ततोऽनन्तानुगन्धिनवतुरः ।
 मिथ्यात्वं संमिथ, सम्यग्त्व च क्रमेण ततः ॥ ११ ॥—आर्या
 क्षीयन्ते हि कपायाः, प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च ।
 देशयतायतसम्यग्—द्वगप्रमत्तप्रमत्तेषु ॥ १२ ॥”

एव पूर्वोक्तेन क्रमेण क्षपयन् कर्मप्रकृतीरुपशान्तकृपायस्थानंप्राप्त उपशान्तरूपायः
 क्षीणकृपायश्च भवतीति ॥ ३८ ॥

उपशान्तक्षीणकृपाययोश्चेत्युक्तमविशेषेण धर्म-ज्ञानं, ततश्चैकादशाङ्गविदो द्रष्टव्यम् ।
 एवमवस्थिते किं धर्ममेव ध्यान तयोः ? नेत्युच्यते । किञ्चान्यदिति सम्प्रभाति । न
 केवलमेतयोर्धर्मं, शुकं च ध्यानमुपशान्तक्षीणकृपाययोर्भवति । किं चतुर्विधमपि—पृथक्त्ववितर्क
 एकत्वसविचार सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियमनिवर्तीति ? । उच्यते—न खलु चतुष्पञ्चमपि
 तयोः शुकव्यान भवति, किं तर्हि ?

सूत्रम्—शुके चाद्ये ॥ ९-३९ ॥

भा०—शुके चाद्ये ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्कै चोपशान्तक्षीणकृपा-
 ययोर्भवतः ॥ ३९ ॥

टी०—शुके चाद्ये चे(इ?)ति । शुकं व्याने उपशान्तक्षीणकृपाययोर्भवतः । के
 पुनस्ते ? पृथक्त्वैकत्ववितर्क । स्वरूपतः कीदृशे ? । उच्यते—पृथग्—अयुतकं भेदः तद्भावः
 पृथक्त्वम्—अनेकत्वं तेन सह गतो वितर्कः, पृथक्त्वमेव ना वितर्कः सहगत वितर्कपुगेण पृथ-
 क्त्ववितर्कम् । तच्च परमाणुजीवादावेरुद्रव्ये उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायानेकतयाऽपि तत्त्वं तत्
 पृथक्त्वं पृथक्त्वेन पृथक्त्वे वा तस्य चिन्तन वितर्कमहचरितं मविचार च यत् तत् पृथक्त्व-
 नितर्क सविचार तच्च पृथक्त्वमर्थव्यञ्जनयोगाना वक्ष्यति—“ त्र्यैककाययोगायोगाना ”,
 “ वितर्कः श्रुत ”, “ विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगमद्क्रान्तिः ” (अ० ९, सू० ४३, ४६, ४७) ।
 पूर्वगतमङ्गिकश्रुतानुमारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरप्राप्तिः—गमन विचारः । अर्थाद् व्यञ्जनसद्क्रान्तिः,
 व्यञ्जनार्थसद्क्रान्तिः, मनोयोगात् काययोगमद्क्रान्तिर्मायोगसद्क्रान्तिर्मा । एवं काययोगा-
 न्मनोयोग वाग्योग वा सद्क्रामति । तथा वाग्योगान्मनोयोगं काययोगं वेति । यत्र सद्क्रामति
 तत्रैव निरोधो ध्यानमिति । एकस्य भाव एकत्वं, एकत्वगतो नितर्क एकत्ववितर्कः । एक

१ 'कृपायस्याः क्षीणकृपाय क्षीण०' इति छ-पाठ । २ 'स्थानप्राप्त उपशान्तकृपाय' इति छ-पाठ ।
 ३ 'तर्कं सवि०' इति ट-पाठः । ४ 'उप०' इति ग-पाठः । ५ 'यन्' इति च-पाठः ।

एव योगस्त्रयाणामन्यतमस्तथा अर्थो व्यञ्जनं चैकमेव पर्यायान्तरानर्पितमेकपर्यायचिन्तनमुत्पाद-
व्ययधोव्यादिपर्यायाणामेकस्मिन् पर्याये निरातशरणप्रतिष्ठितप्रदीपप्रतिप्रकर्षं, पूर्णगतश्रुतात्सु-
सारि चेतो निर्निचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरेषु तदेकत्वमित्कमविचारम् । जाह च—

“ क्षीणरूपायस्थान, तत् प्राप्य ततो विशुद्धलेश्यं सन् ।
एकत्वमित्कर्त्रीचिर भ्यान ततोऽयेति ॥ १ ॥— आर्या
एकार्थार्थमिष्टं, योगेन च केनचित् तदकेन ।
ध्यानं समाप्यते यत्, कालोऽप्योऽन्तर्मुहूर्तथ ॥ २ ॥— ”
श्रुतश्रुच्यते नितर्कं, पूर्वाभिहितार्थनिधितमतेथ ।
ध्यानं तद्विष्यते ये-न तेन सवितर्कमिष्टं तत् ॥ ३ ॥— ”
अर्थव्यञ्जनयोगा—ना मङ्कान्तिरदितो हि विचारः ।
तदभावात् तद् ध्यान, प्रोक्तमविचारमर्हद्भिः ॥ ४ ॥— ”
व्युत्सर्गविवेकात् स-मोहाव्ययलिङ्गमिष्यते शुभम् ।
न च सम्भवन्ति कात्स्न्यं-न तानि लिङ्गानि मोहनत ॥ ५ ॥—”
व्युत्सर्गं मङ्गत्वागं देहोपधीना विवेकः ।
प्रीत्यप्रीतिविरहित, भ्यामस्तदुपेभक प्रसन्न म ॥ ६ ॥— ”
प्राप्नोति पर छाद, हिमातपाभ्यामिष विमुक्तम् ।
तेन ध्यानेन यथा-स्यातेन च सपमेन धातयति ॥ ७ ॥— ”
शेषाणि धातिकर्माणि युगपदपरञ्जनानि ततः ।
कात्स्न्यान्मस्तकशुच्या, यथा हताया हतो भवति ताल ॥ ८ ॥— ”
कर्माणि क्षीयन्ते, तथैव मोहे हते कात्स्न्यात् ॥ ८ ॥— ”
निद्रापचले द्विवरम-ममये तस्य अय संमुपपातः ।
चरमान्ते क्षीयन्ते, शेषाणि तु धातिकर्माणि ॥ ९ ॥— ”
जातरणचरमसमये, तस्य दयाभावितात्मनो भवति ।
जीवैस्तत जगत् प-श्यतो हि भार्वाक्षयोपशम ॥ १० ॥— ”
घटितप्राय हि तदा ऽऽरण परमाश्रयिष भवति तदा ।
अय कात्स्न्यात् तत्पतनाद् द्वितीयसमये अयायति ॥ ११ ॥— ”

१ 'निवातव्यशरणमप्रति' इति छ-पाठ । २ 'योग्यन्तरेषु इति छ-पाठ । ३ 'सुहृत स' इति छ-
पाठ । ४ 'वीचर' इति छ-पाठ । ५ 'सयपि इय पद्वि' सवास्य प्रतिषु शानहित तथापि अशुदेव एा प्रति
भाति । ६ 'विमुक्त' इति ट-पाठ । ७ 'समुपपात' इति च-पाठ । ८ 'क्षयात्ताम' इति छ-पाठ ।
९ 'समयोपशमायति' इति च-पाठ ।

तस्य हि तस्मिन् समये, केवलमुत्पद्यते गततमस्कम् ।
 ज्ञान च दर्शनं चा-वरणद्वयसदक्षयाच्छुद्धम् ॥ १२ ॥— आर्या
 चित्र चित्रपटनिभ, त्रिकालमहित ततः सलोकमिमम् ।
 पश्यति युगपत् सर्वं, सालोकं सर्वभोगत्रम् ॥ १३ ॥— ”
 वीर्यं निरन्तराय, भक्त्यनन्त तथैव तस्य तदा ।
 कल्पातीतस्य महा-त्मनोऽन्तरायक्षयः कात्स्नर्यात् ॥ १४ ॥—,
 स ततो वेदयमानो, विहरति चत्वारि शेषकर्माणि ।
 आयुष्यस्य समाप्ति-योगत् स्याद् वेद्यमानस्य ॥ १५ ॥”—,

भाष्यकारस्तु पूर्वविद इति सूत्रानयत्र पृथग् विवृणोति सम्प्रन्धयति । एवमेते शुक्लध्याने
 पूर्वविदो भवतः ॥ ३९ ॥

सूत्रम्—पूर्वविदः ॥ ९-४० ॥

भा०—आद्ये शुक्ले ध्याने पृथग्त्ववितर्कैरुत्ववितर्कैर् पूर्वविदो भवतः ॥४०॥

टी०—पूर्वविदो यौ उपशान्तशीघ्रकषायो तयोर्भवतः । सूत्रान्तरमिमं व्याचष्टे, न तु
 परमावृतः पृथक् सूत्रम् । पूर्वं प्रणयनात् पूर्वाणि चतुर्दश तद्विदः पूर्वविदस्ते भवन्ति नैकाद-
 शाङ्गविदः । एवमात्रशुक्लध्यानद्वयस्य स्वामिनियमनं विहितम् ॥ ४० ॥

अथ पश्चाद्ब्रह्मध्यानद्वयस्य कः स्वामीति तन्निदिदिक्षयोवाच—

सूत्रम्—परे केवलिनः ॥ ९-४१ ॥

भा०—परे द्वे शुक्ले ध्याने केवलिन एव भवतः, न छद्मस्थस्य ॥ ४१ ॥

अन्तिमशुक्लध्याने अत्राह—उक्तं भवता पूर्वं शुक्ले ध्याने परे शुक्ले ध्याने
 द्वयस्य स्वामिन इति । तत् कानि तानीति ? अत्रोच्यते—

टी०—परं च परं च परं सूत्रमन्निवेशमाश्रित्य सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युत्पत्तिक्रियं
 चानिर्वर्तितं ग्रहीतव्यं, न च केवलिन एव त्रयोदशचतुर्दशगुणस्थानरुमेणैव भवतः । छद्मस्थस्य
 तु नैते जातुचिद् भवत इति तत्र सूक्ष्मक्रियमप्रतिपातीति । सूक्ष्मा क्रिया यत्र तत्र सूक्ष्मक्रियम् ।
 तच्च योगनिरोधराले भवति । वेद्य-नाम-गोत्रकर्मणा भवधारणायुष्कादधिकाना समुद्घातसाम-
 र्यादचिन्त्यैर्व्यर्थशक्तियोगादायुष्कर्मभीकृताना मनो-त्रास-काययोगपरिणतस्यादारिकशरीरप्रिभा-
 गोनस्यस्य केवलिनः सन्निपञ्चेन्द्रियपर्याप्तिरुमनोऽस्तद्भवेत्पुणरुहीनं सूक्ष्मयोगित्वमप्रतिपात्यच्युत-
 स्वभावमा व्युत्पत्तिक्रियानिश्चिन्त्यानामोः । उक्तं च—

१ 'भाष्य' इति ट-पाठ । २ 'गुणध्याने' इति ग-पाठ ।

“अप्रतिपाति न्यायान्, कश्चिन् सूक्ष्मक्रिय विहृत्यन्ते ।
 आयुःसमीक्रियास्यै, त्रयस्य गच्छेत् समुदातम् ॥ १ ॥—आर्या
 आर्द्राभ्रराशुशोषन-वात्मविसारणनिशुष्कममकूर्मा ।
 समयापरेण देहे, स्थित्वा योगात् क्रमाद् द्वन्द्वे ॥ २ ॥—”

तथाऽन्य आह—

आयुषि समाप्यमाने, शेषाणा कर्मणा यदि समाप्तिः ।
 न स्यात् स्थितिरैपम्याद्, गच्छति न ततः समुदातम् ॥ १ ॥—आर्या
 स्थित्या च घञ्नेन, च समीक्रियार्थं हि कर्मणा तेषाम् ।
 जन्तुर्मुहूर्तशेषे, तदायुषि समुज्जिवासति स ॥ २ ॥— ”
 आर्द्रं विरलिन सद्, वस्त्र मङ्गल्येन ननु विनिर्वाति ।
 सप्रेक्षित तु न तथा, तथा हि कर्मापि मूर्तत्वात् ॥ ३ ॥— ”
 स्नेहद्वयसाम्यात् (स्थितिर्न्यूनहेतुर्हि) स्नेहः म च हीयते समुदातात् ।
 शीणमह शर्दति हि भवति तदल्पस्थिति च शेषम् ॥ ४ ॥—,”
 आयुष्कस्यापि विरलिनस्य, नै हास्यते स्थितिः कस्मात् ।
 इति वा चोत्र चरम-शरीरोऽनुपकृमायुयत् कङ्कडुकम् ॥ ५ ॥—,”
 दण्डकपाटकृचक्र-क्रिया जग-पूर्णं चतु समयम् ।
 क्रमशो निवृत्तिरपि च त-र्थेऽ प्रोक्ता चतुःसमया ॥ ६ ॥ —,”
 विक्रमनसद्बोचनप्रमत्तगार्ज्ज्विनस्य तत् तथा सिद्धम् ।
 यद्याप्यनन्वीर्यं, तस्य ज्ञानं च गततिमिरम् ॥ ७ ॥ —,”
 शेषाया शेषायाः, समये सहत्य सद्दयेषान् ।
 भागान् स्थितेर्गन्तान्, भागान् शुभानुभावस्य ॥ ८ ॥ —,”
 स ततो योगनिरोधं, रुणेति लेश्यानिरोधमपि कादक्षन् ।
 समसमयस्थिति रन्ध, योगनिमित्तं स हि रुत्सम् ॥ ९ ॥—,”
 समये समये कर्मादाने सति सन्ततेर्न मोक्षः स्यात् ।
 यद्यपि हि न मुच्यन्ते, स्थितिश्चात् पूर्णकूर्माणि ॥ १० ॥ —,”
 नोऽकर्माणि हि वीर्यं, योगद्रव्येण भवति जीनस्य ।
 तस्मान्त्वानं ननु, सिद्धः समयस्थितिरैव ॥ ११ ॥ —,”

१ 'विरल्यते' इति च-पाठ । २ ग-च-उ-प्रतिष्वपि विहृताक्षराभ्यधिकानि सन्ति । ३ 'वितरति'
 इति च-पाठ । ४ तद् भास्यते' इति च-पाठ । ५ 'शोक-चतु समये' इति ड-पाठ । ६ 'नोऽकर्माणि हि'
 इति ड-पाठ ।

प्रादग्न्तत्प्रात् पूर्व, वाङ्मनसे प्रादरे स निरुणद्धि क्रमेणय ।
 आलम्बनाय करण, हि तद्विष्ट तत्र वीर्यवतः ॥ १२ ॥ —आर्या
 सत्यप्यनन्तरीर्ये-त्वे प्रादरतनुमपि निरुणद्धि ततः ।
 सूक्ष्मेण काययोगेना(न?) न निरु-यते हि सूक्ष्मो योगः ॥ १३ ॥ —,
 सति प्रादरे योगे, न हि धामन् वेपथु वाग्यति ।
 नाशयति काययोग, म्यूल मोऽपूर्वफडुकीकृत्य ।
 शेषस्य काययोग-स्य तथा कृतीव स करोति ॥ १४ (१) ॥ —
 सूक्ष्मेण काययोगे-न ततो निरुणद्धि सूक्ष्मवाङ्मनसे ।
 भवति ततोऽर्सा सूक्ष्म-क्रियस्तदाकृतिगतयोगः ॥ १५ ॥ —,
 तमपि स योग सूक्ष्म, निरुत्सन् सर्पर्येणानुगतम् ।
 ध्यान सूक्ष्मक्रिय-मप्रतिपात्युपयाति वितमस्कम् ॥ १६ ॥ —,
 ध्याने दृढार्पिते पर-मात्मनि ननु निष्क्रियो भवति कायः ।
 प्राणापातनिमेषो-न्मेषत्रियुक्तो मृतस्येव ॥ १७ ॥ —
 ध्यानार्पितोपयोग-स्यापि न वाङ्मनसक्रिये यस्मात् ।
 अन्तर्धर्तित्वादुप-रमतस्तेन तयो र्यानेन निरोधनं नेष्टम् ॥ १८ ॥
 सतत तेन ध्याने-न निरुद्धे सूक्ष्मकाययोगेऽपि ।
 निष्क्रियदेशो भवति, स्थितोऽपि देहे विगतलेश्यः ॥ १९ ॥ —आर्या

तुर्थव्याने

योगाभावात् समयस्थितिना(नोऽ)पि न कर्मणो भवति न्य* ।
 ध्यानार्पणसंहारात्, किञ्चिच्च ससंहतान्यवाः ॥ २० ॥ —
 लेश्याक्रियानिरोधो, योगनिरोधश्च गुणनिरोधेन ।
 इत्युक्तो विज्ञेयो, न्यनिरोधश्च हि तथैव ॥ २१ ॥ —

प्रसप्रादरपर्याप्तादेयशुभगकीर्तिमनुजर्नाम्नि पञ्चेन्द्रियतामन्यतरश्च वेद्यम् उच्चैस्तथा
 गोरम् । मनुजाद्युष्क च स एकादश वेदयति कर्मणां श्रद्धती वेदयति तु तीर्थकरो द्वाभ्यम्
 हतीर्थकृत्त्वेन मततो देहत्रयमोभार्यमनिवर्ति सर्गगतमुपवाति समुच्छिन्नक्रियमतमस्क पर ध्यान
 व्युपरतक्रियमनिवर्तौत्यर्थः । तद्वि तावन्नितर्तने यावन्न सुक्तः ॥ ४१ ॥

१ 'वीर्यत्वे' इति ट-पाठः । २ 'पदानुप' इति ट-पाठः । ३ 'क्रिया' इति ट-पाठः ।
 ४ 'निरुद्ध' इति ट-पाठः । ५ 'वयवलेस्या' इति ग-पाठः । ६ 'नामनि' इति ग-पाठः । ७ 'श्रद्धा'
 इति ट-पाठः । ८ 'क्रिययातमस्क' इति ट-पाठः । ९ 'गच्छे' इत्यधिको ग-पाठः ।

अत्राह—उक्तमित्यादिसम्बन्धः । शुक्रे चाद्ये द्वे पूर्वविदः इत्युक्त (ज० ९, सू० ३९, ४०), परे द्वे केवलिन इति चाभिहित (ज० ९, सू० ४१) । नत् कानि तानीति अत्रानेन प्रश्ने कृते अत्रोच्यते इत्याह—

शुक्रध्यानस्य
चातुर्विधम्
सूत्रम्—पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति-
व्युपरतक्रियानिवर्तानि ॥ ९-४२ ॥

भा०—पृथक्त्ववितर्कम्, एकत्ववितर्कम्, सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति, व्युपरतक्रियानिवर्तानि चतुर्विधं शुक्रध्यानम् ॥ ४२ ॥

टी०—पृथक्त्ववितर्कमित्यादिना भाष्येण नामग्राहं पठति चतुरोऽपि भेदान् ॥४२॥

एते चोक्तलक्षणा भेदाः शुक्रध्यानमित्य चतुर्विधमिति मस्यामिरुमुक्तम् । तस्याधुना पूर्वोक्तस्वामिन एव विशेष्यं कथ्यन्ते—

सूत्रम्—तत् व्येककाययोगायोगानाम् ॥ ९-४३ ॥

भा०—तदेव चतुर्विधं शुक्रध्यानं त्रियोगस्यान्यतमयोगस्य काययोगस्यायोगस्य च यथासदस्य भवति । तत्र त्रियोगानां पृथक्त्ववितर्कम्, एकान्यतमकाययोगानामेकत्ववितर्कम्, काययोगानां सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति, अयोगानां व्युपरतक्रियानिवर्तानि ॥ ४२ ॥

टी०—तदेतच्चतुर्विधं शुक्रध्यानं प्रथमद्वितीयो(?)तमसहजनततो भवति । तत्रार्थं पृथक्त्ववितर्कं त्रियोगस्य भवति, मनो-चारू-काययोगव्यापारत इत्यर्थः । एकान्यतमयोगानामिति । अन्यतमरुयोगानामेकत्ववितर्कं एकोऽन्यतमः कायादीनां योगो यस्य ध्यायिनो व्याप्रियते, कदाचिन्मनोयोग कदाचिद् गन्धयोग कदाचिद् काययोग इति । काययोगानामिति कार्यरुयोगभाजामेव सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति शुक्रध्यानमिति । निरुद्रयोगद्वयावस्थानां कायव्यापारतत्वा सूक्ष्मक्रियं भवति, न च प्रतिपत्ति । अयोगानामिति शैलेश्वरस्थानां हस्वारपरश्चरुश्वरणममकालानां मनो-चारू-काययोगपररहितानां व्युपरतक्रियमनिवर्तानि ध्यानं भवति । उक्तं च—

“यदर्थं व्यञ्जने काय-वैचसी च पृथक्त्वतः ।

मनः सद्गुरुमयत्त्यात्मा, न विचारोऽभिधीयते ॥ १ ॥—अनु०

सट्कान्तिरर्थादर्थं यद् व्यञ्जनाद् व्यञ्जनं तथा ।

योगाद्य योगमित्येव, विचार इति न मतः ॥ २ ॥ —”

अर्थादि च पृथक्त्वेन, यद् वितर्कयतीति हि ।
 ध्यानमुक्तं समासेन, तत् पृथक्त्वविचारतत् ॥ ३ ॥ —अनु०
 अविकल्प्यमनस्त्वेन, योगमङ्कान्तिनिःस्पृहम् ।
 तदेकत्ववितर्काख्य, श्रुतज्ञानोपयोगतत् ॥ ४ ॥ —,
 सूक्ष्मकायक्रिया-रुद्धसूक्ष्मराज्ञानमक्रियः ।
 यद् ध्यायति तदप्युक्त, सूक्ष्ममप्रतिपाति च ॥ ५ ॥ —,
 कायिकी च यदेपाऽपि, सूक्ष्मोपरमति क्रिया ।
 अनिनति तदप्युक्त, ध्यानं व्युपरतक्रियम् ॥ ६ ॥” ॥ ४२ ॥—,

सूत्रम्—एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ॥ ९-४४ ॥

भा०—एकद्रव्याश्रये सवितर्के पूर्वे ध्याने प्रथमद्वितीये । तत्र सविचारं प्रथमं, अविचारं द्वितीयं, अविचार सवितर्के द्वितीयं ध्यानं भवति ॥ ४४ ॥

टी०—एक आश्रय-आलम्बनं ययोस्ते एकाश्रये एकद्रव्याश्रये इति पूर्वविद्वारभ्ये मतिगर्भेश्रुतप्रधानव्यापाराचैकाश्रयतापरमाणुद्रव्यमेकमालम्ब्यात्मादिद्रव्यं वा श्रुतानुसारेण निरुद्धचेतसः शुरु यानमिति “ वितर्कः श्रुतम्” वक्ष्यति (अ० ९, सू० ४५) इति । सह वितर्केण सवितर्के, पूर्वगतश्रुतानुसारिणीत्यर्थः । पूर्वं च पूर्वं च पूर्वं ध्याने । एतदेव निश्चिनोति— प्रथमद्वितीये इति पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं च । तत्र-तयोर्द्वयं प्रथमम्—आद्यं पृथक्त्ववितर्कं तत् सविचारं सह विचारेण सविचारं, सह सङ्क्रान्त्येति यावत् । वक्ष्यति (अ० ९, सू० ४६)— “विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगमङ्कान्तिः” । ऋय पुनरनुपात्तं सूत्रे सविचारमिति गम्यते ? । अविचारं द्वितीयमिति वचनादर्थलभ्यं प्रथमं सविचारमिति ।

अविचारं द्वितीयम् । अविद्यमानविचारं अविचारं, जर्णव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिरहितमित्यर्थः । द्वितीयमिति सूत्रक्रमप्राभाष्यादेकत्ववितर्कमविचारं भवति ध्यानमिति ॥ ४४ ॥

भा०—अत्राह—वितर्कविचारयोः कः प्रतिविशेष इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादि वितर्कविचारयोर्विशेषमज्ञानानः स्वरूपमवगच्छन् परः पृच्छति—कः प्रतिविशेष इति । प्रतिशब्दस्तच्चाख्याया वर्तते । यथा—प्रोभनार्थः प्रतिमातर एव प्रतिविशेषः स्वरूपमितरेतरव्यावृत्तं तत्त्वं वितर्कविचारयोः कीदृमिति तच्चमारयायताम् । अत्रोच्यत इत्याह—

‘प्रति’शब्दस्य
अर्थान्तरात्

१ ‘कममन’ इति ट-पाठ । २ ‘दारमने’ इति ट-पाठ । ३ ‘दकत्वविचारं’ इति ट-पाठ ।

सूत्रम्—वितर्कं श्रुतम् ॥ ९-४५ ॥

भा०—यथोक्तं श्रुतज्ञानं वितर्कं भवति ॥ ४५ ॥

टी०—विनर्को—मतिज्ञानं विकल्पः । नितर्मयते—येनालोन्यते पदार्थः स नितर्कः तदनुगतं श्रुतं नितर्कं तदभेदाद् विगतं तर्कं वा वितर्कं, सशयविपर्ययोपेतं श्रुतज्ञानमित्यर्थः । इदमेव सत्यमित्यविचलितस्वभावम् । यथोक्तमिति पूर्वगतमेव, नेतव्यं । श्रुतज्ञानमाप्तवचनं वितर्कं उच्यते इति ॥ ४५ ॥

सम्प्रति विचारस्वरूपनिरूपणायाह—

सूत्रम्—विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः ॥ ९-४६ ॥

भा०—अर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिर्विचार इति । एतदभ्यन्तरं तपः सत्त्वादिभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकं निर्जरेणफलत्वात् कर्मनिर्जरेणकम् । अभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकत्वात् पूर्वोपचितकर्मनिर्जरेणकत्वाच्च निर्वाणप्रापकमिति ॥ ४६ ॥

टी०—अर्थव्यञ्जनयोगयोगेषु च सत्कर्मणः सङ्क्रान्तिः । अर्थः—परमाण्वादिः, व्यञ्जनं तस्य वाचकं शब्दः, योगा-मनोनाकाशास्तेषु सत्कर्मणः सङ्क्रान्तिरेकद्रव्ये अर्थस्वरूपा(त्) व्यञ्जनं व्यञ्जनस्वरूपादर्थं वर्णादिकं पर्यायोऽर्थः, व्यञ्जनशब्दः । एतदुक्तं भवति—प्राज्ञशब्द-स्ततस्तच्चालम्बनमिदमस्य स्वरूपमयमस्य पर्यायस्ततस्तदर्थचिन्तनं साकल्येन, तत् शब्दार्थयोः स्वरूपविशेषचिन्ताप्रतिबन्धं प्रणिधानमर्थसङ्क्रान्तिः, काययोगोपयुक्तं यानस्य वागयोगसञ्चारः, वागयोगोपयुक्तं यानस्य वा मनोयोगसञ्चारः इत्येवमन्यत्रापि योज्यम् । इत्यलक्षणो विचार इत्यस्ति वितर्कविचारयोः प्रतिविशेष इति ॥ एतदभ्यन्तरं तप इत्यादि सत्कारणं सत्प्रस्तावे (अ० ९, सू० ३) इदमुक्तं “ तपसा निर्जरा च ” इति । सरो निर्जरा च भवति उभयं करोति तपः । तत्र तपो वाद्यमाभ्यन्तरं च सत्कारणं सत्त्वरूपत्वाच्च स्थगितासत्त्वाद्वास्मान्भिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकारिणापूयकर्मपुद्गलप्रवेशः । कर्मनिर्जरा चेति निर्जरेणफलत्वात् कर्मनिर्जरेण कर्मं निर्जरेण, परिशाट्यतीत्यर्थः । तत्राभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकारित्वात् पूर्वोपचितकर्मनिर्जरेणकत्वाच्च सकलकर्मपरिक्षया निर्वाणप्रापकमिति ॥ ४६ ॥

भा०—अत्राह—उक्तं भवता (अ० ९, सू० २-३) परीपहजयात् तपसोऽनुभावतश्च कर्मनिर्जरा भवतीति । तत् किं सर्वं सम्यग्दृष्टयः समनिर्जरा आरोग्यस्वदस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राह—उक्तं भवतेत्यादि मन्वन्धग्रन्थः । किमुक्तं तद् दर्शयति—परीपहजयात्, श्रुतिप्रासादय परीपहास्तज्जयात्—सम्यगतिसहनात् । तपो द्वादशभेदमनशन-

प्रायश्चित्तादि तदनुष्ठानात् । अनुभावतश्च । अनुभावो विपाकस्तस्माच्च निपाकात् कर्मणः परि-
शादो निर्जेरा भवतीति । एवमनूद्य निर्जेरा सन्देहस्थानमुपन्यस्यति । यस्मादेतं तस्मात्
किं सम्यग्दृष्टयः सर्वे एव समनिर्जेरास्तुल्यमेव कर्म निर्जेरयन्ति आहोस्विदास्ति कश्चित्
प्रतिविशेष इति ? । विशेषो निपमनिर्जेरण, न तुल्यनिर्जेरत्वमिति । आचार्योऽपि हृदि व्यव-
स्थाप्य विपमनिर्जेरणात्माह-अत्रोच्यत इति । यत् तत्त्वं तदाख्यायत इत्यर्थः ॥

सूत्रम्—सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोप-
शमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसङ्ख्ये-
यगुणनिर्जेराः ॥ ९-४७ ॥

विपमानि
निर्जेरानि

भा०—सम्यग्दृष्टिः, श्रावकः, विरतः, अनन्तानुबन्धिवियोजकः, दर्शन-
मोहक्षपकः, मोहोपशमकः, उपशान्तमोहः, मोहक्षपकः, क्षीणमोहः, जिनः
इत्येते दश क्रमशः असङ्ख्येयगुणनिर्जेरा भवन्ति । तद्यथा-सम्यग्दृष्टेः श्राव-
कोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जेरः, श्रावकाद् विरतः, विरतादनन्तानुबन्धिवियोजकः,
इत्येवं शेषाः ॥ ४७ ॥

टी०—सम्यग्दृष्टिरिति । तत्त्वार्थश्रद्धान् सम्यग्दर्शनं तद्युक्तः सम्यग्दृष्टिः, सम्यग्दर्शन-
मात्रमागित्यर्थः । आचार्यप्रभृतीन् पर्युपासीनः प्ररचनसारं शृणोतीति श्रावकः । शृण्वंश्च सकल-
चरणकरणाक्षमो गृहस्थयोग्यमनुगुणशिक्षान्तलक्षण धर्ममनुतिष्ठति । यथा-
श्रावकस्य व्याख्या शक्ति वा द्वादशप्रकारस्य धर्मस्यैकदेशानुष्ठाय्यपि श्रावक एव । विरतस्तु
साधुधर्मानुष्ठायी सर्वस्मात् प्राणातिपाताद् यावज्जीव विरतः, एवं मृषावादादिभ्योऽपि,
अनन्तः ससारस्तदनुबन्धिनोऽनन्ताः क्रोधादयस्तान् वियोजयति क्षपयत्युपशमयति
या अनन्तवियोजकः । दर्शनमोहक्षपक इति । दर्शनमोहोऽनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः
सम्यग्-मिथ्यात्व-तदुभयानि च । अस्य सप्तविधस्य दर्शनमोहस्य क्षपकः । तथाऽस्यैवो-
पशमकः । मोहोऽष्टाविंशतिभेदः—योडग कपायाः सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-सम्यग्मिथ्यात्व-हास-
रति-अरति भय-श्रीक-शुगुप्ता-स्त्री-पुं-नपुसकवेदाश्च । अस्योपशमनाद् उपशान्तमोहः । अस्यैव
सकलस्य क्षपणान्मोहक्षपकः । क्षपणोपशमनक्रियानिशिद्योर्ग्रहणम् । क्षिप्तनिरवशेषमोहः
क्षीणमोहः । स चतुर्विधघातिकर्मजयनाजिनः—केरली । एते सम्यग्दृष्ट्यादयो जिना-
वसाना दश क्रमेण क्रमशः—परिपाठ्या यथोपन्यस्तास्तथैवासङ्ख्येयगुणनिर्जेरा भवन्ति,
न तु तुल्यनिर्जेरा इत्यर्थः । तामेवासङ्ख्येयगुणा निर्जेरा स्पष्टयति माप्यकारः—सम्य-
ग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जेर इत्यादिना । केरलसम्यग्दृष्टेः प्रतिपन्नाशुत्रतादि-

कलापः श्रावकोऽमद्-येयगुणनिर्जरो भवति यांन्ति कर्माणि निर्जरयति सम्यग्दृष्टिः सम्यग्-
दर्शनप्रभावात् तन्कर्मापरेणासद्-येयराशिना गुणित तद् यावद् भवति तावद् देशविरतः
वपयति । एव पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्दुत्तरोत्तरोऽसद्-येयगुणनिर्जरो भवतीति दर्शयति श्रावकाद्
विरतो विरतादनन्तानुबन्धिवियोजक इत्येवं शेषा यावज्जिनः सर्वेभ्य एवामद्-येयगु-
णनिर्जर इति । अस्य वैचित्र्यभानः सारचारित्रस्य के स्वामिन इति तन्निर्दिदिक्षयाऽऽह—

निग्राधाना पञ्च
विधत्वम्

सूत्रम्—पुलाक-वकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातका
निर्ग्रन्थाः ॥ ९-४८ ॥

भा०—पुलाको वकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्च निर्ग्रन्थ
विशेषा भवन्ति ॥

टी०—पुलाकादयः पञ्चान्वयसञ्ज्ञका निर्ग्रन्थाः स्वामिनः । तद्विवरणार्थमाह—पुलाकः
वकुशः कुशीलः निर्ग्रन्थ स्नातरु इति । एते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भेदा भवन्ति
निर्ग्रन्थानामिति । ग्रन्थः कर्माटकप्रकार मिथ्यात्वा ऽविरति-(कपाय)दुष्प्रणिहितयोगाद्य ।
तज्जये श्रद्धात्तानि निर्ग्रन्थानि । निर्गच्छद्ग्रन्था निर्ग्रन्थाः धर्मोपकरणद्वारे
निर्ग्रन्थ-दार्ध परित्यक्तनाह्वान्यन्तरोपधयो निर्ग्रन्थाः । पुलाकादिस्वरूपनिरूपणायाह—

भा०—तत्र सततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमाधिग्रन्थपुलाका । नैर्ग्र
पुलाक वकुशयो न्यं प्रति प्रस्थिता शरीरोपकरणविभूपाऽनुवर्तिनः ऋद्धिपश-
स्वरूपम् स्काभाः सातगौरवाश्रिताः अविधिक्तपरिवाराः छेदशबल
युक्ता निर्ग्रन्था वकुशाः ॥

टी०—तत्र सततमित्यादि । तत्र-तेषु पञ्चसु निर्ग्रन्थेषु पुलाकास्तावदेवविधा ।
पुलाकशब्दार्थे पुलाको निःसार इति प्ररूढ लोके । पलञ्जिस्तन्दुलरुणशून्या पुलाकः ।
एवं निर्ग्रन्थोऽपि लब्धिसुत्पन्ना तपःश्रुताभ्यां हेतुभ्यामुपनीतञ्च सकलसयम
गलनात् पलञ्जिरूप नि सारतामात्मन करोति । ज्ञानदर्शनचरणानि च सार. तदपगमात्त्रि सारः ।
जिनप्रणीतदागमाद्देहुत., संदेवाप्रतिपातिन आगमाद्य सम्यग्दर्शनमूलज्ञानचरणे निर्वाणहेतू
इत्यस्मादपरिभ्रष्टाः श्रद्धाधाना ज्ञानानुसारेण क्रियाऽनुष्ठायिनो लब्धिसुपजीवन्तो निर्ग्रन्थाः
पुलाका भवन्ति । उपजीवन्तश्च नि सारतामात्मनः कुर्वन्तीति श्राव्यम् । सततमप्रमादिन इत्यपरे
पठन्ति । जिनोक्ताद् वाऽऽगमाद्देहुतभूतान्मुक्तिसाधनेषु न प्रमाद्यन्ति
व्याख्यामेद जातुचिदिति ॥

१ 'यावत् कर्म' इति च-पाठः । २ 'द्विधुराह' इति च-पाठः । ३ 'पधविधा' इति ग-पाठः ।
४ छेदशब्दार्थे विलीक्यता तन्त्रार्थसंज्ञातिः (४ ३५८) ।

नकुश इति शत्रुपर्यायः । शत्रुलो वर्णव्यतिकरः क्वचिद् बलक्षः क्वचित् कृष्णः क्वचिद्
 वकुशशब्दार्थं रक्तः एक एव पटः । एवमयमपि निर्ग्रन्थः । सातिचारत्वाचरणपटं शत्रुलयति
 तदाह वृत्ति(भाष्य?)कारः—नैर्ग्रन्थं प्रति प्रस्थिता इत्यादि । निर्ग्रन्थस्य भागो नैर्ग्रन्थ-
 वकुशस्य द्वैविध्यम् अष्टारिंशतिविधमोहनीयक्षयस्तत् प्रति प्रस्थिताः—प्रवृत्तास्तदभिमुखास्तत्क्ष-
 त्रादि तद्विषयां विभूषाम्—अलङ्कृतिमनुवर्तन्ते, तच्छीलाश्चेति । शरीरे तान्दनागुप्तव्यतिरेकेण
 शरीरबकुशस्य स्वरूपम् कर-चरण-वदनप्रक्षालनमक्षि-कर्ण-नासिकाग्रयवेभ्यो दूषिकामलाद्यपनयन
 दन्तपनन(म्र)क्षणं केशसंस्कार च विभूषार्थमाचरन् शरीरनकुशो भवति ।
 उपकरणनकुशस्तु अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तरकल्पादिशोक्षकग्रामः-
 प्रियः पात्रदण्डकाद्यपि तैलपात्रया(त्र्या) उज्ज्वलीकृत्य विभूषार्थमनुवर्तमानो विभर्ति ऋद्वीः
 उपकरणवकुशस्य स्वरूपम् प्रभूतमङ्गपात्रादिकास्ता इच्छन्ति कामयन्ते तत्कामाः यशःख्यातिगुणान्तो
 विशिष्टाः साधवः इत्येवंविधः प्रवादस्तच्च यशः कामयन्त इति त्रद्विय-
 शस्काः । सातगौरचमाश्रिता इति । सुखशीलता—सातगौरव
 तदाश्रिताः । आदरवचनो गौरवशब्दः । सुखे य आदरः तदवाप्तिव्यापारप्रणता तदाश्रिताः
 नातीवाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियास्वभ्युद्यताः । अविद्विक्ता इति नासंयमात् पृथग्भूता घृष्ट-
 जङ्घाः तैलादिकृतशरीरमृजाः कर्तारिकाकल्पितकेशा एवविधः परिवारो येषां ते अविद्विक्तप-
 रिचाराः सर्वदेशच्छेदाहार्तीचारजनितशयलेन वैचित्र्येण युक्ताः एवंविधा निर्ग्रन्थाः
 वकुशसज्ञाः ॥

कुशीलस्वरूपनिर्धारणायाह—

भा०—कुशीला द्विविधाः—प्रतिसेवनाकुशीलाः कपायकुशीलाश्च । तत्र
 कुशीलस्य द्वैविध्यं प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थं प्रति प्रस्थिता अनियमितेन्द्रियाः
 प्रतिसेवनाकुशील- कथञ्चित् किञ्चिदुत्तरगुणेषु विराधयन्तश्चरन्ति ते प्रतिसेवना
 स्य स्वरूप च कुशीलाः ॥

टी०—कुशीला द्विविधा इत्यादि । अष्टादशसहस्रभेद शील तदुत्तरगुणभङ्गेन केन-
 चित् कपायोदयेन वा कुत्सित येषां ते कुशीला द्विप्रकाराः । तत्प्रकाराख्यानायाह—प्रतिसेव-
 नाकुशीलाः कपायकुशीलाश्चेति । आसेजनं—भजन प्रतिसेवना तथा कुत्सितं शीलमेवामिति
 प्रतिसेवनाकुशीलाः । कपायाः सञ्चलनाख्यास्तदुदयात् कुत्सित शीलमेवामिति कपायकुशीलाः ।

तत्र-तयोः प्रतिसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थं प्रति प्रस्थिता अनियमितेन्द्रिया-इन्द्रिय-
नियमशून्या रूपादिविषयेक्षणकृतादरा' कथञ्चित्-जेनचित् प्रकारेण व्याजमुपदिश्य किञ्चि-
देवोत्तरगुणेषु फिण्डविशुद्धि समिति भावना तपः-प्रतिमा जमिग्रहादिषु विराधयन्तः-खण्ड-
यन्तोऽतिचरन्तः सर्वज्ञादोऽह्ननमाचरन्ति ते प्रतिसेवनाकुशीलाः ॥

कपायकुशीलानाचष्टे—

भा०—येषां तु संघताना सनां कथञ्चित् सञ्ज्वलनकपाया उदीर्यन्ते ते
कपायकुशीलाः ॥

टी०—येषां त्विन्यादि । येषां संघताना सतां-मूलोत्तरगुणमस्पदुपेतानामपि
भवता कथञ्चित्-केन प्रकारेण स्वल्पेनापि हेतुना कुड्यकाण्डलोष्टविषमक्राश्यपीप्रसन्ननादिना
सञ्ज्वलनकपायाः क्रोधादयः उदीर्यन्ते-उदयमुपनीयन्ते, किञ्चिदेव कारणमासाधोदयं
गच्छन्ति ते कपायकुशीलाः ॥

सम्प्रति निर्ग्रन्थनिरूपणार्थमाह—

भा०—ये वीतरागच्छद्भस्था ईर्यापथप्राप्तास्ते निर्ग्रन्थाः ।
इयाया पर्याया ईर्या योगः, पन्थाः संघमः, योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः ।

टी०—ये वीतरागच्छद्भस्था इत्यादि । उपशमितक्षपितमोहजाला विगताशेषरागद्वेष-
मोहत्वात् एकदश-द्वादशगुणस्थानवर्तिनस्ते वीतरागच्छद्भन्थाः । छद्म-आवरण तत्र स्थिताः ।
सावरणज्ञानाः छद्मस्थाः । ईर्यापथं प्राप्ताः अकपायत्वादुपशान्तरूपायाः क्षीणकपायाश्च
एकममयावस्थार्यापथं कर्म वधन्ति । ईर्यायाः पन्था ईर्यापथः । ईर्या व्यापारो योग इति
पर्यायाः । तस्य व्यापारस्य विषय-पन्था' स च संयमः सप्तदशप्रकार' । एनमेवार्थं स्पष्टर-
माचष्टे—योगसंघमप्राप्ता इत्यर्थः । योगेन-विशिष्टक्रियया विशिष्टमेव संयम यथाख्या-
तारण्य प्राप्ता इति यावत् । ते निर्ग्रन्था विकीर्णमोहग्रन्थय इत्यर्थः ॥

भा०—सयोगा' शैलेशीप्रतिपन्नाश्च केवलिनः स्नातका इति ॥ ४८ ॥

टी०—सयोगा इत्यादिना स्नातकरूपेण करोति । योगः-कायादिषु । सह
योगेन सयोगा' त्रयोदशगुणस्थानवर्तिनो निरस्तघातिकर्मचतुष्टयाः केवलिनः स्नातकाः,
प्रधालितसकलघातिकर्ममलपटला इत्यर्थः । शैलेशीप्रतिपन्नाश्चेत्यनेनायोगकेवलिन उपात्ताः ।
ते च केवलिनो निहृत्य कञ्चित् कालं ततोऽकृतसमुद्रात् समुद्रात् तान् त्रिनिवृत्ता' क्रमेण योगान्
निष्कन्ति वा । स चोक्त एव क्रमः प्रारू । निरुद्धयोगाश्च व्युपरतक्रियानिवर्तिनो ध्यानेन शेष-
कर्माणान् क्षुपन्ति । यथोक्तम्—

“मार्तं कृमिप्रवृत्ते ध्यात्ते च कृमौ भवति नोत्र ।

यत्नेन च वृत्तान्ते कृमिणि च पञ्चमोत्रे ॥ १ ॥”—शर्मा

पञ्च मत्वा च वृत्त इति । पूर्वविवक्षयाः ईर्ष्यादिभिरुत्पन्नान्ते तदा चेत्तत् प्रकृतीः धृपराति—

“अङ्गमन्त्रं च—आदेयनिर्मादेद्वयमिति ।

संज्ञनाङ्गोत्रा—नि दया संज्ञान्तामिति ॥ १ ॥—शर्मा

वृत्तान्ताङ्गोत्रे—सुसुप्तवृत्तान्तुत्तवृत्ता च ।

उच्चैःपरागतत्वा—पञ्च वृत्तान्तुत्तवृत्ता वृत्ता ॥ २ ॥—

दुर्भेदवृत्तान्तुत्तवृत्त—सोऽहनाङ्गोत्रेणिति दया ।

अन्तरवेप्रवृत्तान्ते—अन्तेकृमिप्रवृत्तवृत्त ॥ ३ ॥—

प्रकृत्यप्यत्र द्विवर्ग—अन्ते कृमि अत्र सुसुप्तान्ति ।

धृपरातिरिति—यत्तः प्रकृती च चरमान्ते ॥ ४ ॥—

तैवमङ्गोत्रेण—अत्र ननु नामान्तरं क्वं सति ।

औदात्तवृत्तान्तुत्तवृत्त—अत्र ननु अङ्गोत्रेणिति ननु ॥ ५ ॥—

एतन्मन्त्रं चरान्तुत्तवृत्तो भवति ॥ १८ ॥

एवमेव पुलाकादत्रोर्भेदित्वाः पञ्च लिङ्ग्या अन्तः । अत्र सा कः कृम्य संज्ञाविकल्पं श्रुतादिविकल्पो वेत्याह—

अनुगमविकल्पा-
एकम्

सूत्रम्—संयमश्रुतप्रतिभेदनातीर्थलिङ्गलेभ्योपपा-
तस्यानविकल्पतः साध्याः ॥ १-२९ ॥

टी०—संयमादौर्भेदं स्यात्तन्नाः कृमिप्रवृत्तौ विकल्पयत्नेन सह समस्यन्ते । अन्त-
र्भेदां विकल्पाः—वर्गभेदाः तैः संज्ञादिविकल्पः । संज्ञादिविकल्पतः संज्ञादिकर्मदेहेनि-
साध्या—साध्याः प्रतिविशिष्टाः संज्ञादिविज्ञे । केचित्तु विकल्प-
स्याख्याऽन्तरम्
अत्र स्यात्प्रतिवाचं च लिङ्गवृत्ते स्यात्तस्य विकल्पाः संज्ञान्तामन्ते इति ॥

भा०—एते पुलाकादयः पञ्च निरन्तरविशेषाः एवम् । संयमादिविकल्पे-
विकल्पः साध्या भवन्ति । नद्यथा—संयमः । कः कृमिन् संयमे भवतीति ।
उच्यते—पुलाक-चक्रुडा-प्रतिभेदनाङ्गुलीत्या हयोः संयमयोः सामयिके उच्यते-
च, कपायङ्गुलीत्या हयोः पञ्चान्विशुद्धौ संयमसपरायं च, निरन्तरवृत्त-
एकस्मिन् यथास्यात्संयमे ॥

१ 'एतन्मन्त्रं' इति च-टीयाह ।

टी०—एते पुलकादय इत्यादि । एत इत्युक्तलक्षणाः पुलकादयः पञ्च निर्ग्रन्थाः ।
 एभि' संयमादिभिरष्टाभिरनुगमचिकल्पैरनुगमनम्—अनुसरणमनुगमोऽनुयोगद्वाराण्यर्थार्थि
 ण्युत्तानि तद्विकल्पैः—तद्वेदैः साध्या भवन्ति । तद्यवेत्यादिना । तान् सयमादिविकल्पानु-
 पन्वस्यति । सयम इति प्रथमोऽनुगमविकल्पः । पुलकादीनां पञ्चानां निर्ग्रन्थानां कः कस्मिन्
 सयमे सामायिकादौ भवति—वर्तत इत्यवग्रहः । उच्यते—यो यस्मिन् सयमादौ भवति
 स तथा मप्यते । पुलक-चक्रुश-प्रतिसेवनाकुशीलाद्ययो निर्ग्रन्थाः सयमद्वये वर्तन्ते
 सामयिकसंयमे छेदोपस्थाप्यसंयमे च । तत्र पुलकः पञ्च-
 भेदः ज्ञान-दर्शन-चरण लिङ्ग-सूक्ष्मारयः । स्तंलितादिभिर्ज्ञानपुलाकः ।
 कुट्टिस्तनादिभिर्दर्शनपुलाकः । मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनात्चरणपुलाकः ।
 यथोक्तलिङ्गाधिकरणाद्धिङ्गपुलाकः । किञ्चित्प्रमादात् सूक्ष्मपुलाकः । एष पञ्चप्रकारोऽपि
 सयमद्वये वर्तते । चक्रुशोऽपि आभोगा ज्ञाभोग संवृता-ऽसंवृत-सूक्ष्म-
 कुशमेदात् पञ्चप्रकारः । तत्र सञ्चिन्त्यकारी आभोगचक्रुशः । सहसकारी
 अनाभोगचक्रुशः । प्रच्छन्नकारी सवृत्तचक्रुशः । प्रकटकारी असवृत्तचक्रुशः ।
 किञ्चित्प्रमादी सूक्ष्मचक्रुशः । प्रतिसेवनाकुशीलोऽपि ज्ञान दर्शन-चरण लिङ्ग-सूक्ष्मभेदेन
 पञ्चप्रकारः । ज्ञानाद्यतिचारप्रतिसेवनादिति । प्रतिगता सेवना प्रतिसेवना । क्रियायोगात्यये
 सत्युपमर्गमज्ञाभावात् पत्वाभावोऽतिसिक्तत् । अन्ये तु प्रतिषेवणामेवेच्छन्ति । कषाय-
 कुशीलाः परिहारविशुद्धिसयमे सूक्ष्मसम्परायसयमे च द्वयोरेव
 दर्शिता भाष्यकारेण । अपरे तु ब्रुवते—“कषायकुशीलाः सामायिकादिषु
 चतुर्षु सयमेषु यथायातसयमरहितेषु वर्तन्ते” । यथाऽऽह—

“आद्यचारित्रयोराद्या-स्त्रय एकश्चतुर्णपि ।

निर्ग्रन्थ-स्नातकौ नित्यं, यथाख्यातचरित्रिणौ ॥ १ ॥”—अनु०

प्रतिसेवनाह्शीलवत् कषायकुशीलोऽपि पञ्चभेद एव । निर्ग्रन्थः स्नातकश्च एकस्मिन्नेव
 पथाप्यातसंयमे वर्तते । उपशान्तक्षीणमोहा निर्ग्रन्था । स्नातकाः सयोगायोगकेवलिनः ।
 निर्ग्रन्थोऽपि पञ्चभेद एव, प्रथमसमया-ऽप्रथमसमय-चरमसमया-ऽचरमसमय सूक्ष्मभेदतः ।
 स्नातकोऽपि पञ्चप्रकारः—अच्छविः, अशयलः, अकर्माशः, अपरिथानी, सशुद्धज्ञानदर्शन-
 धरश्चेति । छविः—शरीर तदभावात् काययोगनिरोधे सति अच्छविर्भवति । निरतिचारत्वाद्ग-
 वनः । क्षपितकर्मत्वाद्कर्माशः । निष्क्रियत्वात् सकलयोगनिरोधे त्वपरिथानी । ज्ञानान्तरेणा-
 सम्भूतत्वात् सशुद्धज्ञानदर्शनधर इति ॥

श्रुतं कियत् कस्येत्याह—

भा०—श्रुतम् । पुलाक-चक्रुश-प्रतिसेवनाकुशीला उत्कृष्टेनाभिन्नाक्षरदश-पूर्वधराः । कपायकुशील निर्ग्रन्थौ चतुर्दशपूर्वधरा । जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु । चक्रुश कुशील निर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः । श्रुतापगतः केवली स्नातक इति ॥

टी०—पुलाक-चक्रुश-प्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेण अभिन्नाक्षराणि दश पूर्वाणि धारयन्ति । अभिन्नम्-अन्यूनमेकेनाप्यक्षरेणान्यूनानि दश पूर्वाणीत्यर्थः । कपायकुशीलो निर्ग्रन्थश्च चतुर्दशपूर्वधर उत्कर्षतः । जघन्येन पुलाकस्य नवमपूर्वान्तःपाति तृतीयमाचारवस्तु यामच्छ्रुतम् । चक्रुश-कुशील निर्ग्रन्थानामष्टौ प्रवचनमातरः ।

श्रुतरहितः केवलीति । आंगमस्त्वन्यथा व्यपस्थितः—“पुलाए ण मंते आगमे मतभेद’ केवतिय सुय अहिजि(ज्जे?)जा ? गोयमा ? जण्हणेणं णवमस्स पुच्चस्स तत्तियं आचारवत्तुं, उक्कोसेण नम पुच्चाइं संपुण्णाइ, णउसपडिसेवणाकुसीला जण्हणेण अट्ठ-पयणमायाओ, उक्कोसेण चोइस पुच्चाइ अहिजिजा कसायकुशीलनिग्गथा जण्हणेण अट्ठ-पयणमायाओ उक्कोसेण चोइम पुच्चाइ अहिजिजा ॥”

सम्प्रति प्रतिसेवनामाश्रित्योन्यते—

भा०—प्रतिसेवना पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनविरतिपष्ठाना परा-भियोगाद् घलात्कारेणान्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । मैथुनमित्येके ॥

टी०—प्रतिसेवना पञ्चानामित्यादि । मूलगुणाः प्राणातिपातनिवृत्त्यादयः पञ्च क्षुपाभोजनविरतिश्च तानपरेणामिपुज्यमानः सेवते । पराभियोगादित्यस्यैव व्याख्या—घलात्कारेण वा परेणामियुक्तः प्रेरितो यदा भवति तदा प्रवर्तते, न स्वरसत एव । परंस्तु रानादिभिर्घलात्कारेण प्रवर्तते । तदेवमन्यतम मूलगुण प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । मैथुनमित्येके । अपरे आचक्षते-मैथुनमेवेत्यं पराभियोगात् घलात्कारेण संसा र्शयते न पुलाकः, न प्राणातिपातं सेवमान इति । अत्राप्यन्यैरांगमः—“पुलाए णं मंते । किं पडिसेणं होज्जा अप्पडिसेणं होज्जा ? गोयमा । पडिसेणं, नो अप्पडिसेणं । जइ पडिसेणं किं मूलगुणपडिसेणं उत्तरगुणपडिसेणं ? मूलगुणपडिसेणं

मनान्तरम्

१ 'आगमरहित' इति वा-पाठः । २ कोऽयमागम इति न निर्णयते, सन्तु पाठ्यम् समर्थम् भवति (पा० २१, उ० १, सू० ७५७) । ३ छाया-पुलाको भवन्तः । कियत् धुनमपीदम् । मंते । जघन्येन नवमम्-दश-तृतीयमाचारवस्तु, उत्कृष्टेन नव पूर्वाणि सम्भूतानि, यत्र प्रतिसेवनाकुशीलो जघन्येन अष्टप्रवचनमातरः, ४ 'दश पुच्चाइ' इति सुप्रितायो भगवत्याम् । ५ प्राय ईदम् पाठो भवते भगवत्याम् (पा० २१, उ० १, सू० ७५७) । ६ पुलाको भवन्तः । किं प्रतिसेवको भवेत् अत्रतिष्ठन्ने भवेत् । गोयम । इति पाठः ।

उत्तरगुणपडिसेवय ए । मूलगुणे पडिसेवमाणे पचन्हं महन्वयाण अण्णयर पडिसेवे उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पचकराणस्म अण्णयर पडिसेवेज्जा ॥ ”

भा०—चक्रुशो विविधः—उपकरणवक्रुशः शरीरवक्रुशश्च । तत्रोपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो बहुशस्य वैविध्यम् बहुविशेषोपकरणाकाङ्क्षायुक्तो नित्यं तत्प्रतिसंस्कारसेवी भिक्षुरूपकरणवक्रुशो भवति ॥

टी०—चक्रुशो द्विधा—उपकरण-शरीरमेदात् । तत्र—तयोरुपकरणवक्रुश उपकरणे-वत्त पात्रादौ अभिष्वक्तचित्तः—प्रतिनद्वलेहः समुपजाततोपः । वत्त विविध देशमेदेन पीण्डवर्धनरूकामाहुलकादि । पात्रमपि पुरिकागन्धधारकरप्रतिग्रहकादिविचित्रं रक्तपीतविन्दु-सितपट्टकादिप्रचित महाधर्म-महामूल्यम् । एवमादिना उपकरणपरिग्रहेण युक्तो ममेदस्य जहमस्य स्वामीत्युपजातमूर्च्छं, पर्याप्तोपकरणोऽपि भूयो बहुविशेषोपकरणकाङ्क्षायुक्तः बहुविशेषो यत्र मृदु दृढ-श्लक्ष्ण-घन निचित रुचिरवर्णादि तादृश्युपकरणे लब्धव्ये जातकादस्यो-जातामिलाप । सर्वदा च तस्योपकरणस्य प्रतिसंस्कार प्रक्षालनदशाबन्धघटिकास-वेष्टनादिक सेवमानस्तन्शील उपकरणवक्रुशः ॥

भा०—शरीराभिष्वक्तचित्तो विभूषार्थं तत्प्रतिसंस्कारसेवी शरीरवक्रुशः । प्रतिसेवनाक्रुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काञ्चिद् विराधना प्रतिसेवते । कपायक्रुशील-निर्ग्रन्थ त्वातकाना प्रतिसेवना नास्ति ॥

टी०—शरीरवक्रुशस्तु शरीराभिष्वक्तेत्यादि । तस्य-शरीरस्याभ्यञ्जनोद्वर्तनलानादिकं प्रतिसंस्कारं सेवमानस्तच्छील एव भवति । एष चोत्तरगुणभ्रशकारी, न तु मूलगुणान् विराधयति । यथोक्तमागमे—“ वैउसे पुच्छा । गोयमा ! नो मूलगुणपडिसेवी होज्जा उत्तरगुणपडिसेवी होज्जा । उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पचकराणस्स अण्णयर पडिसेवेज्जा ” ।

उक्तं किं मूलगुणप्रतिसेवक उत्तरगुणप्रतिसेवक । मूलगुणप्रतिसेवक उत्तरगुणप्रतिसेवकश्च । मूलगुणान् प्रतिसेवमानो पचानो मदानताना अन्यतरं प्रतिसेवते उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दसविधस्य प्रत्याख्यानस्य अन्यतरं प्रतिसेवते ।

१ ' चक्रुशारक ' इति ग-पाठ ।

२ छाया—

वक्रुशे पच्छा । गीतम् । नो मूलगुणप्रतिसेवी भवेत्, उत्तरगुणप्रतिसेवी भवेत् । उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दसविधस्य प्रत्याख्यानस्यान्यतरं प्रतिसेवते ।

३ ' चिदप ' इति भगवत्या (ध० २५, उ ६, सू० ७५५) ।

प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीनविराधयन्-अरण्डयन्नुत्तरगुणेषु
भागमे मान्यताभेद दशसु काश्चिद् विराधना न सर्वा कदाचिदेव प्रतिसेवन् इति ।
अत्राप्यागमोज्यथाऽतिदेशकारी-“पंडिसेवणाकुशीलो जहा पुलागो” ।
कषायकुशीलस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च नास्त्येव प्रतिसेवनेति ॥

मतान्तरम्

भा०-तीर्थम् । सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति ।
एके त्वाचार्या मन्यन्ते-पुलाक-वकुश प्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थे

नित्यं भवन्ति, शेषास्तीर्थे वाऽस्तीर्थे वा ॥

टी०-तरन्त्यनेनेति तीर्थ-प्रवचनं प्रथमगणधरो वा । तत्र किं कस्यचिदेव तीर्थकृत-
स्तीर्थेषु पुलाकादयो भवन्त्युत सर्वेषामेव तीर्थकराणामित्याह-सर्वे सर्वेषामित्यादि । सर्वे
पुलाकादयः सर्वेषां तीर्थकृता तीर्थेषु भवन्ति । एके त्वाचार्या इत्यादि । पुलाको
वकुशः प्रतिसेवनाकुशीलश्च नित्यं तीर्थे एव । शेषाः कषायकुशील-निर्ग्रन्थ स्नातकाः
तीर्थे भवन्ति । एते कदाचिदतीर्थेषुपि मरुदेवीप्रभृतयः श्रूयन्त इति ।
मतभेदः इदमेव चादेशान्तरमाश्रित्यागममुपलभामहे-“पुलागे णं भते ! किं तित्थे

होजा अतित्थे वा होजा ? गोयमा ! तित्थे होजा नो अतित्थे । एवं ऋसपडिसेवणाकुशीला
वि कसायकुशीला तित्थे वा होजा अतित्थे वा होजा ? एवं नियंठसिणाया वि” ॥

भा०-लिङ्गम् । लिङ्गं द्विविधं-द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च । भावलिङ्गं प्रतीत्य
सर्वे पञ्च निर्ग्रन्था भावलिङ्गे भवन्ति, द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः ॥

टी०-लिङ्गं द्विविधमित्यादि । लिङ्गं-चिह्नं मुमुक्षोः । तच्च द्विधा-द्रव्य भावभेदात् ।
तत्र द्रव्यलिङ्गं रजोहरण-मुसवास्त्रिकादि । भावलिङ्गं ज्ञान दर्शन-चारित्र्याणि । भावलिङ्गं
प्रतीत्य-निसृत्य सर्वे पञ्चापि पुलाकादयो भावलिङ्गे भवन्त्येव । द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य
भाज्याः कदाचिद् रजोहरणादि भवति कदाचिन्नेति, मरुदेवी-भरतप्रभृतीनामिति ॥

भा०-लेश्याः । पुलाकस्योत्तरास्तिस्त्रो लेश्या भवन्ति । वकुश प्रतिसेवना-
कुशीलयोः सर्वाः षडपि । कषायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेस्तिस्त्र उत्तराः । सूक्ष्म

१ छाया-

प्रतिसेवनाकुशीलो यथा पुलाक ।

१ 'बुशीले जहा पुलाए' इति भगवत्या (श० २५, उ० ६, सू० ७५५) ।

२ सन्नुत्यतां यदुक्तं भगवत्या (सू० ७५६) ।

४ छाया-

पुलाको भवेत् । किं तीर्थं भवेत् अतीर्थं वा भवेत् ? गौतम । तीर्थं भवेत्, नो अतीर्थ । एवं वकुशप्रतिसेवना-
कुशीला अपि । कषायकुशील तीर्थे वा भवेत् अतीर्थं वा भवेत् । एव निर्ग्रन्थस्नातकी अपि ।

सम्परायस्य निर्ग्रन्थ-स्नातकयोश्च शुद्धैव केवला भवति । अपोगः शैलेशीप्रति-
पन्नोऽलेक्ष्यो भवति ॥

टी०—लेक्षाः पूर्वोक्तनिर्वचनाः । उत्तराः पारमर्षक्रमप्रामाण्यात् पुलाकस्य तैजसी-
पन्न-गुणनामानस्तिष्ठो भवन्ति । षड्कुश प्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः । कियन्त्यः ?
सर्वाः षडपीत्याह । परिहारविशुद्धिसयमप्राप्तस्य कपायकुशीलस्य एता एव तिस्रः ।
सूक्ष्मसम्परायसयमप्राप्तस्य कपायकुशीलस्य तथा निर्ग्रन्थस्य सयोगस्नातकस्य च त्रयाणा-
मप्येषां शुद्धैव, केवला-जन्यलेक्ष्यानिरपेक्षेति । शैलेशीप्रतिपन्नस्त्वयोगकेवली नियमेना-
लेक्ष्य एव भवति ॥

भा०—उपपातः । पुलाकस्योत्कृष्टस्थितिषु देवेषु सहस्रारे । षड्कुश-प्रति-
सेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारणा-अच्युतकल्पयोः । कपायकु-
शीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु देवेषु सर्वार्थसिद्धे । सर्वेषामपि
जघन्या पत्न्योपमपृथक्त्वस्थितिषु सौधर्मे । स्नातकस्य निर्वाणमिति ॥

टी०—उपपात इति उपपत्तिः—जन्मान्तरप्राप्तिः, पूर्वजन्मपरित्यागेन स्थानान्तरप्राप्ति-
रित्यर्थः । सहस्रारेऽष्टादशसागरोपमा स्थितिरत्कृष्टा । तत्र पुलाकस्योत्पत्तिर्जन्ममरणोत्तर-
कालम् । षड्कुश-प्रतिसेवनाकुशीलयोः अच्युते द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिपूत्पत्तिः ।
कपायकुशील-निर्ग्रन्थयोः सर्वार्थसिद्धविमाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिपूत्पत्तिः । सर्वेषां
पुलाकादीनां शमितकयायाणां प्रथमकल्पे जघन्येन द्विप्रभृत्या नवम्यः पृथक्त्वपरिभाषात्
स्थितिरित्येषु देवेषूपत्तिः । स्नातकस्य निर्वाणस्थानप्राप्तिरेवेति स्थानद्वारमधुना चिन्त्यते—

भा०—स्थानम् असद्द्रव्येयानि सयमस्थानानि कपायनिमित्तानि भवन्ति ।
तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाक कपायकुशीलयोः । तौ युगपदसङ्ख्ये-
यानि स्थानानि गच्छतः । ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कपायकुशी-
लस्तु असद्द्रव्येयानि स्थानान्येकको गच्छति । ततः कपायकुशी-
ल प्रतिसेवनाकुशील-षड्कुशा युगपदसङ्ख्येयानि संघमस्था-
नानि गच्छन्ति । ततो षड्कुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽसद्द्रव्येयानि स्थानानि गत्वा
प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते । ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा कपायकु-
शीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमकपायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽप्यस-
द्द्रव्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमेकमेव स्थानं गत्वा निर्ग्रन्थ-
स्नातको निर्वाणं प्राप्नोति । एषा संयमलब्धिरनन्तानन्तगुणा भवतीति ॥ ४९

१ 'निमयकुशीलस्य' इति ग-याठ । २ 'स्थित्युत्पत्तिः' इति च-याठ । ३ 'कपान्तानां' इति ग-याठ ।
४ 'ऊर्ध्वमेव' इति ग-याठ । ५ 'एतेषां' इति ग-याठ ।

टी०—असङ्ख्येयानीत्यादि । स्थानमित्यव्यवसायस्थान परिणामस्थानं सयम-
स्थानमिति पर्यायाः । तत्र यावत् सकृपायन्तावत् सङ्केशविशोधयोऽत्रय्यम्भाविन्यः । क्षीण-
कृपायस्य तु विशोधिरेव, न सङ्केशः । तत्र सकृपायस्यासङ्ख्येयानि संयमस्थानानि भवन्ति ।
तत्रैकस्य प्रथमसयमस्थानस्य पर्यायपरिमाणमिदमागमोक्तम्—

“संवागासपदेसग्न संवागामपपसेहिं अणतगुणियं पढमं सजमद्वाण भवति” ।

का पुनर्भाषना ? उच्यते—

“संवागय संमत्तं सुए चरित्ते ण पज्जा सव्वे ।

देसविरतिं पडुच्च दोण्ह वि पंडिसेहण कुज्जा ॥ १ ॥ —आर्या

संवाद्वाणि जतो सव्वद्वाण पज्जा जे य ।

सव्वा णय बोधव्वा तिकालविसयम्मि जे भणिया ॥ २ ॥— ”

सव्वे वि य सद्दहओ सव्वस्म उपएसतो व समत्त ।

तच्चिवरीय मिच्छत्त दरिसण देसिय समए ॥ ३ ॥ — ”

एषण कारणेण संवागामपपसग्न संवागामपपसेहिं अणतगुणिय पढमं सजमद्वाण
पज्जायवगेण भवति । ततो एय चेय पढमं सजमद्वाणं एयप्पमाणपरिणामविमुद्धिनिमित्तेणाधि-
गतर भवति । ततो पढमं सजमद्वाणपरिणामविमुद्धाओ तीयं सजमद्वाणपरिणामो विमुद्धतरो
त्ति काउं पढमसजमद्वाणाओ तीयं संजमद्वाणं अणतभागमम्महिय । एतेण चेय क्रमेण वीया-

१ छाया—

सर्वाकाराप्रदेशकं सर्वाकाराप्रदेशे क्षनन्तगुणित प्रथम सयमस्थानं भवति ।

२ आचक्ष्यकानिर्गुणैरियं ८३०तमी गाथा । तच्छाया चैवम्—

सवगतं सम्यक्त्व सूत्रे चारिने न पयवा सव ।

देशविरतिं प्रतीत्य द्वयोरपि प्रतिपेधनं कुर्यात् ॥

३ ‘सैवणे’ इति च-भाष ।

४ छाया—

सवद्वाणि यतो सवद्वाणा पर्याया ये च ।

सर्वं नया बोधव्याप्तिफलविषये ये भणित्वा ॥

सर्वेऽपि च ध्रुवतः सर्वस्य उपदेशान् वा सम्यक्त्वम् ।

तद्विपरीतं मिथ्यात्व दृश्यं केषित समये ॥

एतेन कारणेन सर्वाकाराप्रदेशकं सर्वाकाराप्रदेशरनन्तगुणित प्रथम सयमस्थानं पर्यायवगेण भवति । तत एतत्
चैव प्रथमं सयमस्थानं एतदप्रमाणपरिणामविमुद्धिनिमित्तेन अधिकतरं भवति । तत प्रथमं सयमस्थानपरिणामविमुद्ध-
द्वितीयं सयमस्थानपरिणामो विमुद्धतर इति कृत्वा प्रथमसंयमस्थानाद् द्वितीयं सयमस्थानमनन्तभागमभ्यधिरम् ।
एतेन चैव क्रमेण द्वितीयाद् तृतीयमनन्तभागमभ्यधिकं यावत् चरममनन्तभागमभ्यधिकम् ।

यो तत्रिय अणतभागमन्महियं जाव चरिमं अणतभागमन्महियं ” । एवं संयमस्थानप्ररूपणा ।
 “येतेमि वैव जहा भणितानं संजमदाणाण असखिजाण समुदएणं जं निप्पज्जइ त कडणं ति
 या जतरत्तडम ति वा भणइ । एगमि ऋडके केरतिपाइं सनमदाणाइ ? असखिजाइं अतंसि-
 जाहिं उस्तप्पिणीहिं फालओ अवहारति, चेत्तओ अगुलस्स असखिजाइ भागेणं ॥

सम्प्रति भाष्यमायना क्रियते । पुलकादिस्थाननिरूपणद्वारेण निदर्शनमात्रमिदं भाष्य-
 भादनार्थमुपन्यस्तं पुलकस्य कपायकुशीलस्य सर्वजघन्यानि स्थानान्यथः । ततस्ती युगप-
 दसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छतः, तुल्याध्यसानत्वात् । ततः पुलको व्युच्छिद्यते,
 हीनपरिणामत्वात् । व्युच्छिन्ने पुलके कपायकुशीलम्बेक एवासङ्ख्येयानि स्थानानि
 गच्छति, वर्धमानपरिणामत्वात् । ततः कपायकुशील प्रतिसेवनाकुशील-चक्रुशा युग-
 पदसङ्ख्येयानि स्थानानि प्राप्नुवन्ति । ततश्च चक्रुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यस-
 ङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसङ्ख्येयानि
 स्थानानि गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते । एवमेतानि स्थानानि द्रष्टव्यानि । अत
 ऊर्ध्वमिति कपायकुशील-स्युच्छेदनादुपरि अकपायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽ-
 प्यसङ्ख्यातानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्व-निर्ग्रन्थस्थानादुपरि गत्वा निर्ग्रन्थः
 क्षपितमरुलरुमांशः स्नातको निर्वाणमेवाप्नोति । एषां च पुलकादीनां संप्रमलब्धिः
 संयमस्थानप्राप्तिरुचरोत्तरस्थानन्तानन्तगुणा भवतीति भावितमेवेति ॥ ४९ ॥

इति श्रीनार्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे भाष्यानुसारिण्या तत्त्वार्थटीकाया
 सारस्वरूपनिरूपको नाम नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

१ एतेषु चैव यथा भणितानां संयमस्थानानाम् असङ्ख्येयानां समुदयेन यत् निष्पद्यते तत् कण्डकमिति वा
 अन्तरकण्डकमिति वा भणति । एतस्मिन् कण्डके कतिपयानि संयमस्थानानि । असङ्ख्येयानि असङ्ख्यातामित्यपिणीमि
 फालोऽवहारन्ति, क्षेत्रतोऽङ्गुलस्य अण्डकानानि भागेन ।

श्रीपरमगुरुभ्यो नमः ।

दशमोऽध्यायः १०

~*~*~*~

टी०—निर्दिष्टे संतर-निर्जरे “आस्रवनिरोधः संतरः” (अ० ९, सू० १), “तपसा
उपक्रम निर्जरा च” (अ० ९, सू० ३) इति । सम्प्रति तत्फलं मोक्षः तं वक्ष्यामः ।
स च केवलज्ञानोत्पत्तिमन्तरेण न जातुचिदभूद् भवति भविष्यति । अतः
केवलोत्पत्तिमेव तावद् वक्ष्यामः—

सूत्रम्—मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च
केवलम् ॥ १०-१ ॥

टी०—अथवा तपसा निर्जरातश्च कर्मणा केवलज्ञानमुत्पद्यते । तत् केया कर्मणा निर्ज-
रातः केन वा क्रमेण निर्जरणे सति केवलज्ञानमाविर्भवतीति ? तानि कर्माणि क्रमं चानेन
सूत्रेण दर्शयति—मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥

भा०—मोहनीये क्षीणे ज्ञानदर्शनावरणान्तरायेषु क्षीणेषु च केवलज्ञान-
दर्शनमुत्पद्यते । आसां चतसृणां प्रकृतीनां क्षयः केवलस्य हेतुरिति । तत्क्षया-
दुत्पद्यते इति ।

टी०—मोहनान्मोहोऽष्टाविंशतिभेदः पूर्वोक्तः (पृ० १४२) । तस्य क्षयो-निरवशेषतः
परिशादनमात्मप्रदेशेभ्यः । क्षीणे च सरुलभेदमोहनीये ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायेषु
च पञ्च-चतुः-पञ्चभेदेषु युगपत् क्षीणेषु-निरवशेषीकृतेषु केवलज्ञानं दर्शनमाविर्भवति-
समस्तद्रव्यपर्यायपरिच्छेदिघातिकर्मविगमाद्दुत्पद्यते । यथोक्तम्—

“तस्य हि तस्मिन् समये, केवलमुत्पद्यते गततमस्कम् ।
ज्ञानं च दर्शनं चानरणद्वयसहक्षयाच्छुद्धम् ॥ १ ॥—आर्या
चित्र चित्रपटनिभ, त्रिकालसहितं ततः स लोकमिमम् ।
पश्यति युगपत् सर्वं, सालोकं सर्वभाषजाः ॥ २ ॥”

आसामिति सूत्रनिर्दिष्टानां कियतीनाम् ? चतसृणां कर्मप्रकृतीनां-कर्मस्वभावानां
मोहनं आच्छादनं विघ्नकारित्वं चेति स्वभावाः । क्षयो-नि'शेषसादः । केवलस्य ज्ञानस्य
दर्शनस्य च । हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्यायाः । फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरिति मापितः ।

अमावोऽपि हि निमित्त भवति यथा विषये हेतुरभावद्वारेण गमकः । तत्क्षयादुत्पद्यत
हृत्ति, घातिकर्मक्षयाज्जायत इत्यर्थः । अतस्तद्विगमलक्षणो गुणो हेतु' । "विभाषा गुणेऽस्त्रिया"
(पा० अ० २, पा० ३, सू० २५) इति ॥

भा०—हेतौ पञ्चमीनिर्देशः । मोहक्षयादिति पृथक्करण क्रमप्रसिद्धयर्थम् ।
यथा—गम्येत पूर्वं मोहनीयं कृत्स्नं क्षीयते । ततोऽन्तर्मुहूर्तं छद्मस्थवीतरागो
भवति । ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तिसृणां युगपत् क्षयो भवति ।
ततः केवलमुत्पद्यत इति ॥ १ ॥

टी०—हेतौ पञ्चमीनिर्देश' । मोहक्षयादिति । सापेक्षे कर्मचतुष्टये व्यपेते निरा-
वरणो जीवस्वभावो ज्ञानदर्शनलक्षणः सदा चकास्ति । तस्य च सापेक्षकर्मविगमो निमित्तं
किरणमालिन इवातिरहलाभ्रपटलप्रच्छादितमण्डलस्य सङ्कुचितकिरणरूपास्य तदपगमे निरा-
वरणसमस्तगमस्तिविस्तरणम् । विकसति ज्ञानं दर्शनं च । मोहक्षयादिति पृथक्करणं प्रति-
विशिष्टक्रमप्रसिद्धयर्थम् । क्रमप्रसिद्धि' यथाऽऽगमे तद् ग्राह्यमोहनीयक्षय एव सर्वस्य
समुद्योः । ततश्च मोहसागरसुतीरान्तर्मुहूर्तमात्रं विश्राम्यति छद्मस्थवीतरागावस्थः ।
ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयो युगपदेव भवति । तत्समनन्तरमेव च केवल-
ज्ञानं केवलदर्शनं चोपचनमासादयति । यथोक्तमागमे—'वीममिड्या नियंठो' इत्यादि "चरिमे
नाणावरण" इत्यादि ॥ १ ॥

भा०—अत्राह—उक्तं (पृ० २९३) मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तराय-
क्षयाय केवलमिति । अथ मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राह—उक्तमित्यादिनोत्तरसूत्रं सम्बध्नाति । मोहक्षयात् केवलज्ञानो
त्यत्ति' । अथैषा मोहादीनां क्षयः कथं—केन प्रकारेण भवतीति ? । अयमभिप्रायः प्रश्न-
यतः—यानदपि सकृदापयोगस्तादपि कर्म सततं यद्भाति कषाययोगप्रत्ययम् । तच्च प्रतिक्षणं
बहन् कथं क्षय करोतीति ? । अत्रोच्यत इत्याह—

कर्मपरिक्षये हेतु सूत्रम्—बन्धहेत्वभाव-निर्जराभ्याम् ॥ १०-२ ॥

टी०—आत्मप्रदेशानां कर्मपुद्गलानां चान्योन्यानुगतलक्षण' क्षीरोदकान् बन्धः । तस्य
हेतुर्मिथ्यादर्शनादिपञ्चविध' । तस्य हेतोरभावादपूर्वकमागमो नास्ति । प्रथमत्रद्वयस्य च निर्जरणं
निर्जरा—आत्मप्रदेशेभ्यः परिशुद्धं कर्मणः । बन्धहेत्वभावश्च निर्जरा च बन्धहेत्वभाव-
निर्जरे ताभ्यां हेतुभ्यां कर्मपरिक्षय' ॥

१ 'तथा विप्रे' इति ड-पाठ ।

२-३ छाया—

विधामधित्वा निरन्व', चरमे ज्ञानावरणम् ।

४ 'बन्धान' इति श-शा' । ५ 'प्रदेशिना' इति श-शा' ।

भा०—मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवोऽभिहिताः (पृ० १२१) । तेषामपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति सम्यग्दर्शनादीना चोत्पत्तिः । “तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्पद्दर्शनं” (अ० १, सू० २), “तन्निसर्गादधिगमाद् वा” (अ० १, सू० ३) इत्युक्तम् ॥

टी०—मिथ्यादर्शनादय इत्यादि भाष्यम् । प्रागभिहिता मिथ्यादर्शनादयस्तेषामपि मिथ्यादर्शनादीना बन्धहेतूना तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादभावो भवति । मिथ्यादर्शनं अज्ञानविशेषः । ज्ञानावरणीयेन कर्मणा ज्ञानमेवाच्छादितं सदज्ञानमुच्यते । अन्यथा व्यवस्थितान् जीवादिपदार्थान् अन्यथा-वैपरीत्येन प्रतिपद्यते, अत आह—तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादात्यन्तिकत्वात् तस्य मिथ्याज्ञानस्य यदावरणं तदभासान्मिथ्यादर्शनाभावः । नाप्यविरति-प्रमाद-कषाया-दर्शनावरणमोहक्षयात् योगनिरोधकाले च योगनिमित्तोऽप्यपैति बन्धः । इत्थं बन्धहेत्वभावे सति निर्जरणमुपचितस्य कर्मणोऽन्त्यकाले समस्ति । सम्यग्दर्शनज्ञानावरणाना चोत्पत्तिः प्रागभिहितानामुपलक्षयति—“तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्पद्दर्शनं” (अ० १, सू० २) “तन्निसर्गादधिगमाद् वा” (अ० १, सू० ३) इत्युक्तैव न पुनरपि व्याख्यायते । अथवा सर्वमेतत् पूर्वमुक्तम् ।

भा०—एवं संवरसंभृतस्य महात्मनः सम्यग्व्यायामस्याभिनवस्य कर्मणः उपचयो न भवति ।

टी०—एवं संवरसंभृतस्येत्यादि । एवम् उक्तेन प्रकारेण बन्धहेत्वममम एव संवर-स्तेन सद्रवस्य-स्थगितसकलास्रवद्वारस्य महात्मनः परमातिशयमम्पन्नस्य सम्यग्व्यायामस्य-सम्यक्क्रियायुष्ठापिनः छन्नस्यस्य सयोगिकेवलिनश्च निरुद्धसकलयोगस्य च अभिनवस्यापूर्व-कर्मणः उपचयो-ग्रन्थो न भवति ॥

भा०—पूर्वोपचितस्य च यथोक्तैर्निर्जराहेतुभिरत्यन्तक्षयः । ततः सर्व-द्रव्यपर्यायविषय पारमैश्वर्यमनन्तं केवल ज्ञानदर्शनं प्राप्य शुद्धो बुद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी जिनः केवली भवति । ततः प्रतनुशुभचतुःकर्मावशेषः आयुःकर्म-संस्कारवशाद् विहरति ॥ २ ॥ ततोऽस्य

टी०—पूर्वोपचितस्य-प्राग्बद्धस्य क्षयो यथोक्तैस्तपोऽनुष्ठानादिभिर्निर्जराहेतुभि-रात्यन्तिको घातिकर्मक्षयः, इतरस्तु भ्रमधारणीयक्षयः । ततो घातिकर्मक्षयात् समनन्तमेव समस्तद्रव्यपर्यायविषयमित्यनेनैतानन्देन ज्ञेयमिति सूचयति । पर-प्रकृतमैश्वर्य-विभूतिः परम्-असाधारणं ईश्वरत्वं ऐश्वर्य-अनन्तमपर्यमानत्वादनुच्छेदित्वात् केवलम्-असहाय मत्यादि-राहितं ज्ञानं च दर्शनं च प्राप्य-लब्ध्वा शुद्धो धौतोऽपनीतसकलकर्ममलः । शुद्ध इति कर्तरि

निष्ठा । बुध्यतेरकर्मकत्वात् सुप्तविबुद्धबुद्धोके प्रयोगदर्शनादकर्मकत्वम् । बुध्यत इति बुद्धः, ज्ञानस्वभाव इत्यर्थः । केवलज्ञानेन सर्वं जानीत इति सर्वज्ञः । केवलदर्शनेन सर्वं पश्यतीति सर्वदर्शी । रागद्वेषमोहजिज्ञिनः । केवली केवलज्ञानदर्शनसम्भवात् । तत् उत्पन्नकेवलज्ञानः प्रतन्वन्नि-स्वल्पानुमानानि शुभविपाकानि च प्रायश्चित्तवारिकर्माण्यवशेषाणि यस्य वेद्याऽऽयु-र्नाश-नोराणि स व्यायुषः कर्मणः संस्कारवशात्, प्रतिक्षणमनुवृत्तिः संस्कार', तद्वशाद् विहरति भव्यज्जन्तुमुदवनबोधनाय शीतरश्मिरिव कदाचिद् ध्याति विहरति तिष्ठन्नपि वा । विविधं रजो हरतीति विहरति ॥ २ ॥

ततोऽस्थ विहरत उक्तेन विधिना आयुष्कर्मपरिसमाप्तावितराण्यपि त्रीणि कर्माणि दीयन्ते । अतः—

सूत्रम्—कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ॥ १०-३ ॥

टी०—कृत्स्न-सम्पूर्णं निरवशेषं ज्ञानावरणाद्यन्तरायपर्यवसानमष्टविधं मूलप्रकृतिवाच्यं, उत्तरप्रकृतीनां तु द्वाविंशत्युत्तर शतम् । एतत् कृत्स्नं कर्म तस्य क्षयः—शाटः आत्मप्रदेशेभ्योऽपगमः । कर्मराशेर्मोक्ष', आत्मनः स्वात्मावस्थानमिति ॥

भा०—कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवति ।

टी०—कृत्स्नकर्मक्षयलक्षण इत्यादि भाष्यम् । कृत्स्नकर्मक्षयो लक्षणं यस्य मोक्षस्य । कृत्स्नकर्मविमुक्त्या आत्मा मुक्त इति लक्ष्यते । स एव मोक्षः सकलकर्मविमुक्तस्य ज्ञानदर्शनो-पयोगलक्षणस्यात्मनः स्वात्मन्यनस्थान मोक्षः, न पुनरात्माभावा एव । परिणामिनो निरन्वय-नाशे न तदुपपत्तिदृष्टान्तौ परिणामित्वादेव ज्ञानाद्यात्मा न सोऽभावः । स च कर्मणामपगमः क्रमेणाप्नुतेति दर्शयति—

भा०—पूर्वं क्षीणानि चत्वारि कर्माणि पश्चाद् वेदनीय नाम गोत्रा ऽऽयुष्क-क्षयो भवति । तत्क्षयसमकालमेवौदारिकशरीरवियुक्तस्यास्य जन्मनः प्रहाणम् । हेत्यभावाद्योत्तरस्याप्रादुर्भाव' । एषाऽवस्था कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष इत्युच्यते ॥ ३ ॥

किञ्चान्यत्—

टी०—केवलज्ञानोत्पत्तेः प्राक्-पूर्वं मोहनीयज्ञानदर्शनावरणान्तरायाख्यानि चत्वारि पातिकर्माणि क्षीणानि । तत् केवलज्ञानोत्पत्तिः पश्चाद् वेदनीय नाम गोत्रा-ऽऽयुष्कक्षयो भवतीति । केवलज्ञानोत्पादात् पश्चाद् वेदनीयादीनि चत्वारि कर्माणि क्षयं प्रतिपद्यन्ते भवधार-णीयानि । तत्र का प्रकृतिः क गुणस्थाने क्षीणेति प्रपञ्चेन प्रदर्श्यते—अविरतसम्यग्दृष्टि देश-यति-प्रमत्ताप्रमत्तस्थानानामन्यतमस्थाने मोहनीयप्रकृतयः सप्त क्षीणाः, अनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-तदुभयानि च । अतोऽनिवृत्तिस्थाने मोहनीयप्रकृतयो विंशतिः क्षीणा',

नामकर्मप्रकृतयश्च त्रयोदश, दर्शनापरणप्रकृतयश्च तिस्रः । क्रमेणानेनाप्रत्यागयानाः क्रोधादयश्च-
त्वारः, प्रत्यागयानावरणाः क्रोधादयश्चत्वारः, नरकगतिः, नरकगत्यानुपूर्वी, तिर्यग्गतिः, तिर्यग्ग-
त्यानुपूर्वी, एक-द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियजातयः, आतप, उद्द्योत, स्थानर, सूक्ष्म, साधारण च । निद्रा
निद्रा प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धिः । ततो नपुंसक-स्त्रीवेदौ हास्य-रत्य-प्रति-शोक-भय-जुगुप्साः

कस्मिन् गुण
स्थाने कस्या
प्रकृते क्षय ?

पुरुषवेदश्च संज्वलनक्रोधमानमाया इति सूक्ष्मसम्परायस्थाने चरमसमये
संज्वलनलोभः क्षीणः । ततः क्षीणरूपायस्थाने निद्रा-प्रचले द्वे द्विचरम-
समये क्षीणे । चरमसमये तु प्रकृतयश्चतुर्दश क्षीणाः—ज्ञानदर्शनापरण-
विघ्नानि पञ्च-चतुः-यश्चभेदानि । अयोगिकेनलिनो द्विचरमसमये नामप्रकृ-

तयः पञ्च-चत्वारिंशत् क्षीणाः । ताश्चेमाः—देवगतिः, औदारिकादिशरीरपञ्चक, सस्थानपट्टक,
अङ्गोपाङ्गत्रयं, संहननपट्टकं, वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शचतुष्टय, मनुष्यदेवगत्यानुपूर्व्या, अगुरुलघु,
उपघातं, पराघात, उच्छ्वासः, प्रशस्तविहायोगतिः, अप्रशस्तविहायोगतिः, अपर्याप्त, प्रत्येक,
स्थिर, अस्थिर, शुभं, अशुभं, दुर्मगं, सुस्वर, दुःस्वर, अनादेयं, अयशःकीर्तिः, निर्माणम् । गाने
च द्वे अन्यतरवेदनीये नीचैर्गोत्रारये क्षीणे तीर्थकराज्योगकेनलिनचरमसमये द्वादश क्षीणाः—
अन्यतरवेद्ये, उच्चैर्गोत्र, मनुष्याद्युः, नव च नामप्रकृतयः । तद्यथा—मनुष्यगति पञ्चेन्द्रिय-
जाति-त्रस-त्रादर-पर्याप्त-सुभगा-ऽऽदेय-यशःकीर्ति-तीर्थकरारयाः । अतीर्थकराज्योगकेनलिनस्तु
चरमसमये एता एवैकादश क्षीणाः तीर्थकरनामजर्जाः । मनुष्यायुश्चैकमेव नद्वं, न शेषाणीत्येक-
मेव गण्यते । एव तत्क्षयसमकालमेव—सरलकर्मक्षयतुल्यकालमेव औदारिकशरीरवि-
युक्तस्यास्य मनुष्यजन्मनः प्रहाणम्—उच्छेदः । नन्वहेत्वभावाच्चोत्तरजन्मनोऽप्रादुर्भावः ।
एषाज्जस्वितिः पूर्जन्मन उच्छेद उच्चरजन्माप्रादुर्भासः । केवल आत्मा ज्ञानाद्युपयोगलक्षणः
शुद्धः, इत्येषाऽवस्था कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्ष इत्याख्यायते । अत्रस्थाग्रहणमा-
त्मानुच्छेदप्रतिपादनार्थमिति ॥ ३ ॥

किञ्चान्यदित्यनेन तस्यामत्रस्थाया प्रष्टव्यशेषमाशङ्कते—“ओपशमिक-क्षयिकौ भावौ
मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकरूपारिणामिकौ च” (अ० २, सू० १) इत्युक्त जीवस्वतत्त्वम् ।
तत् किं तस्यामत्रस्थाया सरलमेव परिशदति उत नैव क्षीयते किञ्चित् आहोस्वित् किञ्चन परि-
शदति किञ्चिन्नेति सन्देहापनयनार्थमाह सूत्रकारः—

सूत्रम्—औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञान-
दर्शन-सिद्धत्वेभ्यः ॥ १०—४ ॥

१ 'विकशरीर' इति ड-पाठ । २ 'तरवेद्ये' इति ड-पाठ । ३ 'सुभगोदय' इति ड-पाठ ।
४ 'गम्यते' इति ड-पाठ ।

टी०—'उपशमे भव' उपशमेन वा निर्वृत्त औपशमिकः, स आदिर्येषां ते इमे औपशमिकादयः । जादियग्रहणेन धायिक धायोपशमिको-दयिक-पारिणामिका गृहीताः । सेत्स्यलक्षण भवत्य औपशमिकादयश्च भवत्य च औपशमिकादिभव्यत्वानि । एषामभावाः औपशमिकादिभव्यत्वाभावः । चशब्दः समुच्चये । औपशमिकाद्यभावाद् भव्यत्वाभावाच्च मुक्तात्मा भवति । किं भवेत्सामोपशमिकादीनामभावात् ? तदुच्यते—अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः शेषा न सन्ति । औपशमिक धायोपशमिको दायिकाः सर्वथा न सन्त्येव । क्षायिके तु भावे केवलसम्यक्त्व, धायिकसम्यक्त्वमित्यर्थः । केवलज्ञान केवलदर्शन सिद्धत्व च सम्भवति मुक्तात्मनि । पारिणामिके तु भावे भव्यत्वमेव केवल सिद्धे न सम्भवति । तर्ह्यौपशमिकादिग्रहणाद् भव्यत्व सद्गृहीतमेव, किमर्थं पुनर्भव्यत्वग्रहणम् ? उच्यते—पारिणामिकभावे भव्यत्वमेव केवल सिद्धे न समस्ति, शेषाः पारिणामिकाः प्रायेण सन्तीति ज्ञापनार्थम् । अस्तित्व गुणवत्त्वा आदित्वा अद्ग-येयप्रदेशरूपं नित्यत्वादयः सन्त्येव । एतदनुसारिभाष्यम्—

भा०—औपशमिक क्षायोपशमिकौ दायिक पारिणामिकानां भावानां भव्यत्वस्य चानावान्मोक्षो भवति अन्यत्र केवलसम्यक्त्व-केवलज्ञान-केवलदर्शन सिद्धत्वेभ्यः । एते ह्यस्य क्षायिका नित्यास्तु मुक्तस्यापि भवन्ति ॥ ४ ॥

टी०—औपशमिकेत्यादि । औपशमिकादयः कृतद्वन्द्वाः पृष्ठीग्रहवचनेन निर्दिष्टाः । एषामभावाद् भव्यत्वाभावाच्च मोक्षः । अन्यत्र केवलसम्यक्त्वादिभ्यः इत्युपपदलक्षणा पञ्चमी । दर्शनमत्तकथयात् धायिक केवलसम्यक्त्वं, समस्तज्ञानारणक्षयात् क्षायिक केवलज्ञानं ज्ञोपदर्शनारणक्षयात् धायिक केवलदर्शनं, समस्तकर्मक्षयात् सिद्धत्वमित्येते क्षायिका भावा यस्मादित्यास्तस्मान्मुक्तस्यापि भवन्तीति ॥ ४ ॥

स पुनर्मुक्तात्मा यत्र मुक्तः समस्तकर्मभिः किं तत्रैवावतिष्ठते उतान्यरेति पृष्टे जगद्—

सूत्रम्—तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात् ॥ १०-५ ॥

भा०—तदनन्तरमिति कृत्स्नकर्मक्षयानन्तर औपशमिकाद्यभावानन्तरं चेत्पर्यं । मुक्त ऊर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तात् । कर्मक्षये देहविधोग सिध्यमानगति-लोकान्तप्राप्तयो यस्य युगपदेकसमयेन भवन्ति ।

टी०—तच्छब्देन कृत्स्नकर्मक्षयः परामृश्यते औपशमिकादिभव्यत्वाभावात् वा । तदनन्तरमिति कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरं अत्र सन्ततमेव मुक्तः सत्कूर्ध्वमेव गच्छति । कियती

१ 'उपशमेन' इति ग-पाठ । २ सिद्धं न सन्ति इति ड-पाठ । ३ 'कादीनां' इति ग-पाठ । ४ 'केवलदर्शन' इति ड-पाठ । ५ 'स्य' इति घ-पाठ ।

भूमिमित्याह—आ लोकान्तात् पञ्चास्तिकायममुदायो लोकः तस्यान्तो-मस्तकाः, तत्रेपत्-
 प्राग्भारा नाम क्षोणी तुहिनसकलधरला उत्तानकच्छत्रकाकृति' । तस्याथोपरि योजनमेक
 लोकः, तस्याधस्तन-कोशत्रयं हित्वा तुरीयकोशस्य उपरितनके पद्भागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरधनुस्त्रि-
 शतीमम्मिमे धनुस्त्रिभागाधिके लोकान्तश्चन्द्रो वर्तते । आटो मर्यादाया प्रयोगः आ उदका-
 न्तादिति यथा, एवमा लोकान्ताद् गच्छति, न ततः परमिति । तस्य च मुक्तात्मनो देह-
 वियोगः सर्वात्मना तैजस कर्मणयोः क्षयः । सिध्यमानगतिरिति ताच्छील्ये प्राज्ञइ सेध-
 नशील एवासौ नान्यशीलोऽपश्यमेव सिध्यति तस्य गतिरितो गमन मुक्तस्य सतः लोकान्त-
 प्राप्तिः—लोकान्तेऽवस्थान एतस्त्रितयमप्येकेन समयेन परमनिहृद्वेन कालविशेषेण युगपद्
 भवति । गतिश्च समयान्तर प्रदेशान्तर वाऽस्पृशन्ती भवति । तस्य
 मत्तान्तरम् अचिन्त्यसामर्थ्याच्चैतत् सर्वं युगपद् भवति । देहवियोगादि केचिदाहुः
 कर्मक्षयकालश्च देहवियोगादिसमकाल एव भवतीति ।

भा०—तद्यथा—प्रयोगपरिणामादिसमुत्पत्त्यस्य गतिकर्मण उत्पत्तिकार्यार-
 म्भविनाशा युगपदेकसमयेन भवन्ति तद्वत् ॥ ५ ॥

टी०—तद्यथेत्यादिना दृष्टान्तयति—प्रसिद्धेन दृष्टान्तप्रस्तुता सिद्धस्य उत्पादादीनामे-
 ककालता साध्यते । प्रयोगो वीर्यान्तरायक्षयोपशमात् अयाद् वा चेष्टास्वरूपः परिणामः प्रयोग-
 परिणामः । आदिग्रहणात् स्वाभाविको वा । परमाण्वादीना गतिपरिणामस्तत्समुत्पत्त्यस्य-
 तस्माज्जातस्य गतिरुर्मणो—गतिक्रियाविशेषस्य कार्यद्वारेणोत्पत्तिकालः कार्यारम्भश्च
 कारणविनाशश्च पर्यायान्तरेण व्युत्पादिकार्यारम्भः पूर्वपर्यायेण विनाशस्तद्वत् सिद्धस्यापि
 कर्मक्षयदेहवियोगादयः समकाला एकसमयेन भवन्तीत्यर्थः । उत्पाद्विगमस्थानवदिति
 सुज्ञानम् ॥ ५ ॥

भा०—अत्राह—प्रहीणकर्मणो निरास्रवस्य कथं भवतीति ? । अत्रोच्यते—

टी०—अत्राहेत्यादि सूत्रं सम्प्रधाति । प्रहीणकर्मण इति क्षपितनिराशेषकर्मराशे-
 निरास्रवस्य—निरस्तकायवाङ्मनोयोगस्य कथं—केन प्रकारेण गतिः—लोकान्तप्राप्तिर्भवति । एव
 मन्यते—योगाभावात् स तदा निष्क्रियोजातिश्च (अ)क्रियातो लोकान्तगमनमनुपपन्नमिति प्रश्न-
 यति । अत्रोच्यते—यथा गमन समस्ति मुक्तात्मनस्तथोच्यते—

१ 'तद्देश' इति ड-पाठ । २ 'कच्छपाकृति' इति ट-पाठ । ३ 'अत्रोदकान्ता०' इति ड-पाठ,
 'अनेदे कान्ता' इति हु च-ज-पाठ । ४ 'विनाशस्थान' इति ग-पाठ । ५ 'लोकगमन' इति ड-पाठ ।

दुक्तिमान्ने
हेतव

सूत्रम्—पूर्वप्रयोगाद्, असङ्गत्वाद्, बन्धच्छेदात्, तथा-
गतिपरिणामाच्च तद्गतिः ॥ १०-६ ॥

भा०—पूर्वप्रयोगात् । यथा हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात् पुरुषप्रपत्नतश्चा-
विद्धं कुलालचक्रमुपरतेऽपि पुरुषप्रपत्नहस्तदण्डचक्रसंयोगेण पूर्वप्रयोगाद्
भ्रमत्येवा संस्कारपरिक्षयात् ।

टी०—उपरतकर्तृव्यापाराद् यथा कुलालचक्रं 'हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात्'
हस्तान् दण्डं सयुक्तं, दण्डेन चक्रं सयुक्तं सयुक्तसंयोगः तस्मात् पुरुषप्रपत्नतश्च-पुरुषपरिस्प-
न्दाच्च आविद्धं-वेगिन प्रेरित उपरतेऽपि पुरुषव्यापारादिषु पूर्वप्रयोगात् हस्तादिव्यापार-
प्रेरणाद् भ्रमत्येव आ संस्कारपरिक्षयात् । संस्कारः-अनभरतक्रियाप्रबन्धः । दृष्टान्तेन
दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकुर्वन्नाह—

भा०—एव यः पूर्वमस्यैव यत्कर्मणा प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि
गतिहेतुर्भवति । तत्कृता गतिः । किञ्चान्यत्—

टी०—एव यः पूर्वमस्येत्यादि । योगनिरोधामिदुरस्य यत् कर्म-क्रिया तेन कर्मणा
यः प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि अविच्छिन्नसंस्कारत्वात् योगाभावेऽपि गतिहेतु-
र्भवति । तेन हेतुना क्रियते गतिरित्यर्थः । किञ्चान्यदिति द्वितीय हेत्वन्तरगुणन्यस्यति—

भा०—असङ्गत्वात् । पुद्गलानां जीवानां च गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां द्रव्या-
णाम् । तत्राधोगौरवधर्माणः पुद्गलाः, ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवाः । एष स्वभावः ।

टी०—असङ्गत्वादिति । मद्गः-मयलन तद्गान् सङ्गत्व. स्थलितत्वमित्यर्थः । न
सङ्गत्वमसङ्गत्वम्-अस्थलितत्वं तस्मादसङ्गत्वात् सिद्धस्योर्ध्वं गति. सिद्धा । न हि स्वाभाविक्या
गत्या गच्छन्नुर्ध्वं क्वचित् स्थलनमासाद्यति । एतद्व्याख्यायानायाह—पुद्गलानामित्यादि । पूर-
णाद् गलनाच्च पुद्गलाः-परमाणुप्रभृतयः । जीवास्तु ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणाः । एषा पुद्गल-
जीवानां गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां-वर्माधर्मात्तद्व्यापारणाम् । तत्र स्वभावत एव अधः-
अग्न्यात् गौरव भारिरुत्वं, परिवामविशेषः । गौरव धर्मो येषां ते गौरवधर्माणः पुद्गलाः
ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति । जीवानामपि तादृशं गौरव परिणामविशेषो लाघव
येषामिति । एवविध तेषां गौरव निश्चिद्येनोर्ध्वं गच्छन्ति एषां(प १) पुद्गलानां च स्वभावः ।

१ 'चक्रसंयोगात्' इति ग-पाठः । २ 'मस्य कर्मणा' इति घ-पाठः । ३ 'मित्यस्य' इति च-पाठः ।
४ 'गतिव' इति ग-पाठः ।

भा०—अतोऽन्यासङ्गादिजनिता गतिर्भवति । यथा सत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेनाधस्तिर्यग्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्टवावृत्तनि गतयो दृष्टास्तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवात्-ध्वमेव सि यमानगतिर्भवति । संसारिणस्तु कर्मसङ्गादधस्तिर्यग्ध्वं च । किञ्चान्यत्—

टी०—अतोऽन्येति स्वाभाविकीं गतिमपहाय सङ्गादिजनिता गतिर्भवति । सङ्गः—कर्मकृतं स्वलनम् । आदिग्रहणात् अभिधातप्रेरणादिषु गमनकारणेषु । 'जातिनियमेन' जातिः पृथिव्य-अनिला-अलव्यक्तिभेदेन भिन्ना । पृथिवीत्व-वायुत्वा-अशित्त्वारया तथा नियमः क्रियते । तत्र पृथिवीत्वनियमेनाधोगतिर्लोष्टः । यो हि नाडरः पृथिवीपरिणामः स सर्वोऽधोगतिः । एव तिर्यग्गतिर्वायुः । ऊर्ध्वगतिर्दहनः । स्वजातिनियमेनप्रमेपामेताः स्वाभाविक्यो गतयो यथा तथा सङ्गविनिर्मुक्तस्य-कर्मकृतस्वलनरहितस्य ऊर्ध्वगौरवात् परिणामनिशेपादूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति । संसारिणस्तु—नरकादिगतिचतुष्टयवर्तिनः ससारे परिभ्रमतः कर्मसङ्गात्-कर्मजनितस्वलनादधस्तिर्यग्ध्वं चानियमेन गतिर्भवति ॥

किञ्चान्यदिति युक्त्यन्तरोपन्याससूचनम् ।

भा०—बन्धच्छेदात् । यथा रज्जुबन्धच्छेदात् पेडाया वीजकोशबन्धनच्छेदाच्चैरण्डवीजादीनां गतिर्दृष्टा तथा कर्मबन्धनच्छेदात् सिध्यमानगतिः ॥ किञ्चान्यत्—

टी०—बन्धच्छेदादिति । गृह्यते येन रज्ज्वादिना स बन्धः । तस्य छेदः शस्त्रेण गोटनं वा । तद् व्याचष्टे—यथा रज्ज्वा गाढमापीत्यापीड्य गद्वायाः कीचरुविदलघटितायाः रज्जुबन्धच्छेदादुपरितनपुटस्य गमनमूर्ध्वं दृष्ट वीजकोशबन्धच्छेदाच्च वीजकोशः फलीफल वा तस्यास्तु बन्धन गाढमम्पुटता सन्निवृत्तरजालशोपितायाः परिणतिकाले मम्पुटोद्भेदः छेदः । तत्र एरण्डादिफलभेदे वीजानां गतिर्दृष्टा । तानि तृट्टीयोट्टीय दूरे पतन्ति तथा कर्मबन्धः फलरूडाहस्यानीयस्तच्छेदात्-तद्विघटनादनन्तरमेवोर्ध्वं सिध्यमानगतिरिति ॥ किञ्चान्यदिति विप्रक्षितार्थप्रसाधनाय हेत्वन्तरमुपादत्ते—

भा०—तथागतिपरिणामाच्च । ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च हेतुभ्यस्तथास्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सि यमानगतिर्भवति, ऊर्ध्वं नाधस्तिर्यग् वा ॥

टी०—तथागतिपरिणामाच्चेति । तथा—तेन प्रकारेण सर्वकर्मविनिर्मुक्तस्यास्य गतिपरिणामो भवति विगतयोगस्यापि । चशब्दः समुच्चये । एभ्यश्च पूर्वोक्तहेतुभ्यः—ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवतीति ।

१ 'वायादीना' इति ग-याठ । २ 'सयोगा०' इति ग-याठ । ३ 'हेम' इति ज पाठ । ४ 'कल्पमेव भवति' इति घ-याठ ।

स च गतिपरिणाम ऊर्ध्वमेव भवति नाधस्तिर्यग् वा । पूर्वोभिहितहेतुनिर्गमैव ऊर्ध्वगौरवप्र-
योगपरिणामाद् विना असङ्गयोग चान्तरेणेत्यादि । तदाह—

भा०—गौरवप्रयोगपरिणामासङ्गयोगाभावात् । तद्यथा—गुणवद्भूमि-
भागारोपितमृत्कालजानं धीजोद्भेदादङ्कुरप्रवालपर्णपुष्पफलकालेषु अविमानितैस्सै-
कदौर्हदादिपोषणकर्मपरिणतं कालच्छिन्नं शुष्कमलातु अप्सु न निमज्जति ।

टी०—गौरवप्रयोगपरिणामासङ्गयोगाभावादित्यादि । तद्यथेत्यादिना दृष्टान्त-
माह—अलातुनोऽवस्थाः पूर्विका विशेष्यन्ते । गुणवद्भूमिभागारोपितमिति मीनावस्था ।
गुणवान् भूमिभागोऽनुपहतः कार मूना-पुरीपादिभिः तत्रारोपित निपात मत् काले-पर्णासु

अलातुनोऽवस्था जात ततश्चोर्ध्वनामस्थाद् धीजोद्भेदादङ्कुर प्रवाल क्रिमलय पर्ण जरठ
ततः पुष्प ततः फल एषा मीनारोपणोद्भेदादङ्कुरप्रवालपर्णपुष्पफलाना
कालेषु स्वेषु स्वेषु विमानित' प्राप्तकालो न कृत' कृतस्त्वविमानितः सेको दौर्हदश्च ।
आदिग्रहणादस्थि धूम-भस्मागुण्ठनादिपरिग्रहः । एवमादिना पोषणकर्मणा परिणतं-
जरठीभूत परु काले परिपाकोत्तरकालच्छिन्न शुष्कमलातु अप्सु न निमज्जति—
न जलेऽन्तः प्रविशति । सर्वेषा विशेषणानामिदं फल निरपहतं वातेनानाश्लिष्ट अशुषिगमिति ।

भा०—तदेव गुरुकृष्णमृत्तिकालेपैर्वैर्नैर्हृभिरालिसं घनमृत्तिकालेपवेष्टन-
जनितागन्तुकगौरवमप्यु प्रक्षिप्तं तंज्जलप्रतिष्ठं भवति । यदा त्वस्याद्भिः क्लिन्नो
मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा मृत्तिकालेपसङ्गनिर्मुक्तं मोक्षानन्तरमेवोर्ध्वं
गच्छति आ सलिलोर्ध्वतलात् ।

टी०—तदेव च पुनर्गुण्याः कृष्णमृत्तिकाया लेपैर्वैर्नैः—निरन्तरैर्वैर्हृभिः—अष्टाभि-
र्दमवेष्टने कालमालिस' तेन च घनमृत्तिकालेपेन वेष्टनेन च दर्भादिजनितमागन्तुक
गौरवं यस्य तदेवंविधमप्यु प्रक्षिप्तं तंज्जलप्रतिष्ठं भवति उत्तरकालम् । यदा त्वस्याद्भिः
संम्रन्वत, क्लिन्नो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा तत्सङ्गविनिर्मुक्तं दर्भादिग्रन्थ-
नमृत्तिकामोक्षणममनन्तरमेवो च गच्छत्या सलिलो र्वेतलादित्येव दृष्टान्तः ।

सम्प्रति दार्ष्टान्तिरु दर्शयति—

भा०—एवमूर्ध्वगौरवगतिधर्मा जीरोऽप्यष्टविधकर्मलेपमृत्तिकाऽप्रेष्टितस्तत्-
मद्भात् संसारमहाणये भवमलिले निमग्नो भवामक्तोऽधस्तिर्यग्ूर्ध्वं च गच्छति

१ 'हृत्' इति ज-पाठ ।

२ 'मृत्तिकावेष्टन' इति ग-पाठ ।

३ 'तलप्रविष्ट' इति ग-पाठ ।

४ 'वेष्टनश्ल' इति च-ज-पाठ ।

५ 'तलप्रतिष्ठ' इति च-ज-पाठ ।

६ 'सम्भवेन' इति ग-पाठ ।

७ 'मृत्तिकावेष्टित' च-संसार' इति ग-पाठ ।

सम्यग्दर्शनादिसलिललेदात् प्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेपः ऊर्ध्वगौरवाद्-ऊर्ध्वमेव गच्छत्या लोकान्तात् ॥ स्यादेतत् । लोकान्ताद्-ऊर्ध्वं मुक्तस्य गतिः किमर्थं न भवतीति ? । अत्रोच्यते—

टी०—एवमूर्ध्वगौरवेत्यादि । संमारोदधौ भवसलिले भव-औदारिकादिकाय-निर्वाचिः । भव एव सलिलं तत्र मग्नो भवासक्तः शरीरी अनियमेन अधस्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति । ततः सम्यग्दर्शनज्ञानागणसलिलाद्रीकृतप्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेपः ऊर्ध्वमेव गच्छन्ति आ लोकान्तादिति । स्यादेतदित्यादिना इदमाशङ्कते-ऊर्ध्वं गच्छत्या लोकान्तादिति को नियमः ? स्वाभाविक्या गत्या लोकान्तादपि परेण गच्छतु गतेर्निवारकस्या भावादिति । अत्रोच्यते—

भा०—धर्मास्तिकायाभावात् । धर्मास्तिकायो हि जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहेणोपकुरुते । स तत्र नास्ति । तस्माद् गत्युपग्रहकारणाभावात् परतो गतिर्न भवत्यप्सु अलाघुवत् । नाधो न तिर्यगित्युक्तम् । तत्रैवानुश्रेणिगतिलोकान्तेऽवतिष्ठते मुक्तो निष्क्रिय इति ॥ ६ ॥

टी०—धर्मास्तिकायाभावादिति । अस्त्येव निवारक धर्मद्रव्य तत्रापेक्षाकारणं स्वयमेव गतिपरिणतस्य जीवपुद्गलद्रव्यस्य धर्मद्रव्यसुपग्राहक भवति मीनस्येव वारिद्रव्यम्, न त्वगच्छन्त ज्ञप जलाद् वारि नयति । एवं गतिपरिणतस्यात्मनः पुद्गलस्य वा स्वत एव गत्युपग्रहा कारी धर्मास्तिकायः कागणीभवति । स च लोकात् परतो नास्ति । तस्माद् गत्युपग्रहकारिणोऽभावात् परतो गतिर्नास्ति अप्सु यथाज्जातुनः । जलात् हि मृलेपापगमात् स्वयमेव गच्छज्जलमस्तकप्रविष्ट भवति, न परतो याति, उपग्राहकजलद्रव्याभावात् । ऊर्ध्वमेव च प्रयाति, नाधो न तिर्यगित्युक्तमेव । तत्रैवानुश्रेणिगतिलोकान्तेऽवतिष्ठत इति । यत्र देशे स्थितो मुच्यते समस्तैः कर्माभिस्तत्र या शरीरस्योपरि रुद्धा श्रेणिर्नभसस्तथैव गत्वा लोकान्तेऽवतिष्ठते मुक्तात्मा निष्क्रिय इति ॥ यथोक्तम्—

“ धर्माभावाच्चालोके स प्रतिहन्यते न लोकाये ॥

[न तु स्पर्शित्वात्] गमनोपकृष्टिधर्मो जीमाना पुद्गलाना च ॥ १ ॥

मुक्तोऽनन्त काल गच्छत्युपरीति वाऽप्यनुपपन्नम् ।

मुक्तस्य ससृतिर्हि न युक्ता भ्रमणं हि ससारः ॥ २ ॥

ससारिणस्तु विश्रमणमस्ति तस्य न महाननर्थः स्यात् ।

अपि चालोकोऽभीष्टः स च कृतकृत्यस्तथाऽऽत्मवशः ॥ ३ ॥

तिष्ठति सर्वार्थान् सोऽत्यन्त पर्यस्तथा विजानंश्च ।
 नास्ति स्वभावाविगमो न तु सर्यस्यापि भावस्य ॥ ४ ॥
 धातीनि तु कर्माणि स्वभावनानान् गुणान् विगृण्यन्ति ।
 तदभावात् स्वाभाविकगुणभावो भवति न तु सिद्ध ॥ ५ ॥
 यदि च स्वभावाविगमो नेष्ट' कस्मात् न निष्क्रियो भवति ।
 इति वा चोद्य प्रोक्त यत्स्पन्दस्तत्त्वभावात्त्वम् ॥ ६ ॥
 कार्याभावाच्च पुनर्न स्पन्दस्तस्य विद्यतेऽत्यन्तम् ।
 प्रायोगिकोऽप्ययुक्त, स्पन्दः कर्मप्रमुक्तस्य ॥ ७ ॥
 विपर्ययैश्च तस्य नार्थः बुद्ध् वृद्ध् स्पेदादि मोहब्रामाणानाम् ।
 रागादीना च तथाऽभावादुपयोगहेतूनाम् ॥ ८ ॥
 एतेन व्याख्यातो भाषण चङ्क्रमण चिन्तनादीनाम् ।
 चेष्टाना सिद्धस्याभावो विशरीरवाद्मनस ॥ ९ ॥”

एव तेषां मुक्तात्मनां “पूरेप्रयोगादिभिर्युक्तिस्तद्गतः” इति वचनात् तेषां गतिः सिद्धेति ॥ ६ ॥

त एते सिद्धान्तनेन सिद्धाः क्षेत्रादिभिर्द्वादशमिरनुयोगद्वारैरनुगन्तव्याः “प्रमाणनयैर-विगमः” (अ०१, सू० ६) इति वचनादित्याह—

सूत्रम्—क्षेत्र-काल-गति-लिङ्ग-तीर्थ-चारित्र-प्रत्येक-
 बुद्धबोधित-ज्ञाना-ऽऽगाहना-ऽन्तर-सङ्ख्या-ऽल्पबहुत्वतः
 साध्या. ॥ १०-७ ॥

सिद्धस्य १२
 अनुयोगद्वाराणि

टी०—अथवा अमी सिद्धाः परिनिवृत्तदोषाः कार्मणशरीरौपशमिकादिभावनितपाण्याः किं पर्यायान्तरेण व्यपदेशुमशस्या एव आहोस्विदतीतव्यमहारा एव हि निर्धार्या इति ? ॥ उच्यते—शक्यन्त एव व्यपदेशु, यस्मात् तैः सुखं व्ययजिहीर्षिभिः प्रत्युत्पन्नभूतार्थानुग्रहतन्त्रनयद्वितय-सामर्थ्यविशेषाद्भिः श्रुतज्ञानाहितदाढ्यज्ञानदर्शनचरणप्रच्युतमागैस्तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थमात्महितमा दधानैः क्षेत्रादिद्वारैरनुगमनीया इत्याह—क्षेत्रकाल इत्यादि । क्षेत्रादीनां अल्पबहुत्वान्तानां द्वन्द्वः । द्वन्द्वममासाभिनिर्वृत्ताच्च प्रातिपदिकात् वृत्तीयार्थे तसिः । सिद्धिविशेषस्यानेकाश्रयत्वात् साध्यरचनम् । क्षेत्रादीनि च द्वादशापि द्वाराणि प्रतिपद दर्शयति भाष्येण—

भा०—क्षेत्रं, काल, गति, लिङ्ग, तीर्थं, चारित्रं, प्रत्येकबुद्धबोधितः, ज्ञानं, अचगाहना, अन्तर, सङ्ख्या, अल्पबहुत्वमित्येतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि सिद्धस्य भवन्ति ।

टी०—तत्र क्षेत्रमाकाशं जीवपुद्गलाना निरासगतिविशेषणाहोकाकाशपरिग्रहः । तस्यापि लोकाकाशस्यैकदेशग्रहणम्, अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रद्वयमीपत्प्राग्भारोपलक्षितश्च गगनप्रदेश इति । कालोऽनादिरनन्तस्तस्योत्सर्पिण्यसर्पिणी च प्राहा । गतिर्नैकादिभेदेन चतुर्विधा । लिङ्ग स्त्री पुनपुसकाण्यम्, अथवा द्रव्यलिङ्ग भाजलिङ्गमलिङ्गमिति । तीर्थमिति तीर्थकरत्व प्राप्य सिद्धा इत्यादिविकल्पम् । चारित्र्यं सामायिकादि मूलगुणोत्तरगुणभेदम् । प्रत्येकमुद्धवोधितः स्वयम्युद्धसिद्धादिभेदः । ज्ञानं मति श्रुतादिभेदम् । अवगाहनामिति शरीरावगाहग्रहणम् । अन्तरमेकसमयादिक पन्मासान्तिकम् । सङ्ख्येत्येकस्मिन् समये क्रियन्तः सिध्यन्तीत्यादि । अल्पबहुत्वमिति क्षेत्रसिद्धाद्यन्तःपातिभेदाना परस्पर चिन्त्यते । एतानि द्वादशानु-योगद्वाराणि सिद्धस्य सिद्धत्वलाभे कारणानि भवन्ति । एतदेव स्पष्टयति—

भा०—एभिः सिद्धः सा-यः अनुगम्यश्चिन्त्यो व्याख्येय इत्येकार्थत्वम् । तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च द्वौ नयौ भवतः । तत्कृतोऽनुयोगविशेषः ।

टी०—साध्यपर्यायानाचष्टे-अनुगमनीयोऽनुगम्योऽनुसर्तव्योऽनुसृत्यः । चित्ते व्यरस्था-प्यश्चिन्त्यः व्यवस्थाप्य च व्याख्येयः-कथनीयः । एकस्य-अभिन्नस्यार्थस्य वाचकाः सर्वा एते साध्यादयः । अत एव पर्यायत्व युगपदप्रयोगात् । तत्र-अस्मिन् सिद्धव्याख्याने कर्तव्ये द्वौ नयौ पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च । पूर्वम्-अतीत भाव प्रज्ञापयतीति पूर्वभाजप्रज्ञापनीयः । प्रत्युत्पन्न-वर्तमान भाव प्रज्ञापयतीति प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयः । नैगमादिप्रसिद्धनयेभ्यश्च नेमौ व्यतिरिक्तौ । एतेषामेव वाचोयुक्तिभेदेन ग्रहणम् । तत्र नैगमम-द्ग्रह-व्यवहाराः सर्वकालार्थप्राहित्वात् पूर्वभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्याः । ऋजुमूत्र शब्द समभिरू-ढैरम्भूतास्तु वर्तमानकालार्थप्रतिप्राहित्वात् प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्या विज्ञेयाः । आभ्या नयाभ्या क्षेत्रादयो व्याख्याः । तत्कृतः-ताभ्या कृतोऽनुयोगविशेषो-व्याख्याप्रकारः ॥

भा०—तद्यथा-कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यतीति । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयं प्रति सिद्धिक्षेत्रे सिध्यतीति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म प्रति पञ्चदशसु कर्मभूमिषु जातः सिध्यतीति । संहरणं प्रति मानुषे क्षेत्रे सिध्यतीति । तत्र प्रमत्तसंयताः संयतासंयताश्च संहियन्ते ॥

टी०—तद्यथेत्यादिना क्षेत्रं निरूपयति—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यति । तत्र प्रत्युत्प-न्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिक्षेत्रे सिद्धयतीति । तत्र सिद्धं प्रतिष्ठितः । तथा चागमः—
“इह बौद्धिं चहृत्ता ण तत्थ गतूण सिञ्जई” । अप्राप्तस्थानस्तु नैव सिद्धः, कृत्यशेषत्वात् ।

१-३ 'सिध्यति' इति घ-पाठ । ४ 'प्रतिष्ठितो य' इति च-ज-पाठ । ५ आनन्दयक निर्वृक्ते १५९-तमीगापाया अयमुत्तरार्थे, एतत्पूर्वार्थभाष्यापूर्वको यथा—

“अलोए पडिइया सिद्धा, लोअग्गे अ पडिइया ।”

अलोए प्रतिष्ठिता सिद्धा लोकापे च प्रतिष्ठिता । इह तनु त्यक्त्वा तत्र गत्वा सिध्यति ॥

६ 'कृत्यं' इति च-ज-पाठ ।

टी०—काल इति । अत्रापि तदेव नयद्वयम् । कस्मिन् काले सिध्यतीति ? । तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अकाले-अविद्यमानकाले ईषत्प्राग्भारोपलक्षितगमनदेशे सिध्यति । न च तत्र कालः समस्ति गतश्च तत्र सिध्यति । इतरस्य तु जन्मतः संहरणतश्च । तत्र जन्मतोऽवसर्पिण्यादिषु त्रिष्वपि जातः सिध्यति । एवं तावद्विशेषतः, सामान्येनेत्यर्थः । विशेषतस्तु अवसर्पिण्या सुपमद्दुःपमाया-तृतीये कालभागे सङ्ख्येषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति । दुःपमसुपमायां सर्वस्थां-चतुर्थे कालविभागे सर्वत्र सिध्यति । दुःपमसुपमायां जातो दुःपमाया-पञ्चमे कालविभागे सिध्यति, न तु दुःपमायां जातः कदाचित् सिध्यतीति । अन्यत्रोत्पत्तिः दुःपमायामपि जातो नैव सिध्यति । संहरणं प्रति विद्यते यदा तदा सर्वकालेष्ववसर्पिण्यादिष्वपि सिध्यतीति ॥

भा०—गतिः । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य 'सिद्धिगत्यां सिध्यति । शेषास्तु नया द्विविधाः—अनन्तरपश्चात्कृतगतिकश्च एकान्तरपश्चात्कृतगतिकश्च । अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य मनुष्यगत्यां सिध्यति । एकान्तरपश्चात्कृतगतिकस्याविशेषेण सर्वगत्यभ्यः सिध्यति ॥

टी०—गतिद्वारे प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धगत्या सिध्यति, नान्यस्या गतौ । शेषात्रिकालविषया नया द्विप्रकाराः । अनन्तरपश्चादित्यादि । अनन्तरपश्चात् कृता गतिर्येषा तेऽनन्तरपश्चात्कृतगतिकास्तेषां मनुष्यगत्यां सिध्यति । एकान्तरेत्यादि । एकान्तराः पश्चात्कृता गतयो येन तस्याप्यविशेषेण सर्वगत्यभ्यः सिध्यति । एकमनुष्यगत्या अन्तरिताः पश्चात्कृता नरकगतयो येनेत्यर्थः ॥

भा०—लिङ्गम् । स्त्री-पु नपुंसकानि । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यावेदः सिध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य परम्परपश्चात्कृतगतिकस्य च त्रिभ्यो लिङ्गेभ्यः सिध्यति ॥

टी०—लिङ्गं स्त्रीयादि । तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अवेदो-विगतलिङ्गः सिध्यति । लिङ्गं वेद इत्येकोऽर्थः । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य तु अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य । अनन्तरपश्चात्कृतलिङ्गस्येत्यर्थः । गतौ चतुर्विधया नियमेन लिङ्गं, लिङ्गे चापश्यम्भाविनी गतिरिति लिङ्गशब्दो नोचरितः, अविनाभावात् । यदेवानन्तर पुलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा एकमेव । एकान्तरपश्चात्कृतगतिकश्चेत्यत्रापि गतिशब्दो लिङ्गवाची । एकेनान्तरेण लिङ्गेन पश्चात्कृतानि शेषलिङ्गानि येन तस्य त्रिभ्यो लिङ्गेभ्यः सिध्यति ॥

भा०—तीर्थम् । सन्ति तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थकरसिद्धास्तीर्थ-
करतीर्थे अतीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे । एवं तीर्थकरीतीर्थे सिद्धा अपि ॥

टी०—तीर्थमिति । अत्र सन्ति-विद्यन्ते तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरनामकर्मनुभ-
पूर्णकाः सिद्धाः तीर्थकरसिद्धाः । ते च तीर्थकरतीर्थे तीर्थकरेण प्राक् प्रवर्तित तीर्थे तस्मिन् मति
पुनः स एव तीर्थस्य प्रवर्तयिता तीर्थकरः सि यति । नोतीर्थकरसिद्धाः प्रत्येकमुद्धा । ते च
तीर्थकरतीर्थे । अतीर्थकरसिद्धाः साधवः तीर्थकरतीर्थे । एवम्-उक्तेन प्रकारेण तीर्थकरी-
तीर्थसिद्धा अपि वाच्याः । तीर्थकरीतीर्थतस्तीर्थकरी सि यतीत्यादि । सिद्धप्राभृते अमी
निरूप्या.—“ अंति तित्यकरसिद्धा तित्यकरतित्ये नोतित्यसिद्धा तित्यकरतित्ये तित्यसिद्धा
तित्यकरतित्ये तित्यसिद्धाओ तित्यकरीसिद्धा तित्यकरीतित्ये नोतित्यसिद्धा तित्यकरीतित्ये
तित्यसिद्धा तित्यकरीतित्ये तित्यसिद्धाओ ” । अत्र तत्त्वनिदः प्रवचनाभिज्ञाः ॥

भा०—लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते-द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं अलिङ्गमिति ।
प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यालिङ्गः सिध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य भावलिङ्गं प्रति
स्वलिङ्गे सिध्यति । द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं—स्वलिङ्गमन्यलिङ्गं गृहिलिङ्गमिति । तत् प्रति
भाज्यम् । सर्वस्तु भावलिङ्गं प्राप्तः सि यति ॥

टी०—लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते ॥ ननु च पूर्वमेवोपन्यमनीयः स्यात् ।
साचार्यस्य स्थलना
सत्यमेव अस्यतामिदमेकमाचार्यस्य । त्रिप्रकार लिङ्ग-द्रव्यलिङ्गं भाव-
लिङ्गमलिङ्गमिति, तीर्थोपाधिकत्वात् वृत्तौ त्रय एव विकल्पा । तत्र प्रत्यु-
त्पन्नप्राहिणो नयस्य शुद्धस्य अलिङ्ग एव सिध्यति तदा तु द्रव्यलिङ्गं न
सम्भवत्येव । द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं रजोहरणमुपपन्नसिद्धाचोलपट्टकादि स्वलिङ्गम् । अन्यलिङ्गं
भौतपारिजातकादिवेपः । गृहिलिङ्गं दीर्घकेश-कच्छा-बन्धादि । नदेवविधं द्रव्यलिङ्गं भाज्यम्-
कदाचिन् सलिङ्गं कदाचिदालिङ्ग इति । भावलिङ्गं श्रुतज्ञानवाधिकमम्यक्त्वचरणानि । तत्र
किञ्चिदनुयायि किञ्चिन्नित्तं, श्रुतं नास्ति सिद्धे वायिकसम्यक्त्व तु विद्यते । चरणमपि
सामायिकादि आगतं एव । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य भावलिङ्गं प्रति । श्रुतादिक स्वलिङ्गं
तत्रस्थः सि यति । सङ्क्षेपतस्तु सर्वो भावलिङ्गं प्राप्तः सिध्यतीति नियमः ॥

१ 'व्याख्याता' इति ग-पा ।

२ छाया—

अस्ति तार्थकरसिद्धास्तीर्थकरतीर्थं नोतीर्थसिद्धास्तीर्थकरतीर्थं तीर्थसिद्धास्तीर्थकरतीर्थं तीर्थसिद्धास्तीर्थकरीसिद्धा
तीर्थकरीतीर्थं नातीर्थसिद्धा तार्थकरतीर्थं तीर्थसिद्धास्तीर्थकरीतीर्थं तीर्थसिद्धा ।

भा०—चारित्र्यम् । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोअचारित्री
'सिध्यतीति ।'

टी०—चारित्र्यमिति । वर्तमानग्राहिणो नयस्य नोचारित्री नोअचारित्री सिध्यति ।
नोअचः सर्वप्रतिषेधे । नास्त्यस्य चारित्र्य सामायिकरूढि नोअचारित्री द्वौ प्रतिषेधौ । तत्र चारित्र्येन
गम्यते किं तर्हि अचारित्री अविरत इत्यपि वक्तुं न शक्यते । तस्मान्न विरतो नाविरत इति ॥

भा०—पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः—अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परप-
श्चात्कृतिकश्च । अनन्तरपश्चात्कृतिकस्य यथारयातमंयतः सिध्यति । परम्परपश्चा-
त्कृतिकस्य व्यञ्जितेऽव्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते त्रिचारित्र्यपश्चात्कृतः चतुश्चारित्र्यपश्चा-
त्कृतः पञ्चचारित्र्यपश्चात्कृतश्च । व्यञ्जिते सामायिक-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चा-
त्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथारयातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिक-
च्छेदोपस्थाप्य-सूक्ष्मसम्पराय-यथारयातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्य परिहार-
विशुद्धि सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिक-च्छेदोपस्थाप्यपरि-
हारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथारयातपश्चात्कृतसिद्धाः ॥

टी०—पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विधा । अनन्तरस्य पश्चात्कृतिः—पश्चात्करण यत्रामान-
नन्तरपश्चात्कृतिको नयः । अस्य तु यथारयातचारित्री सिध्यति । इतरस्य व्यञ्जिते व्यक्ति-
मापादिते स्पष्टीकृते विशेषिते अव्यञ्जिते सामान्यमात्रे अपिशेषिते वक्तव्यं तत्राव्यञ्जिते
त्रिचतुःपञ्चचारित्र्यपश्चात्कृतः सिध्यति । कानि त्रीणि चारित्र्याणि चत्वारि पञ्च वा । जतो
व्यज्यते—सामायिकं, सूक्ष्मसम्पराय, यथारयात च, अथवा छेदोपस्थाप्य सूक्ष्मसम्पराय
यथारयातमिति त्रिचारित्र्यस्य विकल्पद्वयम् । चतुश्चारित्र्यापि विकल्पद्वयमेव मुञ्जानम् । पञ्च-
चारित्र्यस्यैव एव विकल्पः ॥

भा०—प्रत्येकबुद्धबोधितः । अस्य व्याख्या—विकल्पश्चतुर्विधः । तद्यथा—
प्रत्येकबुद्धबो अस्ति स्वयम्बुद्धः । स द्विविधः—अहंश्च तीर्थंकरः प्रत्येकबुद्ध-
धितस्य व्याख्याया- सिद्धश्च । बुद्धबोधितसिद्धः त्रिचतुर्थो विकल्पः । परबोधकसिद्धाः
श्चातुर्विध्यम् स्वेष्टकारिसिद्धाः ॥

टी०—प्रत्येकबुद्धबोधित इति चतुर्धा व्याख्यायते—तीर्थंकरः प्रत्येकबुद्धः परबो-
धकः स्वेष्टकारी चेति । तद्यथेत्यादिना दर्शयति । अस्ति स्वयम्बुद्धमिदं, स्वयमेव बुद्धः,

१ 'सिध्यति' इति घ-पाठ । २ 'पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री सिध्यतीति' इत्यधिको ग-पाठ ।

३ 'अविरत' इति च ज-पाठ ।

४ 'सामायिक' इति घ-पाठ ।

५ 'सिद्धा' इति घ-पाठ ।

नान्येन बोधितः । स द्विविधः—तीर्थरुरोऽर्हतां तीर्थकरनामरुमोढयमाक । तथा परः प्रत्ये-
कबुद्धसिद्धः प्रत्येकमेकमात्मान प्रति केनचिन्निमित्तेन सञ्जातजातिस्मरणाद् चलकलचीरि-
प्रभृतय करकरण्डचादयश्च प्रत्येकबुद्धाः । बुद्धबोधितोऽपि द्विविधः । बुद्धेन-ज्ञातसिद्धान्तेन
निदितसमारस्वभावेन बोधितो बुद्धबोधितः । परबोधकः परस्माद्युपदेश ददाति । अपरः पुनः
स्वस्मै दृष्ट हित स्मृष्ट तत्करणशीलः स्वैष्टकारी, न परस्मै युगपदुपदिशति किञ्चिदिति चतु-
र्थो विकल्पः । एते चत्वारोऽपि विकल्पा विकल्पद्वयमनुप्रविशन्ति । तत्र
स्वयम्बुद्धसिद्धे तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धश्च बुद्धबोधितसिद्धे परबोधकः स्वैष्टकारी
चेति ॥

चतुर्विकल्पाना
द्वयेऽन्तर्भाव

भा०—ज्ञानम् । अत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य केवली सिध्यति । पूर्वभाव-
प्रज्ञापनीयो द्विविधः—अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च अव्यञ्जिते च
व्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते द्वाभ्या ज्ञानाभ्या सिध्यति । त्रिभिश्चतुर्भिरिति । व्यञ्जिते
द्वाभ्या मति-श्रुताभ्याम्, त्रिभर्मति-श्रुता ज्वधिभिः मति-श्रुत-मनःपर्यायैर्वा, चतु-
र्भिरिति श्रुता ज्वधि मनःपर्यायैरिति ॥

टी०—ज्ञानमिति । अत्रापि तावेन द्वौ नयौ । तत्र वर्तमानकालग्राहिणः केवलज्ञान-
वान् सिध्यति । इतरोऽपि द्विविधः । तत्रानन्तरकदाचिद् किञ्चित् ज्ञान भवति परम्परपश्चा-
त्कृतिकस्य । अव्यञ्जिते व्यञ्जिते चेति चत्वारो विकल्पाः । तत्राव्यञ्जिते द्वे त्रीणि चत्वारि
वा ज्ञानानि पश्चात्कृतानि । व्यञ्जिते मते मति-श्रुतवान् मति श्रुता-ज्वधिमान् मति-श्रुत
मनःपर्यायान् वा मति श्रुता ज्वधि मनःपर्यायान् सि यतीति ॥

भा०—अवगाहना । क. कस्या शरीरावगाहनायां वर्तमानः सिध्यति ? ।
अवगाहना द्विविधा—उत्कृष्टा जघन्या च । उत्कृष्टा पञ्चधनुःशतानि धनुः-
पृथक्त्वेनाभ्यधिकानि । जघन्याः सप्त रत्नयोऽद्भुतपृथक्त्वहीनाः । एतासु शरी-
रावगाहनासु सिध्यति पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य । अप्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य तु
एतास्वेव पञ्चासं त्रिभागाहीनासु सिध्यति ॥

टी०—अवगाहनेति । आत्मनः शरीरेऽवगाहः—अनुप्रवेशः । सद्ब्रह्मकोचविकासधर्मत्वा-
दात्मनस्तच्छरीर किंप्रमाणमिति चिन्त्यतेऽवगाहना चरमशरीरे । साऽवगाहना द्विधा—
उत्कृष्टा जघन्या च । तत्रोत्कृष्टा पञ्च धनुःशतानि धनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि,

द्विप्रभृत्या नभ्यः पृथक्त्वसंज्ञा च । एतद्योत्कृष्ट देहमानं मरुदेवीप्रभृतीना सम्भवति ।
 तीर्थकराणा पञ्चव धनुशतान्युत्कृष्टा जघन्या च सप्तहस्ताना तीर्थकराणा-
 तीर्थकराणा
 मवगाहना
 मेव । अद्भुलपृथग्त्वोना सामान्येन तु जघन्या द्विहस्ताना वामनकूर्म-
 सुतादीनामिति । तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य एतास्वेवावगाहनासु
 सिध्यति । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीये तु एतास्वेवावगाहनासु यथास्वं पञ्चधनुःशतादि-
 कासु त्रिभागहीनासु सिध्यतीति ॥

भा०—अन्तरम् । सिध्यमानानां किमन्तरम् ? अनन्तरं च सिध्यन्ति
 सान्तरं च सिध्यन्ति । तत्रानन्तरं जघन्येन द्वौ समयौ, उत्कृष्टेनाष्टौ समयान् ।
 सान्तरं जघन्येनैकं समयं, उत्कृष्टेन षण्मासा इति ॥

टी०—अन्तरमिति । सिध्यमानाना जीवानामन्तरं च । तत्रान्तरमेको वर्तमान-
 समये सिद्धस्ततोऽन्यः कियता कालेन सेत्स्यतीति सिद्धेः गमनशून्यः कालोऽन्तरम्, अन्तराल-
 मित्यर्थः । अनन्तरं निरन्तरमन्त्यव्यवच्छेदोऽनुसन्ततमित्यर्थः । तत्र नैरन्तर्येण जघन्यतः
 सिध्यन्ति द्वौ समयौ उत्कृष्टेनाष्टौ समयानिति । ततः परं व्यवच्छेदः । अन्तरं तु
 जघन्येनैकसमयः, उत्कृष्टेन षण्मासाः सिध्यन्तः सिध्यतो व्यवच्छिद्यन्ते । व्यवच्छेदः
 कदाचिदेकस्मिन् समये द्वयोश्चिपु वेत्यादि यावत् षण्मासा इति ॥

भा०—सद्गुणः । कल्पेकसमये सिध्यन्ति ? जघन्येनैकः, उत्कृष्टेनाष्टशतम् ॥

टी०—सद्गुण्येति । एकस्मिन् समये कति सिध्यन्ति ? जघन्यत एकः सिध्यति,
 उत्कृष्टेनाष्टोत्तरशतमिति ॥

भा०—अल्पप्रवृत्त्वम् । एषां क्षेत्रादीनामेकादशानामनुयोगद्वाराणामल्पप्र-
 वृत्त्वं वाच्यम् । तद्यथा—क्षेत्रसिद्धाना जन्मतः संहरणतश्च कर्मभूमिसिद्धि
 अकर्मभूमिसिद्धिश्च सर्वस्तोकाः, संहरणसिद्धा जन्मतोऽसद्गुण्येयगुणाः ॥

टी०—अल्पप्रवृत्त्वमित्यादि । एषां क्षेत्रादीनां सद्गुण्यतानामेकादशानामल्प
 प्रवृत्त्वं चिन्त्यते जन्मतः संहरणतश्चेति । जन्मतः पञ्चदशसु कर्मभूमिषु अकर्मभूमयस्त्रि-
 शत् हैमप्रतायाः । तत्र संहरण कर्मभूमिष्वकर्मभूमिषु वा । तत्र सर्वस्तोकाः संहरणसिद्धाः ।
 अत एवासद्गुण्येयगुणा जन्मतः सिद्धाः ॥

भा०—संहरणं द्विविधं—परकृतं स्वयंकृतं च । परकृतं देवकर्मणा चारण-वि-
 द्याधरैश्च । स्वयंकृतं चारण-विद्याधराणामेव । एषां च क्षेत्राणां विभागः कर्मभू-
 मिरकर्मभूमिः समुद्रा द्वीपा ऊर्ध्वमधस्तिर्यगिति लोकात्रयम् । तत्र सर्वस्तोका ऊर्ध्व-

लोकमिद्धाः, अधोलोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तिर्यग्लोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः, द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । एवं तावद्व्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका लवणसिद्धाः कालोदसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, जम्बूद्वीपसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, धातकीलण्डसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, पुष्करार्धसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—संहरणं द्विविधमित्यादि गतार्थम् । समभूतलाद्भूभागा न न योजनशतान्या-
रह्य तत उपर्यूर्ध्वलोकः, अधोलोकोऽपि न योजनशतान्यरगाद्य परतोऽष्टादशयोजनशतपरि-
माणो मध्ये तिर्यग्लोकः । भाष्येण पठितसिद्धम् ।

एवं क्षेत्रगतमल्पग्रहत्वमभिधाय कालकृतमल्पग्रहत्व मण्यते—

भा०—काल इति त्रिविधो विभागो भवति—अवसर्पिणी उत्सर्पिणी
अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीति । अत्र सिद्धाना व्यञ्जिताव्यञ्जितविशेषयुक्तोऽल्पग्रहत्वा
नुगमः कर्तव्य । पूर्वभागप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका उत्सर्पिणीसिद्धाः, अवस-
र्पिणीसिद्धा विशेषाधिकाः, अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ।
प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्याकाले सिध्यति । नास्त्यल्पग्रहत्वम् ।

टी०—काल इति । त्रिविधो विभागो भवतीत्यादि सुज्ञानमेव भाष्यम् ॥

भा०—गतिः । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगतौ सिध्यति । नास्त्यल्प-
ग्रहत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतिकस्य मनुष्यगतौ सिध्यति । नास्त्य-
ल्पग्रहत्वम् । परम्परपश्चात्कृतिकस्याऽनन्तरा गतिश्चिन्त्यते । तद्यथा—सर्वस्तो-
कास्तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धाः, मनुष्येभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः,
नारकेभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, देवेभ्योऽनन्तरसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा
इति ॥

टी०—गताग्रहत्व चिन्त्यते—तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धा इति । तिर्यग्योनेर-
दृत्य मनुष्यगतौ सिद्धास्तथा मनुष्यगतेरेवोदृत्य मनुष्येपुत्पद्यन्ते सिद्धाः । एव शेषेष्वपि
वाच्यम् ॥

भा०—लिङ्गम् । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य व्यपगतवेदः सिध्यति । नास्त्य-
ल्पग्रहत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका नपुंसकलिङ्गसिद्धाः, स्त्रीलिङ्गसिद्धाः
सङ्ख्येयगुणाः, पुल्लिङ्गसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ॥

टी०—लिङ्गमिति क्त्वादिकम् । नपुंसकसिद्धाः स्तोकाः । स्त्रीसिद्धाः सङ्ख्ये-
यगुणाः । पुंससिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ।

भा०—तीर्थम् । सर्वस्तोकास्तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थकरसिद्धाः सद्द्रव्येयगुणा इति । तीर्थकरतीर्थसिद्धा नपुंसकाः सद्द्रव्येयगुणाः । तीर्थकरतीर्थसिद्धाः स्त्रियः सद्द्रव्येयगुणाः । तीर्थकरतीर्थसिद्धाः पुमांसः सद्द्रव्येयगुणा इति ॥

टी०—तीर्थमित्यत्राल्पगृहत्वचिन्ता । तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थकरसिद्धा अतीर्थकराः मन्तः सिद्धास्तीर्थकरसिद्धेभ्यः सद्द्रव्येयगुणास्ते नपुंसकादयोऽपि सर्वे सद्द्रव्येयगुणाः ॥

भा०—चारित्रम् । अत्रापि नयौ द्वौ-प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च पूर्वभावप्रज्ञापनीयश्च । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोच्चारित्री नोच्चारित्री सिध्यति । नास्त्यल्पगृहत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य व्यञ्जिते चाव्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते सर्वस्तोकाः पञ्चचारित्रसिद्धाश्चतुश्चारित्रसिद्धाः सद्द्रव्येयगुणाः त्रिचारित्रसिद्धाः सह्येयगुणाः । व्यञ्जिते सर्वस्तोकाः सामायिक छेदोपस्थाप्य परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः छेदोपस्थाप्य परिहारविशुद्धि सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सद्द्रव्येयगुणाः सामायिक-छेदोपस्थाप्य सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सद्द्रव्येयगुणाः [सामायिक परिहारविशुद्धि सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातसिद्धाः सद्द्रव्येयगुणाः] सामायिक-सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यात-चारित्रसिद्धाः सह्येयगुणाः छेदोपस्थाप्य सूक्ष्मसम्पराय-यथाख्यातचारित्रसिद्धाः सह्येयगुणाः ॥

टी०—चारित्रमित्यत्रापि तावेव द्वौ नयौ चतुश्चारित्रसिद्धेषु द्वौ विकल्पौ, त्रिचारित्रसिद्धेष्वपि द्वावेव । सर्वत्र सद्द्रव्येयगुणत्वम् ।

भा०—प्रत्येकबुद्धबोधितः । सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । बुद्धबोधितसिद्धा नपुंसकाः सद्द्रव्येयगुणाः । बुद्धबोधितसिद्धाः स्त्रियः सद्द्रव्येयगुणाः । बुद्धबोधितसिद्धाः पुमांस' सद्द्रव्येयगुणा इति ॥

टी०—प्रत्येकबुद्धबोधित इत्यत्र सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । सर्वत्र सद्द्रव्येयगुणत्वम् ॥

भा०—ज्ञानम् । कः केन ज्ञानेन युक्तः सिध्यति ? । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वः केवली सिध्यति । नास्त्यल्पगृहत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धाः, चतुर्ज्ञानसिद्धाः सद्द्रव्येयगुणाः, त्रिज्ञानसिद्धा' सद्द्रव्येयगुणाः । एवं तावदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका मति श्रुतज्ञानसिद्धाः, मति-श्रुता-ऽवधि मनःपर्यायज्ञानसिद्धाः सद्द्रव्येयगुणाः, मति श्रुता ऽवधिज्ञानसिद्धाः सद्द्रव्येयगुणा इति ॥